

GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

Class No. Mar
954.006
Book No. Bh 317 v
N. L. 38. VOL. 4
~~MGIPC-SI-12 LNL/58-23-5-58-50.000.~~

[भारत-इतिहास-संशोधक-मंडल-ग्रंथमाला पुस्तक ७ वै]

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडल

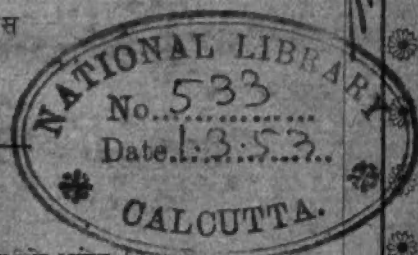
वार्षिक इतिवृत्त

श. १३५०

संपादक व प्रकाशक

खंडेराव चिंतामण मेहेंदळे

चिदणीस

[सर्व हक राखून टांचिले आहेत]

प्राप्य शु० १५।१८३६

किंमत ६ रुपये

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ, पुणे वार्षिक इतिवृत्त शके १८३५ सालचे

श्री

सन्मान्य अध्यक्ष व विद्वान् सभासद हो,

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ शके १८३२ साली स्थापन झाल्यापासून पहिल्या तीन वर्षांचे इतिवृत्त सालोसाल आपणांस सादर केले आहेच. आज चवथ्या वर्षाचे—शके १८३५ सालचे—इतिवृत्त सादर करित आहे.

प्रथम संमेलनाची तीन दिवसांची सभा सोडून गतसालीं मंडळाच्या चौथीस पाक्षिक सभा झाल्या. त्या वेळी हजर असणाऱ्या सभासदांचे सरासरी प्रमाण नऊ होते. धुळे येथील सभासदांच्या इच्छेवरून धुळे येथे भिनि अश्विन शुद्ध ६ रविवार रोजी ग. गोविंद काशीनाथ चांदोरकर याचे अध्यक्षतेसालीं एक विशेष सभा भरविली होती. तेव्हा सर्व धुळेकर सभासद हजर होते व इतिहास-संशोधक रा. राजवाडे यांनी 'मुकुंदमुनीचे महाभाष्य' हा निबंध वाचला. मूळ संस्कृत ग्रंथ म. सारस्वतात प्रसिद्ध झाला आहे. पाक्षिक सभांत येऊंविऊं वाचलेले बहुतेक सर्व निबंध वार्षिक वृत्तांत छापले गेले आहेत; न छापलेल्या निबंधांचे पाचण ग्रंथाचे शेवटी जोडूं. सदरहु छापिल निबंधांत लेख विषयवार्गाने लावलेले सापडणार नाहीत. कारण निबंधकारांकडून निबंध जसजसे तयार होऊन आले तसतसे छापले गेले आहेत.

प्रथम-संमेलनांत जे ठराव पमार करण्यांत आले त्यापैकी (१) श्रीशिवाजीस्मारक कमेटीच्या अध्यक्षानीं लिहिल्या अर्हकुम स्मारक कमेटीचा निर्णय अद्याप सालीं नाही. वर्ष सहामहिन्यांत निकाल होईलशी आशा आहे. आपल्या विततिप्रमाणे कमेटीचा निर्णय अनुकूल झाल्यास संशोधनास अगर इमारतीस अगर देहांस हि चांगली मदत होईल. (२) महाराष्ट्र-कवि चालविण्याचे मंडळाने अंगावर घेतले (प्रथम संमेलनवृत्त पृष्ठ ८०), व त्याप्रमाणे शके १८३५ साली मासिक्याचे चार अंक अगदीं वक्तशीर बाहेर पडले. महाराष्ट्रातील कवींनी विचार-व विकार प्रदर्शन गेल्या हजारवर्षांत मुख्यतः संस्कृत प्राकृत अशा दोन द्वारांनी केलेले आहे, गद्य व पद्य अशा हि दोन्ही तऱ्हांनी झालेले आहे. तसेंच अशा सर्व प्रकारच्या सार-

स्वताचा अन्तर्भाव मासिकांत करता यावा म्हणून महाराष्ट्रीय-सारस्वत व महाराष्ट्र-कावे अशा दुहेरी नांवाने मासिक सुरू केले. मासिकांत ग्रंथ, संपादण्याचे काम वे. शा. सं. रा. पाठक शास्त्री, रा. रसाळ, रा. देव, रा. चांदोरकर व श्री. मुजूमदार यांनी केले आहे याबद्दल मंडळ त्यांचे कणी आहे. मासिक वक्तरीर निघाले हे आत्माराम छापखान्याच्या मालकांच्या लोभाचे फळ होय. मासिक कास वर्गणीदार अति अल्प मिळाले आहेत. मंडळास पदर संचन मासिक चालू देवावयाचे आहे. रा. वि. ल. भावे यांस पुरवावयाचा १५०० पृष्ठांचा मजकूर रा. देव यांनी तयार केला आहे. तो ताब्यांत घेऊन सत्वर प्रसिद्ध करण्याबद्दल रा. भावे यांस विनंति केली आहे. (३) मंडळातर्फे संशोधन करण्याचे कामी रा. आचार्य-कालगावकर, रा. पोतदार व रा. पटवर्धन या त्रिवर्गास विनंति करावयाची. परंतु प्रत्येकास खर्चण्यास एक हजार रुपये संयहीं असल्याशिवाय या सदृहस्थास विनंति करणे निरूपयोगी होई. तेव्हा तो बेत सोडून या त्रिवर्गाकडून सवडीनुरूप जे संशोधन होईल त्या कामी खर्च करण्यासाठी वर्गणीने जमलेल्या पेशाचा विनियोग करण्याचे ठरविले आहे. (४) भारतीय इतिहास-अर्थशास्त्र-समाजशास्त्र-राजधर्मशास्त्र वगैरे शाखांच्या अध्ययन-अध्यापनाची व्यवस्था करण्याबद्दलची विनंतिपत्रे येथील विश्वविद्यालयादि संस्थांस पाठविण्याचे ठरले होते, या च गोष्टींबद्दल विचार सध्या विश्वविद्यालयादि संस्थांत चालू आहे. त्यांच्या विचारों काय निर्णय ठरतो तो पाहून मग आपल्यामजग्या सूचना करावयाच्या त्या करणे रास्त होईल.

मंडळाच्या कामाबद्दलचे अनुकूल अभिप्राय, विविधज्ञानविस्तार, लोकाशिक्षण, मासिक-मनोरंजन, केसरी, ज्ञानप्रकाश, भराठा, चांचे क्रॉनिकल, राडस वगैरे वर्तमानपत्रांनी व मासिकांनी प्रकट केले आहेत त्यांबद्दल मंडळ त्यांचे आभारी आहे. क्वचित् मतभेद आहेत परंतु ती बाब गौण आहे. केसरी व ज्ञानप्रकाश पाक्षिक सभांचे वृत्त सवडीप्रमाणे प्रसिद्ध करून मंडळाच्या कामाबद्दल देशांत माहिती प्राप्त करून लोकांत या कामाची आवड उत्पन्न करून मंडळास आपले कणी करीत आहेत.

मंडळास सालील गृहस्थांकडून पुस्तके नजर मिळाली आहेत. त्यांचा साभार स्वीकार केला आहे:—

रा. ब. का. ना. साने, रा. रा. द. वा. पोतदार, भाईसाहेब गुप्ते, वा. प्र. मोडक यांचे चिरंजीव, रा. गो. का. चांदोरकर, रा. अ. वा. बर्वे, रा. बा. दा. मुंडले.

मंडळातर्फे केलेल्या विनंतीस मान देऊन सालील संस्थांनी व सदृहस्थांनी पुस्तके मंडळास मोषदत्यादासल पाठविली आहेत. व पुढे प्रसिद्ध होणारी पुस्तके पाठविण्याचे कबूल केले आहे. त्याबद्दल मंडळ त्यांचे आभारी आहे.

ना. आर. इ. एन्थोवेन,
भावनगरचे दिवाण,
रॉयल एशिअंटिक सोसायटी (शाखा-मुंबई)
नागरी-प्रचारिणी सभा
त-गणपति शास्त्री (चावणकोर दरबार)

शके १८३५ सालीं खालील गृहस्थ मंडळाचे सभासद होते. मंडळाच्या कामाची माहिती देऊन नवीन सभासद मिळविण्याचे कामीं रा. अनंत विनायक पटवर्धन, रा. देव, रा. लक्ष्मण जनार्दन सरे, श्री मुजुमदार, रा. पटवर्धन वगैरे सभासदांनीं विशेष साहाय्य केलें. ज्या नांवापुढें *अशी खूण केली आहे ते गृहस्थ या सालातील नवीन सभासद होत.

(अ) आश्रयदाते सभासद

*श्रीमंत सर परशुरामराव भाऊसाहेब पटवर्धन के. सी. आय. ई.

संस्थान जमखंडी,

जमखंडी

(आ) हितकर्ते सभासद

श्रीमंत नारायणराव गोविंद ऊर्फ बाबासाहेब घोरपडे

संस्थान इचलकरंजी

इचलकरंजी

(इ) सभासदां

रा. रा. नरसिंह चिंतामण केळकर बां. ए. एल, एल, बी.	पुणे
*रा. रा. रुणाजी प्रभाकर खाडीलकर बी. ए.	पुणे
*रा. रा. मार्टेड त्रिंबक गट्टे इनामदार	पुणे
*श्री. व्यंकटराव तात्यासाहेब गुजर जहागीरदार	नागपूर
ना. गोपाळ रुष्ण गोखले बी ए. सी. आय. ई.	पुणे
*रा. रा. जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे बी. ए. एल, एल, बी. हायकोर्ट वकील	मुंबई
रा. रा. गोविंद काशीनाथ चांदोरकर बी. ए. एल, एल, बी वकील	धुळे
*रा. रा. मुकुंद रामराव जयकर एम्, ए, बार. अॅट्. लॉ.	मुंबई
*प्रोफेसर बळवंतराय कल्याणराय ठाकोर एम्. ए.	पुणे
*श्रीमंत रामराव अमृतराव ऊर्फ अबासाहेब इफळे सं. जत	जत
रा. रा. शंकर श्रीरुष्ण देव बी. ए, एल, एल बी, वकील	धुळे

† यादी अकारविल्हे

श्री. रा. विनायक नालिकंड नातू इनामदार	पुणे
रा. रा. अनंत विनायक पटवर्धन बी. ए.	पुणे
*श्री. सरदार गोविंद बळवंत पटवर्धन शास्त्री,	सावली
*रा. ब. साताराम विश्वनाथ पटवर्धन बी. ए.	पुणे
*रा. रा. अनंत सत्ताराम फडके	भुसावळ
*रा. रा. सदाशिव रामचंद्र बसले बी. ए. एल्, एल्, बी. हायकोर्ट वकील. मुंबई	
*रा. रा. नारायण मल्हार बेदकर बी. ए. एल्.एल्. बी. वकील उमरावती	
रा. रा. भास्कर वामन भट वकील	धुळे
रा. रा. विनायक लक्ष्मण भावे बी. एस्. सी.	ठाणे
*रा. व. विष्णु मोरेश्वर माहाजानि एम्.ए.	अकोले
श्री. सरदार गंगाधरराव नारायण मुजूमदार,	पुणे
रा. रा. खंडेराव चिंतामण मेहेंदळे बी. ए. सरदार (चिटणीस)	पुणे
रा. रा. विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे बी. ए, इतिहास-संशोधक	पुणे
*गं भा. श्री० रमाबाई रानडे	पुणे
रा. व. चिंतामण विनायक वैद्य एम्. ए. एल्.एल्. बी.	कल्याण
*ना. रा. व. गणेश रुग्ण साठे वकील	सोलापूर
रा. व. काशीनाथ नारायण साने बी. ए, (अध्यक्ष)	पुणे
(ई) साधारण सभासदां	
*रा. रा. बळवंत रामचंद्र अनगळ अॅडव्होकेट	उमरावती
*रा. रा. जयराम केशव असनागे बी. ए. बी. एल्	उमरावती
*रा. रा. गोपाळराव नारायण उकिडवे	सांगली
श्री मोरेश्वर चिंतामण ओंकार, सरदार	पुणे
*रा. व. रावजी बाळाजी करंदीकर बी. ए. १	धारवाड
रा. रा. गणेश सत्ताराम खरे एजिनियर	पुणे
*रा. रा. लक्ष्मण जनार्दन खरे एम्, ए. एल्, एल्, बी.	उमरावती
रा. रा. हरि गणेश गोडबोले बी. ए.	पुणे
*रा. रा. नरहर रामचंद्र कुडे	कारंजा
*रा. रा. नारायण गोविंद चाफेकर बी. ए, एल् एल्, बी.	सेड
*रा. रा. रामरुग्ण रावजी जयवंत बी. ए, एल् एल्, बी.	उमरावती
*रा. रा. विश्वनाथ गणेश जावडेकर बी. ए, एल् एल्, बी.	धुळे
*रा. रा. अनंत विश्वनाथ टिळक, बी, ए, एल् एल्, बी.	धुळे
*रा. रा. रामचंद्र उमाकांत डमढेरे	चडोदे

१ मयत † यादी अकारबिल्ले.

*रा. रा. यशवंत स्वामीराव तिळगुळकर बी. ए, एल्, एल्, बी.	विजापूर
*रा. रा. हरि विठ्ठल तुळपुळे बी. ए, एल् एल्, बी.	पुणे
*रा. रा. संदाशीव महादेव दिवेकर	मुंबई
*रा. रा. यशवंत गोविंद देशपांडे बी. ए, एल् एल्, बी.	उमरावती
*रा. रा.पी. व्ही. लुण्णस्वामा नाईक	तंजावर
*रा. रा. गजानन घनःश्याम नाडकर्णी अँडव्होकेट्	मुंबई
*श्री. रा. विनायकराव मंगेश्वर नातू इनामदार	पुणे
रा. रा. शिवराम महादेव परांजपे एम्, ए.	पुणे
*रा. रा. केशव आप्ता पाध्ये बी, ए एल् एल्, बी.	ठाणे
रा. रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर बी. ए.	पुणे
*रा. रा. विनायक चिंतामण पांडे बी ए, एल् एल्, बी.	उमरावती
*रा. रा. श्रीकृष्ण ध्यंकटेश पुणतावेकर बी. ए, बार अँड, लॉ.	पुणे
*रा. रा. दत्तात्रय शिवगम पुसाळकर वकील	एरंडोल
*रा. रा. केशव वामन बम्ह बी. ए. एल्, एल् बी.	उमरावती
*रा. रा. विष्णु काशीनाथ भागवत बी. ए, एल् एल्, बी.	अमळनेर
*रा. रा. राजाराम मंगनाथ भालेराव	पुणे
*रा. रा. नारायण बळवंत भिडे बी. ए एल् एल्, बी.	पुणे
*रा. रा. बळवंत सखाराम भुमारी	पुणे
रा. रा. वासुदेव दामोदर मुठळे	इमलामपूर
*रा. रा. लुण्णाजी बळवंत मोघे, वारभारी	जमखंडी
*रा. रा. महादेव विष्णु मोडक बी, ए, एल् एल्, बी	नंदुरवार
रा. रा. शंकर रामचंद्र राजे	पुणे
*रा. रा. वासुदेव विष्णु शिंदारे बी. ए, एल्, एल् बी.	धुळे
रा. रा. अच्युत सीतागम साठे एम्, ए, बी. एल्	उमरावती

(उ) सहानुभविक सभासदां

*रा. रा. द. वि. आपटे बी. ए. पोंडा	गोवा
रा. रा. नारायण बापूजी उडगीकर एम्, ए.	पुणे
*रा. रा. पांडुरंग वामन काणे एम्, ए, एल्, एल्, एम्.	मुंबई
*रा. रा. केशव बाजीराव कुळकर्णी	इंदापूर
*रा. रा. वासुदेव वामन खरे	मिरज
रा. रा. गोपाळ रावजी गोगटे बी, ए. एल्, एल्, बी.	भुसावळ

† यादी अकारविह्वे

रा. रा. दत्तात्रेय श्रीराम जोशी इनामदार	तळेगावदाभाडे
*रा. रा. वामन दामोदर तळवलकर वकील	पुणे
*रा. रा. महादेव बंगाधर दामले बी. ए. एल् एल्, बी	उमरावती
*रा. रा. रामचंद्र विनायक पटवर्धन बी. ए. एल् एल्, बी.	पुणे
*रा. ब. विठ्ठलराव नारायण पाठक बी. ए.	सातारा
रा. रा. महादेव मोरेस्वर फडणीस इनामदार	पुणे
रा. रा. हरि रघुनाथ भागवत, बी. ए.	पुणे
रा. रा. चिंतामण गंगाधर भानु बी. ए.	पुणे
रा. रा. हरि गोविंद लिमये एम्, ए.	पुणे
*रा. रा. विष्णु नारायण वर्तक एम्, ए. एल्, सी. ई.	माळशिरस
*रा. रा. विनायक रामचंद्र सरज्योतिषी	पोंडा-गोवा
(ऊ) चहते सभासद †	
*रा. रा. रुष्णाजी विष्णु आचार्य कालगावकर	पुणे
रा. रा. हरि नारायण आपटे	पुणे
रा. रा. रघुनाथ पांडुरंग करंदीकर, वकील	सातारा
*रा. रा. चंयंक गुरुनाथ काळे	पुणे
*रा. रा. माधव विष्णु सरे, वकील	एरंडोल
*रा. रा. विष्णु दत्तात्रेय गोसले, एम्. ए.	पुणे
*रा. रा. मल्हारराव राधोबा जाधव	नेवासे
रा. रा. पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन	पुणे
*नामदार रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजये एम्. ए. बी. एस्. सी.	पुणे
रा. रा. रामरुष्ण दत्तात्रेय पराडकर	पुणे
रा. रा. दत्तो वामन पोतदार बी. ए.	पुणे
*रा. रा. अनंत वासुदेव फडणीस	पुणे
*रा. रा. नारायण विठ्ठल मावळणकर	पुणे
*रा. रा. विष्णु गोविंद विजापुरकर एम्. ए.	तळेगाव-दाभाडे
*रा. रा. रुष्णाजी चंयंक हसबनीस	पुणे
रा. ब. दत्तात्रेय बळवंत पागसनीस मंडळाचे सभासद आहेत परंतु कोणत्या वर्गात नांव घालाययाचे ते त्यांना अद्याप कळविले नही.	
एकूण साल असेरीस सभासद १०१ पैकीं एक मयन.	

† बादी अकारविन्हे

शके १८३५ साली मंडळाची जमासर्च पुढें दिल्याप्रमाणें साला आहे:—

१५०६-१२-० वर्गणी	३५६-०-० शके १८३४ चे दुसऱ्या
३९५-०-० देणगी	सहामाहीचे वृत्ताची छपाई,
१०१-६-० पुस्तकविक्री	बांधणी.
६२-८-० मासिकाची वर्गणी	१४८-१४-० प्रथम संमेलनवृत्त छपाई,
२०६५-१०-०	बांधणी
११०१-८-६	२९-६-० किरकोळ छपाई
	२०८-९-९ मासिकास सर्च चार अंकांचा
	४६-७-३ टपाल सर्च
	२५-०-० संशोधन सर्च
	२५-०-० बेंकेंत बूड
	११-०-० किरकोळ सर्च
	३९-३-० दफतर सर्च
	७४-९-६ कर्जाची फेड
	१६४-१-६

देणगीदाखल रा० भा. के. वेलणकर यांनी रक्कम रु० १०० व रा० बा. दा. हसचनीस यांनी रु. ५० स्वयंस्फूर्तीने दिले आहेत हे त्यांस विशेष भूषणावह आहे.

शके १८३५ सालांतली सभासदांची संख्या, व जमेच्या व सर्चांच्या रकमांची मागील तीन सालांच्या संख्यांशी तुलना करून पाहिली असता मंडळाची हरकप्रकारें प्रगति साल्याचें दिसून येईल. म्हणून आपलें आपण च अभिनंदन करावेसं वाटणें अगदीं साह्याजिक आहे. परंतु इतक्या सभासदांनीं अटोकाट प्रयत्न चालविले असतांना हि आपली प्रगति इतक्या मंदगतीनें धावी याचें मला सखेदाश्चर्य वाटत आहे. आज सरासरीनें वार्षिक उत्पन्न १५०० रुपयांचे धरण्याम हरकत नाही. सर्चांच्या ~~रकमा~~ टोकळपणें (१) वार्षिकवृत्त छपाई सर्च रु. ६०० (२) सारम्यताच्या मासिकाचा छपाईसर्च रु. ६०० आहे. इतिहासाच्या मासिकास सुरुवात करण्याबद्दल फार निकडीचीं पत्रें सभासदांकडून येत आहेत. व तें मासिक लवकर सुरू केलें पाहिजे. त्यास सुमार २५००-३००० रु. सर्च यावा. शिवाय किरकोळ छपाई व टपाल सर्च आहेत च. हे व इतर वाढते सर्च भागवावे कसे याची कार्यकारी सभासदांस सारखी विवंचना लागून राहिली आहे. तसें च या कामीं अवश्य लागणारा (१) प्राच्य-पश्चात्य संदर्भग्रंथसंग्रह केला पाहिजे च. कारण पुरेशी माहिती न मिळून, आधार तपासा-

वयास न मंडाल्यामुळे केलेले मतप्रकाशन भीतभीत च करावे लागेल. निर-
निराश्रया सभासदांच्या जवळ झालेला संग्रह सुरक्षित रहावा म्हणून (२) अभि-
वाधाविरहीत असे संप्रदाय उभाण्याचा व ते चालविण्याचा विचार व्हावा व
(३) प्रांतीयप्रांतीय पांगलेली साधनसामुग्री गोळा करून आणण्यासाठी मंडळास
टिकटिकाणी प्रतिनिधि पाठविता येतील इतकं मनुष्यबळ आपण जमविण्याचा
निश्चय केला पाहिजे.

या व असल्या इतर प्रश्नांचा समाधानपूर्वक निकाल लावून मंडळाची कार्यपरं-
परा अखंड कायम ठेवून मंडळ जास्त जास्त कार्यक्षम होत जाईल अशी उपाय-
योजना करण्याबद्दल व आहे असा च लोभ कायम ठेवून वृद्धिंगत करण्याबद्दल
मनास विनंति करून मी आपली रजा घेतो.

पेशाब व. १११ शके १८३६
मानदतिहास-संशोधक-मंडळाचे
कार्यालय

खंडेराव चिंतामण मेंढळे
(चिटणीस)

अनुक्रमणिका

अनुक्रम.क	नांव	लेखक	पृष्ठांक
१	श्रीसरस्वतीमहाल-तंजावर	रा. शं. श्री. देव	१
२	श्रीसमर्थीच्या नांवावर मोडणारें एक लघु काव्य	" " "	३९
३	वडवाळ सिद्ध नागनाथ	" " "	४०
४	श्रीशिवकालीन दोन पत्रें	" " "	४१
५	पेशवाईतील एका भटजींची स्मरणवह्नी	" " "	४३
६	ज्योतिपंत महाभागवत	रा. गो. का. बादोरकर	४६
७	विसोबा सेचरांचा गुरु कोण !	" " "	५१
८	श्रीक्षेत्र आळंदी येथील एक शिलालेख	" " "	५३
९	शक १५९३ मधील शिवरायाची एक सनद	" " "	५४
१०	भक्ति-(क)-राज ग्रंथ कोणाचा !	" " "	५५
११	मानभावी लिपि अशुद्ध	रा. वि. का. राजवाडे	५८
१२	लीळासंवाद	" " "	५९
१३	अकरा	" " "	६७
१४	चौधरी	" " "	७२
१५	जुनें वैद्यक-मराठी पोथी	" " "	७२
१६	हातगा ऊर्फ भोंडले	" " "	८१
१७	मध्य	" " "	९३
१८	अनुभवामृतांतील काहीं अप्रसिद्ध ओवी	रा. गो. का. बादोरकर	९३
१९	श्रीतुकाराममहाराज यांचें सदेहप्रमाण	" " "	९७
२०	चौमाकवि व संत	रा. शं. श्री. देव	१००
२१	गोपीनाथ दीक्षित ओक यांचें एक पत्र	" " "	१०२
२२	वेश्यांच्या यामदेवता व कुलदेवता	रा. गं. ना. मुजूमदार	१०४
२३	देवानपिब	रा. वि. का. राजवाडे	१०६
२४	ज्याडि- संजह	" " "	१११

अनुक्रमांक	नांव	लेखक	पृष्ठांक
२५	मुकुंदराजाचा एक संस्कृत ग्रंथ	" " "	१११
२६	(भारुत) प्रास्ताविक पद्यानि	" " "	११५
२७	पूर्णानंद	रा. गो. का. चांदोरकर	१२८
२८	सदानंद	" " "	१३२
२९	सहजानंद	" " "	१३६
३०	महालिंगदासाची सिंहासन ३२ शी	" " "	१४०
३१	श्रीसुबेणरुत आयुर्वेदमहोदधि	" " "	१४७
३२	मानभबोत्पत्तिकथा	" " "	१५०
३३	श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे मूळ नांव कोणते !	" " "	१५७
३४	सरपुडी येथील रामेश्वराचे देवालयावरील शिलालेख	{ रा. गं. ना. मुजूमदार	१६०
३५	अनंतछुत संतपुरोहित तुकदेव	रा. पां. न. पटवर्धन	१६१
३६	आंध्रप्रांश्यासंबंधी काही टांचणे	रा. शं. श्री. देव	१६४
३७	अच्युताश्रमाचा वैरागर ग्रंथ	" " "	१६५
३८	श्रीरामदासनुकारामसंवाद	" " "	१६८
३९	शक १३३५ तील बांदीवडे येथील एक मराठी शिलालेख	{ रा. वि. का. राजवाडे } { रा. द. वि. आपटे }	१६९
४०	कोडीत येथील एक सनद	रा. गो. का. चांदोरकर	१७५
४१	छत्रपति संभाजीच्या कारकीर्दीतील अव्यवस्था	{ रा. वि. का. राजवाडे }	१७७
४२	तळेगांव डमढेरे येथील श्रीसंभूताथबाबा	रा. पां. न. पटवर्धन	१७८
४३	हरिदासाचा सोळा हाजारांचा योग-वासिष्ठ ग्रंथ	{ रा. शं. श्री. देव }	१७०
४४	बह्मीभूत देवराव हिंगणे	रा. पां. न. पटवर्धन	१८६
४५	आनंदीबाई पेशवीण ह्या पुराणिक	रा. वि. का. राजवाडे	१९०
४६	श्रीशक १०३ मधील मराठी ताम्रपट	रा. गो. का. चांदोरकर	१९२
४७	बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांचा उल्लेख करणारी दोन पत्रे	{ रा. वि. का. राजवाडे }	२००
४८	देवरुत येथील शके १५७५ मधील शिलालेख	{ रा. राजवाडे } { रा. द. वि. आपटे }	२०९
४९	कर्णेश्वराचे देवळातील शिलालेख	{ रा. वि. का. राजवाडे } { रा. द. वि. आपटे }	२१०
५०	इडकोळण येथील शंभुछत्रपतीचा शक १६१० तील मराठी शिलालेख	{ रा. द. वि. आपटे }	२११

अनुक्रमांक	नाम	लेखक	पृष्ठांक
५१	शिंयांचा गृहकलह	रा. गो. का. चांदोरकर	२१३
५२	केशेळी येथील शक १११३ तील शिलाहरांचा तत्त्वपद	रा. वि. का. राजवाडे	२२०
५३	तुकारामसमकालीन व्यक्ती	रा. गं. ना. मुजूमदार	२२७
५४	गाणपत्यांची एक यादी	" " "	२२९
५५	शिवाजीमहाराजांचा वाढा	रा. पो. न. पटवर्धन	२३०
५६	क्षेत्र माहुलीसंबंधाने दोन सनदा	" " "	२३२
५७	गुजराथ	रा. वि. का. राजवाडे	२३५
५८	मयु	" " "	२३७
५९	तुषार	" " "	२३९
६०	भांडारी	" " "	२३९
६१	मौजे चिंचोली येथील गर्हिनीनाथाचे देवालयपवरील शिलालेख	रा. गं. ना. मुजूमदार	२४०
६२	कचेश्वरकृत आत्मचरित्र	रा. पो. न. पटवर्धन	२४७
६३	कचेश्वराने पाडलेला पाऊस	" " "	२४७
६४	कचेश्वराच्या तुकारामावर आरत्या	" " "	२५५
६५	रावबाजी व फुलशहर	" " "	२५६
६६	जेजुरी येथील शिलालेख	रा. द. वा. पोतदार	२६५
६७	जयाद्रि महात्म्य	" " "	२७१
६८	तीन देवदास	" " "	२७२
६९	अठरा टोपकर	" " "	२७२
७०	'ड'कार व 'छ'कार	रा. गो. का. चांदोरकर	२७३
७१	शक १५५२ तील एका कुणभ्याचे स्तोत्र	रा. वि. का. राजवाडे	२७४
७२	हरिराज शेंडेकृत मुद्रलार्यांचे श्लोकबद्ध भाषान्तरद्वय	" " "	२७६
७३	गोत्र ऊर्फ कुलनाम ऊर्फ आडनाव	" " "	२७८
७४	दासींचीं नावे संस्कृतातून मराठी	" " "	२७९
७५	विमाने व त्यांचा प्राचीन संस्कृत ग्रंथांत उल्लेख	" " "	२७९
७६	अजे, अजी	" " "	२८१
७७	विवेकसिंधु व गुरुचरित्र	रा. गं. ना. मुजूमदार	२८२
७८	कपिलानिर्णय	" " "	२८५

अनुक्रमांक	नाव	लेखक	पृष्ठांक
७९	कापिलानिर्णयकार सिद्ध गुणाकर पंडित कोण !	पां न. पटवर्धन	२८६
८०	आमच्या प्राचीन ग्रंथांची लिपी कशी !	रा. गो. का. चांदोरकर	२८७
८१	शिवकालीन शास्त्री व पंडित	रा. पां. न. पटवर्धन	२९३
८२	वाकनीस (ठोसर)	रा. गं. ना. मुजूमदार	३०५
८३	पेशव्यांचा गोखाना	" " "	३१५
८४	नासिक येथील श्रीसुंदरनारायणाचें देवालय	" " "	३१६
८५	अंजनवेल तालुक्याची बहिवाट	रा. द. वा. पोतदार	३१९
८६	आंगरे यांचे महजर व इतर कागदपत्र	रा. पां. न. पटवर्धन	३४२
८७	धडफळे यादी	" " "	३७५
८८	श्री. दादासाहेब पेशवे यांचें एक पद	रा. गं. ना. मुजूमदार	३९९
८९	तुकारामाचें आडनांव	रा. पां. न. पटवर्धन	४००
९०	एक ऐतिहासिक ध्रुपद.	" " "	४०२
९१	शानवार वाड्यावरील शिलालेख	" " "	४०२
९२	मोंगलाची नळेगांवाकडील धामधूम	" " "	४०४
९३	महाराष्ट्रातील जुनीं गांते	रा. वा. दा. मुंडले	४०९
९४	बाजीरावभाहेब पेशवे यांच्या कुटुंबाची शेवटची हकीगत	रा. वि. का. राजवाडे रा. पां. न. पटवर्धन	४१९
९५	कूपखनन लक्षण मराठी गद्य	रा. द. वा. पोतदार	४२६
९६	मल्हारीसुत	" " "	४२९
९७	चिकोडी येथील शक ९१० तील एक ताम्रपट	रा. वि. का. राजवाडे रा. गो. का. चांदोरकर	४३०
९८	कल्याण व भारतीय युद्ध	रा. वि. का. राजवाडे	४३५
९९	निंथगांव येथील श्रीखंडोबा	रा. गं. ना. मुजूमदार	४४८
१००	शिकें यांस सनद	रा. म. मो. फडणीस	४६५
१०१	काहीं शब्दांची व्युत्पत्ति	रा. वि. का. राजवाडे	४६८

सूची:—

॥ श्रीराम समर्थ ॥

१ श्रीसरस्वतीमहाल-तंजावर

श्रीसमर्थांचे तिथे शिष्य भीमस्वामी, अनंतमौनी व राघवस्वामी यांचे व यांच्या शिष्यप्रशिष्यांचे मठ तंजावर प्रांती आहेत. त्यांच्या दर्शनासाठी व श्रीसांप्रदायाचे ग्रन्थ पाहण्यासाठी गेल्या वैशाखांत तिकडे गेलों असतां, कोणत्या हि एका मठांत आजपर्यंत मिळाली नाही इतकी ग्रन्थांची भिक्षा तंजावरास मिळाली ! ती विपुल आणि बहुमोल ग्रन्थसंपत्ति महाराष्ट्रबांधवांच्या घरोघरी देऊन टाकण्याचा योग यावयाचा असेल तेव्हां येवो ! पण या निमित्तानें तिकडे गेलों असतां, तंजावरच्या गजवाड्यांत “ सरस्वतीमहाल ” म्हणून जें जगप्रसिद्ध ग्रन्थसंग्रहालय आहे त्याचें दर्शन होऊन जी कांही माहिती मिळाली, ती आज मंडळास सादर [१०] करावयाचा हेतु आहे.

या ग्रन्थसंग्रहाविषयी थोड्या दिवसांपूर्वी वर्तमानपत्रांत अशी बातमी होती कीं या संग्रहास आतां कोणी मालक न उरल्यामुळे तो संग्रह दुसरीकडे कोठें जाण्यापूर्वी आपल्याकडील एखाद्या संस्थानिकानें तो देहा अकरा लाख रुपयांस विकत घ्यावा. याविषयीं तेथें तपास करतां असें समजें की, हा सारा संग्रह तंजावरच्या राजांच्या खाजगी मालकीचा असून राजांच्या ह्या व इतर खाजगी मिळकतीचा वारस कोण याविषयी सरकार दरबारी वाद चालू आहे. या वादांत सातारचे महाराज, कोल्हापुरचे महाराज वगैरे लहान मोठे महाराज पक्षकार असून वादांती जो योग्य वारस ठरेल तो या ग्रन्थसंग्रहालयाचा मालक होईल. यावरून असें वाटतें, हा संग्रह दुसरीकडे कोठें न जातां, आपणच त्याचे मालक होऊं. [२०]

या महालाचें तोंड पश्चिमेस असून त्याला पांच मोठाल्या कमानी आहेत. मधल्या कमानींत आंत जाण्याचा दरवाजा आहे. या महालाची लांबी पावलाला पाऊल लावून ७६ पावलें व रुंदी २५ पावलें आहे. आंत प्रवेश करतांच समोर श्रीसमर्थांची मध्य तसबीर आहे, तिचें दर्शन घडतें. शिवाय तंजावरराजघराण्यातील पुण्यांच्या नसबिरी आहेत. भिंतींतील व बाहेरचीं मिळून तेवीस मोठालीं कपाटें आहेत.

या संग्रहालयाचें महत्त्व त्यांत असलेल्या संस्कृत इस्तलिखित व ताडपत्रांवरील ग्रन्थांमुळे विशेष आहे. असे संस्कृत ग्रन्थ एकंदर १२,३७६ आहेत, व त्यांचे निरनिराळे ग्रन्थकार ८२५ आहेत. वेद, उपनिषदे, न्याय, व्याकरण, कोश, अलंकार, शिल्प, वैद्यक, ज्योतिष, मीमांसा, सांख्य, योग, धर्म, काव्य, पुराण, तंत्र, तर्क, नाटक, मंत्र, संगीत इत्यादि अनेक शाखांवर हे ग्रन्थ आहेत. याशिवाय इतर इस्तलिखित ग्रन्थ सुमारे ६,००० आहेत. इंग्रजी सन १७६५ पासून तों सन १८५० पर्यंत प्रकाशित झालेल्या सुमारे २,००० इंग्रजी ग्रन्थांचा हि संग्रह या संग्रहालयांत आहे.

असा हा संग्रह करण्याची सुरवात मराठ्यांच्या पूर्वी जे नाईक राजे होते त्यांनी च १०] केलेली होती व पुढें मराठी राजांनी हि हें स्तुत्य कृत्य तसें च पुढें चालविलें. मराठी राजांपैकीं सरफोजी राजे यांचें लक्ष या संग्रहाकडे विशेष होतें असें दिसतें. मला वाटतें, प्राकृत ग्रन्थांचा बहुतेक सर्व संग्रह मराठी राजांनीं च व त्यांत विशेषतः सरफोजी राजांनीं केला असावा. रामायण, भारत, भागवत, पुराण, कथा, नाटक व वेदांत या सात सदरांसाठीं प्राकृत ग्रन्थांचा संग्रह आहे. ज्ञानेश्वरी व दासबोध अशीं आणखी दोन स्वतंत्र सदरें च आहेत.

हा सर्व सदरांसाठींल प्राकृत ग्रन्थ पाहिले व त्यांपैकीं फक्त वेदांत ग्रन्थांचें संपूर्ण टांचण केलें. वेदांत ग्रन्थांचीं एकंदर ३७ दसरे आहेत. त्यांत असलेल्या ग्रन्थांचें टांचण येणेंप्रमाणें :—

वृत्तर १ लें (१) योगवाशिष्ठ [माधवकृत], बोव्या १२३३९, सर्ग १२६, २०] पानें ४९०, राघवस्वामींचे शिष्य माधव.

वृत्तर २ रें (१) भीमोपदेश [मेरुत], या ग्रन्थाचे बारा सूय असून ग्रन्थसंख्या ६९०४ आहे.

मन्यारगुढीसी मेरुशिष्यतरणि । अनंत बोधकीर्णी फांकला ॥ १०
असें श्रीसमर्थप्रतापांत मूटलें आहे, ह्याचा अर्थ आतां बरोबर लागतो. मेरुस्वामी हे अनंतमोनींचे शिष्य होत.

वृत्तर ३ रें (१) देवभक्तानुवाद [मुकुंदकृत], पानें १६७, बोव्या २०६२, भीमस्वामींचे शिष्य गोविंदबाळ, त्या गोविंदबाळांचे हे मुकुंद पुतणे होत.

वृत्तर ४ थें (१) आत्मसाक्षात्कार [मेरुत], ओवी २२७, समास ६, पानें १५, (१) गुरुबोध [गुरुदासकृत] फार गोड ग्रन्थ आहे. पांच पांच ३०] समासांचें एक एक पंचक, अशीं पांच पंचके आहेत. ओवी सुमारे ११०० (१) भीमोपदेश दुसरी प्रत.

वृत्तर ५ वें (१) विवेकसिंधु शके १७४४ तील प्रत. (१) पंचीकरण [मुकुंदराजरुत] गुरुपरंपराः— श्रीआदिनाथ—श्रीहरिनाथ—श्रीरघुनाथ—श्रीमुकुंदराज.

शेवटः—

माझी आतां मंद वाणी । पवित्र केली इहीं वचनी ।

प्रीति पावो पिनाकपाणी । म्हणे मुकुंदराजु ॥

(१) परमामृत, शके १७४१ तील प्रत.

वृत्तर ६ वें (१) हस्तामलक [एकनाथरुत, प्रत आलिकडील] (१) शुकाष्टक [एकनाथरुत, प्रत आलिकडील] (१) चिरंजीव पद [एकनाथरुत, प्रत आलिकडील] (१) वेदांतसूर्य, [श्रीधररुत] बोबी २४४२, पानें [१० २१० प्रकरणें १२.

वृत्तर ७ वें या द्दसरांत सुमारें शंभर वर्षांमार्गे केलेल्या सालील ग्रन्थांच्या प्रती आहेतः— (१) अनुभवामृत (१) स्वात्मानुभव [ज्ञानेश्वररुत] (१) परमप्रकाश (१) लिखित पासष्टी (१) ग्रन्थलेखणी (१) पंचीकरण, [ज्ञानेश्वररुत] (१) रामामृततरंग, [माधवकुमाररुत] तरंग १५, बोबी १६६४ (१) आत्माराम, [श्रीसमर्थरुत] (१) अंतर्भाव, [श्रीसमर्थरुत] (१) सद्युगध्यान [श्रीसमर्थरुत] (१) निर्गुणध्यान [श्रीसमर्थरुत] (१) पंचसमाप्ती [श्रीसमर्थरुत] (१) पूर्वारंभ [श्रीसमर्थरुत] (१) आपरोक्षानुभव

वृत्तर ८ वें (१) सिद्धसंकेत, [मृत्युंजयरुत] (१) प्रकाशदीप, [ब्रह्मणिमुतोर्जी रुत] [२०

वृत्तर ९ वें (१) श्रीमत् भगवद्गीतेवर टीका (चिदानंदानु रुत), ओबी ५४४४.

आदिः—

प्रणम्य रामं पुरुषं पुराणं । तथा चिदानंदं द्युक् यतिं च ।

कुर्वे महाराष्ट्रपदैस्तु गीता-। व्याख्यायनं व्याकरणाय पुंसे ॥ १ ॥

नमस्कार कस्तुनिर्या श्रीरामा । आणि दुरु चिदानंदाश्रमा ।

महाराष्ट्रपदीं परमात्मा । वर्णीन गीतार्थे ॥ १ ॥

अंतः—

प्रीति पावल्या श्रीराम । मोक्ष पै होय सुगम ।
हरे संसारींचा भ्रम । तत्पसादें ॥ ३५ ॥
सर्वेन्द्रियप्रवर्तकें । येणें श्रीरघुनायकें ।
वाचा बोलिलें निकें । गीतार्थातें ॥ ३६ ॥
बुद्धि प्रवर्तली तेणें । संकल्प करविला मनें ।
म्हणौनि गीताटीका करणें । घडलें मज ॥ ३७ ॥
म्हणौनि सर्वेन्द्रियप्रवर्तकु । स्वामी तो कृष्णनायकु ।
येहूवी हा सर्व लोकु । अचेतन ॥ ३८ ॥

१०] यास्तव तेणें प्रवर्तविलें । म्हणौनि ग्रंथ निर्माण जाले ।
आतां श्रीगुरुतें स्तविलें । पाहिजे ॥ ४३ ॥
येणें श्रीगुरु चिदानंदें । स्वचरणाचंनि प्रसादें ।
काविका दिधली विनोदें । अच्युतामी ॥ ४४ ॥
चिदानंदु म्हणे अच्युता । तुज संसार नाही तत्वता ।
मनीं धरिली भगवद्गीता । तेणें तूं मुक्तु ॥ ४८ ॥

इत्यादि. “ शाके १६१२ श्रीमुख नाम ऋत्सरे आपाढ शुक्ल चतुर्दश्यां गुरो
समाप्तः” ॥ (१) श्रीमत् भगवद्गीतेवर टीका [मेरुत] फक्त पहिले तीन
अध्याय. (२) किन्ता फक्त पहिला अध्याय (१) अवधूत गीता [मेरुत],
(१) राजयोग [वामनरुत], (१) अपरोक्षानुभूति, [वामनरुत] (१)
२०] निगमसार, (वामनरुत) शेवटच्या ओवीत शक १५९५ चा उल्लेख आहे.

वृत्तर १० वें (१) स्वानंदलहरी [मेरुत], ओवी २०८ पानें २२.

आदिः—

श्रीराम परामर गुरुमूर्ती । आराधिली श्रीसमर्थें निजप्रचित्ती ।
ते समर्थस्वामी आम्हाप्रती । पूर्ण पावनकर्ते ॥ ३ ॥

अंतः—

परात्पर सद्गुरु श्रीराम । परम गुरु समर्थ भीम ।
सद्गुरु अनंत अभिराम । प्रचीतीसी आला ॥ ४१ ॥

इति श्री स्वानंदलहरी । अनुभवमेरुची उजरी ।

निष्ठा अनंत साक्षात्कारी । संभवली मोक्षरमा ॥ ४७ ॥

(१) रामामृतरंग [माधवसुतरुत], फक्त पांचवा तरंग (१) विवेकसिंधु
(१) प्रकाशदीप

अहिर्निशीं ध्याता । ज्ञान होय त्वरिता ।

बाह्यमोतोजि विनवी आतां । प्रकाशदीप ॥ ३९९ ॥

(१) प्रवृत्तिनिवृत्तीचा संवाद अथवा मनचरित्र

शके १८०८ त हा ग्रन्थ फार अशुद्ध रीतीने छापलेला आहे. महालांतील प्रत शुद्ध आहे. ग्रन्थ महत्त्वाचा आहे. शुद्ध छापविला पाहिजे. (१) चित्रदीप, (राघव-रुत), ओवी ४११ श्रीसमर्थशिष्य राघव ते हे नव्हत. सद्गुरुस्तवन करीत असतां [१० राघव म्हणतात:--

ऐसें स्तवितां सद्गुरु । प्रसन्न जाला अकल्पकरु ।

अनाथनाथ श्रीशंकरु । माझा दातारु जो ॥ १५ ॥

(१) परमामृत. (१) वरदनागेश ग्रन्थ ओवी सुमारे १०००

मी तव ठाईचें अज्ञान । तूं नागनाथु सदा सर्वज्ञ ।

म्हणउनी केलें निरापण । गुरुदेवें ॥ २४८ ॥

सकल शिष्यामाजी रंक हीन । सर्व सेवकामाजी दीन ।

तें निनवीतसे अज्ञान । नागेंद्र सुभान देखोनियां ॥ ३१ ॥

ऐसें गुरु नागेशाजें वचन । फिटे अज्ञान शिष्याचें ज्ञानें ।

करी स्थिति विज्ञान ॥ अखंडित ॥ १४१ ॥ [२०

इतर ११ वें (१) अनुभवामृताची टीका [श्रीश्वररुत].

इतर १२ वें (१) मानसपूजा [मेरुत] ओवी ३५.

मानसपूजेच्या दोव्या पंचतीस । पाठ करी त्यास राम भेटे ॥ १ ॥

इतक्या महत्त्वाच्या ओव्या आहेत. (१) सुद्राविलास [एकनाथरुत],

(१) श्रीनागयणलक्ष्मीहृदय ओवी १२८.

आदि:—

श्रीमन्नारायण चि परंज्योती । नारायण चि परमात्मा जगती ।
नारायण चि परब्रह्म मूर्ति । नमन तुजप्रती नारायणा ॥ १ ॥

अंत:—

चापरी लक्ष्मीहृदय । ध्यानपूर्वक पढे जो स्वयं ।
तो लाभे ऐश्वर्य अक्षय । विधीनं निश्चय हा केला ॥ १२८ ॥

(१) मनीषापंचक [शिवरामरुत] श्लोक १०.

आदि:—

मिक्षेस जातां शंकरें नीट पंथें । तेथें येक्या देखिलें अंत्यजातें ॥ वगैरे.

१०] अंत:—

भेटे तयाला शिवराम सांप्रती ॥ १० ॥

(१) मानसपूजा [श्रीसमर्थरुत] (१) फुटयोग [श्रुतिमर्थरुत].

अंत:—

राम तो कोण तो जाणे । दास तो कोण तो कसा ॥ वगैरे.

(१) तारक बोध [गुरुदासरुत] ग्रन्थसंख्या २४० (१) नमन, शेवटीं
“ज्ञानदेवविरचित ” म्हटलें आहे. (१) उत्तरपंचविशी किंवा उत्तरपत्रिका.
(१) अनुभवसार [बहूधा मेरुत] समास ५ ओवी १६.

अंत:—

शब्द अनंतीं उडाला । परंतु माझा अंत आला ।

१०] विश्वासतां बोला । ठाव पुसे ॥ ११ ॥

विश्वासें मानलें साबुखचन । तेणें निरसिल जन्ममरण ।

अनंतकृपेचें महिमान । कोण जाणे ॥ ११ ॥

(१) तारकब्रह्म ग्रन्थसंख्या ३१२.

आदि:—

ॐ नमो सिद्ध शून्य मंडला । यो दृष्टा शुद्ध स्फटिक निर्मला ।

सदानंदा सदोदिता । आत्मज्ञानप्रकाशिता ॥ १ ॥

६]

आतां नमूं श्रीगुरुनाथु । जो तुकेशाचा शिष्यसुत ।

आनंदचैतन्य अवधूत । परमहंस ॥४॥

आत्मा अनुभवा प्राप्ति । जे बोलिले गोरक्ष जती ।

ते सांग पा स्थिती । अत्मयाची ॥९॥

ऐसी आत्मा श्रीगुरुची जाहली । वगैरे

अंतः—

तो हा तुकेशाचा नातु । आनंदचैतन्याचा शिष्यसुत ।

परमानंद अवधूत । आत्मा अनुभवा ॥३००॥

हे तारकब्रह्म संपूर्ण । आत्मा अनुभव परात्पर जाण ।

देहशुद्धी संपूर्ण । म्हणें परमानंदचैतन्य अवधूत ॥ ३१२ ॥ [१०]

वसर १३ वें (१) चतुःसमासी, [श्रीसमर्थरुत] (१) राजधर्म क्षेत्रधर्म
बुद्धिवाद [श्रीरामर्थरुत]

आरंभः—

अखंड सावधान असावें । वगैरे

(१) मेरुबोध (मेरुस्वामीरुत) श्लोक ६.

॥ श्रीरामकर्ता ॥

प्रमें पाझर लोचनीं हरिकथे देऊनि काना मना ।

ऐके सादर लोचनीं पाहतसे श्रीरामरूपे जना ।

सर्वस्वें विनटे स्वरूपमननें स्वानंदसिंधु भरे ।

हेलावे सहजें रघोत्तमकथा कल्लोळ तो नद्वारे ॥ १ ॥ [२०]

स्मरे नाम वाचे भरे प्रेम आंगीं । सुखें नाचतरे कीर्तनगणे प्रसंगीं ।

स्मरेना तया देह ना गेह कांहीं । विदेही सदा उन्मनीमाजि पाहीं ॥ २ ॥

नसे त्यासि लौकीक सभ्रांत पीसें । पिता उन्मनानंद छंदें चि हासे ।

विदेही महा सौख्य उन्माद आंगीं । लिला योग ऐश्वर्य त्या अंतरंगीं ॥ ३ ॥

महामस्तिचा हस्ति तैसा चि योगी । विभांडूनियां दृश्य प्रीडी विरागी ।

भरे उन्मदें ब्रह्मआरण्य जेथें । नसे प्रांत उच्छ्रंखलु जाय तेथें ॥ ४ ॥

[७]

तयाचा निजध्यास ज्या भाविकासी । हरीकीर्तनीं प्रेम अद्भूत त्यासी ।
 सुखें गर्जती नाम वाचे सुछंदें । पदें गाति ते नाचती पै विनोदें ॥ ५ ॥
 पिसा ब्रह्मसायोज्यें बसिधु सुखाचा । गुरुदास्य कर्तव्य प्रेमें चि साचा ।
 जिवें बीकला जाय दैवेंसि बोले । सुखें बांधला मरु कांहीं न बोले ॥ ६ ॥

(१) परमप्रकाश, [निवृत्तिअवधूतकृत] (१) पंचयोग, [श्रीसमर्थकृत]

शेवटः—

पिपीलिकामार्ग ठाकना । मोपा मार्ग विहंगमु ।

अनन्य भक्तिच्या योगें । धन्य धन्य चि होइजे ॥

(१) पंचममाली, [श्रीसमर्थकृत] (१) टोपणमिद्धनिरूपण, [श्रीसमर्थ-
 १०] कृत] (१) पंचीकर्ण, [श्रीसमर्थकृत] (१) आत्माराम, [श्रीसमर्थकृत]
 (१) षड्विध [श्रीसमर्थकृत] (१) राजधर्म [श्रीसमर्थकृत] (१) क्षेत्रधर्म
 [श्रीसमर्थकृत] (१) जुनाट पुरुष, [श्रीसमर्थकृत] (१) पूर्वार्थ, [श्रीसमर्थ-
 कृत] (१) भीमरूपी स्तोत्र, [श्रीसमर्थकृत] (१) मानपंचक, [श्रीसमर्थकृत]
 (१) पंचीकरणयोग, [श्रीसमर्थकृत] (१) अंतर्भाव, [श्रीसमर्थकृत] (१)
 मीपणाचा समास, [श्रीसमर्थकृत] हा मीपणाच्या समासाच्या ५९ ओव्या
 आहेत. हा समास आजपर्यंत इतरत्र कोठें पाहण्यांत नव्हता.

दप्तर १४ वें (१) विवेकसिंधु प्रतीवर लेखनशक नाही. पण प्रत बरीच
 जुनी दिसते. (१) अष्टावक्रटीका, [शिवरामकृत]

अंतः—

२०] हा ग्रंथ तीशावरि जाण दोनी । श्लोकाप्रती श्लोक चि दशवाणी ।

श्रीनाथदेवो वदवी सुखाचा । दयाळ राजा शिवरामजीचा ॥ १७ ॥

“ इति श्री पूर्णानंदजीनारायणानुचररचिता ” वगैरे. (१) पंचीकरण,
 [ज्ञानेश्वरकृत] (१) अष्ट सिद्धी नव निधी, हिंदुस्थानी भाषा, पानें २३ (१)
 वाक्यसुधा पृष्ठें ९०

अंतः—

म्हणोन तुम्हा संताचा केला । काय मी वाचा बोले ।

परि यज्ञ आपुले आपण घेतले । हें चि स्वरें ॥ वगैरे

(१). पंचीकरण (१) स्वात्मानुभव, शक नाही पण बरीच जुनी प्रत.

(१) मूळस्तंभ

अतः—

संपूर्ण मूळस्तंभ जाला । शिवें गौरास उपदेश केला ।

त्या प्रमेयाचा सेवितां गळाळा । जीवन्मुक्ती सोहळा पावती ॥

वृत्तर १५ वें (१) सिद्धनागार्जुन वैद्यशास्त्रावर गयात्मक ग्रन्थ (१) दीप-
रत्नाकर, अध्याय १२, ओव्या ३१८०, पानें २०८ हा ग्रन्थ इतरत्र छापलेला आहे.
त्याचे पंधरा अध्याय आहेत. या प्रतीचे फक्त चवदा अध्याय असून चवदाव्या
अध्यायाचे अंती ग्रन्थाचा शेवट केला आहे. तो शेवट छापील ग्रन्थाशी जुळत
नाहीं. तसें च या ग्रन्थाचे कर्ते रत्नाकर होत, असें आपण मानीत आलों, [१०
पण या प्रतीच्या मुखपृष्ठावर च “ श्री रामानंदरुत दीपरत्नाकर ” असें लिहिलेले
आहे. हा ग्रन्थ म्हणजे गुरु रामानंद व शिष्य रत्नाकर यांचा संवाद दिसतो.
उदाहरणार्थ छापिल ग्रन्थाच्या हि सातव्या अध्यायाच्या शेवटच्या ओव्या पाहिल्या
म्हणजे सात्री पटेल.

वृत्तर १६ वें (१) आत्मबोधावर टीका, (जगन्नाथरुत).

अंतः—

इति विश्वामित्रगोत्रसंभवं । जगन्नाथं जगद्बाकृपावैभवं ।

आत्मबोधाचें विवरण स्वभावं । केलें संपूर्ण ॥ १०५ ॥

(१) योगवाशिष्ठ । माधवरुत], पहिल्या द्शरात एक प्रत असून संपूर्ण
ग्रन्थाची ही दुसरी प्रत होय. प्रस्तुत प्रतीत “निर्बाण” प्रकरणाच्या दोन प्रती [२०
आहेत; म्हणजे एका च प्रतीच्या दोन प्रती नुकृत, तर माधवानीं दोन निरनिराळी
“निर्बाण” प्रकरणे लिहिलेली आहेत.

वृत्तर १७ वें (१) उपनिषत्तात्पर्य ग्रन्थसंख्या ८२५. पहिला अध्याय कमी
आहे. सहाव्याचा शेवट असाः—

उपाधीवेगळा आपण । हें आत्मत्वाचें लक्षण ।

इतुकें निरूपण । या अभ्यास ॥

इति श्रीमन्निगमसारे । उपनिषत्तात्पर्यानुसारे ।

निगम भूलोक भाषावतारे । षष्ठोऽध्यायः ॥

(१) उत्तरपंचविंसी ग्रन्थसंख्या २५ ग्रन्थाच्या मुसपृष्ठावर “ राजश्री
बाबास्वामीकडील उत्तरपंचविंसी ” असे लिहिलेले आहे.

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

प्रथम नमन गजानना । जां वंश अठरा पुराणा ।

तो साष्ट कविजना । अठावीस वंश ॥ १ ॥

चौतिसाचे मिळणी । येकुण पन्नास आले ठाकुनी ।

येकोण साठा बुझावणी । जाली तेथे ॥ २ ॥

१०] चवेताळिसाचा संयोग । येकोण तीस घेतला विभाग ।

बरबा वोढवला रंग । चौदा जणांचा ॥ ३ ॥

अष्ट भोगाची स्थिती । तेविसीं मांडिली विस्पती ।

चाळिसांसी करुनि विनंती । आणिले तेथे ॥ ४ ॥

पंचावन्नाचे भवटी । येऊनि बसले एकषष्टी ।

संताळीस करिती गोंष्टी । येकमेकांतें ॥ ५ ॥

छपन्नाचा हेरू । बासष्टीस गेला पाचारू ।

पंचेताळिसीं आदरू । केला त्यांचा ॥ ६ ॥

येकोण चाळीस वर वाळले । चांविंसीं त्यासी वारिले ।

सात जणीं अंगिकारिले । मान्य तेथे ॥ ७ ॥

२०] येक उठावला तेराळीस । दुसरा धांवने प्रसंगी ।

वेताळीस लगवंगी । अनिवार बोलिला ॥ ८ ॥

मदनाचे पांच शर । आविसावरी लक्षुनी निर्धार ।

वेताळीस लक्षणी सुंदर । भेटुनि गेला ॥ ९ ॥

अठाविसाचा मेळा । त्रिपंचसीं उठावला ।

त्रिषष्टी थांबविला । येतां मार्गी ॥ १० ॥

अठेताळिस जणी । चौपन्नासी घेतले मेळउनी ।

येऊनि चौसष्टी यांगिणी । संव्हारिले दैन्य ॥ ११ ॥

सनेताळीस आणि मततीस । दाहींचा जाला मौरस ।

येकतीसीं येकतीस । केलें तेथें ॥ १२ ॥

सोळावरी सा गेले । मार्ग न चले राहिले ।

येकतीसीं बळ दिधले । तिये वेळीं ॥ १३ ॥

छतिमाचें खंडूनि मन । येकावज्जा बोलती आपण ।

कुंठित होऊनि सत्तावज्ज । राहिले तेथें ॥ १४ ॥

तेथें उत्थारिले बेताळीस । संताप पावले पंचेताळीस ।

दशावतार निदोष । जगत्रय जालें ॥ १५ ॥

चहुं वेदीचें सार । येकाणिमाचें साचार ।

नव दुर्गेन वधिले असुर । छुंभादिक ॥ १६ ॥

[१०]

त्रिलोचनाचें ध्यान । वीस भूती केलें निर्वाण ।

तेबिसां वेळीं प्रसन्न । जाला तया ॥ १७ ॥

येकेताळीमाचा अंतरी । अठावज्जा क्रीडती भंडिरी ।

बाबज उछा करी । भेटावयाची ॥ १८ ॥

बेताळीस आरुढले विमानी । नेतीस कांटी बंदमोचनी ।

सत्तावीस मुमुक्ष होऊनी । मकळां सुखीं प्रकाशले ॥ १९ ॥

मेरुवेष्टित फेरा । करिती आदित्य दारा ।

तीस येकतीस धांवती मळरा । साठिचिया ॥ २० ॥

सतरा म्हणती अठरा । मिळोनि तुम्ही विचार करा ।

अनुभवं पाहा वटेश्वरा । परतोन घरा सुखा जावं ॥ २१ ॥

[२०]

अकरा रुद्र जाले । भविष्य वर्तमान ना कळे ।

अनंतवरदे पुरले । मनामाजी ॥ २२ ॥

निवृत्तिप्रसादे । अनंदाचेनि विनोदे ।

अनुभवं आलें बोधे । महज स्थिति परियमा ॥ २३ ॥

या नोविया सार वस्तु । याचा मनीं ध्यावा परमार्थ ।

हा चि बोध असे सिद्धांत । विचारावं हव्यामाजी ॥ २४ ॥

विचारूनि सार ध्यावं । आणि मीन्यें राहावं ।

दयावंत असावं । सर्व भूती ॥ २५ ॥

॥ इति उत्तरपंचविंसी पत्रिका समाप्ता ॥

[११]

(१) कूटस्थदीप, प्रकरण तिसरें [राघवकृत].

आदि:—

ऐसा जो कां अनाथनाथ । श्रीशंकर माझा समर्थ ।
तयामी माहांगुल । अभेद नमित तद्वपं ॥ ८ ॥

अंत:—

अनाथनाथ दयाधन । श्रीशंकर पतितपावन ।
माधक करी मंपूर्ण । ज्ञानजीवन बरुषे ॥ १५० ॥
इति श्री कूटस्थदीप परम । जें आनंदवैभवाचें धाम ।
एकतां हरे श्रम । राघव म्हणे भवाचा ॥ १५१ ॥

१०] (१) तत्त्वविवेक, प्रकरण साहावें [राघवकृत] (१) पंचभूतविवेक, प्रकरण मानवें [राघवकृत] (१) द्वैतविवेक प्रकरण नवें [राघवकृत] याचें च चित्रदीप प्रकरण मागे दहाव्या द्मरांत आलें आहे. (१) प्रकाशदीप, [वासन-मोतोजीकृत] या ग्रन्थाच्या या द्मरांत तीन प्रति आहेत. (१) स्वात्मसुख [एकनाथकृत] या प्रकरणाच्या या द्मरांत सात प्रति आहेत, पैकीं एका प्रतीचा शेवट असा आहे:— “ तारण नाम संवत्सरे माघ वदी ११ गुरुवारे ते दिनी ग्रन्थ समाप्त । चंदाउरी ग्रंथ लिहिला हस्ताक्षर नारो तानाजी ॥ ”

दुसर १८ वें (१) स्वात्मानुभव किंवा स्वात्मबोध [श्रीज्ञानेश्वरकृत] या प्रकरणाच्या या द्मरांत नऊ प्रति आहेत, पैकीं एका प्रतीच्या शेवटी शकाचा उल्लेख आहे, तो असा:—

२०] शके बाराशें बारा । तें ग्रन्थाचा केला उभारा ।
परिमात्रया मंत चतुरा । म्हणे निवृत्तिदास ॥ २३० ॥
इति श्री स्वात्मानुभवकथन । ग्रन्थ पूर्ण अनुभवेंकरून ।
याच्या श्रवणें होय ज्ञान । म्हणे निवृत्तिदास ॥ २३१ ॥

(१) आत्मबोधावर टीका [जगन्नाथकृत] या प्रकरणाच्या या द्मरांत तीन प्रति आहेत. मागे १६ व्या द्मरांत एक प्रत आहे च.

(१) आत्मबोधावर टीका गद्यात्मक, कोण कृत न कळे. (१) आत्मानुभव ग्रन्थसंख्या २८१

१२]

आदिः—

आतां नमूं श्रीगुरुनाथु । जो सदाशिवाचा शिष्यसुतु ।
अनंतचैतन्य अवधूतु । तो प्रेमहंस ॥ ३ ॥

अंतः—

इति श्रीमहसात्रया आत्मबोध । अवधूत निरंतर जन शुद्ध बुद्ध ।
कथन केलें अनादिसिद्ध । निर्द्वैध्वे ॥

(१) आत्मबोधावर टीका [पूर्णानंदानुचरशिवरामकृत] (१) गोरक्षबोध
या लहानशा प्रकरणांत मच्छेंद्र आणि गोरख या गुरुशिष्यांचा संवाद आहे. प्रकरण
महत्वाचे आहे याच्या तीन प्रांति या दूसरांत आहेत, पैकीं एक अत्यन्त जुनी
असून बाकीच्या दोन प्रांति निच्या वरून केलेल्या दिसतात. [१०]

(१) आत्मबोधावर टीका अपूर्ण, पानें ५२, कोण कृत न कळे. (१)
मनीषापंचक, [शिवरामकृत] तीन प्रांति आहेत. (१) कालज्ञान, [अज्ञान-
सिद्धनागेशकृत] ग्रन्थसंख्या ५१२.

आदिः—

ग्रंथ कालज्ञान तत्त्वता । श्रीगुरुनाथ सांगता ।
तं परिमार्गे संत महंता । एकाग्र वृत्ती ॥ १ ॥
ॐ नमो गुरु शिवशिवा । परम शिवा महानुभावा ।
नमस्कार अंगिकारावा । बाळकाचा ॥ २ ॥

अंतः—

मर्ब सिद्धीचा दाता । तो तूं कृपाळु नागनाथा । [२०]
अज्ञानाचा ज्ञान पिता । सर्वेश्वर ॥ ४८४ ॥
मर्बदा सिद्ध तूं नागेडा । मर्बदा सिद्ध तूं पूर्णेशा ।
तूम केली अज्ञान मनोआशा । निजमहेशा निजगुरु ॥ ४८६ ॥
विजय श्रीगुरु नागनाथा । विजय पूर्ण कथा ।
विजय ज्ञान सिद्ध नागनाथा । श्रोते वक्ते होती विजई ॥ ५१२ ॥ इत्यादि

(१) ज्ञानाज्ञानविवरण अपूर्ण, पृष्ठें ३८ ते ५३ (१) सिद्धानुभव, [दासानु-
दासकृत]

जादि:—

जय जय जया विनायका । येकत्वे विना हा येका ।
मिथा स्वसीध दायका । सीध विनायका तुज नमो ॥

अंत:—

हा गुरुभक्तां सुलभ । करतलामल सप्रभ ।
प्रगट कडकडीत सुभ । मिथानुभव ॥ २१९ ॥
याचा दाता महु० । केमीराज निर्धार ।
वदवी वाचा साचार । माझे मुखें ॥ २२० ॥
न्यून्य पूर्ण अर्थ । मी नेणे यथार्थ ।

१०] दासदीनमुखें समर्थ । वदवीतो ॥ २२१ ॥

दाम अनाथ जाणांनी । फलप्राप्ती केंडीराजचरणीं ।
लाधली सफलपणीं । मर्च काळ ॥ २२२ ॥ योगें

॥ इति श्रीसीधानुभव दासानुदासविरचित ग्रन्थ समाप्त ॥

अशी समाप्ति करून पुढें मजकूर आहे तो:—

कावेरीतीरीं निजरंग शाई । त्या पटणापासुनी ख्यारी पाही ।
त्या योजनी हा होरपुरग्रामी । नदीतीरीं या सुखवस्ती नेमीं ॥ १ ॥
आनंतपुत्रें रामयानें । या गीतमुगोत्रकुलोद्भवानें ।
सीधानुभव केशवराजयामी । दीनामुखें हा वदवी नेमीं ॥ २ ॥
सोळा शतें तेवीस या शकासी । जालें समाप्ती निज पुशमासीं ।
२०] संवत्सर हा बीशु जाणतो हा । दीनामुखें हा वदवीत पाहा ॥ ३ ॥

(१) ज्ञानसंन्यासटीका, [दासानुदासरत] बोबीया १३१०, श्रीशंकरा-
चार्यरुत ज्ञानसंन्यास ग्रन्थावर ही टीका आहे.

जादि:—

जय जया जी लंबोदरा । अनंत कोटी ब्रह्मांडें उदरा ।
माजी या चराचरा । सांठोवा ॥ १ ॥

१३]

अंतः—

ऐसे शंकर अभय । आणि केसीराज पाय ।
फळती हे निश्चय । संदेह नाही ॥ १३०९ ॥ वगैरे

इति श्री दासानुदासविरचित ज्ञानसंन्यास-टीका संपूर्ण ॥

नंतर पुढे मजकूर आहे तो:-

श्रीरंगरंगा निजवास पाहीं । कावेरितीरीं सहवासता ही ।
नेथुनियां योजन पंचकासी । होमपुरनामें महग्रामवासी ॥ १ ॥

बेणुनदीतीर बसोनि नेथें । या ज्ञानसंन्यासटिकेसि पै तें ।
हा तारणु बत्सर पुस्य मासीं । वदी त्रिती सोम हि वासरासी ॥ २ ॥
अनंतपुत्रें निजनाम रामें । या गांतमुगोत्रकुलोद्भवामें । [१०
या केमिराजें निज दास रंका । मुखप्रवाहीं वदवी तदा कां ॥ ३ ॥

शके १६२६ हे सोळा शत मविसासी । कले समामी निज ग्रन्थ यासी ।
दासानुदासी सह केमिराजा । कृपाकटाक्षें अवलोकनें ज्या ॥ ४ ॥

(१) मोक्षवर्म [केशवलून] श्लोकबद्ध, अपूर्ण. हें प्रकरण अपूर्ण आहे
याचें वाईट वाटतें. एकंदर प्रकरण फार प्रेमळ असावें असें वाटतें.

आदि:-

अति गतीप्रति हे मन त्यागितें । तरि निकें वरिते हरिलागि तें ।
हरिपदीं वरितें हरि मेउनी । मग सुखें असतें हरि होउनी ॥ १ ॥

मध्य:-

गुरु दयानिधिच्या वचनें वरें । वळखिलें अवघें निज हें खरें । [२०
म्हणउनी अति मी गति पावलों । निजसुखें बरवा बळकावलों ॥ ७३ ॥
अति दयाकर तारक नामा । भवतमांतक देशिक रामा ।
मज सदा स्वपदीं स्थिर ठेवा । निजसुखें करवा निजसेवा ॥ १४७ ॥
मंमारचक्रांतक देवराजा । दयाळ हा केवळ स्वामि माझा ।
क्षमापति चिन्मय चक्रवर्ती । सेवा सदा अक्षय चक्रवर्ती ॥ १४८ ॥
संसारपाश हरुनी परिपक्त जालें । संसारभंग करुना बरवें निवाले ।
स्वानंद पूर्ण फळला भजतां नयांसी । हें मोक्षवर्म कळलें कवि केशवासी ॥ १४९ ॥

इति श्री द्वितीय सहस्र प्रथम शतक १५० श्लोक संपूर्ण ॥

पुढे द्वितीय शतकाचे थोडे श्लोक असून हें प्रकरण चटका लावण्यासाठीं अपूर्ण
राहिलें आहे.

(१) गुरुशिष्यसंवाद [वरदनागेशरुत] ओवी ५१७ (१) शुकज्ञानबोधटीका
[दासानुदासरुत] ओवी ४४९ या ग्रन्थाच्या शेवटीं सालील श्लोक आहेत:—

कावेरितीरीं निजरंग पाहीं । निद्रा करीतो निज शेषशार्ई ।
तेथूनियां योजन च्यारी ते ही । त्या देव पट्टणा (?) पर सर्वदा ही ॥ १ ॥
निवासवासी वसतां चि तेथें । या ज्ञानबोधा करिता टिकेतें ।
त्या गीतसु गोत्र ऋग्वेदियातें । अनंतपुत्रें निज राम यातें ॥ २ ॥

बोळे ह्मणे तां निज केसिराजा । दीनामुखें तो वदवीत बोजा ।
शके हे सोळा शत येकनिसामी । १६३१ । वदी त्रिनीयाश्विनमास ऐसी ॥ ३ ॥

विरोधिया बछर ज्ञानबोधा । टीका समाप्ती करवीत सीधा ।

१०] दासांसि ज्ञानामृत प्राशऊनि । ममुक्त भावें करवी समानी ॥ ४ ॥

(१) चिदानंदसिंधोदशकस्तोत्रटीका [भगवंतरुत] ओवी ६१०

अंतः—

ऐसा अक्षयम्बें परिपूर्ण । चिदानंदसिंधु जाण ।
भगवंतीं निमग्न । सार्वकाळ ॥ ६१० ॥

इति श्रीमत् शंकराचार्यविरचित चिदानंदसिंधोदशक संपूर्ण । शके १६२३ सर-
नाम संवत्सर आधीक भाद्रपद वदी पंचमी गुरुवार मुक्ततीर्ती ग्रामे संपूर्णम् ॥

(१) सच्चिदानंदविलास [भगवंतरुत] ओवी ३३८

आदिः—

जय जया जी लंबादरा । विश्वात्मया चराचरा ।

२०] अखिलात्मका परापरा । परंतीता गणराजा ॥ १ ॥

अंतः—

हा ग्रंथ सच्चिदानंदविलास । भगवंतीं कावला सावकाश ।
जाहला निजसुखें विलास । परिपूर्णत्वे ॥ ३३६ ॥
पूर्णा पूर्णपण । सच्चिदानंदविलास आपण ।
या अर्थी जे मग्न । ते स्वानंदघन पैं होती ॥ ३३७ ॥
इति श्री सच्चिदानंदविलास । ग्रंथ समाप्ती प्रकरणास ।
जाहला असे अखंडतेस । यथान्वयें ॥ ३३८ ॥

श्रीरंगपट्टणीह्वानि योजनासी । सुकृतीती ग्राम हि त्या निवासी ।
 वाशिष्ठ हा आश्रम पूर्णतेसी । कावेरितीरीं निज वास यासी ॥ १ ॥
 रथीत हे गोत्रकुलोद्भवांसी । भगवंत हें नाम असे तयासी ।
 सोळा शतें बत्तिस हे शकासी । विकृती तो वछर नाम त्यासी ॥ २ ॥
 फाल्गुन हा शुभ ते पौर्णिमेसी । साचिदानंदविलास यासी ।
 गुरुवासरु हा वसता तयासी । समाप्त केलें निजग्रंथ यासी ॥ ३ ॥
 वृत्तर १९ वे (१) हस्तामलक, [एकनाथरुत] (१) उपनिषत्सार ग्रन्थ-
 संख्या ५१७. जुनी प्रत आहे. कोण रुत न कळे. “ त्रिमळ्ळ अद्वईं ठाव । ”
 असा एक चरण मध्यंतरीं आला आहे. प्रत “ भाद्राजगोत्रोद्भव उद्धवेन
 लिखितं ” आहे. [१०

आदिः—

न दिसोनियां जगदाकारू । सेखीं नामरुपीं संव्हार ।
 तूं जगद्गुरु । या हेतु ॥ १ ॥
 या च ग्रन्थाची आणखी एक प्रत या दप्तरांत आहे. (१) अद्वैतप्रकाश
 [ब्रह्मणिमंतोजीरुत] बोव्या ५८० (१) परमप्रकाश ओवी ८४. ग्रन्थाच्या मुख-
 पृष्ठावर “ परमहंस ग्रन्थ ” असें नांव दिलें आहे.

आदिः—

देवादिदेव परमहंस ।

अंतः—

मग सद्गुरूनें शिष्य आलिंगिला । शिष्य आनंदें बोलला । [२०
 तें ज्ञान अनुवादला । निवृत्ति अबधूत ॥
 श्रीगुरु आनंदचैतन्यप्रसादें । बाप्पा प्रकाशली स्वानंदें ।
 म्हणोनि आत्मसुख आनंदें । पराप्तर अनुपम्य जे ॥ ८४ ॥

इति श्री परमप्रकाश

धाराव्या दप्तरांत नमूद केलेल्या “तारकब्रह्म” ग्रन्थाचे धर्ते व या ग्रन्थाचे
 कर्ते एक च दिसतात. (१) तत्त्वबोध ओवी १९२. तीन प्रती. एक जुनी व
 एक अलिकडची व वार्ट अक्षराची.

आदि:—

नमन प्रथम गुरुनाथा । जे नागेशा कृपावंता ।
जणें मस्तकीं ठेउनी हाता । कृपा केली ॥ १८ ॥

अंत:—

ग्रंथु जाहला समाप्त । वोविया पुष्पें समर्पित ।
तुमि जाहली अवधूत । नागेश म्हणे ॥

एका प्रतीच्या शेवटीं “ सार्वरी संवत्सर भाद्रपद सुळः पक्ष वंदी बीज सोम-
वार ” असा मजकूर आहे.

(१) निर्विकल्प [श्रीसमर्थकृत]

१०] आदि:—

जळ स्तंभ काष्ठ पाषाण । तथें घालूनि अंतःकरण ।
प्रमाण देखोनि विवरण । केलें पाहिजे ॥ १ ॥

अंत:—

पाहिलें चि पाहावें । केलें चि करावें ।
शोधिलें चि शोधावें । राजकारण ॥ २२ ॥

(१) अद्वैतसार [श्रीसमर्थकृत]

आदि:—

जय जया जी गणनाथा । तूं विद्याविभवं समर्था ।
अध्यात्मविद्येच्या परमार्था । मज बोलवावें ॥

२०] अंत:—

या ब्रह्मविद्येच्या लपणी । वगैरे

(१) पंचमुद्रा, [ज्ञानदेवस्त] बोवी ६६ पृष्ठें ८, दोन प्रती.

आदि:—

आधीं नमस्कार श्रीगुरु ।

(१) स्वानंदलहरी, [मेरुत] दोन प्रती. मागें दहाव्या दप्तरांत एक प्रत
आली च आहे. (१) बहुधा गोसावी [श्रीसमर्थकृत] दोन प्रती. (१)
विद्यानंद, [रायवत]

१८]

अंतः--

अनाथनाथ श्रीशंकर । वगेरे.

(१) विवेकउत्पत्ति [मृत्युंजयकृत] ग्रन्थसंख्या १७. (१) शिवबोध,
[दत्तात्रयअवधूतकृत] जुनी *प्रत. (१) परमप्रकाश किंवा परमहंस (१)
अद्वैतमकरंद, ग्रन्थसंख्या ६६० प्रकरणें १३

आदिः--

सद्गुरु प्रज्ञानंद मूर्ति । पादुकासेवनीं निज शान्ति ।

तत्काल उपरमे चित्तवृत्ति । नवल शक्तीच्या चरणा ॥ १ ॥

(१) हस्तामलक [एकनाथकृत] (१) आनंदलहरी, [एकनाथकृत]

दत्तर २० वें (१) प्रणवविवरण

[१०

अंतः--

ब्रह्मानंद म्हणे जाण । गुरुगम्याची खूण ।

सहजाचे कृपे कडोनि । केलें प्रणवाचें विवरण ।

जाणतियांनीं गुरुपुत्री घ्यावें मेळवून ।

न कळे त्यानी विचारोंनि जावें सहजासी शरण ॥

(१) मूळस्तंभ, ओवी ५२५, दोन प्रती एक पूर्ण व दुसरी अपूर्ण.

अंतः--

जीवन्मुक्तिमोहळा । पावती वगेरे

(१) पवनविजय, [माळाहरदासकृत] ओवी २३५, पांच प्रती. पैकीं एका
प्रतीच्या मुखपृष्ठावर “पवनविजय योगशास्त्र पुस्तक महाराज तुलजाराजस्य” [२०
असा मजकूर आहे, व दुसऱ्या एका प्रतीच्या “ तुलजाजीमहाराजस्य ” असा
मजकूर आहे. (१) तन्वषट, [मेहकृत] सात पृष्ठे (१) हस्तामलक,
[एकनाथकृत] चार प्रती. पैकीं एका प्रतीवर “ लिखितं शिवाजी शामराउ
मार्गेश्वर शु. १ मंगळवार विभव संवत्तर तंजाउरीं असतां ” अशा तऱ्हेचा
मजकूर आहे.

(१) पंचीकरण, [श्रीसमर्थकृत] दोन प्रती आत्मनिवेदनी क्रिया । (१)
भक्तिराज ओवी ३०१

[१९

अंतः—

गीता ज्ञानदेवादिकां । सौंस्कृताची आई का ।

कृष्णं अर्जुनासी प्रसिद्ध देखा । हें चि निरोपिलें ॥ ३०० ॥

ग्रन्थानाम भक्तराज । मन्हाष्ट्र जाहला सहज ।

भक्तिभावे चिंतन तुज । अखंड हृदई असावें ॥ ३०१ ॥

दत्तर २१ वें (१) जुनाट पुरुष [श्रीसमर्थरुत] तीन प्रती. (१) आत्माराम [श्रीसमर्थरुत] पांच प्रती. (१) अंतर्भाव, [श्रीसमर्थरुत] सात प्रती. (१) काया जीवाचें लग्न, काळ ऐक्य, तिनीशीं ऐक्यभाव [दासानुदासरुत] ओवी ५५० दोन प्रती. शके १६२२ विक्रम वत्सर वैशाख शु. ८ स १०] गौतम गोत्र ऋग्वेदी अनंतपुत्र रामया यांनी कावेरी अंतर्गापासून तीन योजनें कुलघाणनाम ग्रामीं विराचितम् । (१) अपरोक्षानुभूति, [वामनरुत] समश्लोकी (१) अपरोक्षानुभूति अपूर्ण पृष्ठें ४०

आदिः—

ॐ नमो सद्गुरु स्वराज्य पंती । शांति सिंहासनीं सृजामूर्ति ।

वयं हरिहरां सहजस्थिति । सिद्ध संविती स्वानंदा ॥ २ ॥

(१) ज्ञानामृत ओवी सुमारे १०००

अंतः—

म्हणौनि सिद्ध असतां ब्रह्म होणें । वगैरे । इति श्रीदत्तात्रयविरचित । वगैरे

(१) ज्ञानामृत, [दासानुदासविरचित] ओवी ५२६, शक १६२२ विक्रम २०] नाम संवत्सर ज्येष्ठ वदी द्वादशीसी गातमुगोत्र ऋग्वेदी अनंतपुत्र राम यांनी कावेरीतीर्षीं निजपट्टणापासून तीन योजनें कुलघाण ग्रामीं रचितम् ।

(१) ज्ञानसार ओवी ३१८

अंतः—

इति श्रीज्ञानसार । केसीराजाचा दास निर्धार ।

केला समाप्त प्रकार । दास म्हणे ॥ ३१८ ॥

श्रीरंगवासी निजपट्टणी हो । समीपता च्यारि हि योजनें हां ।

होसपूर हें ग्राम नदीतीर्षी हो । सुवस्तिवासी रचिले कथे हो ॥ १ ॥

त्या गौतमुगोत्र अनंतपुत्रें । सीवराम नामें मुख ग्रन्थ तंत्रें ।

हे बोलवी केशवराज तो कीं । हे ज्ञानसार कथवी तदा कीं ॥ २ ॥

२०]

533 dr 1.3.53

शके हे सोळा शत तेविसांसी । जाले समाप्ती निज भावणासी ।
संबंछरु हो बीशु जाणता हा । रंकासुखें हा बंदवीत पाहा ॥ ३ ॥

(१) निजसुख ओवी ८०

अंतः—

इति श्री निजसुख ग्रन्थ । सद्गुरु श्रीरामकृपे भगवतें ।
निजीं निजसुख तें । संपूर्णमस्तु ॥

सके १६ विरुतीनाम ज्येष्ठ शु. १ श्रीरंगपटणी देवरायेपेठेमध्ये दीगांबरपंताचे
परी.

द्वस्र २२ वें (१) षड्विंश [श्रीसमर्थकृत] पांच प्रती (१) पुरारंभ,
[श्रीसमर्थकृत] पांच प्रती. (१) निवेकासिंधु, आत्मसाक्षात्कार, [१०
[मेरुत] तीन प्रती. (१) पूर्णामृतकरषोडशकळा, [मेरुत] ओवी
३०० पत्रे ४२ (१) ब्रह्मांडाचें विवरण ओवी १७

अंतः—

सहजानंदाचा बाळ । ब्रह्मानंद वेल्हाळ ।
तरी या ब्रह्मांडाचा खेळ । खेळत असे ॥

(१) आत्मविद्याविलास ग्रन्थसंख्या १६३ पत्रे ३२

द्वस्र २३ वें (१) योगवाशिष्ठ [माधवकृत] दोन्ही निर्वाणप्रकरणांसह, नकल
करण्यास ही प्रत सुरेख आहे.

द्वस्र २४ वें (१) योगवाशिष्ठ [माधवकृत] दोन्ही निर्वाण प्रकरणांसह
मागील द्वस्र १६ वें पहा. [२०

द्वस्र २५ वें (१) अन्वयव्यतिरेक, स्वात्मसुख व लिखित पासष्टी
अशीं तीन प्रकरणें आंत असलेलें एक बांड. (१) योगवाशिष्ठ, [माधवदास
नारायणाकितकृत] अपूर्ण. (१) उपदेशरत्नाकर ओवी ३४२.

अंतः—हे शब्दरत्नाची माला । बगैरे.

(१) योगराज, [अमृतनंदकृत] अंतः—

गुरुशिष्याचा यंकांतु । जो अनुवादला श्रीदत्तु ।
तो अमृतनंद सांगतु । योगराज टिळकु ॥ ३२४ ॥

(१) बालकांड [एकनाथरुत] “ आनंदनाम चैत्र शु. १ आदित्यार महा-
देवपटणी गोविंद पंतोजी मामासाहेबास ” वगैरे. (१) चतुष्टययोग, [श्रीसमर्थरुत]
अपूर्ण. (१) पंचुमान, [श्रीसमर्थरुत] अपूर्ण. (१) लघुयोगवाशिष्ठ,
(नारायणाचा माधवदासरुत) पाने ३३ टीका २७१

अंतः:-

इति श्री योग माधवदास नारायणाचार्य । जो मुळीचेनि कृष्ण नामें साचा ।
म्हणे हे सत्य त्रिवाचा । मद्गुरुप्रसादे करुनि ॥ २७१ ॥

(१) लघुयोगवाशिष्ठ, [नारायणाचा माधवदासरुत]

अंतः:-

१०] पार्थिव नाम श्रावण वद्य ७ सोम्यवामरीं । रामोजी भिकाजी
हवालदार सरकार बहिळी महाल । यानी तालीक केली । वगैरे.

(१) सिद्धसंकेत, [मृत्युंजयरुत] दोन प्रती. जुनी, नवी. (१) हरि-
भजन, [गोविंदरुत] श्लोक ५० (१) कामशास्त्राचा एक ग्रन्थ, ग्रन्थ-
संख्या २००. कोणाची तरी दृष्टि चुकवून या ग्रंथानें वेदांतग्रंथांत आपला प्रवेश
करून घेतलेला दिसतो.

दत्तर २६ वें (१) रामसोहळा, [मेरुत] ओवी १३१०. हा ग्रन्थ
फार महत्त्वाचा आहे. या ग्रन्थाचे अकरा रुद्र असून प्रत्येक रुद्राचे अकरा उल्हास
आहेत. पहिल्या रुद्रांत श्रीमर्थचरित्रवर्णिलें आहे. या प्रतीच्या मुखपृष्ठावर श्रीसमर्थ
व मेरुस्वामी यांची चित्रे काढलेली आहेत.

२०] दत्तर २७ वें (१) रामसोहळा, [मेरुत] ही एक आणखी प्रत आहे.

दत्तर २८ वें (१) भीमोपदेश, [मेरुत] दोन प्रती. मागील दत्तर
२ रें पहा.

दत्तर २९ वें (१) अनुभवामृत

दत्तर ३० वें (१) विवेकसिंधु, या दत्तरांत च बऱ्याच प्रती आहेत. पैकीं
१५ पूर्ण असून, बाकी अपूर्ण आहेत.

दत्तर ३१ वें (१) विवेकसिंधु, या दत्तरांत आणखी ३१४ प्रती आहेत.

दत्तर ३२ वें (१) अनुभवामृत, दोन प्रती. पैकीं एक “ सर्वजित संव-
त्सरे माघमासे कृष्ण द्वितीया भौमवासरे शुभकर्णे मन्यारगुढिराजगोपालधामे लिंखि-
तम् ” आहे व दुसरी “ शके १६०० कालयुक्त संवत्सरे फाल्गुन शु. २ गुरुवासर

बेंगळूर ग्रामे उधवगोपिनाथेन लिखितम् ” आहे. (१) अनुभवामृताची टीका
[शिवकल्याणरुत] पृष्ठे ६३

अंतः-

पुढें श्रीरघुनंदन । तेही कीजेल निरूपण ।
नित्यानंदकृपा पूर्ण । लाधे जरी ॥
इति श्री अनुभवामृतविवरण । प्रकृतिपुरुषवंदन ।
नाम शिवकल्याण । कृत प्रथम प्रकर्ण ॥ बोलिया ५९५ ॥ मूळ बोलिया ६४.
दप्तर ३३ वें (१) दिवटा [श्रीसमर्थरुत]

॥ श्रीरामकर्ता ॥

हुशार भाईनो हुशार । अवघ्यानी असावें खबरदार । [१०
काळोखें पडताती फार । येकासी येक दिसेना ॥ १ ॥
चोराचे कळप फिरती । अवचिता दगा करिती ।
निजों नका जागवितों राती । मी दिवटा साहेबाचा ॥ २ ॥
हिलालखोर साहेबाचा । नफर आह इतबाराचा ।
मज राती जागावयाचा । हुदा दिधला जी ॥ ३ ॥
मी सारी राती जागतो । अठरा माहालाची खबर घेतों ।
साही नजरेन राखितों । मनीं धारितों चहुंचें गुज ॥ ४ ॥
मी सकळिकाचें करितों बरें । परी मज न मानिती अहंकारें ।
घोरां लागती झोंपांच्या घोरें । ते समूळ नागवती जी ॥ ५ ॥
जे मजला मानिती । माझ्या धिचारें वर्तती । [२०
ते हरगिस झोला न पावती । न नाडती जी ॥ ६ ॥
जे जे झोंपेन पीडले । ते ते अवघेचि नाडले ।
यमयातनेस जुडले । पाहुणोरु घ्यावया ॥ ७ ॥
तेथें मदभरें जुडले । ते जन्मरणराहटीं जोडिले ।
सुटका नव्हे चि पडिले । बांधोनिया जी ॥ ८ ॥
अरे जागा स्वरूपीं जागा । मुक्तीचा सोहळा भोगा ।
कर्माकर्म आंगा । लागों चि ने दावें ॥ ९ ॥
अरे हुशार हुशार हुशार । झोंपेन नाडले थोर थोर !
म्यां जे जे केले खबरदार । ते ते कडेस पडिले जी ॥ १० ॥

[२३]

- महादेव निजेनें भ्रमला । विख धेऊनि तळमळूं लागला ।
मम म्यां खबरदार केला । तो वाचला दो अक्षरीं ॥ ११ ॥
स्वामी कार्तिक निजेनें भ्रमला । बळें चि परस्त्रिया भोगूं लागला ।
मात्रागमन घडावें न्याला । तो म्यां केला खबरदार ॥ १२ ॥
महाविष्णु निजेनें भ्रमला । परस्त्री मोहन जोगी जाला ।
तो म्या खबरदार केला । मोह दवडिला शक्तीचा ॥ १३ ॥
ब्रह्मा निजेनें भ्रमला । चोरानी समूळ नागविला ।
सकळ धर्म बुडाला । दुकालु पडिला मोठा जी ॥ १४ ॥
तो म्या खबरदार केला । मग बापातें स्मरला ।
- १०] तेणें धेऊनि चोर मारिला । लंकेचें वित्त दिधलें जी ॥ १५ ॥
नारद अभिमानें निजेला । बायको होऊनि साठी लेक व्याला ।
तो म्या खबरदार केला । तो पावला पहिला वेश ॥ १६ ॥
चंद्रें मानिलें नाहीं मजला । अभिमानें चि निजेला ।
तो क्षयरोगी जाला । नाडला आपले करणीन ॥ १७ ॥
इंद्रें मानिलें नाहीं मजला । हजार भोंकें पडलीं न्याला ।
शुकें डोळा फोडानि घेतला । न मानी मजला ह्मणउनिषां ॥ १८ ॥
दक्ष निजेनें भ्रमला । मानिलें नाहीं मजला ।
पूर्व शिरासी सुकला । जाला पै तो बोकडमुखी ॥ १९ ॥
सुरूनें मानिलें नाहीं मजला । बाईल गमाऊनि बैसला ।
- २०] यम निजेनें व्यापला । जाला केवळ दासीपुत्र ॥ २० ॥
रावण निजेनें भ्रमला । कुळक्षयो करुनि शोकीं पडला ।
मग म्या खबरदार केला । तो जाला रामरूप ॥ २१ ॥
ऐसे ऐकोनि वृष्टांत । सावध होऊनि कराल स्वहित ।
तरी आपुले फळ भोगाल सभस्त । मी हुशार करितों जी ॥ २२ ॥
मी सांगोन उतराई । कोणास कांहीं मागत नाहीं ।
परोपकारास्तव पाहीं । मी सांगितों जी ॥ २३ ॥
ऐसे दिवटा बोलौनी । घडि घडि हांक देऊनी ।
दास ह्मणे दिवड्यास मानी । तो चि तरेल मोहराती ॥ २४ ॥
ऐसा हा दिवटा । समर्थाचा जाणावा सुभटा ।
जे अनुभवितो संसारचोहटा । न येता समर्था ॥ २५ ॥
- ३०] केवढें आपलें भाग्य ! श्रीसमर्थ आपणांस जागे करिताहेत !

(१) सगुणध्यान, [श्रीसमर्थरुत] दोन प्रती. (१) मुद्राबिलास,
[एकनाथरुत] (१) अष्टावकीसूक्तटीका सिद्धांत चिदंबरी, [वेयनाथरुत]
ग्रन्थसंख्या ३८५०

ऐसा सच्चिदानंद चिदंबरु । निरुण निरामय निर्विकार ।
जो कुपेचा जळधर । तो ब्रह्मगिरीवरी बोलला ॥ ६३ ॥
महावाक्याची घटना । अर्थाध दाटले गगन ।
गर्जयुक्ती गडगर्जना । लवती विजा प्रमाणी ॥ ६४ ॥
स्वानुभवाचिया धारा । वर्षती ब्रह्मगिरीवरी सैरा ।
तें जीवन जनसाक्षात्कारा । आलें गंगाद्वारा शब्दरूपें ॥ ६५ ॥
मग ते बोधगंगोदक । पावन करावया हे लोक । [१०
ब्रह्मगिरीपासुनि सम्यक् । येते जालें ॥ ६५ ॥
पुढें जगाचिया हाता । आले वेयनाथ कुशावर्ता ।
तेधूनि श्रोतयाची कर्णपंथा । आष्टवक्रें चालिलीं ॥ ६६ ॥
ऐसें हें उपदेशत्रिक । तुज निरोपिलें सम्यक् ।
आतां पुढील प्रकरण आईक । वेयनाथ म्हणे ॥ ६७ ॥
श्रीमत् सिद्धांत चिदंबरी । टीका महाराष्ट्रभाषा साजिरी ।
अष्टावकी असे विश्वेश्वरी । तिचा विशदार्थ हा ॥ ६८ ॥

(१) आत्मबोध, [जगन्नाथरुत] मार्गाल द्मर १६ व १८ पद्या. ग्रन्थ-
संख्या १०५

आदि:—

[१०

बंदुनियां आचार्यशंकरचरण । विविधा पूर्वील टीका अवलोकोन ।
आत्मबोधाचें संक्षेप विवरण । करिजे यथामती ॥ १ ॥

(१) रामनामतरंग, [मध्वनंदनरुत] पंचदश तरंग. (१) वारतिथिमास-
नामादि वर्णन, [रत्नाकररुत] ओवी १७ (१) करुणामृतरस, [देवदासरुत]

अंत:—

क्षये संवत्सर आषाढ मासी । सोमवार त्रितयेचे दिवसी ।
पूर्णता आली ग्रन्थासी । श्रुती सावकाशी परिसिजे ॥ १४४ ॥

स्वस्ति श्रीनृपशालिवाहन शके १६०८

॥ श्री वेकदेश दयालु ॥ ग्रन्थ करुणामृतरस ॥

॥ पार्जे संख्या ॥ ११ ॥ बोण्यासंख्या ॥ १४४ ॥ श्रीगुरुनाथ ॥ [३०

आदि:—

ऐसा जो जागे तो चि धन्य । तेणें संसार जिंकिला जाण ।
त्यासी सांपडे निधान । आनंदघन परमात्मा ॥ १ ॥

अंत:—

हे कथासारामृत । साधकासी होय परमाहित ।
कृष्णाचा दास पंडित । असे विनवीत श्रोतया ॥ १२० ॥

(१) महाज्ञान, [बलीराम कायस्थ श्रीवासावपराकृत] ओवी १०१ येथे
हिंमुत्थानी भाषेत आहे. (१) अच्युताश्रमवोविया किंवा ब्रह्मकथा ग्रंथ
१४६, दोन प्रती.

१०] आदि:—

श्रीराम सद्गुरु । नमस्कार माझा । आत्मारासु राजा । वर्णावया ॥ १ ॥
वर्णावया शक्ति । श्रीराम देईल । सिद्धि पाववील । ब्रह्मकथा ॥ २ ॥

अंत:—

नाहीं नाहीं भये । अच्युता आश्रमा ।

सर्वत्र आहे मां । श्रीरामु चि ॥ १४३ ॥

(१) प्रवृत्तिनिवृत्तिग्रंथ अथवा मनचरित्र सहा प्रती. मागील दुसरा १० वें
प्रहा. (१) अद्वैतप्रकाश, [मृत्युंजयरुत] (१) लिखित पासष्टी (१)
ज्ञानदेवकृत पत्र (१) मानसोद्गास ४ पत्रे, अपूर्ण (१) महावाक्यविवरण
श्रीशंकराचार्यकृत ग्रंथाचा पदपदार्थ, ८ पाने. कोण रुत न कळे. (१) वेद-
२०] वेदांतसार तत्त्वभासिविवरण गद्यात्मक ९ पत्रे (१) महावाक्यविवेक
[राघवकृत] ओवी २२ मागील १० व्या दुसरांतील चित्रदीप व १५ व्या दुसरां-
तील पंचदशीपैकी काही प्रकरणांचे कर्ते जे राघव ते हे च. (१) पृच्छाविवरण
ओवी ११ हा अकरा ओव्या मोगावर आहेत. (१) श्रीनाथ द्वादशमहावाक्य-
विवरण, [गुरुदासकृत] ओवी २६०

अंत:—

ऊर्ध्वे मठ परंपरेमाझारी । पूर्णानंदाचेनि अभयंकरी ।
महावाक्याची टीका मन्हाटी करी । श्रीगुरुदास ॥ २५४ ॥
चतुर्वांचे परापर । दाऊनि मजकरवीं करी उच्चार ।
पूर्णानंदाचा पाझर । ग्रंथावसाने ॥ २५९ ॥

असो पुक्तीचा प्रकाश । संतांचा मी पूर्ण दास ।

द्विनवी श्रीगुरुदास । श्रोते जनासी ॥ २६० ॥

इति श्री शंकराचार्यविरचित महावाक्याविवरण संपूर्ण ।

पुस्तक लिहिलें शामगोपालें । माघमासी समाप्त जालें ।

शुद्ध पक्ष अष्टमी वहिल । ग्रन्थ समाप्त जाहाला ॥ ६९ ॥

इतर ३५ वें सुमारे दहा वर्षे झालीं हैं दमर गहाळ झालें (।।) असें महालातील नोकर कळवितो.

इतर ३६ वें (१) श्रीसमर्थोवर अष्टक, [मेरुलत]

परंभाम चिद्रूप व्यक्तीसि आलें । इत्यादि

हें सहा श्लोकांचें अष्टक मसिद्ध आहे. (१) श्रीसमर्थोवर अष्टक, [१०
[शंकरलत] ८ श्लोक फार अशुद्ध लिहिलेले आहेत. पैकी पहिला श्लोक असा:-
विस्मयात ओ कलयुगीं निज निर्विकारी । जाला सगूण रूप मानववेशधारी ।
नामांघ्रें करित गर्जन पुण्यखाणी । श्रीरामदास महाराज वदा स्वबाणी ॥ १ ॥

(१) विश्वरूपनमन [रत्नाकरविरचित], ओवी ७०.

भादि:--

सहजीं नमन उद्भवलें । आणि सहजीं न स्थिराबलें ।

सामावोनि सामावलें । सहजीं सहज ॥ ८ ॥

आतां सहजीं सहज नमन । सहजीं सहजालागोन ।

सहजीं सहज सामावोन । सहज असे ॥ ९ ॥

आतां सहज जैसें पूर्ण । तैसें सहज चि नमन ।

[१०]

सहजीं सहज सामावोन । सहज बोलें ॥

ॐ नमो सहजीं सहजा । नित्यानंदा पूर्णबीजा ।

पणारे.

अंत:--

नमनें नमन नमितां । न मनें चि जांली मीन्यता ।

आतां अनुभव कोण चिता । अनुभविजे ॥ ६६ ॥

अनुभवितेपण । हारपलें जाण । मनाचें अमन । जालें असे ॥ ६७ ॥

सहजाचें नमन । केलें सहजालागोन ।

प्रीति पावो जनार्दन । सहजी सहज ॥ ६८ ॥

शब्दरत्नाची माळा । सहज गुंफिली अबलीळा ।

सहज चि घातली गळां । सद्गुरूच्या ॥ ६९ ॥

[७०]

आतां मौन्ये चि नमन कीजे । सहजीं सहज मौनी आसिजे ।

रत्नाकरा सहजीं सहज । नमन घडे ॥ ७० ॥

इति श्रीविश्वरूपनमन रत्नाकरविरचित संपूर्ण ॥

(१) भीमरूपी स्तोत्र, [श्रीसमर्थरुत] महा प्रती. भीमरूपी महारुद्रा ।

(१) भीष्मस्तवराज, [माधवरुत]

आदि:—

धर्मराज्य जाहुलें सकळ । अन्याय नाही प्रमाण तीळ ।

येके दिवशीं कौतव्य पुण्यसीळ । बोलिला मंजुळ कृष्णजीसी ॥ १ ॥

अंत:—

१०] भैमिषवासी मुनि जन । सुत त्यांसी करी निरूपण ।

कांठें असित्यां अधिक न्यून । क्षमा करा पूर्ण माधव म्हणे ॥ ११ ॥

(१) दक्षिणामूर्तिस्तोत्रटीका, [माधवतनयरुत] ग्रन्थसंख्या ३६२.

अंत:—

अविद्यानिवृत्ती च मोक्ष । हा वार्तिककारांचा पक्ष ।

यास्तव मुक्त्यर्थ दक्ष । देवाभ्यक्ष प्रणमिला ॥ ३६० ॥

प्रतापसिंहेंद्र प्रेरणान्वयें । तातदेशिकेंद्रदयोदयें ।

यथामति रचिली टीका स्वयें । माधवतनय विनवीतसे ॥ ३६१ ॥

तंजावरच्या गादीवर प्रतापसिंहमहाराज शक १६६३ पासून १६८६ पर्यंत होते, त्यांच्या प्रेरणेने व बडील आणि सद्गुरु योगवाशिष्ठकार जे माधव त्यांच्या २०] दयेनें माधवतनयांनीं ही टीका केली. तंजावरच्या राजघराण्याचा विघेला फार मोठा आश्रय असे, असें अनेक प्रमाणांवरून उघड होत आहे. (१) अलपूर्णा-स्तोत्र, श्लोकबद्ध, आचार्यरुत स्तोत्राचें भाषांतर. * [कोण रुत न कळे] (१) सोमसुंदरस्तोत्र, [कोण रुत न कळे] ओवी १५. (१) श्रीलक्ष्मीसुसिंह-कल्पलता, [रामरुत]

अंत:—

नेमारहित ज्यालागि घडे ध्वजपाठ ही ।

कवि राम म्हणे आहं कर्मे श्रेय त्यास ही ॥ २७२ ॥

(१) तीर्थावळी, [बहुधा विष्णुदासनामारुत] पाने ४६ अपूर्ण. (१)

विक्रमपनाशतक, [तारोनी पंडित रुत] ग्रन्थसंख्या ७२, पत्रें १०. (१) नाम-

रत्नमाला, [पाठकनामार्कत] ग्रन्थ १११, पृष्ठ १०. "गिरिधर नरसिंह हरकारा
वेळांगुडि कोळडानिर उत्तर कावेरी". यांनी ही पोथा लिहिलेली आहे. (१)
श्रीभक्तमालिका, [बाळरुत] श्रीसमर्थाचे शिष्य भीमस्वामी यांचा मठ
तंजावरास आहे. होळीरामबाबा, गोविंदबाळ व अण्णाजी बाबा असे भीमस्वामींचे
तीन शिष्य होते व या तिघांचे हि मठ तंजावरास आहेत. गोविंदबाळ म्हणजे
बाळार्जापंताचे चिंजीव गोविंद. भीमस्वामींचे कुटुंब व बाळार्जापंतांचे कुटुंब या
संख्या बहिणी होत्या. त्या बाळार्जापंतांनी ही भक्तमालिका रचली दिसते. ही प्रत
गोविंदबाळांच्या कोणा शिष्याने लिहिलेली असावी असे पहिल्या श्लोकावरून वाटते.

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

श्रीरामदासरचिताद्वयदासबोध- । सारज्ञभीमपदकजरत वरेण्य । [१०
संसारसिंधुगनदेहभृतां शरण्यं । गोविंदबालगुरुवर्यमहं नमामि ॥ १ ॥

॥ श्रीरामकर्ता ॥

नृसिंहभक्त प्रल्हाद । गर्भी असतां जाला बोध ।
भगवद्धजनीं अगाध । त्रिख्यात जाला ॥ १ ॥
न्याचा गुरु नारद प्रसिद्ध । ज्याला कीर्तनीं परमानंद ।
जयाचे शिष्य अगाध । भुमंडलीं ॥ २ ॥
वाल्मिकादि ध्रुव जाण । ज्याच्या बोधें पूर्ण समाधान ।
जेणें रामकथा अति गहन । प्रगट केली ॥ ३ ॥
ऋषी पराशर बहु थोर । त्यापासुनि वेदव्यासाचा अवतार ।
ज्यानीं भारत साविस्तर । करोनि जगदोद्धार पै केला ॥ ४ ॥ [२०
पुंडलीक परम भक्त । पितृसंवत्सी जाला रत ।
महिमा पहावया कृष्णनाथ । धांवोनि आला ॥ ५ ॥
तयास दिधली भेटी । आपण राहिला त्या निकटी ।
वर देऊनि कृपादृष्टी । भक्त कोटीं रक्षितसे ॥ ६ ॥
अंबरीष राजा बहु थोर । द्वादशव्रिताचे ठाई तत्पर ।
तेथें येवोनि दुर्वास रुपेश्वर । तयाप्रती शाषिता जाला ॥ ७ ॥
तुला होतील दहा जन्म । ऐसें बोलोन निधे ब्राह्मणोत्तम ।
येरु स्मरोनि राम राम । उदक कृष्णार्पण सोडिलें ॥ ८ ॥
उदक सोडितां चि जाण । देव्हारा हांतें सुदर्शन ।
तं निघालें दारुण । जाण्वल्यमान आति वेगें ॥ ९ ॥ [३०

[३१

सत्य कैलास वैकुंठी । परी तें न सोडी पाठी ।
 रुषी हिंदतां जाला हिंपुटी । नीलकंठी स्मरतसे ॥ १० ॥
 मग तो आला शिवापासी । तेणें छद्म सांगितलें तयासी ।
 वेगीं जाय अंबरुपासी । ती सुदर्शनाती निवारिल ॥ ११ ॥
 ऐकूनि शिवाची मात । दुर्वास जाला हर्षयुक्त ।
 परतोन आला स्वरित । अंबरुपासी ॥ १२ ॥
 राजा करिताहे स्मरण । हरे कृष्ण विष्णु मधुसूदन ।
 प्रसन्न होऊनि रामायण । जन्म आपणें अंगिकारिलें ॥ १३ ॥
 चक्रभयापासुनि सोडविलें । दुर्वासें स्वस्थला गमन केलें ।

१०] अंबरीष राजा हर्षमेळें । स्वानंदयुक्त जाला ॥ १४ ॥

व्यासपुत्र शुक योगींद्र जाण । भगवत्कथनीं परम निपुण ।
 भागवत संपूर्ण केलें श्रवण । परिश्रितीसी ॥ १५ ॥
 शीनक रुषी परम पवित्र । भीष्म क्षेत्रीं भगवद्भक्त ।
 कृष्णाहारीं निज शस्त्र । जेणें धराविलें ॥ १६ ॥
 अर्जुनासी रक्षावया कारणें । भीष्माचें सत्य केलें वचन ।
 ऐसा कृपालु जगजीवन । रक्षिला पण भक्ताचा ॥ १७ ॥
 बकदालभ्य महा सुनी । पुलस्ती संवाद परम गुणी ।
 त्याच्या स्मरणें त्रिविध ताप जाऊनि । प्राणी सुखी होती ॥ १८ ॥
 रुक्मांगद राजा प्रसिद्ध जनीं । सूर्यवोसी विख्यात त्रिभुवनीं ।

१०] येकादशीव्रतें करोनी । नगरी नेली वैकुंठा ॥ १९ ॥

अर्जुन परम सख्य भक्त । त्यालागीं कृष्ण केलें सारथ्य ।
 राज्य दिधलें समस्त । हस्तनूपुरीचें ॥ २० ॥
 वशिष्ठ ऋषि श्रीगुरु । ज्याचे सेवे दाशरथीसम तत्पर ।
 योगवाशिष्ठबोध विस्तार । करूनि धर्मस्थापना पैं केली ॥ २१ ॥
 बोध अंतरीं असावा । बाहेरी जड भाव दावावा ।
 अंतरीं त्याग असावा । संग मिरवावा बाहेरी ॥ २२ ॥
 काम असावा ईश्वरभजनीं । क्रोध नसावा अंतःकरणीं ।
 मोह धरावा संतचरणीं । दया सर्व जनीं असावी ॥ २३ ॥

अंतरीं येणें परी राघवा । दृढ विश्वास धरावा ।
 लोक आपुला परावा । रक्षित जावा राजधर्म ॥ २४ ॥
 बळी चक्रवती प्रल्हादाचा नातु । तयासी छळावया आवा भगवंतु ।
 त्रिपाद मिदानाची मळतु । सांगता जाला बळीसी ॥ २५ ॥
 तयासी देऊनियां दान । तोषविले पितृगण ।
 शेखीं केलें आत्मानिवेदन । सर्वस्व बळीराजें ॥ २६ ॥
 ऐसा भक्तांचा आंखिला । आपण द्वारपाळ जाला ।
 भक्तासी वर दिधला । रक्षिला भक्तराज ॥ २७ ॥
 विभीषण परम भक्त । राघवाचा शरणागत ।
 लंकेचें राज्य देऊनि समस्त । रक्षिलें तयासी ॥ २८ ॥ [१०
 श्रीरामदास हनुमंत । भीमरूपी अति विख्यात ।
 ज्याच्या स्मरणें समस्त । मनोरथ पूर्ण होती ॥ २९ ॥
 ऐसें महिमान भक्तांचें । बाळानें वर्णिलें साचें ।
 न्यून ते पूर्ण वचनाचें । क्षमा केली पाहिजे ॥ ३० ॥

॥ इति श्री भक्तमालिका ॥

(१) भक्तमालिका [उद्भवचिह्नरुत] ओवी ६७

अंतः—

यालागीं मतिहीन दीन । आठवळें तें केलें स्मरण ।
 बाचे वदविता श्रीचिह्न । जाहला निमग्न उद्भव ॥ ६७ ॥

(१) श्रीवैकटेशसहस्रनामस्तोत्र

[२०

अंतः—

प्रभवनाम संवत्सर । वैशाख मास भृगुवासुर ।
 शुक्ल पक्ष दशमी निर्धार । ग्रन्थ संपूर्ण वै जाला ॥ १०० ॥

(१) श्रीकृष्णपंचरत्न, [माधवचरितरुत] श्लोक ५ (१) श्रीरामपंचरत्न
[माधवसुतरुत] श्लोक ५

अंतः—

बोले जनीं वर कवी सुत माधवाचा । मीतृपणादि अरिमित्र हिराम साचा ।
 केलें असें गुरु दयार्णव रामदासें । दृष्टी सबाळ भरलें रघुराजपीसें ॥ ५ ॥

(१) श्रीरामपंचरत्न [मेरुत]

॥ श्रीराम कर्ता ॥

कृपासिंहरा आजि कां आटलासी । भवा बोपिती काय निहूर होसी ।
जनीं कीर्तिचा घोष पेकोनि आलों । म्हणोनी तुला राघवा शर्ण आलों ॥ १ ॥
उदासीन ते चातकें अंतराळी । तया अंतरीं आस नाहीं खळाळी ।
तया अंतरीं ध्यास लावोनि ठेलों । म्हणोनी तुला राघवा शर्ण आलों ॥ २ ॥
बळेना कृपेचा नभीं मेष जेव्हां । पहा पक्षिया मांडला अंत तेव्हां ।
द्रुजा तारकू पाहतां हीन जालों । म्हणोनि तुला राघवा शर्ण आलों ॥ ३ ॥
सुखीं येक शर्दीं क्रियेसी चळेना । मनें शोधिलें धांविलें आवरेना ।
१०] मिठी बैमतां काय सांगो निवालो । म्हणोनि तुला राघवा शर्ण आलों ४
पहा मांडलें आजि निर्वाण आम्हां । अरे कोंवसा धांव रे धांव रामा ।
म्हणे मेरु मी जन्मलों व्यर्थ जालों । म्हणोनी तुला राघवा शर्ण आलों ॥ ५ ॥

(१) हेमकल्प पत्रे २० वैद्यकांचा ग्रन्थ

(१) गजेंद्रमोक्ष [देवदासरुत]

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

गणेश ईश, सर्वदा । नमीतसे तया पदा ।
धणी विलासतो सदां । तया गजानना वदा ॥ १ ॥
शारदे विलासनी । सदा वसे कविमनीं ।
कस्तूनिःतोष गायनीं । आनंदवी जनीं बनीं ॥ २ ॥
२०] प्रबंध बांधितों बरा । तुम्ही मला दया करा ।
म्हणोनि प्रार्थितों पुरा । गदाधरा सदां स्मरा ॥ ३ ॥
गजेंद्रमोक्ष हे कथा । श्रवणें मोक्ष सर्वथा ।
दोष सर्व तत्त्वता । नसे चि वेळ नासतां ॥ ४ ॥
हिमंत पर्वतावरी । गजेंद्र तो किडा करी ।
समस्त सुहृदें करी । किडा करी परोपरीं ॥ ५ ॥
मदानें मस्त झुलती । किडा कस्तूनि बोलती ।
करार शब्द बोलती । विचित्र मांडली गती ॥ ६ ॥
गजेंद्र त्या वनांतरीं । तृषार्त फार अंतरीं ।
सरोवरासि देखिलें । मनें बहु आनंदलें ॥ ७ ॥

३४]

गजेंद्र त्या सरोवरीं । विहार निर्भयें करी ।
 जळासि टाकितो शिरीं । पुढें चि चालिला त्वरीं ॥ ८ ॥
 बलाढ्य नक्र त्या जळीं । सर्वे चि पातला बळी ।
 गजापदीं धरी मिठी । जळांत पुछ आपटी ॥ ९ ॥
 गजेंद्र पांपरे हाणें । अतां कसें करूं म्हणे ।
 नकर वोढितो बळें । शरीर त्राण या बळें ॥ १० ॥
 जळांत त्राण वोचिलें । परंतु येक सूचलें ।
 नमीन त्या गदाधरा । निदानीचा च सोयरा ॥ ११ ॥
 नसे च बंधु सोयरा । हरीविना न दुसरा ।
 म्हणोनि नेत्र लाविले । मनांत त्यासी भाविलें ॥ १२ ॥ [१०
 दया करा प्रभाकरा । परात्परा तुं श्रीवरा ।
 निदान मांडिलें खरें । म्हणोनिथां तुला स्मरे ॥ १३ ॥
 अनाथ दास पाळिसी । समस्त दुःख जाळिसी ।
 नमावयासि कोण मी । बहुत कष्टि जाण मी ॥ १४ ॥
 म्हणोनि हांक मारिली । त्वरीत सांग पावली ।
 निद्रिस्त शाम सावळा । उठोनि शीघ्र बैसला ॥ १५ ॥
 गजेंद्र फार गांजिला । तडाग तेथ चालिला ।
 गजेंद्र पाहे तंवरी । समोर दंखिला हरी ॥ १६ ॥
 मनाहुनी जया गती । गरुड धांवतां क्षिती ।
 विशेष धांवतां पडे । हरी त्या न सांपडे ॥ १७ ॥ [२०
 श्रीहरि शीघ्र पावला । गजेंद्र नेत्रीं दोखिला ।
 हरिपदीं च राहिला । स्वरूप तें चि गांवला ॥ १८ ॥
 कमळपत्र वोढिलें । अरक्त पुष्प तोढिलें ।
 झुंड करुनि उचलिलें । मुरारिला समर्पिलें ॥ १९ ॥
 विमानिं घालुनि गजा । त्वरित लाविल्या ध्वजा ।
 तेव्हां तो नक्र हांसला । विपरीत भाव भासला ॥ २० ॥
 नाम घेतल्या बरें । स्तुती बदा चि गजरें ।
 प्रत्यक्ष तूज देखिलें । म्या पापबळें मिंतिळ ॥ २१ ॥

गजेंद्र नक्र भेटले । समंध बैर तुटलें ।

हरिपदीं च राहिले । स्वरूप तें चि पावलें ॥ २२ ॥

असी कृपाळू श्रीहरि । समस्त भक्त उद्धरी ।

निरंतरीं तया भजा । उपाय न करा बुजा ॥ २३ ॥

देवदास विनवी । असेल जो अनुभवी ।

म्हणोनि प्रार्थितों पुरा । सदा श्रीराम तो स्मरा ॥ २४ ॥

व्यंकटेशस्तोत्र आणि करुणामृतरसस्तोत्र यांचे कर्ते जे चैतन्याकृत देवदास ते हे नसून हे समर्थशिष्य दादगांव मठपती देवदास होत. (१) गजेंद्रमोक्ष [एकनाथकृत] ओवी ५३ (१) गजेंद्रमोक्ष [वामनकृत] ओवी १० (१) १०] अजपागायत्री पत्रें ८ (१) रामस्तोत्र [कोण कृत न कळे] पत्रें ११ पैकीं ३ गदाळ (१) दशावतार श्लोक १० (१) स्फुट [कोण कृत न कळे] ओवी १४ व श्लोक ७ (१) स्फुट श्लोक ५ (१) व्यंकटेशस्तोत्र “प्रभव नाम संवत्सर वैशाख शु. ५ भृगुवासर” (१) नारायणहृदय ओवी २२५. दोन प्रती. एक पूर्ण व दुसरी अपूर्ण (१) गुरुशतक [नारोजी पंडितकृत] श्लोक ३२ (१) महाभारते, हरिवंशे बाणासुरयुद्धे सप्तनवतिशततमोध्यायः [माधवनंदनकृत] ओवी ४१ (१) महाभारते, हरिवंशे बाणासुरयुद्धे षण्णवतिशततमोध्यायः [माधवनंदनकृत] ओवी ४१ (१) प्रातःस्मरामि नामावळी [त्रिंबक चौडैकृत] ओवी ७५

अंतः—

२०] त्रिंबक चौडाजी विनवीत । परितावी माझी मात ।

सकळ जनार्ती प्रार्थित । प्रातःस्मरामि स्मरिजे ॥ ७३ ॥

(१) स्वानुभव

अंतः—

इति श्री उत्तरपत्रिका । चांगा विनवी ज्ञानदेवा येका ।

ऐकोनि येथील खूण असेखा । स्वानुभवे चि जागती ॥ २६ ॥

(१) अष्टावक्रटीका सिद्धांत चिदंबरी ग्रन्थसंख्या ३८५० पानें २४६ प्रत जुनी. प्रकरण २१ चीं २६ पत्रें संपल्यावर पुढें तीन पत्रें आहेत त्यावर शेवटीं सालील मजकूर आहेः—

३६]

उपनामें तक्रओदनी । महाप्रख्यात आत्मज्ञानी ।
 ब्रह्मगिरी नामाभिधानी । तेणें ग्रन्था द्योतिले ॥ ३५ ॥
 जैसैं चंद्राचेनि उदयें । समुद्र उच्चंबळों लागे स्वयें ।
 तैसें त्र्यंबक नामधेयें । प्रेरिलें ग्रन्था ॥ ३६ ॥
 ये ग्रन्थीचा परमार्थु । तो चि असे तुमचा स्वार्थु ।
 करसंपुटें वैद्यनाथु । विनवी भोतां ॥ ३७ ॥
 शंके १५७३ खरनामसंबत्सरे । फाल्गुण बदि द्वादशी
 गुरुवासरीं चंजीनगरे लिखितं संपूर्णम् ॥

(१) चिदंबरजयंतीस्तोत्र, [वैद्यनाथकृत]

अंतः—

[१०]

हें चिदंबरजन्मकीर्तन । करितां वैखरी होय पावन ।
 चितीं समरसे आनंदघन । वैद्यनाथ म्हणे ॥ ५६ ॥

(१) आदि [नामदेवकृत] पानें १३

वत्सर ३७ वें (१) विवेकसिंधु, बरीच जुनी प्रत, पण तीवर शक बगेरे
 नाही. (१) सिद्धसंकेत [मृत्युंजयकृत] ओवी सुमारें १८००. दोन प्रती.
 एक पूर्ण व दुसरी अपूर्ण (१) अर्जुननीति ओवी १७४

आदिः— नमन करूं नरकुंजरा ।

शेषटीः— हस्ताक्षर गंगाधरमठस्य

(१) प्रबोधसुधाकर, अंतः—

जो बाह्यांतरीं पूर्ण जाला । ब्रह्मानंदीं निमग्न राहिला । [२०
 गंगाढोहीं चुबकलानि भरिला । कुंभ जैसा ॥ ८ ॥

जजरामविरचिते व्याख्याने बगेरे पंचदशप्रकरणं समाप्तम् ।

(१) अद्वैतानिरूपण पानें २२, ज्ञानेश्वरानिवृत्तिसंवाद (१) अनुभवामृत कानडी
 भाषा (१) अमृतानुभव, [मृत्युंजयकृत] ओवी २१० प्रती पांच पैकीं दोन
 प्रतींचि नांव अमृतानुभवा ऐवजीं परमामृत आहे. (१) मतिरत्नाकर [दिवाकर कृत]
 पानें ३८ मुक्तपृष्ठावर ग्रन्थसंख्या ८८० दिली आहे

[१७]

आदि:—

वों नमो आदिपुरुषा उत्तमा । अव्यक्ता निर्गुणा निरोपमा ।

श्रीकृष्णनाथा मेघ:शामा । जगद्गुरु ॥ १ ॥

अंत:—

नागेंद्रशिष्य सुरारी जवळिका । देवयोगें परम मार्ग जोडला मज निका ।

तेजें वरें मतीप्रबंदु ग्रंथिका । ह्याणें मुनी दिवाकर ॥

- (१) पुत्रलक्षण—बारा प्रकार पुत्रांचे—पार्ने ३ (१) भीमोपदेश फुटकळ पार्ने ८
(१) धर्माधर्मलक्षण, [कोण कृत न कळे] ओवी ५३ पार्ने ८

आदि:—

१०] पुण्य पाप समान जालिया । प्राणी लाभे मनुष्यकाया ।

अथवा कांहीं दोष असलिया । तो भोग्नियां नर होये ॥ १ ॥

महालात असलेल्या इतर प्राकृत ग्रन्थांचें कामापुरतें टांचण केले आहे. तें वाटल्यास पुढें केव्हां तरी सादर करानि. महालाचा “ फोटो ” घेतला तो सोबत जोडला आहे. तसेंच २६ व्या दसरांत जो “ रामसोहळा ” ग्रन्थ आहे त्याच्या मुक्तपृष्ठाचा “ फोटो ” घेतला तो हि येथें देत आहे.*

श्रीज्ञानेश्वर, मुकुंदराज, एकनाथ, श्रीसमर्थ, उद्भवचिद्धन, वामन, शिवराम, शिवकल्याण, विष्णुदासनामा, देवदास, मेरु, मुकुंद, राघव, चिदानंदानुचर, वैद्यनाथ, जगन्नाथ, माधव, माधवनंदन, रत्नाकर, गुरुदास, परमानंदचैतन्य अवधूत, दासानु-
दास, मृत्युंजय, कृष्णदास पंडित, वीरेश्वर, अनंतमौनी, बाळ, अज्ञान सिद्ध नागेश, २०] वरदनागेश, भगवंत, त्रिमळ, निवृत्ति अवधूत, नागेश, ब्रह्मानंद, जीवन्मुक्त, दत्तात्रय, नारायणांकित माधवदास, अमृतनंद, गोविंद, शंकर, त्रिंबक चौडे, जयराम, दिवाकर, इत्यादि पूर्णपरिचित, अल्पपरिचित व अपरिचित अशा सत्पुरुषांचा उल्लेख या टांचणांत आहे. अप्रकाशित अशा निदान शंभर ग्रन्थांचा परिचय या टांचणावरून नव्याने होत आहे. काव्यसंशोधकांना आणि प्रकाशकांना या टांचणाचा थोडासा तरी उपयोग होईल अशा भरंवशानें तें आज मंडळाला सादर करीत आहे.

धुळे ज्येष्ठ व. ११ शके १८३५

शंकर श्रीकृष्ण देव

* दोन्ही फोटो मंडळाच्या संग्रहीं आहेत.

२ श्रीसमर्थाच्या नांवावर मोडणारें एक लघु काव्य

किष्किधाकांड श्रीसमर्थाचें नसून त्यांच्या नांवावर आजपर्यंत खुशाल मोडत होतें याचें विवेचन श्रीरामदासी मालेंतील तिसऱ्या भागांत आलें आहे. तसें च श्रीसमर्थरुत मनाचे श्लोक वस्तुतः २०५ असतां आजपर्यंत २१० श्लोक त्यांच्या नांवावर बेलाशक प्रसिद्ध करण्यांत येत होते. ही चुकी मालेंतील पांचव्या भागांत दुरुस्त करण्यांत आली आहे. अशी च आणखी एक चूक आज दाखवून दुरुस्त करावयाची आहे.

ज्यांनीं ज्यांनीं म्हणून श्रीसमर्थाचे समग्र ग्रंथ आजपर्यंत प्रकाशित केलेले आहेत त्यांनीं त्यांनीं श्रीसमर्थाच्या नांवावर “अन्वयव्यतिरेक” म्हणून एक प्रकरण छापलेलें आहे. प्रकरण फार गोड आहे यांत लवमात्र शंका नाही व तें प्रत्यक्ष [१० श्रीसमर्थाचें नसलें तरी त्याच्या कर्त्यावर श्रीसमर्थाची रूपा साचित झालेली आहे असें अंतःप्रमाणावरून कोणास हि कळणार आहे. पण हें प्रकरण श्रीसमर्थाचें नसावें असें बारंवार वाटे; तथापि तसें म्हणण्यास व त्यांचें नाहीं तर कोणाचें आहे हें सांगण्यास आजपर्यंत आधार नव्हता, तो आतां मिळाला आहे.

श्रीदासविश्रामधामकर्ते येक्रेहाळीमठपति श्रीआत्माराममहाराज यांच्या मठांत या प्रकरणाच्या दोन प्रती मिळाल्या (अनुक्रमांक २७). त्यांच्या मुसपृष्ठावर मजकूर आहे तो असाः—

अन्वयव्यतिरेक ग्रन्थ ॥ समर्थाचा

सिष्य सीतारामबावाकृत ॥ बांवीसंख्या ॥ ३५८ ॥

आणि आतां प्रकरणाची शेवटची ओवी हि बरोबर लागते. ती ओवी [२० अशी आहेः—

स्वामिकृपा समर्थ सार । सीताराम हें अक्षर ।

बंदोनीया अत्यादरें । नमस्कार घालीं ॥

या ठिकाणीं सीताराम म्हणजे प्रभु रामचंद्र नसून काव्याचा कर्ता सीतारामबावा होय. अशा प्रकारें, कल्पना होती ती सरी ठरली व शकेचें समाधान झालें.

शंकर श्रीकृष्ण देव

३ वडवाळ सिद्ध नामनाथ

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांपासून तो श्रीएकनाथमहाराजांपर्यंतच्या तीनशे वर्षांच्या अवधीत महाराष्ट्रवाङ्मयांत जो सद्गुण पडलेला दिसतो तो मरून येण्याची चिन्हे दिसत आहेत.

वडवाळ सिद्ध नागनाथ यांचे काही अभंग व पदे आतांपर्यंत उपलब्ध होती. संकटहरणीशिवग्रन्थ नामक त्यांचा एक लहानसा ओवीबद्ध ग्रन्थ नवीन उपलब्ध झाला आहे. ग्रन्थाची सात प्रकरणे असून ओवीसंख्या अवघी १४१ आहे. पण ग्रन्थ फार महत्त्वाचा आहे. या ग्रन्थावरून नागनाथांचा काळ नक्की ठरतो.

मिती मार्गेश्वर वय बीज । गुरुवारीं लिहिला सहज ।

१०] लिहितां स्वात्मकार्य माझे । करी अज्ञाना ज्ञानसिद्धी ॥ ३६ ॥

शके तेरास तेरा १३१३ ।

बगैरे आपचंदमठांत या ग्रन्थाची मला अलीकडे केलेली नकल मिळाली. अस्सल किंवा तत्कालीन प्रत मिळविली पाहिजे.

सोलापूर जिल्ह्यांत मानूर, मोहोळगांव व वडवाळ या तीन ठिकाणी शोध केला पाहिजे. गुलबर्ग्यापासून उत्तरेस आपचंद पांच कोस आहे व आपचंदपासून कोस दीड कोस महागांव आहे. या महागांवीं नागनाथांच्या एका शिष्याचा मठ आहे. मठांत ग्रन्थसंग्रह हि नक्की आहे, पण आमच्या दुर्दैवाने आम्हांस त्याचे दर्शन घडले नाही. संकटहरणीशिवग्रन्थाची प्रत मला आपचंदमठांत मिळाली सरी पण ती हि "महायामे लिखित" आहे. दुसऱ्या क्रोणाच्या वाट्याला हे काम जावे म्हणून २०] संशोधकमंडळाच्या अहवालांत ही नोंद करून ठेवतो.

शंकर श्रीकृष्ण देव

४ श्रीशिवकालीन दोन पत्रें

लेखांक १

श्री कार्तिक वद्य १२ शके १६००

स्वेस्ति श्री राज्याभिषेक शक ५ कालयुक्त संवत्सरे कार्तिक बहुल द्वादसी
भृगुवासरे क्षत्रीयकुलावतंस श्री राजा शिवछत्रपति याणी राजश्री कोनेरी रुद्र

देशाधिकारी ताा मावळ यासी आज्ञा केली
ऐसी जे मठाची पाटिलकी माहली येस
पाटील व भिउजी पाटील व मालोजी
पाटील करिताती यासी वाघोजी मगाठा यास
निसबती नसता सलेलास उभे राहिले [१०
आहेती कीं पाटीलकी आपली तरी आजी
नवा कथला कोणही करूं देत नाहीं पेसजी-
पासून पाटिलकी माहाल खात आल असेती
दादाजी कोंडदेव याचे वेळेस चालिले असेल
तेणें प्रमाणें चालवणें पाटिलकी महालाची

महालाचे हाते घेणें मन्हाटे नवा कथला घेऊन उठले आहेती त्याला ताकीद
करून हालवुद् देवणें करकर सर्वथा होवो नेदणें लेखनालंकार

सुरु सुद

पौ छ २५ सौवाल मार्गशीर्ष बहुल द्वादसी मंदंवासर

लेखांक २

[२०

श्री मार्गशीर्ष व. १३ शके १६००

राजमान्य राजश्री बहिराजी बाबाजी परभु हवालदार व कारकून ताा मुठे सोरे
यासी कोनर रुद्र सुभेदार व कारकून सुभा माहालहाय ताा मावळ आसिर्वाद सुा

६

[४१

तिसा सचैन अलफ राजश्री छत्रपतिस्वामीचें पत्र कार्तिक बहुल द्वादसी भृगुवासरीचें सादर जालें तेथें आज्ञा कीं मुठाची पाटिलकी माहली येस पाटील व भिउजी पाटील व मलोजी पाटील करिताती यांसी बाघोजी मराठा यांसी निसबती नसता सलेलास उभे राहिले असती कीं पाटिलकी आपली तरी अजी नवा कथला कोण्ही करूं देत नाहीं पेसजीपासून पाटिलकी माहाल सात आले 'असेती दादाजी कोडदेव याचे वेलेस चालले असेल तेणें प्रमाणें चालवणें पाटिलकी माहालाची माहालाचे हातें घेणें मन्हाटे नवा च कथला घेऊन उठले असेती त्याला ताकाद करून हालखुद ठेवणें करकर सर्वथा होऊं ने दणें म्हणऊन आज्ञा आज्ञेप्रमाणें माहालांची पाटिलकी माहालांचे दुमाला करून पाठविले आहेत तरी जैसे जैसे पहिलेपामून याचे हातें मोकदमीचें १०] काम घेता तेसैं च घेणें मन्हाटे हरकती करिताती त्यासी बटा देऊन हालखुद ठेवणें माहालासी एकदर हरकती कथला करूं ने दणें त्यासी पाटिलकीसी काही निसबती नाहीं राजश्री स्वामीनें मनास आणून पत्र दिले आहे तेणेंप्रमाणें वर्तणुक करणें सदरहु पत्राची तालिक लिहून घेऊन असल फिराऊन देणें छ २६ सोवाल मोर्तब सुद

अशीं दोन अस्सल पत्रें पुणें जिल्ह्यांतल एका देशपांड्यांच्या जवळ पहावयास मिळालीं तीं उतरून घेतलीं. दोन्हीं पत्रें महत्त्वाचीं आहेत, श्रीशिवछत्रपतींचीं शिस्त, २०] निःपक्षपतीपणा व राज्यकारभारांत दादाजी कोडदेवांना प्रमाण मानण्याची त्यांची तत्परता हीं या पत्रावरून व्यक्त होत आहेत.

शंकर श्रीकृष्ण देव

५ पेशवाईतील एका भटजींची स्मरणवही

भिकंभट मनोहर नांवाचे एक भटजी चउलास होऊन गेले. त्यांची एक अकरा पानांची बाळबोध लिपीत लिहिलेली स्मरणवही त्यांच्या पणतवाकडून मिळाली आहे. शके १७११ पासून तो शके १७३२ पर्यंतच्या काळांतील काही नोंदी या वहीत आहेत. होम, व्रतें, वायनें, देवांच्या मूर्तींची स्थापना, अनुष्ठानाला असलेल्या ब्राह्मणांचीं नांवें, दक्षिणा व उपाध्येपणा वगैरे बाबतींत झालेले कज्जे व त्यांचे निवाडे इत्यादि विषयक नोंदी बहुतेक अमून काहीं ऐतिहासिक महत्त्वाचीं हि टिपणें आहेत. माझी समजूत अशी आहे कीं, शोध केल्यास असल्या स्मरणवह्या कोंकणांत बहुतेक ठिकाणीं मिळतील. त्या त्या वेळीं ही टिपणें केलेलीं असल्यामुळे इतिहासाला त्यांचें महत्त्व फार आहे. टापटीप, शोधकपणा, शुद्ध कां हक्क असेना पण त्याविषयीं हि पूर्ण [१० जागरूकता, इत्यादि जे कोंकणांतील माणसांचे सहज गुण, ते या लहानशा वहीवरून हि व्यक्त होत आहेत. अशा ह्या वहींतील काहीं उतारे जसेच्या तसे येथे देत

(१) शके १७१४ परिधावी नाम संवत्सरे भाद्रपद वद्य १४ चतुर्दशीस सरकार जंजिरे कुलाबा येथून वृत्ती अनामत सरकारांत ठेविल्या तपे ब्राह्मण तप्याचे सात गांव व उमटें तपा माहाली सनदा लिहिल्या कीं तीन वृत्यांशी याची नकल झाली आहे येविशी मनास आणावयाचे आहे म्हणू अनामत सरकारांत ठेउन कुलाबकर बाबू जोशी यास जालवावयाकरिता आज्ञा केली असे या अन्वये सनदा पाठउन वृत्ती ठेविल्या त्या काळी कारभारी धोंडभट शेव भास्करपंत फडणीस बाबाजी चिटणी

(२) तदनंतर शके १७१५ प्रमादी संवत् चैत्र शुद्ध पौर्णिमेस राघोजी बाबा यास देवज्ञा झाली पूर्वा दाहा पाच वेळा जाउ विनंती केली तेव्हा उत्तर होय को [२० भटजीजवळ जातो भटजी मनस्वी बोलत वृत्ती सोडल्या नाहीं नंतर जैशिंग बाबा कारभार करू लागले तेव्हा सर्व-उपाध्ये मिळोन जाउन पूर्वील वृत्त निवेदन केले त्याजवरून रुपाळ होउन वृत्तीची मोकळिकेची माहाली पैसे दिली मिती शके १७१५ प्रमादी संवत् वैशाख वद्य ६ षष्ठी त्या काळी कारभारी बाळरुणपंत पेटधे सदाशिव नारायण गोपाळ शेट

(३) शके १७१५ प्रमादि संवत् कार्तिक शुद्ध ६ मंदवारी दोन प्रहरी श्रीमंत गा॥ माधवराव आत्या याही किल्ले रेवदडा येथे येउन मुकाम केला नंतर परस्पर वकीलातीचे बोलणे करू लागले तो ठरेना ऐसे ध्यानात आणून सरकारचे भात व गुरे वगैरे वस्तभाव लुटुं लागले जमीचा चौक्या बसउन कुलाबे व दुसरे किल्लेयात काही एक जाउ न देत ऐसें केलें व रैतीस लुटून रैत परगंदा जाली ऐसे वर्तमान

आजपर्यंत झाले मीती शके १७१५ माघ वा ८ रविवार तदनंतर त्या च वेव्हाटीने होते नंतर पुणेयास तहाचा ठराव होऊन आला मग भेटी परस्पर सोनाराचे बागे-
साली झाल्या मीती शके १७१६ आषाढ शुद्ध ५ पंचमीस झाल्या दोन प्रहरी

(४) शके १७१६ आनंद संवत्सरे श्रावण वद्य दशमीस माधवराव आत्या फडके रेवदंड्याहून समजी सरखेलची होउन गेले

(५) यमाजी शिंपी याणे विठलरखुमाई याच्या मूर्ती आणिल्या होत्या त्यास बहुत दिवस त्याची कोठे स्थापना करावी म्हणून द्रव्याचा प्रयत्न करीत होता परंतु कोठें साध्य झाले नाहि त्यास श्रीमंत राणा माधवराव आत्या फडके आगन्यांच्या मसलतीस आले होते तेव्हा शिंपी याणे अर्ज केला कीं मी मूर्ती आणिल्या आहेत त्याची १०] स्थापना करावयास आपणास सामर्थ्य नाही त्यास आपण रूपा करून स्थापना होय तें करावें त्यावरून त्याही लक्ष्मीनारायणाचे पूर्वी देवालय श्रीरामेश्वरसंनिध होते त्यामध्ये स्थापना केली शके १७१६ आनंद नाम संवत्सरे ज्येष्ठ वद्य द्वितीयेस केली तेथें यजमान बाबूभट्ट प्रथम अभिहोत्री याचा ज्येष्ठ पुत्र करून प्रतिष्ठा केली उपाध्ये रंगभट्ट धर्माधिकारी होते

(६) शके १७१७ राक्षस नाम संवत्सर माहे चैत्र वद्य १२ प्रातःकाली श्रीमंत मानाजी आगरे यांही जैशिंग आगरे यांस अटक केले ते श्रावण वद्य चतुर्दशीचे रात्रीस तोकेला दोर बाधून निघाले ते किलें हिरेयांत गेले नंतर अधिक भाद्रपद शुद्ध दशमीस किलेयांतून निघोन दोनशे माणसांसहवर्त्तमान रेवदंडेयास दोहो तिहि घटका रात्रीस आले ते काहिक दिवस रेवदंडेयात होते येथे साहित्य सरमजाम करून २०] पुणे यास गेले तेथे ही साहित्य करून साली आले ते नागोठणेयास काहिक दिवस होते ते शके १७१८ श्रावण शुद्ध ९ नवमी भृगुवारी प्रहरा रात्रीस श्रीएकवारेचे देवालयी आला ते भाद्रपद शुद्ध ३ अलीबागेस जाउन मुकाम केला.

(७) शके १७२३ ज्येष्ठ व १२ ते दिवशी त्रागावचे बंदरी साताताडाचे पश्चिमेस मासा वाहवत लागला तो लांबी सुमार तीस एकतीस हात हाता व जाडी भुईपासून पुरुषभर उंची ऐसा लागला त्यास पाहाकरिता प्रभु आदिकरून संपूर्ण जन पाहास गेले होते

(८) शके १७२३ अधीक ज्येष्ठ शुद्धांत माहालाचे जमीवर राणा बाजी मन्हार कारकून माहाल चेउल येथे आला त्याणी काहिका दिवशी सर्व उपाध्येयांस बलाउन सांगितलें का तुमचे वतन काय काय ते लिहून द्या असे सांगितलें त्या-
३०] नंतर काहिक दिवस विचारण्यासालीं च गेले तो राणा वासुदेव बाजी कुंटे पुनः झाला करून आले त्याजवरून तो अर्थ तसा च राहिला त्यानंतर ते च माशी वद्य

कर्तुधास दोन प्रहरानंतर हुजुळून वरात उपाध्ये व जोशी यांचे नावे सदर बार-गिराची एकुण नवद रुपयाची आली त्यात अर्ध नदरेचे ठरावापैकी रुपये एकुण नवद देणे त्याजवरून उपाध्यांतील एक दोघे जंजीकुलाबचे मुकामी जाउन भीमंत राा बाबुराव आगरे बाबासाहेबाजवळ अर्च करून वरातदारास निवारण आणिले नंतर सर्व उपाध्ये व जोशी साहेबांजवळ गेले नंतर आज्ञा की कारभारी बाळाबा बाबा घाडगे याजवळ जावें त्याजवरून बाबांजवळ गेले नंतर विनंती केली की वरात काय म्हणून केली त्याणी उत्तर केले तुम्ही सरकारात नदर पांचशे रुपये द्यावें त्याजवरून बोलणे परस्पर होता आम्ही नजर देत नाही असे बोलिले त्यानंतर सरकारातून उपाध्यास बोलू लागले की तुम्ही प्राचीन उपाध्ये किती व हाली किती आहा व तुमची वतने काय काय ती लिहून द्यावी व तुम्ही चेंवलास अकरा [१०] उपाध्ये त्यातील नकला कोणकोणाचा व त्याची वतने काय जांच्या नकला झाल्या असतील त्याचे वतन सरकारांत देऊ व तुम्ही उपभोग करीत आलेत त्याचे उत्पन्नाचा पैका घेऊ याप्रमाणे बोलू लागलें तेव्हां उपाध्ये बोलिले की आम्हास ही माहितगीरी बहुत वर्षांची नाही पूर्वी किती होते व ते कोण कोण यामुळे लिहून ही देता न ये व आम्ही येवशी कोणास शिवराई आदिकरून पैका दिला नाही जे आहो ते वतनाचा उपभोग करितो याजवर परस्पर बोलणे बहुत झाले त्या काळी राा बाबुराव श्रीधर याही आज्ञा घेउन उपाध्यास घरी जावयाचा निरोप दिला नंतर पुनः बोलाउन नेउन पूर्ववत् उपसर्ग लाविला ते कितेक दिवस अलीबागेस होते त्यावर पुनः वराता झाल्यावर सर्व निधोन धन्याजवळ जाउन आपले वृत्त निवेदन केले त्याजवरून धनी रुपाळ होउन आज्ञा केली की तुम्हास उपसर्ग येवशि [२०] होणार नाही स्वस्थ चित्ते घरी जावे मिती शके १७२३ भाद्रपद शुद्ध ११ मंदवार

(९) शके १७२६ भाद्रपद वा १० ते दिवशीं रेवदंडा येथील श्रीहनुमंत याचे आगावरील कवच चुना व शेदुर याचे होते ते सुटोन पडलें

(१०) शके १७२६ रक्षास संवत्सरे माहे आश्वीन वद्य ८ ते दिवशी बाबाजी पाटेल वा वरडे याचा भाउ केशव मृत्यु पावला त्याचा धायको काशी नाम्नी सती निघाली ती वरडे येथे च कसनहीवर गेली

(११) शके १७२७ चैत्र माशीं रामाजी पंत लिमये याचा गणेशपंत भाउ म्हणून कोणी येक पुरुष आला तो कोणी म्हणत गणेशपंत च कोणी म्हणतो नव्हे ऐशा संशयामुळे निश्चय होण्यास मध्ये चार पांच मास झाले नंतर आश्वीन वद्य-मध्ये रेवदंडे येथे सरकारात सभा केली तेथे सर्वमुखे हा गणेशपंत नव्हे ऐसे ठारलें [३०] नंतर कोठे कोणास संसर्ग झाला असेल त्या संशय धरून सर्वाही श्रीहरेश्वरी पंचगव्य घेतलें व चेउलकराही श्रीरामेश्वरी घेतले कार्तिक वद्य चतुर्दशीस उभय यामस्था

एक दिनी घेतलें नंतर रामाजीपंत व वासुदेवपंत धडे यांस कार्तिक वा १५ एक घटका उपरांत अमावास्या ते दिवशी प्रायश्चित्त झालें भावजईचा घंटस्फोट केला

बरील अकरा नोंदीत राघोजी आंगरे, जयसिंग आंगरे, मानाजी आंगरे, बाबूराव आंगरे, पेशव्यांचे वकील, इत्यादिकांविषयी जी मिस्तीबार माहिती दिली आहे ती इतिहासाला उपयुक्त आहे. त्या प्रचंड माशाच्या वर्ण-नावरून भटजींचा चवकसपणा व्यक्त होत आहे. सती जाण्याचा प्रघात सर्व वर्णांत व सर्व जातींत सरसकट होता असें दिसतें. त्या काळीं तोतयाचीं बंडेकार होत असावीत असें वाटतें. सन्याप्रमाणें तोतयाशीं व्यवहार कित्येक महिने व्हावा, हें जरा चमत्कारिक दिसतें. असो.

१०] अशीं ठिपणें कोंकणपट्टीला बरींच मिळावीत असा माझा अंदाज आहे. तत्रस्थ सभासदांनीं तीं मिळवून मंडळाकडे पाठवावीं, अशी माझी विनंति आहे.

शंकर श्रीकृष्ण देव

६ ज्योतिपंत महाभागवत

(१६००-१७१०)

(उपनांव-भाळवणें. गोत्र-उपमन्यु)

सातारा जिल्ह्यांत, सातान्यापासून सुमारे ६ मैलांवर श्रीरुष्णेचे दोन्ही काठांवर चिंचणेरा या नांवाचीं दोन खेडी आहेत. उजवे काठावरील खेडें पंतअमात्य यांस इनाम असून डावीकडील पंडितराव यांचें आहे. या, पंडितरावांच्या चिंचणेरांत ज्योतिपंतबाबाचा मठ आहे. त्यांची थोडीशी माहिती सालीं देतोः—

२०] सातारा जिल्ह्यांतील सैदाव गांवीं कोणी गंगाधरपंत म्हणून ब्राह्मण असे. त्यानें मुसलमानांचे पदरीं नौकरी करून कांहीं खेड्यांचें वतन मिळविलें. त्यास दोन मुलें. पैकीं वडील मुलास मलबाडी तालुका माण येथील देशपांडेपण व धाकट्यास सदाव व चाळीस गांवें दिलीं. हा ज्योतिपंताचा ७ वा पूर्वज. ज्योतिपंताचा काल सुमार १६०० म्हणजे या गंगुपंताचा काल सुमार शके १५५० ह्या येतो. व विजापूरकराकडे हा नौकर असावा असें दिसतें. याहून जास्त हकीकत उपलब्ध होत नाही.

या गंगाधराचा ६ वा वंशज गोपाळ हा होता. हा च ज्योतिपंताचा बाप. गोपाळानें

आपला मुलगा ज्योति हा निर्वुद्ध म्हणून त्यास घरा बाहेर काढून दिले. ज्योतिपंतांनी श्रीगजाननाची आराधना करून विद्या संपादन केली व पुण्यास महिपति या नावाचे आपले मामा होते त्यांचेकडे आले. ज्योतिपंतांचे अक्षर अगदी उत्तम असल्याने त्यास पेशव्यांचे पदवी पुरंदरगडी नौकरी—फडणीस म्हणून (१)—मिळाली. काही काळ नौकरी केल्यावर त्यास उपरति झाली व सर्वसंग परित्याग करून ते काशीस गेले. तेथे मणिकर्णिकेचे घाटावर गायत्रीपुरश्चरण केल्याने त्यास श्रीव्यासांचे दर्शन झाले. श्रीव्यासांनी त्यास 'श्रीमद्भागवत' स्वतः आपणून देऊन त्याचे पठन करण्यास आज्ञा केली.

हे भागवत इल्ली त्यांच्या वंशजाजवळ आहे व ते मला पाहण्यास मिळाले. आख्यायिका अशी आहे की, श्रीव्यासांनी काशीतून निरनिराळ्या पोथ्यातून [१० निरनिराळे स्कंद काढून ही एक १२ स्कंदांची पोथी तयार केली व ती ज्योतिपंतास दिली. इल्लींची पोथी त्याप्रमाणे आहे. म्हणजे भिन्न स्कंद भिन्न आकाराचे, भिन्न अक्षराचे व भिन्न कालाचे असे आहेत.

पहिला, दुसरा, तिसरा, हे एक आकाराचे, एक अक्षराचे व एका संवतांत—शके १६६८—लिहिलेले असे आहेत. नवमस्कंद निराळे अक्षराचा परंतु त्या च शकांत लिहिलेला असा आहे. द्वादश स्कंद शके १६६९ मध्ये लिहिलेला निराळे बळणाचा आहे. इतर स्कंदावर शक नाही परंतु बळणें भिन्न आहेत. श्रीव्यासांनी भागवत देऊन उपदेश केला याबद्दल प्रत्यक्ष आधार—ज्योतिपंतांनी भागवतावर ओवीबद्ध प्राकृत टीका केली तीत किंचित् उल्लेख—सांपडतो.

पेसे अवसरीं । कोण्या भाग्योदये त्वरी । [२०
भागवत नौका जगदोद्धारी । कृष्णद्विपायन मज देती ॥

२×२×१२

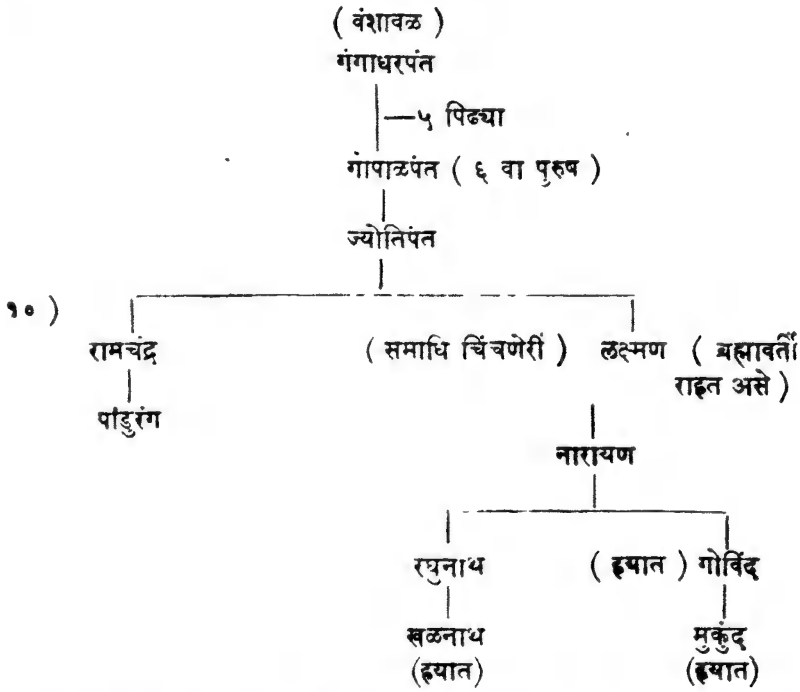
हे पहातां अघटित । मज प्राप्त व्हावें श्रीमद्भागवत ।
परि व्यासकृपे अलभ्य हि लाभत । म्हणोनि वंदित तत्पाया

२×७×१८७९

या संदिग्ध अवतरणावाचून व परंपरागत आख्यायिकेवाचून श्रीमद्भागवताची पोथी श्रीव्यासांनी ज्योतिपंतास दिली या गोष्टीस इतर पुरावा मला मिळाला नाही. कदाचित् हा आख्यायिकेचा अर्थ हि निराळा असेल, असो.

काशीम च 'महाभागवत' ही पदवी ज्योतिपंतास मिळाली. तेथून ते श्रीपंढरीस आले व श्री विठ्ठलासमोर त्यांनी १४०० देवालये—श्रीपादुरंगाची— [३० बांधण्याचा संकल्प केला. ह्याप्रमाणे त्यांनी सुमार ७५० देवालये बांधली म्हणतात.

पुण्यास लकडीपुलाजवळील शिवगज्यारोहणोत्सवास्तव प्रख्यात झालेले विठ्ठल-मंदिर ज्योतिपंतांनी बांधलेले आहे. आपल्या रघुनाथ नावाच्या नातवाचे लग्ना-करिता म्हणून चिंचणे गावी आले असता तेथेच त्यांनी देह ठेविला. शके १७१० कालिक संवत्सर मार्गशीर्ष शुक्ल १३, प्रदोषकाल.

लक्ष्मणपंतांनी आपले वयाचे ८० वे वर्षी व रघुनाथांनी ६९ वे वर्षी आपले देह ठेविले.

गुरुपरंपरा:—

[श्रीनारायण-विधि-नारद-व्यास (बादरायणि)-ज्योतिपंत]

- २०] वेदव्यास आमुचे गुरु । जे कां भवावधीचें तारूं ॥ १ ॥
जाणा शुद्ध भागवत । आमुचा सांप्रदाय होत ॥ २ ॥
कृष्ण उपास्य देवता । वासुदेव एक सत्ता ॥ ३ ॥
सर्वरूपी नारायण । हें चि मनोमई ध्यान ॥ ४ ॥
हरिस्मृतीचें आसन । तदाकार मुद्रा पूर्ण ॥ ५ ॥
एकादशी व्रत । पांडुरंग कुलदेवत ॥ ६ ॥
आत्मा अभेद पहाणें । भूतदया आचरणें ॥ ७ ॥

द्वादश तिलक । कंठीं तुलसी माळा देख ॥ ८ ॥

श्रीमद्भागवत कानीं । मनीं घाणीं सदा ध्यानीं ॥ ९ ॥

नवविध भजन । सुखीं नारायणकीर्तन ॥ १० ॥

कलियुगीं ज्योति म्हणे । या चि मार्गीं सवीं घेणें ॥ ११ ॥

बोधपर्यंत जे वर चरित्र दिले आहे ते काही परंपरागत आख्यायिका व काही सत्साराम नांवाच्या परंपरेतील गृहस्थाने लिहिलेले चरित्र यांच्या आधाराने दिले आहे. आतां मुद्द ज्योतिपंतांच्या ग्रंथांवरून काय निष्पन्न होतें तें पाहू :-

ज्योतिपंतांनी श्रीमद्भागवतावर ओंबीबद्ध प्राकृत टीका केली आहे. त्या टीके पैकीं प्रथम स्कंद संपूर्ण व द्वितीय चूडित असा मळा उपलब्ध झाला आहे.

त्यांत आपले मातापित्यासंबंधी ज्योतिपंत म्हणतात:-

[१०

पिता गोपाळ नामे ।

माता गोदावरी प्रेमें । ज्योति नाम ठाविलें संभ्रमे ।

१×२×३१२

यावरून गोपाळगोदावरी यांचे पोटी ज्योतिपंत जन्मले, हें उघड होत आहे.

‘भागवतपठण’ यावाचून दुसरें साधन ज्योतिपंतांनीं केले नाहीं असें त्यांच्या परंपरेच्या अमंगावरून व साली दिलेल्या अवतरणावरून दिसतें.

करी नित्य भागवतगायन ।

१×४×९३३

कांहीं दुजें साधन नाहीं । एक भागवतगान पाहीं ॥

२×२×११३०

तेव्हां श्रीगणपतीचे अनुग्रहाबद्दल परंपरागतकथेवाचून दुसरा आधार दिसत नाहीं. असो.

त्या आपल्या प्रिय भागवताचा सार्वत्रिक प्रसार व्हावा ही इच्छा ज्योतिपंतास [२०] होणे साहजिक होतें, परंतु:-

कलींत प्राणी मंदमति । संस्कृत भाषा स्वप्नीं नेणती । (१×१३×४)

संस्कृतभाषा पेटी । भागवतघशरज तिचे पोटी । (१×१९×२१३)

तेव्हां सकळा नये बोधा ॥ १×१×२१ .

म्हणून ज्योति म्हणे हरिकथा केली । प्राकृतभाषे कळावया ॥ (१×३×४४७)

परंतु हें प्रारुत करताना

श्रीधराचार्यवाणी । भावार्थदीपिका आश्रयुनि ।

गुरुप्रसाद गुह्य जनी । प्रगट करी सर्वथा (१×१×२८)

या आपल्या प्राकृत टीकेस ज्योतिपंतांनीं “सुभाषिणी” असें नांव दिलें असावे असें वाटतें

[३०

७

[४९

संताज्ञा शिरीं बंदुनी । टीकारंभी सुभाषिणी ॥ (१×१×२७)

हे टीका सुभाषिणी । स्वयंज्योती रूपिणी । (१×१९×२२२)

सदरहू टीका विस्तृत असून सुलभ आहे. ओवी शक १६०० तील जरी लांबलचक अशी आहे. हा एकंदर ग्रंथ फार मोठा असला पाहिजे हें उघड आहे. सदरहू ग्रंथास ज्योतिपंत "श्रीकृष्णलीलामृत" म्हणत असत असें दिसते (१×१८×२३३). असो.

वर जो मी ज्योतिपंताचा काल दिलेला आहे त्या संबंधानें थोडासा खुलासा करणें जरूर आहे.

माझ्या जबळ ज्योतिपंतांनीं केलेले दोन स्कंद, एक वेदस्तुतावरील टीकेची पोथी व एक अभंगाचें बाड इतकें ग्रंथ आहेत; पैकीं प्रथम स्कंदाच्या १९ वे १०] अध्यायाचे शेवटीं असें आहे.

" हे टीका श्री क्षेत्र पंढरपूर येथें श्री व्यासाश्रमीं बसुनी केली. लेखक गंगाधर सदाशिव शके १७०४ पृर्वंग फाल्गुन रुष्ण ९ मानुवासर माघान्य कार्की "

येथें पृर्वंग शके १७०९ मध्ये येतो १७०४ मध्ये येत नाही. तेव्हां नांव अगर शकांक चुकला असावा. फाल्गुन रुष्ण ९ मानुवारी १७०९ मध्ये येते तेव्हां शकांक चुकला हें उघड होत आहे.

द्वितीय स्कंदाच्या दहावे अध्यायाचे शेवटीं एक ओवी आहे. ती अशी:—

शके सत्रासे नव चालती । पृर्वंग नाम संवत्सराची प्रवृत्ति ॥

मार्गशीर्ष एकादशी

खंडोबा नामें शिष्य असत । तेणें ग्रंथ लेखन केला जैसा उक्त ॥

२०] यावरून १७०९ पृर्वंग मार्गशीर्ष ११ (!) रोजी जसा 'उक्त' तसा ग्रंथ खंडोबानें लिहिला.

तेव्हां शक १७०९ मध्ये ज्योतिपंत हयात होते हें उघड आहे.

तुकाविशाचे अभंगावरून व परंपरेवरून ज्योतिपंताचा प्रयाणसंवत्सर कीलक हा आहे. शक १७०९ नंतर कीलक संवत्सर शक १७१० मध्ये येतो तेव्हां १० पटवर्धन यांनीं ज्योतिपंतांचा समाधिश्चक शके १७१० हा धरिला आहे तो च बंधार्थ व निश्चित होय.*

आतां जन्मशकाबद्दल विचार करूं.

ज्योतिपंताचें अभंगाचें जें एक बाड मजजबळ आहे त्यांत 'प्रबोधचंद्रोदया' चे धर्तीवर एक गयात्मक प्रकरण आहे. त्याचे अखेर सुदैवानें रचनाशक दिला आहे. ३०] तो असा:—

* १हा शके १८२४ अहवाल, पान ७९.

‘प्रवृत्ति निवृत्ति ऐक्यता रत्नावली समाप्त शके १६१३ सरनाम संवत्सर वैशाख शुभा १३ हे लिखित संवत्सर शके १७४८ चैत्र विवाहनाम संवत्सर वैशाख शुभा २ भौमवांसरे १.

या लेखांत दोन चुका आहेत. सर संवत्सर शके १६३३ ला येतो व शके १६१३ ला प्रजापति येतो. तसेच शके १७४८ ला व्यय संवत्सर येतो. त्याचा अपभ्रंस कदाचित्, विवाह, केला असेल. ते कसे हि असो त्याशी आपणास सध्या कांहीं कर्तव्य नाही. लेखनशक्तीची आपणास सध्या जरूर नाही. रचनाशक १६१३ अगर १६३३ या पैकीं कोणता तरी एक शक असावा हें निश्चित आहे. यांतून मासे मतानें शक १६३३ हाच योग्य आहे व तोच गृहीत धरण्यास हरकत नाही, कारण ज्योतिषंत हे कांहीं जन्मसिद्ध अनुमत नव्हते. त्यांनीं पूर्ण गृहस्थाश्रम [१०] केलेला आहे. पुरंदरास किल्लेदारी करून नंतर अनुत्ताप शाल्याने ते काशीस गेले होते. तेव्हां त्यांचें काशीस प्रयाण पूर्ववर्णनंतर सालें असें गृहीत धरण्यास हरकत नाही. त्या वेळीं त्यांचें वय निदान २५ चे पुढें असलें पाहिजे हें उघड आहे. काशीस गेल्यानंतर त्यांस श्रीव्यासांचा अनुग्रह झाला व नंतर त्यांनीं यंभरचनेस आरंभ केला. किंवा दुसरी हि एक कल्पना शक्य आहे, कदाचित् प्रथम पुरंदरी जाण्या-पूर्वीच ही रचना झाली असावी, परंतु आंतील प्रगल्भ विचारावरून तसें कल्पणें बरें वाटत नाही. कसे हि असलें तरी ही रचना करताना ज्योतिषंताचें वय २५ वर्षांचे असावें असें गृहीत धरण्यास हरकत नाही. तेव्हां त्यांचा शक १६०८—१७१० हा येतो व यावरून १०२ वर्षे आयुर्मान त्यांचें होतें असें दिसतें.

येवले, पुणे, मुंबई, बेळगांव, नागपूर, सातारा, माहुली, कव्हाड, उज्जैन, सावंत-[२०] वाडी, रत्नागिरी, राजापूर, उरुण वगैरे ठिकाणीं श्रीविठ्ठलाचीं ७५० देवळे यांनीं बांधलीं व आपल्या नातवाचे दुसरे लग्नास चिंचणेस यांनीं ते गेले होते या गोष्टी ध्यानांत घेतल्या म्हणजे येवढें आयुर्मान असणें संभवनीय दिसतें.

राजाराम प्रसादीकृत ‘भक्तमंजिरी’ मध्ये यांचें चरित्र आहे; पण तें इतकें विस्तृत नाही व तो ग्रंथ उपलब्ध आहे तरी अप्रकाशित आहे.

सातारा वैशाख शुभा. ११

गों. का. चांदोरकर

७ विसोबा खेचरांचा गुरु कोण ?

संत गोरा कुंभार यांनीं पंडरीस राउळ्यांत आपल्या धांपटण्यानें कच्च्या पकळ्याची पारस केल्यांत नामदेव हें कवें मडकें दिसून आलें. गोराकुंभाराच्या या ठरावावर

नामदेवांनी श्रीपंढरीनाथाकडे दाद मागितली त्यांत 'तूं' अद्याप गुरूवाचन असल्याने माझे सत्यस्वरूप तुला कळलेले नाही व म्हणून गोरोबाचा ठराव योग्य आहे, असा निकाल देऊन श्रीपांडुरंगांनी नामदेवाची तक्रार काढून टाकली. सद्गुरू कोण करावा असा देवासच प्रश्न केल्यावर नामदेवास 'विसोबा खेचरास गुरू करा' असे देवांनी आपले मत दिले.

अनाथांचा नाथ तुझी व्रीदावळी । मज कां रे जाळी भवव्यथा ॥
देव ह्मणे नाम्य गुरू वांचूनिया । मुक्ति पावावया आन नाहीं ॥

×

×

×

देव ह्मणे नाम्या विसोबा खेचरासी । शरण तयासी जावें वेगीं ॥

१०] हे नामदेवाचे गुरू जे विसोबा खेचर त्यांचे गुरू कोण ! याबद्दल थोडासा संशय आजपावेतो होता. श्रीएकनाथांनी आपल्या एका अंभगांत असे दिले आहे:—

ज्ञानदेवें उपदेश करूनिया पाहि । सोपान मुक्ताई बोधियेली ॥

मुक्ताईनें बोध खेचरासी केला । तेणें नामयाला बोधियेलें ॥ २ ॥

या वरून नामदेवाची गुरुपरंपरा अशी दिसते.

श्रीज्ञानेश्वर—मुक्ताबाई—विसोबा खेचर—नामदेव.

परंतु श्रीज्ञानेश्वर चरित्रांत कांहीं ठिकाणी असा उल्लेख आहे कीं विसोबा चाट्यानें श्रीज्ञानेश्वरापुढील नाट ओढून घेऊन त्यातील उच्छिष्टाचा एक पास घेतला त्या वेळीं महाराजांनी " खेचरा ! खेचरा ! सर परता " असा निषेध केला २०] तोच उपदेश जाणून विसोबाची समाधि लागली व त्या दिवसापासून खेचरी मुद्देचा त्यांचा अभ्यास होऊन त्यांचे ' चाट्याचे ' ' खेचर ' हें नांव झालें. या आख्यायिकेवरून श्रीज्ञानेश्वर हेच विसोबाचे गुरू होते असें दिसते.

परंतु ' नामयाचो जनी ' आपले अंभगांत कांहीं निराळेच सांगते. काय ते पहा:—

नामयाचा गुरू । तो हा सोपान सद्गुरू ॥

या वरून नामदेवाचे (परम) गुरू सोपान हे होते म्हणजे विसोबाचे गुरू सोपान होते असे स्पष्ट होतें. तेव्हां विसोबाचे गुरू श्रीज्ञानेश्वर, अथवा मुक्ताबाई अथवा सोपानदेव या पैकीं कोण होते हा प्रश्न उघड उत्पन्न होतो. नामदेवांनी आपली गुरुपरंपरा दिलेली माझे वाचण्यांत नाही. या मुळे नामदेवांनी या प्रश्नाचा ३०] निकाल दिलेला नाही.

या सर्व घोटाऱ्यांचा निरास करण्याचें साधन मला खुद्द सासवड मुकामी उपलब्ध झालें. सासवडास श्री सोपानदेवाची समाधि आहे हें सर्वश्रुत व आहे. तेथील मठातील कांगदपत्र चाळीत असतां खुद्द विसोबा सेचरांचा एक अभंग सांपडला. त्या अभंगावरून या प्रश्नाचा असेर निकाल होतो. असा महात्माचा तो अभंग असल्याने तो साप येथें देतो:—

श्री

*माझी मुळ पीठिका सोपानसद्गुरु । तेणे माथा करू ठेवियेला ॥ १ ॥
त्याचें कृपे करून मीपणा ठकलो । देहभावा गेलो विसरूनिया ॥ २ ॥
चांगयाचा अंगिकार मुक्ताईनें केला । सोपान वळला मजवरी ॥ ३ ॥
जन्ममरणाचे भय नाहीं आतां । सेचरी तत्त्वता मुद्रा दिल्ली ॥ ४ ॥ [१०
जिकडे पाहें तिकडे आनंद भरला । सेचर सामावला तथा माजी ॥ ५ ॥

यावरून सेचरी मुद्रा कोणी दिली व सद्गुरु कोण या प्रश्नाचा स्पष्ट सुलासा होत आहे. खुद्द मठांत हि जी आख्यायिका आहे ती अशी:—

श्रीज्ञानेश्वराचे

श्रीसोपानदेवाचे

व

मुक्ताईचे

सचिदानंद

विसोबा

चांगदेव

मुळें ता ८१६/१३

गो. का. चांदोरकर

८ श्रीक्षेत्र आळंदी येथील एक शिलालेख

श्रीआळंदी येथील श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या समाधीच्या महाद्वारासमोर एक दीपमाळ आहे. पूर्वी ही महाद्वाराच्या अगदीं समोर होती. इल्लीं तिच्यांत व महाद्वारांत मध्ये एक इमारत गरुडपार म्हणून बांधलेली आहे. ही दीपमाळ सहाफूट [२०] उंचीच्या चबुतऱ्यावर बांधलेली आहे. इच्यांत वर शिखरावर जाण्यास आतून चक्राकार जिना आहे. इची उंची सुमारे ३५।२० फूट असावी. तळाशीं इचा घेर सुमारे २२ फूट असावा. इचे एकंदर पांच मजले आहेत. वर दिलेली गरुडपारा. ची इमारत मध्ये आल्याने सदरची दीपमाळ आतां रस्त्यावरून दिसत नाहीं. तसें व तिळा जाण्याचा मार्ग हि या इमारती मुळें परक्याचे आवारांतून काढावा लागतो. ज्या दगडांनीं ही दीपमाळ बांधली आहे तो दगड साधारण असल्याने त्याचे पोंगः

* महाविष्णूचा अवतार । श्रीगुरु माझा ज्ञानेश्वर । × × × × विश्व नारायण आहे । सेचर वेदिनां पाडले ॥ असा महाराष्ट्र महोदयाच्या पूर्वर्गांत (पृष्ठ १०) विसोबाचा अभंग दिला आहे. तेव्हां या दोन्ही अभंगांचा मेळ कसा चालावयाचा । चिठणीस

हल्ली निघुं लागले आहेत. या दीपमाळेवर एक चार ओळींचा शिलालेख आहे. ह्या व पाणी यांचे योगाने तो बरेच ठिकाणी अगदी दुर्बोध झालेला आहे. तो जितका लागला तेवढा सालीं देतो:—

ओळ

१	श्रीगणेशायनमः ॥ कान्होजी सरखेल पट्ट ललना लक्ष्मी
२	सती श्रीमती (॥) चक्रे ज्ञानगुरोः तु ग्राम × ×
	प्रद × × शा
३	के बाणरसर्तुचंद्र रुधिराद्वारी × × द्वादश्याम्
४	× × × श्रीरस्तु

१०] हा शिलालेख जरी अगदी थोडा लागला तरी जितका लागला तेवढा च बहुधा महत्वाचा भाग आहे. व त्यावरून असें दिसतें कीं शक १६६५ रुधिराद्वारी संवत्सरी—महिन्याच्या द्वादशीस सरखेल कान्होजी आंधे यांची पट्टमहिणी जी सती लक्ष्मीचाई तिनें श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या (प्रसादार्थ) ही दीपमाळ बांधिली. शक १६६५ ला रुधिराद्वारी येतो.

गो. फा. चांदोरकर

९ शक १५९३ तील शिवरायाची एक सनद

श्री क्षेत्र आळंदी येथील श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे समाधीसंबंधीं सालीं दिलेली सनद आहे. सदरहू सनद नुकल आहे; अस्तल नाही; परंतु तेवढ्यावरून शंका घेण्याचे मुळीच कारण नाही, कारण तिचा हवाला पुढें वेळेवेळीं या च बाबतींत २०] ज्या सनदा दिल्या गेल्या आहेत त्या सर्व सनदांत दिलेला आहे. म्हणून ही सनद माझ्या मतें अत्यन्त विश्वसनीय आहे.

अत्यन्त जीर्ण झाल्यानें काहीं अक्षरें दुर्बोध झालीं आहेत व धाईमुळें मला काहीं लागलीं नाहींत, तथापि इतरत्र हीं सुबोध असून स्पष्ट अशीं आहेत. लिपी मोठी आहे हें सांगणें नको च.

श्री ज्ञानदेव

तालीक

आज रस्तरवाने राजेश्री साबाजी राजे साहेब दाम दौलत हु ××× कारकून
××××× देशमुसानी व देसपाडिधानी व मोकदमानी व रयानी प्रांत चाकण
सुहुर सन इसने सवेन अलफथी—याचे इनाम मोजे आलंदी प्रगणे मारी सालाबाद
जि॥ जर्मान मुजुरी सेत सवा दीडसे कासे संडी १।२॥ येक संडी अडीच मण देवाचे
देवास दिवले असे कुलबाब कुलकानु दुमाले केले असे दुमाला करणे यासी
काडीचा तोसीस न लावणे सल करी अगरकोणही इस्कील न करणेसदरु सल बाद
×× (येणे !) देवाचे देवास चालवणे साल दरसाल चालवीत जाणे ताजा खुर्द
सतमचा उजूर न करणे हिंदु होऊन इस्कील करील त्यास गाईची आण असे [१०
मुसलमान होऊन इस्कील करील त्यास सोराची आण असे लिहिले प्रो चालवणे
तालीक घेऊन असल फिरावून राजेश्री रामानंद गोंसावी तपस्वी यापाशी देणे

या सदनसंबंधी व ज्या इतर सनदांत इचा हवाला आलेला आहे त्या संबंधी
लवकरच एक सविस्तर लेख पुढे देण्याची मी इच्छा करतो.

गं. का. चांदोरकर

१० भक्ति(क्त)राज हा ग्रंथ कोणाचा ?

कोणाचा ! म्हणजे ज्ञानदेवाचा; असें शब्दार्थी उत्तर येईल. परंतु दुसरा प्रश्न
तितका च शब्दार्थी येतो कीं हे 'ज्ञानदेव' कोणते ! या दुसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर मात्र
जरा कठीण आहे, त्याचा थोडासा प्रयत्न करतो.

(१) 'वामनांनी' आपल्या यथार्थदर्शिकेंत भार्भी सगुण सोडून निर्गुणाकडे [२०
वळणारे म्हणजे पर्यायें उपासना टाकून ज्ञानाची कास धरणारे यांच्या संबंधी
अत्यन्त अनुदार असे उद्गार काढले आहेत व ते उद्गार जगद्वंद्य अशा श्रीज्ञानेश्वर
महाराजांस अनुलक्षून आहेत अशी समजूत आहे.

(२) अलीकडील बारकरी—मार्तें, म्हणजे फक्त आधुनिक बारकऱ्यांबद्दलचें
आहे. या औदासिन्याचे काळांत सर्वच पंथ आपापल्या पृथं उज्वळ
रुपापासून धष्ट झाले आहेत तेव्हा बारकरी च तेवढे मी निवडून काढतो

असें समजू नये, फक्त वस्तुस्थितीचें निदर्शन करणें जरूर असल्यानें तसल्लिहित आहे—‘श्रीज्ञानेश्वर नुकाराम’ म्हणतात परंतु श्रीज्ञानदेवीचा पाठ फक्त १ व १२ वे अध्यायापुरताच करतात ते दोन्ही अध्याय ‘उपासना व भक्ति’ (उपासनाच) याचें विवरण करणारे आहेत. (वारकऱ्यांच्या संघर्षां एवढे दोन व अध्याय सापडतील) यावरून श्रीज्ञानेश्वरी ही ज्ञानप्राधान्य आहे हें उघड आहे.

(३) श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा ‘हरिपाठ’ जो कोणी मननपूर्वक वाचिल त्यास ‘सर्वभूती अभिन्न जे चैतन्य’ तोच ‘हरि’ व त्या हरीचें स्मरण ज्यांत तो ‘हरिपाठ’ असें स्पष्ट दिसून येईल. ह. भ. प. विष्णुबुवा जोग यांचे नजरेस हें येऊन व कीं काय त्यांनीं ‘सगुण हरि अगर विटल’ यांच्या वर्णनात्मक श्री. १०] नुकाराममहाराजांचा एक अमंग शेवटीं या हरिपाठांत उर्गाच व घुसडून दिला आहे. श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांचा ‘हरिपाठ’ हा निर्गुण हरीचें स्तुत्यात्मक स्तोत्र आहे यांत शंका नाही.

(४) एकनाथमहाराज श्रीज्ञानेश्वराबद्दल म्हणतात

॥ ज्ञानदेव ज्ञानदेव म्हणतां ज्ञान देतां ॥

व सगुणोपासकांत श्रेष्ठ जनाबाई म्हणतात.

ज्ञानियांचा राजा । ज्ञानदेव सखा माझा ॥

यावरून व अन्य हि आणखी कित्येक अनुक्त उदाहरणांवरून श्रीज्ञानेश्वर हे निर्गुणोपासक होते, असें दिसते.

अभिन्नदृष्टीनें सर्वभूतीं जें पूजन ती च सरी भक्ति या अर्थाचें श्रीज्ञानेश्वरींत २०] भक्तीचें लक्षण आहे.

तेव्हा निर्गुणपर भक्तिराज (भक्तराज !) हा ग्रंथ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा व असावा असें दृढतेनें एकूण वाटते.

हा ग्रंथ वर वर वाचणारास हि असें दिसून येईल कीं नांव जरी ‘भक्तिराज’ असें आहे तरी त्या ग्रंथांत सर्वत्र ब्रह्माचें व वर्णन असून सरें सरें ‘भज्य’ तें च आहे.

येक जळ अनंत घटीं । येक रवि प्रतिबिंब कोटि ।

तेसें एक ब्रह्म सकळ सृष्टी । राचिली असे ॥ २०७ ॥

येकी माया अनंत शक्ती । येकी देव अनंत भक्ती ।

येकी बुद्धि अनंत वृत्ती । उठति देहीं ॥ २१० ॥

आविद्या च अन्यथा ज्ञानं । नाथिले दिसें हैतणें ।

हे येके भक्तिज्ञानें । वांचुनी न कळे ॥ २५३ ॥

अशा या वझाची उपासना करणेबद्दल भक्तिराजांत उपदेश आहे. अत्यन्त धार्मिक असे दृष्टान्त व त्यांची सर्वत्र रेलचेल ही श्रीज्ञानेश्वरांची पद्धत च भक्ति-राजांत आहे. इतकेच नाही तर काहीं काहीं दृष्टान्त तर अगदी ते च—श्रीज्ञानेश्वरी-तील अथवा अमृतानुभवांतील—आहेत.

पद्याः—

दो नेत्रीं येक देखणें । दों करीं येक करणें ।

दो कानीं ऐकणें । येक नावु ॥ २४२ ॥

दो पाई येक चालणें । दो होटीं येक बोलणें । [१०

तेसैं हैतभावो पाहणें । येकपण न घडे ॥ २४३ ॥

त्याचप्रमाणें नरदेहाचें वर्णन हें हि श्रीज्ञानेश्वरींतील वर्णनावरहुकुम आहे.

यावरून श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा च हा ग्रंथ निःसंशय असावा असें प्रथम वाटतें परंतु एका ओवीवरून शंका येते; ती ओवी अशीः—

हा डोलियांचा डोळा । हा चि सुखाचा सोहळा ।

याचिये तुकें तांळा । हा चि येकु ॥ २९९ ॥

गीता ज्ञानदेवादिका । संकृताची ऐका ।

श्रीकृष्णें अर्जुनासी देखा । हें चि निरोपिलें ॥ ३०१ ॥

या ३०१ वे ओवीवरून फार मोठी शंका येते कीं हा ग्रंथ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा नसावा. येरव्हीं आपले स्वनःबद्दल असा उल्लेख महाराज करत ना। ओवीचा अर्थ उघड आहे व तो स्पष्ट व्हावा म्हणून मागील एक ओवी मुद्दाम जास्त [२० दिली आहे. तेव्हां 'ज्ञानदेवादिका' असा प्रयोग महाराजांनीं स्वताबद्दल करणें हें कधी हि शक्य नाही.

दुसरे एक याहून बलवत्तर कारण शंका येण्यास आहे तें हें कीं, महाराजांनीं आरंभी अगर शेवटीं कोठें हि आपल्या परमप्रिय व परमपूज्य गुरूंचें—श्री-निवृत्तिनाथांचें—नामनिर्देशन केलेलें नाही. कित्येकांस हें कारण विशेष महत्वाचें वाटणार नाही परंतु माझ्या मतें हें अत्यन्त महत्वाचें कारण आहे. श्रीज्ञानेश्वरीच्या १३ वे अध्यायांतील 'आचार्योपासनम्' या पदावरील व्याख्यान जो सहृदय मनुष्य वाचिल त्यास श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांकडून श्रीगुरुचा नामनिर्देश होणार नाही ही अशक्यांतील एक अशक्य गोष्ट आहे हें कबूल करावें लागेल. आपल्या गुरूंचा नामनिर्देश नाही असा एक हि ग्रंथ महाराजांचा—वाव्यतिरिक्त [३०

—नाहीं. तेव्हा या च यंथांत नमन नाही केलें किंवा स्मरण नाही केलें असें कसे म्हणता येईल ! मग हा 'भक्तिराज' यंथ कोणाचा ! दुसरे ज्ञानदेवांचा !

पुढें, आषाढ शुभा ११३५

गो. का. चांदोरकर

११ मानभावी लिपि अशुद्ध

ही मानभावी पोथी श्रीमंत मुजुमदार यांच्याकडून आली. शक १८३२ च्या अहवालान्त जो मानभावी संकेत दिला आहे, तो च ह्या पोथीत आहे. इतकें च कीं अधूनमधून सऱ्या उच्चारार्ची देवनागरी अक्षरें लेखक बांदेल तेव्हा घालतो. पोथीचा लेखक अगदीं अडाणी असून, लिहिण्याच्या कामांत नवशिका आहे. त्याची भाषा व उच्चार अगदीं गांवाळ आहेत. १८३२ च्या अहवालान्त संकेताची संबंध किंहीं १०] दिली नव्हती ती येथें देतो.*

क=प	च=प	ट=त
ख=०	छ=फ	ठ=थ
ग=छ	ज=ब	ड=द
घ=ब	झ=भ	ढ=ध
ङ	ञ=म	ण=न
त=ट	प=च	य=क
थ=ठ	फ=छ	र=ख
द=ड	ब=ज	ल=ग
ध=ढ	भ=झ	व=घ
१०] न=ण	म=स	श=ष
		ऋ=र
स=अ	सा=आ	ऊ=ऊ
व=ई	इ=इ	ए=ए
ह=ह	ई=ई	ऐ=ऐ
ळ=ळ	उ=उ	ओ=ओ
		औ=औ

वि. का. राजवाडे

* पहिले अक्षर सांकेतिक व दुसरे प्रचलित असें समजावे.

१२ लीळासंवाद

मानमावी सांकेतिक लिपि (दुसरा प्रकार)

१ शके १८३२ च्या अहवालान्त एका मानमावी सांकेतिक लिपीची फोड दिली होती. त्याहून निराळी दुसरी एक सांकेतिक लिपि नुकतीच मला उपलब्ध झाली. पुणे येथील आनंदाश्रमांत एक मानमावी ग्रंथ सांकेतिक लिपीत लिहिलेला होता. तो तेथे "अनिर्वचनीय" या सदराखाली पडला होता. ग्रंथाच्या पहिल्या पानाच्या पाठीवर "नं. ४३५१, किंवा ४३, किंवा ५१" असा ग्रंथाचा अंक पेणशिल्लेने लिहिला असून, शाईने "अनिर्वचनीय पुस्तक" असा ग्रंथाचा नामनिर्देश केला आहे. आश्रमांत आलेल्या ग्रंथांची विल्हे करणाऱ्या कोण्या तरी शास्त्र्याची ही मसलशी असावी. सांकेतिक लिपीत लिहिला गेल्यामुळे कोणत्या विषयावरील ग्रंथ [१०] आहे याचा उलगडा करता आला नाही; सबब, विचान्या शास्त्र्याने प्रस्तुत ग्रंथाची गणना महामायेच्या नांवाने केली आहे. जे समजत नाही ते अनिर्वचनीय होय; अर्थात् महामाया होय, अशी समजूत आज हजारो वर्षे अनेक लोक या देशांत करीत आले आहेत. त्यातलाच हा शास्त्री दिसतो. असो. शास्त्र्याच्या नांवाने सडे फोडण्यात बंड पालविण्यापेक्षा, मूळ ग्रंथाकडे बळगें हितकर आहे.

२ ग्रंथाच्या पानाची लांबी मध्यम प्रमाणाच्या वितो एवढी आहे. रुंदी सात साडेसात अंगुळें आहे. एकंदर पानसंख्या २४४ आहे. दरपृष्ठास ओळी १६ पासून १८ आहेत. अक्षरांच्या व विरामांच्या गुणा सरासरीने दर ओळींत चाळीस बेचाळीस आहेत. सर्व गुणा देवनागरींत असून अक्षरांना मथळ्याच्या रेखा नाहीत; गुजरातींतल्या-प्रमाणे अक्षरे बिन्दूवाची आहेत. अक्षरांची ठेवण तीनशें वर्षांपूर्वीची आहे. [२०]

३ एकशें सत्ताहत्तराव्या पानाच्या शेवटीं खालील ओळ लिहून सोडिली आहे:—

॥ तने १६११ क्यवोग तमस्तये अथाहासि सौम्य अवाभात्रे

तन्य गति सुखीर क्यणये चिध्रसंतवा ॥ छ ॥ छ ॥

म्हणजे:—

सकें १६११ प्रमोद संवत्सर

अखाडांत तीथ्य अमावास्या

सुक दिने तृतीय प्रहरे

लिखतं समाप्तं ॥ छ ॥ छ ॥

अर्थात् हा ग्रंथ शक १६११ त नकलला आहे. नकलून आज बराबर २२४ वर्षे सली. मूळ रचला कधी तें सांगण्यास सध्यां गमक मला उपलब्ध नाही.

४ हा ग्रंथातील अक्षरसंकेताची फोड एणेप्रमाणे:—

क = प	य = र
ख = ०	* ल = व
ग = द	व = म
घ = फ	श = ब
ङ = ङ्	ष = ण
च = ल	स = त
१०] छ = थ	ह = घ
ज = न	ळ = ढ
झ = ञ	क्ष = झ, प्र
ञ = न	ज्ञ = क्ष
ट = ठ	ॠ = श
ठ = ट	ॡ = म
ड = ढ	विसर्ग = अक्षराच्या पुढें टिंब
ढ = ड	अ = अ
ण = ह	आ = आ
त = स	इ = उ
२०] थ = ख	ई = ऊ
द = श	अी, उ = इ
ध = भ	ऊ = ई
न = क	रु = ऋ
प = ज	ए = ओ
फ = झ	ऐ = औ
ब = छ	ओ = ए
भ = ध	औ = ऐ
म = व	

बारासडींतील व्यंजनांसाठींल उकार खुणेच्या सली. असें टिंब देऊन केलेला ३०] आहे. स हा बालबोधी अक्षराला हा सारणींत किंमत नाही. आंकडे रोजच्या प्रमाणे आहेत.

५ हा "अनिर्वचनीय" ग्रंथाचें नांव लीळासंवाद. हांत मानभावांचा मुख्य अवतार जो चक्रधर त्याच्या एकंदर ४०६ लीळा वर्णिल्या आहेत. ४०७ वी लीळा अर्धी च लिहावयाची राहून शेवटल्या पानाचें पोट समाप्त झालें आहे. अर्धातू ग्रंथ अपूर्ण आहे. पुढें आणिक किती लीळा वर्णावयाच्या राहिल्या आहेत, तें हा ग्रंथाची दुसरी एसादी पूर्ण प्रब हस्तगत झोईल तेव्हां कळेल. ग्रंथाचा प्रारंभ एनेप्रमाणें:—

॥ वीमलवृद्धीच्छिसकंदिसनेदमगेमकूर्मार्गर्भचिद्वर्तमाना : ॥

म्हणजे:—

॥ छीनस्थळीस्थितपंडितकेशवदेवपूर्वार्द्धलीळासंवाद : ॥

लीळांचा आस ३११ पर्यंत बराबर लिहून ३१२ वा आस १३२ असा लिहिला [१० आहे व पुढें २२६ पर्यंत अशी च गणना केली आहे. म्हणजे एकंदर लीळा ४०७ आहेत, २२७ नाहींत.

६ लीळांत कद्रपुर, पैठण, देगांव, देवगिरी, बोरंगळ, एळापुर, मातापुर, आंध्रदेश, गुजराथ, द्रविडदेश, बडनेर, अळजपुर, वगैरे अनेक गांवांची व देशांची नांविं आलीं, आहेत. चक्रधराच्या लीळा म्हणजे चक्रधरानें केलेले चमत्कार, या ४०७ चमत्कारांतून एक चमत्कार मासल्याकरितां येथें देतो.

(पान १९१ पाट) (लीळा ३३९) (चुकीनें १३९)

॥ : ध : उंग्यधठनठनाक्यरुथ : ॥

मठनीं वणागेमयारासें याग्भ : ति : नयंपथेदिसे : ब : गात्राति त्रिजाचे :
से उंग्यधठीं आउनिचें : ऽ : से पामों त्रिजाचे : वणागेमयामो मठनीं [२०
याग्भ नयस गोसा : अता तबउं उंग्यधठ जीपाउताचें हेइति नठना जीगा-
त्राति गात्र हेमो त्रिजाचे : म्णि : धों : उंग्यधठांसें : ५ : सा : उंग्यरा
नठना पा वणागेमयारासें याग्भ : समं उंग्यधठीं : उं : पी : पास अते नीं :
धों : ५ : मा सृर्णीं गीं पा : धीं : उं : पी : वीं दठ वीं सेछ पात्राति नाउ
नयं पी : वीं त्रतभा दठ मेमो नाणीं : त्ज : त्रेजे : ५ वा पे त्रिराति पेसुनें
मेसी : सेतें त्रि सेमुनें सृजांति मेसी : सुसुसं वृद्ध त्रिसयिरा नयिनी : धीं :

उ : पी : आवसैं कयिज्ञे मिष वृद्ध किसयिरा नेतें नयिसी : पी : आवणी :
 दठ देमो : मांणी : रज : जेजो नी : आवणी अतुमे मेगकाटन : ५ : पा :
 अछीत्रि भादिपस अतिपे नी : पी : उ : पी : ४ : मय गिभचा : स :
 णो नां : पी : पाउत्र : अ : नाउ जी : पी : ५ : उ : उंग्यधठ नठनाति
 जेचे : वणागेमयारासैं यागभें णोस णोसैं : सेछ जेचे : याराति आदी-
 मांय नयूपि शेतचे : यारें : उ : णें नमष : उंग्यधठी : उ : णे कयनव
 वाजगेमधठ : आवणी : स : ताढेजांसंनय उंग्यधठ : ५ : वणागेमयारें : उ :
 णे ५ वाजगेमधठ नाउकयनय मावजाझारिजे : वां : जे कवसु : उंग्यधठी :
 उ : णो नां : यारें : उ : स : णे रोज : त : ५ : यारें : ल : यूजि : धा :
 १०] उंग्यधठासैं वृद्ध किसय नेचें : कयोणिर्सी यागभमिभि नेचा : ५ : आइअ
 आबागत्र शयमें नयूपि : ५ : सेणीं सराति गझिपेति ताठि ताठि आसु :
 ५ : सीत सीत आइमात्रा गिभचिरा : उंग्यधठ मित्वरो नयीसि : पी :
 उ : णें तावळु : ४ : झरा मयगाळें : ५ : से वाजीसे सें ग्यघ्र हेइजि :
 ४ : काति नयंपथेढाति आचे : गों : ओ : शेतचे : वा : ग्यघ्र टेइजि अमहं
 झि तांहिसचें : पी : अेनअेनाति ताठि ताठि आतु गिभचिरा : ५ : ४ :
 सराजें ग्यघ्र सराति गिभचें : ५ : पी : उंग्यधठी : ४ : झां ठाउं शयमें
 गोत्रि : ५ : नेचें : ५ : ध : सें ग्यघ्र हेइजि जामां जिजाचे : हयीं मेझ
 टेइजि सैते झि : ४ : झरा : दां : वाजीसे आचे धेठि पाची : गो : ओ :
 उ : च : काति शेतचे : ॥ १३९ ॥*

२०]

संकेताचा तर्जुमा

॥ : भ : इंद्रभट कटका प्रसूख ॥

कटकीं महादेवरायतिं आसु : १० : करंजखेडिचे : ब्राह्मण ! : दानासि
 निगाले : तें इंद्रभटीं आइकिलें : ५ : ते जावों रिगाले : महादेवराबो
 कटकीं आसु करीत होता : ऐसां समई इंद्रभट गीराइसातें घेउनि कटका
 गोदानासि दान घेवों निगाले : विह : भों : इंद्रभटातें : ४ : ता इंद्रया
 कटका जा महादेवराबातें आसु : तव इंद्रभटीं : उ : जी : जातअसे कीं :
 भों : ५ : वा : तुम्हीं हीं जा : मीं : उ : जी : मीं शठ मीं तेथ जाउनि

* यां लेखांत अक्षरांना शिरीची रेच नाहीं असैं समजावें.

काइ करं जी : मी नसुधा शठ देवो काहीं : स्म : नेनै : ५ : मा जें चि-
 वांसि जेतुकें देती : तैसें चि तेतुकें तुम्हांसि देती : तुमतें मुख्य पितरिया
 करिती : भी : उ : जी : आमतें परिक्षे विण मुख्य पितरिया, कैसें करिती :
 जी : आम्ही : शठ देवो : काहीं : स्म : नेनां कीं : आम्हीं नसुधे वेद-
 पाठक : ५ : जा : एथानि धाडिजत असिजे कीं : भी : उ : जी : ४ :
 वर दिपला : त : हो कां जी : जाइन : न : काइ जी : ती : ५ : भ :
 इंद्रभट कटकासि खेलें : महादेवरायातें आर्जें होत होतें : तेथ गेले : रायासि
 आशीर्वाद करूणि बैसले : रायें : उ : हें कवण : इंद्रभटीं : उ : हे पुरकर
 नामदेवभट : आम्हीं : त : साडेगांवकर इंद्रभट : ५ : महादेवरायें : उ :
 हे ५ नामदेवभट काइपुरकर वामनाचार्याचे : मां : चे पणतु : इंद्रभटीं : उ : [१०
 हो कां : रायें : उ : त : हे योग्य : स : ५ : रायें : स्क : स्नान : भा :
 इंद्रभटातें मुख्य पितर केले : पुरोहितीं आर्जविधि केला : ५ : आळन
 आळादन वरवें करूणि : ५ : तेहीं तयासि दक्षिणेसि साठि साठि आसु
 : ५ : तसि तसि आसुदाना दिपलिया : इंद्रभट विस्मयो करीति : भी : उ :
 : हें सामध : ४ : चया वरदानें : ५ : हे मागीत हें द्रव्य घेउनि : ४ :
 पासि करंजखेडासि आले : दां : ऐ : बैसले : ना : द्रव्य ठेउनि अवचें चि
 माघितलें : जी : एकएकासि साठि साठि आसु दिपलिया : ५ : ४ :
 तयाचें द्रव्य तयासि दिपलें : ५ : भी : इंद्रभटीं : ४ : चा टाहं वरवें होनि :
 ५ : केले : ५ : भ : तें द्रव्य घेउनि गावां निगाले : घरीं बेचु ठेउनि तैसे
 चि : ४ : चया : मां : मागीते आले भेटि जाली : दो : ऐ : उ : ल : [२०
 पासि बैसले : ॥ १३९ ॥

सा उताऱ्यांत दोन दोन शून्यांच्या मध्ये एकेकटीं अर्जे आहेत. ते, अर्थात्
 संघट शब्दांचे संक्षेप आहेत. त्यांची फोड अशी:—

भ = भट	४ = चक्रधर
व = वाह्यण	दो = दोष
वि = तेव्हाळ	ऐ = ऐसे
मो = भटो	स्क = सत्कार
५ = चक्रधर (चक्राची खण)	त = तथा

उ = उत्तर केलें, प्रश्न केला, उत्तर
दिलें.

मी = भरीं .

धां = चक्रधरां

स्म = स्मृ बहल चुकून

मां = मार्गां

ल = लक्ष्मी

दां = दर्शनां

शक ११८२ पासून शक ११९३ पर्यंत देवगिरीस राज्य करणाऱ्या महादेवराय यादवाच्या काळाला अनुलक्षून ही लीळा आहे. चक्रधर महादेव यादवाच्या वेळी होता. त्याचे शिष्य इंद्रभट व नागदेवभट. ते कटक्यास म्हणजे देवगिरीच्या सालील नगरास महादेवरायाच्या येथें आद्रास गेले. देवगिरीच्या सालील नगरास त्या काळीं कटक अशी संज्ञा होती असें दिसतें. ह्या कटक शब्दाचे १०] सडक, सडकी हे मुमुलमानकाळचे अपभ्रंश होत. कटक—सडक—सडकी म्हणजे-सैन्याचा तळ पडून बनलेलें शहर होय. स्कंधावार या शब्दापासून संदार हा नगरवाचक शब्द जसा निघाला आहे, तसा च कटक या शब्दापासून सडक—सडकी हा नगरवाचक शब्द निघाला आहे. संदार हें नगर निक्षामशास्त्रांत सध्या आहे. सडकी हें नाव दौलदाबादेला ही आहे व औरंगाबादेला हि आहे. देवगिरी हें किल्ल्याचें नांव आणि कटक हें किल्ल्यासालीं सैन्याचा कायमचा तळ पडून बनलेल्या शहराचें नांव.

महादेवरायानें इंद्रभटास आद्रासमधीं मुख्य पितर केलें व त्याला साठ आसू व तीस आगुदाना दक्षिणा दिली. आसू व आगुदाना हीं दोन नाणीं सोन्याचीं व रुप्याचीं अशीं दोनी धातूंचीं असावीं. पैकीं आसू हा शब्द पाटण येथील भास्करा-२०] चाबांच्या नातवाच्या शिलालेखाच्या मराठी भागांत येतो. आगुदाना हा नाणवाचा वाचक शब्द या लीळेंत नवीन च भेटला आहे. त्यावेळचें गद्यान हें नाणें प्रसिद्ध आहे. परंतु आगुदाना हें नाणें मी प्रथम च ह्या लीळेंत वाचलें.

७ महादेवराय यादवाचे उल्लेख ह्या ग्रंथांत पांच पंचवीस स्थलीं आले आहेत. कारण, चक्रधर आपल्या लीळां या राजाच्या कारकीर्दीत कळ लागला. महादेवाचे “राजिके, राणे, राउत, पाईक, मानकरी” इत्यादि राजसभेचे सर्व लोक चक्रधराच्या नादीं लागल्याचा उल्लेख १२८/१२९/१३०/१३१ ह्या लीळांत विस्तारानें आला आहे. एकटा महादेवराय व त्याचा प्रधान हे दोघे मात्र चक्रधराच्या विरुद्ध होते. ह्या विरोधासंबंधानें लिहितांना लीळारचणार म्हणतो:—‘महादेवरावो राजधर्म जाने; कान्हरदेवो आस्तिकु; पुढां रामदेवराजा. होइल, ३०] तो निःपरवश. ’ म्हणजे लृणदेव, महादेव व रामचंद्र या तीन यादवांचा उल्लेख लीळारचणार करितो. त्यांत रामचंद्राला तो निःशेष परवश म्हणजे अत्यंत

पराबलंबी म्हणजे दुसऱ्याच्या बुद्धीने चालणारा किंवा शत्रूच्या अंकित या विशेषणाने संबंधितो. ज्ञानेश्वर रामदेवाला न्यायाचे पोषण करणारा ठरवितो. परंतु हा लीळाकार त्याला परतंत्र ऊर्फ कमकुवत म्हणतो. हे गुणवर्णन चिंत्य आहे. लक्ष्मणदेव, महादेव, व रामचंद्र यांच्या काराकीर्तित हा एकवर्णी मानभावपंथ फार वाढला. त्यामुळे, प्रजेत दुकळी होऊन दुर्बलता आली असण्याचा संभव आहे. पण, मानभावांचे इतर जुने पंथ पाह्यावयास व मनन करावयास मिळाल्याचाचून, या महत्वाच्या बाबीसंबंधाने स्पष्ट मत प्रदर्शवत नाही.

८ चक्रधराने नाशिक, त्रिंबक, पंचवटी वगैरेची यात्रा केली. तिचे वर्णन करतांना, लीळाकार नाशिक, पंचवटी व त्रिंबक येथील सुंदरनारायण, पंचायतन, राम, लक्ष्मी, घाट, वगैरेचे उल्लेख करितो. त्यावरून नाशिकची नानाशे वर्षोपलीकडील, [१० कदाचित् सातशे वर्षोपलीकडील, देवस्थाने कोणती होती ती कळण्याला अवकाश होतो. नाशिकच्या यात्रेच्या वर्णनात आलेल्या देवालयनामांचा व तीर्थांचा निर्देश वेधे करणे अयुक्त होणार नाही.

१ भोगरी सोमनाथ २ जोगेश्वरी ३ तेथोनि नासिकासि ४ तेथ महालक्ष्मीचे देऊळ ५ पंचवटिये रामनाथ ६ दोन गुंफा, एक पूर्वमुख, एक उत्तरमुख ७ आदिऱ्याचे देऊळ ८ तेथ महालक्ष्मीचे देऊळ ९ गणेशाचे देऊळ १० एकवारेचे देऊळ ११ सोमनाथाचे देऊळ १२ कपाळेश्वर १३ कपाळेश्वराच्या उत्तरेस गुंफा, पूर्वेस गुंफा, दक्षिणेस गुंफा १४ वरुणासंगम १५ शाळा १६ हाट १७ हाटी देऊळ १८ चास १९ ढग २० जळसेन २१ घाट २२ पांचायतनः—एकवीरा, विनायक, केशव, महादेव, आदि २३ सुंदराचे देऊळ २४ नासिकीहूनि गोवर्धनासि २५ [२० तेथगदाधरी २६ भैरवाचे देऊळ २७ घाट २८ गंगा २९ अजनेरी ३० तेथ बौद्धाची बुसे ३१ तेथोनि ज्येबक ३२ ज्येबकाचे देऊळ ३३ मांधानीचे उदक ३४ लिंगत्रय ३५ जगती बाहेर मठ ३६ गौतमाळ ३७ ज्येबका पश्चिमे जगती आतु विहीर बाहीर गुंफा ३८ गंगाद्वार ३९ कुशावर्त ४० गंगाळे ४१ रामतीर्थ, लक्ष्मणतीर्थ ४२ राम-विहीरा, लक्ष्मणविहीरा ४३ कोळाह्या घाट ४४ गंगाद्वार ४५ कोळाह्या उत्तरेस नरसिंही ४६ मठाची पटिशाळा ४७ धाकुटे कुंड ४८ कोळाह्या बोर्बोलून पाणी निपत असे ४९ सीतेचे कोथळे मोथळे ५० तेथोनि कोंकण व समुद्र

कोंकणाचा उल्लेख करतांना लीळाकाराने परशुरामाचा हि उल्लेख केला आहे व तेथील काही लोकांना यज्ञोपवीत घालून परशुरामाने बाह्यण बनविले असे म्हटले आहे.

[३०

९. मानभावांचा व्याप अफगानिस्तान, काफरिस्तान, पंजाब, माळवा, नागपूर, सानदेश, वऱ्हाड, गोदातीर, अहमदनगर, पुणे, सातारा, बिजापूर, सोलापूर, बोरगाळ, ह्या प्रांतांत फार आहे; कोंकणांत मुळीच नाही. अफगानिस्तानांतून व खैबरखिंडींतून येणाऱ्या अविधांशी या लोकांचा कांहीं तरी संबंध असावा, असा संशय येतो, देवगिरीच्या यादवांच्या विरुद्ध हे लोक होते. त्या काळीं माळव्यांत, पंजाबांत व अफगानिस्तानांत यांचा रिगाव होना कीं नव्हता, वगैरे अनेक बाबी कळण्यास, या लोकांचे अत्यन्त जुनाट लेख उपलब्ध झाले पाहिजेत, इतकेंच नव्हे, तर सध्या ज्या ज्या प्रांतांत हे लोक हिंडतात त्या त्या प्रांतांत शोधकांनीं जाऊन, यांच्या पूर्वतिहासाचा व हालचालीचा व पंथप्रसाराचा सानुभूतीनें १०] व स्वतंत्रपणें अभ्यास व चिंतन केलें पाहिजे. वसवाच्या लिंगायतपंथानें कल्याणाच्या कलचुरीच्या राज्यांत बसोडा केला. मुघलमान अवंगक्षेबाच्या राज्यांत नानकाच्या शीकपंथानें घालमेल केली. तशीं च कांहीं घालमेल चक्रधराच्या मानभावापंथानें रामदेवराज्याच्या कारकीर्दींत केली असल्याचा संभव फार दिसतो. ह्या लीळासंवादांत महादेवरायाचे सर्व लोक चक्रधराच्या नादीं लागून, राजाला अपमानित झाले, असें वर्णन आहे. ह्याचा अर्थ काय ! नीट उत्तर देण्यास, मानभावाचे अत्यंत जुने लेख सापडले पाहिजेत. यादवांच्या असेरीच्या इतिहासावर मानभावयंथाच्या साहाय्यानें जास्त प्रकाश पाडितां येईल असें अनुमान करणें अयुक्त नाही.

१०. मानभावांचा हा लीळासंवाद ग्रंथ त्यांच्या च लीळाचरित्र ग्रंथाहून २०] निराळा आहे. लीळाचरित्रांत महादेवराय यादव, रामदेवराय यादव, वगैरेच्या संबंधानें कांहीं उल्लेख आहेत, म्हणून किन्वेक मानभाव सांगतात यादवांच्या पदरच्या दोन चार मराठी कवींची हि हकीकत एका मानभावानें मला कोणच्याशा मानभावी ग्रंथांतून वाचून दाखविली. तो ग्रंथ वाचावयास मला या, असें त्या वेळीं त्या मानभावास मी म्हटलें. परंतु, तो ग्रंथ मानभावेतरांना वाचण्यास देतां येत नाही, असें त्यानें मला उत्तर दिवें. शिवाय, असें हि बजाविलें कीं, ग्रंथ सांकेतिक लिपींत लिहिलेला आहे, तेव्हां मला तरे वाचतां येणार नाही. तें हि सत्यच होतें. हा प्रसंग झुकून, तीन चार वर्षे लोटल्यावर, गेल्या महिन्यांत श्रीमंत सरदार संदेराव मेहेंदळे यांजकडे उकलण्याकरितां लीळासंवाद नामक प्रस्तुत सांकेतिकलिपिविष्ट ग्रंथ आनंदाश्रमाचे व्यवस्थापक रा. रा. हरि नारायण आपटे यांजकहून आला. तो ३०] त्यांनीं रुपावरुणें माझ्या स्वाधीन केला. इतिहासदृष्टीनें, लोककथादृष्टीनें, चमत्कारदृष्टीनें, धर्मदृष्टीनें, भाषादृष्टीनें वगैरे अनेक दृष्टींनीं ग्रंथ प्रसिद्ध करण्या लायक आहे. ग्रंथाची भाषा एकनाथकालीन आहे. कदाचित् मूळ ग्रंथ एकनाथकालाच्या बराच

पूर्वी राखिला असण्याचा संभव फार आहे. भाषाशास्त्रोपयोगास व इतिहासोपयोगास मानभाषाबंधाच्या अत्यन्त जुन्या अशा इस्तिलिसित प्रती मिळाल्या पाहिजेत. मग त्या वाटेत त्या संकेतांत लिहिलेल्या असोत. एका मनुष्याने बनविलेला संकेत प्रायः दुसऱ्या मनुष्याला प्रयत्नाती उलगडता येतो, ही अनुभवाची व प्रत्यक्षाची गोष्ट आहे.

मानभाषांच्या सुमारे १२१५ सांकेतिक लिपी आहेत, पैकीं दोन सध्या आपल्याला सुटल्या आहेत. उत्तरोत्तर ग्रंथ जसजसे मिळतात, तसतशा बाकाच्या हि सुटतात. परंतु या लांकाचे ग्रंथ मिळता मिळता तपेचीं तपें लोटताना व प्रगति कर मंदगतीनें होते. एका वर्षाचे काम शेअर वर्षानीं होवें. त्यांचा आत्मा अमर असल्यामुळे कोणतें हि काम धारे धारे करण्याची तर संकल्प त्यांना लागली [१० नसेल ना !

वि० का० राजवाडे

१३ अकरा

एक = एक, येक

प्रायः प्राकृतांत द्विवचन नाहीं. तेव्हां द्विवे अनेकवचन, द्वीनि नपुंसक-लिङ्ग करून ।

द्वीनि = दोषिण = दोनि = दोन

त्रीणि = तिणि = तीनि = तीन

चत्वारि = चत्तारि = चत्वारि = चार

पंच = पांच

[२०

षष्ठ = छठ = साठ = साहा

सप्त = सत्त = सात

अष्ट = अट्ट = आठ

नव = नौ, नऊ

दश = दह = दहा

[६७

येथपर्यंत संस्कृतानून महाराष्ट्रीद्वारा व अपभ्रंशद्वारा एकापासून दहापर्यंत मराठीत आत्ताचीं नांवे नियमाप्रमाणें निष्पन्न होतात. त्यांच्या निष्पत्तीसंबंधानें कांहीं एक अडचण नाही. पण, संस्कृत एकादश पासून मराठी अकरा कसा निघतो, हा प्रश्न आहे. एकादश या संस्कृत शब्दाचें नियमाप्रमाणें एआअह असें रूप व्हावें, परंतु, तें तसें होत नाही; एआरह असें होतें. अपभ्रंशांत एगारह असें रूप आढळतें, आणि वर्तमान मराठीत अकरा असें रूप आढळतें. अर्थात् महाराष्ट्री एआरह संस्कृत एकादश पासून निघालेला नाही. मध्ये १ कोटून आला ! अपभ्रंश एगारह महाराष्ट्री एआरह पासून आला नाही. कारण महाराष्ट्री एआरह चें अपभ्रंशांत एआग, आरा, एरा अशीं रूपे व्हावीं. तसा कांहीं एक प्रकार न होता, एगारह असें अपभ्रंशांत रूप १०] आढळतें. तेव्हा, अपभ्रंश एगारह महाराष्ट्री एआरह व संस्कृत एकादश यांपासून निघालेलें नाही. मराठी अकरा अपभ्रंश एगारह पासून निघूं शकेल. एगारह = एकारा = अकारा = अकरा. पण अपभ्रंश एगारह तरी कोटून आला ! मध्ये १ कोटून आला ! पुढे संस्कृत एकादश शब्द कसा निष्पन्न झाला ! एक + दशन् = एक-दशन् व्हावें; पण वस्तुतः एकादशन् होतें. क चा का काय म्हणून झाला ! पाणिनि एवढें च सांगिल की एक व दशन् यांचा समास होताना क ताल अ चा आ होतो. कशाचें काय होतें, एवढें च पाणिनि सांगिल. पण कां होतें, हें पाणिनि सांगत नाही. एक + अ + दशन् = एादशन्, अशी वास्तविक स्थिति आहे. येथें जास्त अ का आला व कोटून आला ! माझ्या मतें एकादश हें रूप पूर्ववैदिक म्हणजे वेदाच्या हि पूर्वीच्या भाषेतून अपभ्रंश होऊन आलेलें आहे. अधिक या अर्थां पूर्ववैदिक २०] भाषेंत कांहीं तरी शब्द असावा. एक + (अधिक या अर्थां पूर्ववैदिक शब्द) + दशन् = एकादश अशा परंपरेंत पूर्ववैदिक शब्दाचा अपभ्रंश वैदिक भाषेंत एकादश झालेला आहे. वैदिक व संस्कृत भाषांचे जसे पाली, महाराष्ट्री हे अपभ्रंश आहेत, तशी वैदिक भाषा ही पूर्ववैदिक भाषेचा अपभ्रंश आहे. एकाधिकदशन् असा लांब समास उच्चारण्याला कंटाळून, एकादशन् असा संक्षिप्त उच्चार वैदिक लोक करूं लागले. तात्पर्य, एकादशन् हा वैदिक शब्द एकाधिकदशन् या किंवा याच्यासारख्या लांब पूर्ववैदिक शब्दाचें संक्षिप्त रूप आहे, यांत संशय नाही. हा पूर्ववैदिक शब्द बहुशः एकापरदशन् असा असावा. संस्कृताचें महाराष्ट्रीत विपरिणमन होताना जे नियम लागू होतात, ते किंवा त्यांच्या सारसे च नियम पूर्ववैदिकाचें वैदिकभाषेंत विपरिणमन ऊर्फ अपभ्रंश होताना लागू होत होते असें गृहीत धरून,

१०]

एकापरदशन् = एकाअदशन् = एकादशन्

असें वैदिक व संस्कृत रूप निघतें. अधिक Additional या अर्थां अपर शब्द आहे. पूर्ववैदिकातून वैदिकांत येताना एकापरदशन् चा एकादशन् अपभ्रंश झाला

असे जरी कंवल केले, तत्रापि वैदिक व संस्कृत एकादशन् पासून महाराष्ट्री एआरह शब्द कसा निघावा! मध्ये च र कोटून आला! तेव्हा एआरह हा एकादक वा वैदिक व संस्कृत शब्दाचा अपभ्रंश नाही. हा एआरह महाराष्ट्री शब्द पूर्ववैदिक एकापरदशन् शब्दाचा अपभ्रंश मानला तर च र ची उपपत्ति लागते.

एकापरदशन् = एआअरदशन् = एआअरअह = एआरह

कृणजे महाराष्ट्री ही संस्कृताचा साक्षान् अपभ्रंश नसून, वैदिक व संस्कृत भाषांच्या बरोबर पुर्ववैदिक भाषेपासून निघालेल्या अपभ्रंशाचा अपभ्रंश आहे, असे मटल्याशिवाय गम्यन्तर नाही. वैदिक व संस्कृत भाषा प्रचलित असतांना, पूर्ववैदिकापासून निघालेला एक किंवा अनेक अपभ्रंश किंवा प्राकृत भाषा चालू होत्या व त्या प्राकृत भाषांचा अपभ्रंश महाराष्ट्री आहे. आणि हे उघड आहे. देगांत [१०] शिष्ट भाषा व अपभ्रष्ट प्राकृत भाषा एकाच कालीं असतात, हे आपण प्रत्यक्ष पहातो. पुण्याची शिष्ट मराठी भाषा चालू असतांना, इतर प्रांतिक मराठी भाषा व जातिपरत्वे कृणबाऊ, परभटी, वगैरे अपभ्रष्ट मराठी भाषा हि चालू असतात. तद्दन् च पूर्ववैदिक, वैदिक, व संस्कृत शिष्ट भाषा चालू असता, इतर प्रांतिक व जातिक प्राकृत भाषा उर्फ अपभ्रंश चालू असले च पाहिजेत.

महाराष्ट्री एआरह पासून अपभ्रंशातील एगारह शब्द निष्पन्न होत नाही. आ चा म्हा कसा व्हावा! तेव्हा अपभ्रंशांत जो एगारह शब्द सापडतो तो इतरथा व्युत्पादिला पाहिजे.

एकापरदशन् = एगाअरअह = एगारह

अशी परंपरा दिसते. महाराष्ट्रीत संस्कृत क चा अ होतो. परंतु अपभ्रंश ज्या [२०] प्राकृतापासून निघाला त्यांत संस्कृत क चा म्हा होत होता. अर्थात् हेमचंद्राने दिलेला अपभ्रंश, महाराष्ट्रीचा 'अपभ्रंश' नव्हे, दुसऱ्या च कोणत्या तरी प्राकृताचा अपभ्रंश आहे.

अपभ्रंशातील एगारह शब्दापासून मराठी अकरा शब्द निर्घुं शकतो.

एगारह = ऐंकारा = अकरा

येथे ग चा क होत आहे. तात्पर्य मराठी अकरा हा शब्द पूर्ववैदिक एकापरदशन् शब्दापासून प्राकृतद्वारा निघालेला आहे, एकादश वा संस्कृतशब्दद्वारा निघालेला नाही.

अपरदशन् = विअअरअह = वारह = वारा

अपरदशन् = तिअअरअह = तेरह = तेरा

पंचापरदशन् = पंचाअरअह = पंणाराह = पंणरा = पन्हरा = पंधरा

षडपरदशन् = सळअळअह = सोळाह = सोळा

सप्तापरदशन् = सत्ताअरअह = सत्तरह = सतरा

अष्टापरदशन् = अट्ठाअरअह = अट्ठारह = अठारा = अठरा

येणेप्रमाणे अकरा, बारा, तेरा, पंधरा, सोळा, सतरा, अठरा ह्या शब्दांतील र चा उगम पूर्ववैदिक भाषेत व त्या पूर्ववैदिक भाषेच्या अपभ्रंशांत आहे.

दोन शब्दांचा समास होताना कोरडे कोरडे प्रथम शब्दाच्या अन्त्यस्वराला वैदिक १०] भाषेत दीर्घत्व येते. जसे, मित्रः + वरुणः = मित्रावरुणौ. येथे पाणिनि एवढे व सांगेल की समास होताना कित्येक सामासिक शब्दांत असा दीर्घत्वाचा चमत्कार होतो हा चमत्कार का होतो, ते पाणिनि सांगणार नाही व ते सांगण्याचे त्याचे काम हि नव्हते. तो काही व्याकरणाचा इतिहास लिहीत नव्हता.

मित्र + अ + वरुण = मित्रावरुणी

या समासातील अ चा अर्थ काय ! माझ्या मते ह्या द्वंद्व-समासातील अ चा अर्थ आधिक्य Addition असा आहे. अ हे अक्षर पूर्ववैदिक अपर ह्या शब्दाचा अपभ्रंश किंवा संक्षेप आहे. द्वंद्व-समास म्हणजे दोन अथवा अधिक शब्दांची मिळवणी.

मित्रेण अपरः नाम अधिकः वरुणः = मित्रावरुणी =

वरुण Together with मित्र = वरुण and मित्र

१०]

- (२) विंशति

द्विदशति = विअशति = विंशति

पूर्ववैदिक भाषेत दशन् प्रमाणे दशति ह्या शब्द १० दहा या अर्थी होता. द्विदशति म्हणजे दोन दहा. द्विदशति या पूर्ववैदिक शब्दाचा अपभ्रंश विंशति. द्वि तला प्रथम द काढून टाकला आहे व दशति यांतील प्रथम द च्या बदला अनुस्वार उच्चारला आहे. कित्येक भाषाशास्त्रज्ञ शति, शत या शब्दाचा अर्थ पूर्ववैदिक काली दहा होता, असे प्रतिपादन करतात. परंतु ते असामंजसपणास्तब मला रुचत नाही.

७०]

त्रिदशति = त्रिअशति = त्रिंशति = त्रिंशत्
चत्वारिदशति = चत्वारिअशति = चत्वारिंशत्
पंचदशति = पंचअशति = पंचाशत्

पंच या शब्दांत अन्य अ असल्यामुळे द चा लोप होऊन तस्थानी अनुस्वार झाला नाही.

षट्दशति = षष्पटि = षष्टि

दोन ष झाल्यामुळे एकाचा लोप. षष्टि म्हणजे सहा दहा

सप्तदशति = सप्तअअति = सप्तति

अष्टदशति = अष्टअअति = अशीति = अशीति

मधल्या अ बदल ई ष ष बदल श

[१०]

पूर्ववैदिक अष्टदशति चा वैदिक अपभ्रंश अशीति.

किंवा

अष्ट, अश्ट असा हि आठ ह्या अर्थी पूर्ववैदिक शब्द असावा.

नवदशति = नवअअति = नवति

संस्कृत = मराठी

विंशति = बीस

त्रिंशत् = तीस

चत्वारिंशत् = चाळीस

पंचाशत् = पंनास

षष्टि = साष्टि = साठ

[२०]

पण

सप्तति = सत्तर

सप्तति चे सत्तर कसें व्हावे ? १ कोटून आला ? प्राकृतवैयाकरण सप्तति चे सत्तरि असें रूप निषानतात इतकेंच. कारण देत नाहीत. स चा स रहातो. स चा त होतो. पण ति ची रि कशी व्हावी. ति ची इ होईल, रि कोणत्या हि समजस नियमानें होणार नाही. सप्तति चा अपभ्रंश झोतांना ति ची रि होते, असें म्हणणें म्हणजे कांहीं नियम सांगणें नव्हे, व कारण हि देणें नव्हे. अनेक वस्तूच्या ठाई जो वेक सामान्य धर्म

रहातो त्याचें कथन करणें म्हणजे नियम सांगणें. तसा प्रकार सप्तति चा अपभ्रंश सत्तरि होतो. हें सांगतांना झालेला दिसत नाहीं. तेव्हां, मराठी सत्तर ह्याचा उगम संस्कृत सप्तति शब्दांत नाहीं. मला वाटनें, पूर्ववैदिक भाषेत सात ह्या अर्थी सप्त असा शब्द असावा.

सप्तदशति = सत्तरअअइ = सत्तरि = सत्तर

अशा दृष्टीनें पाहिलें असतां, आपल्या पूर्ववैदिक कोशांत सप्त हा शब्द गणावा लागतो. अन्यथा मराठी सत्तर शब्दाची यथाशास्त्र व्युत्पत्ति होत नाहीं.

वि. का. राजवाडे

१४ चौधरी

१०] हा शब्द चक्रधारी या संस्कृत शब्दापासून निघालेला आहे. चक्र म्हणजे पांच चार गावांचा समूह. त्याचें काम पहाणारा जो तो चक्रधारी.

चक्रधारी = चक्ररधारी = चअरधारी = चवधारी = चौधारी = चौधरी

चक्र म्हणजे व्यापार्यांचा बगैरे संप. त्यांचा जो मुख्य तो हि चौधरी या शब्दानें म्हणजे चक्रधारी या शब्दानें ओळखला जात असे व जातो.

चौधरी हा शब्द हिंदी, बंगाली, गुजराथी बगैरे गौड भाषांत आहे.

चतुर्धर असें एक विशेषनाम एका ग्रंथकाराचे (उदा. नीलकंठ चतुर्धर) सापेक्षतः बऱ्याच अर्वाचीन ग्रंथकारांचें आहे. हा चतुर्धर शब्द संस्कृत नाहीं. चौधरी या प्राकृत. शब्दाचें संस्कृतिकरण करून हा चतुर्धर शब्द बनविलेला आहे तेव्हां ह्या चतुर्धर शब्दाकडे विशेष लक्ष देणें नलगे. चौधारी हा उच्चार अशिष्टांत अद्याप ऐकूं येतो.

२०]

वि. का. राजवाडे

१५ जुनें वैद्यक—मराठी पोथी

१ ही पोथी येवल्यास मिळाली. पोथीचीं पानें १२३ वर असावीं. पैकीं फक्त ९ पानें उपलब्ध आहेत. अक्षराचें वळण शालिवाहनाच्या चौदाव्या शतकांनील आहे. सांपडलेलीं पानें ५९ पासून ६६ पर्यंत आठ व १२३ वें पान मिळून नऊ. दर

पृष्ठास ओळी ११; दर पानास ओळी २२; मिळून एकंदर ओळी १९८ आहेत. एका ठिकाणी पृष्ठमात्रा आलेली आहे (पान ५९ पाठ, ओळ १).

२ संस्कृत श्लोक व त्यांचे मराठी भाषान्तर, असा कम आहे. म्हारीत, सुश्रुत, गण्ड, बुद्ध, भेड, हरिमत्सल, इत्यादी ६ पुरातन संहिताकारांची नावे ह्या नऊ पानांत आलेली आहेत. संस्कृत फार अशुद्ध लिहिले आहे. संहितांतील पाठ ताडून पद्याव्यास हे श्लोक अशुद्ध असले तरी उपयोगी पडतील. हरिमत्सल वगैरेच्या संहिता तर सध्या केवळ नाममात्राने हि श्रुत असतील नसतील, त्यांतील एसादा हि श्लोक किंवा पद्य मिळल्यास तज्ज्ञांस आनंद होणार आहे. हा ह्या पोथीतील पहिला विशेष.

३ ह्या पोथीतील मराठी ज्ञानेश्वरकालीन भाषेतले आहे. हा या पोथीचा दुसरा विशेष. [१०]

पृष्ठ ५९ पोट

- (१) ॥ ८२ ॥ गुळवे : पापडा : मोथा : काराहते : मुंठि : वातपित
- (२) ज्वरि : काढा दिजे : समे ॥ पंचरुद्र ॥ ७९ ॥ मुस्ता मारग्वचोशीर :
- (३) हरिद्रा दारुसाह्वय : पटोळें पिचूमंद च : पष्टिमधूकमेव च
- (४) ॥ ८३ ॥ यककपाय सिद्ध स्या : द्वातपितज्वरोद्धवं ॥ ७९ ॥ मो
- (५) था बाहावा : बाळा : दारुहृद्यदि : पटोळि : कडुनिंबु : जेष्टिमधू
- (६) धू : काढा वातपितज्वरु समे ॥ मुस्तादि ॥ निजोत्पळमूशीरा
- (७) णि : बळा पद्यकमेव च : काश्मरि मधूकं द्राक्षा : मधूका
- (८) नि परुषकं ॥ ८४ ॥ पेष शीतकपायोयं : वातपितज्वरापहं :
- (९) सप्रक्षापं समोहं च शमयेत्पौतकं ज्वरं ॥ ८५ ॥ निजोत्पळं : [२०]
- (१०) बाळा चिकणां : पद्यकु : सिवनि : जेष्टिमधू : द्राक्षा मधुवै :
- (११) कणंस : काढा शितळु दिजे : वातपितज्वरु शमे ॥ ७९ ॥ के

पृष्ठ ५९ पाठ

- (१) वळ पितज्वरु हि समे ॥ ७९ ॥ प्रशुतो द्वौ मसुराणां । मूर्धमधूक
- (२) चंदनं : शारिवोर्सीमृद्वीका : परुषककोत्पळं ॥ ८६ ॥ पटोळ
- (३) पिचूमंद च : शीतपाकि तथाशनं : पकतिलकैरा क्षौद्रयुक्तं पी
- (४) तौतिलज्वरे ॥ ८७ ॥ पटोळि कडुनिंबु : गाढे चिकणां : काला मधु

- (५) सावरोसिं दिजे : वातपित्तज्वरु समे ॥ ७६ ॥ पर्जुरोशीरमृद्विका ।
 (६) पयस्कं पयकेशरं : धात्रि परुषकं व्याघ्रिः शक्य मधूकचंदनं ॥
 (७) ८८० ॥ मधूकपुष्पकाशमार्यः शीतपाकिफलं तथा : पकपर्युषि
 (८) तं राज्ञौ स्थितं मृदाजने नवे ॥ ८९ ॥ लाजाचूर्णं प्रतिवार्यं : श
 (९) कैरामधूसंयुतं : जातिपुष्पाचिवासंतुं पिबेत्तृर्द्धिमुच्छितं ॥ ९० ॥
 (१०) दाहभ्रममदाष्टोवातपीतज्वरु पीत्वा निवृतिमाप्नोति दिवं
 (११) गृहमिवाचुभि ॥ ९१ ॥ उत्तिया शक्यः द्राक्षा : पयकु निज्योत्प

पृष्ठ ६० पोट

- (१) कें : आवळकटिया : परुषक : रिंगणि : चीकणां : जेष्टीमधू : चंद
 १०] (२) न : महुर्वे : शीवर्नि : गाडे धामणि : चीं फळें समभागे कडूनु : नवि
 (३) ये माडां रात्रि निर्वो दिजे ताडुळां चिया लाह्या : आणि सापरमधू :
 (४) जाई चियां फुलां चा वासु देउनु पाजिजे : तहान अंकारे : मृछी दा
 (५) हो : धमू : मदू : वातपित्तज्वरु : कटि : आनुर यां शांति करि : जेसैं न
 (६) क्तेया घरां उदक ॥ हरितात् ॥ ७७ ॥ मुद्रामळकचूर्णांनि : प्रयु
 (७) कानिं घृतेन तु : अंबुकाजिकयुक्तानि : प्रदाहो दाहनासनां ॥ ९२ ॥
 (८) मूगां आवळियां चं चूर्ण : तुपें कालविजे : जेसा पिंडू होएं : तो का
 (९) जियें पाणियें कालउनु दिजे : दाहो शमे ॥ ७८ ॥ दधिछं दाडिं
 (१०) बं रोधं : विदारिचिजपुरुकं : शिरमदेशे शौधं : तृष्णादाहनिवा
 (११) रणं ॥ ९३ ॥ कविठ दाडिंच रोध : भूंईकोहळे : माहुळिंग : पा

२०]

पृष्ठ ६० पाठ

- (१) नीयें वाटूनु : माथा लेपु दिजे : ताहान दाहो समे ॥ भेडात् ॥ इति वा
 (२) तपितज्वर ॥ ७९ ॥ स्तैमित्यसर्वांगविमर्दनं : शिरोव्यथा हीमन्धे
 (३) दगुरुत्वकामत्वकसनं निद्रास्थो : नतितापज्वरा कफानिद्धा स्यां
 (४) मिति : शास्त्रभाषितं ॥ ९४ ॥ सर्वांगी व्यथा जडत्व : शिरव्यथा : हिं
 (५) व घामू : कासू : निद्रा : पडिसां : तापु मंडु मंडु : क्कासु : आळस्पु र्णि
 (६) लक्षार्णि वातश्लेष्मज्वरु जाणावा ॥ ७९ ॥ तुल्यो नागरभूर्निबः गु
 (७) हुचिमूस्तकैश्यतं : कषायं येव्दामे ज्वरे ज्वरविनाशनं ॥ ९५ ॥ सु
 (८) ठि चिराईनं : गुर्वे : मोथा : समभागे कडूनु दिजे : वातश्लेष्म

- (९) कु ज्वर पचे ॥ ७९ ॥ किराततिककं मूर्तः : गुडूचिविश्वमेवजः : पाटा
 (१०) मूशीरसोद्विच्य पीबेद्वातज्वरशांतये ॥ ९६ ॥ चौराईतः : कडूई :
 (११) मोथा : गुळवे सुंठी : पाहाडवाळा : काळा वाळा : कडूनु दिजे :

पृष्ठ ६१ पोट

- (१) पाचन होऐ ॥ ७९ ॥ बर्परभृष्टं पटुछितं : काजिकसिको हि बाळुंका
 (२) स्वदृशं स्वदृसः : मयति : वातकफामयां मस्तकशृङ्गाभंगा
 (३) दि च ॥ ९७ ॥ पापरि बाळु तावेजे : ते बाळु येक वल्ल आंधुरुनु त्या
 (४) वरि थेरंडपाने घालुनुं : वरि रिचविजे : काजिये सौपौनु पोटाळि
 (५) या किजति : तेणें सेकिजे तेणें मस्तकसुळ : मुष्य : सर्वांगीचें दु
 (६) बणें समि : वतश्लेष्मिकु दोषु शमे ॥ बाळुकास्वेदु ॥ श्रोतसां [१०
 (७) मर्द्वनं नुत्वा नित्वा पचकमाशयः : हत्वा वातकफघ्नं तं : स्वेदो ज्व
 (८) रमपोहति ॥ ९८ ॥ थेरंडेलें मापुनुं : सगडिया अथवा ईटा सर्वा
 (९) ग सेबीजे : जवें घामू ये : तेणें हिं वातश्लेष्मिकु ज्वर समे ॥ ७९ ॥ मा
 (१०) तुळंगकळं केशरोधृतः : सिंधूजन्ममरिचानी तो मुसे हंति
 (११) वातकफरोगमष्टांगशोषमाशू जरतामरोचकं ॥ ९९ ॥ मातुळि

पृष्ठ ६१ पाठ

- (१) गाचि चूडिः सैधवमिरिये मुषि धरितां निशीवनें : वातकफरोग
 (२) अरोचक शमे ॥ ७९ ॥ पीप्पलि पीप्पलिमूळः : चव्यचीचक्रनागैः
 (३) दिपनिष स्मृतो वर्गः : कफनिळागदापहं ॥ १०० ॥ पीपळिया पी
 (४) पळमूळः : चविचीचक्र सुंठि : काढा दिजे : कफवातज्वर शमे ॥ [२०
 (५) हा पंचकोळु ॥ आरग्वधग्रथिकमूस्ततिकाहरीतकीभि कधि
 (६) त कषाय समे शशुळे कफवातयुक्ते : ज्वरे हिते दीपनं पाचनं श्रु :
 (७) ॥ १ ॥ बाहावेया चे सेंगे चा मो टांक २ पीपळिमूळ टांक २ मृस्ता टांक
 (८) २ केदारकुडि टांक २ काढा अष्टाविशेषु क्रिजे दिजे :
 (९) सामू ज्वर शुळु : कफवातरोग समति ॥ बाहावापंचकु ॥ पीप्प
 (१०) लिभि श्रुतं तोयं मनंभिष्यदि दीपनं वातश्लेष्मं विकाराघ्नं : ग्लिह्रं
 (११) ज्वरनाशनं ॥ २ ॥ टांक १० पीपळिया पाणिं सेर २ आतु कळिजे पाई :

पृष्ठ ६२ पोट

- (१) सरु १ दिजे : वातश्लेष्मविकार घाम् प्रिहा ज्वरु शमे ॥ ७७ ॥ मृस्ता
 (२) पर्वटदुस्पर्शगुट्टचिविभ्रजं जलं : कफवातरुचिर्छिदिदाहशो
 (३) पञ्चरापहं ॥ ३ ॥ मोथा : पापडा : दुराकभा : गुळवे : मुंठि : काढा क
 (४) क अरुचि : छर्दि : दाहो शमिं ॥ ७७ ॥ मृस्तापंचकु ॥ दशमूळिश्रुतं पे
 (५) यं : कणापुककफानिळे : अविपाकेतिनिद्रायां : पार्श्वरुक्त्वास्त
 (६) कासके ॥ ४ ॥ दशमूळा चा काढा पीपळि प्रतिपाकेसीं दिजे : क
 (७) कवातज्वरु : अपकु अतिनिद्रा : पार्श्वशूलु स्वासु कामु शमे ॥ ७७ ॥
 (८) निदिर्धकामृताशूठि : पुष्कराह्ने श्रुते पचेत् । काथकासरुचि
 १०] (९) श्वासकफवातज्वरापहं ॥ ५ ॥ रिगणिं : गुळवे : मुंठि : कोष्ट : का
 (१०) डा लुद्रादि दिजे : वातककु शमे ॥ ७७ ॥ दारुपर्वटकं मृस्तं : मभ
 (११) (या) विभ्रमेषजं : भुनिबकटुकं भार्गी कृस्तचुरुसमाशकं ॥ ६

पृष्ठ ६२ पाठ

- (१) ॥ क काथ पिबे हि तं : मधुयुक्तं ज्वरापहं : वातश्लेष्माणि कासे च :
 (२) कंठरोगे गळग्रहे ॥ ७७ ॥ देवदारु : पापडा मोथा : हिरडा : मुंठि : भूनिबु :
 (३) कटूफळ : भार्गी : कोथंबुरि : समभार्गे काढा मधेसिं दिजे : वातश्ले
 (४) श्मज्वरु कागु कंठावरोधु : गळग्रहो हे शमति ॥ ७७ ॥ हरितान् ॥
 (५) कंठावरोधा चिकिछा ॥ कटूफळ इंद्रजव : काकडासिंगी : क
 (६) टूकिः पीपळि : गजपिपळि : भार्गी मृस्ता : मुंठि : वेपंड : पीपळी
 २०] (७) मूळ : हिरडा : चिरार्ति : कचेरा : पाहाड : सेउगा : धामासा ॥
 (८) पटोळि : जिरे : गुळवे : रुईशार्थे फळ : काथू ज्वरु धापः पोटकु
 (९) लावा समे ॥ ७७ ॥ कटूफळादिकाथु ॥ ७७ ॥ कटूफळा पुष्करा अ
 (१०) ब्दकटूकाः पाटावचाकंठैः पथ्या-धान्य-सुरद्रजेषधकार्णा
 (११) शैंगीसर्पतिकाकैः भार्गीजीरककस्तूर्ण । श्रुतिगळव्याध्य

पृष्ठ ६३ पोट

- (१) कुरोथं हेतु : कासं वातकफज्वरो श्रुतिशिरोजाड्यं सहिवाद्दिक
 (२) ॥ १ ॥ कटूफळ कोष्ट : मोथा केदारकडई : पाहाड वेपंड : पापडा : को

- (१) धुवरि : देवदारु : ईद्रजव भुंति : पीपळी काकडसिंगी : कचोरा :
 (२) कीराईने : भारांगी जीरं : रोईसाचें फळ : अष्टाविशेष पविजे : प्रति
 (५) पाकु हिंगु : आळेरसु ॥ बहिरत्व शीरव्यथा : हिबं कंठावरोधू : हे
 (६) रोग शमति ॥ कटूफळादि ॥ ७१ ॥ इति वातश्लेष्म : द्वंद्व ॥ ७२ ॥ गृष्ट
 (७) शमोहास्यविलेपनिकां क्षयो विदाहो रुचिशैत्यतंद्रा : नेत्रद्वये
 (८) तप्तमश्मव्यसंकुळा : स्वेदोपि गात्रे कफपितजे ज्वरे ॥ ८ ॥ तृषा
 (९) काशू : शुचितपणं : तोंड तिळितिलित : मूष कडू होरे : क्षणीं चट
 (१०) चटि : अरुचि स्वाशू : सैत्य तंद्रि : डोळे धडधडितां गळति : आ
 (११) +++++ मैजे : ईहिं लक्षणि : पीतश्लेष्मीकु ज्वर जाणीजे ॥ ७३ ॥

पृष्ठ ६३ पाठ

[१०]

- (१) + + + + + पण्टकाथमधूयुतं पिबेत् ॥ दाक्षापटोळभू
 (२) निंब : काथ पाचन उच्यते ॥ ९ ॥ सर्वद्वारेषु संमथत यथादोष वपु
 (३) ति ॥ ७३ ॥ दुराळभा : पापडा : काढा मधू प्रतिपाके दिजे ॥ तथा दाक्षा
 (४) पटोळा : भूनिंबु : काढा मधे दिजे पाचन सर्व ज्वरिं होरे ॥ ७३ ॥ सुशु
 (५) तातू ॥ कंटकार्यामृताभोगी : नागरेद्रजयासकं : भूनिंबचंदनं श
 (६) स्तं : पटोळं कटुरोहिणिं ॥ १० ॥ कषायं पचये देयं : पितश्लेष्मज्व
 (७) रापहं : दाहवृष्णां रुचिर्दिकासहृत्पार्श्वशुक्लजित् ॥ ११ ॥ रिं
 (८) गणिं गुळवे : भारांगि : भुंति : ईद्रजव दुराळभा : भूनिंबु चंदन :
 (९) पटोळि कटुरोहिणिं : काढा दोजे : दाहो : तन्ह : अरुचि अकारि :
 (१०) सहित पितश्लेष्म ज्वर समे ॥ ७३ ॥ गुडूचिनिचधान्यकं : चंद [१०]
 (११) नं पक्षकारिणां : येव सर्वज्वरान् इति : गुडूच्यादिशू दिपनं ॥ १२

पृष्ठ ६४ पाठ

- (१) गुळवे : भूनिंबु : धणे : पक्षकु : चंदन काढा दिजे : सर्व ज्वर सम
 (२) ति ॥ ७३ ॥ गुडूच्यादि ॥ पटोळं चंदनं मुर्बा : पाटा तिकामृतांगणां : पी
 (३) तश्लेष्मज्वरछर्दि : दाहकंपविषापहं ॥ १३ ॥ पटोळि चंदन : महुर
 (४) सि : पाहाड : कडूई : गुळवे : काढा दिजे : पीतश्लेष्मीकु ज्वर अकार
 (५) रे दाहो कंपु विष हें शमे ॥ ७३ ॥ सपत्रपुष्पवासायां : रक्षाक्षोद्वाहि

[७७]

- (६) तायुतः कफपित्तज्वरं हन्ती : सास्त्रपितां सकामळ ॥ १४ ॥ आङ्गुलिसे
 (७) वाचेयां पांतां कुलां चा रसू : मधूसारोसिं दिजे : कफपित्तज्वर
 (८) कपितं : कामळ हे रोग शमति ॥ ७७ ॥ सशर्करामात्रकटुकामूष्ण
 (९) वारिणां : पीत्वा ज्वरं जये जंतु : कफपित्तसमुद्भवं ॥ १४ ॥ केदारकु
 (१०) डी : उन्हवणियें वाटूनु : त्यातु सापर टांक ५ घालुनु दिजे : क
 (११) कपित्तज्वर समे ॥ ७७ ॥ पटोळं पीचूमंदं च : त्रिकळा मधूकं बळा

पृष्ठ ६४ पाठ

- (१) साधितोयं कषाय स्या पित्तश्लेष्मोद्भवे ज्वरे ॥ १५ ॥ पटोळि निंबु
 (२) त्रिकळा : जेष्टिमधू : चीकणां : काढा दिजे : पीतश्लेष्मज्वर समे
 १०) (३) ॥ ७७ ॥ शम्याकशंघरीराण्यां : त्रिकळा आटरूपकै : येककषाय
 (४) सिध स्या : पित्तश्लेष्मोद्भवे ज्वरे ॥ १६ ॥ बाहावा साबैरि : राण्या त्रेक
 (५) ला : आङ्गुलिता : काढा दिजे : पीतश्लेष्मज्वर समे ॥ ७७ ॥ त्रायंति
 (६) कटुका मूस्ता : चंदनोशरिसारिवां : पटोळपत्रामधूकचारुयस
 (७) मीति ॥ १७ ॥ तमकं मधूना येय : कफपित्तोद्भवे ज्वरे ॥ ७७ ॥ त्रायना
 (८) णं : केदार कटुई : मोथा चंदन : वाळा : काउळि : पटोळि पत्रकु :
 (९) जेष्टिमधू : महूर्वे : समभागें काढा मधू प्रतिपाकेसिं दिजे : कफ
 (१०) पित्तज्वर समे ॥ ७७ ॥ काश्मर्यकळमुद्रिका : शीतपाकिपरुषकं :
 (११) मधूकं त्रिकळा मूस्ता चंदनोशरपदकं ॥ १८ ॥ त्रायंतिकटुका

पृष्ठ ६५ पाठ

- २०) (१) ++ यष्ट्याह्वा चापि तत्समं : पीबेत् पयुषीतं रात्रौ मधूना श्लेष्म
 (२) पीतानुत् ॥ १९ ॥ शीबनिकळें : द्राक्षा : गाडेचिकणां : कणंस : मह
 (३) वें : त्रेकळा : मूस्ता, चंदन : वाळा : पयकु : त्रायमाणं : केदारकुडि :
 (४) जेष्टिमधू : समभागें पाणियें वाटूनि : रात्रि नीवळत ठेविजे : उ
 (५) दैक निवळि मधें सिंदिजे : श्लेष्मपित्तज्वर शमे ॥ ७७ ॥ भेडात् ॥
 (६) पटोळारिष्टपत्राणां : साभयं कटुरोहिणिं : हरिद्रे द्वे समधूकं मूशी
 (७) रं चानुरंगुळं ॥ २० ॥ पीबेत्कषायं मधूना श्लेष्मपित्तज्वर तु चे ॥ ७७ ॥ इ
 (८) रितान् ॥ पटोळि निंबाचिं पानं : हीरडा : कटुरोहिणिं : इळदि : दारु
 (९) इळदि : जेष्टिमधू : वाळा बाहावा : काढा मधूसिं दिजे : श्लेष्मपित्तज्वर

- (१०) समे ॥ श्लेष्मपित्तज्वरा चिकित्सा ॥ ७७ ॥ सथावं कलुषं पिलाचनयुगं
(११) निलुप्त रक्तप्रभं तंद्रामोहविदाहसैत्यैः कशनः स्वासप्रकाशं भ्रमं

पृष्ठ ६५ पाठ

- (१) अस्तिसंधीन् भूद्भिर्लूकहृदयं निद्राक्षयः स्वेदनं : किसंकठविकुजने २
(२) तिभवं पिता शृजे टीकनं ॥ १ ॥ मूकत्वं मूषनाशिकोष्ठरसनां पाकश्च
(३) जित्वा स्वराः स्पर्शामूत्रविशाचिराः द्वीगलिताः स्वात्सन्निपाताज्वरपुणै
(४) सर्वगुणैः भवेदगुणिताः नष्टनराणां : मृति किंचित् लक्षणं संयुतैः प्रति
(५) जीवन्ति कष्टे न च ॥ २ ॥ डोळे कश्मळ गळति : लोहिवे हांति : छायाही
(६) ण दिसे : तंदि दुचितेपणं : दाहो आसु : सैत्य : कासु प्रकापुः भमूं हाडां
(७) चिया सादि : कपाळि उरिं व्यथाः नाद्रा न ये : स्वेदु आंग तुटे : गळा चु १०
(८) रुधूरि : कानिं ध्वनिं उठिति : रक्तपित्त वमिं : मूकेपणं : तोंड ७७ कां
(९) न जिम वेथे फोड उठिति : जिम परबड : कष्टीं मळमूत्र होंति : इंहि
(१०) लक्षणिं संनिपातु संपुणं : वरि आंगीं चेतनां नाहिं : तो रोगीया अ
(११) साधु ॥ थोडिं लक्षणं असति : तेया प्रतिकार बहुतकरि वाचे कां

पृष्ठ ६६ पाठ

- (१) + + + ॥ गलंडात् ॥ लघनं वायुकास्वेदो : नस्यनिष्टिवनं तथा : अ
(२) अवलेहोजनं काथं : प्रकुप्रायोज्य त्रिमेपजे ॥ ३ ॥ लघन : वायुकास्वेदुः
(३) नस्यु निष्टिवन : अवलेहो : अंजनं : काढा परिपाठि विं त्रिदोषीं कीजेती
(४) ॥ ७७ ॥ त्रिरात्रं पंचरात्रं वा : सप्तरात्रं मथापि वा : लघनं शानिपातेषु : कुर्या
(५) दारोग्यदर्शनात् ॥ ४ ॥ तिनि रात्रे कां पंचरात्रे : कां सप्तरात्रे : कां संनिपा २०
(६) तीं जवं आरोग्यता ह्ये ॥ तवं वरि लघन चीं करावावे ॥ ७७ ॥ दोषाणां
(७) मेहसा शक्ति : लघनं यो सहिष्णुता : न तु दोषक्षयां काश्चि : त्सहते लघनं
(८) दिक् ॥ ५ ॥ दोषासि बळ तवं चि : न्जवं लघन न घडे : दोषाचं नवेपणं
(९) वायु चा पडिभरु : लघनें शमे ॥ ७७ ॥ कफपित्तोद्भवे धातु : सहते लघ
(१०) नं महत् : मक्षयादूर्ध्वमपि वायु नं सहते क्षणात् ॥ ६ ॥ सर्परभृष्ट ई
(११) ती ॥ वृंदात् ॥ सैधवं मरिचं शृद्धं शर्कराकुष्ठमेव च : वत्सम्

पृष्ठ ६६ पाठ

- (१) त्रेण संविष्टो : नस्य तद्रिनिवारणं ॥ ७७ ॥ सैधवं मरिचं रिगणेयां वा वितु :

- (२) राईकोष्ट : वेवंड : थोकडमूत्रे : वाटून : नस्यु दिजे : तंदि निबारे ॥ छ ॥ ६
 (३) छान् ॥ तंदिनस्वाजन ॥ व्योष च कोशातकिदेवदाळि सिपेयगंधा ;
 (४) बृहतिद्वये च : द्विपावळिभूतसनागवलि : सज्ञा प्रयोधाय वदीदनी
 (५) नश्य ॥ ८ ॥ थिकटुक : रानदोडाकि : फळरज : देवडांगरि : फळरज :
 (६) सेउगा : वेवंड : रिंगणि डोरलि कळें : हिंवावळि : निर्गुडि : नागवेलि
 (७) पत्रे समभागे चूर्ण करुनि : सेदे भरिजे : यथामात्रा नांकि नस्यु
 (८) दिजे : भनू किटे : सन्निध लोटे ॥ छ ॥ हरिमेषळान् ॥ मधूकासा
 (९) रसिधूळ : वचोषण कणां सम : सज्ञा प्रयोधनं नश्य : सन्निपातं
 (१०) कफात्मकं ॥ ९ ॥ टोळांचे-मज्जा : सेंधव : वेवंड : मीरिये पीपळि : सम
 १०](११) भागे नस्यु दिजे : सज्ञा करि : कफोतर सन्निपातु हर ॥ छ ॥ श्रीकृ

पृष्ठ १२३ पाठ

- (१) टीका ॥ तेल्या पळे ४ अंबर पळे ४ नप पळे दो २ चंदन टांक १ २ बेरी टांक न १
 (२) मधु टांक ६ नाबाद टांक ९ शिखरसु टांक ६ लवंग टांक ६ नप टांक नि
 (३) ३ कोष्ट टांक ४ लोबाण टांक चो ३ ॥ मेण टांक दीड ॥ एकत्र पीपळ कम्बु
 (४) भीजउत्त सात दीन ७ मग यंत्री मरीजे : पाताळयंत्री तेल काडीजे : थानां
 (५) कामिनीमनोहरगंधराजु ॥ छ ॥ यमुदेवपळं चाज्यं पळं द्वादश चंदनं ॥ ते
 (६) ल्यं दशपळं चोज्यं वाळ्य दशपळं सिता ॥ १ ॥ मुलालवंगलोबाणगु
 (७) गुळं नगरं मधु ॥ हिमचंदननळिका पृथगष्टपळं भवेत् ॥ २ ॥ अंबरं वे
 (८) गीतादारुजाजीकोष्टं नस्यं पृथक् ॥ एकैकपळसंधानं राजदूजापळं ग
 २०](१) वि ॥ ३ ॥ घृतसंधानमायं च पक्षगुपर्यंत्रकं ॥ ४ ॥ टीका ॥ तेल्य टांक
 (१०) चौवि २४ अंबर टांक चौ २४ लोबाण टांक चौ २४ चंदन पळ ये १ नगर
 (११) पळ १ देवदारु पळ ये १ कोष्ट पळ ये १ नप पळ ये १ राळ पळ २

पृष्ठ १२३ पाठ

- (१) + + + + + पक्षं येक भीजो देईजे : मंगं यंत्री घालीजे : गंधराजु
 (२) ॥ छ ॥ तेलं वाष्टपळं शशीवसुपळं श्रीचंदन द्विपळं लोबाणं नपकी
 (३) एपूटीतजकं बेरीलवंगं घृतं ॥ पृथगेकसळं सवेदतिळजं एकत्र
 (४) भडि मुने ॥ भडि यंत्र विधाय भूमि नीवसे सत्यं क्षिपेत् केतकी ॥ १ ॥ गुषा
 (५) नां जनबलभं रमैणिकं कंदपकीकाटकं ॥ १ ॥ टीका ॥ तेल्य पळ ८ सिसव

- (६) काए पळे ८ चंदने पळे २ पीत म्हणता अगर पळे २ अंबर पळे मधू
 (७) पळे २ लोबाण पळ १ घृत पळ १ तिकज म्हणता तेल पळ पांच ५ येकत्र क
 (८) डंबीजे : दीसा साता ७ यंत्रां भरीजे : पाताळयंत्र तेल घेईजे : केतकीप
 (९) चाचा वास्तु देईजे : या गंधराजा नाव कंदर्पकौतूहल ॥ ७९ ॥ पळ चत्वारि ते
 (१०) लाता द्विपळ स्नेहमुच्यते ॥ मधुलोबाणधेरी च क्षौद्रजावरपंकजं ॥
 (११) ॥ १ ॥ ७९ ॥ ७९ ॥ ७९ ॥ ७९ ॥ गोसावीयाचेया सीस ०८१७८११०११ गंधराजुः

वि. का. राजवाडे

१६ हातगा ऊर्फ भोंडलें*

१ महाराष्ट्रांत हातगाचीं ऊर्फ भोंडल्याचीं गाणीं घरोघर मुलांच्या सर्वांतोमुर्ती आहेत. इस्तनक्षत्राच्या प्रारंभापासून शेवटल्या दिवसापर्यंत दर रोज एकेक गाणे [१० वाढवीत सोळाव्या दिवशीं सोळा गाणीं म्हणतात. शेजारच्या पाजारच्या दहापांच मुलां तिसऱ्या प्रहरां एकत्र होतात, वेंचून आणून चार सडे मांडतात व हातगा म्हणून त्यांचा कुलांना व पानांना पूजा करतात आणि नंतर फेर धरून हीं गाणीं म्हणतात. हातगा म्हणजे हस्तग्रह. भोंडलें किंवा भोंडला म्हणजे काय तें समजत नाहीं. ह्या शब्दाचा अर्थ च माझ्या ध्यानांत येत नाहीं. व्युत्पत्ति हि माहीत नाहीं. हातग्याला व दुसरें नांव भोंडलें असावं, परंतु निश्चयानें कांहीं च सांगतां येत नाहीं.

२ गाण्यांत प्रारंभ एका विषयाचा असतो व शेवट त्या विषयाला सोडून निराळा व कांहीं असतो. उदाहरणार्थ पाहिलें गाणें. ह्या गाण्यांत प्रथम गणपतीचें नांव घेतलें आहे. तें रास्त च आहे. अयलमा म्हणजे अधम व पयलमा म्हणजे प्रथम.

अथ + ल + म = अहलम = अअलम = अयलम = अयलमा (सप्तमी) [२०
 प्रथ + ल + म = पहलम = पअलम = पयलम = पयलमा (सप्तमी)
 नंतर, गणेशाला मुलगां प्रार्थिते कीं, माझा सेव मांडण्यास अनुज्ञा दे. सेव गावच्या वेशांच्या दारां मांडिला. तों वेशांच्या बुरजावर पारवा घुमत होता त्याकडे लक्ष्य गेलें, तों फकिरासारखा एकटा च होता. त्याचे डोळे गुंजेप्रमाणें लाल होते. त्याच्या दुष्ट डोळ्याच्या टीका गावच्या भुलोजी नांवाच्या नाइकांनं ऊर्फ पाटिलांनं

* या गाण्यांत पाठभेद फार आहेत, व हीं गाणीं म्हणण्याच्या वेळा प्रांतोप्रांतीं निरनि-
 राळ्या आहेत. शिवाय गाण्यांची संख्या हि कबिः जास्त आहे.

काढून टाकिल्या. नंतर मुली वेशीच्या दारी पुनः सेव सेवू लागल्या. तांकां काढून त्यांचे त्यांनी पांढरे तांदूळ काढिले. त्या तांदुळांचे सान्या मुलींच्या आवाकांरित दुधउंडे केले. ते दुधउंडे सातां सातां मुलींच्या आवांचे टाळे बसले. तेव्हा जवळ व माळी होता त्याजवळ मुलींनी औषध मागितलें, औषध आणावयास माळा शेतास गेला. तो पाऊस आला, धेंबाधेंबी पडू लागला. धान्याला ओढ्या आल्या. त्या आपल्या व वजनानें लोंबू लागल्या. एकेका आंकणाला सात सात कणसें घाली. असे हस्ताच्या भरपूर पावसाचे एक ना दोन सोळा वर्षां व झाले. वर्षे हा शब्द वर्षां या अर्थी येथें योजिला आहे. असा हा पहिल्या गाण्याचा मथितार्थ आहे. गाणे मोठे नामी आहे. कल्पना उड्यावर उड्या घेत आहेत. एकेका कल्पनेचें शब्दचित्र १०] एकेका ओळीत मोठ्या चानुयानें व ओत्कटधानें रेखाटलें आहे. ह्या शब्दचित्रांत इतिहास सचून भरलेला आहे. हें शब्दचित्र जेव्हा रचिलें गेलें त्या काली कोणतें हि कृत्य आरंभण्याच्या पूर्वी प्रथम गणपतिपूजन करीत. त्या काली गांवांतल्या मुली गांवच्या वेशावर येऊन कांहीं सेव सेवत. गांव म्हुंला म्हुंज त्याला कुसूं, बुरुज व वेस ह्या तीन वस्तू त्या काली हटकून असावयाच्या व. गांववेशावर पारवे धुमत, इतक्या त्या जुन्यापुराण्या झालेल्या होत्या. मुसुलमानां अमल झालेला होता व गावागाव फकार व दगं मातलेलें होते. फकार निशा करून असत व त्यांचे डोळे लालगुंज झालेले असत. त्यांचा दृष्ट गांवच्या खियांबर जाई. तेव्हा पाटिल त्यांचे डोळे काढून टाका. म्हुंज एन मुसुलमानां अमल ढिला पडत चालला होता. गान-रचनाकाली तिळाचें उंड हें प्रिय पकान्न होतें. माळा लोकांना सामान्य रोगावर २०] सामान्य वनस्पति माद्दांत असत. अमरकंशांत वनस्पतिप्रह आहे तो उगा व नाही. सामान्य लोकांत हि वनस्पतींचें ज्ञान त्या काली कामापूर्ते बरें असे. हस्ताचे पाऊस पडून, धान्य मुबलक येई. अशा त्या काली समाजस्थिति होती. तिचें हें सूचक शब्दचित्र आहे. एकेका वाक्यानें हजारो इतर कल्पनांचे औष डोळ्यापुढें उभे रहातात. म्हुंज ह्या गाण्यांत काव्य आहे. तात्पर्य, हें गाणें बहुतच बहुत गोड आहे व लहान मुलींच्या डोळ्यांत नाना तरंग उठाविणारें आहे. गांव, कुसूं, बुरुज, पासरें, देवळें, शेतकरी, फकार, चित्रीवाचित्र शेत व पाऊस, बगेरे मानव व सृष्ट चमत्कारांचें हें नामां चित्र आहे.

३ पुसतें गाणें : श्रावणांत व भाद्रपदांत लिंबाला अति भर येतो. तेव्हा तीं लिंबें मुली शेलतात. मग पांच लिंबांचीं माळ हणमंताचे गळ्यांत घालतात. हणमंताचें देऊळ ३०] पाणवठ्याला असे. हणमंताची निळी घोडी जाता येतां कमळें तोडी कमळाच्या आड एक चिमकुली अचरा होती. तिला मुली विचारतात कीं पाणी कुठें आहे. ती उत्तर देते, ही यमनाजमना आहे, नुसतें रोजचें पाणी नाही. धमुनेच्या घारीक बाळूवर यादवकुळटिक जो बाळरुण तो सेकतो. त्याला भूक लागली. तेव्हा

होत्याच्या शिंपीने दूध पाजिलें आणि मग त्याला सोपी लाविलें. नंतर मुली माळा-
वर सडे वेचावयाला गेल्या, त्या सड्यांत एक मोठा सडा असेल त्याला गवरा
म्हणतात. गवरीचा नवरा गवरा. गवऱ्याला मुली विचारतात, बा, कधी येशील.
चेन्नात येईन, म्हणून तो सांगतो. तेव्हा मुली चेन्नाला म्हणतात, चेन्ना चेन्ना, लवकर
दे, म्हणजे हातग्याला हात घालू व देव्हान्यात देव बसवू. नंतर देव बसविल्यानंतर
देव्हान्याच्या चवकटीपुढें मुली नाचतात व म्हणतात:—देव्हान्याच्या चवकटी,
उडतां बसतां लायचुकी.

ह्या गाण्यांत लिंबें, हणमंत, निळी घोडो, कमळें, अचरा व गवरा ह्यांचा उल्लेख
आला आहे. सर्व च कलरना अतींद्रिय आहेत. मारुती अप्सरा व गवरो, एतत्संबंधी
मूलसृष्टीतील ज्या काल्पनिक गोष्टी समाजांत त्या कालीं प्रचलित होत्या त्यांचें [१०
वर्षान ह्या गाण्यांत आलें आहे. एकंदरीत गाण्याचा अर्थ सोपा नाहीं, गूढ आहे.

४ तिसरे गाणें : गांवांत एक सान्या पाण्याचा आड आहे. तो च कल्पनासृष्टीला
व शब्दविचाला पाया म्हणून घेऊन, त्याच्यावर कल्पना चालविल्या आहेत. सान्या
आडाच्या सान्या पाण्यांत वडील बाया मुलांच्या आंग्या टोप्या धूत आहेत.
हलक्यांत आडांत साप निचाला व आंग्या टोप्या हरवल्या. आळ सापावर आला.
साप म्हणतो मी एकुलता एकटा आहे, दारच्या पिकल्या आंब्याला विचारा. तो
सुरें च. आंब्याची कोय दारी पडली होती. लुबा आंवा आंग्या टोप्या घेऊन पळाला,
एन आपली कोय न्यायला विसरला, त्यामुळें उमगला. आंब्याची सडती घेणें जरूर
हाले. आंब्यावर मोर नाचू लागले. बायांनी दिवट्या घेऊन आंग्या टोप्याचा शोध
चाढविला. इकडे मुली आपला लेख लेखू लागल्या व लेखतांना म्हणतात:—आम्ही [२०
सुंदर मुली होच्यांत सुंदर काजळ घालू व सासरमाहेर करू, आमचें सासरमाहेर
हतर घरांपमाणें साधें नाहीं, गबर आहे, तेथें मातीच्या चुली नाहींत, तांब्याच्या
चुली आहेत. मुली मलकापूरच्या होत्या. मलकापूर ह्या शब्दाचा सरा उच्चार
मलकानूर मलिक याचें कारशी अनेकवचन मलकानू. मलकाचें जें शहर तें
मलकानूर. त्याचा मुलींनीं अपभ्रंश मकलामपूर असा केला. मलकापूर हें गांव
कोल्हापूर इलाख्यांत आहे व तें तेथील प्रतिनिधीची सध्या राजधानी आहे. गाणें
कार जुनाट आहे. इतकें च की ज्या प्रदेशांत ज्या कालांत हें गाणें म्हटलें जातें त्या
देशातील व कालातील शहराचें नांव त्यांत सहज च येतें. मकलामपूर हें नांव
मुसलमानी अंमलानंतर गाण्यांत शिरलेलें आहे, हें उघड आहे.

५ गाणें चोर्थ: हें गाणें कार सुंदर आहे, अग्रतिम आहे. धाकुटी चंद्रावळ घराच्या [३०
आंगणांत लेखत होती. तिचा पदर धाकुट्या रुष्णानें धरिला. त्याचा चंद्रावळाला तिठकारा
आला व तिनें पैनाग घेतला. ती सुतार शाली. तिनें एक वामळ तोडिली, चौरंग पडविला

४ त्या चौरगावहून पारिजातकाची सुवासिक व दिव्याळ वृक्षाची फुले तोडिली व त्यांचा हार गुंफून हातग्याला बांदिला. पाच चार भावांतलीं मी पुष्कळ सुंदर गाणी बांधिली आहेत. परंतु ह्या तोडांचे गाणें मला कोठें आढळलें नाहीं. वेताग हा शब्द वित्याग शब्दाचा अपभ्रंश आहे. विशेषेण त्याग वित्यागः

६ गाणें पांचवें : हें गाणें देवगिरीच्या यादवाच्या वेळचे किंवा त्याच्या हि पूर्वीचें आहे. कारण, पंढरपूर एवढेसे गाव होतें, असें यांत म्हटलें आहे. ह्यांत पंढरपूरच्या माळगांवे आपल्या नवऱ्यावरील प्रेम व कंठ्या देणाऱ्या राजाचा निर-
कारा कवीनें दाखविला आहे.

७ गाणें साह्यावें : ह्यांत मामावरील प्रेम, मामाचा कंजुषपणा व दिराची धा-
१०]केलेली आहे.

८ गाणें सातवें : ह्यांत सोनचाक्याच्या कुलाचे हार हातग्याकरितां गुळिले आहेत.

९ गाणें आठवें : ह्यांत आईचे आपल्या लहान मुलावरील वात्सल्य वर्णिलें आहे.

१० गाणें नववें : ह्यांत मामाच्या घरांचे वर्णन आहे व धाकट्या दिरावरील प्रेम दाखविलें आहे. कोल्हापुराजवळील रत्नागिरीचा उल्लेख आहे. तेलंगपूर कोठलें कोण जाणें ! पण ते त्या काली लुगड्याबद्दल प्रसिद्ध पेठ असावें.

११ गाणें दहावें : यांत कोथिंबिरीला उद्देभून कवन केलें आहे. नामी आहे.

१२ गाणें अकरावें : यांत मुज्या भाऊ व त्याची बहीण यांचे वर्णन आहे.

१३ गाणें बारावें : यांत नव्या नवरीचे सासरी जाणें वर्णिलें आहे.

१४]१४ गाणें तेरावें : यांत बडील जावेची धाटा केली आहे.

१५ गाणें चौदावें : यांत नव्या नवरीचे सासरी जाणें वर्णिलें आहे. कडेगावचा उल्लेख आहे.

१६ गाणें पंधरावें :

१७ गाणें सोळावें : कोळशासारख्या काळ्या घुलोर्जाचे वर्णन आहे.

१८ गाणें सतरावें : हें एक उसाणें-बजा गाणें आहे.

१९ गाणें अठरावें : यांत सासरच्या माणसांचा विनोद आहे.

सांगली-देशस्थ बासण मुलगी (६) हातग्याचीं गाणीं हस्तनक्षत्रीं सुरू.
दर दिवशीं एक एक गाणें वाढवीत जावयाचें सोळाव्या दिवशीं सोळा गाणीं.

(१) हातगा

- १ अयलमा पयलमा गणेश देवा । २ मौळा सेळ मांडू दे कळं तुळी शेवां ॥
- ३ माळा सेळ मांडिला वेशीच्या दारी । ४ पासळ घुमंत घुरजा बरी ॥
- ५ पासळ फकिगाचे गुंजाणे डोळे । ६ गुंजाणे डोळ्याच्या सारविल्या टीका ॥
- ७ आमच्या गावच्या भुलौजी नायका । ८ ऐवी निघा तेवी निघा ॥
- ९ कांडा तीळ बाई तांदूळ व्या । १० आमच्या आया तुमच्या आया ॥
- ११ सातील काय दूध-उंडे । १२ उंड्याशी लागली टाळी ॥
- १३ औबध दे रे बा माळी । १४ माळी गेला शेता भाता ॥ [१०]
- १५ पाऊस लागला येता जाता । १६ पड पड पाउसा येबा येवी ॥
- १७ येबा येवी आल्या लोंब्या । १८ आल्या लोंबती ओतण (आंकण) ॥
- १९ (क) आसणा तुसो सात कणसे । २० हातग्या तुसी सोळा वर्षे ॥

(१) हातगा

१ भोंडलें भावे भावे ।	}	हा प्रारंभ कोठें कोठें करतात.
२ तुम्ही निघा पेवे पेवे ।		
(१०) ३ आमच्या आया तुमच्या आया		
२१ आतूला मातूला ।	}	हे चरण आणीक कोठें कोठें म्हणतात.
२२ चरणीं घातूला ।		
२३ चरणींचे सोडे ।		
२४ हातपाय खणखणीत गोंडे ।		
२५ एक एक गोंडा विसाचा ।		
२६ नेसा ग नेसा मावल्या नां ।		
२७ बरीस बरीस पावल्यानो ।		

(२) हातगा (६)

- १ एक लिंबू सेलूं बाई दोन लिंबू सेलूं । २ तीन लिंबू सेलूं बाई चार लिंबू सेलूं ॥
- ३ तीन लिंबू सेलूं बाई चार लिंबू सेलूं । ४ चार लिंबू सेलूं बाई पांच लिंबू सेलूं ॥

- ५ पांच लिंब पाणवठा । ६ माळ घाली हणमंता ॥
 ७ हणमंताची नीळी घोडी । ८ येता जाता कमळें तोडी ॥
 ९ कमळा पाठी मागें होती राणी । १० अग अग राणे कुठ कुठ पाणी ॥
 ११ पाणी नव्हे यमना जमना । १२ यमना-जमनाची बारीक वाळू ॥
 १३ तिथ सेळ तिकार-बाळू । १४ तिकार-बाळूला भूक लागली ॥
 १५ सोन्याच्या शिंपीनें दूध पाजिलें । १६ नीज नीज बाळा वेल्हाळा ॥
 १७ आम्ही जातो वरच्या माळा । १८ वरच्या माळा जाउंगा ॥
 १९ पाच सडे आणुंगा । २० एक सडा मोठा ॥
 २१ गवरे आले पोटा । २२ गवऱ्या तुहें टाणग ॥
 १०] २३ आतां कधीं येणें ग । २४ आतां येणें चैत्रमासीं ॥
 २५ चैत्रा चैत्रा लवकर ये । २६ हस्त घालीन हस्तारा ॥
 २७ देव बसवीन देव्हारा । २८ देव्हार्याच्या चवकटीं ॥
 २९ उठतां बसतां लायबुकी ॥

(३) हातगा

- १ आड बाई आडवणी । २ आडाचें पाणी सारवणी ॥
 ३ आडांत होत्या बायका । ४ आंगी टोपी ल्यासका ॥
 ५ आंगी टोपी हरपली । ६ हरपा पायां दडपली ॥
 ७ सरप म्हणे मी एकूला । ८ दारीं अंबा पिकूला ॥
 ९ दारीं आंब्याची कोय ग । १० आंबा नाचती मोर ग ॥
 २०] ११ रंभा पाही दिवट्या । १२ आम्हीं लेकी गोमट्या ॥
 १३ गोमट काजळ लेंउंगा । १४ सासरीं माहेरीं जाउंगा ॥
 १५ सासरीं माहेरीं तांब्याच्या चुली । १६ मंडप घातला मकलामपुरी ॥

(४) हातगा (६)

- १ धाकूटी चंद्रावळ बाई सेळती आंगणी । २ सेळतां सेळतां बाईं रुष्णानी देसिली ॥
 ३ रुष्णानी देसिली बाई पालवा धरिली । ४ सोड सोड पालवा मी तिकडे जाईन ॥
 ५ तिकडे जाईन ती वेताक घेईन । ६ वेताक घेईन मी बायळ जे तोडीन ॥

- ७ बावळ जे तोडीन मी सुतार जे होईन । ८ सुतार जे होईन मी चौरंग जे घडवीन ॥
 ९ चौरंग जे घडवीन मी कळ्या जे तोडीन । १० कळ्या ज्या तोडीन मी हार जे गुंफीन ॥
 ११ हार जे गुंफीन मी हातभ्याला वाहीन ॥

(५) हातगा

- १ एवढसं होतं पंढरपुर । २ एवढसं होतं पंढरपुर ॥
 ३ विठोबारायाचं नगर । ४ रसमावाईचं सासर ॥
 ५ विठोबा राया दारोदारीं । ६ शंभो मोट मोट धारी ॥
 ७ अगग भुलाई माळणी । ८ तुला राजा बोलावितो ॥
 ९ तुला कंगण्या घडवितो । १० जळो मेल्याच्या कंगण्या ॥
 ११ विकीन सोनीयाची भाजी १२ घेईन मोतीयाचा तेजी ॥ [१०]
 १३ मासा माळी जो बरवा । १४ दंडी रुमाल हिरवा ॥
 १५ दंडी रुमाल काय काय परी । १६ हिरा सळकतो नून्या बरी ॥

(६) हातगा

- १ बाईच्या परसात भेंडीचं रोप । २ भेंडीचं रोप सारवलं ॥
 ३ मामाचं घर धोरवलं । ४ मामाच्या घरी येऊं-जाऊं ॥
 ५ तूपरोटी साऊं-जाऊं । ६ घाल ग मामी तुपाची धार ॥
 ७ तुपाची धार गेली वान्यान । ८ आई आली चुडयान ॥
 ९ बाप आले घोडयान । १० बहिणी आल्या पालखीन ॥
 ११ भावजी आले कुत्रांन । १२ काहो भावजी रुसला ॥
 १३ काळा बिंचू रुसला । १४ काळा बिंचू पापी ॥
 १५ रानणाच्या काठी । १६ रानण गेला गडगडत ॥ [२०]
 १७ भावजी बसले चरफडत ॥

(७) हातगा

- १ सल्लावाई तुमच्या आंगणी । २ सुंदर चाका लावणी ॥
 ३ ऐसा चाका फुलला । ४ चला बाई कळ्या तोडाला ॥

- ५ आम्ही बाई कळ्या तोडील्या । ६ आम्ही बाई हार गुंकीले ॥
 ७ हारा हारा मेमाळी । ८ तिरुडने आले वनमाळी ॥
 ९ सोडा सोडा काचेळी । १० रात्र झाली गोकुळी ॥

(८) हातगा

- १ एवढं एवढसं पासळं । २ लाल लाल की त्याची चोच ॥
 ३ गुंजावाणी ग त्याचे डोळे । ४ सान पानाळी बाळ सेळे ॥
 ५ कीं पासळं मासं । ६ कोण्या बाजाराशीं गेलं ॥
 ७ कोण्या नारीनं खुणाविलं । ८ कीं पासळं मासं ॥
 ९ दसा दुधानी भरल्या वाट्या । १० वरि साखर रायपूरी ॥
 १०] ११ माझा जेवणारा नाना परी । १२ कीं पासळं मासं ॥
 १३ कोण्या बाजाराशीं गेलं । १४ कोण्या नारीनं खुणाविलं ॥
 १५ दसा दुधानी भरल्या । १६ वाट्या वरि साखर रायपिठी ॥
 १७ उठे गोविंद जेयायाला । १८ कीं पासळं मासं ॥
 १९ हस्तिदंताची आणा फणी । २० जावळ विंचळनी घाला वेणी ॥
 २१ कीं पासळं मासं । २२ कोण्या नारीनं खुणाविलं ॥
 २३ कीं पासळं मासं । २४ कोण्या माळ्यानं केला मळा ॥
 २५ तेथे पासळं नुशा मेळा ॥

(९) हातगा

- १ पानपुडा कीं शंकरचूडा कीं शंकरचूडा ।
 २] २ माझा मामा गृलेकूरवाळा कीं लेकूरवाळा ॥
 ३ मामाच्या परीं दुभतंच काहीं कीं दुभतंच काहीं ।
 ४ सोळा म्हशी कीं दोन च गाई दोन च गाई ॥
 ५ मामा पाहुणा आला बाई ग आला बाई ।
 ६ साकरउंडे कीं दोन च मडि कीं दोन च मडि ॥
 ७ मामासंगट मामी भांडे कीं मामी भांडे ।
 ८ मामा गेला ग तेलंगपुरा कीं तेलंगपुरा ॥

- १ तेलंगपुरासनी आणली साडी ग आणली साडी ।
- १० नेसून गेले मी बरव्या पाण्या की बरव्या पाण्या ॥
- ११ तेथे होता ग धाकटा दीर की धाकटा दीर । *
- १२ उतळून घेतला मी कडेवरी की कडेवरी ॥
- १३ चार चाबूक चमकाविले की चमकाविले ।
- १४ माझ आजोळ रत्नांगिरी ग रत्नांगिरी ॥
- १५ रत्नांगिरीच्या टाक्यावरी ग टाक्यावरी ।
- १६ शेला वाळत चाफ्यावरी ग चाफ्यावरी ॥

(१०) हातगा

- १ कोथिंबिरी बाई ग । २ आतां कधीं येशील ग ॥ [१०]
- ३ आतां येईन श्रावणमासी । ४ श्रावणा श्रावणा लवकर ये ॥
- ५ तुला घालीन होंसरी । ६ होंसरीचा चोळा मोळा ॥
- ७ देव बेसले देव्हारा । ८ देव्हान्याच्या चौकटचा ॥
- ९ उठतां बसतां लाधाचुक्या ॥

(११) हातगा

- १ आला चेडू गे चेडू राय चेडू दुधा । २ आलंगीची गया बाई पलंगीची गया ॥
- ३ आपण चाले हत्ती घोडे राम चाले पार्थी ।
- ४ रामा ग बेचिती कळ्या, सीताग गुंफिति जाळ्या ॥
- ५ आल्याग लग्न वेळा, दस्तुरि घातिले बहुल ।
- ६ आकाशी घातिला मांडव, दर्शन दर्शी बसल्या पंकि ॥ [२०]
- ७ भुलोजी राया मुंजा बाळा । ८ मुंजा बाळाची मुंजक दोरी ॥
- ९ ती च दोरी सावध करी । १० सावता सावता लागला दोर ॥
- ११ तो च दोर सावध करी । १२ आणा दोर बांधा चोर ॥
- १३ बांधला चोर शाडाशी । १४ शाड सबका फूल टपका ॥
- १५ ते म्या फूल तोडिले । १६ बहिणी माधा सोविले ॥

१७ बहिणी तूही बेणी ग । १८ केतकाची रुणी ग ॥

१९ बहिणा तूहा भांग ग । २० मोतीयाचा चांद ग ॥

(१२) हातगा

- १ नर्णदा भावजया सेळत होत्या । २ सेळता सेळता झगडा झाला ॥
३ भावजई वरी डाव आला । ४ नर्णद गेली समजावयाला ॥
५ उठा उठा बहिणी चला घराला । ६ सगळा सेळ देते तुजला ॥
७ मी नाहीं यायची तुमच्या घराला । ८ सासुरवासी सुन रुसून बैसली कैसी ॥
९ यादवराया राणी रुसून बैसली कैसी । १० भाऊजी गेले समजावयाला ॥
११ पाटी पेणसाल देतो तुजला । १२ सासुरवासी सुन रुसून बैसली कैसी ॥
१०]१३ यादवराया राणी रुसून बैसली कैसी । १४ जाऊ गेली समजावयाला ॥
१५ उठा उठा बाई चला घराला । १६ मी नाहीं यायची तुमच्या घराला ॥
१७ सासुरवासी सुन रुसून बैसली कैसी । १८ यादवराया राणी रुसून बैसली कैसी ॥
१९ सासू गेली समजावयाला । २० उठ उठ मुली चल घराला ॥
२१ ताकाचा हेरा देते तुजला । २२ मी नाहीं यायची तुमच्या घराला ॥
२३ सासुरवासी सुन रुसून बैसली कैसी । २४ यादवराया राणी रुसून बैसली कैसी ॥
२५ सासरा गेला समजावयाला । २६ उठ उठ मुली चल घराला ॥
२७ दौत लेखण देतो तुजला । २८ मी नाहीं यायची तुमच्या घराला ॥
२९ सासुरवासी सुन रुसून बैसली कैसी । ३० यादवराया राणी रुसून बैसली कैसी ॥
३१ पति गेले समजावयाला । ३२ उठ उठ राणी चल घराला ॥
२०]३३ लाल चाबुक देतो तुजला । ३४ उठली ग, उठली गजबजौनी ॥
३५ ओचा घेतला साबरींनी । ३६ पदूर घेतला आवरुनी ॥
३७ उठ उठ राणी चल घराला । ३८ मी येते तुमच्या घराला ॥
३९ सासुरवासी राणी घरासी आली कैसी । ४० यादवराया राणी घरासी आली कैसी ॥

(१३) हातगा

- १ अवट बाई कष्ट ग । २ कष्टासन आणिला कागद ग ॥
३ तो पडला गंगेत ग । ४ अचकुल मिचकुल भाऊ ग ॥

५ वडोल माझी जाऊ ग । ६ वड्या कशा कापीली ॥

७ बचक बचक वाडिती । ८ वाडितानी देसीली ॥

९ भाऊजीनी ठोकीली ॥

(१४) हातगा

१ आरडी बाई परडी ग । २ परडी येवडे फूल ग ॥

३ दारीं मूळ कोण ग । ४ दारीं मूळ सासरा ॥

५ सासऱ्यानं आणिल्या पाटल्या । ६ येत नाही बरोबर ॥

७ बसत नाही घोड्यावर । ८ आरडी बाई परडी ग, परडी येवडे फूल ग ॥

९० दारीं मूळ सासू । ९१ सासूनं आणिल्या सासऱ्या ॥

९३ येत नाही बरोबर, बसत नाही घोड्यावर ।

[१०]

९५ आरडी बाई परडी ग, परडी येवडे फूल ग ॥

९६ दारीं मूळ दार । ९७ दारानं काय आणिलं ॥

९८ दारानं आणिले वाळे । ९९ येत नाही बरोबर, बसत नाही घोड्यावर ॥

२२ आरडी बाई परडी ग, परडी येवडे फूल ग । २३ दारीं मूळ नणंद ग ॥

२४ नणंदनं काय आणिलं ग बाई । २५ नणंदनं आणिले गोद ग ॥

२७ येत नाही बरोबर, बसत नाही घोड्यावर ।

२९ आरडी बाई परडी ग, परडी येवडे फूल ग ॥

३१ दारीं मूळ कोण ग, दारीं मूळ पति । ३२ पतिनं काय आणले ग बाई ॥

३३ पतिनं आणिली नथ । ३४ येते तुमच्या बरोबर, बसते तुमच्या घोड्यावर ॥

३६ आरडी बाई परडी ग ॥

[२०]

(१५) हातगा

१ एवडासा तांडुळजा । २ नसर्नी खुडीला ।

३ बारा जिऊ बांधिला । ४ वेशी बाहेर टाकून दिला ।

५ गाथ आली हुंगून गेली । ६ म्हेस आली साकून गेली ।

७ म्हेशीला जाहाला रेडा । ८ गाईला झाला पाडा ।

९ तो च रेडा पाडा माझ्या बापाजीचा बाडा ॥

- १० बापाजीनं दीला जांभळा घोडा । ११ जांभळ्या घोड्याची नीटकी चाल ॥
 १२ जेथें पाऊल पडे तेथे केडगाव शहर । १३ केडगावचे रुंद रुंद ठसो ॥
 १४ ठसो ठसो अंबर घुसो ।

(१६) हातगा

- १ काळा कोळसा शिक् शिक् राणा । २ पाळखीत बसला घुलोजी राणा ॥
 ३ घुलोजिची घोडी कितक्याची । ४ नाईग हाम्मा मोत्याची ॥
 ५ मोती सरडून शष्कूल । ६ शष्कूलाच्या टिका ग ॥
 ७ टिका टिका म्हणूनी नगराशी जाता । ८ नगरासी जाता भोजन करिता ॥
 ९ भोजन करिता लागली काडी । १० काडी मोडून बांधली माडी ॥
 १०] ११ माडी मोडून बांधलें तळे । १२ त्या बाई तळ्यांत परिट कोण धुतो ॥
 १३ विठोबाच्या टोपीला निळा रंग देतो । १४ रसमाईच्या चौकीला शाहारांग देतो ॥

(१७) हातगा

- १ भोपळीचं फूल बाई फुल रंजना । २ मळ्याच्या काठीं मळ रंजना ॥
 ३ माळ्यानं सांडली मीकबाळी । ४ हुडकुन दे बा भूषणा ॥
 ५ हुडकली पण गवसे ना ॥

(१८) हातगा .

- १ काळी चंद्रकळा नेसू कशी ! २ गळ्यांत हार, वाकू कशी ! ॥
 ३ पायांत पेंजण, चालू कशी ! ४ बाहेर मामंजी, बोलू कशी ! ॥
 ५ दमडीचं तेल आणू कशी ! ६ दमडीचं तेल आणालं ॥
 २०] ७ सासूबाईचं न्हाण जाहालं । ८ वन्सबाईची वेणी जाहाली ॥
 ९ भाऊजीची शेडी जाहाली । १० मामंजीची दाढी जाहाली ॥
 ११ उरलं तेल झाकून ठेविलं । १२ लांडोरीचा पाय लागला ॥
 १३ वेशी बाहेर ओपळ गेला । १४ त्यांत रेडा बाहून गेला ॥

१५ सासूचाई सासूचाई अन्याय जाहाला । १६ एवढा अन्याय पोटांत घाला ।

१७ दुध-भात जेवायला घाला ॥

वि० का० राजवाडे

१७ मध्व

मध्वाचार्य हा समास मधु + आचार्य किंवा मध्व + आचार्य असा दोन प्रकारांनी सोडविता येतो. म्हणजे द्वैतसंस्थापकांचे नांव मधु व मध्व असे दोन प्रकारचे जातावे, असा निष्पाद होतो. मधु या शब्दाचा अर्थ गोड (विशेषण) व मध (नाम) असा आहे. (मध्व) मध्वक या शब्दाचा अर्थ भुंगा असा आहे. मधु हे संस्कृतांत देवदेव्य व मानव यांचे नांव आढळते. मध्व हे नांव संस्कृतांत मनुष्याचे मध्वाचार्य हा समासासोरीज इतरत्र कोठे आलेले मला माहीत नाही. तेव्हा, प्रश्न [१०] असा उद्भवतो की, हा द्वैताचार्यांचे मूळ नांव मध्व कां मधु ? दोन्ही नावे एका च व्यक्तीची असू शकणार नाहीत. एक मधु तरी मूळ नांव असेल किंवा मध्व तरी असेल. मधु हे जर मूळ नांव असते, तर त्यापासून तद्द्वित शब्द माधव असा होता. पण माधवमत असे कोणी म्हणत नाही. माधवमत असा बोलण्याचा व लिहिण्याचा प्रचार आहे. सध्व, द्वैताचार्यांचे मूळ नांव मध्व होते, हा पक्ष सर्रा मानावा लागतो. मध्वक म्हणजे षट्पद, भुंगा, मध गोळा करणारा. परंतु मध्वक म्हणजे काहीं मध्व नव्हे. मधु + अक = मध्वक, असा जर विग्रह असेल, तर मध्वक हा मूळ शब्द होईल, मध्व होणार नाही. मध्व हा शब्द अपभ्रंश म्हणावा लागेल. मध्व असा स्वतंत्र शब्द संस्कृतांत मध्वाचार्यांच्या पूर्वी नाही. तेव्हा एक च तोडू रहाते. मध्व हा मध्वक शब्दाचा अपभ्रंश आहे. तात्पर्य, मध्व हा एका प्रकारचा प्राकृत शब्द [२०] आहे, असे म्हणावे लागते. मध्वाचार्य कार विख्यात पुरुष झाला, त्यामुळे मध्व हा प्राकृत शब्द स्वतंत्र संस्कृत विशेषनाम म्हणून योजिला जाऊ लागला इतके च.

वि. का. राजवाडे

१८ अनुभवामृतांतील कांही अप्रसिद्ध ओवी

सर्व साधुसंतांचे धंध, होतील नितके मूळ प्रतीवरून छापण्याचा, प्रयत्न होणे अत्यंत अवश्यक आहे हे मत आतां सर्वत्र पासू झाले आहे. तेव्हा

त्याच्या युक्तायुक्ततेबद्दल विवेचन करण्याची आता जरूरी नाही. या प्रतीवरून ग्रंथ छापविणें हें इतर साधुसंतांच्या बाबतीत जितकें अवश्यक आहे, त्याहून-अनेक दृष्टीनें-श्रीज्ञानेश्वरमहाराजाचे ग्रंथांचे बाबतीत तें अधिक ह्मण व आवश्यक आहे. परंतु दुर्दैवानें त्या दिशेनें अद्याप मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न होऊं लागला नाही. परमेश्वररूपेनें तशा प्रयत्नांची स्फूर्ति आधुनिक विद्वानांच्या चित्तांत लवकर च उद्भवो, निदान होणाऱ्या प्रयत्नांत ते अडथळा आणण्याची भावना न धरोत.

माझ्या संपत्ती एक बरीच जुनी 'अनुभवामृता'ची पोथी आहे. ती बहुधा मोग-लाईत मला उपलब्ध झाली असावी (निश्चिततेनें सांगतां येणें शक्य नाही) १०] तिच्यातील पाठ जुने आहेत; व इल्लीं प्रसिद्ध असलेल्या सर्व पोथ्यांतील पाठाहून ते अत्यन्त भिन्न आहेत. याहून हि विशेष ध्यानांत देवण्यासारखें हें आहे कीं, आज प्रसिद्ध असलेल्या सर्व पुस्तकांत अगदीं शेवटली म्हणून जी ओवी प्रसिद्ध आहे त्या ओवीनंतर इच्यांत आणखी २५ ओवी जास्त आहेत. त्या श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या ओवीसारख्या च आहेत हें त्या प्रत्यक्ष वाचल्यावरून नेहमी व ध्यानीं येईल.

आज ज्या छापीवर प्रती आहेत, त्याच्यांत ओवींच्या संख्येत एकवाक्यता, मुळीं च नाही. ह. प. विष्णुबोवा जोग यांच्या प्रतीत एकंदर १० प्रकरणें मिळून ८०६ ओवी आहेत. रा. आण्णासाहेब कुंटे यांच्या प्रतीत ९ वे प्रकरणीं एक ओवी बरच्याहून कमी आहे. ती हीः—

२०] पाहे या अवघेया । रुखा रुखेंचि यया ।

परि दुसरा नाही तया । विस्तार जेवी ॥ ४२ ॥

प्रकरण ६ यांत हि एक आहे आहे तीः—

सूर्य सूर्यांसी विवळे । फळ आपण्या फळे ।

कां परिमळु परिमळे । घेपतसे ॥ ७८ ॥

या बरील दोन्ही ओवींवर शिवकल्याणांची टीका नाही.

रा. धत्ते यांनीं शक १८०४ त व रा. सावंत यांनीं शक १८१९ त ज्या प्रती छापविल्या आहेत त्यांत ९ वे प्रकरणांत एक ओवी ह. प. विष्णुबोवांच्या ग्रंथां-
तील ओवीहून अधिक आहे तीः—

चूनाकुर जाला कोफिळ । अंगबले मलयानिळ ।

३०] रस जाला रसाळ । रसनावंत ॥

(यांत हि परस्परांत पाठभेद आहेत).

इतका जेथें प्रत्यक्ष ओवींच्या संख्येत घोटाळा आहे तेथें या निरनिराळ्या पुस्तकांतून असलेल्या भिन्न भिन्न पाठांपैकीं मूळपाठ कोणते व अपपाठ कोणते हे बाह्य साधनांपांचून निर्णित करणें अत्यन्त दुष्कर, नव्हे अशक्य होय. आणि अशा स्थितींत अशा ग्रंथांच्या श्रवण, मनन व पठणावरून कोणतीं हि अनुमानें काढणें एक प्रकारें धाष्ट्याचें होईल. असो.

४१ दर्शविलेल्या माझ्या जवळील पोध्यांत ज्या ओवी आहेत त्या सालीं देतो.

जे ग्रंथाचा आदि सेवटी । आणि मध्यभागाचा पोटी ।

ना ना अधिकार स्फुटी । अनुभवा चि जे ॥

ते इतुके ग्रंथ विस्तारी । निरूपण केले परोपरी ।

पदापद कुसरी । अक्षरांचेनि ॥

[१०]

तया अक्षरांचा गामा । अवघें स्वरूप चि शोभा ।

जे आदि अंतु दिग् नमा । मार्जा परुतें जें ॥

तें क्षराक्षर मानुकाक्षरी । त्स्व दिच ना हुत उच्चारिं ।

काना मात्र बिंदुले या परि । विस्तारलें ॥

येसैं काना मात्र बिंदुलेनी । अक्षरांचिये उभवणी ।

बोविमागे बोविमुनि । असंडते ते ॥

तेया तंतु चि महिमा । मुत्रें मणिगणा येसी सिमा ।

जेवि तंतु पटु अंतर्वहिमा । पटरूप ॥

तेवि सुवस्त्राचि परी । अक्षरांचिये कुसरी ।

शब्दरत्नाचे नि परोपरी । शृंगारीली ॥

[१०]

जेवि अमृताचिये झोटी । ना तरी घृत धीजे घटीं ।

ते कणीकाकार दिसे दीदी । परी घृत चि सगळें ॥

तेवि अनुभवामृत सागरीं । अक्षरें उमळलि परोपरी ।

ते दिसति तरंगाकारीं । सगळेन मल्लें ॥

तैसें अमृतानुभव घृत । अक्षरें कणीकाकारें धीजत ।

शब्दरत्नाचे गरे होत । बोविचा सहित ॥

तेंचि प्रमेय थके जळ । सुख स्वानुभवासि होति कळोळ ।

आनंदा आनंदी मुकाळ । सकळपणाचा ॥

[१५]

तें विवेकाचेन हातें । अनुभवाचि जीभ तेथें ।
 सत्ताप्रकाशाचेनि दातें । बुचिजे अमृताक्षरें ॥
 मन ठेउनि अंतरि । इंद्रियें घालुनि बाहेरि ।
 बुद्धि चित्त अहं हें सारी । निपटुनियां ॥
 एवं शुद्ध होउनि स्वप्रकाशा । आळंगीजे तें परियेसा ।
 जेवि आकाशें अवकाशा । तादात्म्य भावो ॥
 तैसा आत्मभावे भरला । ब्रह्मगोल कोंदाटला ।
 बाहेरि भीतरी उरला । पुरोनियां ॥
 तें चि पुरोनि उरलें । तथा नाव अनुभवामृत बोलिलें ।
 १०] जेवि चंद्रें उमजविलें । चकौरांसी ॥
 तेवि ' त्वं तदसि ' कथन । केलें ब्रह्मनिरूपण ।
 जेवि वेदांताचें मथन । उपनिषद्भागें ॥
 तें सकळ शास्त्रांचें सार । वेदांताचें गहिंवर ।
 पुराणीचा विचार । विचारिजो ॥
 जें सकळांचें निजधन । सकळ जाणांवेचें निज ज्ञान ।
 ज्ञेयार्तांत आनंदघन । सत्तामात्र जें ॥
 जें सकळ ध्येयाचें ध्येय । सकळ लयाचें लय ।
 सकळ थो × चे बै (?) ध्येय । स्वयंबोध जें ॥
 जें सकळ ध्यानाचें ध्यान । सकळ ज्ञानाचें ज्ञान ।
 २०] सकळ अंजनाचें अंजन । निरंजन जें ॥
 जें सकळ दृशाचें दृश । सकळ रहस्याचें रहस्य ।
 सकळ प्रकाश्याचें प्रकाश्य । स्वप्रकाश जें ॥
 जें सकळ गुहाचें गुह्योत्तम । सकळ निरुपमाचें निरुपम ।
 गुरुशिष्याचें गुजुत्तम । अगुपम्य जें ॥
 तें चि ये ग्रंथीं प्रस्तुत । जे बोलिले होते श्रीनिवृत्तिनाथ ।
 तो चि अनुभवामृतार्थ । ज्ञानदेवो म्हणे ॥
 ॐ तत्सदिति श्रीग्रंथ परिपूर्ण । पूर्णपणें ग्रंथ प्रमाण ।
 बोविचाचें अनुसंधान । संपूर्ण जाले ॥

३०] या ओवावद्दल विशेष चर्चा करण्याची माझी इच्छा नाहीं; तथापि अनुकूल प्रतिकूल एक दोन गोष्टी येथें नमूद करून ठेवणें इष्ट वाटतें. १ शिवकल्याणार्जि

आपल्या टीकेंत अनुमतामृताच्या ८०० आठशें च ओवी आहेत म्हणून स्पष्ट नमूद केले आहे. माझ्या या पोथीत ओवी ८०२ असून शिवाय या वर दिलेल्या अधिक आहेत. इतर सर्वत्र ८०६ अगर ८०८ इतक्या आहेत. म्हणजे मी वर नमूद केलेल्या अप्रसिद्ध ओवी सोडल्या तर माझे पोथीत ८०२, कुटुंबाचे प्रतीत ८०४, विष्णुबोवांचे प्रतीत ८०६, व इतरत्र ८०७।८०८ इतक्या ओवी आहेत.

शिवकल्याणाचा काल त्यांचे च कथनावरून १५५७ चा शक सुमार आहे. (अमृतानुमवावरील टीका संपली श्रीपंडरपुरी येथे शक १५५७ युवा संवत्सर). एकनाथमहाराजांनी श्रीज्ञानेश्वरी शक १५०६ तारण संवत्सरी शुद्ध केली; व तीत केरकार केला. तंजावर येथील शक १५१६ तील श्रीज्ञानेश्वरीत, 'ज्ञानेश्वरीपाठी' ओवी करील जो मन्हाठी। इत्यादि ही ओवी उपलब्ध होत नाही यावरून) [१० असा च केरकार जर श्रीज्ञानेश्वरीच्या इतर घंथात हि त्यांनी केला असेल तर शिवकल्याणांनी शक १५५७ मध्ये

यावरी भाषा ओवीबद्ध। अष्टशत मूल प्रबंध।

तो द्वादश प्रकरणी विविध। विवरिला ग्रंथ ॥ ८ ॥

असे विधान करणे अशक्य नाही.

पुढे, आताः शु॥ ३६ {

गो० का० चांदोरकर

१९. श्रीतुकारामहाराज यांचे सदेहप्रयाण

चमत्काराची परंपरा आमचे कडे उपनिषद् कालापासून आहे. निदान त्या काळाच्या उल्लेखांचा अर्थ चमत्कारदर्शक आहे अशी आज समजूत आहे. जड भिंती चालविणे, पशू करून वेद बोलविणे, व सदेहप्रयाण करणे, हे अर्वाचीन कालचे [२०] चमत्कार आहेत. या चमत्कारांची वर्णने अनेक संतांनी परोपरीने दिली आहेत. तथापि त्यांच्याबद्दल निश्चय कधी होईल की नाही हे अनिश्चित आहे. या साधु-संतांच्या पुराण्याच्या माझ्यापाहनेत व्यक्तीव्यक्तीच्या मनोरचनेचा पुष्कळसा भाग असल्याने मला वाटते असले चमत्कारांचे प्रश्न नेहमी संदिग्ध च राहणार.

तुकारामहाराजांच्या सदेह प्रयाणाचे बाबतीत साधकसाधक अनेक पुरावे मागे येऊन गेले व इतकी येत आहेत.

प्रथमं तो पाय घातला पाण्यांत । “ तुका म्हणे ” मात । राहिली ते ॥

यावरून श्रीतुकाराममहाराजांनीं घरीच प्रयाण केलें व त्यांस तत्कालीन साधूंच्या पद्धतीस अनुसरून, रुक्मिण विमानांत घालून जलसमाध दिली, असें एक मत आहे. त्यांनीं आपण होऊन, श्रीनाथ वगैरे संतांनीं जो मार्ग आकामिला त्यास अनुसरून देहूचे डोहांत जलसमाध घेतली असें दुसरे प्रतिपादन करतात. महाराज “ तीर्थयात्रेस निघून गेले ” याचा छंद अर्थ घेऊन, सरोवर च ते तीर्थयात्रेस गेले असा कित्येकांचा तर्क आहे. तर दुसरे म्हणतात कीं, महाराज गुप्त झाले; व हे सर्व भिन्नमतवादी आपापल्यापरीनें साधक बाधक प्रमाणें देऊन वा चमत्काराचा ऊहापोह करतात. मला वाटतें शक ११०० पासून शक १७२० १०] पावेतो आज उपलब्ध झालेले ग्रंथ (संतांच्या रुतीचे बाबतीत) अनुपलब्ध अशा ग्रंथांच्या मानानें अत्यन्त थोडे आहेत; व त्या च मानानें ज्ञानाचा परिघ हि संकुचित आहे. तेव्हां या काळांतील आपलें कर्तव्य अशा सहज अर्था न बसणाऱ्या गोष्टींच्या बाबतीत अथवा इतर बाबतीत होईल तितका साधकबाधक पुरावा नमूद करून ठेवण्यापलीकडे काहीं नसावें. कारण हा पुरावा जसा जसा चमत्काराच्या कालाचे जवळ जवळ जाऊन पोहोचिल तसें तसें आपलें तत्संबंधीचें ज्ञान निर्दोष होऊन तद्गत प्रमेयें हि बिनचूक होतील. कोणत्या पुराणगोष्टीवर आज च शेरा मारण्याची घाई कां प्हावी ! आतां कोणतें हि ज्ञान सान्त नाहीं हें जरी खरें आहे तरी पण ही त्याची अंतिम सीमा ध्यानांत घेऊन अपक्व ज्ञानावर हि इमात उभारणें हि अयुक्त आहे. तथात वर नमूद केलेल्या ६०० वर्षांच्या कालासंबंधी २०] निराश होण्याचें हि आतां कारण नाहीं, अशीं चिन्हें स्पष्ट दृग्गोचर होताहेत. संशोधनाचें काम करण्याची सुरक्षितास स्फूर्ति होऊं लागली आहे व ज्या कालाचें संशोधन करणें आहे तो राष्ट्राच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचा आहे व तसेंच तो काल हि पण अत्यंत पुरातन नाही. तेव्हां कोणत्या हि दृष्टीनें निराश होण्याचें कारण नाही व तसेंच अधीर होण्याची हि अवश्यकता नाही. असो. झणून महाराजांच्या प्रयाणासंबंधीं अगदीं तात्कालीन असा एक पुरावा मी आज नमूद करून ठेवीत आहे. आजपर्यंत उपलब्ध व प्रसिद्ध झालेला असा साधकबाधक पुरावा जरी कोणी एकत्र संकलित करील तरी सुद्धा त्यानें सारस्वताची एक मोठी कामगिरी बजावली असें होईल. आज मी जें काय आपलें पुढें ठेवणार आहे तें एक पद आहे.

३०] हें पद विहलनाथाचें आहे. विहलनाथांचा शककाल प्रत्यक्ष असा कोठें हि दिलेला माझे पहाण्यांत नाही. पण तो आपल्याला शोधून काढण्यास साधनें मात्र उपलब्ध आहेत. विहलनाथांची रुति प्रसिद्ध फारच थोडी; म्हणजे सारीं १०

पदे आहेत. उपलब्ध मात्र त्या मानाने बरीच जास्त आहे. त्यापैकी 'अश्वमेध' नावाच्या ग्रंथात त्यांनी असे म्हटले आहे:—

सदुद्ध मासा गणेशनाथ सारशांत राहतो ।

एका रसाळ अश्वमेध विठ्ठलनाथ गातो ॥ २६ ॥

यावरून या विठ्ठलनाथाचे गुरु सारशांत राहणारे गणेशनाथ कोणी होते हे उघड आहे. या सारशांतील गणेशनाथांचा उल्लेख महिपतिबाबा व भक्तमंजिरीकार राजारामभासादी यांनी दोघांनी हि आपले ग्रंथांत स्पष्ट केलेला आहे. पैकीं महिपतिबाबांचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. व भक्तमंजिरी ही फक्त उपलब्ध आहे. महिपतिबाबा आपल्या भक्तिविजयाच्या ५५ वे अध्यायांत गणेशनाथासंबंधी उल्लेख करतात की:—

[१०]

“ गणेशनाथ हे सारसां उज्जन बालेघाटीचे नाथपंथी. शिवाजीराजे पंढरीस असतो वृक्षांस उपदेश करतांना गणेशनाथ त्यांस आढळले. ”

या उताऱ्यावरून गणेश नाथांची वर ओळख पटलीच परंतु त्यांचा काळ हि कळला. हे समर्थकालीन होते याचद्वलचा पुरावा भक्तमंजिरीकार हि देतात.

राजारामभासादी यांनी केशवस्वामी भागातगरकर यांचे चरित्र वर्णन केले आहे त्यांत त्यांनी असा उल्लेख केला आहे:—

पंढरीस होणाऱ्या स्वामींच्या कीर्तनास रामदास (श्रीसमर्थ), रंगनाथ, निरंजन, गणेशनाथ हे येत असत.

यावरून महिपतिबाबा व भक्तमंजिरीकार यांची दोन गोष्टीत एकवाक्यता आहे.

[२०]

पहिली गोष्ट अशी की ' नाथगणेश ' हे श्रीशिव अथवा श्रीसमर्थकालीन होते व दुसरी गोष्ट ही की त्यांचा वास काही काल पंढरीत होता.

इतका महत्त्व पुरावा मिळाल्यानंतर आतां गणेशनाथांचे समर्थकालीनत्व आणि विठ्ठलनाथांचे व त्यांचे गुरुशिष्यत्व निःसंदेह शाबीत झाले असे म्हणण्यास कांही प्रत्यबाध नाही असे माझे मत आहे.

तेव्हा विठ्ठलनाथांनी श्रीतुकाराममहाराजांच्या प्रयाणासंबंधी जे काव लिहिले आहे ते विचार करण्यासारखे आहे हे उघड आहे. आजपर्यंत एक च गणेशनाथ व एक च विठ्ठलनाथ उपलब्ध आहेत, व वरील पुराव्यावरून विठ्ठलनाथांस तुकाराम-महाराजांचे समकालीन म्हणण्यास कांही हरकत नाही.

विह्वलनाथांचें पद

जड देह कसा घेउनि गेला तुकाराम वाणी ॥ १० ॥
 भजन पूजन भावबळें । जिंकिलें कळि काळ ।
 गर्जताति तिन्ही ताळ । ऐकताति कांनीं ॥ १ ॥
 पंढरिचा देव गडि । पाववील पेल धडि ।
 विह्वलनाथ गारिब गडि । त्यासि कोण मानी ॥ २ ॥

‘जडदेह टाकून’ आम्ही सर्वच जाऊ व आजरयत सर्व गेले. ‘जड देह घेऊन’ गेला हें सांगण्यांत कांहीं विशेष असल्यापांचून त्याचें मुद्दाम कोणी वर्णन करणार नाही. जलसमाधि घेणें हें आम्हांस आज जरी चमत्कार वाटणारें आहे तरी पेटणास १०] जाऊन जो शोध करील त्यास असें दिसून येईल कीं नाथांच्या वेळीं जलसमाधि घेणें हें कांहीं आश्चर्याचें नव्हतें. तेव्हां तुकाराममहाराजांनीं जलसमाधि घेतली हें विह्वलनाथांस कांहीं इतकें अश्रुतपूर्व नसलें पाहिजे कीं, ज्यायोगें त्यांनीं इतर साधु-संतांच्या जाण्यांत व तुकाराम महाराजांच्या प्रयाणांत एवढा विशेष पहावा कीं ते प्रयाण त्यांनीं मोठ्या प्रेमानें गावें व तें हि ‘जड देह घेऊनि गेला’ या शब्दांनीं गावें.

पण मीं जें हें पद वर दिलें आहे तें एका समकालीन संताचा पुरावा म्हणून दिलें आहे. या प्रश्नाचें समर्थन अथवा संडण करण्याचा माझा हेतु नाही.

धुळे,
 ज्येष्ठ व. ४/३५ }

गो. का. चांदोरकर

२०]

२० चोंभाकवि व संत

मंडळाच्या शक १८३३ च्या अहवालांत या कवीच्या उषाहरण काव्याचीं कांहीं छुटित पत्रें छापलीं गेलीं तेव्हां या कवीचें नांव आधुनिक महाराष्ट्रांत प्रथम ऐकलें. श्रीसमर्थीच्या वेळेपर्यंत हा कवि महाराष्ट्राला पूर्ण ठाऊक होता. पण पुढें आपणांस त्याचा विसर कसा पडला कोण जाणें ! शक १९०८ त देवदास होऊन गेले, त्यांना चोंभा कवीची चांगली ओळख होती. चोंभा हे नुसते कवि नव्हते तर संत हि होते. त्यांचा निर्देश रंगनाथस्वामींनीं आपल्या संतमालिकेंत केला आहे ही गोष्ट रा. पोतदार यांनीं आपल्या नजरेस आणली च आहे. रा. ग.

१००]

यांनी देवदासरुत संतमालिका कांहीं वर्षांमागे ग्रंथमाला मासिकांत प्रथम छापली व रा. पोतदार यांनी निराख्या प्रतीवरून सदरहु मालिका स्वतंत्र पुस्तकरूपानें येत्या चैत्रांत छापली. या संतमालिकेच्या हस्तलिखित प्रती बहुतेक रामदासी मठांतून आढळतात. देवदासांच्या पश्चात् या प्रती कांहीं कार वर्षांनी साल्या नाहींत. असें असतां प्रती करणारांच्या हातून पुढील चूक कशी झाली याचें नवल वाटतें.

सदरहु संतमालिकेच्या ७३ व्या ओवीचें प्रथम चरण रा. राजवाडे व रा. पोतदार यांना मिळालेल्या प्रतींत सालीलप्रमाणें आहे.

राजवाडेप्रतः— चाव भाव काम उघेश ।

पोतदारप्रतः— चाऊ भाउ कामेहेश ।

आणखी एक प्रत उदाहरणार्थ घेऊं. डोमगांव मठांतील बाड अनुक्रमांक १८[१० यांत बरील चरण असा आहेः—

डोमगांवप्रतः— चावभावकामघेश ।

बरील सर्व प्रतींनी थोडथोड्या चुक्या करून आज आपणांस कसें घोंटाळ्यांत पाडले आहे. आपण आतां रा. राजवाडे यांचा पाठ उदाहरणार्थ घेऊं.

चाव भाव काम उघेश ।

यांत “ व ” च्या ठिकाणीं पोतदार प्रतींतील “ उ ” व “ घे ” च्या ठिकाणीं डोमगांव प्रतींतील “ घे ” घालून जरा निराख्या रीतीनें पदे पाडलीं म्हणजे

चाउभा उका मउघेश ।

असा पाठ मिळतो. आणि हा पाठ आतां

चौभा येका मुघेश ।

[२०]

असा वाचावयास कांहीं हरकत आहे काय ? आणि तसा च तो तंजावर— भीमस्वामीच्या मठांतील बाड अनुक्रमांक ६ यांत आहे.

अशाद पाठामुळे अर्थाचा अनर्थ कसा होतो, याचें हें एक गमतीदार उदाहरण आहे.

शेवटीं मला इतकें च म्हणावयाचें आहे कीं, श्रीएकनाथांच्या हिं पूर्वी होऊन गेलेल्या या संतकवीविषयी पूर्ण शोध करण्याची ईर्षा संशोधकांना वाटली पाहिजे. व हे चौभा कोण होते, कोठें व केव्हां होऊन गेले, त्यांनीं कोणकोणते ग्रंथ केले इत्यादि माहिती संशोधकांच्या मंडळानें महाराष्ट्रास करून दिली पाहिजे.

श. श्री. देव

[१०१]

(संस्काररत्नमाला ग्रन्थाचे कर्ते)

२१ गोपीनाथ दीक्षित ओक यांचें एक पत्र

श्री:

श्रीमद्राघोजिनामाकृतरिपुदलनौगारकोपाभिधानो
राज्ञा दत्ता तु यस्मै सरसिलपदवी शोभते तत्पदव्या ।
शौर्योदारायनेकैर्विविधगुणगणैः शोभमानः प्रभुयः
तं त्वा पायादजस्रं तुहिनगिरिछुतानंदनः सिद्धिभर्ता ॥ १ ॥

१०]

स्वस्ति श्रीमद्रमोभारमणभजनपराय-
णासीमानुपमसद्गुणगणमंडित सत-
तविविधदृढप्रतिपालक धर्मस्थापक सर-
सेलाभिधपदवीविराजमान अंगारकोपा-
भिधानक रघुनाथाभिध प्रभुवर्येणु

छपेछु गणवर्यरुपापीयूषरसास्वादच्छुकोकोपाख्य गोपीनाथ दीक्षितकृतानेका
आशीराशिततयः समुल्लसंतु विशेषस्तु पौष शुक्ल प्रतिपदवधि यथातथ्यमवगतव्यं
उदंतस्तु भाषया पत्रलेखन कारण ऐसें जें आमचा चित्तामध्यें हें कीं श्रावकतुंडदशनं
ध्यावें यानिमित्त आपल्या प्रांतांत यावयाविषई चित्त उद्युक्त आहे यास प्रस्तुत यावें
तर अभिहोत्र स्वीकार करून संवत्सर संपूर्ण जाहाला नाहिं चैत्र शुद्ध अष्टमीस
संवत्सर होतो संवत्सर संपूर्ण जाहाल्यावाचून आपत्तिविना सीमानिक्रम करून जातां
न ये यास्तव प्रस्तुत येतां न ये प्रस्तुत आपत्ति ही नाहिं कळावे अनासि विशेष वे॥
२०] बाळंभट्ट अभिहोत्री हे पुण्यामध्यें आले यांची ही भेट जाहाली कार धोर शिष्ट सदा-
चारादिसंपन्न ज्या विषयानिमित्त ते पुण्यास आले तो विषय ध्यानास आला
शेणव्याचे येथें श्राद्धादिविषई कार्यामध्यें सकल शिष्टांची प्रवृत्ति आहे
तेव्हा अभिहोत्र्यानां तां प्रवृत्ति पाहून तुमचे प्रांती ही अशी च प्रवृत्ति ही आहे असे
श्रावणामध्यें आहे असें असतां दोषाक्षेपाचा संबंध नाहीं सूचनार्थ लिहिले असे सूत्र
प्रभुंमनि बहुत काय लिहिणें निरंतर रुपामिवृद्धि करीत असाव हे अनेक आशीर्वाद

× × ×

असें एक बाळबोध अस्तल पत्र चउलास एका सदृहस्थाकडे मिळालें. गोपीनाथ
दीक्षितांचे वैदिक बाम्हणावर अनंत उपकार आहेत, तेव्हा त्यांचें हें पत्र वाचण्यांत
हि एक प्रकारचा आनंद आहे.

१०२]

पत्रावरून शाकाचा निर्णय होत नाही. ते रघोजीराव आंगरे यास लिहिलेले आहे. रघोजीरावांनी कारकीर्द शके १६८० पासून १७१५ पर्यंत होती व दीक्षितांनी हि आपला सर्वमान्य ग्रन्थ शके १६८७ त संपविलेला आहे. या पत्रावरून पुढील बोध होतो:—

- (१) रघोजीराव आंगरे यांची योग्यता त्यांना दिलेल्या विशेषणावरून कळते.
- (२) गणपति हे दीक्षितांचे इष्ट देवत व होत. तेव्हा वक्रतुंडदर्शनाविषयी त्यांना आतुरता वाटणे साहजिक आहे.
- (३) चैत्र शुद्ध अष्टमीस दीक्षितांनी अग्निहोत्राचा स्वीकार केला होता.
- (४) अग्निहोत्र घेतल्यानंतर एक संवत्सर आपत्तीविना सीमातिक्रम करू नये.
- (५) दीक्षित नेहमी काशीस असत, पण त्यांनी पुण्यास येऊन अग्निहोत्र घेतले. [१०
- (६) धोर शिष्ट सदाचारादिसंपन्न ब्राह्मणांना रघोजीरावांचा आश्रय असे व अशा ब्राह्मणांपैकीं च वे. शा. सं. बाळभट्ट अग्निहोत्री हे एक होते.
- (७) शेषव्याच्या येथे श्राद्धादि विधि करावा का न करावा असा चडलास बाद पडला होता.
- (८) अशा धार्मिक वादांचा हि निर्णय त्या काळी पेशव्यांच्या राजधानीस होत असे.
- (९) शेषव्याचे येथे श्राद्धादिविषयी काशीमध्ये सकल शिष्टांची प्रवृत्ति होती.
- (१०) कुलाबा प्रांतात हि तशी प्रवृत्ति होती.
- (११) प्रस्तुतचा बाद अकारण आहे असे दीक्षितांनी ' सूचनार्थ लिहिले असे.

या पत्राचा रा. राजवाडे यांना हि थोडासा उपयोग होणार आहे. मंडळाच्या [२०] येथे वार्षिक संमेलनप्रसंगी रा. राजवाडे यांनी "भारतीय आर्यवंश" म्हणून एक अत्यंत उपयुक्त निबंध वाचला होता. गोत्रनामावरून आढनावे कशी पडली असावी याचे सदर लक्षात त्यांनी केलेले विवेचन अगदी नवीन आहे. त्या निबंधात " आंगरे " हे आढनावे " आंगिरसाः " या गोत्रनामावरून निघाले अशी उपपत्ति त्यांनी गोत्र १७४ वे व ३४२ वे या दोन ठिकाणी दिलेली आहे. परंतु बरील

पत्रात दीक्षितांनी "आंगरे" यांचे "अंगारक" असे उपाभिधान दोन ठिकाणी दिले आहे, ते रा. राजवाडे यांना विचारांत घ्यावे लागेल, असे वाटते.*

श्री. श्री. देव.

२२ पेशव्यांच्या ग्रामदेवता व कुलदेवता

श्रीमंत दादासाहेब आंकार यांचे दसरांत वाकेनीस (टोसर) यांचे कांहीं कागदपत्र सापडले त्यांत लेखांक १ चा कागद मिळाला व लेखांक २ चा कागद रा. पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन यांनी कर्ण्याच्या दमरांनील दिला. पेशव्यांच्या कुलदेवता व ग्रामदेवता मिळून एकंदर १५ आहेत.

लेखांक १ मध्ये अखेर बेरीज २५ दिली आहे. ती चुकीची आहे. देवता एक १०]१५ आहेत. व ह्या देवतांना नवरात्रादि प्रसंगां किती वेळा नैवेद्य दाखवावयाचे त्याचे आंकडे त्या त्या प्रसंगाचे नांवावर दिलेले आहेत. धावणीचे दिवशी एक एक नारळ फोडीत असत व गुळाचा नैवेद्य असे.

लेखांक २ मध्ये उल्लेखिलेले बाजाराव हे कोणते असावेत याबद्दल त्यावर मित्ती शक वगैरे कांहींच नसल्यामुळे समजत नाही. लेखांक १ मध्ये असलेल्या देवतांचा यांत उल्लेख असून शिवाय समस्तकुलदेवता म्हणून एक सदर जास्त आहे.

लेखांक १

श्री

यादी ग्रामदेवता वगैरे देवतास नैवेद्य घालावयाचे ते

१५ नवरात्रांत व कार्यप्रयोजनी घालावयाचे तपसीलवार

२०]

- १ उत्तरेश्वर कुलस्वामी
- १ जोगेश्वरी कुलस्वामी
- १ महालक्ष्मी कोलापुरवासिनी
- १ हरीहरेश्वर वस्तो हरेश्वर

* दीक्षितांनी आंगरे यांचे संस्कृतीकरणाने अंगारक असे रूप बनविले इतकेच आंगिरसाः हेच खरे रूप व ते आजवर अज्ञात होते.

- १ कालभैरव वस्ती हरेश्वर
- १ गणपती हरेश्वराचा
- १ भैरव वस्ती श्रीवर्धन
- १ जिवनेश्वर वा श्रीवर्धन
- १ लक्ष्मीनारायण वा श्रीवर्धन
- १ स्थानपुरुष वा श्रीवर्धन
- १ सोमजाई वा श्रीवर्धन
- १ कुमुद देव वस्ती श्रीवर्धन
- १ बाब देव दिव्याचा
- १ कालेश्वरी पुजाऱ्याची
- १ काळकाई मपऱ्याची

१०

१५

- २ नवरात्रांत दुसऱ्यापावेतो
- १ दिपवालीचे पाडव्यास
- १ वर्षप्रतीपदेस
- १ सिमरी पौर्णिमेस
- १ व्रतबंधास
- १ विवाहास
- १ आन्यत्र पुण्याहवाचन दिवसी श्रावणीचे व शान्त्योदक मात्र
सोरांजकरून [२०]
- १ मत्तादिक कर्मांचे दिवसी
- १ श्रावणीचे दिवसीचे दिवसी स्थानपुरुषाचे नावे नारळ एक कोडावा
व गुळ पावशेर वजनाचें प्रमाण नाही

२५

लेखांक २

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अयेत्यादि० प्राद्वर्थं गार्ग्यगोत्रोत्पन्नेन बाजीरावशर्मणा मम यजमानेन अनु-
ज्ञातोऽहं तत्पुत्रस्य भाविब्रतबंधकर्मणः निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं प्रथमं तद्व्यामदेवताभ्यः
कुलदेवतादिभ्यश्च तांबूलसर्पणं अक्षतसर्पणं च करिष्ये ॥

१४

[१०५]

- १ श्रीलक्ष्मीनारायणाय सांगाय सपरिवाराय तांबूलं स०
- १ श्रीस्थानपुरुषाय नमः तांबूलं समर्पयामि
- १ श्रीकालभैरवाय नमः तांबूलं समर्पयामि
- १ श्रीकुसुमादेव्यै नमः तांबूलं समर्पयामि
- १ श्रीमहालक्ष्म्यै नमः तांबूलं समर्पयामि
- १ श्रीउत्तरेश्वराय नमः तांबूलं समर्पयामि
- १ श्रीभैरवाय नमः तांबूलं समर्पयामि
- १ श्रीकालशिव्यै नमः तांबूलं समर्पयामि
- १ श्रीगणपतये नमः तांबूलं समर्पयामि
- १ श्रीकालिकायै नमः तांबु०
- १ श्रीजीवनेश्वराय नमः तांबूलं०
- १ श्रीसोमजाईदेव्यै नमः तांबूलं०
- १ श्रीयोगेश्वर्यै नमः तांबूलं०
- १ श्रीहरिहरेश्वराय नमः तांबूलं०
- १ श्रीबाबूदेवाय नमः तांबूलं०
- १ श्रीसमस्तकुलदेवताभ्यो नमः तांबूलं०

गं. ना. मुजुमदार.

२३ देवानंपिय

१ देवानंपिय व पियदसि हे दोन प्राकृत शब्द अशोकाच्या शिलाशासनांत ३०] येतात. पैकीं, देवानंपिय ह्या पांच अक्षरांसंबंधानें विवेचन करतों. हीं पांच अक्षरें जुळून लिहिलीं तर ह्या पांच अक्षरांचा एक सामासिक शब्द होतो. ह्या पांच अक्षरांतून पहिलीं तीन अक्षरें जुळून निराळीं लिहिलीं, म्हणजे देवानं व पिय असे दोन व्यस्त शब्द होतात. आतां अशोकाच्या शिलाशासनांत पांच हिं अक्षरें मिळून एक च सामासिक शब्द मूल लेखकानें मानिलेला होता किंवा देवानं व पिय असे दोन शब्द मानिले होते, तें शिलालेखावरून स्पष्ट होत नाहीं. शिलालेखांत प्रायः एकापुढें एक सारसीं अक्षरें लिहिलीं असल्यामुळें, समास आहे कीं व्यास आहे हें प्रथम दर्शनीं सांगणें अवघड जातें. तिन्हां, आपल्याला एक च तोड राहते. समास मानून अर्थ काय होतो व संदर्भांलं कितपत जुळतो हें पहावयाचें, किंवा व्यास मानून

अथ काय होतो व संदर्भाळा कितपत जुळतो हे पहावयाचे. पैकीं समास मानून अर्थ काय होतो, ते प्रथम पाहू. देवानांप्रिय या प्राकृत सामासिक शब्दाचे संस्कृत रूप देवानांप्रिय. देवानांप्रिय हा संस्कृत सामासिक शब्दाचे दोन अर्थ आहेत. एक, मूर्ख हा अर्थ, व दुसरा देवप्रिय हा अर्थ. दिव् धातूचे दोन अर्थ होतात, (१) सेवण व (२) प्रकाशन. पैकीं, सेलनार्थक दिव् पासून निघालेल्या देव शब्दाचा अर्थ जुगारी असा होतो, व प्रकाशनार्थक दिव् पासून निघालेल्या देव शब्दाचा अर्थ निर्जर असा होतो. पहिल्या पक्षां देवानांप्रिय या सामासिक शब्दाचा अर्थ जुगार्यांचा लाडका, अतएव निंद्य, मूर्ख असा निंदार्थक होतो, व दुसऱ्या पक्षां अमरांचा लाडका, अतएव पूज्य असा स्तुत्यर्थक होतो. दोन्ही अर्थ अशोकाच्या कालीं प्रचलित होते, हे उघड आहे. स्तुत्यर्थानें यद्यपि कोणी देवानांप्रिय हा सामासिक शब्द आपल्याला [१०] लावून घेतला, तत्रापि ऐकणान्याच्या मनांत त्या समासाचा मूर्ख हा निंदार्थ उदण्यासारखा आहे. तेव्हां, हा द्व्यर्थक सामासिक शब्द अशोकानें आपल्याला लावून घेतला असेल, असें मानण्याकडे प्रवृत्ति होत नाही. कित्येकांचे असें म्हणणें आहे की, देवानांप्रिय हा शब्दाचा लाक्षणिक अर्थ मूर्ख असा अशोकाच्या नंतर झाला, अशोकाच्या कालीं त्याचा देवप्रिय हा एक च वाच्यार्थ होता. पतंजलि, शंकराचार्य व बाण यांनी देवानांप्रिय हा सामासिक शब्द स्तुत्यर्थक योजिलेला आहे, तेव्हां अशोकानें हि तो स्तुत्यर्थक च योजिलेला आहे, असें हि कित्येकांचे म्हणणें आहे. हा म्हणण्यानें देवानांप्रिय हा शब्दाच्या मीं दाखविलेल्या द्व्यर्थवाला कोणत्याही प्रकारचा बाध येतो असें दिसत नाही. अशोक, पतंजलि, बाण यांनी प्रकाशनार्थक दिव् धातूपासून निघालेला स्तुत्यर्थक देवानांप्रिय समास योजिला [२०] असेल व प्रकरणानुरोधानें ऐकणान्याच्या किंवा वाचणान्याच्या मनांत स्तुत्यर्थ संदर्भानें उद्भवू हि शकेल. परंतु, निंदार्थ अगदीं उद्भवू शकणार नाही, असें नाही. पतंजलि, शंकराचार्य व बाण, ह्यांनी हा शब्द संदर्भानुरोधानें स्तुत्यर्थक योजिला असल्यामुळे, त्यांची गोष्ट सोडून देऊ. अशोकानें प्रोक्षित व सद्भावानें हे विशेषण आपल्याला लावून घेतलेलें आहे; तेव्हां वाचणान्याच्या किंवा ऐकणान्याच्या मनांत देवप्रियतेच्या बरोबर मूर्खत्वाचा हि अर्थ उदण्यासारखा आहे. विशेषतः वाचक किंवा श्रोता जर विरोधिपक्षाचा किंवा घट्टेसोर स्वभावाचा असेल, तर देव हा अर्थ त्याच्या मनांत उद्भवून, त्याच्या मुखावर हास्याची छटा तेव्हां च उमटेल. प्रत्यन्तरार्थ एक उदाहरण घेऊ. समजा की, भगवान् बुद्धानें आपल्याला सिद्धार्थ हे नांव घेतलें व ते सद्भावानें घेतलें. निरनिराळ्या श्रोत्यांच्या मनावर हा शब्दाच्या श्रवणानें काय [३०] भावना उभटवील तें पहा. श्रोता जर बुद्धानुयायी असेल, तर सिद्धार्थ शब्दानें चारी अर्थ ज्याचे सिद्ध झाले आहेत अशा थोर पुरुषाची कल्पना त्याच्या मनांत

उभी राहिल. परंतु, श्रोता जर बुद्धिविरोधी असेल, तर सिद्धार्थ म्हणजे फोडणी देण्याची मोहरी असा अर्थ करून, तो चार थट्टेसोर लोकांत बराच हुंशा पिकविल. असा हुंशा उत्पन्न झेऊं नये म्हणून च की काय, अमरसिंहानें बुद्धाच्या नाममालिकेंत सिद्धार्थ हा शब्द न घालता, त्याचा पर्याय शब्द जो सर्वार्थसिद्ध तो घातला आहे. सिद्धार्थां मत्स्यं चत्ताद, हें वाक्य ऐकून, (१) बुद्धानें मासा साह्या हा अर्थ जसा भाविकाच्या मनांत उद्भवेल, तसाच (२) मोहरीनें मासा साह्या, हा अर्थ विरोधी थट्टेसोराच्या मनांत उद्भवेल. ग्रंथांतून सिद्धार्थ शब्द येतो, परंतु व्यक्त्वानें तो थट्टेस पात्र होईल, हें त्या ग्रंथकारांच्या ध्यानांत यद्यपि आलें नाहीं, तत्रापि तें अमरसिंहाच्या ध्यानांत आलें व त्यानें तो शब्द मुद्दाम गाळला, असें १०] मला वाटतें. तो च प्रकार अशोकाचा कां न व्हावा ! प्रायः झाला असावा, व त्यानें देवानांप्रिय हा शब्द सामासिकभावनेनें योजिलेला नसावा, व्यस्तभावनेनें योजिलेला असावा.

२ वरील पृथक्करणानें एवढें निश्चित झालें कीं देवानांप्रिय असा समास धरून अर्थ नीट बसत नाहीं, संशयाला जागा रहाते. तेव्हां व्यस्त पदें धरून काय अर्थ निष्पन्न होतो तें पाहूं. दे वा नं प्रिय हा एकापुढे एक येणाऱ्या पांच अक्षरांचे असे दोन भाग पाडले असता, दोन अर्थ निष्पन्न होतात. देवानां प्रियः हा एक अर्थ व देवेभ्यः प्रियः हा दुसरा अर्थ. प्रारुणांत चतुर्थ्याचें काम पट्टी करते. देवानांप्रिय म्हणजे देवांचा लाडका व देवेभ्यः प्रियः म्हणजे देवांना लाडका. दोन्ही विभक्ती घेतल्या तरी मतलब एकच. देवानां प्रियः म्हणजे *liked of the gods* व देवेभ्यः २०] प्रियः म्हणजे *dear to the gods*. हा दोन्ही अर्थानून व्हिन्सेन्ट स्मिथाचा *Sacred* हा अर्थ वाटेल तितकी ओढाताण केली तत्रापि निघत नाहीं. आपल्या *Early History of India, 2nd. Ed. P. 166*-Note मध्ये स्मिथ खेणें प्रमाणें लिहितोः— “ His Sacred and Gracious Majesty ” is a fair equivalent of देवानांप्रिय प्रियदत्ति which words formed an official title and cannot be rendered faithfully by etymological analysis.

स्मिथनें *Sacred* हा अर्थ कित्येक युरोपीयन राजांच्या विरुदावलींच्या उपमानांवरून काढिलेला आहे. इंग्लंडचे राजे आपणास धर्माचे व संग्रधानाचे मुख्य समजतात व स्वतःस *Sacred, High, Gracious* वगैरे विरुदें लावतात. ३०] तो च प्रकार अशोकानें केला असावा, असें स्मिथला वाटलें इतकेंच. परंतु स्मिथनें एकच गोष्ट ध्यानांत घ्यावयाची होती, ती ही कीं, इंग्लंडांतल्याप्रमाणें भारतवर्षांत धर्माचें आदिस्थान राजाच्या ठावीं कधीं हि व कोणीं हि मानिलेलें

नाही. धर्माचे आदिस्थान भारतवर्षात फार पुरातन कालापासून वेदादिग्रंथांच्या व त्यांचा आशय सांगणाऱ्या धर्मग्रंथांच्या ठायीं अधिष्ठापिलेले आहे. इंग्लंडांतल्या प्रमाणें भारतवर्षांत धर्म हा राजाचा अंकित नाही; राजा धर्माचा अंकित आहे. भारतवर्षांत वस्तुतः राज्य कोणाचें ? तर धर्माचें. मोठमोठ्या राजांच्या व महान् महान् महानांच्या अशा उक्ती आहेत की, भारतवर्षांत धर्मराज्य आहे. या धर्मराज्याची, पुरोहित, राजा, अमात्य, दुर्ग, बल, कोश वगैरे अंगे आहेत. म्हणजे भारतवर्षांत राजा हा धर्मराज्याचें एक अंग आहे. इंग्लंडांतल्याप्रमाणें धर्माच्या भारती अधिकार करण्यास नाही. तेव्हां, सिध्द म्हणतो त्या अर्थानें Sacred हें विशेषण अशोक आपणा स्वतःला खुब्यासारखा लावील, हें बिलकुल संभवत नाही. आपण देवांचे किंवा देवांना लाडके आहोत, असें अशोक स्पष्ट म्हणतो. ह्या [१०] म्हणण्याचा आशय काय ? इतर माणसें काय देवांची लाडकीं नाहीत कीं अशोकाचें च तेवढी आपल्या लाडकेपणाची कुशारकी मिरवावी ? तर तसें नाही. अशी कुशारकी अशोक मिरवीत नाही. अशोक एका वैदिक संप्रदायाला अनुसरून हे शब्द वापरीत आहे. भारतीय आर्यकुळात फार पुरातन कालापासून असा एक संप्रदाय आहे की, आपलें पाळण्यांतील सर्व नांव कोण्या हि आर्यानें प्रकट करूं नये, एखाद्या टोपण नांवानें आपली प्रथा करावी किंवा निशान मूळ नावांत धोडा तरी केरबदल करून मग तें प्रकट करावें. याविषयीं सूत्रांतून स्पष्ट उल्लेख आहेत व हिंदुस्थानांत हा संप्रदाय अद्याप हिं विद्यमान आहे. ऐतरेयोपनिषदाच्या तृतीय ब्रह्माच्या शेवटीं ह्या पुरातन संप्रदायाचें एक नामांकित उदाहरण दिलें आहे. त्याला ब्रह्म दिसले. तेव्हां इदं अदर्शस् असे उद्गार त्यानें काढिले. ह्या उद्गारा- [२०] वरून त्याचें नांव इन्द्र असें पडलें. त्या इन्द्राला परोक्षत्वानें सर्व देव इन्द्र असें म्हणूं लागले. कां की, देव परोक्षप्रिय आहेत. प्रत्यक्ष जें इन्द्र हें अक्षरब्रह्मत्वक नांव तें परोक्षप्रिय देवांना आवडलें नाही, एतदर्थ त्यांनीं इन्द्र हें अक्षरब्रह्मत्वक परोक्ष नांव पसंत केलें. “ तं इन्द्रं मन्तं इन्द्र इति आचक्षते परोक्षेण, परोक्षप्रिया इव हि देवाः । ” ह्यांत, देव हे परोक्षप्रिय आहेत, ही गोष्ट प्रामुख्यानें लक्षांत ठेवावयाची आहे. पण जे आहेत तें प्रत्यक्षप्रिय असनात. म्हणजे इद्रियांना जें सहज गोचर होईल तें पशुंना किंवा पशुतुल्य द्विपादांना पसंत किंवा प्रिय होतें. परंतु जे देव आहेत, जे ज्ञानी आहेत, त्यांना परोक्ष जें अनुमानादि-प्रमाणजन्य ज्ञान तें प्रिय असतें. असें जे परोक्षप्रिय देव त्यांनीं इन्द्र हें जें प्रत्यक्ष नांव त्यांत केरबदल करून इन्द्र असें परोक्ष नामाभिधान पसंत केलें. आतां [३०] अशोकाच्या शिलालेखांतील देवानें प्रिय प्रियदसि राजा या शब्दांत हा पुरातन संप्रदाय कसा प्रतीत होतो तें पहा. अशोकाचें मूळ पाळण्यांतील नांव अशोक. हें प्रत्यक्ष नांव स्वतः उच्चारणें किंवा योजणें पुरातन संप्रदायाच्या विरुद्ध. सबब

पियदसि ह्या परोक्ष नांवाचा अशोकानें उपयोग केला आहे. उपयोग करताना असा परोक्ष नांवाचा उपयोग कां केला तें हि अशोक देवानंपिय ह्या शब्दांनीं व्यंजीत आहे. देवानां म्हणजे परोक्षप्रियाणां प्रियः अहं, असें अशोक व्यंजीत आहे. परोक्षप्रिय जे देव त्यांचा प्रिय जो परोक्ष नांवानें प्रथित पियदसि राजा तो असा हकूम करतो इ. इ. इ. शिलाशासनांत अशोक असें नांव अशोकानें कोठें हि कोरवलेलें नाहीं; पियदसि हें परोक्ष नांव च तो स्वतः सदा योजीत असे. कारण, तसा संप्रदाय भारतवर्षांत फार प्राचीन काळापासून होता. तात्पर्य, प्रिय-दर्शित, पियदसि, हें अशोकाचें परोक्ष नांव आहे. स्मिध् म्हणतो त्याप्रमाणें पिय-दसि ह्या शब्दाचा अर्थ gracious असा नाहीं. मुळीं हें विशेषण नाहीं. हें १०] विशेषनाम आहे. दीपवंशांत अशोकाला पियदसि ह्या च नांवानें उल्लेखिलें आहे. दीपवंशांत असा प्रयोग व प्रकार झालेला आहे, हें हि स्मिध् विसरला आहे व अज्ञानानें gracious असें भाषान्तर करता झाला आहे.

३ स्मिध् ज्याप्रमाणें पियदसि या शब्दाचा अर्थ गाफिलपणानें Gracious असा करतो, त्याप्रमाणें च इतर कित्येक लोक या शब्दाचा अर्थ Seeing bliss, आनंद पाहणारा असा नितक्या च गाफिलपणें करतात. सारा अर्थ असा:- परोक्षप्रियाः देवाः । परोक्षं प्रियं येषां ते परोक्षप्रियाः । देवानां परोक्ष हें प्रिय आहे. तें परोक्ष अशोक पहातो. तेव्हां तो देवानां जें प्रिय तें पहातो. अर्थात् अशोक देवानां प्रिय असणार च. तेव्हां प्रियदर्शित याचा अर्थ Seeing inferentially असा आहे. अशोक हा साध्या प्रत्यक्ष तेवढ्या गोष्टी पाहून राज्य हांकणारा २०] नव्हता. तर परोक्ष अनुमानानें विचक्षणा व अन्वोक्षण करून राज्यकारभार शिता-फानें चालविणारा धुरंधर मुत्सद्दी होता. ही गोष्ट प्रियदर्शित या शब्दानें व्यक्त होते यद्यपि प्रियदर्शित या शब्दांत असा खोल अर्थ आहे, तथापि अशोकानें हा शब्द आपलें विशेषनाम केलें आहे व प्राचीन संप्रदायाचा बोज राखिला आहे. चाणक्यानं आन्वोक्षिकी विद्येचे मांडे गोडवे गाथिले आहेत ते कौटिलीय अर्थ-शास्त्र या नांवाच्या नुक्त्या च प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांत पहावे.

४ आतां देवानं पिय पियदसि राजा या शब्दाचें भाषान्तर करूं. देवानां लाडका जो पियदसि नांवाचा राजाः King पियदसि beloved of the Gods स्मिध्च Sacred and Gracious Majesty हें भाषान्तर ह्यापुढें त्याज्य व दुष्ट मानावें हें उचित आहे.

३०]

वि. का. राजवाडे.

२४ व्याडि-संग्रह

पाणिनीयावर संग्रहनामक ग्रंथ करणारा जो व्याडि त्याचा हा संग्रह-ग्रंथ पतंजलिकृत महाभाष्याच्या अगोदर लुप्त झाला व ती उणीव भरून काढण्याच्या हेतूने पतंजलाने महाभाष्य रचिले, वगैरे दंतकथा विद्यमान वैयाकरणात प्रचलित आहे. परंतु, ही दंतकथा सालील उल्लेखावरून अविश्वास्य असावी असे स्मरण्यास वाव होतो. बाणभट्ट 'हर्षचरिता'च्या तृतीय उल्लासात व्याडिकृत संग्रहाचा येणेंप्रमाणें उल्लेख करितो:—

“तच्छ्रुत्वा बाणस्य चत्वारः + + + + + धातरः प्रसन्नवृत्तयः गृहीतवाक्या,
रुतगुरुपदन्यासाः न्यायवेदिनः सुकृतसंग्रहाभ्यासगुरवो लब्धसाधुशब्दा लोक इव
व्याकरणेपि” [१०]

ग्रंथे सुकृतसंग्रहाभ्यासगुरवः या पदांत व्याडीच्या संग्रहनामक ग्रंथाचा अभ्यास वाणाच्या चार भावांनीं केला होता, असें झटले आहे संग्रह स्मरणे व्याडिकृतग्रंथ असें विवाण शंकर टीकाकाराने केलें आहे. सुकृतः चासा संग्रहश्च सुकृतसंग्रहः । तस्य अभ्यासेन गुरवः महान्तः । उत्तमोत्तम रचलेल्या व्याडिकृत संग्रहग्रंथाच्या अभ्यासाने जे उपाध्याय या महान् पदाला पोहोचलेले आहेत, असा सुकृतसंग्रहाभ्यासगुरवः या पदाचा अर्थ होतो. Cowell and Thomas यांनीं त्या समस्त-पदाचे भाषांतर deep in the study of able works असें केलें आहे व ते त्यांच्या गाढ अज्ञानाचे पूर्ण दर्शक आहे. असो, Cowell आणि Thomas यांनीं सध्या कांहीं कर्तव्य नाही. बाणाने संग्रहग्रंथ, व्याडीचा संग्रहग्रंथ आपले चार भाऊ पढले होते असें ज्याअर्थी स्पष्ट झटलेलें आहे, त्याअर्थी वाणाच्या काळी [१०] स्मरणे शक ६०० त व्याडीचा संग्रह हयात होता, हें उपड आहे.

वि. का. राजवाडे.

२५ मुकुंदराजाचा एक संस्कृत ग्रंथ

१ वऱ्हाडोत विवांचें कारंजें नावाचें एक मध्यम शहर आहे. तेथें प्रस्तुत पोथी सांपडली. कारंजे इतिहासदृष्ट्या पुण्यतीर्थ आहे. कारण, शिवाज्यामहाराजांनीं हें

एकदा लुटलें होतें. हुबळी, सुरत, बार्सिलोर इत्यादि सुवर्णशिलाप्रमाणें च कांते हि उद्धारार्थ शिवपादस्पर्शाची वाट च पहात होतें. फार पुरातन कालापासून हे शहर व्यापाराची उत्तारपेठ आहे. येथें अगणित संपत्ति त्या काळीं साठली होती आणि स्वातंत्र्यार्थ प्रयत्न करणाऱ्या वीरांच्या गळ्यांत माळ घालण्यास उत्कृष्ट शाली होती.

२. हा पोथीचें नांव परमार्थतत्त्वप्रबोध असें पूर्वाधांच्या समाप्तीत दिलें आहे व महाभाष्य असें उत्तराधांच्या समाप्तीत दिलें आहे. पोथीचीं एकंदर पाने ११ आहेत. पूर्वाधांची समाप्ति अशी:—

“इति श्रीसकलयोगीश्वराचार्यश्रीहरिनाथचरणारविंदानवरतशि(शु)श्रूषाप्रसादलब्ध १०] ज्ञानतरणिकिरणभ्रेणीनिरस्तममस्तविद्याधिकारश्रीरामनाममुनीन्द्रचरणारविंदमकर-दास्वादमधुव्रतेन निरस्ताखिलसंसारविकारेण श्रीमुक्तिनाथमुकुंदमुनिना विरचितो निखिलाज्ञानवनदहनपटुः परमार्थतत्त्वप्रबोधः संपूर्णमस्तु ॥६॥ श्रीरुष्ण ॥ इ. इ. इ.”
उत्तराधांची समाप्ति अशी:—

वेदान्तसारसर्वस्वं पाबंढा नैव मान्यते ॥

किं जानीयुरिमे पापा हताः स्वीयासदुकिभिः ॥ १ ॥

पार्श्वानामभक्तानां नृणामुत्पथगामिनाम् ॥

एतद्विज्ञानसर्वस्वं मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥ २ ॥

शुद्धानां गुरुभक्तानां श्रद्धालूनां दयावताम् ॥

सुशीलानां सुशिष्याणां शास्त्रमेतत्प्रकाशयेत् ॥ ३ ॥

२०] आत्मज्ञानैकमूले भवसलिलनिधौ क्लिष्व(श्व)मानान्मनुष्यान् ।

दृष्ट्वा ज्ञानोपदेशात्सकरुणहृदयाकांततत्तारणेदुः(चटुः) ॥

विष्णुभूमौ युगेस्मिन्हरिरिति गदितः प्राप्तमाध्यंदिनीय- ।

स्वाध्यायप्रोक्तसर्वस्ववितरणजनित(१)ख्यातिरप्रेवर्तार्णः ॥ ४ ॥

जानानेन सत्ताप्ये(व्यने!)न तपसा त्वाराधितः शंकरः ।

पूर्णाहुत्यवसानहोमसमये प्रादुर्बभूव क्षणात् ॥

अग्नेरर्चिरिवापरः प्रकटितो ज्ञानैकमूर्तिस्तदा ।

मत्तः किं त्वमभीप्ससीत्यभिदधे तस्याग्रतस्तद्धि(स्थि)वान् ॥ ५ ॥

तत्तस्योपदिदेश सांगमसिलं यत्नेन जिज्ञासितं ।

भोदं मेदुरयन्नुवास च पुरः स्वांते च तत्स्थः क्षणं ॥

पार्वत्या सहितः शिवः शिववपुस्तास्मिन्पुरस्तात्स्थिते ।
 पश्यत्येव सविस्मये सकुतुके क्षिप्रं किलांतदंधे ॥ ६ ॥
 वेदांतप्रतिपादनत्वमहसो ज्ञान्वादिनाथादुरिः ।
 सच्छिष्यानधिकारिणो बहुरान्तसंबोध्य तत्त्वं परं ॥
 तन्मध्ये गुणवत्तरं वितमसं श्रीरामनाथो मुनिः ।
 साम्राज्येभिषिषेच योगविधिना पादान्वितं योगिनां ॥ ७ ॥
 ज्ञाने कस्याधिकारो भवति बहूतरः स्वेषु शिष्येषु मध्ये ।
 ध्यात्वैवं स्वेन चित्ते सकलगुणनिधिं श्रीमुकुंदं मुनीशं ॥
 निश्चित्यार्थान्वगृह्णन्(?) निखिलमपि तदाज्ञानसर्वस्वमस्मै ।
 सच्छिष्यायोपदिष्टं प्रसरति बहुशः किं च संघापते च ॥ ८ ॥ [१०]
 तच्छिष्यत्वमवाप्य सम्यगखिलान् मायांकतत्त्वार्थं विभू- ।
 त्वमंकुतवादमं(?) महिमा श्रीमान्मुकुंदो मुनिः ॥
 शिष्येष्वन्येषु सर्वेष्वहमधिकरूपावानस्यास्मि(?) जातो ।
 ग्रंथं यद्वोधासिद्धये कुरु बहुभुगमं ज्ञानसर्वस्वसारं ॥
 एवं विज्ञापितः सन् अवततशिरसा जित्यपालेन धीमान् ।
 सद्यो(यः)कृत्वा हि तस्मै सकलगुह्यः श्रीमुकुंदो मुनींद्रः ॥ ९ ॥
 ॐ तत्सन् श्रीमत्सकलवेदान्तार्थमहावबोधज्ञानसागरश्री-
 मुकुंदराजमुनिनिर्मितमहाभाष्यं समाप्तं ॥ ७९ ॥ श्री—

३. या समाप्तीत आदिनाथ—हरिनाथ—रामनाथ ऊर्फ रुपुनाथ—मुकुंदनाथ—
 अथा गुरुपरं दिली आहे. मुकुंद हें पाळण्यातील नांव व मुकिनाथ हें गुरुशिष्य [१०]
 परंपरेतील नांव असावे. रा. रा. चांदोकर यांच्या संग्रही केज येथे मिळालेली एक
 विवेकसिंधूची प्रत आहे तिच्या पूर्वाधांच्या शेवटी ११७ व्या पृष्ठावर खालील श्लोक
 आहे: —

शिष्येष्वन्येषु सत्सु स्वयमधिकरूपापार्जमासं तवांतो(?) ।
 ग्रंथं यद्वोधासिद्धुं कुरु शिशुभुगमं वेदवेदान्तसारं ॥
 एवं विज्ञापितः सन् सविनतशिरसा जैतपालेन वंद्यः ।
 सद्यः चक्रे मुकुंदो मुनिर्मलमहाराष्ट्रवाणीविगुंक ॥

हा मराठी विवेकसिंधूतील संस्कृत श्लोक वरील महाभाष्यातील संस्कृत श्लोका-
 सारखा हुबेहुब आहे व गुरुशिष्यपरंपरा एक आहे, तेव्हा मराठी विवेकसिंधूचा व या

संस्कृत महाभाष्याचा कर्ता एक च मुकुंदराज आहे, हे स्पष्ट च आहे. जैतपालाचे नांव मराठीत व संस्कृतांत दोन्ही ठिकाणी येते. तेव्हा विवेकसिंधूचा जो कर्ता मुकुंदराज म्हणून प्रसिद्ध आहे तो च हा संस्कृत महाभाष्याचा हि कर्ता होय, हात बिलकूल संशय नाही.

४ विवेकसिंधूच्या शेवटी ग्रंथकार आपणास बोवडा, आरुपवचन बोलणारा, अज्ञ, बगैरे विशेषणें लावतो. तीं लाक्षणिक आहेत. संस्कृत महाभाष्यावरून दिसत च आहे कीं ग्रंथकार मुकुंदमुनि परम विद्वान् व संस्कृतज्ञ आहे.

५ रा. रा. चांदोरकर याजवळील मराठी विवेकसिंधूच्या प्रतीच्या उत्तरार्धाच्या समाप्तीत सालील ओव्या आहेत:—

१०] वतं शकं अकरा दाहोत्तरू । साधारण सबत्सरू ॥

राजा शारंगधरू । राज्य करी ॥ १३३ ॥

अध्याय ११, उत्तरार्ध.

ह्यावरून असें दिसतें कीं जैतपाल वारून उत्तरार्ध संपावयाच्या काली त्याचा कोणी तरी शारंगधर नांवाचा संबंधी छिंदवाड्यांत किंवा आमगडांत राज्य करीत असावा.

६ वैनगंगेच्या तिरिं । अंबा नाम नगरी ॥ असें चरण विवेकसिंधूत आहे. ही अंबा नगरी ह्मणजे भंडान्याजवळील वैनगंगेच्या तीरचे अंभोरे हे तीर्थ आहे. येथे हरिनाथाची समाधि आहे. ह्या ठिकाणी सध्या वार्षिक उत्सव मोठ्या धाटनें होत असतो. रामनाथाची समाधि छिंदवाडांत आहे व तुळू मुकुंदनाथाची समाधि बेतुल जवळ खेडले या गांवीं आहे. अर्थात् मुकुंदराज (व जैतपाल) हा बेतुल, छिंदवाडा, १०] अंभोरे या वैनगंगेच्या भोंवतालील प्रांतांतल आहे. मुकुंदराजाच्या समाधीचा संबंध जोगाईच्या अंठपारीं बिलकूल नाही. अंबा या नांवावरून कोणी जोगेश्वरीचे अंबे (उर्फ मोमिनाबाद) म्हणून जे एकदां प्रचलित केलें तें तसेंच प्रचलित झालें. परंतु त्यांत कांहीं अर्थ नाही. आबें ह्मणजे अंभोरे, भंडान्याजवळील नागपूर प्रांतांतल समजावयाचें आहे. ह्या प्रांतांत मुकुंदराजाची शिष्यपरंपरा अद्याप हि आहे.

७ मुकुंदराज व हानेश्वर यांची परंपरा आदिनाथापासून आहे. ह्या दोघांत अंतर १० वर्षांहून जास्त नसावें, असें कित्येक वर्षांपूर्वीं मीं ह्मटलें आहे. तें च येथें हि पुनः नमूद करून ठेवितां.

८ महाराष्ट्रांत विचारप्रदर्शन दोन भाषांत-संस्कृतांत व मराठींत-होत असे, असें गेल्या वर्षी एका निबंधांत मी सिद्ध केलें आहे-त्याला मुकुंदराजाच्या ह्या संस्कृत महाभाष्यानें थळकटी येते.

वि. कां. राजवाडे

टीप—पार्श्वें ' करमणूक ' पत्राचे वर्ष १७ चे २७ वे अंकांत मुकुंदराजांची समाधि मध्यप्रांतांत बदनुराजवळ सेडले येथें आहे; जयत्याल हा रजपूत राजा होता, वगैरे इक्रीकृत प्रसिद्ध झालेली ह्या शोधाचे संबंधांत सास मोकामल्याचे दृष्टीनें शचनीय आहे. — संपादक.

२६ (प्राकृत) प्रास्ताविकपद्यानि

१ धामंत सरदार गंगाधरराव मुजुमदार यांच्या संप्रदास असलेल्या एका पोथींत विमनीकाव्य वगैरे पांच काव्ये आहेत. त्यांनींल ७।८।९।१० या पृष्ठांवर हीं पद्ये आहेत. सुभाषित आहेत. निरनिराळ्या प्राकृत ग्रंथांतून काढिलेलीं दिसतात
२ भाषा महाराष्ट्री व कचिन् शौरसेनी आहे. पद्यांत कोठें कोठें संस्कृत रूपें द्वि आहेत. [१०

३ चोविसाव्या पद्यांत शंकर नामक देवताचा उल्लेख आला आहे.

४ बहुतेक सर्व पद्यांत गंगाररसाचें व्यंजन आहे.

५ पांच चार पद्यांचें संस्कृत मूळांत नाहीं, तें मी दिलें आहे.

श्री

(प्राकृत)

तं णत्थि राउलं तं णत्थि घरं देउलं वि तं णत्थि ।

जत्थ अआरणकुविआ दो तिं वि सला ण दीसंति ॥ १ ॥

(संस्कृत)

तन्नास्ति राजकुलं तन्नास्ति गृहं देवकुलं अपि तन्नास्ति ।

यच्च अकारणकुपिता द्वौ त्रयो वा सला न दृश्यन्ते ॥ १ ॥ [२०

(टीका)

संतीति भावः

(प्राकृत)

दीसइ विविधचरितं जाणिज्जइ सुजणदुज्जणा विसेसेण ।
अप्पाणं च कल्लिज्जइ हिंदिज्जइ तेण पुहवीए ॥ २ ॥

(संस्कृत)

दृश्यते विविधचरित्रं ज्ञायते सुजनदुर्जनाः विशेषेण ।
आत्मानं च कलषते हिंश्यते तेन पृथिव्या ॥ २ ॥

(टीका)

पृथिवीभ्रमणे एतद्भानं भवतीत्यर्थः ।

(प्राकृत)

१०] भमरा जाणाहि गुणा जो चुंबइ बहुफूलजादाइ ।
घुणह किं जाणइ वपुरा सूकी लाकर साइ ॥ ३ ॥

(संस्कृत)

भमरो जानाति गुणान् यः चुंबति बहुपुष्पजातानि ।
घुणकः किं जानाति निरुष्टां गुष्कां लघुडिकां सादति ॥ ३ ॥

(टीका)

वपुरा निरुष्टे, लाकरि काष्ठे देशी । स्फुटं अन्यन् ।

(प्राकृत)

अप्यत्थावे भणिअं असरिसमग्गे सुगाइअं गीअं ।
मा-मा-निसेहवअणं मुरए तिणि वा लोका ण अग्घंति ॥ ४ ॥

२०]

(संस्कृत)

अप्रस्तावे भणितं असदृशमार्गे सुगीतं गीतं ।
मा-मा-निषेधवचनं मुरते त्रीणि वा लोका न अर्हन्ति ॥ ४ ॥

१ कलषते घट्टल कल्पते असें रूप हवें.

२ हा प्राकृत पद्याचें संस्कृत मूर्तात दिलें नाहीं, तें मी दिलें आहे.

भमरा जाणाहि बदल भमरो जाणइ असें हवें.

चुंबइ बदल चुंबइ हवें.

वपुरा हणजे वापुडी. वापुडी हणजे लुलक, निरुष्ट. वापु (ज्ञानेश्वर), वापडा, हा शब्दाचें मूळ वपुरा. परंतु हा प्राकृत वपुर (निरुष्टार्थक) कोणत्या संस्कृत शब्दापासून निघाला आहे तें शोधिलें पाहिजे, सध्या लक्षात येत नाहीं.

(टीका)

न श्लाघंते ।

(प्राकृत)

मेहस्त जलं चंद्रस्य सीअलं दिणअरस्त करफंसं ।
सधुरिसाणं वित्तं जीअणं सअललोअस्यं ॥ ५ ॥

(संस्कृत)

नेघस्य जलं चंद्रस्य शैत्यं दिनकरस्य करस्पर्शः ।
सत्पुरुषाणां वित्तं जीवनं सकललोकस्य ॥ ५ ॥

(टीका)

एते परोपकारार्थमेवेति भावः ।

[१०]

(प्राकृत)

हरिणा जाणंति गुणा वणे वसिरुण गीहमाहणं ।
ताणं वि अ णत्वि धणं जीअं वाहस्त अपपंति ॥ ६ ॥

(संस्कृत)

हरिणा जानन्ति गुणान् वने वसित्वा गीतमाहात्म्यं ।
तेषां अपि च नाम्नि धनं जीवं व्याधस्य अपपन्ति ॥ ६ ॥

(टीका)

गीतलोभेन पशवोऽपि प्राणान्त्यजन्ति नगरां का धान्ति भावः ।

(प्राकृत)

वाहम्मि गीअमाणे हरिणा अणं अ जीविअं दत्तं ।
धणो कुरंगणाहो वल्लिकणा जिणिया जेण ॥ ७ ॥

[२०]

(संस्कृत)

व्याधे गीयमाने हरिणा(१) अणं च जीविनं दत्तं ।
धन्यः कुरंगनाथो वल्लिकर्णो जितौ येन ॥ ७ ॥

१ चंद्रस्य बद्धल चंद्रस्त हवें.

२ लोअस्य बद्धल लोअस्त हवें.

५ वसित्वा बद्धल उषित्वा पाहिजे.

६ जीवं बद्धल जीविनं घेतलें तर उत्तम.

७ (पा.) वलि, (सं.) वलि म्हणजे काय ।

(टीका)

जीवदानेन ततोऽप्ययं अधिक इति भावः ।

(प्राकृत)

जणणी जणअं भवत्तं बंधुं गेहं धणं अ धण्णं अ ।
अवमाणहता पुरिसा वित्तं दूरेण छुट्ठंति ॥ ८ ॥

(संस्कृत)

जननीं जनकं भक्ष्यं बंधुं गेहं धनं च धाम्यं च ।
अपमानहताः पुरुषा वित्तं दूरेण त्यजन्ति ॥ ८ ॥

(टीका)

छुट्ट त्यागे देशी । सत्पुरुषा अपमानं न सहन्ते इति भावः । [९]

(प्राकृत)

गेहो कुह वि ण किज्जइ अह किज्जइ रत्तकंबलसग्गिछो ।
दिणमाणधोअमाणं सदा अ रंगं ण छुट्ठेइ ॥ ९ ॥

(संस्कृत)

ग्रेहः कुत्रापि न कार्यः अथ कार्यः रत्तकंबलसदृक्षः ।
दिनं बाणधौतमपि सदैव रागं न त्यजति ॥ ९ ॥

(प्राकृत)

जम्मंतरेण विरहे उत्तमपुरिसाइ जंतिअं पेम्मं ।
कालिंदी किह्विरहे अज्जवि कालं जलं बहइ ॥ १० ॥

८ छुट्ट हा प्राकृत धातू श्वट् (संपणे) या संस्कृत धातुपासून निघाला आहे- [२०]
श्वट् = छुट् = सुट्. श्वट्य = सोड् (णिच्). हे लक्ष्यात न घेता, प्राकृत वैयाकरण छुट्ट हा देशी शब्द अज्ञानाने व हलगर्जीपणाने समजतात व छुट्ट याचे संस्कृत भाषांतर त्यज् या धातूने करतात. वस्तुतः भाषांतर श्वट् या धातूने केले पाहिजे.

९ प्राकृताचे शब्दशः संस्कृत असेः—

ग्रेहः कुत्रापि न क्रियेत अथ क्रियेत रत्तकंबलसदृक्षः ।
दीपमानधूयमानं सदा च रंगं न श्वटयति ॥

(संस्कृत)

जन्मांतरेण विरहे उत्तमपुरुषैः यंचितं प्रेम ।
कालिंदी रुष्णविरहे अद्यापि कालं जलं वहति ॥ १० ॥

(प्राकृत)

चउरासि-णिअचंधेहिं णिज्जिअ-चउरासि-सिद्धपुरिसाए ।
अहिणव-सुरआरंभे सजओ ते दुल्लहो होइ ॥ ११ ॥

(संस्कृत)

चतुरशीतिनिजबन्धैः निर्जितचतुरशीतिसिद्धपुरुषायाः ।
अभिनवसुरतारंभे त जयस्तव दुर्लभो भवति ॥ ११ ॥

(टीका)

[१०

पुराणबंधास्त्वया ज्ञायन्तेऽधुना मया नूतनबंधः कार्पण्य-
वन्तया विदित इति भावः ।

(प्राकृत)

अहिणवसुरआरंभे जे रहकम्मणि होई छइल्ला ।
ते णागीणं हिअजे जीएण समं णं जाति विस्मरणं ॥ १२ ॥

(संस्कृत)

(अभिनवसुरतारंभे ये) रतिकर्मणि भवन्ति विदग्धाः ।
ते नारीणां हृदयजीविताभ्यां समं विस्मरणं न यानि ॥ १२ ॥

(टीका)

संभोगे स्त्राणां अतीव सुखं इति भावः ।

[१०

१० कंसातील संस्कृत मूळ पार्थीत नाही तें मां दिलें आहे. दुसऱ्या ओळीचे संस्कृत असें पाहिजे:—

ते नारीणां हृदये जीवेन समं न यानि विस्मरणं ।

प्राकृत श्लोकांत विस्मरणबद्दल विस्मरणं असा पाठ हवा. छइल्ल शब्दापासून मराठीत छेल शब्द आला आहे. छेलबकावालि ह्या सामासिक शब्दांत ह्या छेल शब्द दिसतो. छइल्ल शब्द देशी समजतात, परंतु तो संस्कृतोत्पन्न असावा. नफी मूळ मला अजून आढळलें नाही.

(प्राकृत)

घरणाहे विगए सह रअणीमज्जे वि चतुरनारीए ।
दोहो सणो लिहिओ हे सुंदरि केण अत्थेण ॥ १३ ॥

(संस्कृत)

गृह्णाथे गेते सति रजनीमध्येपि चतुरनार्या ।
दीर्घः सर्पो लिखितः हे सुंदरि केन अर्थेन ॥ १३ ॥

(प्राकृत)

धांसमदु विरहविहत्था दिट्ठी सणमत्थ सप्पदिट्ठीए ।
अंधारे घरसो(सो)क्खे सणो लिहिओ तदत्थेण ॥ १४ ॥

१०]

(संस्कृत)

विश्राम्यतु विरहविहस्ता दृष्टिः क्षणं अत्र सर्पदृष्ट्या ।
अंधकारे गृहसौख्ये सर्पो लिखितस्तदर्थेन ॥ १४ ॥

(टीका)

सर्पभयेन विरहव्याकुला दृष्टिः स्थिरा भवेत्, यद्वा भवद्विषोगेन गृहं सर्पमर्थं
दृश्यते इति, अथवा सर्पाद्युपघातेन मर्त्यव्यमिति सूच्यते ।

(प्राकृत)

किं जीविअस्स चिन्हं का भज्जा कामएअस्स ।
का पुण भूपतिपरिणी परिणीआ किं कुणइ बाला ।
का विस्सुमइ ण सअअं का दुल्लहा तिणि-लोअस्स ॥ १५ ॥

१०]

(संस्कृत)

किं जीवितस्य चिन्हं का भार्या कामदेवस्य ।
का पुनर्भूपतिगृहिणी परिणीता किं करोति बाला ।
का विस्मरति न सततं का दुर्लभा त्रिलोकस्य ॥ १५ ॥

(टीका)

किं जीवितस्य चिन्हं ! कामः । यावज्जीवति तावत्कामाभिलाषो भवति ।

११ गतं बहुल विगते पाहिजे.

का भायां कामराजः । रतिः । का पुनर्भूपातिगृहिणी ! कंदलारतिः । कंदली कलहयुका
रतिर्भूयाः । परिणीता किं करोति बाला ! । का विस्मरति न सततं । । कामकं ।
कामः शृंगारः तस्य कं सुखं न विस्मरति । का दुर्लभा त्रिलोकस्य ! कामकंदला
रतिः । त इति त्रैलोक्ये दुर्लभा इति भावः ।

(प्राकृत)

विरहो वसंतमासो जवणेहो पुढमजोवणारंभो ।
पंचमराअस्स धुणी पंचाग्नि को जणो सहइ ॥ १६ ॥

(संस्कृत)

[१०]

विरहो वसंतमासो नवस्नेहः प्रथमयौवनारंभः ।
पंचमरागस्य धुनिः पंचाग्निं को जनः सहने ॥ १६ ॥

(प्राकृत)

जासि विदेशं पडिअ णाहविरहेण सामलंगीए ।
मुसमुण्णमिअ कहियो गआगभे तुज्ज कुसलमत्थीति ॥ १७ ॥

(संस्कृत)

यासि विदेशं पथिक नाथविरहेण श्यामलंग्याः ।
मुसमुन्नस्य कथनीयं गतागते तव कुशलमस्तीति ॥ १७ ॥

(प्राकृत)

बैसिऊण मज्झ हिअए जीअं गहिऊण कुत्थ चलिदांसि । [२०]
पंथिअ परघरमंडन गमनं ते कहं होइ ॥ १८ ॥

(संस्कृत)

उपित्वा मम हृदये जीवं गृहीत्वा पुनः कुत्र चलितोऽसि ।
पथिक परगृहमंडन गमनं ते कथं भवति ॥ १८ ॥

१२ संस्कृत विपरिणाम मीं दिला आहे.

भांडकुदळ हा शब्द भंडकंदल या संस्कृत शब्दापासून निघालेला आहे. कंदल म्हणजे कलहयुक्त. कंदल याचें कुदळ, भंडपासून भांड. भांडकुदळ म्हणजे भांडसोर.

१३ धुनिः बद्दल ध्वनिः पाहिजे.

१४ हा पद्याचें संस्कृत मूळांत नाहीं तें मीं दिलें आहे.

(टीका)

यत्र तिष्ठसि तस्यैव सर्वस्वं गृह्णत्वा गच्छसि । अतः कुत्रापि ते स्थलं नास्ति ।
अतः पथिक धमणशील । अन्यच्च पथिकस्य कुत्रापि स्वगृहं नास्ति अतः परगृहं-
इन । इदमपि परकीयं तत्किं न तिष्ठसि । किं च यत्र तिष्ठसि तस्य धनं गृह्णत्वा
वेद्म्यते तं राजा बध्नाति अतः कथं गमनं इति भावः ।

(प्राकृत)

रससत्ता ससिवअणा हरहारआहारवाहणअणा ।
जलअरअरिवरगमणा हे मुग्धे कुत्थ दीसेसि ॥ १९ ॥

(संस्कृत)

१०] रसासका शशिवदना हरद्वाराहारवाहननयना ।
जलचरारिवरगमना हे मुग्धे कुत्र दृश्यसे ॥ १९ ॥

(टीका)

रसासका शशिवदना । इरस्य हारः सर्पः । तस्य आहारः वायुः । तस्य वाहनं
मृगः । तत्तुल्यनेत्रा । जलचरः मत्स्यः । तस्यागिः हंसः । तत्तुल्यगमना । हे मुग्धे
कुत्र दृश्यसे ।

(प्राकृत)

होतु तुह सव्वसिधी सुंदर चलिओसिं जत्थ कज्जेण ।
छप्पअ-वास-णिवासो तं दिज्जइ मज्झ नामेण ॥ २० ॥

(संस्कृत)

२०] भवतु तव सर्वसिद्धिः सुंदर चलितोसिं यत्र कार्येण ।
षट्पदवासनिवासः तं(?) दीयतां मम नाम्ना ॥ २० ॥

(टीका)

तव विरहेण मया गर्तव्यमिति भावः ।

(प्राकृत)

जणणिं जणणुप्पत्तिं पिअसंगं जीविअं धणासं च ।
सहिऊण बहइ णारी लोका दुःखेन मुंचंति ॥ २१ ॥

(संस्कृत)

जननीं जननोत्पत्तिं प्रियसंगं जीवितं धनाशां च ।
सहित्वा बहति नारी लोका दुःखेन मुंचंति ॥ २१ ॥

(टीका)

यावज्जीवं तेन दुःसेन तापिता भवन्ति इति भावः ।

(प्राकृत)

पाउससमयपवासो जोवणसमए वि होइ दारिद्रं ।
पुढमसिणेहविभेदो तिणिण वि गरुआइ दुःसाइ ॥ २२ ॥

(संस्कृत)

प्रावृत्समयप्रवासः यौवनसमये पि भवति दारिद्र्यं ।
प्रथमस्नेहविभेदः त्रीणि अपि गुरूणि दुःसानि ॥ २२ ॥

(प्राकृत)

हा हिअअं मम विहिणा घट्टिअं वज्जेण वज्जसारेण । [१०
बलहवियोजकाले जन्नगआइ संडसंडाई ॥ २३ ॥

(संस्कृत)

हा हृदयं मम विधिना घटितं वज्जेण वज्जसारेण ।
बलभवियोगकाले यन्न गतानि संडसंडानि ॥ २३ ॥

(टीका)

यन्न गतानि संडसंडानि संडशः इत्यर्थः । स्पष्टं शेषं ।

(प्राकृत)

रे संकर मा सिज्जसि अह सिज्जसि मा देहि माणवं जम्म ।
अह जम्म मा खु पेम्मं अह पेम्मं मा उण वियोजं ॥ २४ ॥

(संस्कृत)

[२०

रे शंकर मा सृज अथ सृजसि मा देहि मानवं जन्म ।
अथ जन्म मा खलु प्रेम अथ प्रेम मा पुनः वियोगं ॥ २४ ॥

(टीका)

सिज्जसि सृजसीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

(प्राकृत)

हिअअ कदुअ पवासं सहेइ तं अज्जिअ दुःसं ।
पिअमाणससारिछं सदा भमंतो ण पावेसि ॥ २५ ॥

(संस्कृत)

हृदयं कृत्वा प्रवासं सहस्रं तद्वर्जितं दुःखं ।
प्रियमनुष्यसदृशं सदा धमन् अपि न प्राप्स्यसि ॥ २५ ॥

(टीका)

जन्मांतरेषु तादृशप्रियसदृशो दुर्लभ इत्यर्थः ।

(प्राकृत)

मा जानासि विस्मरितं तुह मुहकमलेत्थि परमहंसो मे ।
सुण्णं भमइ शरीरं जत्थ तुअं तत्थ मे जीव ॥ २६ ॥

(संस्कृत)

१०] मा जानासि विस्मरितं तव मुहकमलेऽस्ति परमहंसो मे ।
शून्यं धमति शरीरं यत्र त्वं तत्र मे जीवः ॥ २६ ॥

(टीका)

अन्योपि हंसः कमले तिष्ठति । अत्र परमहंसो जीवः । आत्मा त्वद्धीन इत्यर्थः ।

(प्राकृत)

तुह रूअं उरधरिअं कंठे तुह गुणमुत्तिआमाला ।
तव णाम संजपंतो रुइकण वासरं गमए ॥ २७ ॥

(संस्कृत)

तव रूपं उरसि धृतं कंठे तव गुणमौक्तिकामाला ।
तव नाम संजपन् रुदित्वा वासराणि गमये ॥ २७ ॥

२०]

(प्राकृत)

तुह चित्ते णअणजुअं तुह जससवणे सुकण्णो(१)मे ।
जीहा तुह णामकिए हिअअं तुह पेमभावणं वहइ ॥ २८ ॥

(संस्कृत)

तव चित्ते नयनयुगं तव यशःश्रवणे सुकर्णो मे ।
जिह्वा तव नामकृते हृदयं तव प्रेमभावनं वहति ॥ २८ ॥

१५ प्राकृत पद्यांत अपि नाहीं.

१६ उरोधृतं पाहिजे. १७ वासरं पाहिजे.

(प्राकृत)

सो को वि णत्थि सुजणो जस्त कहिआमि अण्णदुःखाहं ।
आअंति जांति कंठे पुरेव हिअअं विलग्गंति ॥ २९ ॥

(संस्कृत)

स कोपि नास्ति सुजनः यस्य कथयामि आत्मदुःखानि ।
आयाति याति कंठे पुरेव हृदयं विल्लमंति ॥ २९ ॥

(टीका)

अस्मद्दुःखं अस्मानेष पीडयति । तदपहतां त्वदतिरिक्तः न
इत्यर्थः ।

(प्राकृत)

[१०]

विरला जाणंति गुणा विरला जाणंति णिद्वणसिणेहं ।
विरला परकज्जपरा परदुःखदुःखिआ विरला ॥ ३० ॥

(संस्कृत)

विरला जानंति गुणान् विरला जानंति निर्धनस्त्रेहं ।
विरलाः परकार्यपराः परदुःखदुःखिता विरलाः ॥ ३० ॥

(टीका)

दुर्लभा एतादृशा इत्यर्थः ।

(प्राकृत)

वक्खे सुरागरका णेहे करवीरकुमुमसारिळा ।
गम्मोण्णआ भुजंगी वेस्साहिअअं तथा होइ ॥ ३१ ॥

[२०]

(संस्कृत)

वक्त्रे सुरागरका स्नेहे करवीरकुमुमसदृशा ।
गमोन्नता भुजंगी वेश्याहृदयं तथा भवति ॥ ३१ ॥

(टीका)

मुक्तेनैव रागं कुर्वति । अचिरस्थितस्नेहाश्च । गमोन्नतगर्भा भुजंगी चलिमशका
ये पश्यति तमेव भक्षयति । तथा वेश्यापि प्राप्तं जनें भक्षयति । तस्मात्तत्सामीप्यं
त्याज्यं इति भावः ।

१० विलगंति असें रूप हवें.

[१२५]

(प्राकृत)

एको विलिहइ सग्गं एको उण मत्तं गजं धरइ ।
अण्णो अहि लहइ मणि वेशाहिअअं ण को लहइ ॥ ३२ ॥

(संस्कृत)

एको विलेहि सङ्गं एकः पुनः मत्तं गजं धरति ।
अन्यः अहेल्यते मणि वेश्याहृदयं न को लभते ॥ ३२ ॥

(टीका)

एतत्कदाचित्स्यात् । अपि वेश्याहृदयं तु दुर्पाप्तमेवेति भावः ।

(प्राकृत)

१०] कुलसंसयं अकीर्त्तिं होइ उण सलजनसमं सीलं ।
गमणं वेसाणं घरे ण जुज्जए धम्मसीलस्य ॥ ३३ ॥

(संस्कृत)

कुलसंशयं अकीर्त्तिं भवति पुनः सलजनसमं शीलं ।
गमनं वेश्यानां गृहे न युज्यते धर्मशीलस्य ॥ ३३ ॥

(टीका)

कुलसंक्षयादिदोषावहमित्यर्थः ।

(प्राकृत)

हत्थं सणस्स मुहे ^{१९}वि णिक्खिपइ विसं कुणइ आहारं ।
करिणा अ कुणइ सेलं वेसाहिं समं तथा संगो ॥ ३४ ॥

२०]

(संस्कृत)

हस्तं सर्पस्य मुक्ते निक्षिपति विषं करोति आहारं ।
करिणा च करोति सेलं वेश्याभिः समं तथा संगः ॥ ३४ ॥

(टीका)

साहसं कर्मेतदिति भावः ।

१९ अपि संस्कृतात् हवे.

(प्राकृत)

वेमं धरिऊण जणं जेअरे रमअंति वारमहिहा ३० ।

चोरो को वि जणो जो अतणोभेदं ण जाणादि ॥ ३५ ॥

(संस्कृत)

प्रेम्णा धृत्वा जनं नयनेन रमयति वारमहिहाः ।

चोरः कोपि जनो यो अतनोर्भेदं न जानाति ॥ ३५ ॥

(टीका)

अन्यस्तु इस्तेन गृह्णाति । वेश्यास्तु नयनेनैव । ये तनोर्भेदं न जानन्ति ते चोराः
साहितिकाः अकस्मान्मरणं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

(प्राकृत)

[१०]

जो जाणाइ जस्स जेहं सोस्स अवेक्खणं कुणइ ।

पप्पो रविकिरणाणं सुहइ प्फंसो ण चंदस्स ॥ ३६ ॥

(संस्कृत)

यो जानाति यस्य स्नेहं तैस्यापेक्षां करोति ।

पप्यं रविकिरणानां सुखयति स्पर्शो न चंद्रस्य ॥ ३६ ॥

(टीका)

येः सह येषां प्रातिः स तीक्ष्णोपि तस्य सुखायं भवति ।

शीतलोपि स्नेहाभावान्न सुखदः । वेश्यापि प्रातिवशात् आत्मा ।

कुलजाऽपि अशीतो अनात्मा । इति भावः ।

(प्राकृत)

[२०]

आसा ण देइ मरणं मरणेन विणा ण लम्भए पेम्मं ।

अवसर एव मरिज्जइ तेण लभिज्जए सुंदरो णाहो ॥ ३७ ॥

(संस्कृत)

आशा न ददाति मरणं मरणेन विना न लभ्यते प्रेम ।

अवसर एव मर्तव्यं तेन लब्धव्यः सुंदरो नाथः ॥ ३७ ॥

१० जेअरे प्राकृतं पद्यात् लिखितं आह तेथे णअणेण असा पाठ हवा.

२१ सः अस्य अवेक्खणं अस्मै संस्कृत इवे.

(टीका)

प्रत्याशया जीवितेन मया नाथो न प्राप्तव्य इति भावः ।
हन्ति प्रास्ताविकपद्यानि ।

वि. का. राजवाडे

२७ पूर्णानन्द

‘ पूर्णानन्द ’ यांचें आजपर्यंत फक्त नांव च काय तें माहीत होतें. पूर्णानन्द हे शिवराम स्वामींचे गुरु व रंगनाथ स्वामींचे परम गुरु यापेक्षा आपल्या माहितीची मजल जास्त पलीकडे गेली नव्हती. आज जी माहिती उपलब्ध झाली आहे तिचे योगाने ‘ पूर्णानन्दा ’चे चरित्रावर विशेष काहीं उजेड पडणार आहे असें १०] मुळीं च नाही. परंतु एसादे दुसरें पाऊल आपण पुढें त्यामुळें गेलों आहीं यांत संशय नाही.

अवधूतगीतेवरील टीकेची पोथी श्रीमंत चंद्रचूडांचे संग्रहांतील आहे. ही टीका आपला शिष्य जो ‘ चिदानन्द ’ त्याचे करिता पूर्णानन्दांनीं केलेली आहे.

या टीकात्मक गीतेचे एकंदर अध्याय ७ आहेत.

ओवी ३२४ + १७८ + १७८ + ७७ + ८७ + १६ + १२३ = १०६३.

एक हजार त्रेसष्ट आहेत. मूळ श्लोक देऊन त्यावर टीका केलेली आहे.

अवधूतगीता म्हणजे दत्तगोरक्षसंवाद आहे, हें विश्रुत च आहे. त्यांत

सखे मनः किं बहुजल्पितेन । सखे मनः सर्वमिदं च तत्त्वं ।

यत्सर्वभूतं कथितं मया ते । त्वमेव तत्त्वं गगनोपमं हि ॥

२०] या पहिल्या अध्यायांतील श्लोकानें संवादभंगाचा दोष घेऊं नये म्हणून पूर्णानन्द स्वामींनीं आपल्या टीकेंत स्पष्ट उद्देश केला आहे तोः—

ऐसा दिगांबर अवधूत । मन म्हणजे गोरक्षाशीं संगित ।

त्या संस्कृताचा मन्हाटा अर्थ । मी बोलिलों ॥ २४७४ ॥

तेव्हां अवधूतगीता ही गोरक्ष अवधूत संवाद नसतां स्वतःचे मनास केलेला ‘ मनोबोध ’ आहे, व हा विशेष लक्षांत ठेऊन टीकाकारांनीं प्रत्येक ठिकाणीं ‘ मनास ’ च बोध केलेला आहे.

जेतें आकाश लागलें दिसे पर्वती । हे तव लटिकी च भ्राति ।
 तैशी मना जण गति । बंध-मोक्षाची ॥
 तत्वमस्यादि वाक्येनि । सकळ प्रपंच निरगुनि ।
 आत्मस्वरूपनिर्वाणी । लीन होई मना ॥
 सखेया मना येक विचार । जंववरि नाहि स्वस्वरूपाचा निर्धार ।
 तंववरि प्रपंचाकार । सर्व निरसाया ।
 जेथें घट चि नाहीं । तेथें घटाकाश कैव काई ।
 मना तूं चि नाहीं । तेथें जीवित्व कैचें ॥

असो.

टीकेबद्दल हाके च लिहिलें असतां पुरें होईल, कीं मूळ ग्रंथ अद्वैतपर असून हि [१०
 -जिनका सोप्या मापचे यागानें सुबोध व आनंदायक आहे तितकी च-जास्त होणें
 शक्य नसल्यानें-सुबोध व आल्हादकारक ही स्वामींची प्राक्त टीका आहे. व या काला-
 नील उपलब्ध होणारे इतर ग्रंथ यावरून सुचणारी कित्येक प्रमेयें नमूद करण्याचें हें
 पल्ल नसल्यानें या टीकेसंबंधी विशेष लिहित नाहीं. तथापि एक गोष्ट येथें नमूद करून
 त्रेशाशी वाटते व ती ही कीं चोंभा कवीप्रमाणें अगदीं तुरळक अपवाद अपवाद
 म्हणूनच गणले तर शक ११०० ते शक १४०० असेर सर्व श्रेष्ठ वर्णांचे ग्रंथकार
 हे अद्वैत विषयाचें प्रतिपादन करणारे असून त्यांच्या कृतीवरून ते अनुभवी असा-
 वेत असें स्पष्ट दिसतें. त्यांची दृष्टि काव्याकडे नव्हती. लोकोपकाराकडे होती.
 आणि म्हणून च श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांस सर्व प्राक्त-ग्रंथकारांत आय मान आहे.
 कारण कीं अद्वैतासारखा दुर्बोध विषय आपल्या स्फूर्तिजन्य, प्रासादिक, व [२०
 प्रतिभापचुर क्षाणीनें त्यांनीं अत्यन्त सुबोध व काव्यमय केला आहे. असो.

पूर्णानंदस्वामींची ही टीका शक १५३२ साधारण संवत्सर माघ शुद्ध पंचमी
 सोमवार, या दिवशीं

सयादिपर्वत निश्चित । नाटल नगर आत्मकुंड तीर्थ प्रसिद्ध ।

जयार आधमीं शुद्ध ।

संपूर्ण केली.

नाटल ग्राम सयाद्रीचे पाठारावर आहे त्याचें हल्लीचें नांव काय असावें तें मल
 समजलें नाहीं. कदाचित् नातें पुतें असावें. पण हा तर्क आहे व त्यास आधार
 नाहीं.

स्वतः स्वामीनी च एक शंका घेतली आहे.

मज ज्ञानविज्ञानाचा भ्रम । नावडे येकपण लटिका भ्रम ।

तेथ हा भंथ करणे अधर्म । मा मज चि भासे ॥

मग हा भंथ कां केला ! तर

फळला निजानंदाचा धर्म त्वरित ।

आपला शिष्य जो चिदानंद त्यास बोध व्हावा म्हणून हा

“ प्रथरचनेचा गदारोळ ” झाला आहे. हे चिदानंद

कुशस्थळी ब्राह्मणवंशामाहारी । जन्म घेऊन वत्स गोत्रातील गणेशाचा आत्मज
जो गुळगुळा (१) गोविंद त्याचे पोथी बलाळ या नांवाने आला होता. त्या बला-
१०] ळने पूर्णानंद स्वामीची सेवा करून त्याचे प्रसादाने चिदानंद हे नांव मिळविले.

स्वामीनी जी आपली गुरुपरंपरा दिशी आहे ती स्वामींच्या च शब्दांनी
दिलेली बरी:-

आम्ही आदिगुरु आदिनाथ । तया पासून दत्ता हा बोध निश्चित ।

× × × ×

तयाचेनि प्रसादे । सदानंदा हे सुख आनंदे ।

× × × ×

सदानंदापासाव । रामानंदा बोध स्वभाव ।

सदानंद अवधूत । त्रियंबक-शिखरी बहुत । जाहाले तप × ×

× × × ×

२०] ते चि हे सुखाचे भरने । गंभीरानंदाशी निश्चित

× × × ×

ते चि हे सुख । गंभीरानंदापासाव देख ।

ब्रह्मानंदा आहक । दाटला बोध स्वस्वरूपाचा ॥

ते चि हे गुप्त । सहजानंदी होय ।

× × × ×

तयाचे उच्छिष्ट शेष । पूर्णानंदा निःशेष ।

हे सर्व अवधूत (दीक्षा धारण करणारे) होते.

तेव्हा परंपरा अशी:—

श्री आदिनाथ—इत्त (अवधूत) —सदानंद—रामानंद—गंभीरानंद—
ब्रह्मानंद—सहजानंद—पूर्णानंद.

याच परंपरेची आपण आणखी एक परंपरा देऊन तिचा विचार करू.

श्री आदिनाथ—मत्स्येन्द्र—गोरक्ष—मुक्ताबाई—चांगदेव.

श्री मुक्ताबाई शक ११९७ मध्ये जन्मल्या व त्यांच्या वयाचे पांचव्या वर्षी त्यांस उपदेश श्री गोरक्षनाथाचा झाला आहे. म्हणजे शक १२०२ मध्ये. ही आख्या-
यिका सरी नसली तसे शक ११९७-१२१९ हा श्रीमुक्ताबाईंचा काल आहे. तेव्हा
शक १२१५ पावेतो हि अथवा फार कशास शक ११९७ पावेतो श्री गोरक्षनाथ
जसावेत च, कारण श्रीमुक्ताबाईंस स्वप्नात उपदेश झाला असा कोठे उल्लेख नाही. [१०
आता 'अवधूतगीता' ही श्रीदत्तगोरक्ष म्हणजे 'अवधूतगोरक्ष' संवादरूप आहे.
तेव्हा अवधूतगीतेचा काल व श्री गोरक्षनाथाचा काल ठरविण्यास आपणांस फार
उत्तम साधन आहे.

त्यांची तुलनात्मक मांडणी करतो:—

(१२००-१२५०) श्री अवधूत—(१२५०-१३००) सदानंद—(१३००-१३५०)
रामानंद—(१३५०-१४००)गंभीरानंद—(१४००-१४५०)ब्रह्मानंद—(१४५०-१५००)
सहजानंद—(१५००-१५५०) पूर्णानंद.

रा. द्वावींनी पूर्णानंदाचा काल शक १५७० म्हणून दिला आहे. मी स्थूलमानाने
येथे उल्लेख केलेला आहे. कारण काल अवधूतगीतेचा ठरविणे आहे. तेव्हा ७
विष्णूपात वीस वर्षांचा फरक फार नव्हे. असो. [२०

पन्नास वर्षांची पिढी एक असे गणन केलें तर वर लिहिल्या प्रमाणे शक,
प्रत्येक अवधूताचा येतो. आणि म्हणून श्री अवधूत, श्री गोरक्ष, श्री ज्ञानेश्वर
नारायण, व श्री मुक्ताबाई हे सर्व शक १२०० मध्ये समकालीन होते; व म्हणून
'नवनाथ-चरित्र-कारांनी' श्रागोरक्षांचा जो समाधि शक "नवनाथ भक्ति-सारा"—
त दिला आहे तो चुकीचा आहे. श्री गोरक्षनाथ हे उत्तम संस्कृतज्ञ होते हे त्यांच्या
गोरक्ष-संहितेवरून दिसत च आहे; व त्या संस्कृत रचनेवरून आणखी असे हि
प्रमेय-अंधुकतेने-काढता येईल कीं प्राकृतांत संयोजनेचा उपक्रम होण्याच्या
कालापूर्वी ते होते. तेव्हा अवधूत-गीतेचा हि काल श्रीगोरक्षांच्या इयातीत च म्हणजे
शक १२०० चे सुमारास च असावा. हे तर्क आहेत. जास्त पुराव्याने विशेष उजेड
पावत पडेल. [३०

आवाज शुभा ११३५ }
धुवें

मो. कां. दासकर

२८ सदानंद

एका परंपरेत एका च नांवाच्या एकाहून अनेक व्यक्ती बहुधा असतात; यामुळे एकाहून दुसरा निवडणे फार जड जातं; ग्रंथांतील भाषेवरून ही निवड करणे तर फारच धोक्याचें आहे; कारण भाषेत फरक एका शतकाचे अवधीन उमगण्यासारखा पडतो व तो हि भाषा परिपक्व स्थितीत येण्यापूर्वी म्हणजे ती स्थित्यंतर पावण्याचे दर्शित असेल तर. तेव्हां ग्रंथरचनेच्या शकावरून च वर दिलेला भेद स्पष्ट करणे शक्य आहे; एखादी तो बहुधा अशक्य च समजला पाहिजे. परंपरा दिली १०] असल्यास ती परंपरा हि एक प्रकारचें साधन होऊ शकेल, परंतु या साधनाचा उपयोग करतांना हि फार सावधगिरी बाळगिली पाहिजे. कारण असें पुष्कळ वेळ पहाण्यांत येतें कीं, परंपरेतील कित्येकांचीं नांवां गाळलेलीं असतात; विशेषतः अत्यंत पुरातन परंपरा असल्यामुळे तिच्यांत नांवांचा विशेष भरणा असल्यास ही गाळण्याची पद्धत तर हटकून अमलांत आणली असते; दुसरे आणखी असें आहे कीं, एखाद्या अवधीन मुमुक्षु उत्कट मुमुक्षा उत्पन्न होऊन तो साधकाचा सिद्ध बनण्याचे योग्यतेस आला असता त्याचें उपास्य किती हि पुरातन असलें तरी त्या उपास्याची कृपा झाल्याबरोबर तो आपला गुरुवंश त्या उपास्यापासून च गणतो. उदाहरण देऊन याची सत्यता दाखविण्याची जरूरी नाही. तेव्हां या हि कारणानें परंपरा ही सुद्धा कालगणना करण्यास अथवा काल निश्चित ठरविण्यास २०] एक साधन आहे असें सर्वथैव धरून चालणें चिन्तूक होणार नाही.

हा सर्व विचार लक्षांत ठेवून च मी 'सदानंद' संबंधी थोडें लिहूं इच्छितों. त्यांत चुकी झाल्यास ती केवळ साधनांच्या अभावामुळे झाली असेल इतकें च मला सुचविणें आहे.

शक १८३३ चे अहवालान्त रा. राजवाडे यांनी 'गीताचंद्रिका' प्रसिद्ध केली आहे. ती पूर्णानंद-शिवराम यांची आहे. त्या ग्रंथाच्या आरंभी रा. राजवाडे यांनी शिवराम स्वामींची गुरुपरंपरा दिली आहे ती अशी:—

(१) सदानंद (२) रामानंद (३) निर्मलानंद (४) गंभारानंद (५) ब्रह्मानंद (६) सहजानंद (७) पूर्णानंद (८) सदानंद.

या परंपरेस जो आधार आहे तो असा:—

इय दत्त तथा सदानंद तयाच्या शिष्य रामानंद निर्मलदेव तो गंभीर गुरुनामो ।

ब्रह्म आनंदाख्य सहजानंद यामाराज पूर्णानंद चित्ती साठथा तुम्ही सदानंद ॥२५॥

रंगनाथ स्वामी निगडीकर यांची हि परंपरा ही च. भक्तमंजरीकारांनी (राजा-
राम वासादी) या स्वामींची जी परंपरा दिली आहे ती अशी:—

(१) सहजानंद—(२) रामानंद—(३) अमलानंद—(४) गंभीरानंद—(५)
ब्रह्मानंद—(६) सहजानंद—(७) पूर्णानंद—(८) निजानंद—(९) रंगनाथ.

या दोन्ही परंपरेंत नांवांत फरक असा वस्तुतः एकाच बाबतीत आहे. मूळ
सहजानंद असून ते सहजानंद म्हणून भक्तमंजरी कार म्हणतात.

आतां खुद्द पूर्णानंदांनी जी आपली परंपरा अवधूतगीतेवरील आपल्या टीकेंत
दिली आहे ती अशी:—

(१) सदानंद—(२) रामानंद—(३) गंभीरानंद—(४) ब्रह्मानंद—(५) सहजा-
नंद—(६) पूर्णानंद—(७) चिदानंद . [१०]

यांत 'निर्मलानंद' अथवा 'अमलानंद' यांचें नांव नाही. अवधूतगीतेवरील
टीकेंतील परंपरेच्या ओवी मीं फार लक्षपूर्वक पाहिल्या परंतु ज्या कोणत्या हि पदा-
हून 'निर्मल' अथवा 'अमल' असा अर्थ निघेल असें क हि पद नाही. तेव्हा
हा भेद सध्या तरी दुर्ज्ञेय आहे. असो.

या परंपरेपैकीं दोन परंपरा—मालिकेंत प्रथम एक सानंद आहेत व एकींत
शेवटींल ८ वे पुरुष दुसरे सदानंद आहेत. पैकीं प्रथमचे 'सानंद' 'जे रामा-
नंदाचे गुरु होते ते शक १२०० चे सुमारास असावेत असें मीं पूर्णानंदावरील
माझे लेखांत लिहिलें आहे. कदाचित् 'विठ्ठलास'—श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे
बहिर्लास—संन्यस्त करून किंवा गृहस्थाश्रम वेण्यास गुवांजा करणारे जे 'रामानंद'
त्यांचे गुरु हे सदानंद—प्रथमचे—असावेत. [२०]

दुसरे ८ वे पुरुष जे 'सानंद' आहेत त्यांचा गांताचंद्रिकेंत जो उल्लेख आहे
त्यावरून ते स्वतः शिवराम वामी असावेत असा संशय येतो. पूर्वाश्रमीचें नांव
'शिवराम' व संन्यस्त झाल्यावर त्यांचें 'सानंद' हें नांव गुह्यनीं दिलेलें असावें.
असो. पण प्रस्तुत विषयाचे 'सानंद' हे दोवाहून हि भिन्न आहेत.

श्रीमंत सरदार मेहेंदळे यांनीं रा. अतीतकर अर्भग यांचे संघट्टापैकीं एक ग्रंथ मला रूपेणें
दिला तो पद्मपुराणांतर्गत जनकयोगिनी-संवाद यावरील सदानंदांच्या टीकेचा आहे. ही
टीका सदानंदांनीं कधीं केली त्याबद्दलचा उल्लेख ग्रंथांत कोठें हि नाही, यामुळें हे
सानंद कोणा असा प्रश्न उत्पन्न झाला व म्हणून च हे दोन शब्द लिहिण्याचा
प्रसंग आला.

हे सदानंद श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे मागून झाले आहेत असें ग्रंथांतगत [३०]
पुराण्यावरून सहज सिद्ध करता येतें. पहा:—

दुसऱ्या प्रकरणाच्या आरंभी सदानंदानीं सहस्र नमन केलें आहे तें अंतः—

ॐ नमो सहस्र सकळाया । नमो निगमागद-प्रतिपाया ।

नमो भवरोगवेया । आराध्यमुर्ती ॥ २ × १ ॥

श्री ज्ञानेश्वरी पहाः—

ॐ नमो आया । वेदप्रतिपाया ।

जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥ १ × १ ॥

नमो जगदसिलपालणा । मंगलमाणि निधाना ।

सज्जनवनचंदना । आराध्यलिंगा ॥ १० × ३ ॥

तसेंच आणसी दुसरें उदाहरण पहाः—

१०] तेथ आत्मबोध पाऊ । पीकलें हें अमोलीक ।

तो पंथ सज्जन लोक । संपह करीनु ॥ ८ × २३ ॥

हे सज्जनाची बरो । येणें चि काळ सरो ।

हा दुःकाळ न धारो । क्षीण हि भरि ॥ ८ × २४ ॥

आतां सुखसुकाळ व्हावया । हे अध्यात्मिक कथा बोलिलि मिथा ।

प्रीति पावो दत्तात्रया । सदानंदु म्हणे ॥ ८ × २५ ॥

हें वर दाखविलेलें साम्य कल्पक्ष दिसण्याऐवजीं मनास भावणारें आहे, असो.

वरंतु या साम्यतेवरून च केवळ श्री ज्ञानेश्वरांचे नंतर हे सदानंद झाले असें ठरविणें घोक्याचें होईल; म्हणून आणसी बलवत्तर असें एक अंतःप्रमाण देतोः—

सदानंदानीं जी आपली परंपरा दिली आहे त अशीः—

२०] तो चि अर्त्री उदयाचर्ची । पूर्व-अनसूयेचा करकुर्ची ।

प्रकाशे औशमाळी । दत्तात्रये ॥

मग सदानंदु पक्षसंकोचु । होता तो पावतां रश्मीमेचु ।

ब्रह्मानंदु (१) विकचु । जाला मगु ॥

तोशवावया परागु । धरुनि जीविं अनुरागु ।

केमयानंदु महामंगु । पावला तेथ ॥

सर्वें स्वजाति विलयानंदु । सुखविभागिया तत्वविदु ।

तो केमयानंदु आमोदु । आत्मबोधु दिधला ॥

ऐसा वृत्तात्रय ओगुमाळी । प्रगटला सदानंद हृदयकमळी ।

तो परागु सेविता आळी । केमयानंद २० ॥

तें देखोनि विद्वद । पावले सज्जन वरूपद ।

माजी भोळा विलयानंद । विचक्षण ॥

ना तो विलयानंद मेघु । फेडावया मुमुक्षुवस्तुधेचा दाघु ।

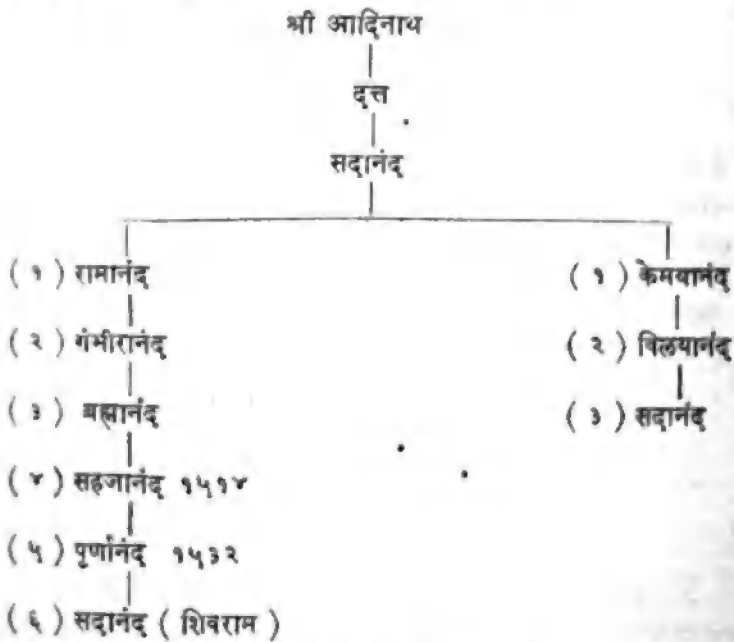
जाला तो वृष्टिप्रसंगु । सदानंद भूमी ॥ २२ ॥

७ यावरून जी परंपरा उघड दिसते ती अशी:—

दत्त—(१) सदानंद—(२) केमयानंद—(३) विलयानंद—(४) सदानंद.

या परंपरेतून ब्रह्मानंद मीं मुद्दाम गाळले आहेत, कारण २० वे ओवीवरून हे पुरुष परंपरेंत नव्हते असें उघड दिसतें. [१०]

ही परंपरा आणि पूर्णानंद अगर सदानंद (शिवराम स्वामी) यांनी दिलेली आपली परंपरा एक करून आपण पाहूं ह्मणजे या सदानंदांचा काल तेव्हा च स्पष्ट होईल. दोन्ही परंपरा एक केल्या तर अशी एक परंपरा दिसेल:—

या परंपरेतील प्रत्यक्ष ज्यांचा काल माहीत आहे असे दोन पुरुष आहेत. एक पूर्णानंद. यांच्या अवधूतगीतेचा रचना-शक १५३२ ह्या आहे. आणि त्यांचे च

गुरु जे सहजानंद त्यांनी केलेल्या योगवाशिष्ठसार या ग्रंथाचा रचना-शक १५१४ (पंधराशेंत आगळी चतुर्दशी) नंदन संवत्सर हा आहे. तेव्हा पूर्णानंदाचा काल अत्यंत स्थूल मानां शक १५००-१५४० हा धरण्यास थिलकुल हरकत नाही. तसें च सहजानंदाचा काल १४८०-१५२० हा गणल्यास चुक होईल असें हि नाही. या मानां सहजानंदाचे गुरु जे ब्रह्मानंद त्यांचे सम पिढीतील जे 'सदानंद' ते वर दर्शविल्याप्रमाणें १ लेख ८ वे सदानंद यांच्याहून भिन्न असून ते बहुधा १४२०-१४८० चा झुमारास होऊन गेले असावेत. वर दर्शविलेल्या दोहों सदानंदाहून यांची परंपरा भिन्न आहे व तसाच काल हि भिन्न आहे.

धर्मे आपाठ शुभा १११३५ }

गो. का. चांदोरकर

१०] सूचना:—'पूर्णानंद' या माझ्या लेखांत अत्यंत स्थूल दृष्ट्या मी त्यांच्या परंपरेतील पुरुषांचे काल दिले आहेत, त्यांत व आतां दिलेल्या पूर्णानंद व सहजानंद यांच्या कालांत वेद आहे. परंतु हे दोन्ही काल मी त्यांच्या आयुष्यातील एक शक निश्चित धरून त्यावरून अनुमित असे गणलेले आहेत, तसेंच पूर्णानंदावरील निबंध मी जेव्हा लिहिला तेव्हा सहजानंदाचा शक निश्चिततेनें मला उपलब्ध झाला नव्हता.

गो. का. चांदोरकर

२९. सहजानंद

२०]

॥ सहज पूर्ण निजरंमि रंगला ॥

या एका पद्यांशान्त परंपरेतील चार संतांचीं नावें आलीं आहेत. सहजानंद, पूर्णानंद, निजानंद, व रंगनाथ. हे जे रंगनाथांचे परात्पर गुरु सहजानंद त्यांचे ग्रंथासंबंधीं आज थोडें लिहीत आहे.

ग्रंथाबद्दल लिहावयाचें म्हणजे ग्रंथकाराबद्दल हि त्रुटित माहिती असावी, परंतु तशी माहिती 'सहजानंद' स्वामीबद्दल देण्यास आज साधनें उपलब्ध नाहीत. फक्त गुरुपरंपरा मिळाली आहे ती पूर्णानंदाचे निबंधांत मी मागे दिली च आहे. बाबकास ज्ञान पदं नये म्हणून पाहिजे तर पुन्हा वेतों:—

३३६]

श्रीदत्त—सदानंद—(निर्मल अथवा अमलानंद)—गंभीरानंद—ब्रह्मानंद—
सहजानंद—पूर्णानंद.

या परंपरेबाबून इतर काहीएक माहिती स्वतः स्वामीबद्दल मला उपलब्ध
हालेली नाही.

तेव्हा आता ग्रंथाबद्दल च थोडे लिहिणें योग्य होईल. सासवड येथील श्री
होपानंददेव मठातील ग्रंथ वरवर चाळीत असता सहजानंदांचे नांवावर असलेला,
एक ज्ञानप्रदीप अथवा ज्ञानदीपिका या नांवाचा ग्रंथ माझे पहाण्यांत आला.
हा ग्रंथ जुटित च त्यावेळीं उपलब्ध झाल्याकारणानें त्याबद्दल विशेष बोध होण्या-
सारखा नव्हता. फक्त एके ठिकाणीं

‘ सिद्ध कपिल ऋषी संवाद ’

[१०]

असें झटलें आहे व इतरत्र

‘ शिव भगवान संवाद ’

असें आहे.

यावरून ही कदाचित् कपिलगीतेवर टीका असावी असा संशय येतो, परंतु वेळ
नसल्याकारणानें मला विशेष चौकसपणा धरतां आला नाही. तथापि माझ्या
जवळ सासवड मठाची जी टिप्पणी आहे तींत या ज्ञानप्रदीपाचे नावासमोर एक
शेरा आहे तो विशेष महत्वाचा आहे; तो शेरा असाः—

भाषा जुनी

म्हणजे या पोथीतील रूपें जुनीं आहेत व इतकीं ओळखतां येण्यासारखीं जुनीं रूपें
ज्या पोथीत आहेत ती बहुधा नाथांचे वेळीं लिहिली गेलीं असावी असा तर्क [२०]
आहे. संशोधकांनीं जरूर या ग्रंथाबद्दल शोध करून तो हस्तगत होईल असें करावें.

दुसरा ग्रंथ सहजानंदांचा मला श्री. सरदार मेहेंदळे यांनीं दिला. या
ग्रंथांत सहजानंदांचें नांव प्रत्यक्ष कोठेंहि नाही व ग्रंथ हि अत्यन्त जुटित आहे.
परंतु त्यांत सद्गुरु ब्रह्मानंदांस नमन आहे व भाषा जुनी आहे. यावरून हा ग्रंथ
सहजानंदांचा च आहे असें निश्चिततेनें सांगता येतें.

ग्रंथ ‘ योगवशीष्ठसार ’ नांवाचा असून त्याचें फक्त १० वें प्रकरण च उप-
लब्ध झालेलें आहे व तें हि अपूर्ण च आहे. आरंभीं मात्र

जय जय सद्गुरु ब्रह्मानंदा । जय जय सद्गुरु परम मुसंदा ।

जय जय सद्गुरु चिदाचिदेदा- । तीत सदा ज्ञानमूर्ति ॥ १ ॥

१८

[१३७]

ग्रंथारंभीं सहस्र यां पदानां संबोधून ज्या अर्धीं गहानंदास नमन आहे त्याअर्धीं ते प्रत्यक्ष सदुरुच असले पाहिजेत म्हणजे त्यांच्या प्रत्यक्ष शिष्याचीच ही रचना असावी असे अनुमान सहजच निघते व ते चुकीचे नाही हे पुढे दिलेल्या ग्रंथरचनाशकावरून हि स्पष्ट होईल. असो.

श्रीमद्भगवद्गीतेइतका जरी नाही तरी 'योगवाशिष्ठ' हा ग्रंथ अत्यंत संतविर होता हे त्याच्या प्राकृतांत झालेल्या अनेक प्रतिकृतीवरून स्पष्ट होईल. हरिदास, शिवराम, व्यंकट, रंगनाथ, माधव यांनी योगवाशिष्ठाचे प्राकृतांत रूपांतर केले आहे व ही रूपांतरे उपलब्ध हि आहेत, परंतु आजपर्यंत उपलब्ध नसलेले असे श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे 'योगवाशिष्ठ' हि मला नुकतेच उपलब्ध झाले आहे. श्रीमद्भगवद्गीते-१०] वरील सर्व टीकांत जसे श्रीज्ञानेश्वरीस अग्रस्थान, तसेच या वर दिलेल्या सर्व योगवाशिष्ठांत श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या टीकेस अग्रस्थान मिळेल असा तो अग्रनीम ग्रंथ आहे.

त्याचप्रमाणे— म्हणजे श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचा जसा 'योगवाशिष्ठ' नुकताच उपलब्ध झाला तसा—सहजानंदांचा हि नवीनच उपलब्ध झाला आहे. सरदार मेहेंदळे यांनी ३ ग्रंथ माझे स्वार्थीन केले. त्यापैकी दोघांसंबंधी पूर्वी लिहिले आहे व, राहिलेला ३ रा ग्रंथ हा सहजानंदांचा 'योगवाशिष्ठ' नावाचा आहे.

इतुकिया वरि टीकाकर्ता । कर जोडुनि प्रार्थी संता ।

श्रीराम वशिष्ठसंवादु निरुता । येधुनि जाला संपूर्ण ॥

यां ग्रंथाची एकंदर १० प्रकरणे आहेत असे स्पष्टच दिसते व सहजानंद स्वामी २०] हि म्हणतात.

म्यां यथामति करुनि सांचे । केले ध्याख्यान दशप्रकरणांचे ।

ना ना तुमचे तुम्हीच बोलविले बांचे । म्यां केले हे हि म्हणो नये ॥

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी हि आपल्या योगवाशिष्ठाची १० दहाच प्रकरणे केली आहेत. व ते साय असल्याने त्यांची निरनिराळी नावे हि देता येतील. तसे सहजानंदांच्या योगवाशिष्ठाचे नाही. एकच प्रकरण उपलब्ध झाले व त्याचे हिशेवटचे पान उपलब्ध नसल्याने ते झुटित असे आहे. त्यामुळे इतर नऊ प्रकरणांची नावे समजण्यास इतकी तरी मार्ग नाहीच नाही परंतु दहाव्याचे नाव समजणे शक्य नाही. तसेच एकंदर ग्रंथ संख्या किती आहे त्याची हि अटकळ बांधवत नाही. कारण प्रत्येक प्रकरणाची ओवी—संख्या सारसीच असते असे नाही. फरक तरी थोडा थोडका ३०] असतो असे हि नाही. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या योगवाशिष्ठांत प्रकरणांची

ओवी संख्या पाहिली म्हणजे चुटित पंधावरून एकंदर पंधाऱ्या परिमाणाची अचूक बांधणें किती धोक्याचें असतें असें सहज दिसून येईल. श्री हानेश्वर महाराजांच्या योगवाशिष्ठाचे प्रकरणांतील ओवी-संख्या अशीः—

प्रकरण	१	लें	—	३६३
"	२	रें	—	८३
"	३	रें	—	५६
"	४	रें	—	६३
"	५	रें	—	४२
"	६	"	—	१४४
"	७	"	—	१२
"	८	"	—	४०
"	९	"	—	१०३
"	१०	"	—	१५७

[१०]

या दहा प्रकरणांपैकी एखादे प्रकरण उपलब्ध झालें व त्यावरून इतर प्रकरणांच्या विस्ताराबद्दल अनुमान काढूं लागलों तर अत्यंत मोठा प्रमाद होईल. हें लक्षांत घेऊन सहजानंदस्वामींच्या या दहाव्या प्रकरणाची ओवी संख्या सुमार २७० असेल असें जरी गृहीत धरणें साधारणतः बिनचूक होईल तरी तेवढ्यानें इतर नऊ प्रकरणांचा विस्तार अमुक असावा असें अनुमान काढतां येणें शक्य नाहीं.

आतां विस्ताराबद्दल जरी साशंक असणें दुस्त्याज्य आहे तरी या एकाच प्रकरणावरून एकंदर पंधाऱ्या स्वरूपाबद्दल अनुमान काढणें काहीं धाट्यें [११] होणार नाहीं.

एकंदरीत रचना पंडितपद्धतीची आहे. नाथ, मुकेश्वर, वामनपंडित व मोरोपंत यांचा कोणता हि पंधा हातीं घेतल्याबरोबर पंधाकाराच्या पांडित्याचा जो ठसा मनावर उठतो तो च सहजानंदस्वामींच्या या योगवाशिष्ठानें हि परिणाम होतो.

नाथांची अलोट भक्ति व भक्तिप्रेम, मुकेश्वरांचा प्रसाद, व मोरोपंताचे ठिकाणीं असलेलें या दोघांचे हि मिश्रण यांचे योगानें त्यांच्या पंधावर रचनेची छाप न बसतां उलट रसाचा परिपोष च होत गेलेला आहे. एरवीं संस्कृतशब्दांची ज्या मराठी रचनेंत बरीच मेसळ असेल ती साधारणतः दुर्बोध च व्याख्याची व ही दुर्बोधता रसमंगल विशेष कारणीभूत असते. उलट अत्यंत परिचयातील निव्वळ मराठी शब्दांच्या योजनेनें कदाचित् प्राम्यतेचा दोष येण्याची भीति असते, व म्हणून च [१२]

[१३९]

श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचें ग्रंथरचनेचें चातुर्य जितकें वर्णांचें तेवढें थोडें च हांगां आहे. कवीची अलोट प्रतिभा, चित्रकाराची कल्पना, साक्षात्कार ज्यास झाला आहे अशाची अधिकारयुक्त वाणी, वादीयाची भेदकता, सद्गुरूची कळकळ, सद्गुरूचें प्रेम व भाषाशास्त्रज्ञाचें शब्दनैपुण्य, व हीं सर्व एकवटून त्यांत चित्रकाव्याची हि भर पडल्यावर जो ग्रंथ निर्माण होईल, त्याची योग्यता काय वर्णांची ! श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा कल्पनामहोदधो इतका विस्तृत आहे कीं त्याचें उल्लंघन अद्याप कोणत्या हि प्राकृत कवीनें केलें नाहीं. मात्र त्यांच्या मागून आलेल्या सर्व संत-कवींनीं त्यांचा मनसोक उपयोग मात्र आपले ग्रंथांत केलेला आहे. व्यासोच्छिष्टं जग-त्रयम् अशी म्हणण्याची पद्धत आहे, तसेंच 'ज्ञानोच्छिष्टा प्राकृतकवि कृतिः' १०] म्हटलें तरी हि शोभण्यासारखी आहे. असो.

सहजानंद स्वामींची रचना नाथांच्या रचनेप्रमाणें पण्डिती आहे परंतु ग्रंथ-विषय व ग्रंथाविस्तार भिन्न व भिन्न प्रमाणाचा असल्यानें इतर गुणांचा विकास दृग्गोचर होत नाहीं. ओवी साडेतीन चरणी च आहे परंतु ती आठपशीर नसल्यानें तिच्यांत श्रीज्ञानेश्वरींतील ओवीसारखी सगभंता नाहीं. तथापि लांबलचक शब्दांनीं कां होईना पण विषय विशद करण्याची हातोटी बरी आहे. एक दोन उदाहरणें घेऊं:—

दृश्यदर्शनसंबंधास्तु भवेत् परमं सुखम् ।

दृश्यसंबलितो बन्धः तन्मुक्त्या मुक्तिरुच्यते ॥

या श्लोकावरील टीका पहा:—

१०] जालिया इंद्रियांसि पदार्थदर्शन । दृश्य हें पदार्थांसि होये अभिधान ।

आणि इंद्रियांचां ठाई जाण, दर्शनसंज्ञा बोलावी ॥

हा दृश्यदर्शनसंबंधु आत्मयासां । लावुनि आणिलें जें द्रष्टृत्वासी ।

तें चि मन बोलिजे निर्धारेंसि । सुखदुःसासि कारण जें ॥

एवं दृश्यदर्शनसंबंधें प्राप्ति । द्रष्टृत्व आणुनि आत्मयाप्राप्ति ।

आपुलिया संकल्प बह्वृत्ति । सुखदुःसातें उपजवी मन ॥

जेथ सुखदुःसासी अधिवासु । तेथ कैचा परम सुखाचा लवलेष्टु ।

सुखदुःख विलक्षण जो उल्हासु । तें चि बोलिजे परम सुख ॥

यावरि सद्गुरू खुणा । जरि आम्हां नव्हे दृश्य देखणा ।

तरी ठाव कैचा उरेंल मना । मनाभावें सुखदुःख नसे ॥

१०] जेथ सुखदुःखाची नास्तिकता । तेथें चि परम सुखाची आस्तिकता ।

तस्मात् करणात् आता । इदं मिथ्यं हे चि रघुपाति ॥

आत्मा दृश्य योगे कहन । पावे द्रष्टृत्वाचें बंधन ।

ते निबधाचें लक्षण । आतां मुक्ति ते ऐसी ॥

सोडी आत्मया ते दृश्यभाति । द्रष्टृत्वाची होये उपशान्ति ।

द्रष्टोपशमनी मोक्षप्राप्ती । ते चि मुक्ति बोलिजे ॥

उतारा लांबलचकं शाला तरी पण येकंदर ग्रंथरचनेची कल्पना होण्यास एवढा अवश्य च आहे.

या एका प्रकरणावरून विषयाच्या मांडणीची जी कल्पना होते ती अशी की अद्वैत प्रतिपादनाचा हा विषय असून हि श्लोकांत पूर्वापर संगति नाही. प्रत्येक श्लोक स्वतंत्र आहे; म्हणजे असें की एक श्लोक त्याचे पूर्वीचे जाणी न ठेवता [१०] इतरत्र ठेवला तरी हि अर्थभेद होणार नाही, उघड च आहे जेथे मागचे श्लोकांतून पुढचे श्लोकाची उत्पत्ति नाही म्हणजे जेथे विचारसंतति नाही तेथे श्लोकांची रचना सुत्रबधित मण्यांसारखी परस्पर भिन्न च असावयाची.

यातील सर्व च भाग उत्कृष्ट आहे, त्यांत हि माझे दृष्टीनें अधिक चांगला जो भाग आहे तो देऊन हा लेख पूर्ण करतो.

श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांनी ३ रे आध्यायांत, सरें नैष्कर्म्य कोणतें याबद्दल उपदेश केलेला आहे च. 'कर्मत्याग' म्हणजे 'अकर्म' राहणें नव्हे.

म्हणौनि संसृ जवं प्रकृतीचा । तवं त्यासु न घडे कर्माचा ।

एथ करुं म्हणति तेयांचा । आग्रहो चि उरे ॥

असे जे आग्रही आहेत त्यांस 'नैष्कियत्व' बाणलेलें नाही, तो सरा 'नैष्किय'

जो इंद्रियां आज्ञा करी । विषयांचं भय न धरी । [२०]

प्राप्ति-कर्म नव्हेरी । उचित जें जें ॥

म्हणौनि जे जे उचित । आणि अवसरें करुनि प्राप्त ।

तें कर्महेतुराहित । आचरे तुं ॥

याबद्दल सहजानंदानीं केलेली टीका देतो:—

आणि दृष्टि देउन श्रेयावरि । विहित-कर्म कदा न करी ।

कां जे अद्वितीय स्थिति च सुपरि । बाणलेसे निरपेक्षत्व ॥

एवं दोष न देखोनि जरि । निषिद्ध कर्मांचा त्याग करि ।

आणि विहित कर्मांतें आंगिकारि । श्रेयभाव न देखोनि ॥
 करूं नये तें न करी । करू ये तेणे चि वर्तें व्यवहारी ।
 परंतु करणे न करणे कुसरी । त्याचीं ठाई बोलों चि नये ॥
 त्याची सहजी बुडाली हेतु । म्हणोंनि सहजप्रवाहे वर्ततु ।
 ये अर्थीं येकु असे दृष्टांतु । तो अवधारी रघुत्तमा ॥
 जैसें बालक निहेतुकपणें । कर्म कार्य कर्तव्य नेणे ।
 कोण्डि येकु आपुला प्रवाह तेणें । इंद्रियद्वारा वर्ततसे ॥
 तैसि सहज समाधि बाणे जया । जो उमजोनि जाला नुमजण्या ठाया ।
 तो स्वप्रवाहे वर्तें परि तया । कार्य कर्तव्य न स्फुरे ॥

१०] एवंविध प्रवाह तरि नुमजाचा । परि सत्कर्माचि रूपभाव त्याचा ।
 ये अर्थीं दृष्टांतु गंगेचा । बोलिजेल ते आकर्णी ॥

नेष्कर्म्याबद्दल श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचें व सहजानंदस्वामींचें अशीं दोन्ही निद-
 पणें वाचकांपुढें ठेविलीं आहेत. तीं लक्षांत घेऊन मी जें वर स्वामींच्या रचनेबद्दल
 त्रिधान केलें आहे त्याच्या सत्यासत्यतेबद्दल वाचकांनीं च आपल्या मनाशीं
 निर्णय करावा.

ग्रंथसमाप्ति कालः—

पंधरा शतें आगळें चतुर्दशें । इतुकीं शालिवाहनशकासी वर्षें ।

नंदनसंवत्सर असे । येणे समयीं ॥

× × मास तरी पुण्यरूप अश्विन ।

२०] पशु तरि रुष्णाभिधान । तिथि तरि अष्टमीसह नवमी ॥

वासळ सोमसुताचा निश्चित ।

शक १५२४ नन्दन संवत्सर अश्विन रुष्ण ८१९ बुधवार.

आषाढ शुभा १३१३५ } गो. का. चांदोरकर
 धुळे }

३० महालिंगदासाची सिंहासन ३२ शी

हा ग्रंथ प्रस्ताविक । राजनीती अत्यंतक ।

डोळस होय लोक । आईकीलीया ॥ ३२ × ४५ ॥

वेताळपंचविशी व सिंहासनवत्तिशी हे संघ गद्यांत वरेच प्रसिद्ध व प्रिय आहेत. ते वरेच प्राचीन हि असावेत असें वाटते. कारण महालिंगांनी आपल्या वर दिलेल्या संघांत त्या दोहोंचा हि उल्लेख स्पष्ट केलेला आहे:-

रिद्धि सिद्धि प्रसन्न करणे । म्हणे राया तु वेताळ आणणे ।
हे कथा पूर्वी च तुज जाणे । सांघीतली असे ॥ ३१ X ५ ॥
माणे दीगांचराचिया बोला । राजा वेताळ आणो गेला ।
पंचवीस वेळा आला गेला । तेव्हा आणिला तो वेताळ ॥ ६ ॥
मर्ग ते वेळी वेताळे । पंचवीस कथेचे उच्चारण केले ।
याकारणे जगी बोलिले । वेताळपंचवीसी ती ॥ ७ ॥

यावरून वेताळपंचवीसी या संघाच्या पूर्वी च झालेली होती हे उघड आहे. [१०] आतां ती गद्यांत होती अथवा पद्यांत होती हे निश्चित सांगता येत नाही तथापि शाली ओवीवरून असे अनुमान निघते की, महालिंगदासांनी जशी सिंहासनवत्तिशी गद्यांत असलेली ओवीबद्ध केली तद्वत् च वेताळपंचविशीचा हि इतिहास असावा.

सिंहासनवत्तिशी ही पूर्वी गद्यांत होती यास प्रमाण खुद्द महालिंग च या संघांत नमूदतात:-

X आधार मन्हाटी । केली म्यां वरवी प्रपाटी ।
जे गायनकळा गोमटी । चांग दीशे ॥ ३२ X ३७ ॥

यावरून उघड आहे की या संघास प्रथम आधार 'मन्हाटी' असून 'चांग दीशे', म्हणून 'गायन कळेत' महालिंगदासांनी त्याचे रूपांतर केले.

महालिंगदासांचे हे 'गायन कळे' तील रूपांतर [२०]

शालीवाहन शकी । चौदा सत्यशाहासी देखी ।
रक्षाक्ष संवत्सरी ओकी ।

पुढचे शेवटचे पान दुर्दैवाने उपलब्ध झाले नाही, तरी शक १८८७ रकाक्षीत झालेले आहे हे उघड आहे. तेव्हा या कालापूर्वी वेताळपंचविशी व सिंहासन वत्तिशी आपापल्या गद्य (?) रूपांत प्रचलित होत्या यांत संशय नाही. आतां हा पद्य संघ कोणते योग्यतेचा आहे याबद्दल विचार करण्यापूर्वी संघकाराबद्दल थोडेंच विवेचन करणे शिष्टाचारास अधिक धरून होईल म्हणून त्याचा थोडा विचार करतो.

महालिंगदास

पूर्व सानदेशातील चाळीसगाव तालुक्यात गिरिजा उर्फ गिरणा नदीचे कांठी वाडें म्हणून एक खेडें आहे. जसें हें हल्लीं अगदीं लहान आहे तसें च १५ वे शतकांत हि लहान च असावें अशी कल्पना करण्यास एक कारण आहे, तें हें की, त्याचा उल्लेख महालिंगदास हे स्वतंत्र रीतीनें न करतां असा करतात:-

आचर्य देश म्ळेळ राहरी। बहाळ समीप मीजा तीरी ।

वाडे ग्राम पवित्र थोरी । तेथ हा ग्रंथ केला असे ॥

या वरून स्वतःच्या पावित्र्याबद्दल कदाचित् मान्य, परंतु विस्तारानें अगदीं लहान असें च हें वाडें तेव्हां असावें असा या उल्लेखानें बोध होतो. वाडें व बहाळ हीं दोन गांवि, गिरिजेच्या दोन कांठास जवळ जवळ आहेत. या वाडें गांवीं हा १०] ग्रंथ झाला. यावरून महालिंगदास हे १४८७ चे वेळीं वाडें येथें सानदेशांत होते या पक्षां यांची अधिक प्रत्यक्ष अशी माहिती कांहीं आजपर्यंत उपलब्ध झालेली नाही. तेव्हां त्यांच्या ग्रंथावरून अप्रत्यक्षतेनें जी माहिती मिळेल ती बरीचशी तर्कावर अवलंबून असावयाची हें उघड आहे. तरी प्रत्यक्षाच्या अभागीं अप्रत्यक्ष हि बोधप्रद व सूचक होईल म्हणून तशी थोडक्यांत देण्याचा प्रयत्न करतो:-

याचे गुरु कदाचित् महालिंग हे असतील व म्हणून च हे स्वतास महालिंग-दास म्हणवितात असें वाटतें. हा तर्क खरा असल्यास हे महालिंग नांवावरून बहुधा लिंगाहत असावेत. व म्हणून ग्रंथकार हि बहुधा लिंगाहत च असावेत लिंगाहताचा शिष्य लिंगाहत च असतो च असा कांहीं नियम नाही. शांतलिंग हे लिंगाहत होते पण त्यांचे शिष्य कृष्णापा—जयराम स्वामींचे गुरु—हे लिंगाहत २०] होते असा कोठें उल्लेख सांपडत नाही.

महालिंगदास हे संस्कृतज्ञ तर होते च, परंतु ते बहुश्रुत हि होते. विष्णुशर्मा पंडितामाणें गोष्टीचे रूपानें ज्ञानबोध करणें हें सामान्यतः बहुश्रुतता अंगीं आल्या-वांचून शक्य नाही. मधून मधून दिलेल्या संस्कृत श्लोकांच्या अवतरणांवरून त्यांचें वाचन विस्तृत होतें हें तर दिसतें च, परंतु त्यावरून त्यांची योजकता हि स्पष्ट होते. हे 'वेदांतमतानुयायी' होते असें येथें च सांगून ठेवणें बरें. श्रीविक्रमाच्या सभेंत भिन्नमतानुयायी पण्डितांची समा भरली असतां तेथें वेदान्त-मताचा विजय झाला असें महालिंगदासांनीं वर्णन केलें आहे. यावरून त्यांचा कल कोणीकडे होता तें स्पष्ट दिसतें. त्यांच्या अवलोकनांत कोणकोणते ग्रंथ होते हें जरी निश्चिततेनें सांगता येणें शक्य नाही तरी पण भर्तृहरिरुत शतकत्रय, सुभाषित, पंचतंत्र, श्रीमद्भगवद्गीता, श्रीज्ञानेश्वरी, श्रीमद्भगवत हे ग्रंथ त्यांनीं वाचले

होते व परंतु स्वतः संस्कृतज्ञ असल्याने कदाचित् वेदान्तपर इतर संस्कृत ग्रंथ हि त्यांच्या अंभोलोकनात असावेत अशी दृढ शंका येते. पण असला संकुचित निर्देश कारणे अयुक्त आहे. पूर्वील ग्रंथकारांच्या अंगी कोणते दर्जाची विद्वत्ता हवी असते अशाबद्दल काही ठिकाणी उल्लेख दिलेले आढळतात; त्यावरून असे दिसते की ग्रंथकारास संस्कृताचे ज्ञान उत्तम हवे असते व तत्पूर्वीचे प्राकृत ग्रंथकार हि त्याने वाचले असले पाहिजेत, शिवाय गुरुरूपा व प्राक्तन ही निराक्षी व. त्या दृष्टीने महालिंगदासांची तयारी इतपत तरी असली पाहिजे असे गृहीत धरण्यास हरकत नाही; आणि पुढील विवेचनावरून हे अधिक स्पष्ट होण्यासारखे हि आहे.

‘सिंहासनवत्तिशी’ हा ग्रंथ कल्पित आहे हे सहदर्शनीं च उघड होतं, व सर्व ग्रंथाचा एकदम विचार केला म्हणजे असे दिसून येतं की, प्रासंगिक विचार[१०] बाजूस सारले तर-ग्रंथकाराचे भर्ते- या जगात सर्व दुःखास कारण, व शुद्धीस ग्रंथ पाहण्यात अग्रणी अशी जी कनककृतिची जोडी, तिचा पाश तोडणे-हे प्रत्येक विचारी माणसाचे आय कर्तव्य आहे; व या ‘कनक व काता’ दुकलीचे वैयर्थ्य जिनके अधिक मनावर ठसेल तेवढे इतर आहे अशा दृष्टीने सर्व ग्रंथाची रचना झालेली आहे. विक्रमाचा जो मोठेपणा व जे ‘उदार्य’ ही ३२ पैकीं बहुतेक पुतळ्यांनी भोजजारापुढे गायिली ती त्याने अमोल वस्तू, अनर्घ्यरत्न व अमूर्ति सुंदर स्त्रिया यांचा मोह कसा वेळोवेळी सोडला याबद्दलची च होती. हा एक व विचार सर्व कथातून गोवला गेला असल्याने सहज व ग्रंथ कंटाळवाणा स्वरूपाचा परंतु प्रसंगोपात्त जे अन्य विचार महालिंगदासांनी प्रत्येक कथेत वाचकापुढे मांडले आहेत, जो एक प्रकारचा व्यावहारिक सामान्य बोध केलेला[२०] आहे. व त्यात जे व्यावहारिक चानुर्य गोविले आहे, आणि स्वतःच्या प्रमेयांच्या समर्थनार्थ जी प्राचीन संस्कृत, सयुक्तिक व अर्थपूर्ण अशी अवतरणे दिली आहेत, त्यामुळे संबंध ग्रंथास वैचित्र्य उत्पन्न होऊन, तो मनोरंजक झाला आहे व त्यावर सामान्यतः विद्वत्तेची हाक पसरली गेली आहे. असो,

त्या व ग्रंथाचे आज पर्यालोचन सायतेने न करता, त्यातील ऐतिहासिक दृष्ट्या, जो एक महत्त्वाचा भाग आहे तेवढा व देतो. वस्तुतः भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने व इतर दृष्टीने या १५ वे शतकातील ग्रंथाचे बरेच महत्त्व आहे. कारण श्रीज्ञानेश्वरीनंतर नाथांच्या काळी माथल कसाकसा करक होत गेला आहे हे दाखविण्यास जसा चौथा कवीचा एक ग्रंथ अत्यंत उपयुक्त झाला आहे, त्या व योग्यतेचा हा महालिंग दासांचा हि ग्रंथ आहे; व या ग्रंथावरून नाथांचे भागवत-एकादश स्कंध-सरोसर[३०] कोणत्या स्वरूपात पाहिजे आहे त्याची आपणांस सरी अटकळ होईल. सदरचा विषय एका निराच्या स्वतंत्र निबंधात गोविण्याचा माहा विचार आहे; आज वर दर्शविल्या प्रमाणे एक ऐतिहासिक भाग मात्र येथे देतो:-

एके वेळीं विक्रमानें ' छत्तीस कुळीचे ' धोर धोर । उपकुळीचे साठी ॥

३६ कुळीचे व ६० उपकुळीचे राजे मेळविले. हे ३६ व ६० मिळून ९६ कुळीचे रजपूत राजे एकत्र मिळाले. ते कोण कोण त्यांचीं नांवां महालिंगदास देतात:—

“ सूर्यवंशी , सोमवंशी, यादव, विदर्भ, प्रभार, इस्वाकु, चव्हाण, चाळके, चोळी, शिराळे, सेंघव, लाडीके, अतिहार, सिन्धके, माणक्याण, चापोल्कट, शंभ, शब्द-कुट, करपाळ, हर्नाट, बंदेले, सुहील, सुहीलपुत्र, राज्यपाळ, पोंतिक, धनपाळ, मासकाळे, तुरमोहीनि, हुन, अनंग, विकुंभ, दाहि, माहापरी, दधीपक, हाडोड, थोड, ”

१०] हीं ३६ कुळें सांगून महालिंगदास म्हणतात:—

आतां उपकुळें सांघेन । त्यासीं यावे जी अवधान ।

छत्तिसामाजि अडनावे जाण । परोपरींचीं ॥ ९१ ॥

जैसे स्थानीं बसले । ते चि अडनांव पावले ।

अथवा करणीस्तव जाले । नाना कुळाचे ॥ ९२ ॥

मीं साठ अडनांवां हीं:—

बाप, वेडाईत, पवार, देउरे, वक्राळेकर, हे कुळीचे प्रभार ॥

अहीरराय, सोनवणी, सोळचकी, देवरे, सदानसी, सुरवाड, फादरदेशी, माहि-बीसे, हे चाळोके म्हणोजति ॥

तावडे, चव्हाण, बागुळ, रासोडे, मकोडे, नाहुले, ते जाधव बोलीजति ॥

२०] कुठार, मालिंगें, यांत च तहळ मिसळतात, कळंब व कंदर्प हे एक च ॥

पुन्हां अडनांवां सांगतात:—

बाघेल (त !) मकबाण, माडिये, जेठिये, सोडे, चावडे, गिरनार, महाले, कासेले, गोहेल, गोन्हाईत, पट्टियार, चांदेलेक, धुवर, देवडे, सुमाद, सेगार, सोडैले,

गोल्हाटीचे अडनावे चि ते ।

पेशारार्ची अडनांवां:— मामैरे, डंसळे, गदाळिये, बैस, दोरीक, डोड, बैहीये, धावड, चुडासमा, पान, गांधे, बाजी, जाडीजे, वसंतर, शिधिले, वाडले, शीबोदवे, बाहे, कडाडिये, भलेमले, सरडिये, येरडीये, सांसकुमार, कराळिये, उसीरे, बाहिरमवे, साठीये, सेलोटे, सेलार, डांबरे, बोरीचे करवंदकार, सर्लींग, लासेकार, गजताण

(जगातप नव्हे,) सणकार, जोषा, बाबीसव्हार, गड्डे, कसवे, पादुरडे, भदाळेज, वडे, सताळीच, गंगोडे, दाडिंगा, चेहिलीच वासमोरे, वराडांचे वाच, चवरे, चके, भोरे, (सामाळीचे) मोहारक, थोरहात (थोरात), मुरवे (साळीचे), मडवे, नागबंधारे, गाड्कबाड, झालके, वडले, विंगळे, लेले, कोलीने, सीर, साहस, बाणेरे, बाणसंड, काढमवर, मोहिते, पगार, चिदार, (अणीजवराने).

या होवोनि अगणित । परोपरीची बहुत ।

ते सांगता विस्तार होईल कथेस । तेणे श्रोते कोपती ॥

यावरून वर दिलेलीं नांवे संपूर्ण नाहींत हें उघड आहे आणि म्हणून राहिलेलीं " अगणित । परोपरीचीं बहुत । " यांत त्यांचा समावेश होतो.

श्रीशिवछत्रपतींच्या जन्मापूर्वी केवळ ६२ वे वर्षी वंशहाजी महाराजांच्या भर[१० अमदानीच्या पूर्वी सुमारे ५० वे वर्षी हा ग्रंथ लिहिला गेला. त्या वेळी याच ' राजपुत्र ' (महालिंगदास रजपुतांस राजपुत्र म्हणतात हें विचार करण्यासारखें आहे) वंशांतील एक अद्वितीय पुरुष स्वपराक्रमानें आपल्या असिल कुलास व कुलभूमीस केवढ्या योग्यतेस चढवील याची महालिंगदासांस कल्पना हि नव्हती ! कोतून असणार ! मावी गोष्टींचें अज्ञान असल्यानें बरींच मुसदुःखें या जगातील इलकीं झाली आहेत.*

गो. का. चांदोरकर

३१ श्रीसुषेणकृत आयुर्वेद महोदधि

मोगलाईत कच्छ येथें एका वेद्याकडे ग्रंथ पहात असता हा ग्रंथ-अपूर्णच-मिळाला. एकंदर पाने १०२ आहेत. प्रत्येक पान चार बोटें रुंद असून १२ बोटें २० लांब आहे. नक्की माप यावयाचें म्हणजे ३ इंच रुंद व ९ इंच लांब आहे. पान नेहमींचे पद्धतीप्रमाणें दोहों बाजूंनी लिहिलेलें आहे. मूर्बीचे पद्धतीस अनुसरून कागद दुहेरी आहे प्रत्येक पानाचे एकेका बाजूवर ६ पासून ७ पावेतों ओळी आहेत. परंतु मध्यमार्गी जागा सोडली असल्यानें ती बाजू दुहेरी लिहिल्यासारखी भासते.

अक्षर अत्यन्त बळणदार व शाई काळीभोर-पूर्वीची असावी. इल्ली कित्येक

* सदाशु निबंध बाचला त्या वेळी भोजापासून भोसले नांव व्युत्पादितां येत असें रा. राजवाडे यांनीं प्रतिपादिलें.

ठिकारणीं शाई पुसटू लागली आहे. पोथी कागदावर लिहिली असून तिचा विशेष असा आहे की तिला बगेवर मध्यभागी एक वाटोळें छिद्र आरपार आहे. ताडपत्रावर पोथी लिहून नंतर ती पत्रे मृत्त्रांत ओवण्यास सुलभ जावीं अथवा काण्डीलिक तिच्यांत बसवितां यावी म्हणून त्या ताडपत्रास मध्यभागी छिद्र पाडण्याची पूर्वीची बहिवाद होती य हल्लीं हि श्रीरामेश्वराकडे यात्रेकरुंचीं नावें ताडपत्रावर लिहून देण्याची दक्षिणेंत पद्धत आहे. परंतु कागदाचे पोथीस असें छिद्र मी आज हें प्रथम च पद्दत आहे. हें एक या पोथीचा लेखन काल ठरविण्यास साधन च होईल अशी माझी समजूत आहे.

पोथी उत्तम रक्षण केली असून हि कागद इतका जीर्ण झाला आहे की,
१०] जेव्हा पोथी बाहेर काढावी तेव्हा तेंव्हा पानांचे थोडेसे तुकडे पडतात च.

या पोथीवर शक कोठें दिलेला नाहीं. तथापि एकंदर स्वरूपावरून व अंतःप्रमाणावरून ह्या संभवनीय काल माझ्या मते शक ११०० ते १३०० मधील असावा. असें वाटतें. त्याचीं कारणें थोडीशीं देतां.

१ प्राचीन 'अ' कार जो आज आपणांस माहीत आहे तो ५ असा आहे.

त्याचें शक १३०० चे सुमारचें रूप फक्त इतकें च राहिलें आहे. त्यास

'उ' जोडून त्याचा 'ओ' या स्वरूपाचा त्या च वेळचा उपलब्ध

होतो. ओं हा असा त्यावेळीं काढलेला आहे. या पोथींत हा कोहीना

या च स्वरूपाचा आहे. 'ओ' हा अलीकडील 'ॐ' असा न काढतां अ + उ

= ओ म्हणजे ' ' असा काढलेला आहे. यावरून ही लिपि जुनी आहे

२०] व म्हणून ती शक १३०० चे पूर्वी अगर सुमारास लिहिली गेली आहे.

२ शके ११०० मधील पाटण येथील शिलालेखांत मात्रा मागे दिलेली दिसते. उदाहरणार्थ 'भेषजम्' लिहिणें झालें तर तें 'भपजम्' असें लिहिलेले सापडतें. ही मागां मात्रा देण्याची पद्धत शक १४ चे नंतर एसाद्या पोथींत अस-

तेली मासे पडण्यात नाही. या पोथीत अशी मात्रा मागे देण्याची सरांस पद्धति ठेविलेली आहे.

३ नाचपत्रात व शिलालेखांत सरेक अक्षरें द्वित् लिहिण्याची चाल आपण व्हातो. उदाहरणार्थ 'वर्गः' वर्गः 'वर्ज' वर्ज्जम् ' असें लिहिलेले आढळते. हा पद्धत पुरातन आहे. आधुनिक पोथीत असली पद्धत उचललेली आढळत नाही. अशी सरेक अक्षरें या पोथीत सर्वत्र द्वित् आहे.

४ 'म' हे अक्षर प्राचीन एका विशिष्ट पद्धतीने होत. इल्लीं हें अक्षर 'म' अक्षर 'म' असें काढतात. पूर्वी हे 'त' असें काढीत असत. हा भकार शक १००० नंतर कोठे हि दृष्टीस पडणार नाही अशी माझी पूर्ण समजूत आहे. १३०० मध्ये 'त' व 'म' असा मिश्र सापडेल. या पोथीत हा आधुनिक भकार नाही. [१०

५ 'स' या अक्षराची रूपांतरे होत गेली आहेत 'ज' पासून 'स' निघाला असला पाहिजे हे उघड आहे. 'ज' हा अत्यन्त पुरातन 'ह' असा आहे.

म्हणजे रूप पुढे 'हु' असें झाले. पुढे 'अ' दर्शक व पूर्ण उच्चाराने साधन

म्हणून जेव्हा एक काना बहुतेक-सर्व-अक्षरांचे मागे लागला तेव्हा 'ज' चे रूप 'हु' असें होऊन नंतर 'ह' असें झाले. 'स' हा या च

'ज्य' ला वर उभी रेख जोडून काढू लागले म्हणजे 'ज्य' असें 'स' चे रूप बनले व पुराण्या पोथीतून 'स' चे असेंच रूप सापडते इल्लीचे पोथीत वर दिलेले 'ज्य' हे रूप बनण्याचे पूर्वीचे रूप दिलेले आहे म्हणजे ते 'ह'

असें आहे. धोडा सूक्ष्म विचार केला तर पूर्वीच्या ज पासून च हे रूप निघाले असून वर दिलेल्या 'स' चे रूपापेक्षा हे पुरातन आहे असें तेव्हा च नजरेस येईल. [२० शक १००० शेत हे रू मिळावयाचे नाही.

६ पोथी संस्कृतात आहे परंतु काहीं काहीं ठिकाणी मराठी (मराठी) शब्द दिले आहेत तेथे 'ळ' कार इष्ट असून 'ल' कार च लिहिलेला आहे. उदाहरणार्थः— ताडुलाचे पांठ केले.

७ सर्वांत श्रेष्ठ प्रमाण या पोथीचे शेवटीं एक पान ओढ (त्यावर ८५ असा आंकडा आहे). त्यावर कुसळीचा मंत्र लिहिलेला आहे. तो देतो:—

ॐ नमः कावरुल कामपीठ कामाक्षा जागिणी । लांब कुसळी
 १। च लोंणीं आपुलेया गुसलणं आणी । आरे दद्यां आर बुध्न डलति
 चलसि तरि नाय दुर्गेची आज्ञा । धमडलेया झडझडमा ॐ लेया
 मसणीं खेल । मत्त धमवंत मसणी करी पीडा । आर दद्यां आर बुध्न
 डलसि चलसि तरि चोमटीं जागिणीची आज्ञा । दद्यां गुरूंची सिद्धि ।
 ॐ नमो चामुंड प्रचंड तुजदाह कर्म वाटकिनी । अंधकासुरमर्दनी
 जीव रक्ष रक्ष नामांगी वालांगी अपट्टाष्टि य × व परट्टाष्टि बांधे
 १०। लांब बांधे लुन बांधे पिमें बांधे तूत बांधे तीनिसें कुसळीं बांधे पांच
 सै लाबां बांधे सातसें सांजदिशां बांधे बांध १२ बांध । झोजाकाळा
 । क्षत्री बांध । बांध × × × × य हनुमंताची आज्ञा । दद्यां गुरूंची
 सिद्धि ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥

मार्गे अनुस्वार देण्याची पद्धति आधुनिक नाही.

गो. का. चांदोरकर

३२ मानभवोत्पत्ति कथा

शारीर शास्त्रावर ग्रंथ लिहिण्यांत ज्याप्रमाणें अश्लीलतेचा दोषारोप करणें अन्वा-
 द्य आहे त्या च प्रमाणें पूर्वेतिहास प्रसिद्ध करण्यांत निंदा करण्याचा हेतु गृहित
 धरतां येत नाही. इतकी च सूचना देऊन माझे संघर्षी असलेली एक जुनी पोथी
 '२०' ऐतिहासिक दृष्ट्या व भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें आपले पुढें ठेवीत आहे. आंतील
 मजकुराची सत्यासत्यतता संशोधनीय आहे.

पाहिले पान (१ लीं बाजू)

हे पुस्तक आत्माराम स्वामीचा शिष्य सदानंद गोसा
 विचे असे

मातंग्यगज उत्पत्तिमार्ग कथनं ॥

माहात्माचा मार्ग उत्पत्तिः पत्राणि ॥ ७ ॥

१ मार्गे अनुस्वार देण्याची पद्धत या पोथीच्या लेखनकाली होती हे स्मरणीय आहे.

हे पुस्तक धराणिधर छेत्र निवासी मधुसूदन धर्माधिकारी तत्पुत्र चिंतामणि
धर्माधिकारी तत्पुत्र सदाशिव धर्माधिकारीचे असे ॥

ऐसा हा मातांग पासंड्या मार्ग जाणावा

२ री बाजू

आनंदायनमः ॥ शालिवाहन शके १२५५ वै म
न्मथ नाम संवत्सरे माघ मास वदी तीज शुक्र वा
सरे ते दीवसी भटमार्गु जाला । ते समथी देवगीरी
स । रामदेवो राज्य करी त्याचा दायज देवपाराजा
तो पैठणी राज्य करी । रामदेव रावो आणि देवपा
ल राज हे दोघे गोत्रज होति । हे जाधव वंशिचे राजे । [१०
ते समथी गोदावरी तिरी समीप मुगी पैठन नाम न
गरी तेथें तो देवपाल राजा राज्य करी त्याचा पुरोहि
त रुष्ण भट तो देवपाल याचा पुरोहित रुष्ण भट्टा ×
नगर बाहिरी असे । तेथे कुरंग नाम मातां ×

२ पान

तो रायाची सेवा करी । त्या कुरंग मातांगाची कन्या देवकी ।
सुंदरी ते गणीका कर्म करे । तीसी तो रुष्णभट्ट पुरोहित
लुब्ध जाला । तो सकलीक लोकांसी व ब्राह्मणांसी ठाड
का जाला । जे देवकी मातांगी गणिका वेश्यासी संबंधु घ
डला । अनामिकिसी व ब्राह्मना रुष्ण भट्टासी संबंधु घ [२०
डला पाप लोपेना । जगप्रसिद्ध जाला ठाऊका । मग सक
ळा ब्राम्हणामध्ये श्रेष्ठ नागभट्ट तो पैठानिचा आय उपाध्या मु
ष्या (ख्या) । तेनें देवपाल रायासो नाउन ते मातु सांगता जाला ।
जो तुमचा पुरोहित रुष्णभट्ट तो देवकी गणीका वेश्यासी
संबंधु जाला । हा ब्राम्हण आणि मातांगीनीसी संबंधु घ

२ री बाजू

डला हें सत्य ऐसे देवपाल रायासी सांगितलें नागभट्टानें ।
तव रायानें साक्षी पाहिळी मग अंत्यजाला रायानें रुष्ण

१ 'ल' व 'ळ' दोन्ही आहेत. २ येथे वर रेवा देऊन काहीं अक्षरें बाद केली आहेत.

महासी बोलाविलें । देवकी गणीकेचा समाचार पुसी
ला । तब रुष्णभट्टाचा मुसचंद्र उतरला । मग रुष्णभ
ट्टाची स्त्री बाळके सहित जातिवेगला घातला । हांडी भा
डी माहारा मेऱ्याचे हाती बाहीर काढाडविली । मग
तो रुष्णभट्ट पुढें कुरंगमातांग वाडिसी राहिला । तेथे वै
श्या असे । ऐसी एकी ठाई असु लागली । मग त्यानें रुष्ण भ
ट्टे देवकी गणीका प्रबोधिली । किं तुसेनि या संगबि नि
मित्य मज जाति वेगळें घातलें । अनामकपना पावलों ।

३ पान

- १०] तरी आतां तूं मज अंतर नेदि । तु स्त्री आपन पुरुष ऐसे
दोषे बर्त्तो । तु मज अंतर नेदि । मी तुज अंतर नेदी । हें सत्य
भांशि भाक असे दोषा भाक सुकात जालें साक्षि गाहीस
चंद्र सूर्य ठेविले जे पतिव्रता धर्म बर्त्तावें ऐसा दोषाचे स
त्य सुकात वचन नेमु जाला ऐसी दोष हि बर्तु लागले ।
मग रुष्णभट्टे डोयी बोडिलिः काले नेसलाः
मग ते देवकीस माहात्मी वेवु केला मग पासांड वेवु दीध
ला तिचे नाम भटोबायी ठेविलें मग ते भटोबायी आनी
रुष्णभट्ट दोघे गोदावरी तिरां पैठनाहुनी सात गावे पश्चिम देशें
गाव एक असे तेथें ते रुष्णभट्ट आनी भटोबाई दोघें बर्गि (१)
२१] तेथें मठ बांधला । त्यासी डोंमग्राम म्हणति । त्या डोंबें डोंम
तीर्थ स्थापिलें । तें डोंबेंग्रामां भटोबायीस पांच पुत्र जाले

२ रीबाजू

दत्ता दत्तात्रेयांचां म्हणति । चागा तो चागदेवचा म्हणति ।
त्याचा पहिला पुत्र रुष्ण १ दुसरा पुत्र दत्ता २ तिसरा
पुत्र चागा ३ चवथा पुत्र गुंडा ४ पाचवा पुत्र परसा ५
ऐसे पंचपुत्र भटोबायीस जाले । रुष्णा तो रुष्ण द्वा
रकेचा म्हणति । गुंडो तो गुंडो म्हणति रीदुंपुरीचा । प

रसा तो प्रतिष्ठानीचा त्यासी श्रीप्रभुचक्रधर म्हणति ।
 ऐसे हे पांच हि बांधव विपरीत शास्त्र पढिवाले त्या रु
 णभट्टे । मग त्यासी पंच पुत्रासी माहात्मी वेणु केला । हो
 धी बोडीली उफराटे नेसला त्यासी चुडा म्हणति ।
 रुण तो द्वारकेचा म्हणति ।
 दत्तो तो दत्तात्रयाचा म्हणति । चागा तो चागदेवाचा
 म्हणति । गुंडो तो रीदूपुरीचा म्हणति । परसा तो म्हणति

४ पान

प्रतिष्ठानिचा म्हणति । डोयास पदरु घानला । चुरु पाघु
 रति । एके धीगळे लाउन वखें पाघुरति । त्यासी फाळु
 कें नाव ठेविति । फाळुके म्हणीजे डोयीकडे वोहडीती । [१०]
 पायाकडे न पुरे । त्या पायाकडे वोहडली पा(या!) डोईकडे न पु
 रे । तें फाळुकें म्हणति ऐसी वखें पाघुरति । येर हे अवघे
 बाम्हाणासी नोंदति । मग रुणभट्टे भट्टमार्ग थापिला हा भ
 ट्टमार्ग तेथुन म्हणति । बाम्हादेव बासना माया केली ।
 बासना गोत्र । बासना शास्त्र प्रवीण केलें कियाधर्माचें
 नाव व्याजन ऐसें नाव ठेविलें । मोक्षा सकळ वर्णा मा
 गा आदरललीनी ये होळीचें नाव फुलरी ठेविले । येकाक्षरा
 चि लीप उफराटी केली लतोग म्हणति (१) बातो म्हणति (१)

२ री बाजू

ऐसी लिप केली । अक्षराचि शिरी आडवी रेघ पुसिली ऐ [२०]
 सी लिपी शाखें केली । पाच हि पुत्र विपरीत शास्त्र पढवि
 लें । भट्टोबायास शिष्यवर्ग आईसां बाईसां असे म्हणति । पुढें त्या रुण
 भट्टे वेवादस्थल मांडिलें त्या नागभट्टास वेवादु मांडिला
 होये तें न होतें होयें ऐसें म्हणों दड करी कवनां न मानी वेद
 शास्त्र लटकें म्हणों बाम्हाणाची देश करी पढदर्शनाचि
 चेष्टा करी आपण थोर जे मांगवाढा देवपूजा थोर म्हण
 ऐसें रुणभट्टाचें बोलणें आवेकुन मग सकळीक

विद्वांस व ब्राह्मण व सन्यासी व जोगी जंगम सकल द
शन बेसोनी विवाद मांडीला रुष्णभट्टांसी संडीलें जे वे
दपुरुष तो आदिपुरुष म्हणवाजे तो केवि ल

५ पान

टिका होये जो देव पुराणी शास्त्री जलीं स्छलीं काष्टीं
पाषाणी जंगम स्छावरीं तो सकलीक लोक दृष्ट अदृष्ट
मुळ प्रकृतिरूपें असे सर्वत्रीं तो परमेश्वरः तयातें ना
हिं म्हणति ते मुर्ख ऐसा तो रुष्णमट्ट फज्जित केला । पु
ढे ते भटोबायी भवत्या सीशी × मढी बांधली त्याचें ना
१०] व होवेंतीर्थ ठोविलें तेथें शूद्र अनामीक शिष्य केलें पा
पें पीडिलें पासंडमार्गु जे भजति आनीक शिष्य जे होति
तव कर्मथोनी न चुके शिष्याचि कुळदेवता कुलधर्म
सांडविति पितृभ्रातृ न करू दैति । आपना भजविति पं
च पुत्र ते पंच रुष्णनाम उबारिति । मोक्ष उधारें बोलि
(ति) ऐसें शिष्यास उपदेशीति । या शिष्यास भांवाळ रे

२ री बाजु

से नाम ठेविति । रुष्णा आणि दत्ता हे दोघे मातापुत्री राहिले ।
तिहिं कीतिक शिष्य केले शूद्र अनामीक आणि सणदे
शिं तिसरा चागा पुत्र रनासटक संगमी तेथें तो आप
२०] णां चागदेव म्हणवी तेथें त्यानें शिष्य शूद्र अनामीक
केले शिष्य तेथें । परसा तो प्रतिष्ठानीं पंचालेश्वरी राहिला
परसा तो प्रभुचक्रधर आपणातें म्हणवि त्याने शिष्य अ
नामीक शूद्र शिष्य केले । गुडा क्षराउळ आपना म्हणवि
तो बराड देशिं रिदपुरीं राहिला मठ बांधलापा त्यानें गुं
ढमे अभ्यासिलें कुडें कपट मोहन उच्चाटन वैश्यकरण
मंत्र कुयंत्र विधा मेसको मायराणी कान्हायी मंत्र चेंडें ।
मायावीमंत्र कुविद्या अभ्यासिली । मातांग वाडा (चि)

૬ પાન

પુજા વટૂકયા (૧) મ્હળા અધિકાર નાહિ । એસે શિષ્યા (X!)
 ઉપદેશિતિ । અઢરા પગડે યાતિસી મીક્ષાસી ઉપદે(શિતી) •
 અઢરા હિ જાતિચિ મીક્ષા માગતિ । હીન પદ્ધતિ પંચ X X
 ચ રુષ્ણનામ ઉચ્ચારિતિ તે ચિ પંચ મંત્ર જગજહ X X X
 શિતિ । દેવતા સાધન આપન કરાગિ । શિષ્યાસ બોલો
 નેદેતિ । જે દેવતા સાધન માનગિ આપન દેવતાચી અનુ
 ક્રમ કરીતિ યે । તિતુકું કુડયત મ્હળાતિ । નામનિતિ પંચ
 રુષ્ણ સ્થાપિતિ મક્તિમાવો આચરતિ સંપાદિતિ શિષ્યા
 ચે સ્ત્રીયેસી પ્રચોધિતિ પતિધર્મુ સાઢાવેતિ કનિષ્ઠાકાગની
 માર્ગુ ઉપદેશિતિ । આપન તયાસીં ભગ દરુશન યેતિ । જે તુમ
 ચ્યા ઉદરા પંચ રુષ્ણ યેતિ । મ્હળઉળી વાસના વામુદેવ પો

[૧૦]

૨ રી

ચિતિ । વટૂમોક્ષ ઉધારેં બોલિતિ । હા માતાંગચાઢા દેવચા
 ગાવ મ્હળઉળી બોલિતિ । વટૂકર્મી વાહ્મણ અધિકાર
 નાહિ એસેં બોલતિ । વટૂદર્શનાચિ નિંદા કરિતિ । સકલ
 સકામ નિઃકામ સ્થાપિતિ કર્મ ઉપાય સ્થાપિ (તિ) સધર્મ અના
 દિસી ધરુણીયા ન માનિતિ । અનાદિ ધરુણીચિ ચેષ્ટા ક
 રીતિ । માતાંગાસી કા માતાંગઆત્માયા યાસી માનતિ । શુદ્ધ
 મુદ્રાસી ન માનિતિ । એસા હા માતાંગ પાસાંડ મટમાર્ગુ એ
 સેં હેં જાનોની જે શિષ્ય હોતિ ત્યાસી કર્મયોનિ ન ચુકે X
 યા શિષ્યાસીં કર્મ (યો) નીં બોલી અસે । હે વેદ શ્રુતિ નાગ X X
 વા X વાહ્મણ રુષ્ણમટ । દેવકી માતાંગી તિજે હદરી પાચ
 જાહે । તે માતાંગાત્મા મ્હળઉળી માહાત્મા એસેં આપના (ના)

[૨૦]

૭ પાન

૬ ઠેવિલેં । રુષ્ણમટે માર્ગ સ્થાપિલા । મ્હળઉળી મટમા)
 ગું હા મ્હળતિ હા પાસાંડ માર્ગુ જાલા તે ક (X X X થા ૧ લાઘી)
 હેં માર્ગુ । દૂસરાં કાયાપરાધિ । તીસરા હફગા X X

[૧૫૫]

थेरकरी ४ पाचवे रनमल । ऐसे पाच पासांड (मार्ग)
जाले । हें नागमट्ट पेंठनी बोलिले । ऐसे हें सत्य वचन हें
जो लटीके बाले त्याचे मायेवर गर्भव एसं जो हें लटिकें ली
हील त्याचे मायेवर गर्भव असे । इति भटमार्ग जन्मपत्रं
लिखितं नागमट्टेन पेंठनकर तेने लिहिलें संपूर्ण जातें ॥
सत्यमेव अत्र अन्यथा न भवति तर्हि किं सत्यमेव श्रीः ॥

२ री बाजू

- श्री दत्तोबा गोसाविऱ्याच्या श्रीचरणाशरणा ॥ १ ॥
श्रीरुण्णोबा गोसाविऱ्या श्रीचरणाशरणा ॥ २ ॥
१०] श्री गुडुंब रावुळ गोसाविऱ्याच्या श्रीचरणाशरणा ॥ ३ ॥
श्री चागाबा गोसाविऱ्या श्रीचरणाशरणा ॥ ४ ॥
श्री परसाचाबाबा गोसाविऱ्याच्या श्रीचरणाशरणा ॥ ५ ॥
हे पंच मंत्र उपदेशिति । पंचरुण याते ह्मणति ॥
पच स्थाने ह्मणति । दत्त माहुरीचा ह्मणति १ ॥ × ×
रुण्ण द्वारकेचा बोलति २ ॥ × ×
गुडुंब रावुळ रीदपुरीचा वास्तानिति ॥ ३ ॥ × ×
बागा चागदेवीचा श्छापिति ॥ ४ ॥ × × ×
परिसा पेंठनीचा आधिष्ठिति ॥ ५ ॥ × ×

या पोथीबद्दल थोडेसें लिहिणें जरूर आहे. असें:—

२०] लिहिणारानें स्वतःस शपथ घातली आहे म्हणून जर आतील मजकूर सारा
असेल तर तो तत्कालीन 'महात्मा पंध्या'स अनुलक्षून असेल. इल्लींच्या ज्ञानमसाराच्या
काली त्या पंध्याची सर्वच तत्वे पूर्वापरपरागत टिकली असतील असें वाटत नाही. त्या
मुळे या पोथीत दिलेल्या विवेचनावरून सध्याच्या 'महात्मा' पंध्याचे स्वरूपाची अट-
कळ बांधणें बहुधा योग्य होणार नाही.

दुसरे असें कीं भिन्न पंध्याबद्दल लिहिण्यांत किती हि सावधानी ठेविली तरी
लेखणी थोडी पसरते च. हें विशेषतः परस्पर भिन्न मताचे अत्यन्त अभिमानी असल्यास
जास्त संभवते. अभिमान-आपण दुरभिमान म्हणूं पाहिजे तर-कोणास निंय शब्दो
पण त्याचे योगानें अंगीं एक प्रकारचें तेज असतें. व इल्लींच्या शिथिल मनोविका-

संस्था काळीत जसा दुरभिमान व यथाभिमान यांच्यातील सूक्ष्म भेदाची चर्चा करता येते तसे पूर्वी कदाचित् शक्य नसल्या कारणाने हि या पोथीत जरा ढोबळ चित्र रेखाटले गेले असेल.

वर दिलेले विवेचन ध्यानांत धरून व ऐतिह्यसिक आणि विशेषतः भाषाशास्त्राची दृष्टी ठेऊन या पोथीचा विचार करावा. दोन विशिष्ट पंथांची तुलना व्हावी म्हणून हा लेख मुळीच लिहिलेला नाही.

धरणीधर ग्राम ह्मणजे कदाचित् नागपूर वाटण्याचा संभव आहे. परंतु एका मृदुस्थळाच्या माहितीवरून ते खानदेशांतलं धरणगांव आहे. आनंद सांप्रदायी मठ तेथे आहे, व सदानंद हे आपले पूर्वज ह्मणून ह्मणणारे तेथील धर्माधिकारी हि आहेत. [१०]

सदानंद शक १६२१ चे सुमारास झाले यांचे बरेच ग्रंथ मला उपलब्ध झाले आहेत पण त्यासंबंधी पुढे एसादे वेळी लिहू.

या पोथीत 'श' पुरातन आहे ह्मणजे 'ज' चे किंचित् रूपांतर आहे. कस ते किंशास्त्रांत स्व करून सांगणें नको. पोथी चोपडे गावी रा. राजवाडे यांस उपलब्ध झाला.

आषाढ वा ६। ३५ }
धुळे

गो. का. चांदोरकर

३३ श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचें मूळ नांव कोणतें?

हा प्रश्न उद्भवण्यापूर्वी मूळ नांव होतें कां ! असा प्रश्न सहजच कोणी विचारील त्यास माझे उत्तर असें कां शक ११ शें पासून जो कोणी संतांची चरित्रे—हल्ली त्या स्वल्पांत उपलब्ध आहेत तशीं च पाहिल—त्यास या प्रश्नाचें उत्तर स्वतःसच [२०] येतां येईल. सांप्रदायिक नांवें व मूळ नांवें हीं बहुधा भिन्न असतात असें अनेक संतांच्या चरित्रावरून सिद्ध होत आहे.

“सुप्रनाथ” हे पूर्वीचे गंगाबाई नांव धारण करणारे होते; उद्बोधनाथ हे पूर्वीचे उद्भव; सतीनाथ हे केशव; शिवदिन छांदसि; ब्रह्मानंद हे गणेश अथवा श्रीधर; व निजानंद हे बाणाजी, अशीं एक कां दोन

आणखी कित्येक उदाहरणे देता येतील तेव्हा सांप्रदायिक नांव असू शकते हे उघड आहे; मग ते श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांस हि असू शकेल. कारण श्रीनिवृत्ती श्रीज्ञानेश्वर श्रीसोपान किंवा श्रीमुक्ताबाई ही नावे साधारणतः ब्राह्मणांत सार्वत्रिक नाहीत तशांत आणीक परंपरेचे एक अनुष्ठान आहे, त्यावरून तर ही नावे सांप्रदायिक आहेत हे उघड होते.

ते अनुष्ठान हे:—

आदिनाथं च मत्स्येदं गोरक्षं गहिनीं तथा ।

निवृत्तिं ज्ञाननाथं च भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥

तेव्हा ज्ञाननाथ अथवा श्रीज्ञानेश्वर हे सांप्रदायिक नांव आहे अशी बलवत्तर १०] शंका येते व तिन्ही भावांच्या नावांतील गर्भितार्थ पाहिला, म्हणजे मनाचा निश्चय होतो की, ही नावे काहीं " पाठण्यांतली नावे " नाहीत.

श्रीज्ञानेश्वरीत हि सर्वत्र महाराजांनी स्वतःस "ज्ञानदेवो । निवृत्तीचा ॥ असें म्हटलें आहे. यावरून हि हे च दिसते कीं सद्गुरूंनी दिलेल्या नावाने व स्वतःचा उल्लेख त्यांनी केलेला असावा.

वस्तुतः श्रीमुकुंद अथवा मुक्तिनाथ आणि श्रीज्ञाननाथ या आय संत-कर्षाची चरित्रे आज मुळीच उपलब्ध नाहीत व हा दिशेनें अद्याप प्रयत्न झालेला नाही. पण यांचीचर्चा काय, इतर कोणते असे संत आहेत, कीं ज्यांचे जीवनचरित्र निःसंशयतेनें महाराष्ट्रास अवगत झालेलें आहे ? असो. तेव्हा संतांसंबंधी जें काय लिहावे, तें बहुधा तर्क म्हणून च लिहिलें पाहिजे. या दोन २०] संतश्रेष्ठांचे चरित्रांतील एक दोन गोष्टी माझे नजरेस आल्या आहेत, त्यांचा परस्पर संबंध आज जरी दाखवितां आला नाही, तरी त्या गोष्टी संशोधकांपुढें असलेल्या बऱ्या, म्हणजे कदाचित् मध्ये कमी असलेलें दुवे उपलब्ध होतील, या दृष्टीनें हा उपक्रम करित आहे.

रा. विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांस उपलब्ध झालेल्या व आमच्या येथील सत्कार्योत्तिजक-सभेनें प्रसिद्ध केलेल्या श्रीज्ञानेश्वरीत शेवटीं एक श्लोक आहे, तो असा:—

श्रीमुकुंदेन वृत्ता ज्ञानेश्वरी शुभा ।

विद्याधराय शिष्याय स्वीए स्वत्वं न शोभते ॥ १ ॥ ७५ ॥

या श्लोकाचा सरळ अर्थ असा होईल:— "श्रीसद्गुरु मुकुं नीं शिष्य विद्या-

धर पास शुभा अशी ही ज्ञानेश्वरी दिली, जें आपलें आहे तें आपलें स्मरण्यात शोभा नाहीं, ”

यावरून या श्लोकांत जो भेद दाखविला आहे, तो दत्ता, स्वतः व स्वीये या तीन शब्दांत दाखविला आहे हें उघड आहे. दिली म्हणून ती स्वतःची झाली, असा अर्थ येथें इष्ट नाहीं; कारण मग स्वतःच्या वस्तूंत स्वत्व शोभत नाहीं हें स्मरण्यांत स्वारस्य काय ! मला वाटतें याचा अर्थ असा:— “ स्वतःच्या वस्तूंत स्वत्व दाखविणें शोभत नाहीं, (म्हणून) श्रीसद्गुरुसुकुंडानें च ही ज्ञानेश्वरी मी जो विद्याधर नांवाचा शिष्य त्यास दिली ” व हें स्मरणें अधिक योग्य आहे.

हा अर्थ जर योग्य असेल, तर त्यावरून अनेक विचार सुचतात. श्रीसद्गुरुसुकुंडानें आपल्या शिष्यास काय दिलें ! पंथ दिला हें स्मरणें सयुक्तिक होणार [१०] नाहीं; कारण तो पूर्वी च स्वीय होता. तेव्हां एक च अनुमान सयुक्तिक दिसतें तें हें कीं, शिष्यानें एसादा पंथ स्वतः च रचून, तो मला श्रीगुरुंनीं दिला हें ज्या ज्ञानीं त्या सत्शिष्यानें म्हणावें, त्या अर्थानें च दत्ता हें पद या श्लोकांत योजिलें * दिसतें, एवीं त्याचा अर्थ सयुक्तिक लागत नाहीं.

तेव्हां श्रीज्ञानेश्वरीचे कर्ते विद्याधर म्हणून होते व हे च विद्याधर, श्रीज्ञानेश्वरमहाराज होत, असें अनुमान निघतें; व श्रीज्ञानेश्वरांचे श्रीसुकुंद हे विद्यागुरु व श्रीनिवृत्तिनाथ हे मोक्षगुरु असे दोन भिन्न गुरु असावेत असें वाटतें. एकाहून अधिक गुरु असणें काहीं अश्रुतपूर्व नाहीं.

श्रीसुकुंदांचा व श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा काल एक च होता; व त्यांचे गुरु-शिष्यांचे नातें होतें हें दाखविणारें प्रमाण नुकतें च उपलब्ध झालें आहे; त्यावरून [२०] तर वर दिलेल्या अनुमानास अधिक पुष्टि येते. तें प्रमाण असें:—

रा. सं. चि. मेहंदळे यांजकडून मला “ डेक्कन कॉलेजांतील ” संस्कृत निवेकसिंधुची प्रत पाहण्यास मिळाली. ती प्रत व र. राजवाडे यांस नुकती च उपलब्ध झालेली प्रत ह्या एक च स्वरूपाच्या आहेत. परंतु पहिल्या प्रतीच्या शेवटीं एक श्लोक दिला आहे तो हा:—

शिष्येष्वन्येषु सत्स्वप्यहमधिककृपापात्रमस्यास्मि जातो ।

पंथ महोपासिध्ये कुरु शिशुसुगमं ज्ञानसर्वस्वसारम् ।

* श्रीज्ञानेश्वरानंतर परंतु ज्या वेळीं त्यांची स्मृति ताजी होती अशा वेळीं, हा श्लोक कोणी केलेला आहे असें ‘ ज्ञानेश्वरी ’ या शब्दावरून दिसतें. ‘ ज्ञानदेवी ’ हें अभिधान पुरातन असावेसें माझे मत आहे. [३०]

एवं विज्ञापितः सन् अवनतशिरसा शानदेवेन धीमान् ।

सद्यः कृत्वा हितस्मै सकलणहृदयः श्रीमृनीन्द्रो मुकुन्दः ॥ १० ॥

१॥ राजवाडे यांच्या प्रतीत—

जित्यपालेन धीमान्

असा पाठ आहे. इतर दुसऱ्या प्रतीत हे श्लोक च नाहीत. तेव्हा वर दिलेल्या पाठभेदयुक्त श्लोकांवरून काही अनुमान काढून दोघांचा मेळ बसविणे आज पद्य-बयाचे नाही. हें मला हि दिसते. परंतु या दोन संतश्रोठांच्या चरित्रांतील दुसऱ्या कित्येक आख्यायिका लक्षांत घेतल्या म्हणजे यांचा परस्पर परिचय असणे असे-भवनीय नाही असे दिसते; तथात मी वर स्पष्टपणे नमूद करून ठेविलें च आहे ही १०] हा केवळ माझा तर्क म्हणून मी विद्वानांपुढें मांडीत आहे.

गो. का. चांदोरकर

३४ खरपुडी येथील रामेश्वराच्या देवालयावरील शिलालेख

खरपुडी बु॥, ता. सेड, जि० पुणे हा गांव सेडाचे पुर्वेस दोन कासांवर सीमानदीचे काठी आहे. तेथील श्रीरामेश्वराचे देवालयावर साळील मोठे शिलालेख आहेतः—

१ देवालयाच्या बाहेरील दरवाजावरील लेख

श्रीभीमा उत्तरे तीरे । खरपुटीग्राम संक्षीची ॥

प्रासादनीर्मातं शुद्धं । हरिसुतेन श्रीमताः ॥ १ ॥

वासुदेवस्य ग्रहिणी । सती च कमलाभीधा ॥

तयारब्धं श्रीशिवालं । रामेश्वर प्रसादता ॥ २ ॥

२०] कासिवासी वासुदेवो ज्योतिर्विदुषनामकाः तस्य दत्ता तु नगरी

नानास्य प्रभुणा स्वयं ॥३॥ शके १६७८ धातानामसंवत्सरे माघ

शुध प्रतीपदा त दिने पायास मारंभः शालीवाहन शके कार्यपु रामचंद्र

२ गाभाऱ्याचे दरवाजावरील लेख

श्री

भीमा उत्त

रेतीरे सरपुढी ग्रामसंजीधी ॥

प्रसादिं नीर्मितिं शुद्धं वासुदेवेन श्रीमता ॥ १ ॥

वासुदेवस्य शुद्धीणी सती च कमलाभीषा तयारब्धं

श्री शैवालं रामेश्वर प्रसादता ॥ २ ॥

सद्गोल लेखावरून वासुदेव हरि जोशी यास श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यांनी सरपुढी गांव इनाम करून दिल्याचें स्पष्ट होतें. वासुदेव हरि हे काशीस असतांना, त्यांची पत्नी कमला हिनें ह्या देवालयास आरंभ केला, असा लेखांत उल्लेख आहे. [१०] सरपुढी येथील देवालयाप्रमाणें च या बाईनें सरपुढी सुद्धे, वाकळवाडी, रेटवडी वगैरे ठिकाणी मिळून महादेवाचीं आणीक आठ देवालये बांधिलेलीं आहेत. सदरहु रामेश्वराचे सचांकरितां एक खंडी इनाम आहे. सदरहु जोशी कल्याणनजीक कुळगांवचे राजागारे. तेथें त्यांचे वंशज अद्याप आहेत, वरील लेखांत उल्लेखिन्याप्रमाणें सरपुढी गांव जोशीकडे इनाम होता. पुढें रावबाजीचे कारकीर्दीत तो देवधर ठमडेंरे याजकडे जाऊन, अव्वल ईशजीत सालसा साला; अशी ह्या गांवासंचधानें तेथील कुळकर्ण्यांकडून माहिती मिळते. श्री. नानासाहेब पेशवे ह्यांच्या विश्वासांतील वासुदेव जोशी व वरील लेखांतील वासुदेव हरि जोशी हे एक च काय !

गं. ना. कुजुमदार

३५ अनंतसुत संत पुरोहित तुकदेव

[२०]

१ ह्या कवीचें नांव आजवर ऐकून हि माहीत नव्हतें. मावळ येथें रा० रंगनाथ नामन बारसोडे यांचे संपर्कीं तुकदेवरुत स्वात्मानुभवतरंगिणी नामक समतरंगात्मक गारुत ग्रंथाची कवीनें स्वहस्तानें लिहिलेली अशी संपूर्ण पोथी आहे. ग्रंथसंख्या ११ असून ग्रंथ वेदांतपर आहे. श्रीशंकराचार्यरुत 'अपरोक्षानुभूती' चे आधार कवीनें हा ग्रंथ रचिलेला आहे. "तयाची अपरोक्षानुभूती । ग्रंथ सांपडला संताप्रती ते बोलिले प्राकृती । स्पष्ट कराया ॥" असें कवी ह्याविषयी म्हणतो.

२ कवीनें अपली गुरुपरंपरा देतांना, आपणासंबंधानें, किंबहुना आपल्या कुळा, संबंधानें सालील माहिती दिली आहे:—

तरंग १ पुरुषोत्तम जो परात्पर । विनायक त्याचा कुमर ॥

तयापासुन माझा गुरु । प्रकाशला ॥
अथर्ववेदी कर्मानिष्ठ । कंसिक गोत्र वरिष्ठ ।
श्रीअनंतं नामे स्पष्ट । व्यवहारला ॥
तो माझा दैसिक । सकल दाऊनी कौतुक ॥
विलया नेंलें सम्यक । रज्जु सर्पवत् ॥

कवीच्या ह्या उद्गारांवरून पुरुषोत्तम—विनायक—अनंत—तुकदेव अशी परंपरा १०] निघते, व कवीचें गोत्र वगैरे गोष्टांचा हि बोध होतो.

३ सदरहू ग्रंथ कोणी करविला ह्याविषयी हि कवीनें उल्लेख केला आहे, सदरहू उल्लेख ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाचा आहे. कवी म्हणतो:—

सपरुद्धनाच्या कुलाकाशीं । कामराज उदेला शशी ॥
कलियुग पूर्णमेसी । पूर्ण जो कां ॥
तयाचा उदंड विस्तार । घाटिंगे पेसा आहे व्यवहार ॥
तयांमाजि संत सुंदर । नामासारिखा ॥
तेणें हा ग्रंथ करविला । तेथिच्या सारस्या भुकेला ।
म्हणउनी म्या हि केला । परमानंद ॥

४ ग्रंथकारानें श्रीशंकराचार्याची स्तुति सालील ओव्यांत केली आहे.

२०] तो सकल सिद्धांचा सिरंमणी । अद्यात्मविद्येची खानी ।
अगाध जयाची । वाणी नसे ॥
जो ब्रह्मानंदाचा वीतला । मोठोनी स्वानुभव पूतला ।
जाळा तो हा जनीं फलला । कृपाकल्पतुरु ॥
तीर्थें तवें यमानियमें । कृच्छ्र चांद्रायणादि बद्धभ्रमें ।
भ्रमले वैराग्यसंभ्रमें । जे येथ आले विभ्रांति ॥
देवगुरुची वाक्शक्ति । भार्गवाची काव्यव्युत्पत्ति ।
व्यासादिकाचिया युक्ति । देहस्थिती आलीया ॥

कीं शुकादिकांचा अनुभव हा । प्रत्यक्ष धरानया देहा ।
प्रवर्तविला मार्ग हा । साद्विषेचा ॥

५ पंथ कोठें रचिला !

उभय कावेरी मध्यदेशी । श्रीरंग जेथ रहिवासी ।
श्रीरंगपट्टणी संतोषी । आरंभ केला ॥
तेव मनी उद्भवलें उत्कंठी । शिवाचिये जावे भेटी ।
तया पहावे अमृतें दृष्टी । भरूनिया ॥
तो माम्ना परम मित्र । सदाचार संपन्न पवित्र ।
जो पहा थोर पात्र । द्विजासीर्वचना ॥
तयाचि होतां भेटी । उपजलिया संतोष कोटी ।
तेणे ग्रंथप्रवाह नेट्टी । सेवटवरी चालीला ॥
श्रीरंग आणि चंद्रशेखर । उभयतां राहती एकत्र ।
ते पहा भास्कर क्षेत्र । इरापुरनामें ॥
तेथें ग्रंथ समाप्त जाला । श्रीसद्गुरुचरणीं निवेदिला ।
हे ही तयाची च कला । अघटित धडवी ॥

[१०]

६ पंथ केव्हां रचिला ! शके १६४०.

स्वास्ती श्रीशालिवाहनास । शके जाहाली विशेष ।
आकाशनिगमरस । श्रु मांडितां ॥ १८८ ॥
अंकनां वामतोऽगति । ऐसे ज्योतिःशास्त्री वदती ।
अंक मांडिजे त्याची युक्ति । गणना ते चि ॥ १८९ ॥
विलंबी संवत्सर दक्षिणायनी । आश्विन मासी शोभती ।
बहुल पक्ष प्रतिपदिनी । इंदुवासरीं ॥ १९० ॥
समाप्ति पावला ग्रंथ । प्रीति श्रीगुरु अर्पत ।
तयातें पहा विनवीत । तुकदेव हा ॥ १९१ ॥

[२०]

इति स्वात्मानुभवतरंगिणी श्रीमदनंतसुत संत पुरोहित तुकदेवरुत समस्ततरंगः ॥
सालि श्री शक १६४० वर्षे पराभव संवत्सरे चैत्र शुद्ध ५ इंदुवासरे अथर्वणवेदिना
तुकदेवेन लिखितमिदं पुस्तकं शुभंभवतु ॥

निबर्णाव, मि० कार्तिक शु. ३३ }
रविवार.

पां. न. पटवर्धन

[१६३]

३६ आंग्र्यांच्यासंबंधी कांहीं टांचणे

चउल येथील रा. लक्ष्मण गोविंद मनोहर यांच्या दसरात पुढील टांचणाचा एक जुना कागद होता, तो एका इतिहासभक्तानें मजकडे पाठविला.

स्वराज्यस्थापनेनंतर मराठ्यांच्या इतिहासांत जी अत्यंत महत्त्वाची व परीक्षेची वेळ आली होती, ती राजाराम महाराजांच्या कारकीर्दीतील स्वराज्यरक्षणेची होय अशा त्या मनोरम काळातील जी जी गोष्ट नवीन कळेल, ती ती मावी इतिहासकारांसाठी अवश्य नमूद करून ठेविली पाहिजे. पुढें नमूद केलेल्या टांचणाविक्री पहिली बाब ह्या काळातील आहे. त्या काळी महाराष्ट्रराज्यरक्षणार्थ ज्यांनी परिश्रम केले अशा कांहीं नवीन पुरुषांचीं नांविं पहिल्या कलमांत आलीं आहेत. दुसऱ्या १०] कलमावरून सेखोजी आंगरे यांची उत्कट धर्मश्रद्धा दिसून येत आहे व तिसऱ्या कलमांत त्यांची निधनतिथि दिली असून त्यांच्या पश्चात् कोणी कारभार पाहिला त्यांचीं नांविं आलीं आहेत. मिळालेल्या कागदावरील पुढील तिन्ही बाबी जशाच्या तशा सादर करितो.

(१)

मामले मूर्तजाबाद ऊर्फ चउल सरकार तळकोकण

.हकिमत

सुद्धा समान निसेन व अलक

शके १६१९ ईश्वरनाम संवत्सरे

श्रीमंत राजश्री कान्होजी आंगरे सरसेल जंगिरा कुलाचा यांही तळकोकणांत पुंडावे होऊन प्रांत बघाण पडला महाराष्ट्रधर्म रहावा असें नव्हतें त्या २०] वेळेस किरंगी व हयशी यांही प्रांतांत धर्मउच्छेद करावयास प्राप्त जाहाले होते तेव्हा सरसेल साहेबाचे पुण्यप्रतापें व स्वरक्षणार्थ धोर धोर मातघर सरदार जमाव होऊन शामलाची क्षिती केली सक्रोजी मोहिते व राणोजी गोळे व खंडोजी नाळकर व रुमाजीराव खराडे व कुण्णाजी मोड व हासनखान जमातदार यांही सरसेल साहेबाचे समागमे युध्दप्रसंग करून शामलाची क्षिती केली आणि श्रम पाऊन कोकणांत धर्म राहिला हें सरसेल साहेब यांही दिलात आणून श्रीमंत महाराज छेत्रपती व राजश्री बाळाजीराव पंतप्रधान याजकडे सरकराजी फार जाहाली सरदार यांही राजकारणामुळे फार उपयोगी पडले हे सरसेल साहेब यांही सरदार यांस श्रमहार होये असे करून दिल्याचा प्रकार तो

१ सेखोजी मोहिते सरदार यास पालखी व येक गांव

३०] १ राणोजी गोळे सरदार यांस येक गांव व पालखी दिली

१ लुणाजी मोड सरदार यास तीन गांव व पालखी ही दिल्ली

१. हासनराव जमादार यास येक गांव व पालखी दिल्ली

(अपूर्ण)

वेणे ग्रामणे मातबर सरदार यांही राज्यरक्षण केलें म्हणोन आपल्या बराबर बेतने
देऊन राज्यांत राखिले सरखेल साहेब यांही धर्मरथापना केली ही कीर्त हा लोकीं
परलोकीं भरून उरली आहे

(२)

सु ॥ इसने सलासनि मया व अलफ शके १६५३ विरोधीरुत नाम संवत्सरे
माहे आषाढ शु॥ ३ श्रीमंत सकोजी आंगरे सरखेल यांही श्रीरामेश्वर येथे कुंड
उपडिले पर्जन्यवृष्टी जाहाली असे [१०

(३)

सु॥ सलास सलासनि शके १६५४ परिधावी नाम संवत्सरे माहे पौष वा॥ १
रौज रविवार ते दिवसी सकोजी आंगरे सरखेल यास देवाज्ञा जाहाली पुढें अमल
संभाजी व येसाजी शके १६५६ पावेतो केला

अशीं ही तीन कलमें आहेत. शके १६५४ च्या पौष वा॥ १ ला रविवार
नव्वता, गुरुवार होता. वा॥ १ आहे तेथें वा॥ ४ किंवा ११ असती तर जुळलें
असतें. हसनरावने ४ च्या ऐवजी १ पडणें जरा कठीण च, पण ११ च्या ठिकाणीं
चुकून १ लाहणें शक्य आहे. तेव्हां शके १६५४ पौष वा॥ ११ ही सकोजी
आंगरे यांची निधनतिथि ठरते. [२०

शंकर श्रीकृष्ण देव

३७ अच्युताश्रमांचा वैरागर ग्रन्थ

(१) सदरहु ग्रंथ अप्रकाशित असून त्याची एक हस्तलिखित अपूर्ण प्रत आपचंद
मठांत मिळाली (अनुक्रमांक २४). मिळालेल्या प्रतीत दहा प्रकरणे पूर्ण असून
अकरावें च अपूर्ण राहिलें आहे. नवव्या प्रकरणाचा आरंभ

[१६५]

संपले शेरारार्थ पूर्व । आतां सांगार्वे उत्तरार्थ अपूर्व ॥

असा आहे, त्यावरून ग्रन्थार्था एकंदर सोळा प्रकरणे असावति, असे अनुमान आहे.

(२) मिळालेल्या प्रकरणांतील विषय व ओवीसंख्या येथे देतो, त्यावरून ग्रंथाच्या स्वरूपाचा बोध होईल.

प्रकरण	१ ले—प्रास्ताविक—	ओवीसंख्या	१७६
"	२ रे—गुरुलक्षणे—	"	६७
"	३ रे—शिष्यलक्षणे—	"	८३
"	४ थे—रथूळ देह—	"	११२
१०]	५ वे—लिंग देह—	"	१४१
"	६ वे—कारण देह—	"	१४१
"	७ वे—महाकारण देह—	"	१२२
"	८ वे—ब्रह्मांडाची उभारणी—	"	१४५
"	९ वे—गुणरूप—	"	११८
"	१० वे—गुरुस्वरूप—	"	९८
"	११ वे—ब्रह्मस्वरूप—	"	१२१

(३) अच्युताश्रमाचे गुरु सहजानंद होत. ग्रंथांत ठिकठिकाणी सहजानंदाचा नमन केले आहे. ग्रंथाला आरंभ च असा केला आहे:—

श्री शिव सहजानंद सद्गुरु ब्रह्म विस्तारले अमोचर ।

२०] भुवनत्रयाचा जालप विस्तार । कैसा साकार आकारला ॥ १ ॥

सहजानंदाचा काल शके १४६० आहे. सहजानंद हे पूर्णानंदाचे गुरु व पूर्णानंद हे श्रीसमर्थकालीन शिवरामाचे गुरु. तेव्हा अच्युताश्रम हे श्रीएकनाथकालीन होत. ग्रंथातील भाषेवरून हि असे च वाटते. मिळालेली प्रत जुनी आहे.

(४) पहिल्या च प्रकरणांत ग्रन्थाचे प्रयोजन देण्यापूर्वी इतर कांहीं ग्रन्थांचा अस्पष्ट उल्लेख आला आहे, तो असा:—

ग्रन्थ जाहाले अमोचर । आत्मज्ञानी अपरांर ।

भागवतादि करुनि अपार । मुखें सादर सांगती ॥ ३४

कल्पतरु स्वल्प सुमानि । अल्प कलें लागळी मगनि ।
 विवेकसिंधू परमज्ञानि । मांहा मुनीनें रचिला ॥ ३५ ॥
 रजसत्वतमादि गुणागुणि । पांचिकर्ण माहावाक्ये वचनि ।
 भेदाभेद आवलंबोनि । मांहां मुनि बोलिला ॥ ३६ ॥
 भगवद्वितेचें निरोपण । स्वता करितसे नारायण ।
 आत्मस्वार्थालागि संपूर्ण । उत्पवालागि जाण बोलला ॥ ३७ ॥
 अर्जुनासि करुणियां मेढा । उपदेशे केला धडपुडा ।
 दाविलीया वाटा अवघडा । तो निधडा देखणा ॥ ३८ ॥

बाहून जास्त स्पष्ट उल्लेख कोणाचा च नाही.

(५) सहजानंदाचे गुरु ब्रह्मानंद होते, याविषयी वाद नाही. परंतु सहजानंदांना १० ब्रह्मानंद नांवाचे पुत्र असून ते त्यांचे शिष्य होते की काय, व ब्रह्मानंद म्हणून त्यांना एकाचें बंधु हि होते की काय याविषयी निश्चय होत नाही. प्रस्तुतच्या ग्रंथात तिसऱ्या, चवथ्या व साहाय्या प्रकरणांत पुढील ओव्या आहेत.

सहजानंदाचा साक्षात बंधु । ब्रह्मानंद स्वानंद अवधु ।
 तयान केला लिळाविनादु । सांगितला भेदु सुगमार्थ ॥ ८३ ॥
 ब्रह्म भुवनाचा ब्रह्मानंदु । सहजानंदाचा जीवन कंदु ।
 नाहिं दोघासि भेदाभेदु । परत्वे बंधु जाहाले ॥ ८५ ॥
 गुरुशिष्यासि अंतर नाहिं । गुरु तो चि शिष्ये पाहिं ।
 हें लटिक सांगत नाहिं । अवतार पाहिं युगायुगिं ॥ ८६ ॥
 प्रथम गुरु ब्रह्मानंद होता । सहजनंद शिष्ये तत्वता । [२०
 सहजानंद होळानि पिता । शिष्ये तत्वता ब्रह्मानंदु ॥ ८८ ॥

सहजानंदाचे गुरु, बंधु आणि पुत्र असे तिथे ब्रह्मानंद होते की काय याचा निर्णय केव्हा तरी झाला पाहिजे. बरील चार ओव्यांचोवर दुसऱ्या ठिकाणाच्या सालील ओव्यांकडे हि दृष्टी असावी.

तंजावर सरस्वतीमहालांतील २० व्या द्मरांत " प्रणवाविवरण " प्रकरण आहे त्याचा शेवट असा आहे:—

ब्रह्मानंद ह्मणे जाण । गुरुगम्याची खूण ।
 सहजाचे कूपेकडोनि । केलें प्रणवाचें विवरण ॥
 जाणनियानीं गुरुपुत्री ध्यावे मेळवून ।
 न कळे त्यानी बिचारोनि जावें सहजासी शरण ॥

[३०

तसे थ २२ वें दमरांत " ब्रह्मांडाचें विवरण " आहे त्याचा अंत असा आहे:-

सहजानंदाचा वाळ । ब्रह्मानंद वेल्हाळ ॥

इत्यादि.

(६) प्रस्तुतचा ग्रंथ नवीन आहे. त्याची संबंध प्रत संशोधकांनी मिळवावी व सहजानंद आणि ब्रह्मानंद यांच्या परस्पर संबंधाचें कांड केव्हां तरी उकलावें म्हणून हें टांचण आज सादर करीत आहे.

धुळे, कार्तिक शु ११
१८३५

} शंकर श्रीकृष्ण देव

३८ श्रीरामदासतुकारामसंवाद

श्रीसमर्थ आणि तुकाराममहाराज यांचा परस्पराशीं कितपत संबंध होता, असा १०] एक प्रश्न आहे. त्याचा निकट संबंध होता असें उत्तर देण्यास विशेष प्रत्यबाय आहे, असें मला वाटत नाहीं. यासंबंधाचे व भेटीचे प्रसंग उभयतांच्या हि चरित्रांत वर्णिलेले आहेत. तथापि आपल्या चिकित्सक बुद्धीस पटतील अशा प्रमाणांची विद्वान् लोक अलीकडे अपेक्षा करीत असतात, नुसत्या चरित्रांतील कथांवर विश्वास दाखण्यास त्यांची तयारी नसते.

तेव्हां असें आणखी एक प्रमाण आज येथें नमूद करून ठेवां आहे. आपबंद-मठांतील बाड १८ यांत पुढाल दोन पदे एकाखालीं एक अशीं लिहिलेली आहेत ती येथें उतरून घेतां. कल्याणस्वामीचे शिष्य शिवरामस्वामी यांचें हें बाड आहे. शके १६४८ त शिवरामस्वामी समाधिस्थ झाले, तेव्हां प्रस्तुतचें बाड बरेंच जुनें आहे. पदावरून अनुमानें काढण्याचें काम आपणांवर सोपवितां.

२०]

(१) पद

कर्धि बा रिकामा होसी । कर्धि संतापासीं जासी ॥ १ ॥

कर्धि नाम वाचे स्मरसी । कर्धि सदुरुते वांदिसी ॥ १ ॥

ऐसें म्हणतां जन्म मेला । माझे माझे ह्मणतां मेला ॥ २ ॥

रामी भजावें भजावें । रामदासी राम चि ज्हावें ॥ ३ ॥

(२) पद

जधिं मी निवारी कामा । तधिं होइन वा रिकामा ॥ १० ॥
जाऊं म्हणतो संतापासी । पोरें आगिती संतापासी ॥ १ ॥
कथा ऐकुं जरि भवतरणी । जाऊं नेदी बाइल तरणी ॥ २ ॥
जालों शास्त्री बय्याकरणी । बोलासारिखी नाहीं करणी ॥ ३ ॥
बिडलभजन न ये कदापी । करितां खळ जन येक दापी ॥ ४ ॥
तुका हाणें ऐशा नरा । न चुकती येरझारा ॥ ५ ॥

अशीं हीं दोन पदे आहेत. तीं प्रश्नोत्तररूपाचीं आहेत, हें स्पष्ट दिसत आहे. दुसरे पद केवळ यदुच्छेनें रचलेलें दिसत नाहीं. तें रचनांना तुकाराममहाराजांना श्रीसमर्थाच्या पहिल्या पदाची निदान आठवण झाली होती, हें निर्विवाद आहे. [१०] श्रीसमर्थ तीर्थाटणें करून शके १५६६ चे सुमारास रुष्टानटाकीं आले व तुकाराममहाराज १५७० न वेळुडाला गेले, ह्या गोष्टी विद्वानांनीं मान्य केलेल्या आहेत. तेव्हां हा प्रश्नोत्तराचा प्रसंग या दोन शकांच्या दरम्यानचा असला पाहिजे, हें उघड आहे.

शिश्यसमवेत श्रीसमर्थ व तुकाराममहाराज चर्चा करित बसले आहेत, अशा एका प्रसंगी कोणी प्रपंची मनुष्य त्यांच्या दर्शनास आला असतां समर्थांनीं " कधिं वा रिकामा होमी " असें त्यांस विचारलें, तेव्हां त्यानें उत्तर देण्याची वाट न पाहतां तुकारामांनीं च "जधिं मी निवारी कामा" असें आपल्या सर्वांच्या व वर्तानें उत्तर दिलें ! असा एकादा प्रसंग या उभयपक्षांच्या चरित्रांत आला असावा, हें अशक्य वाटत नाहीं. [२०]

तें काही असो. हीं दोन पदे विद्वानांचें रजन करून विचार करण्यास त्यांना प्रवृत्त करील, यांत मला शंका वाटत नाहीं.

शं. श्री. देव

३९ शक १३३५ तील बांदीवडे येथील एक मराठी शिलालेख

—००—

(गोवं, फोंडा)

१ गोवं ग्रामांत कोडें तालुक्यांत बांदीवडे गावां श्रीनागनाथाचें देवालय आहे. तेथें तळीवर प्रस्तुत शिलालेख आहे. शिळा काळ्या कत्तराची आहे. अक्षरें शालिवाहनाच्या चौदाव्या शतकांतील असून भाषा मराठी आहे, दोन [३०]

चार स्थलीं गोंविं प्रांतांतील कोंकणी मराठी भाषेचीं रूपें आलेलीं आहेत. ज्ञानेश्वरीनंतर हा शिलालेख बराबर १२३ वर्षांनीं सोदला गेला. अर्थात् भाषेत हि फरक झाला. तेथे बहुत तया हें रूप ह्या सवाशें वर्षांत गोव्यासारख्या मागस-लेल्या प्रांतांत हि रूढ झालें. म्हणजे शक १३०० च्या सुमारास तेथे हें रूप मराठी भाषेंतून प्रचारांतून जात चाललें हांतें हें उपड आहे. ह्याचा अर्थ असा की ज्या एखाद्या अस्सल लेखांत तया हें रूप सापडेल तो लेख जुन्यांत जुना म्हणजे शक १३०० च्या अलीकडील असला पाहिजे. ज्ञानेश्वरी भाषा शक १३०० च्या सुमारास किंचित् बदलावयाला लागली, हें वरील बाबीवरून निःसंशय झणता येतें व एतद्ध, हा शिलालेख भाषेच्या स्थित्यन्तर्गत मर्यादा होतो. उनु प्रत्यक्ष १०] धातुसाधितें राजारामाच्या कारकीर्दीपर्यंत म्हणजे शक १६२२ पर्यंत, कवि शंभूच्या कारकीर्दीतील पत्रांत हि आढळतात. तेव्हा करुनु, घेरुनु हीं रूपें शक १६६२ च्या नंतरच्या भाषास्थित्यन्तराचीं दर्शक आहेत, असें म्हणणें वाज्य होतें. पंतु तया हें रूप शक १३०० च्या वेळच्या भाषारूपान्तराचें दर्शक आहे, हें निश्चित होय.

२ हा शिलालेख विजयानगरच्या पहिल्या देवरायाच्या शेवटल्या वर्षांतील म्हणजे शक १३३५ तील आहे. मिति शक १३३५ पौष बहुल ३० दिवस म्हणजे इ. स. १४१३ ची २४ डिसेंबर होते. त्या दिवशीं देवराय हयात होता.

३ हा शिलालेख मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलमध्ये तीन चार वर्षांसाठीं प्रसिद्ध झाला होता. परंतु, त्यांत बरेच वाचनाचे व पदव्यव-२०] ठेदाचे प्रमाद राहिले होते. प्रस्तुत वाचनांत हे प्रमाद शुद्ध केलेले आढळतील.

४ ह्या शिलालेखांत अनुस्वार व अनुनासिक ह्यांबद्दल बिंदु व अर्धचंद्र सरास दिलेले आढळतात. घेउनि, करुनि वगैरे इकारान्त धातुसाधित एक हि नाहीं, सर्व साधितें उकारान्त आहेत.

५ शिलालेखाच्या मधल्यावर सालील आरुती आहेत:—

हापीकडे सूर्य

उजेंवीकडे चंद्र

मध्ये लिङ

शिलालेखाच्या शेवटी गाढवाच्या तल्लेचे चित्र कोरले आहे.

शिलालेख

- १ श्रीमगाधिपतये नमः । नमस्तुमशिरश्चुबिचंद्रचामरचारधे ॥ त्रैलोक्य-
नारायणमूलस्तंभाय शंभवे ॥
- २ स्वांति श्रीमालवाहनसंकु १३३५ वरिषे अथ महाराजाधिराजपरमे-
श्वरश्रीवीरप्रतापधरायमहाराय
- ३ विजयानगरी सुखमत्कधाकीडाविनोदे सकळराज्य प्रतिपाळित
अमंत काळी त्वाचा प्रतिहेस्तु गो-
- ४ वे-मिहामनी धर्माधर्मविचारपुत्र नृजंजीगोसांवी राज्य करीते [१०
काळी विजयसंवत्सर पुष्य व ३० १-
- ५ बी अर्धादपुण्यकाळी कुकळळीग्रामे पुरुषसेनवैयास्तुमाइसेनवै-
यास बंदेगोडग्रामे
- ६ ग्रामपुरुष रामनायक । नागणनायक । रामप्रभु मंगेप्रभु ॥ हे सुख
प्रज सहित सम-

१ श व स ह्यांच्या खुणा शिलालेख सोदणारा सारख्या च सोदतो ज्या-
ज्या लि बदल ल सोदला आहे त्याअर्था श पेक्षा 'स' हे अक्षर येथे लिहि-
णाऱ्याला व सोदणाऱ्याला इष्ट होते, असे दिसते. २ सकृ अशीं अक्षरें इतर लेखांत
हि येतात. ३ प्रतिनिधि, सम्राट देवराय व गोवे येथे त्याचा प्रतिनिधि नृजण
होता. ४ पत्र = पट्ट. ५ प्रतिनिधीचे नांव, तृतीया. ६ गावाचे नांव. सध्याचे [२०
कुडळी. ७ बंदवाड म्हणजे सध्याचे बांदिवडे व पानुंगज Bandora. ८ प्रज
म्हणजे गावातील व्यक्तिः लोक. प्रजा म्हणजे लोकसमुदाय. ९ समध = समर्थ
सर्व.

७ ध ग्रामिचेनि दुसः धर्मसासनाचि भासै ऐसि आमच्या गावाभितरि
श्रीनागनाथदेवा सानिधि गोपाळभ-

८ टा नावे वेदसंडिकेचे कुळीस प्राक् श्रीमांहालदेसदेवीसि अर्चै-
ज्योतीसि वर्षप्रतिवर्ष

९ तेला बारा तांबिप वेगळे करुनु तें उपरि गोपाळभटानें द्यावे टा २॥
तथा स्रुत केशोभटा नावे मंडो कु-

१० लाग्र कटुंबाण टा ६ पैकीं कार्तिक २ वोंदेघोवा टा १ उतउंभाएने
टाके ३ ॥ संमंथें तथा मांहे सेणवैर्यो-

११ ह श्रीग्रामान रोकडे टा २० घेउनु तयाच्या कुळामावरि आचंद्रार्कपयंत
१०] सहिरण्योदकदानधारा-

१२ पूर्वक करुनु सर्वनमस्य-सर्वबाधाविजितं कैरुनु दिधले तथा मांहे
सेणवैपं आपुळीप भक्तिपूर्वक

१३ श्रीनागनाथदेवासि वर्ष । प्रतिवर्ष कार्तिकपुनवे दिपमाळा जेळूंचावे
भासे आचंद्रार्कप-

१४ यंत तया गोपाळभटानें तथा पुनवेचां दिसि पर्वतांथ्या तांबिया येका
प्रति सोळीसिया १७ लेखि

१० विसर्ग निरर्थक. ११ मास = माघा. १२ वेदसंडिका हे कुळ्यापै
नांव. १३ कुळ्या म्हणजे कुळ्यागर. १४ प्रथम १५ नागनाथाच्या समोर चळणें
२०] आहे. १६ नंदादीपाकरिता. १७ त्या = त्या. त्याउपरि = त्यावर, आणि
१८ न = (सध्याचा) नें. १९ मळई. २० एक कर आहे. २१ कार्तिकाच्या
हण्यास २ टाक द्यावे. २२ दुसऱ्या हण्याचे नांव. त्या हण्यास १ टाक द्यावा.
२३ तिसऱ्या हण्याचें नांव, त्या हण्यास ३ टाक द्यावे. २४ टाक द्याचें अनेकवचन
टाके. सध्या पोर्तुगीज भाषेंत ह्याला tangra म्हणतात. २५ सर्व, एकूण, संपूर्ण.
२६ सेणवैयाह = सेणवैयापासून. पंचमी. २७ ६ वर अनुनासिक किंवा बिंदु
निरर्थक. २८ जळूंचावे भासे = जाळण्या करिता; कोंकणाप्रमाण. २९ पर्वत
= पर्वत = प्रारंभ. ३० सोळशी हें एक माप आहे. सें,ळाच्या शिक्षाचें नांव.

१५ तेळा तांबिये तिनि समंध सोळासिया ५१ तिलेल नाहिं तरि नारलेळ
अथवा तुप मेळुनु देउळिं या-

१६ वें तथा दिपमाळोसि पणतिषां ४०० वातिसि लींग तेतुकें सुत येतुकें
गोपाळभटानें देउनु दिपमा-

१७ छ करावि श्रीनागनाथदेवासि रात्री महाक्षेपनगंधधूपदीपउपाहारा
तांदुळां चौथें २ तुप सोळ-

१८ सि १ ॥ पक्कींन वडे कैं धोरीया ८ शौक २ विडा १ श्रीमहालक्ष्मी
देवीसि अभिसंक्षु गंधधूप-

१९ दीपउपाहारासि तांदुळा चौथु . तुप मिडुं १ पक्कींन वडे ४ शाक २
विडा १ ॥ दोड देउळि मंत्रअवसि- [१०

२० छ करावा दिपमाळेच्या खांबापासि मिदा २ वा निवेडुं करावा हेयां
घेतुक्पासि तथा मांड सेणवैयें

२१ तथा गोपाळभटासि तथाच्या दो कुळाग्रिचे टांके ३ ॥ दिपळे
समंधि तथा गोपाळभटाचिये जात-

२२ प्रजातसंततिन आचंद्रार्कपर्यंत चालवावा तथा दिने नागनाथदेवा-
च्या उपाहारा वारिये माळि

२३ रउळमिधुर्वीळिमरत्यान दो ॥ वैमि दिपमाळ जळावी तथाच्या जात-
प्रजातसंततिन दिपमाळा ज-

२४ लावी तथा ग्रामान तथा माइ सेणवैयासि कुरुपोंगुसिवाडे रवो कु-
ळाग्र १ नागेश्वरि मळो सेत १ दत्तभु- [२०

२५ मि दोनि देता कुंआचे माइ सेणवैया हस्ते ग्रामान टांके ५० घेउनु
सहिरण्योदकदानधारापूर्वक सर्व-

३१ लाग = लागे. ३२ महास्नान. ३३. उपाहारास, चतुर्थी. ३४ तांदुळा
= तांदुळाच्या पष्ठी. ३५ चौथे हे एक माप आहे. चौथ्या द्विशेचे माप. ३६
पकान्. ३७ किंवा. ३८ घागे. ३९ भाजी. ४० मिडु हे एक माप होते, मिडी.
४१ पकान्. दित्त न्न हवा. ४२ दोही. ४३ मंत्रावसर ४४ नैवेद्य. ४५ सा
हेवा, एवा, हीं जुनीं ज्ञानेश्वरीं रुपें १३३५ प्रचलित होतीं च कक तथा हे रूप
मकारान येत चालतें इतें इतकें च. ४६ सर्वोनीं. ४७ ! ४८ ! ४९ दोषां
जणानीं. ५० बाटीचे नांव. ५१ रवो हे कुळागराचे नांव. ५२ नागवरी हे मळईचे
नांव. ५३ को मध्ये सोदावयाचा राहिला आहे. [३०

- २६ नमस्त्वसर्वधापादिवर्जित करुणु ग्रामानं माइ सेणवेयासि आचंद्रार्क-
पर्यंत दिधलें ॥
- २७ तथा मांइसेणवेणं आपुले भक्तिपूर्वक रुवो कुळाग्र धीनामनायदेवासि
प्रातःकालिं आठवें-
- २८ लिपच्या उपाहारार्तिं प्रतिदिवसि । ६ पां १ कां "सुरे सडिक तांदुळ
गिदा १ लेखिं करउंचिण भासे
- २९ तथा रुवो कुळाग्र गोळीतिवाडे लखुम सेणवेयासुतु विठल सेणवेयासि
तयाचे जातप्रजा-
- ३० तसंतनिसि आचंद्रार्कपर्यंत दिधले नागझरि मळो सेत श्रीमहालक्ष्मि-
- ३०] देवासि प्रातका-
- ३१ लिं आठवलीपच्या उपहारार्ति दिधलें समंधिं तथा देवतेच्या पुजा-
च्यान तथा क्षेर्त्र घेउ-
- ३२ तु देवतेसि अभिषेकुमंधपूपदीप सुरे सडिक तांदुळ गिदा १ लेखिं
उपाहार करावा विडा
- ३३ मंत्रावसरु करावा तथा उपाहार देवीरियासि । हा केला धर्तु ग्रा-
मान चालवावा सिंहास-
- ३४ निच्या रायोन अधिकारिया वळितिर्योन पाळावा हा केला धर्तु जो
मोडि तेणे वाराण-
- ३५ सि श्रीविस्वेस्वरा सानधि सूर्यग्रहाणि आपुला मातापितीमाए वदि-
- ३०] लैया पापासि जाप
- ३६ दानपालनयोर्मध्ये दानोर्खेयानुपालनं । दानात्स्वर्गमवाप्नोति पाठना-
द्वयुतं

५२ पहाटेस आठवून जी पेज प्यावयाची तिला आठवली म्हणनात. ५५ ।
५६ । ५७ सुरे म्हणजे न उकडलेले तांदूळ. ५८ तांदुळां १४०. कान्हा सादा-
वयाचा राहिला आहे. ५९ करण्याकरिता. ६० वाडाचें नांव. ६१ शेत. ६२
देवहरी = देवारी. पूजाहारी = पूजारी. ६३ देवरायानें. ६४ अधिकार वळायानें
म्हणजे गोण्याच्या प्रतिनिधीनें ६५ सप्तमी ६६ आई, पाप व नाय. ६७ वधित्या.
६८ ये हवें.

३७ पद ॥ सौमंन्योयं धर्मसेतुर्नृपाणा काले काले पालीनियो भवद्भिः
 ३८ सर्वानेतां न्भाविनः पौथिवेन्द्रा भूयाभुयो याचते रामचंद्रः
 ३९ स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरिर्धै वसुंधरां वैष्टीवर्षसहस्राणि वि
 ४० दद्यात् जायते कैमि ॥ तथा उपहार आणितं प्रीह देवाचे उ-
 ४१ लिमाचे माणुसि उळिग करुनु उपाहार न्यावा ॥ श्रीछुभं
 ४२ भवतु श्री ॥

वि. का. राजवाडे
 द. वि. आपटे

श्री.

४० कोडीत येथील एक सनद

[१०

सोबत 'युद्ध सन ११०१ शवाल'ची एक सनद पाठविली आहे. फिरंगी
 '१७०० अक्टोबर' हा काल येतो. श्री छत्रपति राजागम महाराज हे
 शक १६२२ त परलोकवासी झाले. ते मार्च महिन्यात निवर्तले असे घाटडफने
 झणतो. यावरून त्यानंतरची ही सनद आहे.

या काली मोगलांची शिस्त किती बिघडली होती, मोगली सरदार नीतिदृष्ट्या
 किती घट झाले होते; भावी स्थितीच्या कल्पनेने उत्पन्न होणारे औदासिन्य व
 तद्दुन आलस्य यांचा त्यांचेवर किती पगडा बसला होता, याचे वर्णन घाटडफने
 केले आहे. अशा 'येवंद' शाहीन धादशी माणसाचे कावने.

पुढे दिलेल्या सनदेत मोगली राज्यव्यवस्थेचा एक लहानसा मासला आहे,
 जो अज्ञान व मनरंजन करणारा असल्याने दिला आहे. विशेषतः तो 'ज्ञान-[२०
 देशी' आहे.

श्री

मौजे कोडीत तो शिरपूर येथील सनद.

(वर सर्व कारशी त्याचा तर्जमा मोडी.)

जोकर कवसदुर पसानराय सीके करासिया मौजे कोडीत मामुदामगणे धाळनेर
 मजमनाक घुमे सानदेस सरकार असर अन आबाद गुजपंद दर मौजे वनावल
 जामला प्रगणे मजकूर सकुनत राहणार दास्त मुदामअन हाकाम प्रगणे मजकूर

६१ मा वर बिंदु निरर्थक. ७० नी हवी. ७१ ता वर बिंदु निरर्थक. ७२ नू
 बदल बिंदु. ७३ ख हवा, ७४ टि हवी. ७५ रु हवा. ७६ नेतर.

[१७५

आज कृत सकुनत मोजे कोडीत मामुल रहाणार असोन तेथे राहण्यास अजारी व वास्त्याचे उपद्रवामुळे सर्व मेल जालें राहिलेले मुले बेका मोजे वनावल येथे आले बादशाकडून तंदा करून मोजे कोडीत येथे कांहीं लोक येऊन येऊन राहिला आणि आपला हुा चालउ चालला. हुसेन बागे खानी उ X आता या नावानी हुरा चालउ लागला आणि गावास मोजे कोडीत हा गाव चांगला आवाद करून त्या गावात म्हसिदी वगैरे बांधून तेथे राहिला आणि आपला सर्व कबजा करू लागला तेव्हा गोबजी पा वापाडीकर हा त्यास हे काम करण्याविषि ताकीद देत असत त्यास त्याणी ऐकिले नाही जे वेळेस गोबजी पा मना करीत होता त्या वेळेस त्याणी लढाईचा इरादा करावा आणि त्याणी आपल्या मनात मी कोण सरदार आहे असे १०]समजून कोणास मान करून आपदिन बाहाराने खानी व मनसुब हा त्याचा मोठा सरदार सात्रीचा होता असे दोघे वआणखीन कांहीं लोक जमा करून सर्व आरला हक बजाउ लागला नंतर जावजी (नावजी) पा वापाडीकर यास धरून धाळनेर येथे किल्यात पोहोचऊन दिले नंतर अजुबाजूचे गांव लुटू लागला त्यामुळे गावे बहुतेक उज्याड जाले व भोटा दंगा करू लागला नंतर बादशाहकडील हुंददार परमनाथ, डांगरी व सोनगीर व पडावद येथे आले म्हणून गोबजी वा बहुजी पा हे डांगरी व चेटावद व सोनगीर येथे बादशा कडील अनेक सरदार यास भेटून त्यास मोजे कोडीत येथील सर्व मजकूर सांगितला नंतर धाळनेरचे मुक्कामी सर्व बेहरानखाचा वर्तमान कळविला त्यावरून त्याणी रघुनाथास देशपांडे धाळनेरकर व त्याजबरोबर कांहीं लोक लढाउ त्याजबरोबर देऊन हुा २०]दिला मोजे कोडीत येथे जाऊन त्या दंगे सोरास ठार मारावे नंतर रघुनाथ देशपांडे धाळनेर येथून निघून मोजे वापाडीस येऊन तेथे गोबजी बहु पा यास जमाविली बरोबर घेऊन चढाई केली त्या लढाईत कोडीत येथे काटाकाटी करून त्यानकडील फौजदार सरदार मोठा होता त्यास रघुनाथ व गोबजी यांणी ठार मारिला आणि थोडे लोक जप्तमी जालें नंतर दुसरे दिवशीं मोजे कोडीत याजवर चढाई करून तेथे काही लोक रघुनाथ व गोबजी याणी त्यास कळविले की तू नावजी (जावजी) यास आता सोडून दे त्यावरून त्याणी सोडले नाही मी लढाईस तयार आहे नंतर लढाई सुरू करून थोडे दिवस चालली त्यात बहु पा हा मेल जाला नंतर गोबजी याणी मोठी कतल करून कोडीत हा गांव अपले कबज करून बंडखोर लोक सर्व पकडू गेले नंतर गोबजी याणी सरकारला मोठी मदत दिली करिता हि सनद दिन्ही आहे ३०] सन ११०१ ता १ माहे शव्वाल.

मो. का. चांदोरकर

४१ छत्रपति संभाजीच्या कारकीर्दीतील अव्यवस्था

सोबत जोडलेले पत्र छ ७ सावान समत समानीन अलफ हणजे शक १६०९
 श्रावण शु॥ ८ मीस मोरेस्वर पंडितराव याणें लिहिलें. तें चार तिसा समानीन
 अलफच्या ५ जिल्हेजला हणजे शक १६१० आश्विन शुद्ध ७ स शालें. हणजे
 चार श्रावणास ४ वर्षें २ महिने लागले. संभाजीला अवरेगसेवानें शक १६१०
 च्या श्रावणांत मारिलें. तदनंतर थोड्याच दिवसांनीं पत्र चार शालें. याचा
 अर्थ असा होतो कीं शक १६०६ पासून शक १६१० च्या श्रावणापर्यंत हणजे
 संभाजीच्या समाप्तीपर्यंत संभाजीचें दफतर अव्यवस्थित होतें. त्यांत व्यवहाराची
 दफ्तर लागत नसे. संभाजी वारल्याबरोबर लगेच व्यवस्था सुरू झाली. उपर
 आहे, कचर्जाचावा अस्तंगत झाल्याबरोबर सर्व प्रधानमंडळी आपापल्या कामावर
 रुजू झाली व व्यवस्थित व्यवहार पुनः शिवाजीच्या कारकीर्दीतल्याप्रमाणें चालू
 झाला. संभाजी शक १६१० च्या माघांत किंवा फाल्गुनांत मारला गेला वगैरे
 वया किन्वेक टिपणकारांनीं मारिल्या आहेत, त्या अर्थात अविवक्षणीय आहेत.
 संभाजी शक १६१० च्या श्रावणांत मारला गेला हें विश्वसनीय आहे. अस्सल
 पत्राची नकूल येणेंप्रमाणें:—

श्रीशंकर

शक १६०६ अधिक श्रावण शु॥ ८

श्री
 चिंतामणिच
 रणशरण

श्रीसकलगुणमंडितअसंहितलक्ष्मीअलंकृतराजमान्य रा-
 ज्यथी देवाजी विठ्ठल देशाधिकारी व लेखक प्रांत राजा-
 पुर वर्तमान व भावी गोसावीयासी [२०

पोष्य मोरेस्वर पंडितराई नमस्कार राज्यामिसेक सक ११ रक्षाक्षीनामसंवत्सरे
 श्रावण शुभ अष्टमी वारपतीवार वेदमूर्ति हरिभट विश्वनाथभट पटवर्धन वस्ती मौजे
 पावस ता मा शास्त्रण योग्य देशोन धर्मादाय देविले तादूल कैली कोठी मापें
 मग २२॥ अडीच जोवरी वेदमूर्ति क्षेम पावतील तोंवरी प्रतिवर्षी परामर्श घेउनु
 मविष्ट करीत जाणे प्रतिवर्षी नूतन पत्राचा आक्षेप न करणें प्रती लिहून घेउनु

मुख्य वज्र भट गोसावी याजवली देणे सा छ ७ माहे शावान सुा समस समानी

अलफ पा हुजूर हे विज्ञाति

वार मूद छ ५ जिल्हेजु सन तिसा समानी

वार मूद

पा छ १९ जिलकाद

साल मनकूर *

४२ तळेगांव ढमढेरे येथील श्रीसंभूनाथबाबा

१०] तळेगांव-ढमढेरे, ता. शिंदूर, जि. पुणे येथे जीं काहीं प्रेक्षणीय देवालय आहेत, त्यांसंबंधाने त्रुटित माहिती देवालयान्गरील शिलालेखांच्या आधारें भा. इ. सं. मंडळापुढें पाचण्यांत आली आहे च.†

वृत्तांत उल्लेखिलेल्या पांच देवालयांशिवाय तेथें आणीक एक प्रसिद्ध देवालय आहे. हें देवालय म्हणजे वेळ नदीचे कांठीं च असलेलें 'नाथा' चें देवालय होय. ह्या ठिकाणीं एका च आधारांत श्रीविश्वेश्वराचें देवालय व नाथयुवांची समाधि अशीं असून देवालय 'नाथा'चें देवालय ह्या नांवानें च संबोधिलें जातें. हें नाथाचें देवालय, किंबहुना नाथयुवाचा काळ ह्याविषयीं अनेकांचे अनेक तर्क आहेत. कोणी कोणी तर हे नाथयुवा शातवाहन शकाच्या तेराव्या शतकांत होऊन गेल्याचें बेशक प्रतिपादितान.. परंतु ह्या निव्वळ तर्क आहे. ज्या बाबांच्या संख्या- २०] वरून देवालयास नाथांचें देवालय असें नामाभिधान प्राप्त झालें आहे, त्या बाबास तळेगांव येथील 'मोकदम व समस्त दाहीजण' घांनीं शके १६९१ ज्येष्ठ वद्य १, मंगळवार, ता. २०।६।१७६९ रोजीं दिलेल्या इनामपत्रावरून ह्या नाथयुवांचा काळ

* हें पत्र अणभुरें येथें पुराणिक गाढगिळांच्या येथें सांपडलें.

† (शके १८३४ चा अहवाल, पान २७६ पहा.).

निश्चित होतो. सदराल बुवांचें उपास्य दैवत ' श्रीकाशीविश्वेश्वर ' असल्यामुळें, सांप्रत दर शिवरात्रीस तेथें मोठया थाटानें होत असलेला उत्सव शके १६९१ चे पूर्वोपासून च चालत आला असला पाहिजे. ह्या माझ्या अनुमानास समर्थक असा बुरावा इनामपत्रातील ' शिवरात्रीचा उत्साह साल दरसाल तुमचे मठी होतो ' ह्या उद्देशावरून मिळतो. शिवरात्रीस होत असलेला हा उत्सव अर्थात् शंकराचा असून, शिवोपासक नाथबुवामुळें च, ह्या उत्सवास ' नाथांचा उत्सव ' असें म्हणण्याची पद्धत पडलेली दिसते. सदरहु नाथबाबा जातीनें कासार असून, त्यांचें उपनाव ' धुमाळ ' असें होतें, ह्याशिवाय त्यांचेसंबंधानें जास्त माहिती मिळत नाहीं. मठांत हि काहीं संपन्न नाहीं. देवालयाचे जीर्णोद्धारार्थें काम सांप्रत चालू आहे.

श्रीशंकर

[१०

इनामपत्र शके १६९१ विरोधी नाम संवत्तरे जेष्ठ वद्ये १ प्रतीपदा ते दिवसी तपोनिधी श्रीसंभुनाथबाबा मठ कोा तळेगाव स्वामीचे सेवेसी मोकदम व समस्त दाही जण कसचे मजकूर ताा पावळ सरकार जुनर खुदुर सन सय्येन व आलफ सन हजार ११७९ कारणे इनामपत्र करून दिले ऐसीजे शिवरात्रीचा उठाव साल दरसाल तुमचें मठी होतो व आतीत आम्हागत येऊन मठी राह्यतो ऐसा सच जाणोन तुम्हास गावनिस्सवती इनाम घेवल धळ पैकी रुके ८६ सजगाणी सिकरापूरचे सिधेत वरुडाचे वाटे सालती गोमाजी माळी भुजबल बाह्यतो ते जमीन तुम्हास इनाम करून दिधली आसे ते जमिनीत तुम्हीं जिराईत बागाईत करून उत्पन्न होईल तें घेत जाणे तुमचे शिष्यशास्त्रा सदरहु इनामाचा भोगवटा घेऊन उठावाचा व मठचा सच चालवितील आपणाहि वंशपरंपरेनें इनाम चालऊ यासी अंतर [२० करणार नाहीं हे इनामपत्र लेहून दिधले सही

तेरीस छ १५ माहे सफर

निशाणी नागर आमानत

बिा रुग्णाजी सदासिव जोसी

कुलकर्णी केा मार

गोही

शुलतानजी चौगुले

खेकर केा मार

शुलतानजी सेटे केा मार

त्रिबक गोविंद महाजन येडके केा मजकूर

देवजी माळी भुजबल केा मार

पां. न. पटवर्धन

४३ हरिदासांचा सोळा हाजारांचा योगवासिष्ठ ग्रन्थ

हा प्रचंड ओर्वाबद्ध ग्रन्थ आपचंद मठांत मिळाला. तो आपलेला पाहण्यास सांपडेल अशी मला आशा नाही ! तेव्हा त्याची प्रत करून घेऊन तो मी सदाशु मठाकडे परत केला आहे. तत्पूर्वी त्याची माहिती साधुसतांच्या महाराष्ट्राला करून द्यावी असें वाटून हें टाचण आपणाकडे पाठवीत आहे.

मूळ योगवासिष्ठाचे ३२००० श्लोक आहेत हें सर्वांना माहित च आहे. त्यापैकी ६००० श्लोक निवडून काढून त्यावर कोणा काश्मीरस्थ पंडितानें संस्कृतांत भाष्य केलें आहे. त्या भाष्याचा आधार घेऊन आपण ही टीका करित आहोंत असें हरिदा-
१०]सांनीं म्हटलें आहे. हरिदासांची टीका नफ्री १६६३१ ओवी आहे, म्हणजे प्रस्तुतचा ग्रंथ सरासरी एकनाथी भागवता एवढा आहे. त्याचा तपशील येणेंप्रमाणें:—

प्रकरण	आधारास घेतलेले संस्कृत श्लोक	सर्ग	ओवीसंख्या
१ वैराग्य	३९३	१३	२३३२
२ मुमुक्षु	१४०	६	८२४
३ उपासि	१०००	१५	३४५५
४ स्थिति	५४०	६	१७२८
५ उपशम	१११०	१०	३१६२
६ निर्वाण	१७४२	१७	५२३०
	४९२५	६७	१६६३१

२०]

२१५५६

ग्रंथ अप्रतिग अमूल्य प्रासादिक आहे. त्याची यथार्थ कल्पना एकाद्या लहानशा टाचणानें करून देणें कसें शक्य आहे ! तेव्हा या टाचणांत ग्रंथाविषयी सामान्य माहिती देण्यापलीकडे जास्त काहीं करता येत नाही. ती माहिती ग्रन्थकाराच्य च शब्दांत देणें बरें.

(१) ग्रन्थकाराचें नांव:—

रामकथा सुरस गायन । ते चि हरिदासा जीवन ।

गुरुकृपा सेजीवन । अमृतपान सर्वदा ॥ १५१ ॥

१८०]

शान्तानंदाचे अंकित । श्रीरघुनाथ नामांकित ।

हरिदास नाम सद्गुरुदत्त । ग्रंथ समाप्त योजला ॥ ६३८१ ॥

(२) ग्रन्थकाराचें गोत्रः—

उपजलों ज्याचिये वोंसी । नमन तथा भारद्वाजासी ।

श्रीराम उपासना निगानी । म्हणोनि भजनासी विनटली ॥ १११ ॥

(३) ग्रन्थ कोठें रचलाः—

गोदातटी वाल्मीकि नगर । जैराम पंडित योगेश्वर ।

त्याचिया संवादे टीका सुंदर । जाला विस्तार ग्रंथासी ॥ ६३८२ ॥

(४) ग्रन्थ केंव्हां रचलाः—

वैशाख शुद्ध सप्तमी । भृगुवासर पूर्व यामी ।

संवत्सोळा शत दशमी । ब्रह्मत्व वर्त्तनी प्रतिष्ठा ॥ ६३८३ ॥

(५) ग्रन्थाचें प्रयोजनः—

वसिष्ठ सहस्र योगवासिष्ठ । बोलिले स्वामी श्रीवासिष्ठ ।

श्रीरामउपदेसीं वरिष्ठ । केलें अभिष्ट सर्व लोकां ॥ १५३ ॥

त्यामध्ये सा सहस्र । निवडुनि काडिले नवनीत सार ।

त्यावरी आत्मसुख भाष्यकार । जाला विस्तार भूतकीं ॥ ५४ ॥

परिवाजाकाचार्य स्वात्मसुख । निरसावया कळिकाळदुख ।

तारावया जड मूढ मूर्ख । टीका मुखेल संस्कृत ॥ ५५ ॥

येथें अधिकारी पावले । संस्कृत वळे मुखावले ।

वाळे भोळे जन उरले । चालागीं प्रेरिले गुरुदेवें ॥ ५६ ॥

जयासि वासिष्ठि परम प्रीति । नाही संस्कृति वित्पति ।

तयासि व्हावि अपरोक्ष प्राप्ति । माहाराष्ट्रभाष्योक्ति करि ग्रंथ ॥ ५७ ॥

येंसैं गुरु आज्ञापित । तेंसैं च संताचें हि आर्त ।

वेर्गिं चालविं वासिष्ठ ग्रंथ । सासु रघुनाथ तुज असे ॥ ५८ ॥

अंतरिं चालक श्रीराम मूर्ति । वाचा वदे त्याचिये स्फूर्ति ।

तेणें चि ग्रंथासि अभिव्यक्ति । साशंक चित्ती कां होती ॥ ५९ ॥

सर्व भूतें भगवद्भावो । हा चि मजनाचा निर्वाहो ।

मोतुपणा कैचा ठावो । येदधीं संदेहो कायसा ॥ ६० ॥

६) ग्रन्थकाराचे गुरुः—

आनंदवन वाराणसी । मानससरोवरनिवासी ।
ब्रम्ह बोलले साकार वेशी । विन्धोधारासी शांत मूर्ति ॥ १५४ ॥

७) शांतानंदंच्या उपदेशाची हातवडीः—

उपदेशाची हातवडी । नाहीं लक्ष दावणें दृष्टि ॥
न गोवि नादाचे संकटी । मुद्देची गोष्टी कायसी ॥ ६ ३७० ॥
व्यान धारणा आसन । न लावी क्रिया कर्म साधन ॥
शुध भावार्थ देखोन । ब्रह्मज्ञान उपदेशित ॥ ३८१ ॥
शिष्य न देखे शिष्यपण । नाहिं गुरूचा अभिमान ।

१०] ब्रम्ह सम समान । ब्रम्ह परिपूर्ण बोधित ॥ ३८२ ॥
आपुले तपाची संपत्ति । शिष्यां प्रगटे ब्रम्हस्फूर्ति ॥
बंधमोक्षाची नुरळनि आंति । जीवन्मुक्ति दशा पावे ॥ ३८३ ॥

(८) गुरुपरंपराः—

आनंदवन वाराणसी । मानससरोवरनिवासी ॥
ब्रम्ह बोलले साकारवेशी । स्वानंदरासी सदा शांत ॥ ६३७० ॥
संप्रदाये आश्रम सूची । गुरुसंप्रदाये विस्तारी ॥
आदि ब्रम्हांडजगदधारी । 'उपदेश करी वसिष्ठ ॥ ३६९ ॥
तेथोन शक्ति पाराशर । नारद व्यास विभ्रांतिकार ॥
पूर्ण ब्रम्ह शुक्र योगींद्र । पुढें विस्तार तो ऐसा ॥ ३७० ॥

२०] गौडपाद श्री गोविंद । शंकराचार्य विज्ञानबोध ॥
स्वरूपाचार्य प्रबुध । तेथून प्रसिध व्यासाश्रम ॥ ३७१ ॥
पुरुषोत्तम अद्वयानंद । उपेंद्राश्रम पूर्ण बोध ॥
जगन्नाथ सुखस्वानंद । शुध बुध उत्तमाश्रम ॥ ३७२ ॥
सुरेंद्राश्रम राघवेंद्र । वासुदेव पुरुषोत्तम सांद्र ॥
जगन्नाथ योगेश्वर । विज्ञानभद्र केशवाश्रम ॥ ३७३ ॥
वामनाश्रम विश्वनाथ । गोविंद पद्मनाभि समर्थ ॥
हरिहराश्रम करुणावंत । जगविरुपात पुरुषोत्तम ॥ ३७४ ॥

महादेव परमोदार । जनार्दन जगदोधार ॥
रामरुष्ण दिगंबर । अगम्य चरित्र जयाचें ॥ ३७५ ॥
३०] परिवाट अद्वैताश्रम । चिदानंद मंगळधाम ॥
चहुं आश्रमा विश्राम । शांताश्रम दिव्य मूर्ति ॥ ३७६ ॥

ब्रम्हानंद वसिष्ठ वर्य । पूर्ण ब्रम्ह दत्तात्रय ॥
 जनार्दन अपर सूर्य । परमोदार येकनाथ ॥ ३७३ ॥
 श्री रघुनाथ चिदानंद । शांत मूर्ती स्वानंदकंद ॥
 प्रगट केला ब्रम्हबोध । स्वाराज्यपद पै देता ॥ ३७८ ॥
 शांतानंद परमोदार । उपदेशून तारक मंत्र ॥
 श्रीराम द्वय अक्षर सार । साक्षात्कार ब्रम्हपदी ॥ ३७९ ॥

(९) प्राकृत कवींचा निर्देशः—

प्राकृत कवि येकनाथ । ज्ञानदेवादि संत महंत ॥
 अनन्य भावें अभिवंदित । ईक्षितार्थ पुरवावा ॥ १४९ ॥

(१०) ग्रंथांचा प्रसादः—

[१०]

ॐ नमो सद्गुरु श्रीरामचंद्र राजा । शांतानंद विश्वतो बीजा ॥
 भक्त तारिंसी आपुले पैजा । न्यून्य त्या काजा पूर्ण करिंसी ॥ १५१ ॥
 आपुली सांडूनि सत्य प्रतिज्ञा । राखिलें भीष्माचिया पणा ॥
 हारी आणूनि आपणा । भक्तमहिमाना वाढविंसी ॥ २ ॥
 गर्जेंद्राचें सोडवणें । गरुड सांडूनि धांवणें ॥ ३ ॥
 महा संकटीं रक्षून । निज पद पावन पै केलें ॥ ४ ॥
 असरें प्रव्हाद गांजिता । सांधीं अवतरोनि भगवंता ॥
 विदारुनि दैत्यनाथा । आपुले भक्तासी राखिलें ॥ ५ ॥
 अंबकपांचे गर्भवास । स्वयें सोशिले सावकास ॥
 संकट मांडल्या भक्तास । देवा आपणास बोडविंसी ॥ ६ ॥
 हृपदि गांजिता सभेसी । लाज लाविली दुर्वोधनासी ॥
 स्वयें राखिलें पांचाळीसी । जर्गी कीर्तीसी विस्तारिलें ॥ ७ ॥
 नाना आपदीं पांडवां । केला तयांचा सावाधावा ॥
 नजन भेमाचा गौरवा । दयार्णवा प्रगट केलें ॥ ८ ॥
 अनंत भक्ताचियां रासी । संकटीं पावला हृषीकेशी ॥
 त्यांचियां लिहितां विस्तारासी । परि तो गणितासी कदा नये ॥ ९ ॥
 मदैं मातला अहं रावण । चोरिलें जैनकी चिद्रत्न ॥
 बंदिं धातले सुरगण । विश्व कुंभुंदीनें पोडिलें ॥ १० ॥

[२०]

[१८३]

त्याचिचे सोडवणे दयाळा । मेळऊनि वानरपाळा ॥
 सेतु बांधळा अवलीळा । आले मुखेळा रामचंद्र ॥ ३० ॥
 सकुळ दशमुख विदाहन । स्वपदीं स्थापिले विबुध जन ॥
 सोडऊन जनकनंदन । राज्यां विभूषण स्थापिला ॥ ३१ ॥
 ऐसा विरुदाचा बडिवार । लिहिता वाढेल ग्रंथ कार ॥
 यालागीं असो विस्तार । अपार चरित्र देवाचें ॥ ३२ ॥
 परिहा नवलाव अद्भुत । मज मूर्ताचेन मुलें वासिष्ठ ग्रंथ ॥
 देशभाषा टीका प्राकृत । केली विस्तारित जनहितार्थ ॥ ३३ ॥
 दोसोनि प्रतापाचें योज । आश्चर्य वाटे माझें चि मज ॥
 १०] बाप रुपाळु रघुराज । निजात्म गुज प्रगट केलें ॥ ३४ ॥
 अवघा तूं चि विखंभरा । तेथें मीपणासीं कैचा थारा ॥
 कोणें सुखाचें परिहारा । सदुरुवरा देवदेवा ॥ ३५ ॥

(११) रामावताराचें कारण:—

अहंमदें क्रूर दारुण । तेणें मातला रावण ॥
 जेणें कळनि शंकरभजन । वरद संपूर्ण लावला ॥ १६१ ॥
 शंकरवरदाचें महिमान । जेथें जितिलें त्रिभुवन ॥
 त्रिगुणापासून नाहीं मरण । ऐसें विद्वान जयांचें ॥ २१७ ॥
 करशराम तये समई । होता भूमंडळाचें ठाई ॥
 आपुरुपा हस्तें मरण नाहीं । याळगि तो हि स्वस्थ राहें ॥ २१८ ॥
 १०] ब्रह्मा इंद्र यम वरुण । चेद्रसूर्वादि देवगण ॥
 रावणचंदीं सेवा करणें । भय दारुण मानिती ॥ २१९ ॥
 देवां मानवां कर्षीप्रती । नव ग्रह सदा पीडिती ॥
 ते हि रावणाचे पायीं दडती । चरकडिती सर्वदा ॥ २२० ॥
 अग्नि आणि पवन । तयां रावणाचें दृढ बंधन ॥
 कोण्हाची न चले आंगवण । आकंदें रुदन करिती ॥ २२१ ॥
 अतो बोलणें बहूत येथें । त्रिभुवनीचीं जे दैवतें ॥
 ते त्या रावणाचिचे हस्तें । दुःख भोगिते छेपन युगें ॥ २२२ ॥
 देव म्हणती विधातियासी । तूं सर्वांचा पितामहो होसी ॥
 रावणचंदीं आम्हांती । गति कायेसी सांग पां ॥ २२३ ॥

स्वप्नां तन्ही होऊन मक । अथवा ऐसे मरोन पचत ॥
 ऐसे दुःख अनुवादत । विकल चित्त सर्वदा ॥ २२४ ॥
 जागोनि भविष्याची गति । स्वप्नेषु घोले तयांपति ॥
 मय न धरावें समस्ती । स्वस्थ चित्तीं असावें ॥ २२५ ॥
 अनादि जें परब्रह्म । दाशरथी आत्माराम ॥
 वतरेल पुरुषोत्तम । देवांचा श्रम हरवया ॥ २२६ ॥

(१२) श्रेयाची फलश्रुति:—

वासिष्ठाचें श्रवण कथन । करिती जे का सभाग्य जन ॥
 त्याचें निरसे जन्ममरण । निजात्मदुरुपण संघात ॥ ६३३ ॥
 जयासी नित्य पारायण । नित्य करी श्रवण कथन ॥ [१०]
 तो त्रिलोकी होये पूज्यमान । वंदिती सुरगण अत्यादरें ॥ ३४७ ॥
 वासिष्ठाचें पुस्तक लिहून । जो मंदिरीं रासे सुयेत्तें ॥
 अथवा आतांसी करी दान । तयासी रघुनंदन स्वयें रक्षी ॥ ३४८ ॥
 त्याचीं विघ्नें भस्म होती । अभ्योदय करी उन्नति ॥
 घरीं तिष्ठे भाक मुक्ति । अपार संपत्ति तो भोगी ॥ ३४९ ॥
 कथा रामायणी श्रेष्ठ । त्या हि माजी योगवासिष्ठ ॥
 मस्तकीं बंदी नीळकंठ । पूजिती वरिष्ठ लोकत्रई ॥ ३५० ॥
 जयासी ब्रह्मविद्येचें आर्त । तेणें पाहावा वासिष्ठ ग्रंथ ॥
 निजात्मज्ञान होये प्राप्त । पद अच्युत तो भोगी ॥ ३५१ ॥

(१३) प्रती ग लेखनशकः—

[२०]

प्रति लेखन ग्रंथ शके १६१९ ईश्वर नाम संवत्तरे दक्षणायेने आश्विन वदि
 सावित्री भाग्यवातरे भागानगरस्थळिं लेखन समाप्ति ॥

असें या ग्रंथाचें थोडक्यांत स्वरूप आहे. लहान मोठे हजारों संस्कृत ग्रंथ ह्या
 ज्ञानात वासांत आहेत, त्यांत च हा हि एक ग्रंथ आहे ! त्या त्या ग्रंथांचा उद्द-
 याला आला म्हणजे तो तो ग्रंथ प्रगट होणार आहे. तोंवर्यंत हे सारे ग्रंथ आपाप-
 न्या आगत्यदेवतीं लीन होऊन आहेत । श्रीसमर्थीचें च असें वचन आहे.

सुद्ध ग्रंथकाराविषयी व त्यांचें मानससरोवरनिवासी गुरु शान्तानंद याविषयी,
 पर आली आहे त्याहून जास्त माहिती ग्रंथांत नाही व इतरत्र हि मिळाली नाही.

ती मिळविली पाहिजे. काश्मीरस्थ पंडितांची संस्कृत टीका प्रसिद्ध आसल्याचें ठाऊक नाहीं. ती प्रसिद्ध नसल्यास तिचा शोध केला पाहिजे. तसें च हें वाल्मीकि-नगर कोणते तें थला कळत नाहीं. वेरुळ कीं काय ! वेरुळ म्हणार्चे तर तें प्रत्यक्ष गोदातटीं नाहीं. हें वाल्मीकिनगर कोणतें त्याची माहिती होणें अत्यन्त अगत्याचें आहे. भोगलाईन ठिकांठिकाणीं जो ग्रन्थसंग्रह मिळाला त्यांत बरेचसे ग्रन्थ या वाल्मीकिनगरांत लिहिलेले आहेत.

कार्तिक व. ११
१८३५

}

शंकर श्रीकृष्ण देव

४४ ब्रह्मीभूत देवराव हिंगणे

१०] १ पेशवाईतील प्रसिद्ध साडे तीन शहाण्यांचीं नांवें चटकन् ध्यानांत यावी म्हणून एका चतुर पंडितानें 'सत्ता देवा विद्वडा' असें सूत्र राचिल्याचें इतिहासज्ञांस विदिन आहे च. बरील त्रिवर्गापैकीं मधील 'देवा' ऊर्फ देवराव हिंगणे ह्यांचें महत्त्व मग-ठ्यांच्या इतिहासांत अपूर्व आहे. मेणवली येथील नानांच्या दफतरांतील पत्रें रा. ब. द. ब. पारसनास यांनीं 'इतिहास-संग्रह' नून प्रसिद्ध केलीं आहेत, त्यावरून देवरा-वांच्या दिल्ली येथील राजकारगावर बराच उजेड पडतो. हिंगण्यांचा व होळकांचे दिवाण चंद्रचूड यांचा विशेष घरोया होता व या उभयपक्षां मुत्सद्दयांनीं राखिलेल्या डावपेचांचें यथातथ्य वर्णन चंद्रचूडांच्या अप्रकाशित व इतिहासदर्शनें अत्यंत मह-त्वाच्या संग्रहांत उत्कटत्वानें प्रतिबिंबित झालें आहे. माझी अपेक्षा आहे कीं, हा बहुमोल संग्रह प्रकाशित करण्याचें श्रेय आपल्या मंडळानें शक्य तितक्या लवकर २०] व्याचें. इतिहासजिज्ञासूंत चटका लावून सोडांल, अशा किंमतीचा हा संग्रह ईश-क्रुपेनें उपलब्ध झाला आहे. अस्तु.

२ देवराव हिंगणे व श्रीमंत पेशवे सरकार यांजमध्यें कांहीं कारणांमुळे तेंड उत्पन्न होऊन, देवराव हिंगणे आपले स्नेही चंद्रचूड यांचेकडे निंबगांवीं येऊन राहिले व तेथें च 'संन्यस्त होऊन समाधिस्त जाले.' 'ब्रह्मीभूत देवराव महादेव' यांचे समाधीचे पूजा नैवेद्य' वगैरेंस निंबगांव येथील वेदमूर्ति राजर्षी धोंडमठ दिन विठलमठ उपनाम सुद्धामेयांस शके १७३३ चैत्र शु. १ स दिलेल्या सनदेवरून देवराव हिंगणे हे निंबगांवीं च समाधित्य झाले, असें निर्विवाद ठरतें. त्यांची ही समाधी निंब-

मग येथें गंगोबा तात्या चंद्रचूड यांनी बांधिलेल्या श्रीगणपतीचे देवालयासमोर च आहे. पूर्वी दशभुजांनी युक्त असून ध्यान कारच मोहक आहे. देवराय हिंण्याचे जे कागद मुद्रणयंत्रातून बाहेर पडले त्यांत त्यांच्या मृत्यूच्या प्रकारासंबंधाने कांहीं इकीकत दिली गेली नाही. रा. व. पारसनास यांनी सुमार इ. स. १७८३ हा त्यांच्या मृत्यूचा काल धरलेला आहे, परंतु माझे मित्र श्रीमंत मुजुमदार यांनी मला लुधाळुपणें दिलेल्या कागदावरून हा काल साफ चुकीचा ठरतो. देवराय हिंण्याचे वंशज चांदोरी येथें नांदत आहेत, त्यांचे संग्रहीं कांहीं महत्वाची ऐतिहासिक सामुग्री आहे. असो, हा कागद झटला सणजे निंबगांव येथील कुळेकण्यांचे दफतरांत श्री० चंद्रचूड यांच्या निंबगांव येथील जोसपणाच्या वृत्तीसंबंधानें शके १७२९ आषाढ महिन्याचे शिवासंबंधीचें मिळालेले एक विषयसनीय टांचण होय. ह्या टांचणांत देवराय [१०] महोदय हे संन्यास घेऊन समाधिस्थ झाल्याबद्दलचा स्पष्ट उल्लेख असून, शिवाय अकराव्या, बाराव्या व तेराव्या दिवशींच्या आह्वानानिमित्त दक्षिणा व इतर सामान जमेकडे लिहिलेले आहे. ज्या अर्धी देवरायांच्या पुण्यतिथीपासून अकरावा बारावा व तेरावा हे तीन दिवस अनुक्रमें शके १७२९ आषाढ शु० २।३।४ ह्या तिथींस पडत असल्याचें ह्या कागदांत दिलें आहे, त्या अर्धी शके १७२९ ज्येष्ठ वद्य सप्तमी, शनिवार, ता. २७ जून इ. स. १८०७ ही देवराय महादेवांची समाधितीथी निःसंशय ठरते.

सनद*

लेखांक १

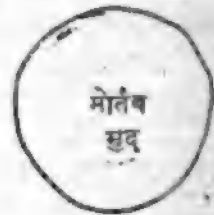
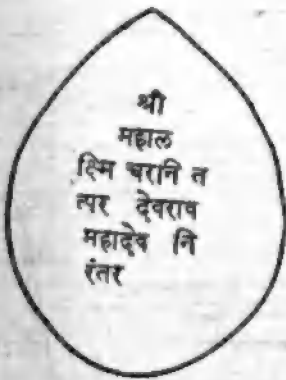
श्रीरामचंद्र

वेदमूर्ती राजर्था घोंडभट विन विहलभट उपनाम मुदामे गोत्र कसिष्ठ सूत्र [२०] आम्बळायन शास्त्रा शाकल वास्तव्य मौजे निंबगांव तरफ सेड मोत जुनर स्वामीचे शेवशी

⑤ सेवक गोविंदराव पुर्णोत्तम व दामोदर देवराय हिंणजे साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी सुरु सन अशर मंया तेन व अलफ शके १७३२ प्रमोदी नाम सवसरे तुम्ही पुण्याचे मुकामी येऊन विनंती केली की आम्ही कुटुंब वत्सल ग्राम्ण

* सदर सनद व नमणुकीची यादी असे दोन्ही कागद मुदामे याचे विद्यमान वंशज वे. शा. सं. अम्बकभट मुदामे, निंबगांव पांजकटून मिळाले.

आमचे योगक्षेमाची सोई नाही याजकरिता रुपा करून कुटुंबाचे स्वास्थ्यानिमित्त
 योजना करून देविलो पाहिजे आम्ही स्नानसंध्या करून बंधूभूत देवराय महादेव
 संन्यस्त होऊन मोजे मारी समाधिस्त जाले त्याचे समाधीची पूजा नैवेद्य करून
 आपले अभिष्टचिंतन करू त्याजवरून आम्ही मनास आणितां तीर्थरूप बंधूभूत
 त्याचे समाधीचे पूजा व नैवेद्य चालविला पाहिजे ऐसे तीर्थरूप मातुशी राजसबाई
 याणी आह्मा केली कीं भटजी थोर सतपात्र विद्वान स्नानसंध्या करून समाधीची
 पूजा नैवेद्य करतील यास्तव आम्हास इनाम देह मोजे चांदोरी पो नासिक हा गाव
 पातशाई आलतमगाहा श्रीमंताचे सरकारातून पेशजापासून आम्हांकडे चालत आहे
 येथील निवारसी गाव चालीची गतकुळी जिराईत अवल दुयंम त्रियंम तीन प्रतीचां
 १०] रुपये १५० दीडशे याचे भिघे सुमार ६० आक्षरी साठ याची चतुःसीमा पूर्वक जड
 तर तृण काष्ठ पाषाण निधि निक्षेप आदीकरून खेरीज हाकदार तुम्हास इनाम
 करून दिली असे तरी तुम्ही व तुमचे पुत्र पौत्रादि वंशपरंपरेने त्या जमिनीचा
 अनुभव घेऊन श्रीस्वामीचे समाधीची पूजा नैवेद्याचे नेमणुकीची यादी आलाहि
 करून दिली असे तरी आमचे अभिष्ट चिंतन करून सुखरूप आनुभव घेत जाणे
 आपले वंसीचा तुम्हास आक्षेप करणार नाही आक्षेप केल्यास श्रीमहालक्ष्मी व
 श्रीस्वामीचे चरणाची शपत असे रा. छ. ७ रविलावल बहुत काय लिहिणें

लेखांक २

श्री

नकल

यादी नेमणूक श्रीगण्डीभूत देवराव माहादेव हिंणजे भोजे निचगाव ता. सोड प्रांत जुंनर भीमातीर येथे संन्यस्त होऊन समाधिस्त जाले त्याचे समाधीची पूजा मेवेय जाला पाहिजे यास्तव भोजे चांदोरा पो नासीक हा गांव इनाम आह्लाकडे पेसजी- वासून चालत आहे त्या पो सा १५० दांडशे याची जमीन आलाहिदा सनद बोा थोडभट बिन विठलभट सुदामे भोजे मार यास पूजा सांगून नेमणूक करार करून दिन्हा गिा

७५ वेतन सालीना [१०

३६ भोजनसचे

१७ पूजासाहित्य

१ चंदन सोड

॥ बुका

॥ कापूस वातीस ।

१ खारका वजन ००४

११ सुपारी

॥ कापूर

॥ उदवत्या

॥ वख सादीचे

[२०

४ तेल दिव्यास

१ साकर

६ गुरुवार दरमाहा ॥ प्रो

१७

२२ पुण्यतीथ समंधी

१५०

१ दरदू येकूण सो दीडशे येणेप्रो करार

! १८२

शुभ सन आश्विन मया तेन व अलक शके १७३२ प्रमोद नाम संवत्सरे माहे तशि-
लाबल शके चैत्र मास शुभा १ मुकाम पुणे

निबर्णाव, मिस्त्री आश्विन वा ११।३५ }
शनिवार.

पां. न. पठवर्धन

४५ आनंदीबाई पेशवीण इचा पुराणिक

रत्नागिरी जिल्ह्यांत राजापुर्जावळ विजयदुर्गाच्या रस्त्यावर अणसुरें नांवाचे
एक गांव आहे. तेथे गिरीश्वर नामक देव व त्याचें देवालय डोंगरावर आहे. त्याचे
पुजागी व पुराणिक गाढगीळ नांवाचे ब्राह्मण आहेत. ह्या गाढगीळांचा एक पूर्वज
प्रख्यात आनंदीबाई पेशवीण—रापोबादादाची बायको—इचा पुराणिक होता.
१०] तत्संबंधी एक पत्र पुढें देत आहे. ह्या गाढगीळांच्या घरांत बरेच पुरुष चांगले
श्रोतादिशास्त्रज्ञ झाले. पेशव्यांच्या आश्रयानें त्यांनी धोडीकार संपात्ति हि अणसुरच्या
कमाविली व तेथील गिरीश्वराच्या देवळाचा व इतर देवळांचा जीर्णोद्धार केला.
ह्याच्याकडे देशेदेशांचें गरीब ब्राह्मण सहाय्याच्या इच्छेनें येत. पैकीं एका ब्राह्मण
ब्राह्मणाचें एक विनंतिपत्र पुढें देत आहे. ह्या घराण्याकडे विपन्न लोक व ब्राह्मण
गहाणापाणाकरितां हि वारंवार येत. पैकीं बरीक गहाण ठेवण्याकरितां एका ब्राह्म-
णानें पाठविलेलें पत्र हि पुढें देत आहे. पुराणिकाचें नांव वासुदेवभट्ट गाढगीळ.
अस्तलपत्रें सोबत जोडिलीं आहेत. हीं पत्रें अणसुरच्या पुराणिक गाढगीळांच्या
वेधें मिळालीं.

२०]

लेखांक १

श्री

तीर्थस्वरूप अनंतभट्ट दादा वडिलांचे सेवेशी

अपत्यवद्वासुदेवाचे शिरसाष्टांग नमस्कार विनंति येथील क्षेम ता॥ मार्ग शुभ प्रति-
पदा मुकाम येथर वडिलांचे आशीर्वादे सुस्वरूप असें विशेष वाईदून वडिलांची आज्ञा
येऊन निघालो तो धर्मंताजवळ यथापूर्व सुस्वरूप पावलो येतां व सौ॥ श्रिमदानंदी

१९०]

[illegible]

लेखांक २

ॐ

199

॥ विहगपुंगवपुंगववाहनं
मकरकुंडलिकुंडलिकुंडलि
वपुरुमाधवमाध (व) सो श्रियं
दिशतु चंद्रकिंचंद्रकिशोरकि

॥ श्रीमत्सकलगुणमाणिष्यमंडलमंडितानां ॥ निसिलसुराधुरानिकन्यस्तमुकुटद्व-
रत्नप्रभापाथोनिधेरब्जनिभनसरजितशिञ्जन्नूपुरकिंशिणांकंकणपेषिकार्याभरणसूचित-
नयानापरिवृढ - काकोदर - पैषेदकाब्ज - चूडामणि - महादेवपादपद्ममरीकृतानां ॥
बंधुजनसज्जन - विद्वज्जन - चकोरचक्रमधुपचंद्रमित्रसहस्रपत्राणां ॥ आम्हावना
भ्यामसिंघानां प्रभूणां ॥ बिजोपलदुर्गवाशिना वैकटाचार्येणकृतानतयः ॥ युष्मदीय-
रुपाबंध्वेदिकालोलुपं द्विजं दृष्ट्वा मामे यथासौख्यं तथा कुरु महामते ॥ युष्मदभ्युद- [३०]
याक्रीडां मासं मासार्धमेव वा ॥ धर्मकालभया सोहं वसामि तव सन्निधौ ॥ महाप्राप्ता-
निमित्तेन युष्मदीय पुरं प्रति आगतोहं गुणाश्रुत्वा वसामि तव पटणे ॥ नैवार्थकामुकः
सोहं प्रत्यहं तव दर्शनं ॥ तदेव शुभदं मन्ये परं यद्वापिनो भवेत् ॥

लेखांक ३

(कांहीं ओळी गहाळ)

साक्षात् नमस्कार विनंति विशेष ++ वडापर्यंत जावयाची तर ++ + इन
निघोन जावें दाहाचाळीस आणावे संवत्तराची वेगम्री करावी आणि बंधुदुर्नार्थ

[191]

जावें हा हेतु धरून (नि) घोन जावे हा उद्योग योजिला तो प्रारब्धानुरूप पाच मोडला मास दोन मास पाच बरा होत नाही म्हावयास पाहिजे पदरी ति रुका नाही धान्य पांच कुडव आहे हें सरल्यावर उपाय नाही या करिता बाइकोला पाठविली आहे रुपये १०० एक शत दिले पाहिजेत श्रावणसी व्याजसुधा रुपये देईन नाही पावले तरी मनी बटीक नगनगोटेंसुधा तुम्हास देईन विश्वास न ये तरि बटीक व साठि पांउणशें रुपयाचें नगनगोटें सुधा आजि घेऊन जावी श्रावण मासी रुपये देईन आणि बटीक नेईन अथवा तुम्हास पाहिजे तरि रुपये घेईन आणि बटीक देईन परंतु आजि माझे कार्य केल्यास मज सुधा कुटुंब सरीद करून पाळण पोषण केलें येवढें श्रय आपणास येईल याकरिता रुपा करून कार्य केलें पाहिजे रुपये तुम्हापशी १०]नसतील तरि दुसरियाचे घेऊन यावे आणि माझे कर्ष्य संपादून यशविभाग घेतला पाहिजे अगतिक गति जाणोन लिहिले आहे व्याज दर माह ६ (१ सेकडा तुम्ही म्हणा) ल त्या प्रमाणें (देईन)

वि. का. राजवाडे

४६ 'श्रीशक' १०३ मधील मराठी ताम्रपट

रा. विनायकराव भावे यांनी मजकडे भिमथडी तालुक्यातील सोमयाचें करणें येथील रा. बाबूराव बळवंतराव मोकाशी मांडवलकर यांकडे मिळालेले एक दानपत्र लिहून पाठविलें तें आज आपणापुढें सादर करीत आहे.

हे एकंदर तीन पत्रे असून, मधला पत्रा दोहीं बाजूंनी लिहिलेला आहे. पत्रे प्रत्यक्षतेनें मज समोर नसल्यानें त्यांची लांबी, रुंदी, जाडी, अक्षरांचें दळण वगैरे संबंधी मला काहीं एक लिहितां येत नाही, परंतु ज्या ठिकाणीं या तिन्ही पत्र्यांतून कडी ओविलेली दिसते त्यावरून हे पत्रे आडवे लिहिले असावेत असें अनुमान २०] निघतें. पहिल्या पत्र्याचे आतील बाजूवर, दुसऱ्याचे पाहिल्या बाजूवर, १३।१३ ओळी असून, दुसऱ्याचे बाहेरील बाजूवर १२ आणि तिसऱ्याचे आतील बाजूवर १४ अशा एकंदर बाबन्न ओळी आहेत.

यक १, दोनी २, तीनी ३, चारी ४, असे शब्द व आंकडे प्रत्येक लिहिलेल्या त्या त्या बाजूवर कोरलेले आहेत. ते उजवे बाजूवर आहेत. चान्ही लिहिलेल्या बाजूवर वरचे अंगास प्रथम ओळीचा आरंभ होण्याचे पूर्वी कांहीशा डावेबाजूकडे तळवारी व मध्यभागीं अर्धचंद्राकार घाण यांच्या आकृती कोरल्या आहेत.

१ त्या पत्र्याच्या वरच्या अंगास प्रथम दोनरेषेचा 'अर्धचंद्र' कोरून त्याचे आंत 'चंद्रमा, अशीं अक्षरे आहेत व त्याचे सार्ली

पत्र लीपीत काळभट्ट कामनी

क धरु लोणी सीवाले बेनु

१००००० सोनटके

हा लेख आहे. तिसऱ्या पन्नाचे बाहेरील अंगावर पूर्ण शुभ्यकार द्विस्त परिवाचा
'सूर्य' कोरून आत 'सुरीयो' 'ही' अक्षरे असून त्या साली

अब्दी यावन ५२

असे लिहिले आहे.

कडीवर मुद्रा नाही. व कडीची तोंडे साधलेली नाहीत.

या शासनात श्री शक १०३ असे म्हटले आहे. ही शातवाहन शक नाही हे तर
उघड आहे. तेव्हा हा शक कोणता असावा असा प्रश्न सहजच उत्पन्न होतो. [१०
अंतर्गत पुराव्यावरून याचा निश्चय करता येण्यासारखा आहे. त्याचा थोडासा प्रयत्न
करतां.

यात जी मन्हाटकुळीची नावे आली आहेत ती अशीः—

१ शीरसठ	२ जाधव	३ चौब्याण	४ यादव,
५ सूर्यवंशी	६ रीठाडु	७ पवार	८ माना
९ पोळ	१० झुलोकी		

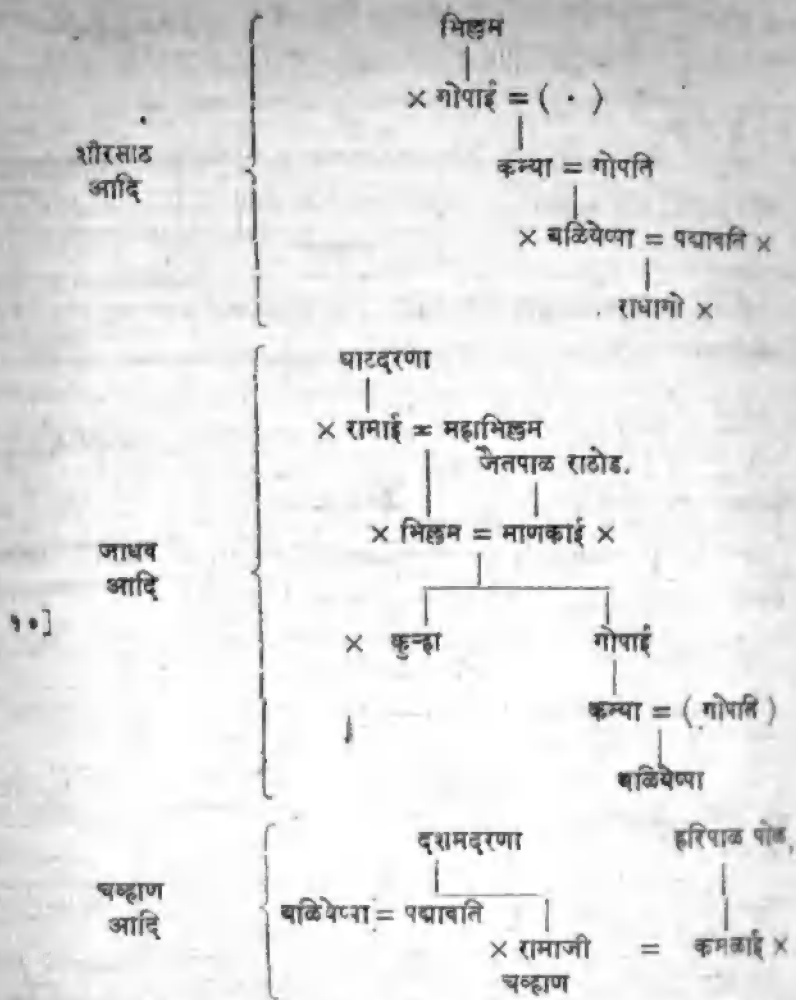
पावेकी शीरसठ हे शिरके, रीठाडु हे राटोड व झुलोकी हे साळुंके असावेत. शीर-
सठ यास शिरके म्हणण्याचे कारण मी पुढे देत आहे.

जाधव व यादव हे एक म्हणून आज पावेतो समजून होती, परंतु या शासन-
पत्रावरून या दोन भिन्न कुळी दिसतात. [२०

आतां पवार किंवा परमार, राटोड ही नावे जरी पुरातन काळी हि आपणांस
आदरतात तरी 'जाधव' हे नांव ११ वे शतकाचे पूर्वी मला कोठे उपलब्ध झालेले
नाहीं. ते ज्या अर्थी या शासनपत्रांत दिसते त्या अर्थी हे ११ वे शतकातील अगर
त्या नंतरचे असले पाहिजे.

पाहून आणखी एक अन्य प्रमाण आहे ते

यात राजांची जी नावे दिली आहेत व त्यांची जी नाती आहेत ती अशीः—

यातील 'जैतपाळ', 'भिल्लम' ही नावे आपल्या ओळखीची आहेत. बेनगणेचे तीरी । अंबा नाम नगरी ॥ या अंब्याचा 'जैतपाळ' घेतला काय किंवा जोगाईच्या अंब्यावर हुकमत चालविणारा 'जैतपाळ' घेतला काय यात याचे नाव आले २०] आहे ते शासन पत्र १२ वे शतकानंतरचे च असले पाहिजे. जैतपाळा नंतरचा २० व्या पुरुष 'बळियेपा' याचा उल्लेख यात असल्याने १३ वे शतकानंतरचे हे शासन असावे.

तथांत 'बळियापा' चा यात जो उल्लेख आलेला आहे तो भूतकालच्या माणसा-संबंधी जसा करारा तसा तो केलेला आहे. इतके च नाही तर पुढे स्पष्ट केन्याप्रमाणे

हा बळियापा 'बराच' या वेळीं पुरातन झाला होता असें उघड दिसतें. तेव्हां बळियापा नंतर हि शतक दोन शतकांनीं हें शासन लिहिलें असावें, असें वाटतें.

एण याहून हि एक अत्यन्त महत्वाचा पुरावा आहे तो असा:—

जाहली, तिन्हें, तेण्हें, तिनें, तेणें, सांगीजे, 'ब' अर्थी वा. हीं रूपें श्रीहानेवरो-
लीन कालचीं आहेत. परंतु

पुजारा, गौरज, पावाळणे

हीं रूपें १६ वे शतकातील साश नाहींत. याहून आणखी महत्वाचे शब्द यांत आलेले आहेत ते

'मुसारा' 'नकरा'

हे होत. हे अर्थात 'नराठी' नाहींत ते फारशी आहेत व ते या शासनांत [२०
वेण्यास त्याचा काल शक १२१२ चे नंतरचा असला पाहिजे हें उघड आहे.

तेव्हां १६ वे शतकापूर्वी व १३ वे शतकानंतर केव्हां तरी या शासनाचा काल
असला पाहिजे हें उघड आहे. तो आपण ठरविण्याचा प्रयत्न करूं.

दुर्मति संवत्सर:—

१२४३।४४, १३०३।०४, १३६३।६४, १४२३।२४ व १४८३।८४

या शकांत येतो. या पैकीं चैत्रशुद्ध पंचमीस ज्या शकीं सोमवार असेल तो शक
सरा धरला पाहिजे.

शक १२४३।१२४४ मध्ये चैत्रशुद्ध ५ ला—रविवार येतो.

शक १३०३।०४ मध्ये „ —मंगळवार „

शक १३६३।६४ मध्ये „ —बुधवार „ [२०

शक १४२३।२४ मध्ये „ —शुक्रवार ..

आणि

शक १४८३।८४ मध्ये „ —सोमवार येतो.

या दृष्टीनें या शासनांत दिलेला शक शानवाइन शकाच्या दृष्टीनें १४८३।८४
हा येतो, तेव्हां 'श्रीशक' १०३ या शानवाइन शकांत येण्यास तो शक १३८०।८१
मध्ये सुरू झाला असला पाहिजे हें उघड आहे. तेव्हां १३८० शकांत कोणाचा शक
सुरू झाला हें कळलें पाहिजे.

याच्या स्वरूपावरून हे शासनपत्र मनुन बहुधा हकीकतपत्र आहे असे दिसते. हा १३८० मध्ये मुळ झालेला 'श्रीशक' एक तर शिला-हारांचा असावा अथवा शक १३७७ याद इक म्हणतो त्या प्रमाणे मलिक-उल्-तुजार याच्या ७ हजार सैन्याची जी शिरक्याने कतल केली त्यानंतर विभंग झालेल्या शिरक्यांचा असावा. प्रस्तुतच्या हकीकत - नाम्यात 'मिल्लम (कुळा) 'महाभिल्लम अथवा त्याच्या कुळातील 'बळीयेपा' या तीन नांवा सैरीज अथवा 'बळीयेपाचा 'बीला' राधागो या सेगीज इतर नांवापुढे 'दरणा' हे उपपद लाविले आहे. यात जी नावे आली आहेत ती सर्व बळीयेपाच्या धो-णाने दिली आहेत. त्यांचा स्वतंत्र असा उल्लेख नाही, 'बळीयेपाचा' अथवा १०] त्याच्याचा अमुक असा सोपस्कर उल्लेख असल्याने मुख्य 'बळीयेपा व त्याचे अनुषंगाने इतर अशी भावना सहज होते व म्हणून 'दरणा' हे उपपद कमी दर्जा दर्शविणारे आहे असे वाटते.

या वरून शिरके अथवा शिलाहार (शेलार) यांच्या शक १३८० मध्ये मुळ झालेल्या श्रीशकाच्या १०३।१०४ ये वर्षी चैत्राच्या शुक्ल ५ स हे पत्र कोरले गेले आहे.

आतील भाषा सोपी असल्याने तिच्या गोपवाच्याचे स्वतंत्रनेने उद्घाटन करीत नाही. टीपा दिल्या व आहेत.

जी चारा गावे इनाम दिली आहेत ती अशी.

गुरुवास सहा	}	सकुरे, शंभुपुर, उन्वरडोह, धवळे, पिंगळजा, मालीबग, कारवडे, सुसासन, थादाळे, कौथळे, जांभुळणी व पिपरी.
२०] व इतर मिलून सहा		

हा गावे 'परंपार' परंपरेने उपभोगावी.

चंद्रमा

पत्र लीपीत काळभट्ट कामना
क थळ लोणी सीवाले वेवु
१००००० सोनटके

पक १

- १ श्री सकु १०३ वरुषः दुर्मती नाम छैवळरेः चैत्र मासेः सुकृ पक्षेः गो
२ मदीनेः पचमी ते दुर्नीः पुर्वे पत्र लोहीलेः समुवनदे^३ ते धानी बे
३ सळेः सीरमडु बळीयेष्टुः बीन गोपतीः वां जाधव बेसी कुहा भील
४ छुः बीन माहा भीळमुः वां चौव्हाण रामाजीः बीन दसमदरेणा
५ वां पाधेव बेसी लवमाजीः बीन गोपाळदरेणाः वां सुर बेसी सुरा [१०
६ जीःबीन घाटदरेणाः वां रीटीहु गमलुः बीन जंतपाळदरेणाः वां
७ पवार धारमलुः बीन हवीरदरेणाः वां मानो गोपाजीः बीन रा
८ जदरेणाः वां पोर्तु पद्माजीः बीन हरीपाळदरणीः वां पुजारी बी
९ जभरडाः बीन सपर भरडा से समस्त गण भगत बेसलेः स
१० मुवनदे^४ साक्षे करानु पर्वे आदी पहिलिः सौटी योने जाहाली
११ ह्या पवतीसः क्रीतीयोर्गी कात प्रवर्तुः त्रीती योर्गी इंदकीळ प्रवर्तुः द्वापा
१२ री लीगमे प्रवर्तुः कळीया अती कोथळे प्रवर्तुः पर सिर्वोले नव्ह

१ दुर्मति. २ संवत्सरे. ३ ते. ४ पूर्वपत्र (हकीकतनामा). ५ शंभु वनदेव.
६ स्थानी. ७ प्रतिष्ठा केली. ८ प्रत्येक नांवाची कुळी प्रथम दिली आहे. ९ व. १०
११ देशमुख. १२ यादव. १३ सूर्यवंशी. १४ राठोड. १५ माने. १६ पोळ. [२०
१७ पुजारी. १८ येथे व पुर्वे प्रत्येक भोक्ताचे ठिकाणी अक्षरे गेली आहेत. (एस).
१९ पर्व (त). २० साठ. २१ युगे. २२ कृतयुगी. २३ जेत, २४ संवत्स 'कल्पाम्'
वा घनीवर सप्तमी. २५ शिवालय.

(पत्रा २ पाहिली बाजू)

दोनी २

- १ तें लींगचं ज्योतें: उपरी सीपर वा पावें टके वा उबरेस्वर वा साकुं हो
- २ सीवालें बळीयेपें माधलें: उपरी बळीयेपाची माताहो भीलमाची
- ३ कन्या गोपाई तीने गोपेस्वरी
- ४ राणी: दमदरण्याची कन्या, वाले माधलें: उपरी बळीयेपाची वती तीने कामेस्वरीचें सीवाले
- ५ माधलें: उपरी बळीयेपाचा बीळो राधागो तेणें सधुरीचें सीवाले माध
- ६ लें: हे सीरसाटांची आदी: उपरी कुंहा भिलसु: बीळीयेपाचा माउळा गो
- ७ पाईचा वडु तेणें चिंचणेस्वरीचें सीवाले माधलें: उपरी भीलमाची माता
- ८ घाटदरण्याची कन्या रामाई तीने रामेस्वरीचें सीवाले माधलें: उपरी
- १०]९ भीलमाची राणी रीतेंचा जेतपाळाची कन्या माणकाई तीने मोणगांभी
- १० चें सीवालें माधलें: हे जाधवांची आदी: उपरी चव्हाण रामाजी व
- ११ बळीयेपाचा मेहुणा पद्मावतीचा वडु तेणें वेलेस्वरीचें सी
- १२ वाले माधलें: उदरी रामाजीची राणी पोळी हरीपाळ दरण्या
- १३ ची कन्या कमलाई तीने कण्हरेस्वरीचे सीवाले माधलें:

(पत्रा २ रा दुसरी बाजू)

तीनी ३

- १ उपरी ह्या सीवाल्याच पुजारी गीरेऊं बीजभरडा तेणें पालवणीचें सीवाले मधलें:
- २ ह्या सीवाल्याचा कामकरा अहं मुंझे तापीच पुतां हवीरनीकु बीन ब्रह्म ना
- ३ कु: न्या घाली अहं येकु हजार त्यासी वज सुमारीं दर मासा वडु देखिली

२०] १ म्हणे (पाम्प). होतें. २ स्यां. ३ बांधलीं. ४ मातामही. मातामह याचें स्त्रीलिंगी मातामहा. ५ शिवालव. ६ पद्मावती. ७ पुत्र ८ मामा. येथें आज्ञे-मामा. ९ बंधु. १० राठोड ! ११ जसें माना, पुजारा, तसें पोळा=गोळ १२ पुजारी. १३ गुरव. १४ बांधलें. १५ ऊंट १६ मुख्य. १७ 'तापीच पुता'. हें लिहि-लेलें बरोबर असेल तर उंटाचा लमाण आईचे नांवावरून ओळखला जात असे, असें दिसतें, पण त्याचे बापाचें हि नांव पुढें दिलें च आहे 'गोतमोपुत्र' अशीं नांवें अनार्याचीं पूर्वी होती. १८ नाईक, नायक=मुख्य. याचे हाताखाली एक हजार ऊंट होते. १९ मुशाहिरा.

४ आं दोघां नकरां सोनटकां पाचसे *३७डां बळियंपाचें देणें: अडाचसें
*३८

५ हां मीलमाचें देणें: दोनासें *३७डां रामाजीचें देणें: पनासां *३७डां बीज
६ भरड्याचे देणें: येसी चौदा वरुसीं सीवाले कळसा औली: द्रीवेंस
७ श्या येहु लक्षु: सोनटके देपीलें चुना येकसें बतीस सखें पडी कात गुळ
८ तागें तीनसेसाटी पडी: लोपठें येकसे तेरा पडी: चिरे पाणी लोण पणु
९ दुरें वा फळठणें: ह्या सीवाल्यास वारा गांउ ईनाम पुजेस बीज भर-
ड्यास सहु

१० रे सभुपुरु वा अवरडोहो वा धवळे र: वा पंगळजा वा पाली-
वण हेसा [१०]

११ गाउ बीजभरड्यान पुजेस पाईजे त्रीकाळ पुजा कीजे पारेपा

१२ हें जाण वजि भगतापें येगु सागीजे कारवडें ईनाम पारंपारें:

(पत्रा ३)

चारी ४

१ बालांघी सभु बीज हीव जो सीवालें लोष्टीं जें नाहाणि पारंपळिजे पुजेस

२ उदक आणीजे देवाची पालपी वाहीजे सुकासन ईनाम पाईजे पारेपा

[ईनाम पाईजे पा

३ र: वा सो र टे मो ना भा ना पाउ वाची जा कीजे थादालें:
४ पारंपारें: व घडेंसी बेलो बीज बन्हा ।ट उवांच वा पावें
कीजे कोथळें ई-

* ऊंट १ दरमहा चांदशेनी (शुद्धद्वितीया). अस्तल मुसलमानी. २ [२०
हा शुद्ध कार्तिंत उंट्या टोळीस लावण्याचा प्रघात आहे. जसें 'उंट नकर नउ'=
उंट्या नऊ टोळ्या. ३ सोन्याचें नाणें. ४ पूर्ण साली. ५ द्रव्यसंख्या. ६
सह. समावेश कडन, 'खेराज' याच्या उलट. ७ सहस्र. ८ संहो. ९ ताग. १०
मानी गोळे ! ११ चिरे, पाणी, लोण, पणदुरे व फळठण. १२ पुजेस साईजे-पूजे-
साव साईजे. १३ परंपरेनें. १४ भागताप-भगतांना ! १५ ? १६ शादार्च.
सच्छ करावी. १७ इनाम. १८ पायवाट कीजे. 'पाउवाची जागा कीजे'.
१९ राजंघो, गुरवाहून भिन्नजात. २० !

५ नाम घईजे पारंपारः दांगट भारा गीरा भंगतां माळा देईजे बाय कुचा
६ वाहीजे जायुळणी इनास घईजे पारंपारः वा लोणारे भारमलु बाय
बावना .

७ क सीवाल्यास चुना नवे सारीजे पीपरी इनास घईजे पारंपारः

८ येसे बारा गाऊं: पहीली गुडी परडी माळ पुर्व दारवठा सीरसाट वा

९ सुलोकी दोही बगाचा मानु: दुसरी परडी गुडी पछीम मुंगतुद्वारे याव

१० माने वा रीठे मानु जाणीजे: तिसरी परडी गुडी उत्रंदारवठा जाधवां वा

११ पवार मानु जाणीजे: चौथी परडी गुडी द्षीण दारवठा चव्हाण वा सु

१२ रेवसी मानु जाणीजे: पाचवी परडी नदीची पोळांचा मानु जाणीजे:

१०]१२ येसे पुवपत्र लीहिलें सयुवनदे^३ साक्षे करुनु: हे जों चालवील त्येस
तीहीं लो

१४ कीचा पड्डे जोडेल: हां जों न मनी आसते करी त्याचण प्रवर्जासी
गडघों०

(पत्रा ३ वरची बाजू वाहेरील)

३०ली बावन ५२

गो. का. चांदोरकर

४७ बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांचा उल्लेख करणारी दोन पत्रें

२०] १ चिपळूण येथील कुलकर्णी बासिष्ठगोत्री वसिष्ठ या आडनांवाचे आहेत.
त्यांच्या येथील कसरीने व वाळवीने भुगा होत असलेल्या कागदांच्या गळढवात
सालील दोन कागद सांपडले. एक सद्या तिसरेन अलफ सालचा म्हणजे शक १६१८
चा राजाराम छत्रपतीच्या राजवटीतील आहे; व दुसरा दुसऱ्या बाजीरावाच्या
कारकीर्दीतील आहे. पहिला महजर आहे. त्यात बाळाजी विश्वनाथाचा दोनदा उल्लेख
आलेला आहे. एकदा इजर मजालसीतील देशाच्या म्हणजे देशमुखाच्या यादीत

१ नवा २ वर्गाबा, दर्जाबा. ३ मुकद्दार. ४ उत्तर. ५ त्यास. ६ धर्नु.
७ असत्य. ८ पूर्वजासी. ९ शायोकि.

आलेला आहे व दुसरा महजराच्या शेवटी शेवटी आलेला आहे. पाहेला उल्लेख
असा:—

राजश्री बाळाजी विश्वनाथ देशमुख मामले दंडाराजपुरी व अधिकारी
श्रीवर्धन

सावरून उपर व आहे की शक १६१८ त बाळाजी विश्वनाथ दंडाराजपुरीचा
देशमुख होता व श्रीवर्धनचा अधिकारी होता.

दुसरा उल्लेख असा:—

छ १३ मोडे शीवलीं रविवारीं नजीक जुमा मसीद कसबेमजकूर येथे
(म्हणजे दामोळ येथे) राजश्री माहादजीपंत सुभेदार व राजश्री बाळाजी
विश्वनाथ सभासद इ. इ. इ. [१०]

हा उल्लेखांत बाळाजी विश्वनाथाची सभासदांत गणना केली आहे.

हा दोन उल्लेखावरून एवढें स्पष्ट होतें की शक १६१८ त बाळाजी विश्वनाथ
दंडाराजपुरीचा देशमुख श्रीवर्धनचा अधिकारी व दामोळचा सभासद होता. देश-
मुखाचा हुद्दा सर्व प्रसिद्ध आहे. अधिकारी हा हुद्दा गावचा आहे. गावचा जो मुख्य
कामगार तो अधिकारी. अधिकारी हा शब्द परभू, झालण, वगैरेंचें धंद्यावरून किंवा धत-
पावरून आडनाव झालेला आढळतो. सभासद म्हणजे कित्यावरील किंवा सुभ्याच्या
शाण्यावरील कोन्सिलदार. सभासद हा राजमान्य पदवी असे. त्याचें काम कोणत्याहि
मुळकां लष्करी किंवा निवाड्याच्या कामी किल्लेदाराला किंवा सुभेदाराला सल्ला
देण्याचा असे. कोन्सिलच्या मदतीने मराठेशाहींत कारभार पहाण्याची पद्धति असे
व ही पद्धति पुरातन कालापासून भारतवर्षांत रूढ असलेली च मराठेशाहींत [२०
आलेली आहे.

२ बाळाजी विश्वनाथ घाटावर कधी गेला हा प्रश्न आचार्य सुटलेला नाही.
शक १६१८ च्या आधी तो घाटावर गेला असावा व काहीं कामांकरिता शक १६१८ त
कोठ्यांत आला असावा. त्या च वेळी हा महजर व निवाडा होण्याची गांठ पडली, व
हा महजरांत त्यांच्या नांवाचा उल्लेख झाला.

३ दुसऱ्या कागदांत बाळाजी विश्वनाथाचा येणेंप्रमाणें उल्लेख केलेला आहे:—

बाळाजीपंत नाना देशमुख शामळाचे दंग्यामुळे वरघाटी (म्हणजे
चिपळूनास) आले ते समयी आम्हीं (म्हणजे चिपळूण येथील गांव
कन्यानी) (त्यास) जागा नेमून दिली

हावहन एवढें खरें दिसतें कीं शामळाच्या दुंग्यामुळें म्हणजे चासामुळें दुंदाराजपुरी व
श्रावधन सोडून बाळाजी विश्वनाथ चिपळूणास येऊन घर करून व बांधून राहिला.
चिपळूणास बाळाजी कधीं आला तें नकीं ठरविण्यास सध्यां मजजवळ साधन नाहीं.

लेखांक १

माहानर व तारीख छ ५ माहे जिल्ह्याद अज मोकाम कसेच चिपुलण माजले
हमजाबाद अम, ल बंदर मैमुन मुस्तफाबाद सुहुर सन सवा तिसैन अलफ बिदुन
हाजीर मजालसी

वेदमूर्ति कसेच मजकूर	राजश्री गणेश माहा-
अवधूतभट	देव हवालदार ताा मजकूर
१०] धर्माधिकरणी	
हर जोसी गो-	अनंत भ-
विद जोसी	ट मंत्रभट
विश्वनाथभट	रामाजी पंताजी मजम-
पटवर्धन	दार ताा मजकूर
राजश्री बाळाजी विश्वनाथ	देसक मामले मजकूर
देशमुख मामले दुंदाराजपुरी	रंगोवा नाइक
व अधिकारी श्रीवर्धन	सरदेसाई
राजश्री उधाजी भागवत	सेडो अबा-
सताजी भागवत	जी जानीव
२०] देवजी भागवत	सेडो बलाळ
जोत्याजी चवाण	देसमुख
जैतोजी रणनवरे	नारो रघुनाथ
राणोजी बागचवरे	मोकादम दिला
पाटील मौजे आलगाव	सावरकर
ताा तरवडे	देसक कर्माती चिपुलण
मलजी गावडे गोंड	महमदजी दे-
बस्ती राजोली ताा	साई
फलटण	ध्रावणसेट से-
बवाजी होनमणे बस्ति	टिया
१०] तराडगा ताा फलटण	तुकसेट माहा-
सत्तोजी गाजरे पाटील	जन
	हरी कृष्ण
	आा कदीम
	देशकुलकर्णी
	काले
	राघो विश्वनाथ
	जानीव श्रवक
	राहुजी

मोजे मणुर बुा ता वाई
 कासोजी गाजरे पाटील
 मोजे पारनेर पा हुजर
 भुभानजी रणनबरे पाटील
 मोजे रांक पा सासवड
 सेनाजी सिंदे
 शामजी कायदेव वावरे
 पाटील कसबे कुडाल
 विष्णु अबाजी

मोकासाई

अंताजीराव	संभाजीराव पे-
वेडावकर	डावकर
तानाजीराव वा-	येसाजीरा-
इकर	व वाडकर
भंग्याजीराव	धारोजी रा-
तिवरेकर	व तिवरेकर
शानाजीराव व	सूर्याजीराव ना-
रामाजीराव अ-	दिवसेकर
डोकर	
भानोजीराव	सूर्याजीराव वो-
देरकर	वलीकर
तानाजीराव रु-	
द्राजीराव काद्-	
वाडकर	
रुण्याजी व रामजी इगवला	
वस्ती मोजे दलवठणे	

गोविंद रघुनाथ निवावन
 कसबे मजकूर
 अंता परशराम व निळे
 नरसीह पतकी जकान
 मजकूर
 गंगाधर हरि

उदमी कसबे मजकूर

तिमाजी नाइक	शिवक नाइक चि-
देउसकर	र ले पोतदार मी-
	ठबंधर मजकूर [१०
मारोवा नाइक	मारोवा सोडगडां
वालदेव	माहाजन
गणो अबाजी	परशराम मोहिता

बकाल कसबे मजकूर

लससेट चौधरी	गोदसेट वाडकर
बालसेट पोतदार	जैतसेट माहाकाल

ताा जमाती

हसजी वणगा	अलजी देसाई
हसाजीराव व बाबाजीराव पा-	
ळाडे ताा कासार	[१०
भीकसेट	

ताा सोनार

कृष्णसेट सेठिया	
ताफे गौली	
संभु म्हेतर	हर गोली ठसाल

ताफे साली

संभु ताविया	विठोजी कावली
तुकसेट बैलकरी कसबा	

ताफे साठिये

आबाजी म्हेतर	इम्बुफजी म्हेतर [१०
--------------	---------------------

ठाणगे ता मजकूर
तुडकोजी पड- माहादजी का
बेल

डांगिये जकात चौधरे मजकूर
कानोजी डांगी वेलोजी डांगी
भिका तेली कसबे मजकूर
कानसेट म्हेतर सिंपा
निला व धारा परीट
इजाम म्हेतर
तेज माहाला व राम माहाला
जोग सालवी व बाजे कुंभार
पिला बावरी
पिलभा गुरव भैरदकर
लसमोजी गुरव केदारकर
सबा माहार कसबे मजकूर

१०]

जाहाला माहाजर ऐसा जे बाकोजी धाटोरा व मानाजी धाटोरा वस्ती मोजे
दलवठणे ता मजकूर हाती वस्ती मोजे सिदी ता मलवडी अग्रवादी बादजी विन
तुकोजी सावलकर व बाजी सावलकर वस्ती अधली ता मलवडी पस्चमवादी वा
उभयतामध्ये पेठ धणगराची ता मजकूर येत्ये त्याचे वडीलपणाचे गाउडिकीचा
२०] वेव्हार लागला म्हणून भांडत ता मजकुरास आले गोतामध्ये मनसुबास उभे व
राहाता बाकोजी धाटोरा व मानाजी धाटोरा हे दोघेजण राजश्री गणेश माहादेव
हवालदार ता मजकूर बाजवल येउन उभे राहिले त्याही गोत मेलउन हातु
जणाच्या तक्रारी लिहोन घेतल्या छ २० माहे रजव

बाकोजी धाटोरा व मानाजी
धाटोरा अग्रवादी याणी त-
क्ररीर केली की ता मजकूरचे
पेठेचे गावडेपण पुरातन
आपलें चालत आले ऐसि-
घासी माहाराज राज-
१०] श्री कैलासवासी
छत्रपती शाहीची नवी

बादजी सावलकर व बा-
जी सावलकर पस्चमवादी
याणी तक्रारीर केली की
पेठ मजकूरचे वडीलपण आपले
पिढी दर पिढी चालत आले
आहे पिढ्या
१ राघोजी
१ गोसाजी

काथिजात जाहाली ते सम-
 ई केशवसेठ सेठे ता मज-
 कुर गाव टांकुन कऱ्हाड मोने
 गेले ते समई आपला बाप प-
 दाजी धाटोरा सेटिये घाहीर
 पडिले म्हणून घाटावरी गेला
 तेथे पदाजी धाटोरा मरोन गेला
 आपण लाहान होतो कोंकणात
 बावपा कावले नाही वरकड
 पळगर पेंढेस येत च होते त्या-
 मध्ये तुकोजी सावलकर वडी-
 लपणाचे पान घेत लागला हे
 पानमान आपणास कळले त्यास
 आपण हि पोस्ता जाहालो म-
 ग आपण हिदलवटगे घासी
 आलो तुकोजी सावलकर याची
 पेठ आली फरोस्त जाहालिया-
 वी घाटावरी जाता दलवठणे
 वेवे भेटला तेथे हटकिले की
 आपले वडीलपणाचे पान कां
 येतोस ऐसे बोलिले त्यास
 बाद् सांगो लागला मग माण-
 कोजी जमादार घाजवल उभा
 राहोन तुकोजीस आणविलें त्या-
 ने हरदु जणाचा कथला आइकोन
 त्याने सांगितलें की तुकोजीस
 पान घ्यावया निसधन नाही
 आम्ही घाटोरियानी वडील-
 कीचे पान घ्यावे ऐसे केले
 घाटवरी बादजी सावलकर याणे
 आपल्या पिढिया सांगितल्या
 त्या लढिया याचा आज्ञा

१ सिरसोजी

१ बादजी

१ तुकोजी

१ बली बादजी

६

येणेप्रमाणे आपले वडीलपण
 पिढी दर पिढी चालत आलें
 आहे मध्ये बाकोजी धा-
 टोरियाने आपला बाप तु-
 कोजी घासवे दलवठणिघात [१०
 कथला करून माणकोजी
 जामदार मोजे मजकुरी
 होता त्याजवल आपल्या
 बापास नऊन बोलिला की
 धाटोरे दलवठणिघात रा-
 हातात आणि तुम्ही येऊन
 घासी न भेटता जाता येता
 वडीलकीचे पान घेता म्हणू-
 न हटकिले त्यावरी हरदु ज-
 णाचा बाद् जाहाला पेठ को- [२०
 ण नागायत चालते आणि द-
 लवठणिघात वस्ती कधी हे
 जातीची बोलणे जाहाले त्याव-
 रून त्याने घाटोरियास ल-
 टिके केले आपल्या बापास
 सांगितले की तुम्ही जेसी
 पेठ घेऊन येता तेसे येत
 जात जाणें त्यावरी आपणास
 कोणी अटक केले नाही अ- [३०
 गर दुसरा कोणी पेंढेस आला
 नाही पळियापासून चालत
 आले आहे तेसे चालवीत
 आहे सांगति झालि बाको

बादजी साबळकर वरकड
धनगर येतात ते जातीने ये-
उ लागले त्यामागे साबळक-
राचे कोणी येन नव्हते सांप्रति
वडीलपणाचे पान घेनो तक-
रीर सही

जी व मानाजी धाटोरा कथ-
लियास उभा राहिला घाटावरी
दोन तीन स्थली मनसुबी मां-
डिली परंतु जाहाली नाही उभे
राहिले परंतु धाटोरा समजेना
हाली येथे आला आहे हे त-
करीर सही

येणेप्रमाणे तकरीरा लिहोन दिल्या त्याउपरी गोताने हरदु जणासी पुसिले की,
घाटावरून दोन तीन स्थलीहून मनसुबीस उभे राहोन फिरत आलेन याउपरी हे
स्थलीचा मनसुबी मनात असेल तरी मान्यपत्रे लिहोन देणे त्या उपरी हरदुजण
१०] स्थलास मान्य होऊन राजीनामे लिहोन दिले की बिपुलजणे स्थली मनसुबी
निवडील त्याप्रमाणे राजी जो नाइके कथला करील तो गोताचा वादी व दिवा-
णचा अन्यायी म्हणून हरदुजणानी राजीनामे लिहोन दिले दुसरे दिवसी मनसुबीस
गोत मिळाले मनसुबीस हरदुजण उभे राहिले मनसुबीमुळे वृद्ध वृद्ध सास मनास
आणिले.

तुकसेट कऱ्हाडकट बैलकरी
कसबेमजकुर उमर वरसें
७०।७५ बोलिला ही
बकोजी धाटोरा व मानाजी
याचा बाप पद्माजी यास
२०] सेदीने वडीलकीचे पान
दिले परंतु भोगवटा का
राहिला हे कळत नाही म्हणून
बोलिला
याकुबजी जमाती व कानीजी
डांगीया उमर वरसें ६०।६५
बोलिले की साबळकर पेठ
घेऊन येतात पान साबळकरास
दिवाण देते म्हणून हरदुजण बोलिले

जोसी उपाध्ये बाळूण वतनदार
यासी पुसिले त्यास ते बोलिले
की हा दिवाणगीचा विचार आ-
णास न कळे परंतु बाळा घाटी
धनगर येतात त्याही आपल्या
वाडिलास धर्मादायपत्र दिले
होते ते मनास आणून सांगों
त्यावरून पत्रे आणिली तेथे
मकसूदपत्र वेदमूर्ति नरजोसी
बिन रुपुनाथजोसी छुआ इहिदे
अर्थेन अलफ तेथे सौराजी
व भानजी व राचोजी व काडो-
जी समस्त धनगर सेकीन
अधली व सींदी व बाजे मुकाब
आइंदे पेठ मजकूर लिहोन दिले
की भटगोसावी प्रतिवर्षी चिन्हादास

३०]

२०६]

अंताजीराव तारमोकासाई
 मोक्षे वेदाई व रायाजी-
 राव मोकासाई अडारेकर
 व बाजे मोकासाई बोलिले
 की घाटोरे ठावके नाही
 सावळकर पेठ येऊन
 येतात आम्हास ठावके
 आहे

एकेन सोय वार नक्षत्र सांगतात
 म्हणून कांबळियाच्या नगास २३
 रुके बकू धर्मादाय कडेन दिला
 त्या पन्नावरी निशानी
 सिरसोजी राधोजी
 भानजी काळोजी
 कवाजी मालजी
 बाधजी संभाजी
 नावजमिगर संडोजी
 माल गावडा तुकोजी
 संडोजी इका रत्नोजी
 बादजी पितळा म्हाकोजी
 विठ गावडा कुमाजी
 दुळवठणेकर मालजी मगर

येणेप्रमाणे गोही जाहाल्या त्यावरून सभासद गीत वाही विचार केला की बा-
 कोजी घाटोरा पाणे तकरीर केली जे बादजी सावळकरापासून सावळकर कोकणात
 दाही धणगर येतात ते जातीने येतात ऐसीयास सावळकराच्या वाडलीं कसचे
 मजकूरचे जोसायास धर्मादायपत्र करून दिले आहे तेथे नाव सिरसोजी आहे ऐसी-
 यासी पत्र जे करून दिले ते वडीलपणा वेष्ट देवन नाही त्यावरून बाकोजी घाटोरा
 याची तकरीर लटकी जाहाली सावळकराचा भोगवटा चालत आहे व गोही आहेत याव-
 रून सावळकर सरादिसतो घाटोरा याचा भोगवटा नाही एक तुकसेट बेलकरी म्हणतो
 की केशवसेट सेटेया वडीलकीचे पान घाटोरेयास दिले ऐसीयासी दुळवठणेयामध्ये
 धणगर नादत होते त्यांची गाउडकी दिली की कसविद्याचे पेठेचें दिलें हा सिध्दांत
 तुकसेटीस न करे जर कसचेयाचे पेठेची गाउडकी वडीलपण दिले असतें तरी काही
 दिवस भोगवटा चालता तो हि नाही याउपरी माणकोजी जामदार म्हणजे लस्करचा
 पानवळ घाटोरा उभा राहिला तर कोशाचे अंतरे माहाल असोन जामदाराजवळ उभे
 राहवे हा हिसाब नव्हे व देसक सेटे माहाजन माहाली होते तरी पेठेस एऊन कोणास
 हि भेटला नाही बतमान हि दुसल केले नाही उपरी घाटोरा दुळवठणेयामध्ये नादत होता
 परंतु कसचेमजकूरचे पेठेचा भोगवटा नाही यावरून घाटोरा बार्नाल ऐसे दिसोन येते
 त्याउपरी घाटोरा बोलिला की आपणास गोही साक्षपत्र भोगवटा नाही म्हणता तरी
 आपण दिव्य काडीन पांवर हात देईल तरी पेठेची गाउडकी करीन सोदा जाहालो

तरी आपण वंनवाहीर होईन ऐसे बोलोन गैरहाजीर जाहाला त्या उपरी काहीका दिवशी राजथी माहादाजी बलाल सभासद नानादा सुभा दामोळ याजवळ घाटोरा उभा राहिला त्यावरून मागती सुभाहून देशक व ग्रहस्त व लस्करी लोक पाटील मिरासदार ऐसे समस्त गोत मेळऊन श्री देवळानजीक मनसूबीस बैसले हरदूजणाच्या तकरारा मनास आणून गोही मोक्ष पाहोन मागती सदहू मनसूबी प्रमाणे निवाडा जाहाला व माणकोजी जामदार याणे मनसूबी केली ते वेळेचा गोही एमाजी सींदा मौजे दुकवठेपयामध्ये आहे म्हणून बोलिला त्यावरून तो आणून मोक्षा मनास आणिला त्याणे तकरार केली की हरदू धणगर त्या जवळ उभ राहिले भांडत होते परंतु माणकोजी जामदार याणे एक सरा व सोटा केला नाही म्हणून तकरार केली त्याउपरी सभासद याही घाटोरियास सांगितले जे तूं वतनास लाभत नाही त्यावरी घाटोरा बोलिला की आपण रवा काढीन यामुळे निवडेल त्याप्रमाणे वर्तणूक करीन हे वर्तमान राजथी सुभेदारी गोतमुखे चित्तास आणून विचार केला की हरदूजणाजवळ पत्र नाही अगर गोही सुभा नाही घाटोरा न समजे रवा काढीन म्हणतो ऐसीपास रवा दिल्यावेचके समजत नाही त्यावरून घाटोरे याही रवा काढावा बादजी सावळकर याणे सावली करावी ऐसा तह करून छ १३ माहे शौबली रविवारी नजीक जुमामसीद कसबे मजकूर एये राजथी माहादाजीपंत सुभेदार व राजथी बालाजी विश्वनाथ सभासद व राजथी गणेश माहादेऊ हवालदार व कारकून ता मजकूर व लोक हुजरात व लस्करी पाटील व देसक ग्रहस्त गोत बेसोन घाटोरेपास रवा दिल्या बाकोजी घाटोरा याणे रवा काढिला बादजी सावळकर याणे सावली केली बाकोजी घाटोरा रव्यास लागला आणि सोटा जाहाला म्हणून त्यापासून गुन्हेगारी व बादजी सावळकर हे सरे जाहाले म्हणून यापासून हरकी एकून हरदूजण घादिवापासून गुन्हेगारी व हरकी दिवाणांत घेऊन सुभेमजकुरी कमावीस केली सदहूचे कोल दिवाणचे अलाहिदे असेत बादजी विन तुकोजी सावळकर व बाजी विन संडोजी सावळकर यांचे वतन याचे हवाला केले पुत्रपौत्री ता मजकूरचे पेठेची गाउडकी वडीलपण चालवावे जाहाला महजर सही

लेखांक २

श्री.

सेवेसी वतंदार कसबे विपळण ता मजकूर तालुके अंजणवेल क्षेत्र श्रीपस्थ-राम कृष्णानेक विज्ञापना ऐसी जे श्रीमंत कैलासवासी बाळाजीपंत नाना देशमुख मामले दंडाराजपुरी हे कसबेमजकुरी आले ते समई आम्ही जागा नेमून दिल्ली तेथे घर बांधोन राहिले शामळाचे दंग्यामुळे बरघाटी आले ती जागा सालगुदस्ता माहा-

जमानी पाहून बाडा बाधांवयाचा विचार केला परंतु जागा लहान याजकरिता त्या जाग्या लगत बसल जागा आहे ती सुध्दा मिरास करून दिव्ही यास बाडा बांधोन उपमेग करावयासी आईल म्हणोन आज्ञा जाहली त्यानवरून राजश्री ज्यनादनपंत देशांतये शिवापुरकर याणी बतंदारास बोलाऊन चौकसी करून पत्राचे मस्य्याची याद समस्त बतंदाराचे नावे ठरोन कुलकर्गीयाचे हातची लेहून घेतली त्याप्रमाणे जाग्याने पत्र घ्यावे ती याद एकीकडे ठेऊन चौथा बतनदाराचा के (लो !) प करून एकटा बंदरचा सेट्या आपले नावचें पत्र आपल्या हातून लिहून गैरमाहिताच्या व दहशतीने व भिडेने साक्षी घालून पत्र करून देतो त्यास कसचे मजकूरची व्यवस्था तरी सोती सर्व अधिकार श्रीकालचहिरवदेव याचे खुमाखुमाचे कारभारी सरकारची उगवणी करितात अंगारकाचे कारकीर्दीत जमाती खुमाचा कारभारी [१०] सगळ्या याणे सरखेल यास नजर देऊन सोतीचे बतनपत्र करून घेऊन बहीबाड करून लागला स्वराज्य होता च सरकारांत आम्ही सर्वांनी विनंति करून सणव्यापासून सोतीचे पत्र माघारे घेतले व झाली सेट्यापा याणे सरसुभा गैरबाका समजाऊन कारभाराचे पत्र करून घेतले हे आम्हांस समजल्यावर उलट-पत्र घेतले असे असोन सेट्यापा सर्वा बतंदारांचा उपमर्द करून आपल्या नावाचे आपल्या हातून पत्र लेहून देतो याचा अंगीकार वेदमूर्ति राजश्री धोडभट तात्या भागवत सेट्याचे साधनविपई एकपक्षी मजकूर महाराजास समजावितात आमचा मजकूर साहेबाची गाठ पडोन निविदन होत नाही त्यास महाराज रुपाळ होऊन सर्वा बतनदारांचे नावे पत्र घेऊन पुरातन जागांचा जीर्णोद्धार करावा ऐसा सर्वांचा मनोछाह आहे येविसी श्रुत होय हे विज्ञापना [२०]

४८ देवरुख येथील शके १५७५ मधील शिलालेख

१ हा शिलालेख रामाच्या देवळातील रामापुढील मारुतीच्या देवळाच्या माथ्यावर आहे. लांबी ३१ इंच व रुंदी ६ इंच अक्षर बालबोध मराठी. 'विजयाभिधे' या पदाचा त्वार 'विजय्याभिधे' असा वृत्तसुखार्थ करावयाचा आहे. शुचो म्हणजे गुरो. साम्राज्य म्हणजे साने यांचा वंश. हे साने देवरुखास उपाध्ये आहेत. रुष्ण सान्याने गोविनाथ नावाच्या लिंगाची स्थापना मारुतीच्या देवळात केली. शिवाय त्रिपुर पुराण, पवळ म्हणजे प्राकार, पापडि म्हणजे दगडी रस्ता, तटाक म्हणजे तळें, कनकवत्तर म्हणजे पिंपळाचा पार, या रुष्ण सान्याने च बांधला. सर्व १०० सुवर्ण रुप्ये लागले असावे. शिलालेख १५८१ त कोरला. गावाचें नांव ' दिवरास ' असे

शेवटी लिहिलेलें आहे, त्याचेंच रुपांतर श्लोकान् देवरासे असें केलेलें आहे. तेंच १ इमागत वगेरे मुसलमानी अंमल जाऊन शिवाजीचा अंमल कोकणान् होऊन, गिर. त्यावर शाह्यावर रचलेली आहे. मुसलमानी अमलांत रामाच्या मूर्ति तज्यांत पडण्या होत्या, त्या मराठी अमलांत देवळांत आणून पुन्हा बसविल्या.

१ श्रीगणेशायनमः शाके बाणतुरंगबाणकुमिने वर्षे विजयाभिधे मासे माघवसंत
२ के हरितियो वारे शुची हस्तभे साक्षायान्वयजेन कृष्णविदुषा देवविदुषा
शुभे श्रीरा

३ मायतने कपीशानिकटे लिंगप्रतिष्ठादिकं त्रिपुर वृंदावन । पवळ पाणि
४ तटाक अश्वथ-चत्वर

१०] ५

लिंगनाम गोपिनाथ

६ १५८१ द्रव्य १००

७

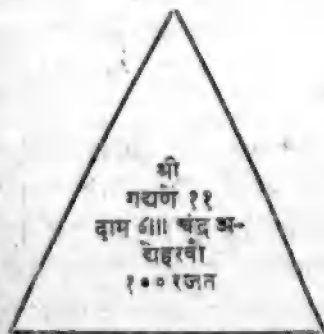
दिवराजि

वि. का. राजवाडे

द. वि. आपटे

४९. कर्णेश्वराचे देवळांतील शिलालेख

मुकाम संगमेश्वर, जिल्हा रत्नागिरी, येथील कर्णेश्वराच्या देवळांतील दगडी
समा मंडपाच्या एका खांब्यावर एक तिकोनी लेख आहे. तो येणेंप्रमाणें:—

शिलालेखाचें क्षेत्र त्रिकोण आहे. एका
६ इंच व लंब ९ इंच आहे.

२०] इतकीं अक्षरे शिलालेखांत आहेत. गणेश व दाम हीं नावां होती. रजत व
शब्दाकडून असें दिसतें कीं हे गद्याग रथ्याचें अक्षरें. शिलालेखांत बाहून

कतरे नाहीत. तेव्हा गवण व दाम कशाकरिता दिले होते या बाबींचा निश्चयाने
मुळासा करता येत नाही.

वि. का. राजवाडे

द. वि. आपटे

५० हडकोळण येथील शंभु छत्रपतीचा शक १६१० तील मराठी शिलालेख

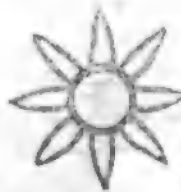
१ गोवं प्रांतांत, फोंडें महालांत, हडकोळण गांवीं कुंडईपासून भाणस्तराहून देवीच्या
दुसऱ्याकडे जाणाऱ्या रस्त्याच्या डाव्या बाजूस दक्षिणामिमुख एका चौथऱ्यावर
हा शिलालेख सुवक कोरलेला आहे. काळा फत्तर आहे. शिलेची बैठक जमीनीत
मजलेली असून संध शिळा शाबूत आहे. संध शिलेची लांबी ३६ इंच व रुंदी [१०
२२ इंच आहे. चारी बाजूस समास सोडून मुख्य लेख सोदण्याकरिता २१ इंच \times १७
इंच इतकें क्षेत्रक अर्धा इंच आत सोदलें आहे, त्यांत लेखाच्या एकंदर २० ओळी
आलेल्या असून राहिलेल्या शेवटच्या दोन ओळी शिलेच्या सालच्या समासावर
लिहिलेल्या आहेत. सालच्या समासावर या दोन ओळीच्या साली उजव्या व डाव्या
बाजूस गाईचीं दोन चिन्हे काढली असून, मध्ये "शुभं भवतु" हीं अक्षरे सोदलेलीं
असावीं, परंतु सध्या तीं पुसून जात चाललेलीं आहेत. मध्यकाडील समासित
सूर्य, अष्टदल कनक, व चंद्र कोरलेले असून सर्वांच्या वर "श्रीरामाय" हीं रामदासी
अक्षरे निराच्या वळणांत दुसऱ्या कोण्या सोदणाऱ्यानें सोदिलीं असावीत असा
संशय येतो. तथापि मूळ सोदणाऱ्यानें हि तीं सोदिलीं नसतील च असें म्हणवत
नाहीं. मूळमान अगर किरंगी यांचे कडून शिलेच्या त्या भागाला इजा झाली [२०
अक्षरांचा संभव आहेत.

२ शक १६१० तील आहे. तीथ, वार बरोबर आहेत भाषा मराठी आहे.
मुसलमानांनी जो धर्मांजी नागनाथ त्याच्या वाड्याची बसळ सध्या फोंड्यांत असून
जिना सध्या मुसलमान कार्याचें घर आहे. हा धर्मांजी नागनाथ देशस्थ ब्राह्मण
जिना मगून रा. रा. वि. रा. सरज्योतिषी कवळेकर सांगतात. या मुख्याधिकार्याचे
बापू सरदार सरज्योतिष्याचे संवर्ही सध्या आहेत. मुसलमानी अमलांत देसाई व
माईजी पांजकडून च वसुलाचें काम घेत; परंतु मराठी अमलांत वसुलाचें व
अन्य वसावणीचें काम सरकारी अधिकारी करीत.

३ या शिलालेखांत तरीवरील आंगभाई धर्माजी नागनाथानें व्यापाऱ्यांच्या हिमार्थ माफ केलेले आहे. आंगभाई वसविण्यापासून मालाची आणनेकमी होते व आंगभाई सोडल्यापासून मालाच्या आणनेला उत्तेजन मिळतें, ही बाब लक्षांत घेऊन कराची माफी केलेली आहे.

४ या शिलालेखांत "अनंतउर्ज" हा शब्द आलेला आहे. शक १३१३ तिला एका ताम्रपटांत या प्रांताला "अंतुरुज" असें म्हटलें आहे. त्यास सध्यां लोक "अंतुज" असें म्हणतात.

श्री रामाय

श्रीगणेशायनमः

- १०] १ श्रीलक्ष्मीप्रसन्न ॥ स्वस्ति श्री वृषशालीवाहन शके ॥
 २ १६१० वर्षे । वर्तमान विभव नाम संवत्सर चित्र शुद्ध
 ३ प्रतिपदा गुरुवासर गौमंतक प्रांत अनंतउर्ज देश
 ४ क्षत्रियकुळावतंस राजा शंभु छत्रपति यांचे आज्ञानुव-
 ५ र्ती राजश्री धर्माजी नागनाथ मुख्य देशाधिकारी प्रां-
 ६ त मामले फोंडा याप्रति तिम नायकाचे पुत्र सा-
 ७ म नायक याहि विनंति केलि जे पुर्वि सुसलमाना-
 ८ च्या राज्यामध्ये तैरि अनंतउर्जेसि लोकास आंगभा-
 ९ डे घेत नव्हते तेणेकरुन व्यावहारिक लोके सुखे
 १० येत तेणेकरुन राजगृहि हौसिल होय आता हे
 २०] ११ हिंदुराज्य जाहाले पासोन आंगभाडे घेउ लामले तेणेकरुनि
 राजगृहि

१ एक बेपारी. २ तर, नाव. ३ व्यावहारिक=बोहारी; शक १६१० तिला घोहरी नाल घोहरी उर्फ सामान्य व्यापारी लोक. ४ लोक याचें अनेकवचन लोके, ५ उत्पन्न. ६ दिवाणीत.

- १२ हासिलासि धकावैसला त्यासि ते कृपाळु होउन आंगभाडें उरपासि जाव
 १३ दुहुंवा अर्धकोसी चीदा दुहु घेत आहेति मना करावे पण काहि राज-
 १४ गृहि आदाय होईल ऐसि विज्ञापना केलि ते प्रमाण जाणुन
 १५ मार्णेंस्तरि व पारवंगवि व मांदुस कुडेंचि येथिल आंगभाडें सोडी-
 १६ ले घुडे याप्रमाणे सकळांहि चालवावें सहसा धर्मकृत्यास नाश क-
 १७ र नये कर्तिलें त्यासि महापातक आहे ॥ श्लोकं ॥ श्वकृतं वा परे-
 १८ पापी धर्मकृत्यं कृतं नरः ॥ यो नाशयति पापात्मा स याति
 १९ नरकान् बहुन् ॥ १ ॥ लोभान्मत्सरतो वापि धर्मकार्यस्य
 २० दुर्त्यकः ॥ यो नरः स महापापी विघ्नायां जायते क्रीमि ॥ २ ॥
 २१ दानपाठनयोर्मध्ये दानात् श्रेयोनुपात्तनं ॥ दानात् स्वर्गमवा- [१०
 २२ श्रोगति पाठेणादृष्टुं पदं ॥ या धर्मकार्या समस्ति मान देवावे

(गार्हपत्ये चित्र)

(गार्हपत्ये चित्र)

द. वि. आपटे

५.१ शिंयांचा गृहकलह

पेशवाईचा असेर ज्या कालांत झाला त्याचें वर्णन करणारी एक हि वृत्तर अद्याप साव-
 हळी नाही अशी माझी समजूत आहे. शक १७१७ ते १७३५ हा काल अत्यंत धार्म-
 धुमीचा परंतु अत्यंत महत्वाचा आहे. त्या कालांतल शकवार माहिती देणारी व ती
 हि अगदी साचपणें देणारी एक शकावली सुदैवानें मला एका मित्राच्या साहाय्येनें
 वपलव्ही झाली आहे. ती प्रसिद्ध करण्याचा विचार आहे, तत्पूर्वी थोडासा मासल,

१० "उरपासि जाव" हा कोंकणी प्रयोग आहे. उरप म्हणजे बंद होणें. जाव [२०
 म्हणजे पाहिजे-उरपासि जाव म्हणजे बंद होणें पाहिजे. १ दुहु=पैसा. दुहुवा=पैसे
 १० भाणस गांवची तरी ११ या गांवाचा व तरीचा पत्ता मला लागला नाही. १२
 पैसा जवळील गांव. १३ कुडे=कुंटे, घामनाम. १४ म्हणजे 'कर्तिल'. 'ति' वर
 १५ अक्षराच्याऐवजी 'त्र' या अक्षरामधील रकार काढतात त्या प्रकारचा, पण
 याची आकाराचा रकार मूळ शिलालेखान कोरलेला आहे. हा रकार अक्षराच्या
 पेशार वसून झाली आहे. 'त्त' या अक्षरातील द्वित्याची रेव बाकदार केली असता
 या अक्षराची कल्पना येईल. १५ 'स्व' हवे १६ दुपकः १७ रुमिः १८ 'ल' हवा.
 १९ 'वा' हवा. २० 'ल' हवा. २१ 'ल' हवा.

मंडळास यावा अशा इच्छेने शिंद्याचा गृहकलह असे नांव देऊन शकावलीतील काही भाग निवडून पाठविला आहे.

(शके १७२० कालयुक्त नाम संवत्सरे)

१ महादजी सिंदे याच्या तीन बायका दीलतराव बाजबळ होत्या. त्या पैकीं धाकटी बायको दीलतराव सिंदे यांचे लक्षांत मिळाली. त्यामुळे दोघी बायकांचे मनांत वाकडेपणा आला; त्यावरून सर्जेराव यांनी त्या बायांस मारहाण करून ७ २८ जिल्हाद वैशाख वा ३० चे दिवशी लक्ष्मीबाई व यमुनाबाई या उभयपक्षांत कैदेत ठेवण्याकरितां नमरास रवाना केल्या. ती संधी शेणवि मंडळीनें पाहून मराठी धगेरे सारी फौज येऊ जाहाली. बाया कोरेगांव पर्यंत गेल्या इतक्यांत मुजफरखान १०] पठाण व नारायणराव बक्षी व मराठी फौज जाऊन बायांस सामील जाली. रावसाहेब जुन्नरास जाण्याकरितां बाहेर निघाले होते. त्यांचा मुकाम तिकडे च होता. सर्जेराव पलटणे घेऊन बायांचे फौजेवर गेले. त्यांची व बायांचे फौजेची लढाई जाहाली. सर्जेराव यांचा मोड होऊन माघार आले. अमृतरावसाहेब लढाईस सामिल नव्हते. परंतु लढाई जाल्यावर बाया अमृतरावसांस म्हणो लागल्या कीं, आपण आमचा बंदोबस्त करून यावा; व त्यावरून बाया व अमृतरावसाहेब कुच करून सडकीचे पुलानजीक येऊन राहिले. बाया विठ्ठलवाडीकडे राहिल्या.

१ अमृतराव साहेब बायांचे बोलणे बोलू लागले, त्यावरून बायांचा समेट करून सलब मोडावयाची तजवीज होत होती, त्याविती भोसले यास बाजीरावसाहेब २०] यांनी पत्र लिहिले आहे त्यांत मजकूर आहे. इतक्यांत सर्जेराव यांनी पलटणे व तोफा ताबूत धंडे करावयाचे निमित्ताने तयार करून, सडकांचे पुलानजीक जाऊन ताबूद मदींत पोहचउन, तसेंच अमृतरावसाहेब यांचे गोटावर तोफेचे गोले मारले. अमृतरावसाहेब बेसावध होते, यामुळे बुणगे व डो दरोबस्त लुटले गेले. रावसाहेब मणेशाखिंडीकडे जाऊन वडगांवास बायांचे लगतीस मुकाम करून राहिले. सिंदे यांची फौज बहुतेक बायांकडे गेली. सिंदे कटार व जरीपटका देखील बायांकडे गेला. पलटणे मात्र सिंदे याजबळ राहिली. सारी फौज उठोन गेल्यावर, सिंदे यांनी पलटणे वाडपा भोंवती ठेऊन बंदोबस्त करून राहिले. बाया कडील फौज दिवसास, रात्रीस, जाउन शिंद्याचे लश्करांत बाण लावीत, असें होऊ लागले. त्या योगाने सिंदे यांचा दाब कमी पडला.

३०] अमृतरावसाहेब यांस बायांचे मसलतीतून वेगळे केल्यासिवाय बसेरा मोडत नाही, असा विचार सिंदे यांनी करून अमृतरावसाहेब यांची समजूत करावी

असें बाजीरावसाहेब यास बोलणें ठरविलें. त्यावरून गोविंदराव काळे व सिव-
रामपंत धत्ते याजकडून बाजीरावसाहेब याणीं अमृतरावसाहेब यास वेगम
लावून, सातलक्षाची जहागीर तोडून यावयाचा करार केला. अमृतरावसाहेब याचे
लस्कर लुटले गेले, सर्चाची अडचण कार पडली, यामुळें त्याणीं समजुतीवर घेतले.
गोविंदराव पिंपळे व नारायणंत चक्रदेव व सिंदे, याजकडील कारभारी जाऊन
समजून जाली. रावसाहेब माघारे कुच करून पर्वतीस रमण्यानजीक येऊन
राहिले. याप्रकरणीं सिवरायपंत थत्ते यास, रावसाहेब याणीं चिड्या पाठविल्या
त्या महिपतराव चिडणीस याजवळ आहून. त्यांत ये विसांचा मजकूर संक्षेप आहे.
अमृतरावसाहेब यास सात लक्षाचा मुलुक यावयाचा ठरला. त्याची याद राबिन्-
सदाहेब याजवळचे कागदांत सांपडली, त्यांत सात लक्षाचे महाल व गांव [१०
बसुली सरंजामास लावून यावे, येविसीं सनदापत्रें लागतील तीं याचीं, म्हणोन उ
२० राखर सन तिसा तिसैन माद्रपद मासची याद आहे, त्या वरून.

१ बाया फौजेखुदा बाई, सातारा, करवीर, प्रांतातून फिरल्या व त्यांतील काहीं
फौजाचे जमाव पंढरपुराकडून मिरजप्रांत कर्नाटक पर्यंत जाउन मुलुक लुटून
भारी उपद्रव केला.

× × × × × ×

१ बायाचे बात (बदलांत, बाघतींत), सिंदे यांची फौज गेली, त्या फितुरांत
आहेत असें निमित्त ठेऊन सिंध्याचे पदरचे माणसे सरजेराव याणीं मारलीं
थितो.

- १ धुळोजी मोरे [२०
- १ येशवंतराव सिवाजी
- १ तुलसाजी सिंदे
- १ वगळे

सदरहू पैकीं काहीं तोफेचे तोडीं दिले काहीं मेसमु डोकींत घालून मारले. या
प्रमाणें उन्मत्तपणानें सजेंराव कारभार करूं लागले, हें सिंदे यास हि असाह्य
जाले. त्याजवर पलटणवाले याची व फकीरजी माढवे याची कलागत जाइली.
माढवे याचा पक्ष सजेंराव याणीं धरून, जरचेनें बोलों लागलें, त्याजवरून सिंदे
याणीं पलटणवाले यास इशारा करून सजेंराव यास कैद करून पलटणांत ठेविले.

१ बायांचे बसोड्यामुळें शेणवी मंडळ हिंदुस्थानांत आहेत ते विघडतील याज-[१०
करितां, हिंदुस्थानांत जावें असें सिंदे याणीं मनांत आणिलें. परंतु नानास कैदेत

ठेऊन जाणें ठोक नव्हे व सर्चास नाही, तेव्हा नानास मोकळे करून त्याजपासून सर्चास घ्यावे असा भेत करून, श्रीमतांचा रुकार न घेतां महाडचे मुकामी दोन कोट रुपये घ्यावयाचा करार नानामीं केला होता, त्यापैकी बाकी राहिली ती घ्यावयाचा करार करून मोकळे करून लस्करांत आणोन अधिक थावण शुद्ध ६ ल ४ सफर बुधवारीं नऊ घटका दिवसास भेट होऊन वस्त्रे कंठी वगैरे दिले. त्यावे लस्करांत च होते. त्यांचा सरंजाम जप्त केला होता तो सोडला, व जसापैकी कांहीं सामान माघारे दिले. नानाचे वाड्यांत सर्जेराब राहिले होते, त्यांणी वाड्यांत बकरीं वगैरे मारलीं, सधव वाड्याची शुद्धा केली व थावण मासीं नाना सासणीची दक्षणा वाटीत होते ती लस्करांत च वाटली.

१०]

× × × ×

१ बाया व बक्षी व पलटण वगैरे यांणी तमाम ठाणीं जामगांव, चांभारगांव, मुद्दा वसवून सिंघाचा राऊत लस्करापासून बाहेर कंपापासून दूर सांपडल्यास धरावा, लुटावा, असें करूं लागले. बाग तोडले, मार्ग चालेनासा जाहाला, पुण्यातील लोक कितेक पडाले. सावकारा बंद जाहाला. सिंघाचे घरचा फितूर जाहाल्यामुळे दौलतराव याची सत्ता राहिली. श्रीमंत वाड्यांत, शहराभोंवत्या फोजा किंगे लागल्या. हुकुम कोणाचा नाही, सेते उगवलेलीं कापलीं, रयतेस उपद्रव बहुत जाहला.

२ बायाचे समजुतीस बाबुराव अंगरे, व गोपाळराव चिटणीस, व रामचंद्र अण्णा, यांस पाठविलें. ते नीरा नदीवर गेले. बायाचा मुद्दा बाळोवा तात्या केदेतून मुक्त होऊन आल्या खेरीज समेट करावयाचा नाही. व त्याणीं बोलण्याच्या २०] यादि दिल्या त्यांत त्याचे च हुकुमांत सिंदे याणीं चालावें असीं कांहीं करमे आहेत त्या यादि राबिनुसन्साहेब बाजबलचे कागदांत सापडल्या त्यातील हासील मजकूर.

१ प्रतयाद कलमबंदी प्रो दौलतराव सिंदे याणीं बहिवाद करणें म्हणोन

१ दौलत प्रकर्णी राजकारणीं मजकूर बायास कलवून करीत जावा.

१ वाड्यांत चौकीस लोक पाटिलबाबाचे चालीप्रमाणें असारे.

१ घाटगे व माडवे यांस दूर ठेवावे तेथें जामीन देऊन राहवे.

१ भागिर्थिबाईची नेमजूक करून जाहागीर यावी तेथें त्यांनीं असावें.

३०]

१ दौलतीस कारभारी श्रीमंताचे व बायाचे व दौलतराव व नाना यांचे विचारे करणें तो करवा.

५

२ मत यादि बायाचे बोलण्याची कलमे त्याजवर सिंदे यांची उत्तरे

२ किता कलमे

१ पलटणे दरोबस्त कूच करून पाचा कोसावर लोणीवर मुकाम करावा.

१ सातर जमेचे जे गृहस्त मागू ते यावे.

२

सदरहू कलमाचे उत्तर दोही कंपवाल्याकडून याचे वाकडे होऊ नये व त्याजकडून हि दोलतीच्या नुकसानाची व बसेड्याची व कोणाच्या अदावतीची गोष्ट होऊ नये सरकार लक्ष ठेऊन वर्तणूक करावी म्हणोन पामर साहेब याणी दुतर्फाची [१०] साहा महिन्याचे मुदतीने सातर जमा करावी.

२ किता कलमे

१ मातोउथी (मातुथी) बायाचे जाहागिरीच कलम

१ मातुथी बायांनी ज्यास जे बचन देण्यापेण्याविसि दिले असेल त्याप्रमाणे चालवावे.

२

सदरहू कलमाचे उत्तर सनदा पेशजी जाल्या आहेत त्यासेरीज जाजती येका लाखाची जाहागीर यावी.

१ सावकारा कडून कर्ज घेतले असेल ते हिसेब पाहून फडता करावा. कलम. [२०]

उत्तर. सावकाराचे कर्ज व दंडपुरोई व जमीमुळें व नेहलें आणिलें असेल तें वगैरे कुळ जमा हिसेबी कचे समजावे त्यांत वाजबी खर्च जाला असेल तो वजा करून बाकी सावकाराचे देणे निघेल त्याची तोड सरकारांतून काढली जाईल.

१ इलकी माणसे जवळ नसावी ... कलम

उत्तर सदरहू प्रमाणें

१ बक्षीकडून नगरास दस्ताअवज घेतला असेल तो माघारा यावा. कलम.

उत्तर. बक्षीने सरकार लक्ष ठेऊन येकनिष्ठेने पतंगूक करून पडिला दस्तैवज आहे त्यामो बहिवाट करावी नगरात दस्तैवज घेतला आहे तो माघारा द्यावा.

- १ लक्षण अनंत व जगन्नाथ रामचंद्र यास मोकळे करून त्याचे काम त्यास सांगावे.

उत्तर. त्याणीं सरकार लक्ष ठेऊन एकनिष्ठेने पतंगूक करावी त्याजला मोकळे करून त्याचे काम त्याजला सांगावे.

- १ लोकांचा करार देण्यावेण्याचा पेशजी ठरला असेल त्या-
माणें रार पाडावा (!).

कलम.

१०]

उत्तर. धरणे बसोन ज्या लोकांस ऐवज पावला व राहिले लोकांस ऐवज द्यावयाचा त्या सान्याचे हिसेब हजन्ना न व त्या तारखा पाहून पेशजीच्या चालीप्रमाणें कबज करत त्यांत आदाबजा होऊन बाक्या निघतील त्याची तोड दोल-
तीचे चाली प्रमाणें अवघ्याची पडली जाईल.

- १ विठ्ठल नारायण याचा ऐवज उष्टरसान्याकडे मोवदला पाहता
त्याचा फडसा करावा

कलम.

उत्तर. उष्टरसान्याकडे हिसेब पाहून हिसेबाचे अन्वये तिने लाउन देविले जाईल.

- १ किल्ला असरीचा नेमणूकी सुद्धा द्यावा.

२०]

उत्तर. किल्ला असरीचा द्यावयाचा किल्याचे नेमणूक सुद्धा सनद करून द्यावी.

- १ जाहगिरी साजगत संचास द्यावी, राहण्यास जागा बागपूर
द्यावे.

कलम.

उत्तर. अकरालक्षाचे जाहगिरीस महाल बागपूर इत्यादी बापाकडे लावून द्यावे.

- १ दोलतीत बसेडे होऊन श्रीमंत व घोरोबरीचे भाउ व नबाब
व इंग्रजीयांस विलग पडत गेले धणी कारमारी मिळेल
दोलतीचा बंदोबस्त राखावा.

कलम.

उत्तर. पुर्वील सिलसिले चालत आल्या अन्वये घेईल.

१ वस्तभाव जडजवाहीर कापड सोने रुपे दागिने हाती घोडे वगैरे आहेत दरोबस्त यावे. कलम.

उत्तर. जामदार सान्यांतील वस्तभाव बाघाची व घोडी हाती यावे. वस्तभाव दंग्यामुळ गाहाळ जाहाली असेल तिचे मोबदला दागिना अगर किंमत यावी.

१ लोक आम्हांचरोबर आले त्याचे घरचे वगैरे जप्तीस गेले त्याप्रो चौकसी करून यावे. कलम.

उत्तर. चीजवस्त लोकाची उभयपक्षी परस्परें यावीं.

१ करवीरकर महाराज यांचा व परशुरामपंतभाउचा तह करून यावा. [१०]

उत्तर. येवेसी सरकारांत बोलून उमयतांचे तहाचा ठराव करून यावयास येईल.

१ येशवंतराव सिवाजी याजकडील यादीप्रो जाबसाल व्हावे. कलम.

उत्तर. अलाहिदा यादीवर कलमें लिहिली आहेत ती समजून याजकीचे रितीने मसलशा होतील.

१७

१ प्रत बायाकडील कलमंबंदी श्रीमंताच्या राज्यासी व सिंध्याच्या दौलतीची बहिवाट करावी म्हणोन कलमे

१ श्रीमंतांचा हुकुम सावंदी ठेऊन कारभार करा [२०]

१ सिंध्याचे दौलतींत हुकुम बायाचा असावा व दौलतराव बाबा याणी त्याचे आज्ञेप्रमाणे करित जावे. कलम.

१ सरकारचे बाडयांत चौकी पठाणाची नसावी, पागे सिलेदार याची पेशजी पासून आहे त्याप्रो असावी कलम

१ घाटगे व गाढवे वगैरे लबाड आहेत त्यांस बायांचे स्वाधीन करावे

१ दौलतीस कारभारी श्रीमंताचे व बायाचे विचारास येईल तो करावा

१ भागीर्थीबाई यांस बायांचे स्वाधीन करावे.

१ या कलमाच्या दरम्यान पामरसाहेब यास यावे. [३०]

४

सदरह प्रमाणें चार यादी तह (५१) सील सिंदे यांणी बायाचे हुकुमांत चालले
असें जालें, त्यावरून बाबुराव आंगरे माघारें आले गोपळाराव व रामचंद्रअण्णा
पंढरपुराकडे फौजेसुद्धां गेले पुर्वीच चिंतो आत्माराम फौजेसुद्धां बायाचे दुस-
ल्यावर होते त्याची व गोपालराव व रामचंद्र अण्णा यांची गाठ पंढरपुरावर
पडली त्यांणी मंगळवेढे पावतों संडणी घेऊन गुजर चालविली

शके १७२१

१ दौलतराव सिंदे यांणी बायांचा समेट व्हावयाकरितां बाळोबा पागनीस व
धोंडोबा व बाजी मोधी नगरांत कैदेत होते त्यास नंगराहून सोडून आणिले ते
चैत्र वद्य ३ सोमवार छ १६ जिल्काद वानवडीस वाड्यांत घेऊन भेटले त्यास खे
१०] जवाहीर दिन्हे आणि कारभारांत घातले नंतर बाळोबा तात्या व बाबुराव अंबरे
व अवा चिटणीस त्रिवर्ग मिळोन बायाचा समेट करविला. बाया जेजुरी आलो-
कडे राजेवाडीवर भाद्रपद वा ७ घेऊन राहिल्या बाळोबा वगैरे वानवडीस आले.
नंतर बायांनीं सांगोन पाठविलें कीं आमचें जवाहीराचे संदुक आहेत ते आम्हाकडे
या मुक्कामी पाठवावे म्हणजे आम्हां लस्करांत घेऊं त्यावरून बाळोबा तात्यांनीं
सिंदे यांस सांगोन बायांचे संदुक बायाकडे पाठविले ते घेऊन बाया कुथ कस
वानवडीस न येतां पैठण खांबगावचे सुमारे गेल्या तेव्हां सिंदे यांनीं बाळोबा
तात्यांस विचारलें त्यांणी सांगितलें कीं गेल्या तरी चिंता नाहीं असें बोलून नारा-
यणराव बक्षी यांस बायाचे लस्करांतून बोलाउन आणिले, व फौज हि फौज
आणिली. बाबुराव आंगरे याची रवानगी कुलाब्यास करून सारा कारभार घा-
२०] नीस करूं लागले. बाया मंगेकडे गेल्या.

मो. का चांदोरकर

५२ कशेली येथील शक १११३ तील शिलाहारांचा ताम्रपट

१ रत्नागिरी जिल्ह्यांत अडिवन्याजवळ कशेली नांवाच्या गावांत कनकादित्याच्या
देवळांत दास्तानदार रा. रा. विष्णु रामचंद्र भागवत यांजपार्शी हा ताम्रपट आहे.
ह्याचें वजन सुमारे पुणेरी सव्वा आठ शेर आहे. पत्रे तीन असून, ते कडीत अड-
कविलेले आहेत. कडीवर मारुतीची मुद्रा आहे. प्रत्येक पत्र्याची लांबी १२। इंच लंबी
८-३ इंच जाडी ३ इंच आहे. पहिल्या पत्र्याच्या पाठीवर मध्ये सवत्स गाय, तिच्या

शुभाच्या वरती चंद्र-सूर्य व तिच्या पुढे तरवार कोरिली आहे. सूर्याच्या कोटीजवळ सालील अक्षरं आहेत:--देवप्रद.

२ लेख संस्कृतांत व मराठींत आहे. पहिली चार पृष्ठे संस्कृतांत आहेत व पांचवें पृष्ठ मराठींत आहे. लिपि शातवाहनाच्या बाराव्या शतकातील देनागरी आहे. पहिली चार पृष्ठे शक १११३ त कोरिली व पांचवें पृष्ठ शक १२०१ त कोरिले. पहिले पृष्ठ पहिल्या पत्र्याच्या पोटावर कोरले आहे. दुसरे व तिसरे पृष्ठ दुसऱ्या पत्र्याच्या पोटावर व पाठीवर कोरले आहे. चौथे पृष्ठ तिसऱ्या पत्र्याच्या पाठीवर कोरले आहे. व पांचवें पृष्ठ तिसऱ्या पत्र्याच्या पोटावर कोरले आहे.

३ संस्कृत लेखाच्या एकंदर ५८ ओळी आहेत व मराठी लेखाच्या एकंदर १६ ओळी आहेत. संस्कृत ५८ ओळी संबंद शाबूत आहेत. परंतु मराठी लेखाच्या [१० पहिल्या ८॥ साडेआठ ओळी घासटून जाऊन बहुतेक पुसटून गेल्या आहेत. पैकीं जितकीं अक्षरं शाबूत होती तितकीं उतरून घेतली आहेत. बाकीच्या ७॥ साडे-सात ओळीतील बहुतेक सर्व अक्षरं शाबूत आहेत. कांहीं पुसट झालेली आहेत तीं नीं प्रयासानें लावली आहेत.

४ सिलारांची वंशावळ इतर लेखांतल्या प्रमाणें च आहे.

५ कसेलिग्रामांत बारा ब्राह्मणांना दररोज जवाबयाला घालण्याकरिता कसेलिग्रामाचें उत्पन्न गोविंदभट नांवाच्या ब्राह्मणाच्या स्वाधीन भोजराजानें पुवराज गंडरादित्य याच्या विज्ञापनेवरून केलेलें आहे. कसेलिग्रामजे सध्याची कशोळी. अठेवेर म्हणजे सध्याचें अडिवरें. कसेलीच्या दक्षिणेस सावुरे म्हणजे सावुरे नांवाचा पर्वा म्हणजे ओढा म्हणजे शुष्कस्रोतस्, पश्चिमेस समुद्र. उत्तरेस केसंडिका म्हणजे [१० सध्या ज्याला सेंकडीचा पर्या म्हणतात तो सुद्रस्रोतस्-के उदके सेंडः सेंडिका वा सा केसंडिका, असा एका शाह्यानें विग्रह केला. समुद्राच्या पाण्याला जेथें प्रतिबंध होतो, जेथपर्यंत समुद्राचें पाणी येतें तो ओढा केसंडिका ऊर्फ सेंकडी-पूर्व दिशेस कुरुल नदी-ह्या नदीचें नांव कसेलीतील लोकांस सध्या माहीत नाहीं. अंबेवेरिक ऊर्फ अंबेवेर म्हणजे सध्याचें अंबेरुल. अंबेरुल ही कसेळाची सध्या एक वाडी आहे.

६ अठेवेर व अंबेवेर ह्या ग्रामनामांसंबंधानें किंचित् टीका करतो. रामायणांत शृंगवेर नामक पुर उल्लेखिलेले सर्वश्रुत आहे. त्या नांवातील वेर शब्द अठेवेर अंबेवेर या नांवातील जो वेर शब्द ता च आहे. पाणिनीयांत नगरात्पक नांवाचे उत्तर अवयव ज्या शब्दांनीं घटित होतात म्हणून सांगितले आहे त्यांत वेर शब्द नाहीं. अर्थात्, रामायणातील शृंगवेर हें नांव [१० पाणिनीयानंतरचें आहे व तन्नामक शहर हि, अर्थात्, पाणिनीयानंतरचें आहे.

७ पांचव्या पृष्ठात जो मराठी मजकूर आहे तो शक १२०१ तील आहे, म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी अकरा वर्षांचा आहे व कोंकणातील आहे. नाथकें मंडलिकेहि, मंडलिकें, उद्धार, केला, सतें, एका, भागवता, भटा, हरिदेवें, कोंतापुरी-चेन, सोनारें, हीं हों ज्ञानेश्वरीतल्या सारसीं हुबेहुब आहेत. कोंतापुर म्हणजे सध्याचे कोंतापुर, अटिवन्याजवळ आहे

८ ह्या लेखांत 'भागवता माधवभटा' असा प्रयोग आला आहे. भागवत म्हणजे भागवित्ति किंवा भागवित्तायन. भागवित्ति हें लौकिक गोत्र आहे. त्यापासून सध्यांचे भागवत हें कुलनाम ऊर्फ आडनाव आलेलें आहे. माधवभट हा सध्या कनकादिस्वाचे जे दास्तानदार भागवत उपनामाचे गृहस्थ आहेत त्यांचा पूर्वज, अर्थात् कन्हादे १०] ब्राह्मणांची वस्ती कसेळी गांवांत शक १२०१ पासून शक १८३५ पर्यंत असंढ चालली आहे. इतकें च नव्हे, तर संस्कृत भागांतील गोविंदभट हा हि आपला व पूर्वज आहे, असें कसेळीकर भगवत म्हणतात, त्या अर्थी, भागवत नांवाच्या कन्हा-ड्या ब्राह्मणांची वस्ती कसेळी गांवांत व कोंकणांत शक १११३ पासूनची आहे. म्हणजे भागवतांचे कुळ कसेळीस आज ७२२ वर्षे नांदत आहे.

९ सेणवे हा हि शब्द कोंकणांत शक १२०१ त असलेला आढळतो.

१० कसेळी गांवांत शुद्धांचीं सालील आडनावें सध्यां विद्यमान आहेत:— (१) भोंसले, (२) बारिक, (३) हुंबरे, (४) ठुकरल, (५) माडवकर, (६) जोंबळे, (७) ठुकरळे, (८) थारकी, (९) वावकर, (१०) गोरले, (११) दुदर, (१२) तांबे, (१३) परभू, (१४) पेडावे, (१५) माळी, (१६) राहिवे, २०] (१७) भोंवड, (१८) धरणकर, (१९) शेंबणकर, (२०) लाड, (२१) लुणें, (२२) वेलिवे, (२३) गोठणकर.

पन्ना १ पोट

१ ॐ स्वस्ति श्रीः जयस्याविष्कृतं विष्णो वाराहं क्षोभितार्णवं दक्षिणोन्नतवं-
द्वाराविभांतभुवनं वपुः ॥

२ आसीद्विद्याधरः पूर्वं नाम्ना जीभूतवाहनः । परार्थं जीवितं येन गरुडाय
निवेदितं ॥ शिलाहारारूप-

३ वंशोत्थं तमरेश्वरभुभुतां । तदंशे जतिगो राजाजनि भूभृच्छिखामाणिः ॥
स्वस्ति श्री जतिगक्षितीश-

- ४ तनयो नायिम्मनामा नृपः पुत्रस्तस्य च चंद्राद् ।^१ पृथुयशास्तस्यापि सनुः
किल । संजातो ज-
- ५ तिगो जगज्जननुत श्रीमांश्च तन्नंदनः गोकहो भुवि भूमिपालतिलकस्तस्या-
प्यभूदादितः । यूव-
- ६ लेशोथ तद्भाता कीर्त्तिराजो नुजोस्य च । चंद्रादित्य इति स्यात्तश्च के
राज्यमकंटकं ॥ श्रीमद्भौक-
- ७ लभूमिपालतनयश्रीमारसिंहो नृपः । तत्सुतुर्नृपमौलिलालितपदभूषणला-
स्यो नृपः । तद्भा-
- ८ ता भुवि भोजराजनृपति वैरीभपंचानन श्वके राजमखंडितं पृथुयशा
लंकेशतुल्यं [१०]
- ९ किल ॥ तस्यानुजातो विदितप्रतापो बह्मलदेवक्षितिपस्तदेव । श्रीका
मिनीशो
- १० विनतावनीशो दिक्प्रांतरूढः प्रथितः प्रतापः ॥ तस्यानुजो धर्मधरो
धरिण्यां धधारं वण्णा-
- ११ नखिलान्स्वधर्म्मं ॥ धैर्याग्रधुर्यो धनदो धनानां श्रीगडरादित्य इति प्रसिद्धः ॥
दीनानाथदरिद्र-
- १२ दुःस्वविकल्प्याकीर्णनानाविधप्राणित्राणपरायणं प्रतिदिनं गुप्तास्यदानेन
यः यष्कृणा-
- १३ जिनधेनुभूम्युभयतो मुख्यादिदानप्रदः । शश्वद्ब्रह्ममतिप्रवीणहृदयो भू-
देवकल्पद्रुमः [२०]
- १४ तुलाधुर्बदानादिषोडशकतुकारकः । शौचगंगेयकीर्त्येकनिलयस्वगुणे लुब्धे ।
तन्नंदनप्र-
- १५ बलमण्डलिकद्विपेद्रपंचाननो जनि जगत्रितयैकवीरः । प्रत्यर्थिपार्थिव-
ललाटतटस्थपादपीठ-
- १६ स्फटीजलयशा विजयार्कदेव ॥ दानाय द्राविणार्जनं जनपरित्राणाय वीर-
व्रतं सत्याय प्रि-

१ रेप निरर्थक २ विसर्ग निरर्थक ३ धधार वण्णां वा अक्षरांच्या पूर्वी दुसरी
काही अक्षरे सोदिली होती ती सरून हीं अक्षरे पुनः सोदिली आहेत. ४ नः पाहिजे
५ यः बहल यः हवा ६ पुरुष हवा ७ नंदनः हवा ८ देवः हवा

पत्रा २ पाठ

१७ यभाषणं हरिपदध्यानायचेतस्त्रितिः । संपत्तिस्तुमनी विपद्विहतये यस्य
प्रकामं कावैः । क-

१८ इशक्तः प्रविचिच्य तस्य विजयादित्यस्य वक्तुं गुणान् ॥ येन स्थानकम-
डले तदधिपाः भ्रष्टाः पुनस्था-

१९ पिताः । गोवायां परिनष्टभूमिपतयः सुस्थापिता स्तेजसा यत्सरूपेन च
चक्रवर्तिपदवीं प्रापातु- X

२० लो विज्जणस्तोभूत् श्रीविजयार्कदेवनृपाति वैरीभक्तंठीरवः॥ तनंदन स्तक-
लदिक्तद्वर्तिकांतिर्भूमं-

१०]२१ गमात्रपरिसाधितवैरिवर्गः । विश्वंभराभरधुरीणभुज स्तदैव विभाजते
नृपवरो भुवि भोजदेवः ।

२२ संप्रानांगणभैरवः क्षितिभुजां संहारभेरीरवः । कीर्त्याक्रांतजगत्रय स्तनु-
भृतां निर्धू-

२३ ततापत्रयः । श्रीरत्नाप्रियनंदनः परिजनानंदैकसंकंदनः । प्राप्ताशेषमहीतल-

२४ स्त जयतात् श्रीभोजरत्नाचलः ॥ स्वस्ति समधिगतपंचमहाशब्द महामं-

२५ डलेश्वर । तगरपुरवराधीश्वर । जगज्जनमनोनुरागसागरप्रवर्द्धन-

२६ शरब्द । श्रीशिलाहारनरेंद्र । विद्वज्जनमनोरथफलप्रदपारिजात । जी वृ
तवाह-

२७ नान्वयप्रसूत । विरोधिधराधीशिवंशमहनदहनधूमध्वज । सुवर्णगरुड-

२०] ध्वज । रिपुम-

२८ देवविदलनोत्कंठकंठीरव । मंडलिकभैरव । विंदिष्टमंडलिकपक्षग । वैन-
तेवाशीच-

२९ मांगेय । युवतिजनमनस्समोहिनाभिनवकंदर्प्य मरुवक्त्रसर्प्य । क्षत्रिय-
शिखामणि

३० श्रीविजयादय देवनसिंग । साहसोत्तुंग । आरिपालराज्यलक्ष्मी समा-
कर्षणमं-

३१ त्रसिद्धि शनिवारसिद्धि । सकलशास्त्रपारावारपारायणारूपनारायण।सकल-

९ भू हवा.

३२४]

पत्रा २ पाठ

३२ जगतीजनस्तुत्य इंदुवरारित्य । जयपताकापवनविघटितारातिमेनाघ
 ३३ न । गिरिदुर्गलंघन । उद्धतधरापीशकुलशिखरिकुलिश । कलिमलंकुश ।
 ३४ वीरलक्ष्मीलतालंवनप्रचंडभुजदंड । मंडलिकजवदंड । मंडलिकनरनारभिंग ।
 ३५ मंडलिकवेश्याभुजंग । बलवदरिचतुरंगसंघट्ट । वैरिचरट्ट । उरमासवा-
 ३६ रिमदनमहेश्वर । प्रतापलंकेश्वर । मंडलिकगंडपेंडार । एकांगवीर । शरणा-
 ३७ यातभृशस्त्रिवहरक्षणसमुद्र । परबलविलयकालाम्रिकट्ट । सुगीतकृतिचातुर्य-
 ३८ हर्षितशिवांतरंग । प्रशस्तवस्तुकविताप्रसंग । विविधधर्म्मनिर्म्माणानि-
 ३९ त्यप्रमोद । श्रीमहालक्ष्मीदेवीलब्धवरप्रसादादिसमस्तराजावलीबिरा
 ४० जित श्रीमन्महामंडलेश्वर श्रीभोजदेवः पद्मनालदुर्गे सुखसंकथाविनोदिन
 ४१ राज्यं कुर्वाणः । सकवर्षेषु सत्रयोद्दशशताधिकसहस्रेषु गतेषु वर्त्तमान- [१०
 ४२ विरोधिकुन्संवत्सरे आषाढशुद्धचतुर्थ्या बृहस्पतिवारे दक्षिणायन
 ४३ संक्रमणपर्वणिमिसं कुमारगंडरादिन्यविज्ञापनेन तस्याभ्युदया-
 ४४ र्थे अट्टविरे-कंपणमध्यवार्त्ति-कसेलिग्रामे प्रतिदिनं द्वादशब्राह्मणभोजना-
 ४५ र्थे तद्ग्रामपिंडादानद्रव्यै सर्वे तत्रत्यगोविंदभट्टहस्ते धारापूर्वकं सर्वान-

पत्रा ३ पाठ

४४ मस्य सर्वबाधापरिहारं राजकीयानामनंगुलिप्रेक्षणीयमाचंद्रार्कं प्रादात्
 ४५ तस्य ग्रामस्य सीमा । पूर्वस्यां दिशि कुरुलनाम नदी । दक्षिणस्यां
 दिशि साबु-
 ४६ रे नाम शुष्कस्रोतः । पश्चिमस्यां दिशि सरिपतिः । उत्तरस्यां दिशि
 केसंडिका- [२०
 ४७ कपशुद्रशुष्कस्रोतः । अंबेवेरिकस्थितपूगवृक्षसमूहपर्यंतं सीमा । बहुभिर्बसु-
 ४८ धा दत्ता राजभिः सगरादिभिः । यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलं ।
 ४९ महंशजाः परमहृषितिवंशजा वा पापादपेतमनसो भुवि भूमिपालाः ।
 ५० ये पालयंति मम धर्म्ममिसं समग्रं तेभ्यो मया विरचितोजलितरे-
 ५१ व सुभिः ॥ स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत वसुंधरां । पष्ठिवर्षसहस्राणि
 ५२ विष्टायां जायते कृमिः ॥ पष्ठि वर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति मिदः
 आच्छेत्ता चानुमंता च तान्येवं न

५३ रके वसेत् ॥ अतिदानं तु सर्वेषां भूमिदानमिहोच्यते । अचला लक्ष्य
भूमि स्सर्वान्कामान्प्रयच्छति
५४ सुवर्णं रजनं तांब्रं माणिमुक्ताफलानि च । सर्वमेतन्महाप्राज्ञ ददाति वधु
५५ धां ददत् ॥ भर्तुर्निश्रेयसे युक्ता संग्रामोभिमुखे हताः । तां मतिं नाप्नु-
वन्तीह भूमि
५६ दा यद्वाप्नुयुः ॥ सामान्यो यं धर्मसेतुर्नृपाणां काले काले पालनीयो
भवद्भिः । सर्वा
५७ नेतान्भाविनः पार्थिवैर्द्वान्भूयोभूयो याचते रामचंद्रः ॥ उत्कटितं विप्र-
वामियणेन मंगलमहा

१०] ५८ श्रीः

पत्रा ३ पोट

५९ स्वस्ति + + + + + + + + + +
६० त गांव । + + + + + + + + + +
६१ गावी + + + + + + + + + + त
६२ ते पंवा + + + + + + + + + +
६३ ता पर १ + + + + + + + + + +
६४ नट + + + + + + + + + + केडी
६५ हस्तोदकं + + + + + + + + + +
६६ + + + + + + + + + + + तव
१०] ६७ + + + + + + + + × स्वस्ति श्री शैलाहारे ॥ जिभूतवाहना-
न्वयश्रीह

६८ रिपालदेव बिंमयरायेदेव । अित्यश्रीमन्मन्त्राचार्यणमंडलिकपितामहश्रीविलु-
६९ यकं अनंतरं रमणस मंडलिकेहि । ग्रामदेवरासुतस्तपया-
७० तत आता कांदेव । सुत । श्रीमहामंडलेश्वरश्री
७१ जाषणमंडलिके जिण्णोद्धारु केला । सषवर्षेषु स
७२ तें हादस मेका । प्रमाथिसंवत्सरे भाद्र वदि ८ बुधे दव्य-
७३ णायने कन्यगते संक्रांतिपर्वे भागवता मागवभटा हस्तोदकं ददत्
७४ लिपीतं सेणवे हरिदेवे उतकटित कौतापुरीचेन वज्जन सोनारें

वि. का. राजवाडे

५३ तुकारामसमकालीन व्यक्ती

सदरह टांचण मला निवगाव येथें मिळालें. त्यांत तुकारामाचे *नातेवाईकांचीं नांवें असून तरकालीन व्यक्तींचे हि उल्लेख आहेत. हें टांचण अलीकडे लिहिलेलें नसून जुनें आहे.

या टांचणांत नामोल्लेखाशिवाय दादो कोंडदेव मोकाशी व तुकाराम या दोघांचे हि मरणकाली दिलेले आहेत. त्यापैकी दादो कोंडदेव यांची मृत्युतिथि "कालगुण शुद्ध ११ येकादसी" याप्रमाणे दिली आहे. परंतु भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळाच्या शके १८३३ च्या अहवालांत चिटणिसांनी लिहिलेल्या प्रस्तावनेत ... "दादो कोंडदेव यांचा मृत्यु आश्विन या १३ शके १५६९ रोजी झाला हें सिद्ध करीत असलेलें पत्र" रा० वि० का० राजवाडे यांनी मंडळापुढें पाचल्याबद्दल १० म्हटलें आहे.

परील टांचणांत एक महिना व तिथि असून शक अथर वार दिलेला नाही. जरी रा० राजवाडे यांचे ह्यणण्याप्रमाणें शक १५६९ धरला तरी तें पत्र व हें टांचण यांतील महिना व तिथि यांचा मेळ कसा बसावा ! *

श्री

वोंसि तुकाराम नीरंजेन ॥

॥ वडील कांता रघुमाई ॥ धाक ॥
॥ ठी आवलाई ॥ जीजाई ॥ कंता
॥ तुकाराम ॥ ज्येष्ठपुत्र संतोबा नाम
॥ जाग वडील कन्या कासिबाई ॥ पाज्या (पांड्या ?) ॥ २०
॥ माहादाजीपंत ॥ कांता आवली काई
॥ माया मेळी : उरला तुका ॥ १ ॥

* रा. राजवाडे यांनी दिलेली तीथ अस्सल पत्रांत आली असून पत्र पुण्याच्या देशाधिष्ठाच्या संपदातील होतें. अर्धात् अस्सल पत्र व पत्रांत आलेली तीथ समणार्थ केव्हां तरी केलेल्या टांचणापेक्षा जास्त विश्वास्य, परंतु हा दादाजीच्या मृत्यूचा उल्लेख नमूद केलेला असावा म्हणून येथें छापला आहे. या टांचणातील तुकारामाच्या निर्वाणाचा शक हि चुकीचा आहे. तुकारामाचा निर्वाण शक १५७० आनी ठरला आहे.

चिटणीस.

१०]

॥ बुबाई दासि जेनी ॥ १ ॥ माहादेव ॥
॥ पुत्र व विठोबा दोघे पुत्र तुकाराम
॥ कासि व भागिरथी दोन्ही जाणा कन्या
॥ न्या ॥ आपाजी गुलव्या ॥ शेंसुर ॥
॥ श्राधी जेंवविले रुक्मीणीवर तुकाराम
॥ रामेश्वरभठ ॥ आनघड फकीर ॥ आ-
॥ बलाई ॥ गंगाजी मवाळ संताजी
॥ तेली ॥ रामेश्वरभठ ॥ सिवजी का-
॥ सार ॥ सिवाजी राजा ॥ जीजाबाई राज्या-
॥ चि माता ॥ नाबजी माली भक्तराज ॥
॥ कोडभठ ॥ महिपतीबाबा भक्तराज चींता ॥
॥ मणी देव ॥ बेलवाडकर ॥ मालजी माण्या(ट्या)
॥ जाबाई ॥ संताजी तेली व गंगाजी माव-
॥ ला दोघे ॥ गंगाबाई कासिबाई भार्गी
॥ रथीबाई ॥ नाम कन्या तुकाराम हो
॥ दु कोडदेव मोकासिसि ॥ दादु कोड
॥ भेठीलें तुकांबासि ॥ दादा कोटदेव । १ नारा-
॥ येणरूप फालगुण शुद्ध ॥ ११ येकादसी
॥ नीजधाम पावले ॥ उद्धव आकूर आंब
॥ रूप्ति ॥ सके १५७१ नारायेण बाबा बोण्णव
॥ गवाशेठ बाणी भक्तराज ॥ गवा शेठ
विनवि जें औसे भाग्य नाही देवा ॥ विरो-
॥ धी नाम सबळर वर सोमवार x ठीक
॥ च्यार दिवस ॥ आसि तुकाराम नीज
॥ धाम मंदिर गेले औसे ॥ संताजी ते-
॥ ली जेगनाह्या चाकणकर ॥ माहादा
॥ गंगाराम मवाळ ॥ दाळकरी ॥

गं. ना. मुजुमदार

५४ गाणपत्यांची एक यादी

मासे स्नेही श्री. दादासाहेब ओंकार यांच्या एका जुन्या हस्तलिखित बाहांत गणेशचोगी, निरंजन, मोरया गोसावी, गोसावीसुत (बासुदेव), निरंजनात्मजसुत, केशव गुरु निरंजन, चिंतामणी, नारायण, व भार्गवी ह्या गाणपत्यांनी केलेले गणपतिवर अभंग, ओवी, पदे, आख्यान, कविप्रबंध, आरत्या, भुपाळघा, पाळणे, स्तोत्रे, श्लोक वगैरेचा पुष्कळ भरणा आहे. त्यांची एका कटीबंधांत गणपतिभक्तांची एक मालिका दिली आहे. तीपैकीं कारणापुरता उतारा सालीं दिला आहे. या मालिकेत आश्रित वंत प्रधान नानासाहेब पेशवे व त्यांचे पुत्र श्रीमंत माधवराव रावसाहेब यांची नावे आहेत.

मदरहू बाडाची पांने पाठपोट १६७ लिहिलेली असून ते सुमारे १२५ [१०] वर्षांपूर्वी लिहिलेले असावे.

चिंचवडी ते मोरेश्वरगोसावि रुपाते रूपे बहुतें लंबोदर हेमाडपंत गोसाविनंदन चनूर साया चिंचवडी मोरेश्वरदेव श्रीचिंतामणि नारायण नृप चिंतामणि धरणीधर देवादिक नारायण मयुरेश्वर गुरु अनंतरूपे अवतरलासे या धरणी प्रति किती यथा-मति कथन करावे तथपि भावे चोळ चोचडे हे ऐकावे हो श्रीनिरंजन सज्जनरंजन भवभयभंजन सुत रत्नाकर देव तनय गुरु हुंडिराजपहाराज विराजे काशीनाथ अनाथा तारक विश्वनाथ निजशांत स्वरुपी भगवत्वर भगवंत देव भूदेव केश्वर चरणी तत्पर अनंत मूर्ति तारक श्री बल्लाळ देव कृत पुराण गणपति बाळन आरुति टिका विराजे जीवन हरि रघुनाथ देव कृष्णाष्टा मंगलमूर्ति चिमणा वेश सदाशिव गणेश भटजी भिकभट बाळभट नारायणभट मल्हारि हरभट केळेकेशव गोत्रे महा धुंधार अनेक शिष्यत्वाच्या पंक्ति कथन सरेना शरणागत मयुरेश्वरचरणा [२०] मयुर वंत प्रधान नाना तःसुत माधवराय विराजे अष्टप्रधानादिक हि सहजे तथा मजा हे वचन हि जाणा आत्मानात्मविचार प्रमाणा जाणुनि केशवसुत मयुरेश्वर हास भिसे करि बंद्न चरणा हो

गं. ना. सुजुमदार

५५ शिवाजी महाराजांचा वाडा

१ श्रीशिवाजीमहाराज यांच्या पुण्यातील राजवाड्यासंबंधाची हकीकत 'Gazetteer of the Bombay Presidency Volume XVIII Part III Poona' ह्या पुस्तकाच्या १११ व्या पानावर सालीलप्रमाणे देण्यात आली आहे:—

“ The Ambarkhāna, literally the Elephant-carriage-house, in Kasaba Ward originally known as Lal Mahal or the Red Mansion was built in 1636 to the south of Poona fort by Shahaji for the use of his wife Jijibai १०] (Jijābai ?) and her son Shiwaji (1627-1680) then a boy of twelve. It was strongly built and had many under-ground rooms, some of which remain.....The name Ambarkhana or Elephant-car-house was given to the palace under the Peshawas when it was turned into a store-house for elephant-cars or “ *ambaris* ”. ह्या च माहितीचा अनुवाद रा. गायकवाड यांनी आपले पुणे-वर्णनांत केला आहे तांत्रिक समज ही असाच आहे की, येथील म्युनिसिपॅलिटीकडून जो पाडण्यांत आला तो शनवार वाड्याचे पुर्वेकडील अंबरखाना, हा च शिवाजीमहाराजांचा वाडा; येथे च महाराजांचे बालपण गेलें, व ह्याच वाड्यांत महाराजांनी पाहिलेलेखानाचीं दोट्टे छाप २०] त्यास नामोहरम केलें. परंतु ग्यासिटिअरकार व त्याचे अनुयायी अंबरखान्याला च शिवाजी महाराजांचा वाडा असें कोणत्या आधारावर म्हणतात, हें कळत नाहीं.

२ शिवाजीचे लालमाहालाचा अर्धमंत पेशव्यांनी हत्तीच्या अंबान्या टेवण्याकडे उपयोग केला असें येथेच लिहून, अंबान्या टेवण्याची जागा ती अंबरखाना अशी अंबरखान्याची ग्यासिटिअरकारानें दिलेली व्युत्पत्ती तर अजब आहे ! वास्तविक महाराष्ट्र साम्राज्यसंस्थापक श्रीशिवाजी महाराजांसंबंधानें व त्यांच्या पश्चात् गादीवर आलेल्या छत्रपति संभाजीमहाराजांसंबंधानें पेशव्यांच्या ठिकाणी किती विलक्षण आदरबुद्धि होती, हें सालील प्रमाणान्वरून स्पष्ट होईल. श्री. नानासाहेब पेशवे हे शके १६०७ कार्तिक व. १० रोजी पिलाजी जाधवराव यांस लिहिलेल्या पत्रांत “आम्हीं मनीस लोक शिवाजीमहाराजांचे शिष्य आहों” असा अर्थ पूर्ण मार्मिक व ठसकेदार शब्दां देतात

(राजवाडेकृत मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें, खंड ६, पृष्ठ १५६); व श्री. सवाई माधवराव साहेब कसबे संगमेश्वर येथील श्रीसंभाजी महाराजांचे राजवाड्याचे चौथे आवर सदाशिव दादाजी मावळंगकर याने हटाने बांधिलेले घर मोडून, सदरील जागा चौथ्याजवळ असलेल्या महाराजांच्या बागेतुद्धां इ. स. १७१० मध्ये "सरकारांत देनितात" (सवाई माधवराव पेशवे यांची रोजनिशी, भाग. १, पृष्ठ ४११४२). आपणांस अभिमानपूर्वक शिवाजीचे शिष्य म्हणविणारे व संभाजी महाराजांचे वाड्याचे काळजापूर्वक संरक्षण करणारे पेशवे, छत्रपतींच्या वाड्यांत अंबान्यांचे हांग घालण्या-इतके कृतघ्न बनतील ही कल्पना विलकुल संभवत नाही. ग्यासिटिअरकाराने ही माहिती कोटून आणिली ईश्वर जाणे !

३. वास्तवीक अंबरखाना, हा शब्दाचा अर्थ धान्यागार असा आहे. धान्याच्या [१० कोठाराळा अंबर हा शब्द अजून हि लाबितात. प्रस्तुतच्या अंबरखान्याची बसक करितांना, खाली एका अंगास कोठ्या दिसत होत्या व त्या धान्याच्या च असाध्या, असें बरकन लक्षांत येई. अंबरखाना म्हणजे धान्य ठेवण्याची जागा. तिच्या अंबान्या किंवा राजवाडा ह्यांची, अर्थात् कांहीं एक संबंध नाही. तस्मात् शिवाजीमहाराजांचा वाडा कोठें तरी निराळ्या ठिकाणी असला पाहिजे. यास एक विचारणीय प्रमाण आहे. ता. २८।६।११ चेकेसरीत, महाराष्ट्रातील शिवकालीन समाजरचना, या निबंधात रा. विन्बनाथ काशीनाथ राजवाडे ह्यांनी खालील इकीकृत दिलेली आहे. "पंच वीस तीस वर्षांपाठीनां पुण्यास सकाळ नावाचा वृद्ध मराठा असे; तो कोटातील पुरंदर्याच्या वाड्याशेजारील शिवाजीमहाराजांच्या जुन्या घराच्या बसळीचें दर्शन घेऊन्याशिवाय अजाला स्पर्श करीत नसे" ह्यावरून श्रीशिवाजी महाराजांचा वाडा [२० जुन्या कोटात पुरंदर्याचे वाड्याशेजारी जी बसळ (घ. न. १३५६ कसबापेठ) सांप्रत दिवने तीवर असावा. त्या बसळीवर वाडा असावा असा अद्याप हि भास होतो. कारण बसळीच्या पाचांस दोन बुरूज असून एक दगडी जिना आहे. व म्हणून नेमनिष्ठ वृद्ध सकाळ ह्याची माहिती हि विन्यास्य दिसते. अंबरखानाकसबा पेठेच्या बाहेरच्या टोंकास आहे; परंतु शिवकालीन पुण्याचा विस्तार लक्षांत घेतां, वाडा पेठेच्या या टोंकास नसून पुरंदर्याचें वाड्याचे असरास मेदीलगत असावा, हें च सिद्ध होतें रा. व. पारसनीस इतिहास—संग्रहांच्या चवथ्या वर्षाचे पहिल्या जोड अंकांत पुण्याचे राजवागेची माहिती देतांना. शिवाजीचे वाड्यास रजमडाल अशी संज्ञा पुर्कानें देतात. महाराजांच्या वाड्यासंबंधाची ही इकीकृत खाली. वाहिस्तेखानास त्या ठिकाणाहून आपला जीव घेऊन पळून जाणें भाग पडलें तें इतिहासप्रसिद्ध [३० ठिकाण हल्लींच्या सदाशिव पेठेच्या एका भागानलें असून, त्यावेळीं तेथें एक बाग व मोठा वाडा होता, असें एका प्रसिद्ध इतिहासभकानें मला नुकतें च सांगितलें.

४ पुण्यातील हा व अशा च इतर महत्वाच्या बाबीं संबंधानें यथारिखत माहिती कोंटें च उपलब्ध असूं नये व ग्यासिटिअरांवर व त्यांच्याच आधारें अनुवादण्यांत आलेल्या माहितीवर सर्वस्वी विमंडून राहण्याचा प्रसंग यावा, या पत्ती आत्म्यांचो व दुर्दैवाची गोष्ट ती कोणती ! पुणें वर्णनवर एक पुस्तक कोणी जोशी उपनामक गृहस्थानें फारा दिवसांपूर्वी छापून प्रसिद्ध केलें. रा.गायकवाड यांनीं हि पुणेंवर्णन केलें आहे. जोशांचें पुस्तक सांप्रत मिळत नाहीं व गायकवाडांचे पुस्तकांत ग्यासिटिअरांचा व अनुवाद आहे. अशा स्थितींत पुणेंवर्णनवर एकादें नवीन पण यथानुसृत माहिती देणारें पुस्तक प्रसिद्ध होणें अगत्याचें आहे. महाराष्ट्रांतील संशोधक सासारख्या महत्वाच्या गोष्टींकडे लक्ष पुरवून जुन्या पवित्र स्थळांचें लोकांस ज्ञान करविण्याचें श्रेय १०] घेतील, अशी आशा आहे.

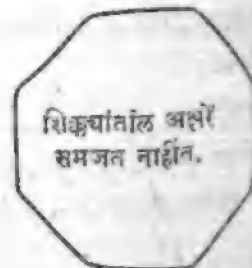
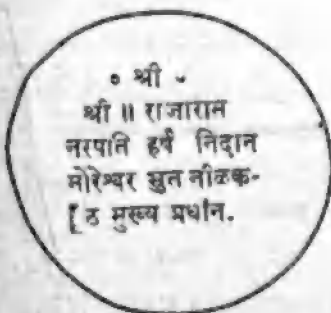
पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन

५६ क्षेत्र माहुलीसंबंधानें दोन सनदा

क्षेत्र माहुली हा गांव अफळे प्रकृति ६१ ब्राह्मणांकडे अपहार असून, अद्यापि तो त्यांकडे च आहे. तत्संबंधीं नुकत्याच उपलब्ध झालेल्या सनदा सली देत आहेत.

लेखांक. १

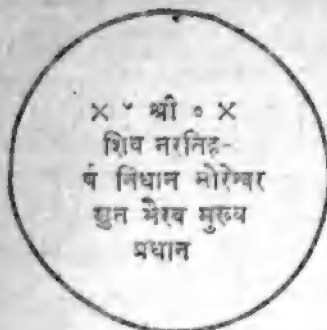
श्री

स्वस्तो श्री राज्याभिषेक शके १९ श्रीमन्मनाम संवत्सरे वैशाख शुभ पुणिमा
भोमवासरे क्षत्रीय कुलावतंस श्री राजाराम छत्रपती याणी राजश्री देशाधिकारी

व लेखक वर्तमान व भावी शुभा पाा वाई चांती आज्ञा केली ऐसी जे वेदमूर्ति
 विनायकभट विन नारायणभट अफळे व समस्त ब्राह्मण वास्तव्य स्थल मोजे माहुली
 हा निव कृष्णवेणी सगम याचा विशी वेदमूर्ति हरभट विन जनार्दनभट व विनाय-
 कभट विन येकनाथभट आफळे या उभयेतानी चंदीचे मुकामी स्वामी सर्नाथ
 वेऊन विदीत केले की विनायकभट आफळे व समस्त ब्राह्मणास वेदलशाहाचे
 वेळेसून मोजे साा मजकूर हा गाव इनाम चालत होता त्यावरि हा
 देश राजभी कैलासवासी स्वामीस हस्तगत जाहला त्या दिवसापासून
 ब्राह्मणाचे इनाम अमानात करून ब्राह्मणाच्या योग्यता व कुटुंब पाहून
 त्या त्या योग्य ब्राह्मणास धान्य देविले होते ते हा काल पावेतो चालत आले आहे त्या
 अनेकहुन ब्राह्मणांची अमहोत्रे व कुटुंब सवरक्षण होता बहुत प्रयास होऊ लागले [१०
 काळपर स्वामीसनिध आलो आहे ऐसीयास माहाराज धर्मप्रभु कितेक देवब्राह्म-
 णाचे इनाम पूर्वप्रकारे चालते कंले तरी आपणास इदलशाहाचे वेळेस गाव इनाम
 चालत होता त्या आलीकडे हा काल पावेतो इनाम गाव न चालना भोगवठा तुटक
 आहे तरी पूर्वप्रकारे इनाम चालवावया आज्ञा केली पाहिजे म्हणोन श्रुत केले
 त्यावरून मनास आगिता विनायकभट अफळे व समस्त ब्राह्मण हे बहुत थोर गाले
 विधावत कुटुंब व स्थल कृष्णातीरी वास करून राहणार ऐसे जाणोन यास पूर्वी
 धान्य द्यावयाची मोईन आहे ते अमानत करून हाली नूतन इनाम मोजे माहुली
 साा मजकूर हा गाव १ एक कुलवाध कुलकानु हालीपटी व पेंतरपटी जल तरु
 भाषण निधि मिलेप झाड झाडोरा पडले पानसहित सेराज इमानती व हकदार
 करून इनाम दिन्हा असे तरी सदरहू वृत्ती वेदलशाहाचे वेळेस सर्वमान्य ब्राह्मणास [२०
 मोजा ने समई ज्या ज्या ब्राह्मणी अणभविले असेल ते मनास आणून तेणेप्रमाणे
 त्या व ब्राह्मणास चालवणे हे वृत्ति यास व याचे पुत्रभौत्रादि वंशपरंपरेने चालवणे
 सर्व प्रमाणे नूतन पत्राची अपेक्षान करणे या पत्राची प्रती लेहून घेऊन मुख्या पत्र विना-
 यकभट आफळे याजवळी परतोन देणे जाणिजे निदेश समक्ष

मर्था
 देय विरा.
 जते.

स्वति श्री राज्याभिषाक शके ३५ सर्वजितनाम संवत्तरे पौष्य बहुल चतुर्दशी
मंदवातरे क्षेत्रीये कुलावतस श्रीराजा शाहू छत्रपती स्वामी याणी राजश्री देश
धिकारी लेखक वर्तमान व भावी प्रांत चार्ह यासी आज्ञा केली ऐसीजे वेदमूर्ती विना-
यकभट बिन नारायणभट आफळे व समस्त ब्राम्हण वास्तव्य स्थल मौजे माहुली
सा निंब कृष्ण संगम याचेविशी वेदमूर्ती हरभट बिन जनार्दनभट व विनायकभट
बिन येकनाथ आफळे या उभयताना कसचे निंब पो मजकूर चेधील मुकामी स्वामी
सनिध येऊन विदीत केले की विनायकभट आफळे व समस्त ब्राम्हणास येदिल
शाहाचे वेळेपासून मौजे माहुली पा मार हा गाव इनाम चालत होता त्याबरी हा
प्रांत राजश्री केलासदासी स्वामीस हस्तगत जाला तेव्हा ब्राह्मणाचा गाव अमानत
करून कुटुंबे व योग्यता पाहोन त्या योग्य धान्य देविले होते ते कित्येक दिवस
चालिले तेणेकरून कालक्षेप न चाले म्हणून आपण राजश्री राजाराम याचे कार-
कीर्दीस चंदीचे मुकामी जाऊन कितेक प्रकारे विदित केले की धान्यानेच केवल
आमिहोत्रे व कुटुंबे संरक्षण होत नाहीत माहाराजे पूर्व—इनाम चालिले आहे त्याप्र-
माणे चालावपास आज्ञा केली पाहिजे त्यावरून त्याणी मौजे मजकूर ब्राम्हणास
इनाम करून देऊन देशाधिकारी यासी पत्र करून दिले आहे सांप्रत माहाराजाचे येणे
जादे आहे तरी ज्याप्रमाणे पाहिले इनाम चालत आहे त्याप्रमाणे करार करून देविले
पाहिजे म्हणजे स्नान संध्यादि सत्कर्म आचरोन सदैव माहाराजास व महाराष्ट्र—
राज्यास कल्याण चिंतून सुखद्वार राहूं म्हणून विदित केले त्यावरून मनास आणून
पहिले पत्र वेदमूर्ती जवळी आहे ते हि अवलोकन केले व ब्राम्हण समुदाय मळे
वेदिक अमहोत्री याचे असीर्वादे करून राज्याचे व स्वामीचे कल्याण आहे याकरिता
पेशजीप्रमाणे यासी मौजे माहुली सा निंब पा मार हा गाव कुलवाच कुलकानु
हालीपटी व पेशारपटी जल तरू पाशाण निधि निक्षेप झाडसाडोरा पाडिले पानसहित
सेरीज इनामती व इकदार करून देह सुमार १६ येक रास इनाम करार केलेला असे

तरी सदरहू वृत्ती वेदिलशहाचे वेळेस सर्वमान्य बाळणास होता ते समई ज्या ज्या
ग्रामांणी अनभिले असेल ते मनास आणून तेणे या त्याच बाळणास पुत्रपौत्रादि
वंशारंपरेनें चालवणे प्रतिवर्षी नवीन पत्राचा उजूर न करणे या पत्राची प्रती लेहोनु
घेऊन असल पत्र विनायकभट आकळे घाजपासी भोगवरीयास परतोन देणे
जाणिजे

पो. न. पटवर्धन

५७ गुजराथ

—००—

१ अमरकोशांत सालील श्लोक आहे:—

विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।

पिशाचो मुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी-देवयोनयः ॥ ११ ॥ [१०

स्वर्गवर्गः ।

ह्या श्लोकांत (१) विद्याधर, (२) अप्सरासू, (३) यक्ष, (४) रक्षसू, (५)
गन्धर्व, (६) किन्नर, (७) पिशाच, (८) मुह्यक, (९) सिद्ध व (१०) भूत, हीं
दहा नर्षि देवयोनींची आहेत, असें म्हटलें आहे. देवयोनि ह्या समासाचा विग्रह,
देवाः योनिः एषां ते देवयोनयः, असा भानुजी दीक्षित करतो. देवयोनयः म्हणजे
देवाश्रयाः असें हि भानुजी दीक्षित सांगतो. ह्या विग्रहाचा ऐतिहासिकरीत्या अर्थ
कई. भानुजी दीक्षित इतिहासरीत्या अर्थ करीत नाही, हे आपल्याला माहीत आहे.
भानुजी दीक्षिताच्या काळीं इतिहासरीतीचें लोखरे होऊन हजार पंधराशे वर्षे लोटलीं
होतीं. अमरसिंह हि इतिहासदृष्टीनें देवयोनींचा निर्देश करीत नाही. त्याच्या हि
काळीं इतिहासदृष्टिलुप्त होऊन बरीच शतके गेलीं होतीं. देव म्हणजे अमर अति-[१०
मानुष कोटीतील प्राणी, असा अर्थ अमरसिंह करतो व त्या अतिमानुष कोटीतील
प्राण्यांच्या योनींत अंशतः जे जन्म पावले त्यांची गणना विद्याधरादि कोटींत तो
करतो. देव किंवा विद्याधरादि जीव मनुष्य प्राणी असावे किंवा अश्वेत, असा संशय

हि अमरसिंहाला नाही, तसा संशय वर्तमानकालीन जे आपण त्यांना येतो. देव म्हणून कोणी मनुष्यमाण्यासारखे च लोक आहेत व विद्याधरादि लोक देवांपासून देवांनर जातिलाळ स्त्रियांच्या ठायीं सालेले Half-caste ऊर्फ देवांश आहेत, असें म्हणण्या कडे इतिहासदृष्ट धावते. देवांच्या बीजाचा अंश ज्यांच्या हाडांमासांत सेवत आहे ते देवांश किंवा देवयोनि. हे विद्याधरादि देवांश तुमच्या आमच्या सारखे मनुष्य होते.

२ हा दहा देवयोनीपैकी (१) विद्याधर हे पुराणें व इतिहास यांत प्रसिद्ध आहेत. जिमूतवाहनादि विद्याधरांपासून कौकण व कन्दाड येथील शिलाहार राजे उत्पन्न झाले. हे विद्याधर काश्मीराच्या पूर्वस हिमालयांत रहात असावे. विद्याधरविषु, १०] नांवा उल्लेख संस्कृतग्रंथांत येतो. (२) वृताची, मेनका, रंभा, उर्वशी वगैरे अप्सरा पुराणेतिहासांतून महशूर आहेत. त्यांना अमरसिंह स्वर्गेश्या म्हणतो. अप्सरस् शब्द स्त्रीलिंगी चालतो. मेरुवृताच्या दक्षिणेस सध्या जो काश्मीर म्हणून देश आहे तो सरोवरांनीं व्याप्त आहे. त्या सरोवरांत वावरणार जे लोक ते अप्सरस् हात, अप्सरांची सौंदर्याबद्दल ख्याति असे. सध्या हि काश्मीरांतील स्त्रिया सौंदर्याबद्दल प्रख्यात आहेत. तेव्हां हा अप्सरांचा देश पुरातनकालीं सध्याचा काश्मीर असावा, असें निश्चित अनुमान होतं. (३) कुबेराची राजधानी अलका व त्याचें राज्य गुप्तक-यक्ष, रक्षस् व किन्नर या चार लोकांवर असे. पैकीं किन्नर म्हणजे मयु हैं दुसऱ्या एका लेखांत मी दाखविलें आहे. हिमालयांतील कैलासपर्वतावर अलका हें नगर होतं. व त्या अलकेच्या भोंवतीं यक्ष, रक्षस् व किन्नर या लोकांचे मुलूख होते. कुबेराचें २०] मुख्य नांव गुप्तकेश्वर. या गुप्तकां संबंधानें पुढे विशेषानें लिहितो. (४) पिशाचपुत्र ऊर्फ पेशावर प्रांतांत रहाणारे जे ते पिशाच. (५) गंधार देशांत रहाणारे जे ते गंधर्व. (६) भूतनांत पुरातनकालीं रहाणारे जे ते भूत. (७) सिद्धहेहि हिमालयांत च रहाणारे लोक असावे. परंतु त्याचें अमुक च स्थान असें नक्की सांगता येत नाही. तात्पर्य, अमराच्या हा श्लोकांत उल्लेखिलेले लोक हिमालयाच्या आसपासच्या प्रांतांतील पुरातन रहिवाशी होत.

३ पैकीं गुप्तकांसंबंधानें येथें विशेषतः लिहावयाचें आहे. गुप्त, गुप्तक हे लोक कुबेर ज्या वंशांत झाला त्या पैकीं होते व देवांश होते. गुप्तकेश्वर, गुप्तराज, गुप्तराज हीं जशीं कुबेराचीं नांवां, तसें गुप्तराज हें नांव कालान्तरानें सर्व गुप्तकांनीं स्वीकारलेलें दिसतें. बहुतेक सब मराठे क्षत्रिय स्वतःस जसे राव या पदवीनें भूषावे- ३०] ण्यांत अभिमान धाळगितात, तसें हे गुप्तक आपणास गुप्तराज् हा पदवीनें भूषावेत असावे. हा गुप्तराज् शब्दाचा अपभ्रंश गुज्जराज. गुज्जराज शब्दाचा अपभ्रंश गुज्जर. गुज्जर शब्दाचें पुनः संस्करण गुर्जर. हे गुज्जर किंवा गुर्जर लोक कालान्तरानें व

सौरपमानें वंजावांत, रजपुताऱ्यांत व गुजराथेंत शिरले. गुह्यराष्ट्र म्हणजे गुह्याथें राष्ट्र. गुह्यराष्ट्र या शब्दाचा अपभ्रंश गुज्जराठ किंवा गुजराथ. हा गुजराथ शब्द वंजावांतील एका प्रांताला व काठेवाडानजीकच्या दक्षिणेकडील समुद्रकिनाऱ्यावरील प्रदेशाला लावतात. कारण या दोन्ही प्रदेशांत गुह्य लोकांनी वसाहत व अंमलधजावणी केली.

४ हे गुह्य ऊर्फ गुह्यक लोक देवांश होते, म्हणजे मानवांना ऊर्फ आर्यांना जे विष देव त्यांच्या बीजापासून उत्पन्न झालेले होते. अर्थात् चानुर्वर्णिक आर्यांत सर्व तऱ्हांनी समाविष्ट होण्याला लायक होते. हा गुर्जर, ऊर्फ गुज्जर, ऊर्फ गुह्यक, ऊर्फ गुह्य लोकांचे सरें मूळ व सरी व्युत्पत्ति माहीत नसल्यामुळे, त्यांचे परिगणन कित्येक शोधकर्त्ता Foreign tribes, म्हणजे Un hindoo tribes हा मधळ्या- [१०] साली केले आहे व चानुर्वर्णिक हिंदून वर्णहीन मूळांचा समावेश पूर्वी होत असे हा अपसिद्धान्त ठरविण्यास हा अप्रतिष्ठित तर्काचा आधार घेतलेला आहे. सोड्या व्युत्पत्तीने सोटे व धेडगुजरी सिद्धान्त निष्पन्न होतात, हें स्पष्ट आहे.

वि. का. राजवाडे

५८ मयु

—०—

१ "The earliest of these Indo-Parthian kings apparently was Maues or Mauas who obtained power in the Kábul valley and Panjáb about 120 B. C., and adopted the title of ' Great king of Kings '".

सामान्यें Vincent Smith (Early History of India, [२० P. 202 First Edition), Maues हा कदाचित् Indo-Parthian वंशाचा राजा असावासा दिसतो, असे लिहितो. तात्पर्य, Maues Indo-Parthian असावा किं नसावा हा बद्दल इतिहासकारांस संशय आहे. Maues हा Indo-Parthian वंशाचा नाही, हें सिद्ध करण्यास मजबूत काहीं सामग्री जुळली आहे, ती इतिहासज्ञांच्या पुढें मांडण्याची परवानगी घेतो.

२ विष्णुपुराण—चतुर्थोऽंश—अध्याय २४—अंक १३:—

"ततश्चाष्टौ यवनाः चतुर्विंश तुषाराः सुंढाश्च त्रयोदश एकादश
मैत्राः ।"

असे वाक्य आहे. हात मौनाः म्हणून जो शब्द आहे तो व Maues हा शब्द एक व आहेत, असे मी म्हणतो.

३ अमरकोश-- प्रथम कांड-- स्वर्गवर्ग-- ७२

“स्वात् किंनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनामयुः”

या श्लोकांतील मयुः हा शब्द व नाण्यांवरील Manes शब्द एक आहेत. Maues या अक्षरांचा उच्चार मयुस् अथवा मयुः-मयुस् हा किंनरवाचक शब्द आहे, म्हणून अमरसिंह सांगतो. ते जर सरे असेल, तर Maues हा राजा किंनरवंशीय होता, व Indo-Parthian नव्हता, असे म्हणावे लागते.

४ विष्णुपुराणात अकरा मौनानीं राज्य केलें, असे सांगितलें आहे. Vincent १०] Smith मयूंची याद येणेप्रमाणें देतोः--

(1) Maues. (2) Onones. (3) Azes. I (4) Azilises. (5) Azes II (6) Gondophares or Gnduphara. (7) Abdagases. (8) Orthagnes (9) Arsakes. (10) Pakores. (11) Sanabares.

Vincent Smith हि विष्णुपुराणांतल्या प्रमाणें च अकरा मयुंनीं राज्य केलें, असें हिंदू व युरोपीयन शोधकांच्या शोधावरून म्हणतो. अर्थात् विष्णुपुराणांतील मौन म्हणजे युरोपीयन शोधकांचे व अमरसिंहाचे मयू हेत हात संशय नाही. मयू पासून मौन हा अपभ्रंश असा निष्पन्न होतो. मयु तील यु चा उच्चार सानुनासिक होत असावा.

मयू = मऊ = मउन = मौन

२०] अनुनासिकाचा न असा उच्चार होतो. मयुन, मउन अशा परंपरेनें मौन असें अपभ्रष्ट रूप साधलेलें आहे व ते च विष्णुपुराणकर्त्यांनीं स्वीकारलेलें आहे. अमरसिंहानें मूळ मयु असें शुद्ध रूप दिलेलें आहे.

५ हे मयु ऊर्फ किंनर लोक अलकेश राहणाऱ्या किन्नराधिपतीचे म्हणजे कुबेराचे परिचारक होत. अलका हें नगर काश्मीराच्या उत्तरेस आहे. ह्या प्रदेशाच्या शेजारी व पश्चिम दिशेस किंपुरुषवर्ष आहे. किंपुरुषवर्ष म्हणजे किन्नरांचा देश जंबुद्वीपाचा एक भाग आहे. मौयांचें राज्य बुढाल्यानंतर जो गोंधळ उडाला व जी बजबजपुरी माजली त्या कालांत कुबेराच्या ह्या मयु नामक परिचारकांनीं काबुल व पंजाब या दोन प्रदेशांत काहीं काल आपलो सत्ता उभारली.

६ तात्पर्य Mauesऊर्फ मयु वंशातील राजे किन्नरजातीय होते, Indo- ३०] Parthian ऊर्फ पारदजातीय नव्हते, असें निश्चयानें म्हणता येईल.

वि. का. राजवाडे

५१. तुषार

१ विष्णुपुराणाच्या चतुर्थीशाच्या चोविसाव्या अध्यायाच्या तेराव्या कलमांत सालील वाक्य आहे:—

“तत श्राव्यो यवनाः, चतुर्विंश तुषाराः,

मुंडाश्च त्रयोदश, एकादश मौनाः ।”

ह्या वाक्यातील चतुर्विंश तुषार कोण व कोठील हें शोधावयाचें आहे.

२ Historian's History of the World च्या सातव्या संद्याच्या ६० पानावर सालील वाक्य आहे:—

“Strabo says that the nomadic peoples of the Asii, Pasiani, Tochari, and Sacaraucae, dwellers in the land[१० of the Sacae, beyond the Jaxartes, opposite to the Sacae and Sogdians, came and took Bactria from the Greeks.”

ह्या वाक्यांत Tochari, तोखारी, म्हणून शकदेशांत रहाणारे जे परके लोक वसिले आहेत ते च विष्णुपुराणातील तुषार होत. चौदा तुषारानीं राज्य केलें, म्हणून विष्णुपुराणकर्ता लिहितो.

तुषार = तुखार = तोखार

हे तुषार यवनांचे व मौनांचे समकालीन असावे. B. C. १४० नंतर ह्या तुषार लोकांचे नांव ऐकूं येतें.

वि. का. राजवाडे

६० भांडारी

[२०

१ कोकणांत भांडारी नामक दर्यावर्दी लोकांची जात आहे. ह्या लोकांत माय-नाक, रामनाक, वगैरे नाकप्रत्ययान्त नांवें असतात. नाक हा नाग ह्या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. उघड आहे कीं हे भांडारी लोक नागवंशीय आहेत. ह्यांचा पिढीजात थंडा दर्यावर्दीगणाचा आहे. संस्कृतांत भांड म्हणजे गलबत. गलबतानीं समुद्रावर हालचाल करणारे जे ते भांडाहार.

[२३९

भांडाहार = भांडार

भांडार ते च भांडारी.

२ महारांच्या हि नांवापुढे नाक, नाग हे शब्द लागतात. तेव्हा महार हि नाग-वंशीय होत.

३ भारतांत नागांच्या वंशावळी दिलेल्या आहेत. त्यापैकीं बहुतेक सर्व वंश सध्याच्या मराठा क्षत्रियांत आढळतात. इतिहाससंग्रहाच्या दुसऱ्या वर्षाच्या चवथ्या अंकांत नागाविषयीं मी एक विस्तृत लेख लिहिलेला आहे. त्यांत नागवंशीय मराठा क्षत्रियांच्या आज्ञांवांचा ऊहापोह केला आहे.

४ तात्पर्य, प्राचीन नागलोकांत क्षत्रिय, नावाडी व अतिशूद्र अशा तीन जाति २०] असाव्या किंवा होत्या, हें निःसंशय आहे.

वि. का. राजवाडे

६१ मौजे चिंचोली येथील गहिनीनाथाचे देवालयावरील शिलालेख

श्रीगैत्रीपीर

देवल बांधले लमानराव सहानव
फतेजग बा । दूर मोकदम
मौजे चिंचोली, चकले पाटवदे
मामले बीड सके १६१९ बी
स्वर नाम सबळरे जे
२०] छ सुध त्रयोदशी सुन ११६६

अहमदनगर जिल्ह्यापैकीं जामसेड तालुक्यांत चिंचोली गांवचे हद्दींत घाटावर सोलण्यांत श्रीगहिनीनाथाचे देवालय आहे. येथे पूर्वी हेमाडपंती देऊळ होते. तें औरंगजेब बादशहानें पाडून तेथे कबर बांधली होती. त्यावर लमानराव यानें पुत्रा-करितां नवस केलेला होता त्याप्रमाणें पुत्र सल्यावर हें देऊळ बांधलें.

लमानराव सहानव हा जातीचा लमान असून मधुरा येथील रहणारा होता. तो नेहमीं या देवालयाच्या टेंकडीवर तांडा घेऊन बैल विकावयास येत असे. त्यास

लेमनि नसल्यामुळे त्यानें श्रीगहिर्नाथास नवस केला. त्याची हच्छापूर्णशाल्यापद्धन त्यानें हें देऊळ बांधलें असें तेथील वृद्ध लोक सांगतात.

मोजे चिंचोली येथें पूर्वी 'महारनवर' आडनांवाचे मोकदम पाटील' होते. त्यांस फत्तेजंग बाहदूर मोकदम हा किताब होता. हे अविशय आडदांड असून शेजारच्या गांव पन्नास कोसांच्या टावुंत लुटारुपणा करीत असत. पुढें पेशवाईत 'सकु लद्दाजी' नांवाचे सरदारानें त्यांचें प्रस्थ मोडून यांच्या गवीवहन गावचा नांगर फिरवून समूळ नाश केला. त्यांचे हत्ती असलेले वंशज राखेपासून झालेले ओढत. बापमागे तोंडी माहिती समजते. लमानशाव व फत्तेजंग बाहदूर यांचा एकत्र उल्लेख बरील शिलालेखांत आला आहे. यामुळे परस्परभिन्न दैनंदिन कथोपर कितपत विश्वास ठेवावा हें समजत नाहीं. [१०]

सदरहू देवालयाचे पुजारी "मुजावर" यांकडे जुम्या सनदा, ताम्रपत्र वगैरे आहेत असें सात्रीलायक समजतें, परंतु ते दाखवीत सुद्धा नाहीं.

प्रस्तुत शिलालेख देवालयाचे दरवाजावर १८'X१४" लांबावडीच्या दगडावर उदाव अक्षरांत आहे.

या देवालयातील कवरीची पूजा हिंदु व मुसलमान करितात.

या शिलालेखाचा उतारा व त्यासंबंधी इतर माहिती माझे मित्र रा. विष्णुपंत शास्त्रचंद्र देशपांडे यांनी लिहून मजकडे पाठविली ज्याचद्वल मी त्याचा फार आभारी आहे.

मं. ना. सुसुनदार

६२ कचेश्वरकृत आत्मचरित्र

[२०]

१. महाराष्ट्रातील हा मध्यकालीन कवीसंबंधानें, रा. राजवाडे यांनी मागील शतकपूर्वतिमंदिराच्या आठव्या दर्याचे आठव्या अंकांत 'संकीर्ण लेख' हा मध्यकालीन आपल्या लेखांत मोठे येथील राजगुरुंच्या जवळील असलेला कागद-रत्नावहन घरीच माहिती संकलित केल्यानंतर, सदर कवीसंबंधानें अत्यंत सुदृढ व तेच ठिकाणी चुकानी व्याप्त अशी माहिती इतिहाससंग्रहाच्या पहिले वर्षाचे पांचवे अंकांत आलेली आहे. शिवाय राजारामदासादीष्टन मलमंजरीमल्लिका ७३ हे जग्यापंत हा कवीसंबंधानें माहिती दिलेली असून, जकांलें येथील महाराष्ट्र-

साहित्य-संमेलनसंगी रा. व. पारसनीस यांनी हि सदर कवीसंबंधाने गौरवण उद्भव कविले आहेत. चाकण येथील हा वग्हे कुलोत्पन्न कवीच्या घराण्याचे दुसरे शाखे संबंधाने मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या १५ व्या खंडांत—शिवकालीन पञ्चश्रवणद्वाराच्या पहिल्या खंडांत—‘चाकण-ब्रम्हे’ हा सदरासाली रा. राजवाडे यांनी बरेच ऐतिहासिक महत्त्वाचे कागद उजेडांत आणिले आहेत. सदर कवीसंबंधाने आजतागायत प्रसिद्ध झालेल्या सामुग्र्याचा हा चुटित इतिहास होय.

२. शोधाभर्ती अनीत ता. सातारा येथे तेथील इनामदार श्री. रा. महादानी ब्रिजनाथ ऊर्फ बाळासाहेब राजगुरू यांजवळ सदर कवीचे संपूर्ण आत्मचरित्र उपलब्ध झाले. सदरहू आत्मचरित्राचा उत्तरार्ध रा. राजवाडे यांस सार येथे १०] मिळाला होता व त्यांनी तो ‘मंदिरांतील आपल्या लेखांत दिला आहे. मराठा कचेश्वरांचे संबंध आत्मचरित्र मिळाल्यामुळे, उत्तरार्धापुरता पुनरुक्तीचा दोष माफी पेऊन हि, सदर आत्मचरित्र येथे सामग्र्याने देत आहे. इतिहाससंग्रहाच्या लेखकांनी आपल्या माहितीत कचेश्वरांच्या कोणी शिष्याने ‘आदि’ नावाचा सदर कवी संबंधाने चरित्रात्मक ग्रंथ रचिल्याचे लिहिले आहे, परंतु उपलब्ध झालेल्या हा चरित्राचे आद्यंती ‘आदि’ शब्दाचा उपयोग केलेला असल्यामुळे, व तो हि ग्रंथ वाचक व आहे हे उघड असल्यामुळे, कवीच्या कोणी शिष्याने ‘आदि’ नावाचा ग्रंथ रचिल्याचे दिसून येत नाही.

३. दीन दत्तपदांकित मुकुंदाचे आत्मचरित्रावरील आपल्या लेखांत* रा. गो. का. चांदोरकर यांनी ‘निर्जन माधवाची चोटक आत्मचरित्र, प्रत्येक संत कवीची गुरु-२०] परंपरा, व विष्णुदासनामा अगर नामदेवराय यांची तीर्थावली या वाचून इतर आत्मचरित्र अथवा प्रवासवर्णन उपलब्ध असलेले पहाण्यांत अगर ऐकण्यांत नाही असा उल्लेख केला आहे व तो एका दृष्टीने यथार्थ हि आहे. त्यांच्या हा आत्मचरित्राच्या व्याख्येत आजचे कचेश्वरांचे आत्मचरित्र हि येत असल्यामुळे, ते जमेल धरणे इष्ट व युक्त आहे.

४. हा कवि चाकणच्या ब्रम्हे घराण्यातील होय. याचे आजचे मंगनाथ बिन शंकर भट यांजवळ शिवरायांच्या घराचा ‘वास्तुत्वाचा अधिकार’ पूर्वापार होता व त्यान- वहुल त्यांस शाहजीराजे यांचे कारकीर्दीत शंभर होनांचे वर्षासन चालू होतें, असे शाहजी राजे यांचे वेळच्या सनदेच्या नकलेवरून स्पष्टता येतें, कवीच्या बापाचे नांव सिद्धेश्वर. वर उल्लेखित्याप्रमाणे शंकर—मंगनाथ—सिद्धेश्वर—कचेश्वर अशी ३०] वार्षिक परंपरा निष्पन्न होते. कचेश्वरकृत आत्मचरित्रावरून त्याचा जीवमूर्तता ठोकळ मानाने अजमावता येण्यासारखा आहे. बाळगणी असलेला हूडपणा, परांतीत बहिल मंडळींचा व हाचा हाचे बर्तनामुळे उडत असलेला सदका, त्याची जुना व

* पहा भा. इ. सं. मंडळ—ग्रंथमाला पु. ४ येथे, भाग २, पृ. १८२.

लेड इत्यादि ठिकाणांची भ्रमंती, तुकारामाशेष व त्याचे चौदा टाळकऱ्यांपैकी एक अंबाजीपंत लोहगावकर याजकडून त्यास मिळालेल्या तुकारामाच्या वसा, तुकारामाचा स्वप्नातील उपदेश व वाकगावचे रानांत त्यास झालेली महाविष्णु-कृत्तिका उपलब्धी इत्यादि गोष्टींचा त्याचे संबंधीच्या कथाभागाशी नामी मेळ बसतो. व हा दृष्टीनें पहातां, सदर कर्वाचे चरित्र लिहिणारास हा आत्मचरित्राचा बहुत उपयोग होणार आहे.

५. राजवाडे आपल्या मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या ४ व्या खंडांत पृ. ७८ वर जुन्नर शब्द व्युत्पादिनांना, 'दक्षिणच्या इतिहासांत डॉ. भांडारकर म्हणतात की जुन्नर हा शब्द जुन्नर, जूननर, जूर्णनगर व जीर्णनगर, अशा परंपरेनें जीर्णनगर म्हणजे जुनें नगर हा शब्दाचा अपभ्रंश असावा. माझ्या मतें जुन्नर हा शब्द शिवनेर वोगे १० शब्दाप्रमाणें जुन्नर, जुन्नै, जिवनेर, व जीवनीर अशा परंपरेनें जीवनीर हा शब्दाचा अपभ्रंश असावा' इ. इ. लिहितात. प्रस्तुत आत्मचरित्रांत कर्वाचे जुन्नर हा शब्दाऐवजी 'जीर्णपूर' हा शब्दाचा उल्लेख केला आहे (ओ. ७). माझ्या मतें, ' जीर्णपूर ' हें जुन्नर शब्दाचें संस्कृतीकारण होय.

आदि बाबाची

परिसरें आतां । जालें वर्त्तमान । वेदावीण आन । काहीं नेणें ॥ १ ॥
 कथा तीं कोणाची । आधिकिली नाहीं । निदा बहु देहीं । करूं वाटे ॥ २ ॥
 काम कोथें लोभें । भरलेंसे पोटा । विकार उद्भूट । अंस चित्तीं ॥ ३ ॥
 संध्या स्नान निष्ठा । काडीचीही नसे । अहंता ते असे । दृढतर ॥ ४ ॥
 उज्यांस वाटे । पढतां द्विजांसी । त्यांचि या चित्तांसि । क्षोभवावें ॥ ५ ॥ [३०
 ऐसा अवगुण । परिपूर्ण देहीं । पाप पुण्य काहीं । नये चित्ता ॥ ६ ॥
 परंपराच्या योगें । गेलों जीर्णपुरा । होतों निदमुरा । कृष्णपरीं ॥ ७ ॥
 कोण्ही थेंक काहीं । उपदेश केला । पूजनासि चला । देवतेच्या ॥ ८ ॥
 धमास्तव म्याणी । आधि हाकारिलें । मग उरक्षिलें । नका येऊं ॥ ९ ॥
 समागमी गेले । आदरें पूजेसी । माझिया मनासी । दुःख जालें ॥ १० ॥
 तेव्हां वाटे चित्ता । शाक मी असतो । तरि हो येसतो । शाकामाजि ॥ ११ ॥
 रात्रि गेल्यावरी । घेईन मी मंत्र । थंय मंत्र शाख । विचारीन ॥ १२ ॥
 ऐसा चित्तामाजि । केला दृढनेम । रात्र गेली याम । सार्द्ध त्रय ॥ १३ ॥
 ताबत्काळ निद्रा । आली नाहीं मातें । केव्हां आगमातें । धूडाळीन ॥ १४ ॥
 ऐसें विचारितां । काहीं निद्रा आली । देहबुद्धि गेली । विचाराची ॥ १५ ॥ [३०
 १०) तहस्रभोजनीं । लणभट आले । स्वप्नीं म्यां देखिले । तयेवेळीं ॥ १६ ॥

१ अन्य. २ जुन्नर.

- अट्टन तें रूप । साजिरे सुंदर । मंद हास्यकीर । देखिलें ॥ १७ ॥
हात जोडुनिया । मार्तें विनविलें । म्हणे नव्हे भलें । मंत्रशास्त्र ॥ १८ ॥
हासोनिया म्हणे । यांत न पडावें । सांगतां तें भावें । धरा मनीं ॥ १९ ॥
कर्णापार्शी माझ्या । श्रीमुख आणिलें । बाज सांगितलें । एकांतीचें ॥ २० ॥
मळा करूं याचा । म्हणती अन्हेर । निज प्रणवाक्षर । हें चि जपे ॥ २१ ॥
ऐसा उपदेश । पढतांचि कार्ना । होतें जें जें मनीं । तें तें गेलें ॥ २२ ॥
चित्ता दड आलें । गीता ही पढावी । आनर्दे पढावी । नित्य टांका ॥ २३ ॥
एक दीर्घा घरीं । पुस्तक वाचितां । कांहीं आलें चित्ता । बडोलांच्या ॥ २४ ॥
तोंधेस्वरूपानीं । घातलें ताऱन । गीतार्थ नमन । करूं नको ॥ २५ ॥
- २०] शेरुनिया गीता । भावें पाठ केली । अविद्या चालली । हळू हळू ॥ २६ ॥
विज्वापुरा गेलीं । बडोलांच्या भेणें । पृळा नारायणें । मांडियली ॥ २७ ॥
पूर्वस्थिति आतां । नाहीं कां तुमची । स्थिति अर्जवाची । काय जाली ॥ २८ ॥
नारायणें मार्तें । स्वप्नी आझा केली । गीता म्हणाली । यजनावें ॥ २९ ॥
दां कां ठायीं त्याणी । काळिलें अबद्ध । केली गीता शुद्ध । अष्टादश ॥ ३० ॥
नारायणें कर । मस्तकीं ठेविला । मला म्हणे मला । स्वप्नामाजी ॥ ३१ ॥
तेथुनि प्रकट । गीता म्हणों लागे । सोडलें उद्देग । कांहीं कांहीं ॥ ३२ ॥
चमत्कार कांहीं । माझा मज आला । जीवासी लागला । गीताछंद ॥ ३३ ॥
जरि प्रभातेसी । न म्हणतां गीता । पापाण तत्त्वता । ताहूं पाहे ॥ ३४ ॥
कोणही एक नर । दिव्य दीगवर । हाणावा प्रस्तर । पाहे वेगीं ॥ ३५ ॥
- २०] करितसे पूजा । भावार्थें लिंणाधी । अर्घ्या एक वाची । नित्य नेम ॥ ३६ ॥
सहस्रनामाचा । करीं नित्य जर । मनीं वाटे व्याप । न करावा ॥ ३७ ॥
मर्थें कांहीं जाला । अवात निवाचा । तेणें देह साचा । जाळा क्षीण ॥ ३८ ॥
विष पाडावया । नाना यत्न केले । सिद्धि नाहीं गेले । जाला भ्रम ॥ ३९ ॥
निवाच्या संयोगें । लायलीसे धाप । रात्रिदिस लोप । स्वप्नी नसे ॥ ४० ॥
करूं काय आतां । ऐसें मज वाटे । देह जरि सूटे । तरी वरें ॥ ४१ ॥
मारीचैवा प्रसंगें । सिरोलिस गेलीं । सुख जें लायलों । सांगों काय ॥ ४२ ॥
हरिभक्ती तेथें । आरंभिली कथा । भावार्थें सर्वथा । ऐकि (व) ला ॥ ४३ ॥
मला स्वस्त वाटे । करावें कीर्तन । संतासिं नमन । करूं वाटे ॥ ४४ ॥
म्हणउनि गेलीं । सेंटैकयामासी । नारायणापासीं । सर्व भावें ॥ ४५ ॥
- ३०] तथा विवर्तिलें । यावीं पांच पदे । लेहूनि आल्हादें । तुकोवाचीं ॥ ४६ ॥
पृळा ऐकुनी । दिवलें उत्तर । अंबाजीचें घर । तेथें जावें ॥ ४७ ॥

१ अध्याय. २ महामारी, पटको. ३ सेड (जि० पुणें). ४ अंबाजीचें लोहगावकर.

सर्वही संभह । तुकोबाच्या वया । जावें लवलाहें । तुम्ही तेथें ॥ ४८ ॥
 आज्ञा घेऊनिघा । भावार्थे निघालों । देऊआसी आलों । विठोबाच्या ॥ ४९ ॥
 इहोनिघा देव । आनंदलें मन । ऐकिलें कीर्तन । संतामुलें ॥ ५० ॥
 कथा जात्यावरि । देखिलें कौतुक । मोठें आलोलिक । सांगवेंना ॥ ५१ ॥
 मत्पक्ष तुकोबा । करीतसे कथा । आनंदें सर्वया । डोलसते ॥ ५२ ॥
 कंदूळीं हलावे । जैसी चड वारें । तैसें तुकोबानें । देखिलें ॥ ५३ ॥
 भास गेला ऐसा । मासिया मनासी । पडेल भूमिती । काय करूं ॥ ५४ ॥
 म्हणुनीया सांदा । घेऊनि जावरी । बळें ही सावरी । आवरेना ॥ ५५ ॥
 ऐसा धीर केला । एक म्यां प्रहर । जालेंसे शरीर । क्षीण मार्त्रें ॥ ५६ ॥
 जागिनला भाव । अंतीं व्यापणें । कथा कौतुकें । पूर्ण केली ॥ ५७ ॥ [१०
 ठेविल्या मादया । मादयावरी हान । स्वयें जाला गुप्त । स्वप्नामजि ॥ ५८ ॥
 तेथुनिघा स्फूर्ति । तुकोबानें दिन्ही । येदिती केली । कथा दीर्घ ॥ ५९ ॥
 स्वर ताळ ज्ञावें । नव्हेंन ठाऊकें । कथा कौतुकें । काविली ॥ ६० ॥
 कथा जे जे होती । ते ते सर्व गेली । प्रचित फडली । माती मज ॥ ६१ ॥
 मग म्यां सोडांली । लोकाकाची लाज । ईतरांसी काज । काय माझे ॥ ६२ ॥
 माझण म्हणती । यासि काय जालें । कांहीं संवले । महदून ॥ ६३ ॥
 बापापासीं द्वेष । सांग ती गान्धार्ये । तुमच्या पुत्रां । बुडविलें ॥ ६४ ॥
 लाज येने आम्हा । वैदीक आमचा । पुत्र हा तुमचा । म्हणुनीया ॥ ६५ ॥
 नाचने बाजारी । यासि सोसा का । येऊं नका घरा । देऊं तुम्ही ॥ ६६ ॥
 मज्जायासि कैतें । करितो नमन । देनो आर्ज्याय । लज्जर्णा ॥ ६७ ॥ [२०
 ऐवें ऐकिलें । आज्ञा घाच्या मुखें । अर्चन त्या दुःखें । कष्टी जाले ॥ ६८ ॥
 बोलनि कष्टीनी । कोवें तीर्थरूप । कैसा पापहर । पोटा आरा ॥ ६९ ॥
 यासि पडविलें । सर्व सिक्किलें ॥ वृथा वाचां गेलें । काय करूं ॥ ७० ॥
 कष्टानें सार्थक । माझ्या जालें नाही । म्हणानि देही कष्टी जाले ॥ ७१ ॥
 सांडे करुनिघा । येणें घातें । अजान दिवें । थोडें बहु ॥ ७२ ॥
 संतसि करिती । गालीवदानार्थे । अभेद आमुवें । वेडें केलें ॥ ७३ ॥
 पार्जन घालावें । कोणही बोलिलें । मजपासीं आले । कैतें आतां ॥ ७४ ॥
 आरक्ष म्हणुनी । आज्ञा म्यां दिवली । उकि तो खुंदली । ब्रान्धगाची ॥ ७५ ॥
 सांभाळाया आले । हरिभक्त कोणही । देखिलें दुरुनि । दिनवर्णे ॥ ७६ ॥
 पिता नको करूं । असीर्वाद् देनी । धन धन्य येती । आपें आप ॥ ७७ ॥ [३०
 आसीर्वाद् त्यांचा । मानिला विश्वासे । जीव व्यासोव्यास । दाटलासे ॥ ७८ ॥
 ईश्वराची माया । कोणही कळेत । प्रेविलें सद्गता । पत्र पंती ॥ ७९ ॥
 नापावणें दीलहा । चन्डोली मोकासा । जालासे भवंता । आहे देव ॥ ८० ॥

ईच्छा जाली चिती । निस्पृह असावे । स्वयं दल्लिं देवें । तज्यापार्सी ॥ ८१ ॥
 काष्ट तोडावी ना । संकल्प म्या केला । देवें सिद्धि नेला । पण माक्षा ॥ ८२ ॥
 विहीर सणाधी । ऐसी जाली वांछा । देवें तेही इच्छा । पूरविली ॥ ८३ ॥
 पुजाविशी वाटे । महाविष्णुमूर्ति । देवें अवचिती । तेही दल्लि ॥ ८४ ॥
 विश्वीर्ग असावे । स्वयं कयेसाठी । देवानें सेवटी । पूर्ण दीन्हें ॥ ८५ ॥
 अग्नि होत्र ध्यावे । स्मार्थाभिस्तहित । देवानें साहित्य । घडाविलें ॥ ८६ ॥
 करावीसी वाटे । स्वयं देवस्तुती । देवें दिल्ली स्फूर्ती । कवित्वाची ॥ ८७ ॥
 जो जो हेंन माझ्या । मनामाजि चेतो । तो तो पुरवितो । स्वामि माक्षा ॥ ८८ ॥
 कोटें ही अंतर । पडों नेदी कांहीं । संसाराची नाही । मज भिता ॥ ८९ ॥
 १०] माक्षा अंगीकार । पूर्ण देवें केला । अनुभव आला । अंतरासी ॥ ९० ॥
 मागे पुढें देव । मज सांभाळितो । बाळावें पाळितो । माय बाप ॥ ९१ ॥
 आतां वगण । करू काश्यासाठी । हृदयसंपुटी । आला देव ॥ ९२ ॥
 माक्षा योगक्षेम । चालवितो देव । त्यासि अहंभाव । पूर्ण माक्षा ॥ ९३ ॥
 त्याणें उर्ण कांहीं । केलें नाही मज । इच्छिलें सहज । पावतां मी ॥ ९४ ॥
 स्नानसंध्या माझी । नित्य चालवितो । कथा करवितो । अहोरात्री ॥ ९५ ॥
 जाऊं नेदीं कोटें । आपल्या वेगळें । न धरी निराळें । चाळकासी ॥ ९६ ॥
 संकटाचा कांहीं । येऊं नेदी वारा । बारितो परभारा । स्वामि माक्षा ॥ ९७ ॥
 होणारासारिखी । करितो सूचना । सादवितो दीना । होई जागा ॥ ९८ ॥
 किती उपकार । आठऊं स्वामिचें । सर्व खेळ याचे । आगणित ॥ ९९ ॥
 २०] अनंत ब्रह्मांड । व्यापूनि भरला । पुरोनि उरला । निराळाची ॥ १०० ॥
 इच्छाविना काडी । पानही न हाले । जग चाले बोले । सत्ता त्याची ॥ १०१ ॥
 हानी मृत्यु लाभ । उत्पत्ति प्रलय । स्थिति समुदाय । कतां तोची ॥ १०२ ॥
 याचा पार वर्णा । ऐसा आहे कोण । शेषाही संपूर्ण । वर्णवेना ॥ १०३ ॥
 वेद नेति नेति । स्तवितां शिणले । तदस्त राहिले । अधोमुखें ॥ १०४ ॥
 ब्रम्हादिक अंत । पाहतां भागले । साधक शिणले । ठाई ठाई ॥ १०५ ॥
 तोचि रुपा करी । जरी दीनावरी । भुक्ति मुक्ति च्याही । दासी होती ॥ १०६ ॥
 वर्म आहे थोडें । स्वामीचें आईका । भक्तिभावे एका । वश्य होतो ॥ १०७ ॥
 कलयुगामाजि । तृणाश्रम धर्म । कहनि सत्कर्म । आचारावे ॥ १०८ ॥
 ऐसं प्रह्निया । कथा करवितो । नित्य चालवितो । महाविष्णू ॥ १०९ ॥
 ३०] पृथ्वील प्रसंग । जाणे नारायण । अवस्थेचा प्रश्न । ऐसा आहे ॥ ११० ॥
 पृष्ठें उत्तर । वदवितो देव । बोले अनुभव । कचेम्बर ॥ १११ ॥
 ॥ इति आदिकथानुसंधानअवस्थामश्रुभुभमस्तु ॥ छ ॥ छ ॥

पां. न. पटवर्धन

१ ही मूर्ति खेडास आहे.

६३ कचेश्वरानें पाडलेला पाऊस

कचेश्वरानें आपल्या सामर्थ्यानें पाऊस पाडिला अशी एक दंतकथा र. राज-
वाडे यांनी 'मंदिरा'तील कचेश्वरावरील आपल्या लेखात दिली असून, सदर कवीवर
कोणा कवीनें रचिलेल्या एका अष्टकांत हि अज्ञात उल्लेख सापडतो. श्री. रा. गणपत-
राव जगन्नाथ ऊर्फ आबासाहेब राजगुरु इनामदार, अतीत, यांचेकडून काहीं ऐतिहासिक
कागद मला मिळाले त्यांत च साली दिलेले दोन्ही कागद होते. साधुसंतांचा
संन्यासभूतावर हि पगडा चालू शकतो यासंबंधीचा प्रत्यक्ष पुरावा म्हणून कोणी हे
कागद शिरी धारण करतील, तर कोणी हे फक्त काकतालीयत्व होय असें आपह-
पूर्वक प्रतिपादितील. अशा प्रकारचे हे दोन्ही उद्देश कसे व कितपत साध्य
होण्यासारखे आहेत याचा प्रस्तुत विचार न करिता, पूर्वकालीन महाराष्ट्राच्या [१०
सामाजिक व धार्मिक मनाचा ठाव घेणाऱ्या भावी इतिहासकाराकरिता हे दोन्ही
कागद येथें सादर केले जात आहेत. ज्यानें त्यानें या कागदांचा आपापल्या
इच्छेनुसार सुशाल उपयोग करून घ्यावा.

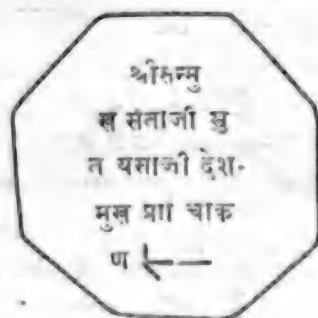
शके १६०७ माघ शु. ७ बुधवार रोजचे पत्रावर चाकण परगण्यांतील चौसष्ट
गांवच्या च मोकदमांच्या निशाण्या आहेत, तेव्हां संभाजीपदाराजांच्या राजवटीत
चाकण परगण्यांत फक्त चौसष्ट च गांवि होती कीं काय हे समजत नाहीं. इतिहास-
दृष्ट्या हा ही प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे. तसें च सदरहू चौसष्ट गांवांतील
नकाळीन मोकदमांचीं नांवि येथें एकत्र अशीं दिलेलीं नव्यानें सापडतील.

लेखांक १

[२०

स्थिति श्रीनृप शालीवाहन शके १६०७ क्रोधननाम संवत्सरे माघ शुभ ७ समी
बुधवार त दिनी वेदमूर्ती राजेश्री कचेश्वर भट विन सिधेश्वर भट ब्रम्हे उपाध्ये
कसबे चाकण दासी येसाजी बलदसंताजी व विटोजी बलद बाबाजी देशमुख व
गारोजी चंदरस व बाळाजी बापूजी देशपाडिये व समस्त मोकदम देहाचे परगणे
मजकूर देहवत अनुक्रमे नमस्कार सु॥ सन सीन, सन १०९५ कारणे आत्मसंतोषे
पत्र (ले) हून दिधले ऐसे जे सालमजकुरीं पर्जन्य मुनलक गेला या निमित्त किले-
दार व कोजदार साहेबी अम्हास कर्मावि (ले) कीं पाउस गेला या कारणे वसंत
मजकूरचे व परगणे मजकूरचे समस्त ब्राह्मण मेळउन आनुष्ठान करउन प (र्ज)
न्य पडें ऐसे कारणे त्यावरून समस्त ब्राह्मण मेळउन अकरा दिवस आनुष्ठान केले
परंतु पर्जन्य न पडे त्यावरी समस्ता ब्राह्मणांनी व्यंगोर्का केली कीं अमचे मुख्य मईन
त्यास अम्हामध्ये आणिले पाहिजे त्यावरून स्वामीस आम्ही अनुष्ठानाच्या ब्राह्म-
णांत घेऊन अलों त्यास स्वामींनी उतर दिधलें कीं या ब्राह्मणांस अज्ञा देणे आणि
हनुमंताचे देवजी अनंदागरीचे भठो हरिकथेस मंडप दे (जे) कथा परमेश्वराची [३०
करव देवाचा धावा करून म्हणजे पर्जन्य पडेल संशय नाहीं ऐसी स्वामींनीं प्रतिज्ञा

केली त्याबद्दल अपण समस्त मिळोन हरिकथेचे साहित्य केले खात्रीनी कथा
अरुमातांच पर्जन्य आहोरात्र पडला पुरे पुरे केलें आम्ही समस्त सुख पावलो त्यास
स्वामीचें काही उतराई जाले पाहिजे म्हणऊन कसचे मजकुरी व परगणे मजकुरी
दूर गावास टकाशाही एक १ व धान्य मण ८१ येऊ येणेदमणे करून दिधले असे
पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें दर हरसाल पाववीत जाऊन यास अन्यथा करून अथवा
अमचे वंशपरंपरेचा होऊन पुढे अन्यथा करील त्यास श्री श्री व कुळस्वामीची व
आपल्या पूर्वजांची व गोमाझणांची आण असे हे पत्र लिहून दिधले सही तेरांस ५
माहे रबिलावल वली ३१

गावगणां भोक्तृ नावनिशी वितपसील

१०] कसचे चाकण भोक्तृ
कडू देशमुख १

भोजे काळोस भोक्तृ
१ रत्नमाजी पा पोवळा
१ तुकोजी पा पोवळा
२

भोजे भोसे भोक्तृ
१ साबाजी बलद संताजी
१ मकाजी कडे
१

कसचे इंदुरी भोक्तृ
१ रावाजी पा पवार
१ राजाजी पा कातोद
२

भोजे जावोडे भोक्तृ
येमाजी पा नाटक १

भोजे आकुरडी भोक्तृ
रेतोजी पा लोश १

मौजे अक्खे मोकदम
भानजी अभोरा १

मौजे कोखेली मोकदम
१ तिमानी कासार
१ नागोजी धणगर
१ त्रिषकजी भाडला

३

मौजे सिरे मोकदम दाबलजी
बलद इणमाजी मोडवा १

मौजे सिंदे मोकदम
१ कोताजी पानबंद
१ मावजी धणवट

२

मौजे सेलगाऊ मोकदम
वेसजी बलद नावजी आबटी १

मौजे सांगुरडी मोकदम [१०
माहादजी बलद दाबजी भिसा १

मौजे पिपळे मोकदम
१ आपाजी बैलभर
१ राजजी जगधाप
१ बहिरजी बाा

३

मौजे सालुबरे मोकदम
रसमाजी विरादर तुकोजी मोतरा १

मौजे गोलगाऊ मोकदम
१ बापुजी बाा रायाजि चौधरी
१ माणकोजी चौधरी

२

मौजे सावरदरी मोकदम
१ भिवजी बाा माणकोजी कजसा
१ केरोजी राऊत

२

मौजे सोलु मोकदम येस
पाा बाा फिरगोजि पाा ठाकूर १

मौजे भाबोली मोकदम
कोताजी राऊत १

मौजे बन्डोली मोकदम
मौराजी पाा भोरवा १
३३

मौजे अवेठाण मोकदम [१०
विलाजी पाा मांडेकर १

मौजे केळगाऊ मोकदम

१ धारोजी मुगसा

१ पदाजी मुगसा

२

मौजे सेळु मोकदम

जानोजी ठावरा १

मौजे माहाळुगे मोकदम

१ भिवजी वा जयेतजी

माहाळुगेकर

१०] १ गोदजी वा सूर्योजी सिवळा

२

मौजे बेलवाडी मोकदम

१ बाजी पा वा बिनाजी गाडे

१ रेसोजी पा बातरा

२

मौजे गोनवडी मोकदम

सासाजी साटीक १

मौजे विपरी वा मोकदम

१ रामाजी पा ठाकूर

१०] १ सावजी पा ठाकूर

२

मौजे तळेगाऊ मोकदम

२ धामाडे

१ बाबाजी पा वा नेवजी

१ देकोजी

२

मौजे किवळे मोकदम

सिरसोजी वा सीवळे १

मौजे कुरळी मोकदम

१ मुखोजी माळी

१ तिमोजी वा तुकोजी सोनवणी

२

मौजे कोरेगाऊ वा मोकदम

येस पा वा सूर्योजी डावरा १

मौजे अससेडे खुर्द मोकदम

परसोजी निभोरा १

मौजे खुर्दवाडी मोकदम

बाजी पा फरजद येसाई १

मौजे कान्हेवाडी मोकदम

१ म्हाळोजी पवार

१ झुगोजी बाटमेडा

२

मौजे भिकार वडगौ मोकदम

परसोजी पा पाटोळा १

२ भेगडे

१ बाळोजी वा भिमजी

१ हरजी वा बाबाजी

२

मौजे सिरोली मोकदम
मोत्याजी आहिरराऊ

मौजे बांकी खुर्द मोकदम
कमळोजी वा कान्होजी कडु १

मौजे रासै मोकदम
१ विरोजी सिदा
१ मालजी मुगसा

२

मौजे बडगाऊ घेणंद मोकदम
सूर्याजी वा घेणंद १

मौजे दापवडी मोकदम
१ भिवजी वा जोमाजी वा गाडगे
१ तुकोजी वा बाबाजी वा गाडगे

२

मौजे कांदी मोकदम
१ राणोजी वा दरेकर
१ मल्हारजी विरादर
पिलाजी मोकदम

३

मौजे वराळे खुर्द मोकदम

नजीक इंदोरी

१ मारुजी मल्हार

१ चोतरा मोकदम

२

मौजे आंबी मोकदम

१ अनंजी मल्हार

१ कान्होजी वा राबाजी दरेकर

२

मौजे नाणोली मोकदम

[१०]

सूर्याजी वा लोढा १

मौजे कलेंड मोकदम

१ राबाजी आगलावा

१ पिलाजी करवद चोगुला

१ सिकजी मोरे वा

३

मौजे कांये मोकदम

पदाजी वा राठा १

मौजे कुरकुंडी मोकदम

हरजी भोक्सा १

[२०]

मौजे वासोली मोकदम

१ संत पा करजद

१ करजद भौर

२

मौजे मळकर मोकदम

१ दागोजी पा लोसंडे

१ नावजी पा लोसंडे

२

मौजे वराळे बुवा नजीक भाबोली

१०]मोकदम मलजी बुवा १

मौजे धानोरे मोकदम

१ पदाजी गावडा

१ सिवजी वा मालजी गावडा

२

मौजे चालीज मोकदम

नाऊजी पा कारला १

मौजे बीरदवडी मोकदम

१ गिरजोजी बिरादर रायाजि पा

१ मावजी पा काळडोके

२०]२

मौजे मोघे मोकदम पदाजी

गोवारी १

मौजे निघोजे मोकदम

१ मालजी पा वा मावजी येल्होडा

१ भिवजी येल्होडे

२

मौजे असलेड बुवा मोकदम

पदाजी गाडे

१

मौजे विपळगाऊ मोकदम

अकुस पा वा रामाजी चौधरी १

मौजे कोरेगाऊ लुद मोकदम

बोवाजी पा कडूसकर १

मौजे आळंदी मोकदम

१ नावजी घुंडरा

१ पदाजी कुन्हाडा

२

मौजे पिंपरी छुर्दे मोकदम

करजद येसाजी काळा १

मौजे चिबळी मोकदम लक्ष पा जेद १

मौजे रोहकल मोकदम

१ नावजी वा सोनजी कातळ

१ पदाजी धोबेरा.

२

मौजे वांकी बुवा मोकदम

तान्हाजी वा सायाजि कडू १

મોને સરપુઢી મોકદમ
રાજોજી વા સંતાજી ગાઢે ૧

કસવે સુઢુવરે મોકદમ દસ પા ગાઢા ૧

સદરૂ લિહિલ્યાપ્રમાણે સમસ્ત માન્ય અસો પ્રતીવર્ષી સ્વામીવા પરામર્ષ કરજન
ઠેકરાવે લેકરી પાવીત જાઠન હે પત્ર લિહૂન દિધલે સહો

ચિા જાસો વિટલ ગુંા મોહરીર
દેસપાઢિયે પા મજકૂર

લેસાંક ૨

(શકે ૧૬૫૨)

શ્રી

શ્રી
વાર્ધણુર્વિકમે
વિષ્ણોસામૂતિરિવ
વામની શંભુ સૂનો
રસો મુદ્રા શિવરા
જલ્ય રાજતે

સ્વસ્તિ શ્રી રાજ્યાભિવેક શકે ૫૬ સાધારણ નામ સવત્સરે વૈશાસ યુધ પંચમી
મંદસાસર સ્ત્રિયકુલાવતંસ શ્રી રાજા શાહુ છત્રપતી સ્વામી યાળી વેદમૂર્તી રાજશ્રી ૧૦

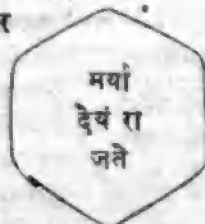
શ્રી
રાજો શાહ નરપ
તિ હર્ષનિવાન વા
જીરાવ વઢાઢ
સૂર્ય મધાન

શ્રી
શ્રી આઈ. આદિ પુરુ-
ષ શ્રી રાજા શાહુ છત્રપ
તિ સ્વામિ કૃપાનિધિ ત
સ્વ ધીનિવાસ પરશુ
રામ પ્રતિનિધિ

કચેશ્વર મટ વિન સિધે-
શ્વર મટ મહો ઉપાખ્યે કસવે
ચાકળ યાંસી દિન્દે વૃત્તી-
પત્ર એસે જે તુમ્હી સ્વામીસ-
નાંધ કસવે ઉંચરજેવે મુ-
કામી વિનંતી કેહી જે સકે
૧૬૦૭ કોથન નામ સંવ-
ત્સરી પર્વજન મુતલક મેઢા
યા નિમિત્ત્ય કિલેદાર વ

મોજદાર યાળી દેશમુલ વ દેશપાઢિયે વ મોકદમ દેહાયે પા મજકૂર યાંસી સામિતલે ૨૦
શ્રી પા મજકૂરી પર્વજન મેઢા વા કારણે કસવે મજકૂરવે વા પા મજકૂરવે સમસ્ત

ब्राह्मण मेळउन अनुष्ठान करुन पर्जन्य पडे ऐसी गोष्टी करणें त्यावरून समस्त ब्राह्मण मेळउन आकरा दिवस अनुष्ठान कल; परंतु पर्जन्य पडे ऐसी गोष्टी करणे त्यावरून समस्त ब्राह्मण मेळवून आकरा दिवस अनुष्ठान केले परंतु पर्जन्य पडिला नाहीं त्यावरून समस्त ब्राह्मणानी व्यगोर्त; केली कीं आमचे मुख्य महंत आहेत त्यासी आह्मांमध्ये आणिल पाहिजे त्यावरून त्यानी आम्हास बोलाउन नेऊन सांगितलें कीं, तुम्ही अनुष्ठानाच्या ब्राह्मणात मिळोन अनुष्ठान करुन पर्जन्य पडे ते गोष्टी करणें त्यावर आपण त्यासी उत्तर दिल्लें का या ब्राह्मणास आज्ञा देणे आणि श्री हनुमंताच्या देवालाई आनंदगिरीच्या मठी मंडप देणें तेथे कथा परमेश्वराची कळ व देवाचा धातू कळ म्हणजे पर्जन्य पडेल संशये नाहीं ऐसी प्रतिज्ञा केली त्यावरून ते समस्त मिळोन १०] मंडप देऊन हरिकथेचे साहित्य केलें आपण कथा आरंभिताच पर्जन्य आहोरात्र पडिला पुरेपुरें केलें आवयें लोक संतोषी जाहाले त्यावरून येसाजी बलद संताजी व विठोजी बलद बाबाजी देशमुख व नारोजी चंद्रस व बालाजी बापोजी देशपांडीचे व समस्त मोकदम देहाये पा मजकूर बोलिले जे आपले मनोदय पूर्ण जाहाले स्वामीचें काही उतराई जाहालें पाहिजे म्हणून कसवे मजकूरी व पा मजकूरी दर गावास टकाशाही १ येक व धान्य उत्तम केली माये मण ८१ येक येणेंप्रमाणें सालिना वर्षासन लेकराचे लेकरी करून सहे १६०७ कोषन नाम संवत्सरे माघ शुध सप्तमी शुधवार तें दिवसी शकतपूर्वक १५ करून दिल्ले आहे ते स्वामीनी मनास आणून तेणेप्रमाणे वृत्तीपत्रें करून देऊन वंशपरंपरेने चालविले पाहिजे म्हणून विनंती केली त्यावरून तुम्ही मंले सत्यात्र धोर २०] माझपुरुष तुमचे चालवणे स्वामीस अवश्यक जाणून तुम्हाकडील पूर्वील पत्रे बजिनस मनास आणून स्वामी तुम्हावरी रुपाळ होऊन कसवे मजकूरी व देहाये पा मजकूरी प्रतिवर्षी दगाबास वर्षासन करून दिल्ले बिा शाही टका येक १८ धान्य उत्तम केली माये मण ८१ येकून टका येक व धान्य मण येक येणेंप्रमाणें तुम्हास व तुमचें पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेने करून दिल्लें असें तरी तुम्ही सदरहू प्रमाणे कसवे मजकूरी व देहाये पा मजकूर पेका येऊन वंशपरंपरेने अनभउन सुखरूप राहणे जाणिजे लेखनालेकार

रजू संमत सां सां
सुमत मंत्री सरकार

तेरांत ३

सौवाल सु॥ सलासीन मया आलक

बारमुद्-मुद्दुद् बार बार बार बार

पां. न. पटवर्धन

६४ कचेश्वराच्या तुकारामावर आरत्या

कचेश्वरकवीरुत पदें, आरत्या वगैरे प्रकरणें मला नुकतींच मिळालीं आहेत. आरत्यापिकीं तुकारामावरील सालील दोन्ही आरत्या बऱ्याच प्रसिद्ध असल्या-मुळें, व तुकारामासंबंधानें हात सहज स्पष्ट उल्लेख आल्यामुळें, त्या मी येथें देत आहे.

कचेश्वरास तुकारामाचा स्वप्नांत उपदेश मिळाला असल्याबद्दल सदर [१०] कवीच्या आत्मचरित्रांत प्रत्यंतर पुरावा मिळतो. पहिल्या आरतींत कचेश्वरानें आपल्या गुरूच्या—तुकारामाच्या—देहपटीचें वर्णन केलेलें आहे. तुकारामानंतर लागलीच झालेल्या पिढीतील त्याच्या एका सच्छिष्यानें केलेलें वर्णन ह्या दृष्टीनें तें इतिहास-संशोधकांस व भाविकांस बहारीचें वाटेल. *तुकारामानें आपल्या आंगलटीचें वर्णन कोठें हि केलेलें दिसून येत नाहीं. तें हें येथें पहिल्यानें च प्रसिद्ध होत आहे.

दुसऱ्या आरतींत ' संतात किर्ति केली ' वेषपासून तो ' जना देस दाविली ' वेषपर्यंत कवीनें केलेलें तुकारामवर्णन मोठें नामी आहे. तुकारामाचे सदेहप्रयाणाचे बाबतीतील साधकबाधक पुरावा ह्या दृष्टीनें तत्कालीन कवीचा हा उल्लेख हि मननाई आहे.

(१)

[२०]

आरती तुकोस्वामी, भक्तिभाव दे नार्मी,

ध्यापका गुरुराया, नेई सायोज्यधार्मी ॥ ध्रु० ॥

स्वप्नीचें ध्यान दावी, तुकोस्वामी गोसावी ।

कीर्तनी जें देखिलें, त्याची सोय घा लावी ॥ १ ॥

निर्गूण गुणवंता, तुकोराज समर्था ।

मागुती भेटी देई, पायीं ठेवितों माथा ॥ २ ॥

देसिलें रूप जेस, तेंचि दावीजे तेस ।

सांवळे रूप बापा, याचें लागलें पीसें ॥ ३ ॥

* 'रोडके हातपाय दिसे अवकळा' वगैरे स्ववर्णन श्रीतुकाराम करितात, परंतु तें विनयानें केलेलें आहे.

चिटणीस

[२५५]

सां देडवन विज्ञापना ऐसा जे साहेबी मोजे मारो वाडा बांधावयाकरिता थळ गाळवदरा येथील मासे हिशाची जमिनी प्रो दादा विषे जमीन वतनी करून याव-
याविसी आज्ञा जाली त्याजवरून साहेबास जमीन यावयाची त्याची मोजणी दर
काठी पंधरा तमूचे हाताने पाच हात पाच मुठीप्रो काढया

लांबी, दक्षण उत्तर काढया
गूण काढया

संदी पूर्व पडम काढया
दर विषा काढया

४००

व्यासे प्रो जमीन विषे
यासी चतुः सीमा

१०] पूर्वेस पाणदीचे बोड्या-
ची हद्द

पडमेस थळ मार प्रो
साहेबी सदरहू जमीन हल्ली
सरीदी घेऊन बाकी जमीन
राहिली त्याचे पूर्वकडील हद्द

दक्षणेस पुणेमागांचा रस्ता
पूर्वपडम आहे त्या
ची हद्द

उत्तरेस तुळापूरचा मार्ग या
ची हद्द

एकूण दादा विषे जमीन चतुःसामुर्वह लिहिल्याप्रो आम्ही आपले स्वसंतोषे
रजाबंदीन साहेबापासून किंमत रुपये १०० एकरो चांदवड घेऊन साहेबास वतनी मिरास
२०] करून दिली आसे साहेबी सदरहू जमीनीचा उपभोग पुत्रपौत्रादि वंशपरंपराने
करावा या जमीनीविसी आमचा आर्थाआर्थी संमंध राहिला नाही याविसी कोणी
वाली बासांदार उभा राहिल्यास त्यासी जाब आम्ही करू त्याने साहेबापासी बोला-
वयाचे प्रयोजन नाही सदरहू दादा विषे जमिनीचा धारा सरकारचा गावचे सिले-
प्रो ओ घेईल तो साहेबी (सां) भावादा शेवसाऱ्याचा लढा अम्हाकडे नाही मी
आखिन गुा ५ पंचमी राते १७३५ श्रामुलनामसंवदरे छ ३ माहे सवाल छुा
आर्षा आसेर मया तेन व आल ६ सन १२२३

बिा सत्ताराम कासीनाथ होनर देशपांडे प्रा मजकूर

माहादजी बिा बाबुजी पा सुळे

एसाजी बिन आबाजी पा

मोजे मार

सुळे मोज मा

१०] दोही सणाचे बिा सत्ताराम कासीनाथ होनर देशपांडे पा मार

लेखांक २

उपार्ज निवर्तन साहेब बाहादूर इस्तोथे

कट्टे व र. सुभा पुणे याणी.

बनाम ईस्ट इंडेन असोसिएशन यासी लिहून दिल्ली हजारपदा ऐसी जे सुद्ध सहासोन मया तेन व अलक मोजे फुलगाव तर्फे साडस परगणे भिमथडी येथे सरकारी वाडा व त्याच्या पूर्व पश्चिम दुसऱ्या इमारती आहेत ते व बाग सरकारचा मोजे मजकुरी आहे त्या सुधा तुमचे हवाली करावा हाणोन सरकारचा हुकूम ईम-जोन तारिख ९ माहे डिजेंबर सन १८२९ इसवीचा आला त्याजवदन सदरदु प्रमाणे तुमचे हवाली करण्याचे त्याचा तपसलिल व त्याचे बहिषादीची वितपशील कलमे

[१०]

इमारती प्रकर्णी तपसलिल

१ वाडा मोजे मारचे पश्चिमेस नजीक भीमानदी वाड्याचे उत्तरेस आहे वाडा दुमजला पूर्व पश्चिम लांबी सण सुमार १७ सतरा रंदी पाच दालने उत्तरेचे दालनापुढे निमपडवी सण सुमार १७ सतरा सुले आहेत त्यावर चुनेगर्ब आहे वाड्याचे दक्षिणेस चौक एक पूर्व पश्चिम दक्षिण तीन सोपे तीन दालणी त्यापैकी पूर्वेकडील सोप्यात दक्षिणेचे बाजूस तीन सणावर कोलार आहे बाकी सण पाटलेले आहेत वर मालवद् आहे उत्तरेचे बाजूस सोपा आर्बद् एक दालनी पाटल्यावर मालवद् आहे व चौकाचे दक्षिणेस सोपा दान दालणी सण सुमार १७ पां पश्चिमेकडील नऊ सण पाटलेले आहेत बाकी पूर्वेकडील आ (ठ) सणास वसे घाटून लावणी केली आहे वरने मालवद् आहे [२०]

याचो वाडा आहे त्यात दिवानसाने व कोठड्या आहेत वितपशील

१ वाड्यापुढे निमपडवी पूर्व पश्चिम सण सुमारी १७ सतरा सुले आहेत वर चुनेगर्बा आहे

१ वाडा दुमजली रंदी पाच दालनी लांबी पूर्व पश्चिम सण सुमार १७

१ पुडील दुपई त्यात कोठड्या दुमारी ३ तपशील

३

१ पूर्वेकडील बाजूस दुदालनी कोठडी एक द॥ सण पूर्व पश्चिम सुमारी ५

१ मध्ये कोठडी येक दुदालनी लांबी पूर्व पश्चिम सण सुमार ७

१ पश्चिमेकडे कोठडी दुदालनी १ येक लांबी पूर्व पश्चिम सण सुमार ५

पांच बाजूस सेतसाणा उत्तरेस आहे

[३०]

[२५९]

१ मंदार एक दालनी लांबी पूर्व पश्चिम सण सुमार १७ पो. खुले सुमार १५ पश्चिमेकडील बाजूस दिवानसाना त्यांत सुरुचे सांबाचे तीन सण दक्षण उत्तर त्याचे पुढे पाच सण दक्षण उत्तर उजेडास सिडकी आहे पश्चिमेकडे एकूण कोठडी एक

१ मंदारचे दक्षणेस दुदालनी लांबी पूर्व पश्चिम सण सुमार १७ येकूण कोठड्या

१ पूर्वेकडे दुदालनी लांबी सण सुमार ५ एकूण कोठड्या २ तपसील

१ मंदारचे लगत एक

१ सदरहूचे दक्षणेकडे लगत येक त्यांत पूर्व पश्चिम सणात न्हाणी न्हाव-याची सोली आजमासे हात ३ तीन बाजूने उतरावयास पायेऱ्या आहेत.

१०]

२

१ मध्ये सात सण खुले दुघई आहेत

१ पश्चिमेस पाच सण दुघई आहेत पूर्व पश्चिम

१ एक दालण दक्षणेकडील खुले आहे.

१ दुसरे दालण उत्तरेकडील त्याचे बाजूस पूर्व पश्चिम दोन कोठड्या आहेत मध्ये सण खुले आहे

२

३

तळमजला

२०]

दुसरा वर मजला

१ पुढील दिवानसाना तिघई सांब सुरुचे सण पूर्व पश्चिम सुमार १७ यासी कोठड्या आहेत वितपसील

१ उत्तरेकडील दालनास मध्ये तेरा सण पूर्व पश्चिम खुले आहेत बाजूस कोठड्या पूर्व पश्चिम दोन दोन दोन सगाऱ्या आहेत पश्चिमेकडील कोठडीत साली उतरावयास जिना आहे पूर्वेकडील कोठडीत सेतसाना आहे

१ सदरहू दालनाचे दक्षणेस दुसरे दालन एक सण पूर्व पश्चिम सुमार ९ मध्ये खुले आहेत बाजूस पूर्व पश्चिम कोठड्या दोन आहेत.

१ तिसरे दालन सदरहूचे दक्षणेस मध्ये खुले सण पूर्व पश्चिम सुमार ५ बाजूने कोठड्या दोन पूर्व पश्चिम आहेत बाजूस पूर्वेकडे जिना साली

३०]

उतरावयास मंदारचे भिनीस आहे.

३

२६०]

१ पश्चिमेकडे दिवानसाणा दुपई पुढील दिवानसाणा वर लगत त्यात सुद्धे सावात्रे तीन सण दक्षण उत्तर वाचे पुढे पाच सण दक्षण उत्तर येकूण दिवानसाणा १

१ पूर्वस दिवानसाणा दुपई पुढील दिवानसाण्याचे लगत त्यात सुद्धे सावात्रे तीन सण दक्षण उत्तर पुढे पाच सण दक्षण उत्तर आहेत.

येकूण दिवानसाणा १

१ पुढील दिवानसाण्याचे दक्षणेस दुपई पूर्व पश्चिम लांबी सण सुमार १७

१ दक्षणेकडील दालनात मधे खुले सण सुमार ९ वाजूस कोठड्या दोन च्यार च्यार सणाच्य. पूर्व पश्चिम आहेत पूर्वकडील कोठडीत सेतसाणा आहे [१०]

१ सदरहू दालनाचे उत्तरेस दालन येक मधे खुले सण सुमार ५ वाजूस पूर्वपश्चिम कोठड्या दोन दोन दोन सणाच्या आहेत

१ दुसरे मजल्यावर तकपोसी करून वर कौलार आहे

दुसरा मजला

१ बाड्याचे पिछवाडीस दक्षणेकडे कोला(रु) सोपे तीन मिपई आहेत व एक सोपा आरुंद आहे या चौक एक

१ पूर्वकडील सोपा सण सुमार ९ दक्षण उत्तर

१ दक्षणेकडील सोपा सण सुमार १७ पूर्व पश्चिम मधे पडवी

पूर्वकडील सात सणास आहे मधे तीन सणावर कौलार

आहे लगत जिना मालवदावर जावयास आहे [१०]

१ पश्चिमेकडील सोपा दक्षण उत्तर सण सुमार ९

१ उत्तरेकडील सोपा एक दालनी आरुंद आहे

(पुढील मजकुराचें पान गहाळ.)

लेखांक ३

श्री

वादी सरकारातून बाळणास ऐवज घरास दिल्ल्या घाबी नावनिमी मूळ सभा नसर मधा तेन व आलक

कोंकणस्त आपस्तंभ ब्राह्मणाची घरे

१ बाळंभट भिडे रु. २०००	१ बाजी भट दात्ये रु. २०००
१ निळकंठ दीक्षित चापट रु. २०००	१ नारोपंत गोखले रु. २०००
१ बिठलभट दात्ये रु. २०००	१ केशवभट लिमये रु. २०००
१ बाजीभट गोखले रु. २०००	३ किता घरे
१ गणेशपंत गोखले रु. २०००	१ शिवरामपंत अभ्यंकर रु. २०००
१ बापूभट धारपुरे रु. २०००	१ रामाजीपंत भिडे रु. २०००
१ मेरुशास्त्री गोडघोले रु. २०००	१ राजाराम भट गोडघोले रु. २०००
१ लक्ष्मण भट दात्ये रु. २०००	—
१ गंगाधरपंत गोखले रु. २०००	३
१ बासुदेवपंत गोखले रु. २०००	१६

श्री

यादी सरकारानून ब्राह्मणास ऐवज घरासंसमेध दिला त्याची नावनिमि खुद सबा असर मया तेन व आलक

कोंकणस्त रगवेदी ब्राह्मणाची घरे

१ आपाभट फाटक रु. २०००	१ लक्ष्मणभट धामणेकर रु. २०००
१ चिंतामणभट माटे रु. २०००	१ लक्ष्मणपंत फडके रु. २०००
१ गोपालभट पराजपे अमहोश्री २०००	१ गोविंदपंत वैद्य रु. २०००
१ परशुरामभट केलकर रु. २०००	४ किता घरे
१ बापूभट गाडगीळ रु. २०००	१ केशवभट पराजपे रु. २०००
१ सत्तारामभट चितळे रु. २०००	१ बासुदेवशास्त्री आगाशे २०००
१ हरजोशी पालगडकर रु. २०००	१ सदाशिवपंत पेंडसे रु. २०००
१ बापूभट साठये रु. २०००	१ रघुनाथपंत घांगरेकर २०००
१ अनंतभट आठवले रु. २०००	—
१ परशुरामभट जोगळेकर रु. २०००	१८
१ शिवरामशास्त्री फडके रु. २०००	१ त्रिंशकभट चितळे

श्री

यादी सरकारानून ब्राह्मणास घरे बांधावयास ऐवज दिन्हा त्याची नावनिमि खुद सबा असर मया तेन व आलक

देशस्त ब्राह्मणाची घरे

१ रुक्मभट मळकरे रु. १०००	२ बाज्यसनी ब्राह्मणाची घरे
१ कोंडभट मळकरे रु. १०००	१ अर्नतभट आमहोत्री रु. २०००
१ विठ्ठलभट मळकरे रु. १०००	१ मल्हा(र)भाब काळे रु. २०००
१ गोपाळभट मळकरे रु. १०००	२
१ नारायणभट मळकरे रु. १०००	
१ हातवळणे रु. १०००	
१ बाबाजी पंढरपूरकर रु. १०००	१ राघवाचार्य रामानुज रु. २५००
३	

थी

* यादी मोजे फुलगाव येथील ब्राह्मणाची घरे नवीन सुरु समान असत नव्या तेन व आलफ शके १७३९ इश्वरी नाम संवत्तरे

घरे तयार करून घरात कु
टुंबसुगा राहानात

- १ चिंतामणभट मोटे
- १ गोपाळभट पराजपे
- १ निळकंठ दीक्षीत बापट
- १ राजारामभट गोडबोले
- १ बामुदेव शास्त्री आगाशे
- १ बालभट भिडे
- १ आपाभट फाटक
- १ शिवरामभट आभ्यंकर
- १ बाजीभट दास्ये
- १ हरजोसी पालगडकर
- १ परशराम भट जोगळेकर
- १ आबा भट मळकरे
- १ नारायणभट मळकरे

घरे मात्र तयार केली परंतु
येथे राहान नाही

- १ बाजीभट गोसले
- १ जयवंतराव गोसले
- १ राघवाचार्य
- ३

घरे तयार करून वास्तु-
शान्त जाली नाही साा घ-
राजवळ छपरी घालून राहानात

- १ त्रिविक्रमभट चितले
- १ अर्नतभट आठवले
- १ कोंडभट मळकरे
- १ रुक्मभट मळकरे
- १ गोविंदपंत वैद्य
- ५

* अशीच एक अपूर्ण यादी मिळाली आहे तीवर शके १७३९ आषाढ वा ८
मानुषासरे अशी तिथी आहे.

- १ रघुनाथभट घांगरेकर
- १ अनंतभट पाठक आ-
- मिहोत्री ऋदुसकर
- १ मन्कारराव काळे सिलेदार

१६

जोती मात्र तयार केली वस्ती
येथे नाही

- १ सखोपंत पटवर्धन
- १ बर्हाभट कायगावकर
- १ भिमभट जोगळेकर
- १ विनायकभट जोगदेव
- १ बाळभट बापट
- १ शिवरामभट टोकेकर
- १ माहादेवभट साईलकर

- १ नरसिंहभट उकडेवे
- १ गंगाधरभट डोंगरे
- १ लक्ष्मणभट धामणकर

१७

घरे पुरती तयार ना-
हीं परंतु घराजवळ उपरी
घालून कुटुंब खुा राहातात

- १ गंगाधरपंत गोसले
- १ रामुदेवपंत गोसले

२

पाया मात्र भरितान वस्ती येथे
नाहीं

- १ बाळभट जोगळेकर

- १ सदाशिवभट केळकर

- १ गदाधरभट गाडगीळ

- १ हरभट भट

- १ बाळभट भिडे

५

घरे पुरती तयार नाही व आपण येथे
नाहीं

- १ नारोपंत गोसले

- १ लक्ष्मणपंत कडके

२

१ बाबाजी पंढरपूरकर जागा मात्र
घेऊन गेले आपण येथे नाही
व मुहूर्त ही नाही

१

घरे मात्र तयार केली परंतु
येथे राहात नाही.

- १ सदाशिवपंत पेंडसे

- १ रामचंद्रपंत भिडे

- १ बापूभट गाडगीळ

- १ बापूभट घांगरेकर

१ बापूभट गोसले पा-
याचा मुहूर्त करून गेले
आहेत.

१ परशुरामभट केळकर
१ बापूभट साठवे
१ केशवभट पराजपे
१ बार्कभट दाखे
१ भारू हातबळणे
१ रामभट कामतकर
१ केशवभट लिमवे
१ मेरुशास्त्री
१ विठलभट मळकरे

१३

[१०

पां. न. पटवर्धन

६६ जेजुरी येथील शिलालेख

जेजुरी क्षेत्री संडोबाचे देउळी पायथ्याचे वाटेपासून डाव्या उजव्या हातास दूरवार्जावरून, दीपमालावरून अनेक लहान लहान शिलालेख आहेत. बरेच शके १६५० च्या पुढील आहेत. कित्येक होळकरांचे आहेत. Poona Gazetter मध्ये १३४ पृष्ठावर असा उल्लेख आहे " An inscription in the inner hall bears a date corresponding to A. D. 1675 (Shake 1597) and another on the inner threshold is dated [१० (Sha-ke 1303) 1381 A. D." ह्या वाक्यातील दोन्ही शक चुकलेले आहेत. पहिला लेख (म्हणजे माझ्या यादीतील बारावा) शके १५९७ मधील नसून शके १६९७ मधील आहे व तो Inner hall मध्ये सरा, परंतु चांदीच्या मसरावर आहे. मसर देणारे जाचकाचे वंशज अयाप आहेत. दुसरा लेख (म्हणजे सार्ली दिलेला अकरावा) त्याच्या प्राचीनत्वामुळे अत्यंत महावाचा आहे. तो हि शके १३०३ मधील नसून संवत् १३०३ मधला आहे. म्हणजे शके ११६८ (सन १२४६) मधील आहे. अर्थात् ज्ञानेश्वराच्या हि पूर्वीचा आहे. 'यक्षप्रतिमयं* कारिता ' ही शेटची ओळ स्पष्ट लागली. बाकीची अक्षरे काही तरी दिसली तरी दिली

* येथे 'म'वरील मात्रा मार्गे कान्यासारखी जोडली आहे. ही प्राचीनत्वाची खुण च आहे.

१४

[२६५

आहेत. बाबून कोण्या रजपुताने येथला गाभारा प्रथम बांधल्याबद्दलची जा बोलवा आहे, तिचा याशी संबंध असावा अशी शंका येते. लेसाची अस्तल प्रतिमा (प्रकाशिलिख्य) घेणें अगत्याचें आहे. सदर लेस मुख्य गाभाऱ्याचे दर- वाजावर उजव्या बाजूस मध्यावर एका मूर्तीचे सालीं आहे. लेसाची लांबी ८ बोटे व रुंदी ३ बोटे. मूर्ति लहान असून पांढऱ्या दगडाची आहे.

Gazetteer मध्ये नमूद नसलेला परंतु प्राचीनत्वामुळे महत्वाचा असा एक शिलालेख जेजुरीस गावाबाहेरील प्रख्यात हेमाडपंती लवधलेश्वराला उतरतांना उजव्या हाताला आहे. तो मासे नजरेस आणल्याबद्दल तेथील शाळेंतोंल एक शिक्षक रा. सेडकर यांचा मी आभारी आहे. सदर लेख बराच फुटून व सिजून गेलेला आहे. १०] दगडाच्या कपऱ्या निघाल्या आहेत. तरी शकसंख्या व कांहीं अक्षरे स्वच्छ लागलीं. लेसाचा शक १५३० आहे अर्थात् लेस ३०० वर्षांहून प्राचीन आहे.

ज्या ठिकाणीं अक्षरासालीं रेष दिली आहे, तीं अक्षरे शिलालेखांत मोडीत आहेत.

१

(मुख्य वेशीनंतर नंदीपुढील दरवाजाचे डावे बाजूवरील)

श्रीमार्तंड भैरव चर

णी तप्तर आपाजी सो

पु व मी सरव पुर

निरंतर संवत् १५६८ (?)

२

(बुळ्याचे नवीन दीपमाळेजवळच्या ६ दीपमाळेपैकी ५ वरील)

२०]

श्री मार्तंडचरणी

तत्पर कृष्णाजी

+ + त निरंतर

सन (१) १७८०

३

(हेगडे प्रधान यांचे देवळाजवळील वाटेवरील)

श्री कमळोजी कदम रावत्म(?) ज रघुजी कदम

राव पाटील कोंरगाव वडगाव न्याचे दि-

वाण गोविंद गणेश कृत सेवा द्रव

जा श्री मार्तंड भैरव चरणारविर्दी सपूर्ण

३०]

मस्तु शुभं भवतु ॥ छ ॥ तरफ सांडस प्रा

त पुणे साजिष्यवती भीमातीर ॥ छ ॥

॥ शके १६६४ वुंढुभि संवत्सरे श्री
मार्तंड चरणी तत्पर गणेशसुत
गोविंद कुलकर्णि श्रीगोदेकर

४

(या पुढील दरवाजावर उजवे बाजूस)
श्री मार्तंडसाहे मनाजी प
त खडोजीपत व त्रींबकपंत आ
कोलकर शके १६७९ ई
श्वर नाम सवळरे वैशा
ख शुद्ध त्रीतिया शु
स्वार शुभं भवतु ॥

[१०]

५

(या पुढील दरवाजावर उजवे बाजूला)

श्री

श्री सके १६८० बहुध
न्ये नाम ! छुर श्रावण
सुध १ श्री मार्तंड चरणी त
त्पर व (!) लाजी +
+

६

(प्राकाराच्या आंत शिरल्याबरोबर डाव्या हातास सांधावर)

श्री मार्तंडचरणी तत्पर
मॅल्हारजीसुत तुको
जी होळकर नीरतर स
के १६९२ वीकुती नाम
सवळरे श्रावण सुधि
प्रतीपदा सोमवार का
रखाना कीताब तळम
लफात शामजी ना
रायेण राजापुरक
र परगणे दीजेरि

[२०]

[३०]

[२६७]

७

(शेजारी डाव्या कोपऱ्यांत)

• श्री मार्त भैरवचा भक्त भारवज
जीने अश्रु दीपोवळी व दोन्ही दा
ळ महप व दोनी दीपमाळा व
दरवाजे देउळ व दोन्ही वीहीरी

८

(होळकरांच्या चौघड्याचे दारावरील)

१०] श्री शके १६७८ धाता
नाम स्वछर श्री मा
तेंड भैरवचरणी
खडाजीसुत मल्हा
रजी होळकर णिरतर*

९

(भणिमळाच्या डाव्या हातास कोटाचे एका सांघावर)

२०] श्री शके १६८० व
हु धान्य नाम स
वत्सर कार्तिक सु
ध पंचमी मातडचर
णी त्रीवकराव सीवदेव

१०

मुख्य देवळाला जाताना देवडीवरील उजव्या बाजूच्या सांघावर ८ ओळींचा
घासटून गेलेला उतरला नाही.

• ११

(मुख्य गाभाऱ्याचे दरवाजावर उजव्या बाजूस यक्षमूर्तीचे पांथऱ्यास)

सं १३०३ क्षर्दी श्रीः श्री नावाथे ॥
(१० वीर पांल वीर मह सातत जा.
यउ नू के म स्वाक्ष था स क पा हे
यक्ष प्रति ामयं कारिता

* ' त 'ला मोडीतला र साली जोडला आहे.

१२

(गगनाच्यातील मसरावर जें चांदीचें कवच आहे त्याचे मध्यावर)

श्री मार्तंडचरणी तत्पर

रखमाजि जाचक निरंतर

सके १६९७ श्रावण शुध ७ ॥

१३

(देवळांत खंडोबाच्या व म्हाळसेच्या पितळेच्या मूर्ति आहेत त्यावर व त्यांच्या
प्रभाबळीवर असलेला हा श्लोक रा. बाबूराव बेलसरे यांचे तोंडून उतरून घेतला.)

मालोजी भोसल्याचे उदरजलनिधि शाहशीतांशु झाला
तद्गर्भिं येकराजा तनयवर तिथे त्यास दीपांबिकेला [१०

शाहक्षमापः शरीफा वनिपसुगुण तुकोजिभूपार्कवंशी
खंडेराया स्वदेवाशरभनृपवरें अपिलें जेजुरीसी

१४

(पंचालिंगाचे देवळांत शिरतांना उजव्या बाजूस)

श्री शके १६७७ युवा ना

म सवछरे श्री

पंच लिंगचरणी बीठल

शिवादेव सासवड

कर हा (!) ना

१५

[२०

(म्हाळसेचा शिळा आहे तेथें बाहेरील सांधावर)

श्री शके १६६४ बुडु

श्री नाम सवत्सरे

श्री मार्तंडभैरव

चरणी खंडोजी सु

त मल्हारजी होळकर

१६

(भांडारगृहाच्या दरवाज्यावरील सांधावर)

श्री मार्तंड प्रसन

सके १६७८ धाता

[३०

१ 'स' स 'र' मोडीतल्याप्रमाणें सालीं जोडला आहे.

नाम सबछरे चित्र हु
ध प्रतिपदा भाताग्र
पैकी दवाजी चवधरी
श्री गोंदेकर याच्य वा ?
कर हु भवतु ॥

१७

(दोन घंटापैकी एकावर)

1711

N. S. DASANGUST

१०]

१८

(दुसऱ्या घंटेवरील गोलाकार लिहिलेला)
श्री मार्तंड स्थान जेजुरी भक्तराज
वाल्हाजी व हारीबा बीन जानजी
माला मा
१ बनारोडा

१९

(उतरावयाच्या रस्त्यावरील मध्यावर दरवाजाचे उजव्या बाजूस)

श्री सके १७०५ कोधी
सबछरे ते दिवसी श्री मार्तंड भे
१०] रवचेरानि तत्प हायेबत
राव सुत खडोजी अण्णा
गीरनीकर नीरंतर

२०

(श्री लवधळेवराचे दारावरील शिलालेख)

जळाशय कर्ता वा
वाजि धर्माजी काठ
कार्यकर्ता हेमोजि का
ट परो [प] कारार्थ
धर्म पळे का० /

(लवधळेभराला जाताना पायन्याच्या उजव्या बाजूस ७ ओळांचा, बरिच अक्षरें फुटलेली)

श्रीमणेशायन

माः श्री स्व (?) स्ती सके १५३०

सो म श्व (?) छ १ श्री (?) मा॥ बाध

रावीवार (?) कामळावीळे X-|X धा+

धी क मी

ठी पा (X ० ॥ ००

+ + का

(तुकोजी झेळकर यांनी मल्हारराव झेळकर यांचे मंदिर बांधलें आहे
त्याचे दरवाजावरील)

श्रीसके १७१२ साधारणनाम

सवळरे आस्वीन शुध दशमी

श्री मल्हारगीतमेस्वरचरणी

मल्हारजी सुत तुकोजी हाळकर

दत्तो वामन पोतदार

६७ जयाद्रिमाहात्म्य

जेजुरीचें माहात्म्य वर्णन केलेली सदर पोथी पेशव्यांचें घरी आहे. संबंध
बांधत एक च प्रत आहे. पाथीच्या अंतावरून ती प्रत अर्वाचान दिसते. आसपा- [२०
सच्या स्थानांना हि संस्कृत नावे दिली असून क्षेत्राचें माहात्म्य शिबपांडवसंवादांत
वर्णिलें आहे. पोथीचा अंतिमोच्छेद असाः—इति श्रीमत्पद्मपुराणे पाताळसंघे
जेजुरीमाहात्म्ये शिबपांडवसंवादे श्रवणफळनिरूपणो नाममष्टादशाध्यायः ॥ १८ ॥
श्री मार्तंडभैरवापणमस्तु ह्याळसाकांत प्रसन्नोस्तु इदं पुस्तकं श्री ह्याळसाकांतदास
दानोदरसुत गोर्वादेन लीखिते ॥ याद्रिसि पुस्तकं द्रिष्ट्वा ताद्रिशि लीखितं मया ॥
यदिभुज्यमशुद्धं वा मम दोष न वीक्ष्यते शके १७६२ अश्विन कृष्ण ५

नमुन्या करतां सालील श्लोक देतोः—“श्रीमार्तंड भैरव उवाच ॥ शृणु नारद
कस्यामि श्रवणस्य फलं पुनः ॥ सप्त स्थानेषु सप्तैव माहात्म्यानि च संति च ॥ १५ ॥
तेषां जयाद्रिमाहात्म्यं प्रथमं समुदीरितं ॥ द्वितीयं प्रेमरं प्रोक्तं [पाली-पेंबर] क्षेत्रे (च)

माहात्म्यमुत्तमं ॥ १५ ॥ अनघोरगळा प्रोक्ता तान्येषामत्र कारणं ॥ आदौ जयादि-
माहात्म्यं चंद्राक्ष्यानं तु मध्यतः ॥ १६ ॥ प्रेमरक्षेत्रमाहात्म्यं तृतीयं तु ततः पठेत् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ममसानिध्यतां व्रजेत् ॥ १७ ॥

दत्तो वामन पोतदार

६८ तीन देवदास

समर्थांची कविता सं० १ पृ. ४९९ वर समर्थांची निरनिराळी नावे दिली आहेत. त्यांत 'देवदास' हे हि एक नांव आढळते. ह्या नांवावर असलेले दोन अभंग हि सदर पुस्तकांत पृ. २८३ (अ. २०९) व पृ. ३०० (अ. २८३) वर आढळतात. व्यंकटेशादि स्तोत्रनिर्माता देवदास ह्या तर निराळा ठरलाच, आता १०] दादेगावकर देवदास व देवदास नामधारी समर्थ ह्या मात्र एक नवीन च भेद झेळ पडात आहे. परंतु समर्थकालीन पत्रव्यवहारादि सामुखी लवकर च बाहेर पडेल त्यावेळी याची चर्चा करण्यास साधन उपलब्ध होईल.

दत्तो वामन पोतदार

६९ अठरा टोपकर

अठरा टोपकर असे शब्द पुष्कळ ऐकण्यांत येतात. त्याची यादी हि प्रसिद्ध असावी असे वाटते. पण मला अद्याप ती कोठे न आढळल्यामुळे एका बाईत झालील टांचण आढळले ते चर्चेकरितां मंडळास सादर करीत आहे. 'बपदोर' बगैरे शब्दांची मूळ रूपे मला सांपडली नाहीत. कंसांतील प्रतिशब्द मला झुचले तसे दिले आहेत. बाकी उतारा जशाचा तसा दिला आहे. बाड तळेगाव दामाडे २०] येथील भाऊमठ बरे याचेकडे मिळाले.

श्री

पाश्चात् प्रभेद टोपिया १८

१ किंगी (Portugal)	१ इंगेज (England)
१ हलंदेज (Holland)	१ फरासीस (France)
१ सुवेस (Swiss)	१ कसतल्यान (Satlaudian ! Celtic !)
१ निविशवान (Novwajian !)	१ विनेज (Venetians)

१ यवदोर	१ दिनमार्क (Denmerk)
१ ग्रीक (Greek)	१ उरुस (Irish !) Russian
१ रस्तार	१ रुमियान (Roman) ,
१ लतियान (Latian)	१ तलियान (Italian)
१ यहूदीन (Jew)	१ पेमरयान (Pomeranians)

संख्या १८

दत्तो वामन पोतदार

७० ' ड ' कार व ' छ ' कार

आपल्या मंडळाच्या शके १८३४ चा वृत्तांत इ. सं. रा. राजवाडे[१०] यांनी पृष्ठ १५० वर 'वाम्भटकृत अष्टांग संग्रह संहिता'या मथळ्याचा एक लेख प्रसिद्ध केलेला आहे. सदरची संहिता त्यांचे संग्रहीं आहे व मी ती पाहिली आहे. अक्षर-दृष्ट्या व आयनमनदृष्ट्या रा. राजवाडे म्हणतात, त्याप्रमाणे ही संहिता सरोत्तर वि-चारणीय आहे व त्याच्या शंकेस थोडीशी पुष्टी व पाहिजे असल्यास या लेखात थो-डीशी होईल. परंतु पृष्ठ १५३ वर एक संस्कृत श्लोक दिलेला आहे तो पहाता त्याच्या शेवटच्या चरणावरून लेखकाच्या दृष्टीने तरी वाम्भट हा ' बोधिसत्त्व ' होता, असे दिसते. तो चरण हाः—

। स वाम्भटो नंदतु बोधिसत्त्वः ॥

तेव्हा कदाचित् ' नमो शर्वाय ' हे लेखकाचे असावे. असो.

या व संहितेच्या आरंभी काहीं चिन्हे दिली आहेत, ती चिन्हे कशाची आहेत[१०] अशाबद्दल येथील काहीं मित्रांनी विचारल्यावरून ही अडबळूक इतरांची हि अर्ध शकेल म्हणून त्यांचा माझ्या दृष्टीने काय अर्थ आहे तो देतोः—

ही चिन्हे एकंदर पांच आहेत, त्यात प्रथम ' ए ' असे प्रथमचे चिन्ह, या दोन रेवा आहेत, दुसरे चिन्ह अडव्या रेघेस अडकविलेला ' ड ' कार आहे. शक ६९७ मधील राष्ट्रकूटांचा जो तन्त्रपट प्रभातांत छापला आहे त्यात हा ' ड ' ची आकृति सांगते. तिसरे चिन्ह ' शून्या'चे आहे. चौथे चिन्ह पुन्हा दोन रेवा आहेत व पांचवे चिन्ह अकार आहे. म्हणजे त्या सर्व चिन्हांचे सद्यःकालीन रूपांतर असे होईलः—

यापैकी दोन ठिकाणच्या दोन दोन उभ्या रेषा वाक्यारंभ व वाक्यांत दर्शक आहेत हे सांगण्याची जरूर नाही. पूर्वकालीन बहुतेक मोठी पत्रावर 'ड' कार अथवा 'छ' कार काढण्याची पद्धत असे. त्यापैकी 'ड' कार हा 'शिव' दर्शक आहे व 'छ' कार हा 'शुद्धसत्त्व' दर्शक आहे. येथे 'ड' कार हा 'शिव' दर्शक आहे.

आतां शून्याबद्दल माझे मत असे आहे की ते 'छ' कार दर्शक आहे. मज-जवळ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे बरेच जुने योगवासिष्ठ आहे. त्याचे पहिले अध्या-याचे शेवटी ॥ छ ॥ ० ॥ असे लिहिले आहे. ॥ छ ॥ असे एकाहून अधिक वेळ ग्रंथांती लिहिणेचा प्रघात आहे. परंतु ॥ ० ॥ हे शून्य लिहिलेले मला या योगवासि-१०] णाचे पोथीवर च प्रथम पहाण्यास सापडले. तेव्हा ॥ ० ॥ हे शून्य ॥ छ ॥ छकाराबद्दल च असावे असे दिसते.

तेव्हा 'अष्टांग संपद संहिता' या ग्रंथांत प्रथमचीं अक्षरे अगर चिन्हे दिली आहेत तीं 'शिवार्थे व मांगल्यार्थे' आहेत.

गो. का. चांदोरकर

७१ शक १५२२ तील एका कुणव्याचे हस्ताक्षर

१ रत्नागिरी जिल्ह्यांत राजापुर तालुक्यांत कशेळी येथील कुळकर्ण्याच्या दस्त-रांत हा कागद सापडला. जंजिऱ्याच्या हजरतस्तानाची स्वारी शक १५२१ त राजापुर प्रांते झाली. त्या वेळीं ह्या कुणव्याचा कबिला हजरतस्तानाने दस्त करून नेला. तो सोडविण्यास कुणबी राजापुरास गेला व राजापुरचा मोकदम रुद्राजी २०] हरिदेव शेणवी यास जमान देऊन कुणव्याने आपला कबिला सोडून घेतला. तत्संबंधी हा कागद आहे. ह्याच्या शेवटी कुणव्याने स्वहस्ताने सही केलेली आहे. या सहीवरून एवढे सिद्ध होते की, शक १५२२ त कोंकणातील एका सेड्यांतील एका कुणव्याला लिहिता वाचता येत होते. ह्यावरून असे हि अनुमान निघते की, यःकश्चित् कुणबी जर शक १५२२ त लिहू वाचू शकला, तर तत्कालीन जातीने त्याहून सर्वथा उच्च जे मराठे व भंडारी हे हि बहुशः लिहिणारे वाचणारे असावे. ह्याच्यांत हि कांहीं कनिष्ठ लोक निरक्षर असतील. परंतु कांहींना लिहिता वाचता येत असण्याचा बराच संभव होता हे उघड आहे.

२ हा पत्राचा दुसरा एक उपयोग आहे. त्या कालीं जंजिऱ्याचा शिर्षी कोंकणीतील बंदरकिनाऱ्यावरील गांवांवर हल्ले करून माणसें दस्त करून बंदीत घालांत असे. संडो घल्लाळ चिटणीस व बाळाजी विश्वनाथ भट यांच्यासारक्या वरिष्ठ जातीच्या लोकांना हि शिऱ्याचा हा उपयोग होत असे. मग इतर गरीबांचा काय पाड !

३ अखिल पत्र मंडळाच्या सभासदांच्या अवलोकनार्थ मंडळाचे दफ्तरी आहे त्याची नकल येणें प्रमाणें:—

दा या अता पाडाव कुणची व गणा गोठणकर कुणची मोंजे कसेली ता राजा-
पूर सुहर सन इहिदे मया अलफ कारणे राजश्री रुद्राजी हीरदेव सेणची भा मज-
कुरी गोसावियासी लिहून दिला कतबा ऐसा जे इजरत सानसाहेबाची आरमाराची
स्वारी राजापूर प्राते जाइली ते समई आपला कविला दस्त करून राजापुरीस [१०
आणिला माणसे २

कमली अवरत

राम मूल

सासा अता पाडाव

अता पाडाव

१

१

यास तुहास जमान देऊन संड करार केला रुपये

ऐन संड

२००

भाते

१०

२१०

एकूण दोन से दाइ रुपये मुदत तीन महिन्याने साडा करून देऊन या सेराज
सचांस घेतले रुपये १० दाइ सवाई प्रमाणे संडाचा पेके बराबरी देउन सदरहू [२०
सेराज जमानत लोक सर्ते प्रमाण देऊन मुदतीत दिले नाही तरी दर सवे

दर माहे व्याज

प्रमाणे देऊन

छ १७ रमजान हा कतबा सही

निशानी

अता पाडाव

४ हा कागद प्रारंभा पासून निशानी हा शब्दा सुद्धा कोण्या तरा कारकुनाने
लिहिला; कुणच्याला लिहिता येत असेल किंवा नसेल या शंकेने कारकुनाने निशानी
हा शब्द लिहिला—हेतु असा की, नांगर, खुरपे, विळा, वगैरेची निशानी कुणच्याचा
जी असेल ती आपण पुढे करावी. इतक्यांत असें कळलें की, कुणच्याला स्वतः लिहिता
येत. तेव्हा अर्थात् च त्याची सही त्याच्या हाताने कागदावर करून घेतली. [३०

सावधान निष्कर्ष असा एक निघतो कीं, प्रायः कनिष्ठ जातीचे लोक नांगर, सुरपे, अशी आपली निशानी ऊर्फ खूण करीत. परंतु दुसरा हि एक निष्कर्ष निघतो. तो असा कीं, सहीला हि निशानी ही च संज्ञा आहे व असे. निशानी सही अशी असो असली ह्मणजे साक्षर माणसाशी गाठ आहे असा अर्थ होत असतो. प्रस्तुत कागदात सही निशानी असे शब्द आहेत. तेव्हा हा लिहिणारा कुळंबी होता. हे कागद लिहिणाऱ्या कारकुनाला माहीत होतें, हें स्पष्ट आहे.

वि. का. राजवाडे

७२ हरिराज शेंडे कृत मुद्रलायांचें श्लोकबद्ध भाषान्तरद्वय

—००—

१०] १ हरिराज शेंडे, मुद्रलकर, यांनी मुद्रलभट्टकृत रामायणाचीं दोन निरनिराळीं मराठी भाषान्तरे मला सांपडली आहेत. एक वऱ्हाडांत कारंजे येथें मिळालें, व दुसरे कोंकणांत राजापूर तालुक्यांत देवाच्या गोठण्या नजीकच्या धालवल्ली गांवीं रहाणाऱ्या रा. रा. वामुदेवराव गोसले यांच्या येथें मिळालें. कारंजे एथें मिळालेले भाषान्तर कच्चे व अपरिपक्व असून कवीनें बालपणीं प्रथम च केले असोचें दिसतें. धालवल्लीस मिळालेले भाषान्तर पक्वें व सुरेस असून, कवीनें तें प्रौढ वयांत रचिलें असावे. धालवल्ली येथील प्रतीत रामाय्यावर काकभट्ट नांवाच्या कोण्या शास्त्राणें संस्कृत टीका हि दिलेली आहे. धालवल्ली प्रतीचे आद्यन्त असेः—

आदि

“ श्रीगणेशाय नमः ॥ सीतालतासमासक्तं रामं कल्पमहीरुहं ॥ सकलं
१०] शतिलङ्कायं श्रान्तविश्रान्तिदं भजे ॥१॥ श्रीमदमुद्रलभट्टेन रामचंद्रप्रभोः
कृता ॥ आर्यावृत्तस्तुतिस्तस्या व्याख्यानं क्रियते स्फुटं ॥ २ ॥

अंत

“ हरिः ॐ । इति श्रीविद्वन्मुकुटमहामुद्रलभट्टविरचितं रामायणशतं अष्टा-
धिकं संपूर्णं ॥ ॥ शुभमस्तु ॥

राघवमेघोऽमेघो विद्युत्पीतांबरप्रवरः ॥

जीवनदाता सविता हृदयाकाशे सदा समोल्लसतु ॥ १ ॥

श्रीघनुर्बाणधरं धारं दक्षाननविमर्दनं ॥

प्रकल्लनयनांभोजं भजे दशरथात्मजं ॥ २ ॥

१. त. हवा.

पदार्थयोतनी चैयं दीपिकार्यानुकूलिनी ॥
 काकंभट्टैः सुविधृतां स्वसुखातये सुदा सुदं ॥ ३ ॥
 मार्गशीर्षे सितेऽष्टम्यां सौम्ये थ चिकुती शुभा ॥
 सिद्धेयं दीपिकार्याणां सुदं बहवु सर्वदा ॥ ४ ॥

इति श्रीमहामुद्रलभट्टविरचितश्रीरामार्यास्तवणदार्थदीपिका संपूर्णा ॥ ७९ ॥

समुद्रवसनावर्तिविद्वन्मंडलमूर्तिना ॥

आर्या विरचिता श्रीमन्महासुद्वलसुरिणा ॥ १ ॥

मोदातीरीं विराजे विमल बहुवरं सुद्वल श्रेष्ठ नावं ॥
 पावे सत्पुत्रसौख्या जननिकर जया सेवितां ऐकभावें ॥
 शेंडें तेथील जोशी विबुध बहुभले वेदविद्याविचारें [१०]
 त्या वंशीं कश्यपाचा मुकुटमाणि दिसे माणिकेशवतारें ॥ १ ॥

सत्पुत्र त्याचा हरिराज नामें
 करि रविध्यानविधान नेमें ॥
 करूनि आर्याभ्रम अर्थ त्यानें
 समर्पिला रामपदीं सुखानें ॥ २ ॥
 माता मृता शिशुपर्णी पण वाढवीले
 सद्बुद्धि देउनि मला मग सिद्ध केलें ॥
 तो माणिकेश्वर पिता नमिला मनानें
 भवे करूनि हरिराजकवीश्वरानें ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्महासुद्वलभट्टाचार्यसुरिणा विरचिता रामार्या श्रीमज्जानकी- [२०]
 रमणचरणपरिचरणशीलाः सार्थाः संस्कृतप्राकृतार्थेन समाप्ता ॥ ७९ ॥ ॥

२ कारजे एथील पोथीत शेंडें बद्दल शेठे असा पाठ आहे. परंतु शेंडें हा च पाठ सारा असावा. शेठे हें आडनांव ब्राह्मणांत आढळत नाही. शेंडें हें आडनांव ब्राह्मणांत आहे. गांवाच्या शेवटीं जें मुळीं रहात असत ते शेंडे. कोंकणांत शेंडे चितळे, शेंडे सोमण अशी आडनावें आहेत. शेंडे चितळे म्हणजे गांवाच्या शेवटास रहाणारे चितळे त्याप्रमाणें च शेंडे जोशी म्हणजे गांवाच्या शेवटास रहाणारे जोशी.

३ मुद्रलभट्ट कोण कोठील तें माहीत नाही. हा महाराष्ट्र ब्राह्मण होना, यांत संशय नाही. मुद्रलरामायण ज्या मुद्रलानें केलें तो च जर हा असेल, तर हा

शिवाजी व संभाजी यांच्या कारकीर्दीत हयात असावा. काकंभटांनै पद धंयोतिनी
 टीका विरुति संवत्सराच्या मार्गशीर्ष शुक्ल किंवा कृष्ण अष्टमी बुधवारी संपविली.
 सोम्ये असा पाठ धरून शक १६३२, १६९२ किंवा १७५२ ह्या तीन सालांत
 मार्गशीर्ष शुक्ल किंवा कृष्ण अष्टमीस बुधवार पडत नाही. —तेव्हा पाठ सोम्ये असा
 घरावा. तो धरल्यास शक १६९२ च्या मार्गशीर्ष कृष्ण अष्टमीस सोमवार पडतो.
 तासर्थ काकंभटाचा टीकाकर्तृत्वकाळ शक १६९२ घरावा, परंतु हरिराज केव्हा
 झाला, तें कळण्यास येथ्यात काहीं एक गमक नाही. भाषा अगदीं अलिकडील आहे
 कदाचित् हरिराज हा काकंभटाचा समकालीन असेल. दोन्ही भाषान्तरे मंडळाचे
 संग्रहीं आहेत.

१०]

वि. का. राजवाडे

७३ गोत्र ऊर्फ कुलनाम ऊर्फ आडनांव

पुर्व सिन्नरास मला एक बेपारी साक्षर लाडवंजारी भेटला, त्याच्या बोलण्यांत
 कुलनाम ऊर्फ आडनांव या शब्दाऐवजी गोत्र हा शब्द वारंवार आला. म्हणजे
 ज्याला आपण आडनांव किंवा कुलनाम म्हणतो त्याला तो गोत्र म्हणजे. अपत्य-
 प्रभृति गोत्र, ह्या पाणिनीय सूत्राला अनुसरून तो बोलल्यासारखा दिसला. ह्याचा
 अर्थ असा नव्हे कीं त्याला पाणिनीयसूत्र माहीत होतें. अर्थ इतकाच कीं त्याच्या
 जातींत पाणिनीनें नमूद केलेला संप्रदाय पूर्वापार प्रचलित होता. हा संप्रदाय म्हणजे
 गोत्रनामाला कुलनाम समजण्याचा प्रघात भारतवर्षांत फार प्राचीन आहे. हर्ष-
 चरितावर व्याख्या करणारा शंकर ह्या प्रघाताचा उपयोग करतो. उदाहरणार्थ:-

१०] । अनार्यः पुष्पमित्रः मौर्यं बृहद्रथं पिपेय

(हर्षचरितं—षष्ठः उच्छ्वासः)

यावर शंकर अशी व्याख्या करतो:—

। मौर्यं इति गोत्रनाम ।

तात्पर्य, गोत्रनाम म्हणजे कुलनाम ऊर्फ आडनांव.

वि. का. राजवाडे

७४ दासींचीं नांविं संस्कृतांतून मराठी

इयं चरिताच्या अष्टमोच्छ्वासांत बाणानें दासींचीं नांविं (पृष्ठें २४६, २४७) दिलीं आहेत. त्यावरून मराठींत सालील नांविं आलीं आहेत.

१ कलहंसि = हंशे (एकशेष)	१३ नर्मदे = नर्मदे, नयु
२ सुंदरि = सुंदरे	१४ सुभदे = सुभदे
३ मंगलिके = मंगळे	१५ वसंतिके = वसन्त्ये
४ शबरिके = सवरे, सवरे, शवरे	१६ मुक्तिके = मुक्तये
५ मातंगिके = मंगे	१७ मंजुलिके = मंजुळे
६ वत्सिके = वच्छे	१८ कालिंदि = काळिंदे
७ नागरिके = नागरे	१९ कमलिनि = कमळे [१०]
८ विराजिके = विजे	२० रोहिणि = रई
९ भृंगारधारिणि = भुंगे	२१ अंब = अंबे
१० केतकि = कैके	२२ अंबिके = अंबिके
११ मेनके = मेनके	२३ सीमांतिनि = शेवते
१२ विजये = विजे	

हीं सवें नांविं शूद्रांत महाराष्ट्रांत सध्यां इरडमेव आढळतात.

वि. का. राजवाडे

७५ विमानें व त्यांचा प्राचीन संस्कृत ग्रंथांत उल्लेख

१ विमानांचा उल्लेख भारतादि इतिहास व पुराणें यांतून सहकून आढळतो. यौक पुराणांतल्या प्रमाणें च भारतीय इतिहासपुराणांत विमानांतून देवादि प्रवास करताना [२०] दिसतात. परंतु, हे उल्लेख पौराणिक अतएव कविकल्पित आहेत, अशी शंका सहज च येते. कालिदासादींच्या काव्यांतून देवांनीं पुष्पवृष्टी केल्याचीं वर्णनें सर्वश्रुत आहेत, परंतु, तीं हि काल्पनिक च होत, वास्तविक नव्हत. लक्ष्यार्थ किंवा व्यंग्यार्थ सोडून वाचकांनं भौतिक पदार्थांनीं बनविलेल्या विमानाचा उल्लेख इतिहासाला बहुत उप-योगाचा होतो. पंचतंत्रदिनोपदेशादि नीतिकथांत विमानांचा किंवा जादूच्या गरुडाचा उल्लेख येतो. तो हि काल्पनिक च दिसतो, वास्तविक म्हणवत नाही. म्हणजे

कोणी मनुष्य गरुडावर बसून राजकन्येच्या महालात हवेतून गेला, ही गोष्ट वास्त-
विकांत काढण्यास मन कचरने, उडत्या सतरंग्या, घोडे वगैरे सारखा च हा उडता
मायावी गरुड होता, असें म्हणावे लागतें, तात्पर्य वर्तमान काली ज्या तऱ्हेच्या
यानांना विमान ह्मणून समजण्यांत येतें व ज्यांत यांत्रिक गूढाहून इतर कोणतें हि
यांत्रिक गूढ नसतें, त्या तऱ्हेच्या विमानांचा उल्लेख प्रायः इतिहासांतून, पुराणांतून
व काव्यांतून आढळत नाही. परंतु ह्या विधानाला मला एक अपवाद आढळला,
बाण आपल्या हर्षचरिताच्या सहाव्या उच्छ्वासांत खालील वाक्य लिहितोः—

“आश्वर्यकुतूहली च चंडीपतिः दंडोपनतयवननिर्मितेन नभस्तलयायिना
यंत्रयानेन अनीयत ह्रापि” ।

१०] चंडीपति नांवाच्या राजाला ऊर्फ संस्थानिकाला कोण्या यवनानें आकाशांतून
जणाऱ्या यंत्रयानानें ऊर्फ विमानानें कांठें तरी नेले, असें बाण लिहितो. एथे एवढें
लक्ष्यांत ठेवावयाचें आहे कीं बाण प्रस्तुत प्रकरणांत ऐतिहासिक कालांत अनेक
राजे कसकसे विपत्ति पावले तें सांगत आहे. पौराणिक किंवा काल्पनिक राजाचा
उल्लेख बाण एथे करीत नाही. त्याच्या पूर्वर्ष्या हजार पाचशें वर्षांनील राजांचा
निर्देश बाण करीत आहे. ह्या उल्लिखित राजांकीं कित्येकांचा पत्ता लागलेला आहे
व कित्येकांचा लागावयाचा आहे. परंतु, एवढें निश्चित आहे कीं ह्या राजांपैकीं
प्रत्येक व्यक्ती ऐतिहासिक आहे. प्रत्येकाचा अंत कसा झाला, तें बाणाच्या कालीं
सर्वत्र मत्सूर होतें. म्हणजे बाणाच्या कालीं तत्पूर्वीचा हजार पाचशें वर्षांचा
इतिहास लोकांना माहीत होता असें झालें. ह्या ऐतिहासिक संस्थानिकांपैकीं चंडी-
२०]पति हा एक संस्थानिक होता, झाला एका यवनानें विमानांत बसवून आकाशांतून
कोणीकडे नेऊन टाकिलें तें कोणाला बाणाच्या काळापर्यंत माहीत नव्हतें. आश्व-
यनिं व कुतूहलानें प्रेरित होताना चंडीपति यवननिर्मित विमानांत बसला व विपत्ति
पावला, ही गोष्ट मात्र सर्वतोपेक्षां खाली व तिची जागृत स्मृति बाणाच्या काळा-
पर्यंत होती. सांगण्याचा मुद्दा एवढाच कीं आकाशयानाचा हा बाणरुत उल्लेख
पौराणिक किंवा काल्पनिक नसून, केवळ वस्तुस्थितिदर्शक, अतएव विश्वास्य आहे
ह्याच्या सरेपणाचा संशय येण्याला कांहीं एक कारण मिळत नाही.

२ बाण शक ५२२ च्या सुमारास झाला. तत्पूर्वी केव्हां तरी हजार पाचशे वर्षांच्या
आंत चंडीपति झाला असावा. चंडीपतीचा नक्की काल सांगता येत नाही. तथापि
अदमासनें तो शकाच्या दोनशाच्या वर्षांच्या अगोदर व शकपूर्व एकशेच्या नंतर
३०] कधीं तरी झाला असावा. ह्या तीनशें वर्षांत पंजाबाच्या आसपास यवनांची
ह्मणजे ग्रीकोइव लोकांची हालचाल घरीच असे. तेव्हां प्रथम असा उद्भवतो कीं
हा काली किंवा केव्हां हि यवनांत ह्मणजे ग्रीक लोकांत विमानांचा शोध लागला

होता की काय व आकाशमार्गानें गमन करण्याजोगें विमानकलेचें ज्ञान त्यांच्यात त्या काळीं होते कीं काय ! एकदोन मान्य एन्मायक्लोपोडिया ऊर्फ विश्वकोश पद्मतां असें दिसतें कीं विमानयंत्राचा शोध ग्रीक लोकांस त्या काळीं लागला नव्हता. आतां बाण तर स्पष्ट म्हणतो कीं यवनानें राजाला विमानातून कोणीकडे भेळें न ठेव्हे. तेव्हां ह्या परस्पर विरोधी विधानांची एकवाक्यता कशी लावावयाची ! किंवा ती लागत नसल्यास ह्या दोन विरोधां वचनांतून कोणतें विश्वास्य मानावयाचें ! एकंदरीत साधकबाधक प्रमाणें पाहतां, माझे असें निश्चित मत झालें आहे कीं बाणाचें विधान पूर्णपणें विश्वातपात्र आहे व त्यावरून अशी निष्पत्ति होते कीं त्या काळीं यवनलोकांत ह्मणजे एशिआटिक ग्रीक लोकांत विमानकला, कोणत्या तरी प्रकारची, प्रचलित होती. जड हवेंत विमान दोन तऱ्हांनीं [१०] तरंगवितां येतें. सामान्य हवा उष्णतेनें इलकीं करून विमानाच्या फुग्यांत भरून तें हवेहून इलकें करावयाचें, किंवा हवेहून एसादा इलका वायु फुग्यांत भरून तें कार्य साधावयाचें. पैकीं दोन्हीं तऱ्हा तत्कालीन यवनाना माहीत असण्याचा संभव आहे. त्यांतल्या त्यांत ऊष्णतेनें हवा इलकीं करून फुग्यांत भरण्याची तऱ्हा सहज उपलब्ध असते व फ्रान्सांत सवाशे वर्षांपूर्वीं मॉड-गोलिफ यांनं या च तऱ्हेचा उपयोग केला होता. इतकें सरें कीं युरोपियन शोधकांना यवनाना ही विमानकला माहीत होती कीं नव्हती एतत्संबंधी साधनें जशीं व जितकीं उपलब्ध झालीं तीं व नितकीं झालेलीं नसल्यामुळे त्यांनीं ग्रीकांना म्हणजे यवनाना ही कला माहीत नव्हती असा नकारात्मक निश्चय केला. परंतु, बाणाच्या ह्या निश्चय व विश्वसनीय विधानानें ह्या नकारात्मक निश्चय बदलणें प्राप्त आहे. बाणाच्या विद्या- [२०] यानें असें म्हणावें लागतें कीं बाणपूर्वकालीन यवनाना कोणत्या तरी प्रकारची विमान कला निःसंशय माहीत होती. विशिष्ट प्रकार कोणता होता, तें कळण्यास संस्कृत ग्रंथांत सध्यां तरी कोणतें च साधन मला उपलब्ध नाही.

वि. का. राजवाडे

७६ अजे, अजी

मराठीत म्हतान्या, स्त्रीस संबोधितांना विशेष सलगी असल्यास अजे अशी हाका मारतात व बहुमानानें अजी अशी हाका मारतात. ही हाक मराठीनें सहज च संस्कृतांतून वंशपरंपरेनें घेतली आहे. बाण हवंचरितांत अष्टमोच्छ्वासांत स्त्रियांना संबोधण्याचे दहा पांच प्रकार अर्धा सुद्धा देतो. त्यांत सालील वाक्य आहे—

“ कथं इव महानुभावां एनां आमंत्रये । वस्ते इति अ-
तिप्रणयः । इ. इ. इ. । आर्ये इति जरारोपणम् ।

जरारोपण असता बागाच्या काली वृद्ध स्त्रियांत आर्ये अशी हाक मारीत.
आर्ये चा अपभ्रंश अजे. अजे चा मराठी अपभ्रंश अजे. कुणबी व शूद्र वरांतल्या
म्हातारीला अद्याप अजे अशी हाक मारितात. शिष्ट माझण अजी अशी हाक मारि-
तात. अजे चे अजी रूप शिष्टांनी कसे साधले तें उमगत नाही.

वस्ते=बघे

पुत्रि=पोरी

मूलिके=मुली

१०]

भवति=वाई

मातर=माई

भगिनि=बहिणि, बहिण्ये, बहिनी

बाले=बाळे

बघेरे हाका मराठीने आपली अजी जी संस्कृत तिजपासून घेतल्या आहेत.
हाला बाण साक्ष आहे (निर्णयसागर प्रत, पृष्ठ २४४).

वि. का. राजवाडे

७७ विवेकसिंधु व गुरुचरित्र

मुकुंदराजरुत-विवेकसिंधु व सरस्वती गंगाधररुत गुरुचरित्र या दोन ग्रंथांच्या
रचनाकालामध्ये सुमारे १७५।२०० वर्षांचे अंतर आहे हे सर्वांस माहीत आहेच. परंतु
२०] आज मुद्दाम या दोन ग्रंथांचा एकत्र उल्लेख येथे करण्याचे कारण असे आहे की,
विवेकसिंधूतील व गुरुचरित्रांतील काही ओव्या अगदी सारख्या आहेत. कोठे कोठे
फक्त एक अर्थे अक्षर बदललेले आढळते. अर्थात् विवेकसिंधूतील दृष्टांत हि गुरु-
चरित्रांत घेतलेले आहेत. विवेकसिंधु व गुरुचरित्र या प्रत्येकांतील प्रतिपाद्य विषय
अगदी भिन्न असल्यामुळे पहिल्याचे प्रतिबिंब दुसऱ्यांत सर्वत्र न दिसणे हे योग्यच
आहे. या शिवाय, सरस्वती-गंगाधराने एखादा वेदांतविषयक ग्रंथ रचिलेला अस-
ल्यास त्यांत यापेक्षा कदाचित् बरेच साम्य दिसून येईल असे मला वाटते. माझ्या
लक्षांत आलेले साम्य पुढे सदरवाराने दाखवित आहे. त्यावरून पुढील अनुमान
काढता येते:—

१ सरस्वतीगंगाधर यानें विवेकसिंधूचें परिशीलन विशेष केलें होतें. तें इतकें कीं,

गुरुचरित्र रचताना विवेकसिंधूतील ओवी, शब्द व दृष्टांत वगैरे जसेचे तसे आपोआप त्याचे हातून अगर तोंडून बाहेर पडत असत.

या दोन ग्रंथांतील साम्य व त्यावरून निघणारें अनुमान यापासून कवि-काव्य-संशोधकांस कोणत्या हि दृष्टीनें फायदा होईल काय !

विवेकसिंधु

बालेपणाचे ठेकर ।
जेवी देती जेवणार ।
तेवी तुझ्या स्वरूपाचा उद्गार ।
ते बोलती माता ॥ १ ॥
बाड चातुर्थाथे जीणें ।
ऐसे बोलती शाहणें ।
तरी तेथीचीथे परमार्थुखणे ।
याए कां न व्हावें । ॥ २ ॥
उंसु कीरु दीसे काळा ।
परी वेणें रसाचा गळाळा ।
तेसे बोल आरुष परी झळाळा ।
दीसे बीवेकाचा ॥ ३ ॥
जेथ ब्रह्मरसाची गोडी ।
अनुमवीजे रोकडी ।
तथा बोलाची आवडी ।
साधुजनांसी ॥ ४ ॥
कल्पतरुसी उपमा द्यावी ।
तरी तो कपूतीत्या आर्थातें पुरवी ।
कपुनातीत मेढवी ।
सधुनाथु ॥ ५ ॥
म्हणोनी गुरुसी उपमा ।
असी कवणीं असे महिमा ।
पर्यंचची होये परब्रह्म ।
प्रसाद जयाचेनी ॥ ६ ॥
परोपकाराचेनी संतोषी ।

गुरुचरित्र

तृप्ति झालियावरी ठेंकर ।
देती जैसे जेवणार ।
गुरुमहिमेचा उद्गार ।
बोलतसे अनुभवोनी ॥ १ ॥ [१०]
तेसैं मासैं बोलणे ।
ज्यासी चाड गुरुस्मरणें ।
अंगीकार करणार शाहणे ।
अनुमविती एकचित्तें ॥ २ ॥
ग्रंथ कराल उदास
बांकुडा कृष्ण दिसे ऊस
परि अमृत निघे त्याचा रस
दृष्टी द्यावी तयावरी ॥ ३ ॥
ब्रह्मरसाची गोडी ।
अनुमविती फळें रोकडी । [२०]
या बोलाची आवडी
ज्यासी संभव अनुभव ॥ ४ ॥
कल्पतरुसी द्यावी उपमा ।
कल्पिलें लाभे त्याचा महिमा ।
न कल्पितां पुरवी कामा ।
कामधेन् श्रीगुरु ॥ ५ ॥
म्हणोनी श्रीगुरु उपमा ।
ऐसा कवण असे महिमा ।
पर्यंच होय परब्रह्म ।
इस्त मस्तकीं ठेवूनिया ॥ ६ ॥ [३०]
तो दातार असिल मही ।

पात्र कुपात्र न दये ।
 गुरु मेघ सर्वत्र वरुणे ।
 उदारपर्णे ॥ ८६ ॥
 तयारी पात्रतावीधेरे ।
 स्थिर होये सलोल भुमीके ।
 धेवु ही न न्हाये उदके ।
 जाये नीधोनीया ॥ ८७ ॥
 जी मी संसारसमुद्री बुढाला ।
 तापत्रये बढवामी पोळला ।
 १०] क्रोधामी जळचरी बीसंचीला ।
 जाला अताशोच्यु ॥ ८८ ॥
 झानाचा तारुवी बैसोनी ।
 रुपेचे सुवाये पेलुनी ।
 देवंची तारका होउनी ।
 तारावे माते ॥ ८९ ॥
 अंसी रुपा उपजोनी ।
 बीनवी शीष्य शीरोमणी ।
 मस्तक श्रीगुरुचरणी ।
 न्यसीता जाला ॥ ९० ॥
 २०] जैसें भागलें दोर ।
 पावे घुरवाडीक बांढाड ।
 नेधुनी उठीता धोर ।
 आगची घाली ॥ ९१ ॥
 तुसीया उपकारा ।
 उत्तीर्ण न व्हीजे दातारा ।

... ..

... .. ॥ ९२ ॥

मग बोलीला तो योगीद्र ।

बा रे तू पूर्णचंद्र ।

३०] माझा बोधसमुद्र ।

उल्हासीला तुंवा ॥ ९३ ॥

तुवा माझासुख लाधलें ।

जैसा मेघाचा गुण वाही ।
 पर्जन्य पडतो सर्वांठाई ।
 रुपासिधु ऐसा असे ॥ ९४ ॥
 न्याताचे पात्रानुसार ।
 सगिन साक्षी एक धोर ।
 सलोल भूमी उदक स्थिर
 उन्नती उदक नाहीं जाणा ॥ ९५ ॥
 तापत्रयार्मात पोळलों ।
 मी संसारसागरीं बुढालों ।
 क्रोधादिजळचरीं वेष्टिलों ।
 अज्ञानजाळें वेष्टुनिर्णा ॥ ९६ ॥
 ज्ञाननौकी बैसवोनी ।
 रुपेचा वायु पालाणुनी ।
 हृदे तारक करुनी
 तारावे माते ॥ ९७ ॥
 ऐशिया करुणावचनी ।
 विनवीतसे नामकरणी ।
 मस्तक सिद्धाचिया चरणी ।
 ठेविता झाला पुनः पुनः ॥ ९८ ॥
 सुधेनें पीडिलें दोर ।
 जैसें पावे तृणविदार ।
 त्यातें होय मनोहर ।
 न वचे तेथोनि परियेसा ॥ ९९ ॥
 ऐशा तबोपकारासी ।
 उत्तीर्ण न व्हावें वंशोवंशी ।

... ..

... .. ॥ १०० ॥

मग काय बोले योगीद्र ।

बा रे शिष्या तू पूर्णचंद्र ।

माझा बोधसमुद्र ।

कैसा तुवा उल्हासविला ॥ १०१ ॥

तूतें मझासुख लाधलें ।

जें गुरुदास्ये फळलें ।
 परमहंस आनुभवलें ।
 तुज स्वानुभवे ॥ ३६ ॥
 ऐसी शिष्याची विनंती ।
 ऐकोनी गुरु काये बोलती ।
 तें श्रोता आवधारावें चीन्ती ।
 म्हणे मुकुंदराज योगी ॥ ३७ ॥
 ओंके शिष्यचूडामणी ।
 धन्य धन्य तुसी वाणी ।
 आठवे जेथीचा प्रभू ।
 परमपुरुष ॥ ३८ ॥

पीतयाचे रेत ।
 मातेचे शोणीत ।
 जननीगर्भी होणें मीश्रीत ।
 स्तकाळीं ॥ ३९ ॥

 पांचे आहोरात्रे होये सुढालु ।
 बुध्दुदाकार ॥ ४० ॥

गुरुदास्यत्व फळलें ।
 परमहंस अनुभविलें ।
 आजिचेनि तुज आतां ॥ ३६ ॥
 ऐसी शिष्याची विनंती ।
 ऐकोनी सिद्ध काय बोलती ।
 साधु साध तुसी भक्ती ।
 प्रीती पावो गुरुचरणीं ॥ ३७ ॥
 एक शिष्यचूडामणी ।
 धन्य धन्य तुसी वाणी ।
 आठवतसे तुझ्या प्रभू ।
 आपिमध्यावसानक ॥ ३८ ॥

मातेचें शोणित पित्याचें रेत ।
 संपर्क साला जननीगर्भात ।
 जेसें भ्रुवर्ण असे कळत ।
 पांच दिवस बुध्दुदाकार ॥ ४० ॥

विवेकसिंधूतील वरील उतारे मजजवळच्या एका जुमाट इस्तिलिखित प्रतीवरून घेतलेले आहेत व गुरुचरित्रातील उतारे छापील प्रतीवरून घेतलेले आहेत. प्रत्येक ओवीच्या शेवटीं दोन आंकडे आहेत त्यापैकीं रेखेवरील आंकडा अध्यायाचा असून सालचा आंकडा त्यातील ओवीचा आहे.

मं. ना. मुजुमदार [२०

७८ कपिलानिर्णय

यथनामः—कपिलानिर्णय । कपिलापदशक्यार्थनिर्णय ।

यथकारनामः—सिद्धगुणाकरपंडित

लांबीरुंदीः—६३ इंच × ३३ इंच

पृष्ठेः—७ × २ संपूर्ण

पंक्तिः—द्वयपृष्ठास १० ते १२

अक्षरः—महाराष्ट्री बालबोधी अर्थाचीन

विषयः—कपिला गाईचें लक्षण

ग्रंथरचनाकालः—शक १७०० सुमारे

ग्रंथलेखनकालः—शक १७५० सुमारे

कागदः—ईंग्रजी बंदरी

स्थळः—पुणे शहर

भाषाः—संस्कृत गद्य

आद्यः—श्रीगणेशायनमः ।

श्रीपरब्रह्मणे ।

१८] सुश्रीमद्रघुनाथाव्हाबाजीरावमुदे मया ।

कपिलापदशक्यार्थनिर्णयो लिख्यतेऽधुना ॥ १ ॥

अंतः—श्रीरघुनाथाव्हाबाजीरावमुदे विचार्य धर्मशास्त्राणि ।

सिद्धगुणाकरराचितः कपिलकपिलोऽस्तु तत्तुष्टयै ॥ २ ॥

इति कपिलानिर्णयः समाप्तोऽयं ॥ ३ ॥

पापक्षालनार्थं रघुनाथ बाजीराव ऊर्फ दादासाहेब यांनीं सिद्धगुणाकरपंडित याजकडून कपिलादान करण्याकरितां कपिला गाईचें शास्त्रोक्त लक्षण काय कसाचें त्याचा निर्णय करविला आहे, कोणत्या पापाच्या क्षालनार्थ हा निर्णय करविला त्याचा निश्चित उल्लेख ग्रंथांत नाहीं, ग्रंथ श्रीमंत चंद्रचूड यांचे संपादनातील आहे.

शं. ना. मुजुमदार

२०]

७९ कपिलानीर्णयकार सिद्धगुणाकर

पंडित कोण ?

१ भा० इ० सं० मंडळाच्या शके १८३४ च्या अहवालांत प्रभू-प्रकरणीं दोन निवाडपत्रें छापिलीं असून, त्यांपैकीं शके १६७१ आषाढ शु० ५ चे पडिलें निवाडपत्रांत, श्रीवाराणसीक्षेत्राहून आलेल्या पांच पंडितांचीं नांवि आहेत. या पांच पंडितांपैकीं पहिल्याचें नांव 'गुणाकर पंडित' असें दिलें आहे. त्या गुणाकर पंडिताविषयीं त्याचे विद्यमान वंशजांकडून अशी माहिती मिळते कीं, त्याचे पाठण्यातील नांव वेगळेच असून, उपनाव काटे असें होतें. पुढें त्याच्या गाड्या विद्वत्सेमुळें त्यास (गुणानामाकरः) 'गुणाकर' अशी बहुमानाची पदवी मिळाली.

२८६]

त्यास गुणाकर पंडित ह्या नावानें च संबोधण्यांत येत असे. शाहूमहाराजांची त्यांचि. वर फार रुपां असे. पुढें त्यांचे वंशज हि आपलें उपनाव पंडित असें च लावूं लागले. पंडितगुणाकराचे वंशज सांप्रत फत्तापूर, जि० सातारा येथें नांदत असून, गुणाकरपंडितानें संपादिले जाह्मागरीचा उपभोग घेत आहेत.

२ मास स्नेही श्री० मुजुमदार यांनीं सिद्धगुणाकरपंडित यांनीं श्री० रघुनाथराव दादासाहेब पेशवे यांचे आज्ञेवरून रचिलेल्या 'कपिलानिर्णय' नामक संस्कृत ग्रंथ ग्रंथासंबंधानें एक टांचण मेडळास सादर केलें आहे. सिद्धगुणाकर-पंडिताचा ह्या ग्रंथ श्री. दादासाहेब पेशवे यांचे आज्ञेवरून रचिला गेल्यामुळे, त्याचा रचनाकाल ठोकळ मानानें वसविता येतो. शाहूमहाराजांच्या रुपेंतील गुणाकर पंडित ह्या ह्या वेळीं हयात होता. तेव्हां त्यानें च कपिलानिर्णय रचिला असल्याचा संभव आहे. [१०] दुसरे मासेंत सांगवयाचें म्हणजे फत्तापूरकर पंडित -राण्याचा मूळ संपादक जो गुणाकर-पंडित त्यास च सिद्धगुणाकर म्हणत असून, त्यानें च ह्या ग्रंथ रचिला असें असण्याचा वराच संभव आहे. अर्थात् मासें हें अनुमान आहे, माहवा ह्या अनुमा. नास सिद्धांताचें स्वरूप घेण्यास ह्याहून पुष्कळ च माहिती पाहजे आहे. संतोष कांनीं ती पुढें आणण्याचें श्रेय घ्यावें, एवढ्याकरितां मी आपली शंका मीन मीन च त्याजपुढें ठेवीत आहे.

पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन

८० आमच्या प्राचीन ग्रंथांची लिपि कशी ?

मोडीचें अथवा मोरीचें विवेचन 'आर्यलिपींत' करीत असतां माहली अथवा 'देव लिपि' हचें उपलब्ध असें स्वरूप मोरीचें अथवा मोडी हें आहे असें मी प्रति- [२०] पादन केलें आहे. आर्य संस्कृताासून प्रत्यक्ष निघालेली जी प्राकृत लिचें आवि- ष्काररूप ही 'मोरी' व महर्षि पाणिनि यांनीं जिला संस्कार दिला आहे अशा संस्कृताचें मूर्तरूप ही 'देवनागरी' (अथवा बालबोधी), या वरून एक गोष्ट मलांत येईल कीं देवनागरी व मोरी ह्या मूळांत एक च परंतु साफसूक केलेली मोरी ती देवनागरी इतका च काय तो भेद.

या च विषयासंबंधी गेल्या संमेलनाचे मीं वेळा मोरी व देवनागरी यांचा तोल- निक रिचार करीत असतां देवनागरीतील अंगभूत असलेल्या उभ्या रेखेवरून, नाग्यावरील आडव्या रेखेवरून आणि इतर कारणावरून मोरीहून देवनागरी ही अवांचीन आहे असें प्रतिपादन केलें असतां त्यावेळीं हजर असलेल्या एका सन्मा-

मनीष मित्रानें मला प्रश्न केला कीं देवनागरी जर अर्वाचीन तर मग आमचे पुराण ग्रंथ कोणत्या लिपीत लिहिलेले अ !.

त्या प्रश्नाचें उत्तर त्यावेळीं मला ६ आलें नाहीं. माझा शोध अपूर्ण म्हणून त्यावेळीं मला माझ्या मित्राची व एका दृष्टीनें सर्व मंडळाची जिज्ञासा अतृप्त ठेवावी लागली. आज त्या प्रश्नानें उत्तर देण्यास मला साधन उपलब्ध झालें आहे.

हें साधन माझ्या श्रमाचें फल न० . ज्या विद्वानाचा मला येथें सहवास आहे व ज्याच्या ज्ञानाचा मला वेळोवेळीं अत्यन्त उपयोग होतो, अशा रा. पाठक, उपनावाच्या सुप्रसिद्ध वैयथाकरणाच्या वाचनांत जें काय आलें तें त्यांनीं मज कडे पाठविलें व तें मी किंचित् विस्तारपूर्वक आपले पुढें ठेवीत आहे. तेव्हां या शोधाचें सर्व श्रेय १०] विद्वन्मान्य पाठक शास्त्री यांस आहे.

पद्मपुराणांतल पाताल संघात 'पुस्तक व लिपि' यांचा उल्लेख झालेला आहे. त्यावरून त्याकालीं 'तालपत्रांचीं' पुस्तके असून तीं देवलिपीत लिहिलेलीं असत व ग्रंथोपजीवी जे आहेत, त्यांनीं असल्या ग्रंथांचें च पूजन करावें वगैरे तेथें मजकूर आहे. ही जी 'देवनागरी' म्हणून लिपि म्हटली आहे तिच्यातील, प्रणव, आकार, इकार व उकार कसे असतात त्यांचें हि वर्णन तेथें दिलेले आहे. त्या वर्णनावरून 'देवनागरी' लिपीच्या प्राचीन स्वरूपाचा निर्णय लागतो.

ते श्लोक असेः—

- श्री तालपत्र लिखितं देवालेप्यन्वितं शुभम् ॥ ३ ॥
 बन्धाद्यन्ति प्रचंपट्टपुगुलात् प्रणवाक्षरम् ।
 २०] प्रायूर्ध्वं रेखयोः प्रान्ते प्रणवस्याग्रयोजिका ॥ ४ ॥
 रेखैका तु भवेदेवमकारस्तस्य पार्श्वतः ।
 शिरोभागमुपक्रम्य सकोणाधः प्रलम्बिनी ॥ ५ ॥
 आकारः स हि विज्ञेयः पट्टिकादक्षरेखया ।
 वामे षड् वक्रबिन्दु द्वावेकार इति कीर्तितः ॥ ६ ॥
 तस्य वामशिरोलेखा लम्बिन्या ई उदाहृतः ।
 सर्वाक्षरे शिरोरेखा अवका प्रणवं विना ॥ ७ ॥
 तस्यां तु लम्बरेखा स्यात्तदन्ते च लवित्रवत् ।
 उकारः स हि विख्यातो लवित्रद्वयतस्तद् ॥ ८ ॥
 एवमन्यानि सर्वाणि ह्यक्षरण्याह भारती ।
 ३०] लिप्यनयैव लिखितं पुराणं तु प्रशस्यते ॥ ९ ॥

(अध्याय १००)

या श्लोकांचा अर्थ शास्त्रीबुधानीं दिला आहे तो जशाचा तसा च येथें देतोः—

३४ विस्तृत रेशमी वस्त्राच्या दशेच्या गांठीजवळील दोन दोऱ्यांची आकृति काढून त्या दोन रेषांच्या उजवे बाजूने वर्षपर्यंत जाणारी एक रेष जरा वांकडी ओढावयाची म्हणजे ३४ ची आकृति झाली.

अ यांतील एक रेष म्हणजे प्रणवाक्षरांतील रेषांपैकी एक रेष सरळ म्हणजे उभी लिहून तिच्या डाव्या अंगास शिरोभागापासून सालपर्यंत एक रेष लिहावयाची मात्र तीत मध्ये एक कोण आला पाहिजे. जो आकार होईल तो, अ.

आ अशा तऱ्हेने बनलेल्या 'अ'च्या जवळ पाठीच्या उजवे बाजूने दुसरी एक रेष (उभी !) लिहावी म्हणजे 'आ' कार झाला.

इ पाठीच्या डाव्या बाजूस सहाचा आंकडा लिहून त्यात दोन वांकडे [१० बिन्दू लिहावे म्हणजे 'इ' स्व इ ' झाली.

ई वरील न्हस्व इ या अक्षराची च शिरोभागावरील डावी रेष लांबविली म्हणजे दीर्घ 'ई' हे अक्षर बनते.

उ सर्वाक्षरोत्पादक जें प्रणवाक्षर त्यांतील शिरोभागाची सरळ रेष घेऊन ती थोडी लांब लिहावी व तिच्या सालच्या टोंकास कोयत्यासारखी आकृति जोडावी म्हणजे न्हस्व ' उ ' होतो.

ऊ वरील न्हस्व उ काराच्या रेषेच्या शेवटच्या टोंकास दोन कोयत्यांची आकृति काढली म्हणजे तो दीर्घ ' ऊ ' होतो.

अशा रीतीने इतर सर्व अक्षरें सरस्वतीने सांगितलीं. या च लिपीत लिहिलेलें पुराण श्रेष्ठ होय. [२०

दुर्दैवानें उतारा कार लहान आहे. 'अशा रीतीने' असें म्हणून यंधकारांनीं जर आपलें विवरण धांवविलें नसतें तर व्यंजनाच्या काहीं आकृती तरी आपणांस उपलब्ध झाल्या असत्या, असो. अहित त्या स्वराकर्तावळन हि आपणांस अनुमान काढण्यास पुष्कळ सवड मिळालेली आहे. तेव्हा श्लोकांच्या धोरणांनं या स्वराकृती कशा होतात तें पाहूः—

३४

रेशमी वस्त्राच्या दशेच्या गांठीजवळील दोन दोऱ्यांची आकृति म्हणजे ४—४ अशी व्हावयाची. किंवा इत्येकत्रांतील 'अ' काराची जशी आकृति आहे तशी . या दोन्ही आकृती मूलतः एक च आहेत असें थोड्या विचारांनीं दिसून येईल. [३०

या 'अ' कारापैकीं फक दोन रेखा घेऊन त्याचे उजवे बाजूने एक किंचित् बांकडी उभी रेख ओढावयाची म्हणजे 'प्रणवाक्षर' झाले. तें असें

नुसत्या श्लोकावरून ही आकृति सिद्ध करतां आली सरी, परंतु त्या श्लोकाचा अर्थ बरोबर न कळल्यानें कदाचित् कांहीं चुकी हि झोण्याचा संभव आहे. परंतु या प्रणवाक्षरीशीं अत्यंत साम्य असलेलें प्रणवाक्षर आपणांस पूर्वीं एके ठिकाणीं पहाण्यास मिळालें आहे व तो ॐ कार कां व कसा याचें स्पष्टीकरण हि मीं एका लेखांत केलेलें आहे.

रा. राजवाडे यांनीं मंडळापुढें श्रीवाग्भट्टकृत 'अष्टांग संहिते'च्या शक १४ शें मधील त्यांस उपलब्ध झालेल्या प्रतीवर एक निबंध वाचला व सदरहू ग्रंथांत आरं- १०] भी कांहीं आकृती दिल्या आहेत त्या हि मंडळा पुढें त्यांनीं प्रत्यक्ष मांडल्या. (पहा अहवाल शके १८३४ पृष्ठ १५०)

त्या आकृतींचा अर्थ काय याबद्दल हि मीं मंडळापुढें एका निबंधांत स्पष्टीकरण केलें आहे (पहा पृष्ठ २७३)

या आकृतींत प्रणवाक्षराची जी आकृति आहे तिचें व वर दिलेल्या आकृतीचें अत्यंत साम्य आहे.

शंका मला एक च आहे ती ही कीं या आकृतींत 'अ+उ' हीं दोहीं अंशें येतात परंतु 'म' काराचा समावेश केलेला. येथें मला दिसत नाहीं. यामुळें श्लोकाचा केलेला अर्थ कदाचित् चुकीचा असावा अशी शंका येते.

उत्तरें अक्षर अकाराचें.

२०]

'अ'

पूर्वीं मीं दाखविल्या प्रमाणें या 'अ' काराची परंपरा अशी:—

अ = अ = अ = अ

ही च आकृति येथें दिलेल्या श्लोकावरून सिद्ध होते, ती अशी:—

प्रणवाक्षरीतील दोन रेखांपैकीं एक रेख उभी लिहून | तिच्या डाव्या अंगास

वरपासून सालपावेतों एक सकोण

रेख काढावयाची

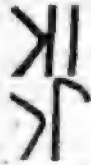
म्हणजे

'अ' कार झाला.

२१०]

आ

अ काढता आल्यानंतर इहो ज्याप्रमाणे 'आ' काढणे सोपे आहे त्याप्रमाणे च पूर्वी हि होतें असे स्पष्ट दिसतें. एका अधिक उभ्या रेघेनें दीर्घोच्चार दर्शविण्याची पूर्वी हि—पद्मपुराणांतिल वर दिलेल्या श्लोकाच्या रचनाकारांनी तरी निदान—पद्धत होतीसे दिसतें. या बाबतींत संशय इतका च कीं इहो प्रमाणे 'अंगभर' काना दावयाचा कीं आज पर्यंतच्या समजुतीप्रमाणे डोकीवरील आडवी रेघ उजवे बाजूस किंचित् साली वाकडी करावयाची ! म्हणजे

असा काढावयाचा कीं

असा काढावयाचा !

या ठिकाणीं आणखी एक विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे ती ही कीं, [१०] या पद्मपुराण (आंतलि विशिष्ट भाग) रचनाकारांनी,

आकार दर्शक काना कोणीकडे काढावयाचा हें दर्शविण्यांत दोन गोष्टींचा उल्लेख केलेला आहे. एक पाटीचा व दुसरा उजवे बाजूचा.

पाटीचा उल्लेख केला असल्यानें, ' धूलिकाकलक ' किंवा जिला आपण धूळपाटी म्हणतो, तिचा प्रचार त्यावेळीं सरास होता, असें उपड होतें.

काना उजवे बाजूस काढावयाचा असें निखून सांगण्यांत 'मात्रा ' इहो बहुदा-प्राचीन संघांत उपलब्ध होते त्याप्रमाणे अक्षराच्या डाव्याबाजूस साली कन्यासा-रखी देण्याची पद्धत असावी असें दिसतें.

इ

डाव्या बाजूस सहाचा आंकडा काढून त्यापुढें तिरपीं दोन टिबें दिलीं [२०] असतां ' इ ' कार पूर्ण होतो.

पूर्व चालुक्य, पश्चिमचालुक्य व केळ, यावेळचे आंकड्यांच्या ज्या आकृती मजबूत आहेत त्यावरून सहाचा आंकडा त्या कारांनी इहोप्रमाणे च होता. त्यापुढें तिरपीं दोन टिबें दिलीं म्हणजे ती आकृति **६** : अशी होते. तेव्हां **इ = ६** :

या 'इ'चे स्वरूपाबद्दल थोडा जास्त विचार करूं—

आतां पावेतो ज्या 'इ' आपणांस माहीत आहेत त्या या तऱ्हेच्या आहेतः—

॥, ॥, ॥, ॥, ६, ॥,

या आरुतीतील पहिली व दुसरी आरुति [अशोककालीन मौर्यांतील म्हणजे ब्राह्मीतील आहे. पांचवी व सहावी आरुति : हि वरच्या अर्वाचीन म्हणजे गुप्तकालीन आहे. तिसरी व चौथी हि वरी व अर्वाचीन म्हणजे शक ५००-६०० चे सुमारास उपलब्ध होणारी आहे.

पद्मपुराणात जी 'इ' दिली आहे ती गुप्तकालीन आहे हें उघड आहे. या एकाच गोष्टीने कांही अधिक विचार सुचतात त्यापैकी थोडेंसे येथे नमूद करतो.

(१) मौर्या ही ब्राह्मीचें पूर्वरूप असून तिचें पद्मपुराणात दिलेलें रूप मौर्या अगर पुरातन मोडीहून कदाचित् अर्वाचीन असण्याचा संभव आहे; अथवा,

(२) एकाहून अधिक लिपींतील अक्षरें मौर्य अशोकाचें व वेळीं जर लिपींत होती तर नग गुप्ताचें वेळेच्या इच्या आरुतीत व मौर्याचें वेळेच्या 'इ'कारात [१० असलेला फरक कदाचित् भिन्न वर्णामुळे असेल, एकाच वर्णाच्या भिन्न संस्कृतीमुळे नसेल.

(३) या दोन भिन्न आरुतीत सरोसर ब्राह्मीचें रूप कोणतें हें सांगण्याची आज साधनें उपलब्ध नाहीत.

(४) आंकड्यांचा निर्देश केला असल्यानें अंक हे लिपीहून प्राचीन असतील असें जरी खरें आहे तरी तीन आंकड्यांपावेतोच प्रथम अंक होते हें जें कित्येकांचें ह्मणणें आहे तें कितपत सुयुक्तिक होईल !

(५) या च 'इ' चें रूप हल्लींच्या कानडींत उपलब्ध होतें यावरून 'आर्य-लिपीत' जें मी पूर्वी म्हटलें आहे की 'इळेकन्नड' ही ब्राम्हीचीच शाखा आहे; तेंच योग्य आहे. [२०

इ

या अक्षराचढल विशेष लिहिण्याची अवश्यकता नाही.

उ

सर्वाक्षरोत्पादक जो 'प्रणव' त्याची सरळ रेच घेऊन त्यास सालचे टोंकास एक कोयत्याची आरुति लावावयाची ह्मणजे 'उ' झाला $उ = \text{L}$

या श्लोकांत एक दोन गोष्टी महत्वाच्या आहेत ह्मणून त्यांचा येथें निर्देश करून ठेवणें योग्य होईल.

१ 'सर्वाक्षरोत्पादक' असें प्रणवा ला विशेषण दिलें आहे. याचा दोन प्रकारचा अर्थ होईल. एक प्रणवाच्या आरुतीपासून सर्व अक्षरांच्या आरुतीची

उत्पत्ति आहे असा, दुगा प्रणवाच्या उच्चारणासून सर्व वर्णांचा उच्चार असा त्यांच्या युक्तयुक्तेचा विचार श्रोत्यांनी आपणच करावा.

२ दुसरी एक गोष्ट महत्वाची आहे ती अशी की लघिच या शब्दाने सूचित जो कौयता तो आजच्या आकाराचा घेतला तर उ ची अरुति 'उ' अशी इह्याच्या आकाराचीच होते. परंतु प्राचीन 'उ' मी वर दिला त्या आकाराचा आहे. (L)

तसेच हा कौयता कोणते बाजूस लावावयाचा याचे श्लोकांत स्पष्टीकरण नसल्याने ऽ, L अशा दोही आकृतींचा उ होऊ शकेल.

ऊ

बाबडूल जास्त लिहिणें नकोच.

[१०]

'आर्यालिपीत' मी पूर्वी नमूद केल्याप्रमाणे मोर्बातील, मोडीतील, अधवा ग्रामीतील 'ऋस्य दीर्घ' हे द्वित्वावर अवलंबून आहे. आधुनिक बालबोधी प्रमाणे डाव्याउजव्या बाजूवर नव्हे ही गोष्ट वरच्या उताऱ्याने जास्त स्पष्ट झाली हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

गो. का. चांदोरकर

८१ शिवकालीन शास्त्री व पंडीत

१ शिवकालीन धार्मिक व सामाजिक हालचालींचा इतिहास अवगत होण्यास तत्कालीन धार्मिक व सामाजिक निवाड्यांचे संशोधन व प्रकाशन होणे अत्यंत आवश्यक आहे. धार्मिक व सामाजिक निवाडे आज्ञापत्रे वगैरे तत्कालीन शास्त्री-पंडितांच्या वंशजांकडे सांपडण्याचा बराच संभव. राजापूर येथील संस्कृत पाठशाळे- [२०] तून 'श्वेतवीजातिधर्मनिर्णयः' नावाच्या एका निवाड्याची नकल मिळाली. ती जशीची तशी संशोधकांस सादर करीत आहे. हेतु हा की ज्या शास्त्रीपंडितांची नावे यात आली आहेत त्यांच्या वंशजांकडे निवाडे मिळविण्यास संशोधकांस सोईच जावे.

२ सातवा श्लाक संपल्यानंतर शिवरायांच्या राजशासनातील एका प्रघाताचे संकीर्तन केले आहे ते सर्व शिवभक्तांचे मनांत निरनिराळे विचारतरंग उत्पन्न करील या बद्दल माझी पूर्ण साखी आहे.

३ शिवरायाच्या प्रशस्तीपर असलेले सात श्लोक सर्व शिवभक्तांनी कंठी धारण करावेत अशी भाषी शिकारस आहे.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीसीतारामचंद्राय नमः ॥ स्वस्ति श्रीमत्पंचधाभ्यस्तत्राप्यु-
दितसदाचारचरणेषु जैमिन्यान्नातमहाशास्त्रपारावारानेकधुरीणेषु दृग्गंधधाननाम्ना-
विभूतानेकतर्ककल्पपादपनिविडारण्यानीककंठी (सिंह) रवेषु क्षोणीभरोद्वहनाल्लक्ष्मी-
जकुंभीनसैकनाथजिह्वायुग्माभिपूणाननविषमसमुद्गीर्णवर्णरत्नावलो भ्राजत्सानुशास्त्र-
गिरिभिदुरधिषणेषु महामुनिकपिलाचार्योदितविद्याचुंचुषु सांख्यशास्त्रकुशलसंख्यावद-
यधेषु महानुभावयाज्ञवल्क्याद्यनेकस्मृतिव्याख्यातृविज्ञानेश्वरमाधवादिरक्षितानां नि-
बंधालोकनप्रत्यक्षीभूतानेकलोकाचारपथेषु रुष्णद्वैपायनास्यकमलनिस्तुतवेदांतशास्त्रा-
१०] धीत्यधिगतपरमार्थेषु राजन्वद्रजतपुरकांता.... पानुरस्थसमस्तकरहाटजातीय-
ब्राह्मणेषु राजापुरप्रांतस्थसंगमेश्वरप्रांतस्थसौरपाटणस्थसंदलप्रांतस्थलोजेप्रांतस्थसैतव-
देप्रांतस्थमुजुकुंदीनीरस्वरुष्णातीरस्थकरवीरस्थककुधतीतीरस्थसमस्तब्राह्मणानुष्ठिताने-
कसाष्टांगनतिततयो विलसंतु। कोधीसंवत्सरमाधवशुक्लपक्षतृप्तमास्माकाने भावुकमव-
बुध्य भवदीयभष्यलेखनेनास्मानंदधिनुमहंथ । विशेषस्तु श्रीमाद्विस्तत्रत्योदंतपत्री दूतो-
स्मान्नेषितः तं गोचरीरुत्पातितरीतरस्मः स पत्थं पुरा देशकालविप्लवेनात्रागतानां कति-
पयानां राजापुरपट्टणदेशीयानां कौंकणामिधानदधतां शेणवाति प्रसिद्धानां कोधर्मः कांद-
गाचार इति केचनात्र भृशमाक्षिपंत्यस्मान् अतः एतज्जातीया जनास्तत्र भूरिशो विद्यंते
तेषां पूर्वपरंपरागत आचारो यथा वर्तते तथा लिखित्वा प्रेषेलिमस्तेनैवाचारपथेनैतावर्त-
यिष्यामः इति । तदुत्तरं तु

२०] अस्ति प्रशस्तविभवोपगतप्रशस्तिविस्तारिणी भुवि शकाधिपराजधानी ॥
राजापुरीति विदिता नगरीमतल्लिपल्लीव भाति पुरतस्त्रिदिवोऽपि यस्याः ॥ १ ॥

तस्यामभूद्विमलरामकुलांबुराशाबुयत्प्रभूतशुभकर्तिवनप्रकाशः ॥

लोकैः सदा हृदि धृतो गुणसांनिविष्टः श्रीशाहजीति नृपातिर्भुवनैक (शाह) रत्नम् । २ ॥

तस्यात्मजः शिव इति प्रथितप्रभावः सिद्धांगनाजनसमाजसमिद्धकीर्तिः ॥

दाने यमः सुकृतिनां क्षिपति स्म दैन्यं सैन्येन वैन्यसदृशः प्रतिभूयतीनाम् ॥ ३ ॥

यस्मिन्नाधारणधैर्यशौर्यमांभीर्यसौंदर्यगुणैकधुर्यं ॥

गिरीन्द्रभीमानुजसिंधुराजस्मराश्च साधारणतां भजंते ॥ ४ ॥

दानाय द्रविणार्जनं जनपरित्राणाय वीरव्रतं

सत्याय प्रियभाषणं हरिपदध्यानाय चेतःस्थितिः ॥

३०] यत्सक्येन च चक्रवर्तिपदवीं याता नृपा भूरिशो

दिहीन्द्रः क्षयमाप यस्य कलहाल्लेकेशतुल्योपमः ॥ ५ ॥

असौ शिवाजी रुचिरेण धाम्ना नाम्ना च रूपेण च संगतार्थः ॥

शेषातुरे चक्षुषि यद्विपक्षो नितान्तकांतरसमाश्रितोऽभूत् ॥ ६ ॥

विश्राणनेषु व्यसनं यदीयं विद्याप्रसंगेषु विनोदसौख्यम् ॥

यस्यावदात्तं च यशोवितानं दिग्मंडलीमंडपमातनोति ॥ ७ ॥

अयं शिवाजीराजा राज्यं प्रशास्तस्ववर्णाश्रमेतराद्योनिवृत्तिधर्मालिंघासकरेण वर्त-
यन् कदाचिद्विद्वत्क्षया स्वजनपदान्तसह्यप्रदेशवासिनः श्वेतवीति प्रसिद्धान् द्विजवेष-
धरान् क्षेत्राजीवान् नानाविधान्युपायनान्यादाय राजदिदृक्षया समागतान् एतान् को-
कणान्द्रुष्ट्वा राजनिकटवासिनः सभ्यान्वंडितानेतद्देशीयभूधर्माधिकारिणश्च एषा यो
धर्मः कीदृगाचार इति समपृच्छत् । तत्र सभायां स्थिताः पंडिताः । मागाभट्टस्वनूचानो
विगमागमवित्तमः । सभायां शृंगुमे राज्ञः सुधर्मायां यथा गुरुः ॥१॥ दीक्षितः शितिः [१०
कंठश्च रघुनाथो बुधाधिपः । कवीन्द्रः परमानंदो महादेवश्च पंडितः ॥२॥ प्रभाकर
उपाध्यायस्तथा श्रीरंगशास्त्रिणः । नृसिंहशास्त्रिणश्चाथ भट्टविश्वंमरोऽपि च ॥३॥
अपाचितमहादेवः पंडितायथो विनायकः । सोमनाथो जगन्नाथो भट्टविष्णुस्तथैव
च ॥ ४ ॥ भूगोपालाभिषोऽनंतोपाध्यायः पंडितापणीः । शेषोपाख्यमहादेवः का-
शीस्थाः पंडिता अमी ॥ ५ ॥ सर्वशास्त्रांशुषेः पारट्खानो वेदपारगाः । विद्वितानुष्ठि-
तिरता निषिद्धानां च वर्जकाः ॥६॥ रुष्णागोदावरीनिष्ठाश्च यद्गो बुधाः । स्थिता नृप-
सभे तत्र तथैतद्देशवासिनः ॥७॥ धर्माधिकारिणोत्पथधर्मशास्त्रार्थकोविदाः ॥ तत्र धर्मा-
धिकारिलक्षणं इष्टापूर्तं व्रतं प्रायश्चित्तं ज्योतिषमेव च । पुराणं प्राडिपाकत्वं राष्ट्रधर्म-
निरीक्षणं ॥ अष्टधर्मस्य तत्त्वज्ञो नृपेणाधिकृतश्च यः । धर्माधिकारी विमेशो ब्रह्मर्षि-
प्रभुर्हि सः ॥ अथोपाध्यायलक्षणं । तत्र मनुः ॥ एकदेशं तु वेदस्य वेदांगान्यथवा पुनः ॥ [२०
योऽप्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ स गुरुयः क्रियाः कृत्वा वेद-
मस्मै प्रयच्छति । उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ एकदेशमुपाध्यायकस्त्विग्यज्ञ-
रुच्यते । वेदस्यैकदेशं संहितामाह्वयं वा धर्मार्थमध्यापयति अपरिभाषितवृत्त्यभिज्ञा-
नेन च पूर्वोक्तमध्यापयति एते त्रयोऽप्युपाध्याया इत्यर्थ इति मदनपारिजाते ॥

राजापुरमति तु धर्माधिकारिणो गुर्जरोपनामकाः शिष्टा विद्यन्ते तथा तेषां *ताम्र-
पत्रेषु आचंद्रार्कमहीधरान्वयभूतामात्राज्ञाः शस्त्रना... नैधुबगोत्रगुर्जरभुवां भूदेवपू-
ज्यात्मनां । आचारादिषु देशमान्यपदवी वर्वन्ति लोकोत्तरा कश्चित्पथितुं तु तां प-
रिटर्गभूयाद्विधिस्तं दहेत् ॥ इति ॥

धर्माधिकारिणश्चैते गुर्जरा उपनामतः । महातपस्विनः पांडुरंगोपाध्यायसुरयः ॥
कुलीनाः सत्यवचना वेदवेदांगपारगाः । येषां वचःप्रसादेन देवदेवः प्रसीदति ॥ [३०
उपाध्यायो रघुनाथस्तथोपाध्यायकेशवः ॥ उपाध्यायो विश्वनाथस्तथोपाध्यायविठ्ठलः ॥
अष्टधिकारिणश्चैते राजापुरनिवासिनः । उपाध्यायो गळवलीकरेऽनंतोऽभिधानतः ॥

* हा ताम्रपट संशोधकांनीं मिळविला पाहिजे.

धर्माधिकारी विप्रेशो संगमेश्वरराष्ट्रियः । सर्वेऽप्येते । धर्मशास्त्रार्थारूढा
वेदसङ्ग्रहारा द्विजाः । निर्जिताखिलकः । दिशत्रवः तत्त्वदर्शिनः ॥ एते चान्ये
च बहवः पंडिताश्च समागताः । कृत्वा समाजं सर्वे ते ग्रंथानादाय भूरिशः ॥
हेमाद्रिं माधवं व्याख्यां विज्ञानेश्वरयोगिनः । रत्नावलीं च मदनपारिजातं च चंद्रिकाम् ॥
पृथ्वीं चंद्रोदयं कल्पतरुं च स्मृतिकौस्तुभं । मयूखान् सागरान् सप्त गोविंदायं महाशयं ॥
तथा दिनकरोद्योतमपराकं च दर्पणं । मन्वाद्यनेकमुनिभिर्भाषिताश्च स्मृतीरपि ॥
मनुर्वृहस्पतिर्दक्षो गौतमोऽथ यमोऽगिराः । योगीश्वरः प्रचेताश्च शातातपपराशरौ ॥
संवर्तशिनसौ शंखलिसितावत्रिरेव च । विष्णवापस्तंबहारीता धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः ॥
एते एष्टादश प्रोक्ता मुनयो नियतव्रताः । जाबालिनांचिकेतश्च स्कंदो
१०] लोणाक्षिकोऽसितः ॥ व्यासः सनत्कुमारश्च शंतनुर्जनकस्तथा । व्याघ्रः कात्यायन-
श्चैव जातूकर्ण्यः कर्पिजलः ॥ बौधायनश्च काणादो विश्वामित्रस्तथैव च । पैठीनसि-
गोभिलश्चेत्युपस्मृतिविधायकाः ॥ वसिष्ठो नारदश्चैव सुमंतुश्च पितामहः । विष्णुः
काष्णोऽजिनः सत्यव्रतो गार्ग्यश्च देवलः ॥ जमदग्निर्भरद्वाजः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
आत्रेयाश्च गवेयाश्च मरीचिर्वत्स एव च ॥ पारस्करश्चार्षशृंगो वैजवाश्व तथैव च ।
एतत्प्रोक्ताः स्मृतीः । अष्टादशपुराणानि पल्लवानि च सर्वशः । संहिताश्चापि विविधा-
श्चिन्त्रार्थी च बृहत्कथा ॥ एतानन्वाश्च विविधान् ग्रंथानालोक्य भूरिशः । परंपरागत-
श्चैषां धर्ममालोक्य तत्त्वतः ॥ गामाभट्टप्रभृतयः कृत्वा निर्णयमुत्तमं । राज्ञे न्यवेद-
यिषुरः.....व्यलेसयत् ॥ तत्रत्यं सारमादाय किंचिदत्रापि लिख्यते । तत्र
तावद्याज्ञवल्क्यः ॥ विप्रक्षत्रियविद्वंशूद्वा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः । निषेकाद्याः स्मृताः
२०] नातास्तेषां वै मंत्रतः क्रिया ॥ इति ।

तत्र ब्राह्मणधर्माः । प्रातःस्मरणशौचदंतधावनप्रसाधननातःस्नानसंभ्यावर्द-
नौपासनायमिपरिचरणवेदाभ्यासशस्त्राधिगमसमित्पुष्पकुशाहरणादयः स्मृतितोऽव-
गंतव्याः ॥ नरसिंहपुराणे ॥ दिवसस्यायभागे तु सर्वमेतत्समाचरेत् । इति ॥ दक्षः ॥
द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽध्ययनं जपः ॥
तद्वान् चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पंचधा । समित्पुष्पकुशादीनां सकलाः समुदा-
हृताः ॥ पूर्वाह्नस्यैव भागकल्पना ॥ अथ पोष्यवर्गचिन्ता । तत्र दक्षः । तृतीये च
तथा भागे पोष्यवर्गस्य शोधनं । पोष्यवर्गस्तु । माता गुरुः पिता भार्या प्रजा दीनः
समाभितः । अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥ (मनुः) पिता माता
भ्रुतो भार्या भगिनी चाविवाहिता । अप्यकार्यशतं कृत्वा मर्त्या मनुरवधीत् ॥ (याज्ञ-
३०] वल्क्यः) उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये । (विष्णुपुराणे) ततः स्वर्ण-
धर्मेण वृत्तपथं च धनार्जनं । कुर्वीत श्राद्धकर्माणि यजेत पृथिवीपते ॥ सोमसंस्था-
हविःसंस्थापाकसंस्थादिसंज्ञकाः । धनायत्ता मनुष्याणां यत्नेनैव धनार्जनीति ॥
धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्नस्तस्यार्जने मतः । दानं च रक्षणं भोग इति तत्र विधिः

क्रमात् ॥ इत्यादिजीवनोपाया ब्राह्मणस्य च । अधापद्वितीः । नेरुके यास्कः । शकटः
 शाकिनी गावो जाल । उदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः इति ।
 मनुः । अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा । जीवेत्क्षत्रियधर्मेण सप्तस्य
 प्रत्यनंतरः ॥ उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्वेत् । रुषिगोरक्षमारथाय जीवे-
 द्वेश्यस्य जीविकाम् ॥ वैश्यवृत्त्या जीवन्तोऽप्यविक्रयमाह । सद्यः पतति मासेन लाक्षया
 लवणेन च । व्यहेण शुद्धो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ इतरेषां तु पण्यानां विक्र-
 यादिह कामतः । ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं समु ॥ आपादि रुषि-
 वृत्तिरप्युक्ता कालिकापुराणे । रुषिगोरक्षवाणिज्यं विप्रस्यापदि संमतं । तथाप्यनहु-
 शुम्भाभ्यां रुषिं चैव समाचरेत् ॥ द्विगवाभ्यां द्विषट्पाभ्यां प्रहरार्धप्रमाणतः । द्वयो-
 र्यामातरं चैव कारयेद्भूमतो द्विजः ॥ पिण्याकृतृणतोयं तु तेषां द्यात्मप्रयत्नतः । [१०
 धूमकं हूयनं चैव रुक्मैव कारयेत्ततः ॥ वैणवीमपि भूमिं तु अधोमूत्रगतया च । कुर्वन्नेवं
 न सीदेत रुषिं विप्रो महामुने ॥ राज्ञां षड्भागमुत्सृज्य पंचमं कर्षकस्य च ॥ शिल्पि-
 नः प्रकृतीश्वर्ये दीनाधास्तपयेत्ततः ॥ शेषमात्मनि भुंजीत सत्तु क्षेत्रेष्वथ विधिः ॥
 पराशरस्तु । स्वधर्मानिष्ठस्यापि विप्रस्य रुषिकर्मप्रवृत्तस्य प्रातः स्नानहोमानंतरं हलेऽष्ट-
 वृचनिचो बाह्येद्विवसस्यार्धे पश्चात्स्नानं समाचरेत् ॥ वृक्षं छित्वा महीं
 भित्त्वा हत्वा च रुमिक्रीटकान् । कर्षकः खलपट्टेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ स्वयं रुष्टे
 यथा क्षेत्रे धान्येश्च स्वयमर्जितैः । निर्वपेत्पंच यज्ञानां क्रतुदर्शनां च कारयेत् ॥
 हारीतः । अष्टागवं धर्महलं प षं जीविकार्थिना । चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्राह्मणतानां ॥
 बालानां दमनं चैव वहनं च न शक्यते । वृद्धानां दुर्बलानां च प्रजापतिवचो यथा ॥
 पुच्छोपघातनं नासौ बाह्यानां कारयेत्ततः । वृद्धं युग्मे न युंजात जीर्णं व्याधितमेव [२०
 चेति ॥ यानि तु—वैश्यवृत्त्यानुजीवंस्तु ब्राह्मणैः क्षत्रियोऽपि वा । हिंसाप्रायां परा-
 धानां रुषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ रुषिः साध्वीति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता । भूमिं
 भूमिशर्वाश्वैव हंति काष्ठमयो मुसमं ॥ संवत्सरेण यत्पार्ष मत्स्यापाती समाप्नुयात् ।
 अपोमुत्सेन काष्ठेन तदेकाहेन लागलीति ॥—तानि तु । वृत्तस्याध्याया
 शोत्रियविषयाणि हलं तु ब्रह्मवर्चसमिति विशेषोपादानात् । कालिकापुराणपराशरदि-
 वचनानि तु परंपरागतरुषिकर्मासकासद्विजविषयाणि वक्ष्यमाणयमवचनेनाकुल-
 त्वान् । वंशपरंपरागतं साध्वसाधु वा कर्म कुर्यादित्याह मनुः ॥ येनाप्य
 पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात्पथा नित्यं तथा गच्छन्
 दुष्पतीति ॥ बह्वचा अप्यामनन्ति—इति स्तुतासो असथा दिशादसो येस्य त्रयश्च
 त्रिंशश्च मनोर्देवा यज्ञियासः तेन त्राण्वं तेव तत उनो अधिवोचत मानः [३०
 पथः पिण्यान्मानवादधिदुरं नेष्टपरावतः—इति कण्डूयस्य तात्पर्यार्थः । यज्ञाति
 यजमानो देवान् प्रार्थयते यज्ञियासः त्रयास्त्रिंशद्देवाः ये इति स्तुताः स्य ते यूयं
 नः अस्मान् त्राण्वं रक्षतं अवत अव क्षरणादौ अधिवोचत ब्रूतेत्यर्थः । किमित्याह नः

पित्र्यात् पिबुरागतात् मानवात् मनुसंमतात्पथः मार्गात् अधिदूरं मां नैष्ट तन्मार्गानु-
 सारिणं मां कुरुतेत्यर्थः । अथापत्काले भक्ष्यमाह । मदनपारिजाते शंसः । भक्ष्याः पंच-
 नक्ता मेध्या गोधाकलपशल्यकाः । शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहंतुङ्करोहिताः ॥ भक्षण-
 कालमव्याह स एव । प्राणान्यथे तथा आद्रे मोक्षितं द्विजकाम्यया । देवान्पितॄन्
 समभ्यर्च्य ह्यादन् मांसं न दुष्यति ॥ इति । एवमापदं निस्तार्य प्रायश्चित्तं कृत्वा स्वमा-
 र्गनिरतो भवेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः । निस्तीर्यतामथात्मानं पावयित्वा पथि न्यसेत् ॥ इति
 व्याचख्यो च मदनपारिजातकारः तामापदं पावयित्वा प्रायश्चित्ते पथि स्ववर्णधर्मे इत्यर्थः ॥
 अनापदि आपत्कालवृत्त्या वर्तमानस्य तु अकुलत्वमाहुः यमशातातपव्यासाः । देव-
 द्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च । कुलान्यकुलतां याति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ यमः ।
 १०] गोमिः स्रोश्च यानैश्च रुष्या राजोपसेवया । अयाज्ययाजनेनैव नास्ति केन च
 कर्मणा ॥ कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मंत्रतः । मंत्रतस्तु समृद्धानि कुलान्य-
 त्पथनान्यपि ॥ कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः । अनृतं पारदार्यं च
 तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणम् ॥ ॥ अश्रौतकर्माचरणं मेत्रधर्मबहिष्कृतम् ॥ ॥ एतानि चैव
 कर्माणि वर्जयेन्मानवः सदेति पारिजाते । अनापद्यभक्ष्यभक्षणादिनिषिद्धाचरणेना-
 कुलत्वप्राप्तानामभोज्यान्नत्वमाह मनुः । पारिजाते । नाथोन्नयिते यज्ञे ग्राम्ययाजिहुते
 तथा । स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुंजीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥ मत्तकुद्धानुराणां तु न भुंजीत
 कदाचन । गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा तु जुगुप्सितं ॥ स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णो
 वार्धुषिकस्य च । दीक्षितस्य कर्द्वस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥ अभिशस्तस्य षण्डस्य
 पुंश्चल्या दामिकस्य च । चिकित्सकस्य मृगयोः कूरस्योच्छिष्टभोजिनः ॥ उपान्नं
 २०] सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्दशम् । अनर्चितवृधामांसमवीरायाश्च योषितः ॥
 द्विषदन्नं च गर्सान्नं पतितान्नमवलुप्तं । पिशुनानृतयोश्चैव क्रतुविक्रयकस्य च ॥ शैल-
 शतन्तुपायान्नं कृतप्रस्थान्नमेव च । कर्मारस्य निषादस्य रंगावतरणस्य च ॥ सुवर्ण-
 कर्तुर्वर्णस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा । श्वशतां शौडिकानां च चेलनिर्णेजकस्य च । रज-
 कस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ खोजितानां च सर्वशः । पक्षि-
 मत्स्यमृगान्कृन्ति यथाश्वातीह कामतः ॥ तथोरन्नं न भोक्तव्यं मांसविक्रयिणोऽपि च ।
 भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या भक्षणे व्यहम् ॥ मत्स्या भुक्त्वा चरेत्कच्छं पराकं मीनमश्नतः
 इति प्रायश्चित्ताभिधानात् । अनापदि बहुकालं हीनवर्णकर्मानुतिष्ठतः सप्तमे.. तद्वर्णभावं
 मृच्छतीह याज्ञवल्क्यः । जात्युत्कर्षायुगे ज्ञेयाः सप्तमे पंचमेऽपि वा । व्यत्यये कर्मणां
 साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरमिति ॥ एतदुक्तं भवति । ब्राह्मणस्य कुले आनुपूर्व्येण वरपूरण
 ३०] अविच्छेदेन वैश्यकर्मेवानुतिष्ठति तस्मात्सप्तमो वैश्य एवेत्यर्थः तस्य संस्कारादि कर्म
 तु मदनपारिजाते मनुः । उत्तरुष्टं चापरुष्टं च तस्य कर्म तु विद्यते । मध्यमे कर्मणी कार्यं
 सर्वसाधारणे हि ते ॥ इति । उत्तरुष्टं ब्राह्मणकर्म अपरुष्टं शूद्रकर्म न विद्यते मध्यमे
 कर्मणी सर्ववर्णसाधारणे इत्यर्थः । नारसिंहीये । येषां परंपरामातः सावित्रीप्रहणे

विधिः । निवेकाद्याः क्रियास्तेषां कारयेन्मन्त्रतोऽसिलाः इति । कारयेदिति जिज्ञतनिर्दे-
 शान् पुरोहितरीत्यावगम्यते इति प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरामः ॥ एते कौकणाः
 शेषवीति नाम्ना प्रसिद्धास्तु पूर्व...बाह्याः एव स्थिताः परं तु अवृष्ट्या दुर्भिक्षादिना
 भ्रष्टाचारा जाताः । तथा च श्रूयते । वानप्रस्थाश्रमोन्मुखं केतुमालिनं प्रति नारदोक्तिः ।
 पद्मपुराणे-नारद उवाच । शृणुष्वावहितो राजन्नितिहासं पुरातनं । यमाकर्ण्य नृपो
 राज्यं विरक्तोऽपि जहाति च ॥ बाह्योऽपि तथा श्रुत्वा निजकर्मरतो भवेत् । सुधुम्नो
 नाम राजाऽभूद्देशे वैवस्वते नृपे ॥ स शशास महीं सर्वां सावित्रीदीपां सपर्वनाम् । सप्त-
 पंचादश...महोजसः । भुक्त्वा राज्यं यथाकामं कालं बहुनिधं नृपः ॥ ईजे
 स विविधैर्यागैरश्वमेधादिकैः क्रमात् । प्रतिष्ठासुस्तदा राजा तार्तीयिकमथाश्रमम् ॥
 विमज्ज्य राज्यं पुत्रंभ्यां दत्त्वा वनमुपाश्रयत् । समाः काश्चिदुपित्वाऽतो वने संप्रस्थितो ॥ १०
 नृपः ॥ स्वयति जनके पुत्राः पितृमेधं विधाय च । साम्राज्यपदलाभार्थमन्योन्यं
 युयुधृमृशम् ॥ ते राज्यं ग्रंथयाचकुः परस्परजिघांसया । तेषां च कलहाद्गुणां निजधर्मं
 जह्युस्तदा ॥ सर्वे नेशुर्नृपा राजम्परस्परवधेषिणः । नावशिष्टः कुमारोऽपि तेषामेको
 महीभूता ॥ ततो निर्नायका लोका ह्याशुः स्वच्छन्दवर्तिनः । तिमिगिलानां न्यायेन
 बाधते स्म बलं बली ॥ अबलस्य धनं दारान् बलाद् जन्तुर्बलाभिताः । एवं बहुतरे
 काले वर्णसंकरकारिणि ॥ तत्पुत्रजः पृथिवीं देवा न ववर्षुः बलाहकाः । कदाचित्पा-
 स्त्रिको वृष्टिः कदाचिन्मासिकी नृप ॥ कचिच्च न्हादिनीमात्रा पूरणी सरसः कवित् ।
 एवं स दुस्तरः कालः षष्टिवर्षाण्यवर्तत ॥ विनष्टाः प्राणिनः सर्वे पशुपक्षिमृगादयः ।
 मनुष्याः कर्षिता भ्रष्टा बाह्याश्च विशेषतः ॥ बहवो बाह्या राजन् विनिष्टाः
 पीडिताः क्षुधा । केचिद्रंगां समाश्रित्य शाकाहारैरवर्तयन् ॥ शोणभद्रं गताः केचित् ॥ २०
 केचिज्जावूनदं गताः । केचित्सिधुनदं प्राप्ताः सरासि च महान्नि च ॥ करतोर्ना
 सदान्तीरां गताः केचित्तथा परे । जलपानैः कलाहारेः जलसेकोद्भवैः कणैः ॥
 नीवारैः पक्षिर्नाकैः सस्यैः कच्छरुहैस्तथा । रुच्छैराजीविकां कृत्वा निजधर्ममपालयन् ॥
 रेषां गोदां च कालिंदीं शरयूं ताम्रपर्णिकां । कावेरीं केचिदा-
 श्रित्य विप्राः कर्मपरायणाः । ररक्षुरात्मनः प्राणान्बाह्यामुस्तकसेवनात् ॥
 केचित्कृष्णातटं प्राप्य द्वारसममक्षयन् । तारनिष्ठगवां गव्यैः पयस्यैश्च तथा
 परे ॥ केचिच्च पद्मिनीबीजैः करहाटैश्च केसरेः । शरीरयात्रां कृत्वा ररक्षुर्मसकर्म
 ते ॥ अथ ये स्वनया वृक्ष्या प्राणान्धर्तुमशक्नुवन् । ते प्राणिर्हंसया प्राणान्धुर्धन-
 पगाद्भुक्ताः ॥ सिधुतीरं समाश्रित्य जीविताः पृथुरोमभिः । चादोभिर्विधेयैश्च मृगैः
 श्वेनैर्विमिश्रिताः ॥ विविधैस्ताम्रचूडाद्यैर्याम्यैर्वन्यैश्च जन्तुभिः । पुपुपुः स्वानि वत्तानि ॥ ३०
 बह्वकर्मणि तत्पुत्रजः ॥ अवग्रहो भवन्नेवं सर्वभूतक्षयावहः । ततो दिवोक्तः सर्वं
 हविर्भागविपरिजिताः ॥ वास्तोष्पतिप्रभृतयः शरणं जम्भुरच्युतं । ज्ञात्वा विष्णुर्महद्वा-
 दिदेवागमनकारणं ॥ उवाचेतान् प्रसन्नात्मा भगवान् लोकभावनः । श्रीभगवानुवाच ।

मक्षराजन्वती ह्यस्मादपृष्टिः समजायत ॥ तस्मात्कुरुत राजानं धर्मशीलं यशस्विनं ।
 नारद उवाच । इति तस्य वचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ आजग्मुस्त्वरितां पृथ्वीं
 लोकानां हितकाम्यया । अभिविच्य नृपं राज्ये मिदिपालं जनानां ॥ ततो राज-
 न्वती भूमिर्वृष्ट्या सस्येन भूषिता । अवशिष्टाश्च ये केचिद्ब्राह्मणाया जनास्तदा ॥
 यथास्थानमवस्थाप्य पुनर्विस्तारनां गताः । भ्रष्टाचाराश्च ये पूर्वमभस्यादिनिषेवणात् ॥
 ते विप्राञ्छरणं जग्मुः कृष्णार्तरस्थितान् शुचीन् । ततस्ते ब्राह्मणाः पूर्वं करहाटादि-
 भक्षणात् ॥ ब्रह्मकमाण्यरक्षन्त्ये सर्वे ते मालितास्तदा । विचार्यापदमेतेषामनुग्रहमचो
 कर्तुः ॥ निष्कृतिं कारयित्वैर्भियाजमान्ये न्यवेशयत् । यजनेऽध्ययने दाने ददु-
 स्तेभ्योऽधिकारिता ॥ पौरोहित्यं स्वयं चक्रुर्याजनाव्यापनादिषु । वाणिज्यलेखनाभ्यां
 १०] च लुप्या राजोपसेवया ॥ जीविकां कल्पयामाञ्छरेतेषां ब्राह्मणास्तदा । यं यं देशं
 समाश्रित्य जीविकां न्यामकल्पयन् ॥ तत्तद्देशस्थ नास्मा ते प्रसिद्धा ह्यभवन्नुप । आप-
 त्काले तु ये यत्र स्थित्वाऽऽपदमतीतरन् ॥ कौंकणे तु पुनस्तत्र स्थिताः सह पुरो-
 हितैः । क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्चातिरजा अपि ॥ अवशिष्टाश्च ये तत्र ते कालेन
 च विस्तृताः । इति राजनपुरावृत्तंविदां कुरु ॥ राजह्वानाः प्रजाः सर्वा
 नश्वर्येव विशापते । कालो वा कारणं राज्ञां राजा वा कालकारणं ॥ इति ते संशयो
 मा भूद्राजा कालस्य कारणं । तस्मात्स्वमपि राजेन्द्र न राज्यं त्यक्तुमर्हसि ॥ सूत
 उवाच । इत्युक्त्वा नारदो योगी स राज्ञे केतुमालिने ॥ दिव्यानि निजधामानि पर्वतेन
 समं ययौ । राजापि वचनात्तस्य चक्रे राज्यं वशी पुनः ॥ आन्वीक्षिक्यादिविद्याभिः
 प्रकृतीर्वशमानयत् । इति पद्मपुराणेऽतिमदले पुरावृत्तस्य विद्यमानत्वात् । पूर्वं एतेऽ-
 २०] बुधिस्था ब्राह्मणा एव स्थिता इति राद्वातितं ॥ अधैर्षां धर्माः । धर्मश्चाचारवचः ।
 तथा च मनुः । आचारः प्रथमो धर्मो विद्वद्भिः परिकीर्तित इति । अत्र कार्यकारणयो-
 रभेदोपचारधर्मस्तज्जन्धं सुरुतं पूर्वं । तथा श्रुतिस्मृत्युदितः सम्यक्साधुभिर्यश्च सेवितः ।
 तमाचारं निषेवेत धर्मकामो जितेन्द्रिय इति ॥ स च तत्र यद्वै किञ्चन मनुरवदत्तद्वेष-
 जमिति मनोर्वेदाहृतत्वेन तत्प्रमुक्तधर्मशास्त्रप्रणेतृप्रयुक्त एव ब्राह्मणः । नन्वेषां मन्वादिधर्म-
 शास्त्राणां वेदमूलेन परस्परमनपेक्षमाणत्वात्तत्र क्वचिदधिकान्गकर्मविधिः
 क्वचिन्मूलाङ्गकर्मविधिरिति परस्परविरोधादप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेत् । मैवं । सर्वशास्त्रा
 प्रत्येकं कर्मेति न्यायेन सर्वत्र विधेयस्य कर्मण एकत्वेन प्रधानविरोधाभावादङ्गेषु प्रती-
 तिको यः परस्परविरोधस्तत्परिहारो मृग्यः स च परिहार आकांक्षावशात् आकांक्षा चेति-
 कर्तव्यतायां साचेतिकर्मव्यता यस्मिच्छास्ते न्यूनाअनपेक्षप्रमाणमपि
 ३०] अनवगतांशे शास्त्रान्तरमपेक्ष-न इति नाद्यन्तमनपेक्षाऽत एव विरोधान्न प्रामाण्यं
 ...नमयाङ्गकर्ममनुष्ठिते धर्मोऽपि समग्रो भवेत् । धर्माच्चेष्टसिद्धिः । स चाचारः मध्यम-
 दशादिप्रसूनेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विज्ञेयः । यथाह मनुः । सरस्वतीदृष्टव्योर्देवनयोर्विदन्तरं ।
 तद्वानामत देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ तस्मिन्देसे य आचारः पारंपर्यक्रमगतः

वर्णानां सातरालानां स सदाचार उच्यते ॥ हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्राग्निशानादपि ।
 प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ विनशानं सरस्वत्या अंतर्धानदेशः ।
 आसमुद्रान्तु वै पूर्वोदासमुद्रान्तु पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरावर्तवर्तं विदुर्बुधाः ॥
 इति । शंखस्तु प्रकारान्तरेणार्थावर्तमाह । कृष्णमृगो यावद्विचरति तावदायं स्यादिति ।
 यावद्विचरति स्वत इत्यर्थः आर्यावर्त इत्यनुवृत्तो । वसिष्ठोऽपि—यावद्वा कृष्णमृगो विच-
 रतीति ॥ अन्यच्च मनुरेवाह—कुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पांचालाः शूरसेनयः । एष ब्रह्म-
 प्रदेशो वै ब्रह्मावर्तार्तान्तरः ॥ ईषन्त्यून इत्यर्थः । एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादयजन्मनः ।
 स्वं स्वं चरित्रं शिष्यैरनुब्रूयिष्यां सर्वमानवाः ॥ आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदकलमभूते ।
 आचारेण तु संयुक्तः स पूर्णफलभाग्यवेत् ॥ एषमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिं ।
 सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगद्गुरुः परा इति । प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुस्रामः । [१०
 एतेषां संस्कारादीनि कर्माणि तु पूर्वपरंपरागताचारपर्यालोचनया तार्तीयिकवर्णविदित-
 विधिनानुष्ठीयन्ते पुरोहितैस्तद्युक्तमेव निपादस्थपत्तिमिति वत् । याज्ञवल्क्येन ज्ञातृत्वं कर्षा
 युगे ज्ञेया इति पूर्वोदाहृतवचनेन वर्णः.....तत्त्वापादनात् । यमेन गोभिः सरोः इत्या-
 द्यकुलकरणे निवेशितत्वाच्च । उत्कृष्टं चापकृष्टं चेति पूर्वोपम्यस्तमनुवचन-
 व्याख्यावसरे पारिजातकारेण हीनकर्मणः मध्यमे कर्मणी क्षत्रियवैश्यकर्मणी
 इत्युक्तत्वाच्च । क्षत्रियवैश्ययोरपि याज्ञवल्क्येन विप्रक्षत्रियविद्वद्वा इत्यनेन
 समंत्रकसंस्कारानुक्तत्वात् । गर्भाधानादिसंस्काराः समंत्रका एव । येषां पर-
 पराप्तावन् इति नारसिंहीयोक्तेऽथ संस्काराणामव्याप्यतिथ्यानिपरिहाराय परि-
 गणनं कर्तव्यं । गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतो जातकर्म च । नामचूडोपनयनसमावृत्तिवि-
 बाहकाः ॥ एते समंत्रकाः कार्या आवृत्तोपाकृतिर्भवेत् । पाकसंस्था मतेषां मतेषां पूर्वा २०
 चरिते(१) अन्वष्टक्यं च पूर्वद्युमांसि मास्यथ पार्वणं । काम्यमाभ्युदयेऽष्टम्यामेतौ द्विष्टमा-
 दमम् ॥ आह्वान्येतानि चान्यानि त्यागेनैव च कारयेत् । अथवा स्वीयजातीयद्विजइरते
 यथाविधि ॥ अन्यानि तु—अवायुगमनुकृतिधृतिपातमहालयाः । अन्वष्टक्यं च पू-
 र्वेषुः प्रणवस्यः प्रकीर्तिताः इति संग्रहे ॥ एते अमोज्यान्ना इति मनुना अमोज्यान्ना-
 प्रकरणे निवेशितत्वाच्च । विन्ध्यस्य दक्षिणे भागे भागे मांसभुगिति पालित्वाच्च ॥
 अधेषामाश्रमविचारः—आर्यो द्वेव ब्रह्मचर्याश्रमौ गृहस्थाश्रमश्चेति । तृतीयस्तु
 क्लो निषिद्ध एव । चतुर्थे किंचिदुच्यते । प्रथमं त्रैवर्णिकेषु को वाऽधिक्रियत इति
 विचार्यते । तत्र छंदोगसूत्रकारः—अयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति ।
 अपराके—कृष्णचक्षुमपाकृत्य निर्ममो निरहंकृतिः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा
 प्रजनेद्गृहान् ॥ चर्मविवृतावपि—ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वनं कृती । संन्य- [१०
 मेद्वीसनशातः सर्वभूतदयापरः ॥ अतस्त्रैवर्णिकस्याधिकारमेतानि वाक्यानि विदधति ।
 अतस्त्रैवर्णिकानामपि तुर्याश्रमेऽस्त्येवाधिकारः । या तु जायालभुतिः—ब्राह्मणाः प्रजर्ज-
 नीति—तस्या इयं गतिः । ब्राह्मणशब्दः प्रदर्शनार्थः । अतः क्षत्रियवैश्यावप्युपलक्ष-

यात तेन न विरोध इति । अथवा ब्रह्म वेदस्तन्निष्ठस्तदध्ययनवान् ब्राह्मण इति
 व्युत्पत्त्या ब्राह्मणशब्दो वर्णत्रयपरः । एतेन—आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव-
 जेदुहात् । इत्यादि नन्वादिवचनान्यपि व्याख्यातानि । यच्च दत्तात्रेयवचनं । मुसजाना-
 मयं धर्मो यद्विष्णोर्लिंगधारणं । बाहुजानोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते ॥ इति ।
 तथा गतिस्तुर्याश्रमे नास्ति बाहुजोरुजयोः क्वचित् । तुर्याश्रमे गतिः प्रोक्ता मुसजानां
 स्वयंभवेति च । एतदपि वचनद्वयं वस्तुतो न विरुध्यते । मुसजा ब्राह्मणाः बाहुजाः
 क्षत्रियाः ऊरुजा वैश्याः । परेषामयं धर्मो लिंगधारणात्मको न विद्यते । लिंगं
 लक्षणं चिह्नं त्रिदंडैकदंडरूपं । तथा च दक्षः—मेखलाजिनदंडेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते ।
 गृहस्थो यद्येवेदायैर्नक्षत्रोर्मेवंनाश्रितः ॥ त्रिदंडेन यतिश्चैव लक्षणानि पृथक् पृथगिति ॥
 १०] त्रिदंडग्रहणमेकदंडस्यापि प्रदर्शनार्थं । एवंविधं लिंगं क्षत्रियवैश्ययोर्नेति दंडधारण-
 निषेध एव नाश्रमनिषेधः । तथा गतिस्तुर्याश्रमे नास्तीत्यस्यापि अयमेवार्थः । गति-
 ज्ञानं सर्वं गम्यर्थान्नानार्थं इति स्मरणात् । ज्ञानं च ज्ञापकनिष्पाद्यं अत एव तज्ज्ञा-
 पककार्यं नत् । तेन ज्ञानरूपेण कार्येण कारणं ज्ञापकदंडधारणं लक्ष्यते । तथाचेत-
 दुक्तं भवति—क्षत्रियवैश्ययोर्दंडधारणं नास्तीति लिंगनिषेध एव न त्वाश्रमनिषेध इति
 दंडधारणं बहिरंगं विषयापराग एव मुख्यः विरागाभावे अधिकाराभावात् । यत्तु धर्म-
 विवृतावेव वचनान्तरं—सम्यक्सेत्राह्मणः सम्यक्वानप्रस्थो भवेन्नृपः । वानप्रस्थो भवेद्द्वैश्व
 एवं वर्णक्रमः स्मृतः ॥ इति । अत्रापि ब्राह्मणः सम्यक्संन्यसेदिति सम्यक्वाध्दोपादा-
 नात् ब्राह्मणस्य बहिरंगभूतदंडधारणोपेत एव संन्यासो न तु तद्रहित इति गम्यते ।
 तथा च क्षत्रियवैश्ययोस्तद्रहिताश्रमो भवतीत्यर्थादुक्तं भवति अन्यथा छंदोगसूत्र-
 २०] कारादिवचनविरोधापत्तेः । अयं च तात्पर्यार्थः—अधाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्य
 इति न्यायेन श्रुतिस्मृतिवाक्यविरोधपरिहाराय विधिवाक्यानामाश्रमस्वरूपविधौ तात्पर्यं
 निषेधकवाक्यानां तु दंडग्रहणमात्रनिषेधे तात्पर्यं । तस्मात्क्षत्रियवैश्ययोर्दंडग्रहण-
 मात्रनिषेधो नत्वाश्रमनिषेध इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव
 बलीयसी । अतः श्रुत्यनुसारेण व्यवस्थान्न विधीयते ॥ ब्राह्मणाः प्रव्रजंतीति श्रूयते ।
 अत्र ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिवाच्योऽर्थः । ब्राह्मणोद्देशेन च प्रव्रज्या विधी-
 यते । उद्देश्यविशेषणमेवाविवक्षितं हविरुभयत्ववत् नतूद्देश्यमविवक्षितं तस्मादिह
 ब्राह्मणोद्देशेन संन्यासविधानात् उद्देश्यं ब्राह्मणत्वस्य हविराद्विवक्षितत्वात्तस्यैव प्रव्रज्या-
 धिकारो नान्यस्य । ननु यदि भवेद्ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिवाच्योऽर्थस्तर्हि
 तस्योद्देश्यत्वेन विवक्षितत्वात् । क्षत्रियवैश्ययोः प्रव्रज्यायां मा नाम भूदधिकारः । न
 ३०] च तथा ब्राह्मणत्वजानिरर्थः । अपि तु ब्रह्म वेदस्तन्निष्ठस्तदध्ययनं वेत्ता ब्राह्मण
 इति वेदाध्ययनवस्त्रमेकोऽनुगतो धर्मः स च ब्राह्मणशब्दस्यार्थः । तथा वेदाध्ययन-
 वत्त्वरूपेणैकेनोपाधिना ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तयोऽपि कोडीरुता भवेयुः । एवं च
 ब्राह्मणोद्देशेन प्रव्रज्याभिधानात् त्रयाणामपि वर्णानां तत्राधिकारोऽस्ति चेत् मेवं ।

यथा क्षत्रियशब्दस्य क्षत्रियत्वं वैश्यशब्दस्य वैश्यत्वं गोशब्दस्य गोत्वमर्थस्तथा
 ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वमेवार्थः । इति शेषजैनिनिवादायणादिभिरङ्गीकृतं तद्व्या-
 वृत्तेयं (हृन्तेत) । अथोक्तव्याघातभयाद्ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं वेदाध्ययनत्वं चोभय-
 मपि वाच्यत्वेन परिकल्प्येत तदन्यायश्चानेकार्थत्वमेकशब्दस्य निषिद्धं तेन न्यायेन
 सह विरोधः प्रसज्येत । अथैवं ब्रूवे-अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्याये जाप्रत्यपि
 गवादिशब्दानां यथाऽनेकार्थत्वमेव ब्राह्मणशब्दस्यापि अनेकार्थत्वमस्तिवति । न चे-
 तदुचितं । अगतिका हीयं गतिर्यदनेकशक्तिपरिकल्पनयापि अनेकार्थत्वस्वीकरणं
 शब्दार्थज्ञाने वृद्धव्यवहारः प्रमाणं वृद्धाश्च गवादिशब्दानां अनेकशक्तिपरिकल्पनयाऽपि
 अनेकार्थत्वं अङ्गीकुर्वते । न ब्राह्मणशब्दस्य । अत एवाभिधानकारैरपि गवादिशब्दा
 अनेकार्थत्वं परिगणितः । तेषामपि व्यवहारः शब्दश्लेषादिष्वेव न शास्त्रार्थनिर्णये । १०
 शास्त्रार्थपरिज्ञाने तु प्रसिद्धस्यैव ग्रहणं (?) नेतरस्य । इतरस्यापि ग्रहणे गोपशुविधायक-
 वाक्येऽपि सास्त्राद्युपेतगोपिद्व्यतिरिक्तस्यापि ग्रहणं स्यात् । स च गृह्यते । तस्मा-
 द्वास्त्रार्थनिर्णयेषु प्रसिद्धस्यार्थस्यैव ग्रहणं (न!) युक्तं विपरीतार्थयोक्तवाक्यशेषाद्यभावे
 अतोऽनेकशक्तिपरिकल्पनादोषभयात् । ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वजातिरेवार्थः न तु जाय-
 मानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिः कृणवान् जायते इत्यत्र ब्राह्मणशब्दो यथा वर्णत्रयपर एव
 यत्राप्यस्तिवति चेत् त्रैवर्ण्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यात् । तथा हि ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो
 यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति वाक्यशेषे ब्रह्मचर्यादिभिर्कल्यादिकृणव्रयापाकरण-
 प्रतीते ब्रह्मचर्यादिषु त्रैवर्ण्यस्याधिकारात् कलचमसवत् मुत्तान्तेण जायमानो वै
 ब्राह्मण इत्यत्रापि त्रैवर्णिकानुप्रवेशाद्युच्यते तत्र त्रैवर्णिकपरत्वं । प्रकृते तु वाक्य-
 शेषाद्यभावात् त्रैवर्णिकपरत्वम् । किं च यावत् कालेन अवयवव्युत्पत्त्या लक्षणया २०
 वा क्षत्रियवैश्यादयो ब्राह्मणशब्देन प्रत्याप्यन्ते ततः पूर्वमेव लब्धात्मिकाया रुढेः प्राय-
 स्यात् अनुपपत्त्यभावाच्च रुढ्या ब्राह्मणत्वमेव प्रत्याप्यते । अतः प्रथमप्रतीतब्राह्मणो-
 द्वेन प्रवर्ज्याविधेयविरतार्थत्वात् । न चरमप्रतीतयौगिकार्थत्वस्वीकरणमुचितम् ।
 ततश्च औदुम्बरी स्पृष्टोद्गायेत् इति श्रुत्या विरुद्धं औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृति-
 वचनं । यथा विरोधाधिकरणे अप्रमाणमित्युक्तं एवं ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति इति
 जाबालिश्रुतिविरुद्धं त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इत्यादिकं स्मार्तं
 वचनं जातमप्रमाणमेव । यद्वा श्रुतिविरुद्धस्यापि स्मार्तवचननिश्चयस्य सर्वथा प्रामाण्य-
 परिजिहीर्षया श्रुत्यनुकूल एवार्थः कल्पनीयः । तत्र त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य
 चत्वार आश्रमा इति । औचित्यं च श्रुतिविरोधात् ब्राह्मणस्यैव तुर्याश्रमाधिकार-
 विधौ नान्यथा । त्रैवर्णिकानां संन्यासो विद्यते नात्र संशयः । शिस्तपञ्चोपवीतानां ३०
 त्यागपूर्वकदंडयुगिति ब्रह्माण्डपुराणवचनमपि छंदोगसूत्रेण समानार्थम् । यच्च ब्रह्म-
 वेत्तवचनं वैराग्योत्पत्तिमात्रे च संन्यासे परियुज्यते । रागवान्ननु विप्रो वै वेदवेदांग-
 वित्तम इति । वेदवेदांगवित्तमोऽपि विप्रो रागवाञ्छेत्संन्यासेन परियुज्यत इत्यन्वयः ।

एवं च विप्रस्य विरक्तस्यैवाधिकारोऽभिहितो भवेत् न क्षत्रियादेः । यच्च स्मृत्यन्तर-
 ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहंकृतिः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजे-
 दृहात् इति । अस्यायमभिप्रायः । गृहात्मप्रव्रजेत् वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् । प्रव्रज्याशब्दो
 यद्यपि संन्यासे रूढस्तथापि श्रुतिविरोधपरिहारार्थं अत्र तृतीयाश्रमपरः अत्रापि
 वैराग्यहेतुकत्वात् । यद्वा यदा ब्राह्मणः स्ववृत्तावजीवन् क्षत्रियवृत्तिमाश्रितः तत्राप्य-
 जीवन्वैश्यवृत्तिं ततश्च तां आपदं निस्तीर्यापि न वर्णान्तरवृत्तिं परित्यजति किं
 तत्रैव वृत्तावस्थितः तदा तत्क्षत्रियादिवृत्तिजीवनेन स एव ब्राह्मणः क्षत्रिय इति
 वैश्य इति च व्यपदिश्यते । शास्त्रान्मनुज्ञातकालेपि क्षत्रादिवृत्तिनिरतत्वात् तस्यापि
 प्रव्रजेदृहादिनि प्रव्रज्याधिकारं दर्शयति । अत एव ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा
 १०] प्रव्रजेद् गृहादित्यशब्द उपात्तः । ब्राह्मणः एव अध्यानन्तरं क्षत्रवृत्त्याश्रयणा-
 त्क्षत्रियः अथ वैश्यवृत्त्यान्तर्त्यप्रतिपादनादयमर्थो गम्यत इत्यर्थः । एतेन ब्राह्मणः
 क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वनं गृही । संन्यसेद्वाभवा.... इत्येतदपि व्याख्यातं ।
 एवं च मनुदत्तात्रेयवचनान्यथानुक्तानि भवेयुः । अस्माच्छ्रुतिविरोधपरिहारायोक-
 रीत्या अन्यान्यपि विरुद्धवचनानि ज्ञेयानि । यश्च जडभरतं प्रत्युपदेशः पौण्ड्रहस्ये
 यदि मृत्योः परं शान्तमनामर्थं शाश्वतम् । पदमिच्छुरसि तत्परमहंसो भवाहेति । अत्रेदं
 चिन्त्यम् । जडभरतं प्रत्युपदेश उत लक्षणया क्षत्रियमात्रं प्रति । आद्ये जडभरतस्यै-
 वेति नेतरक्षत्रियमाप्तिः । किं च जडभरतोऽपि प्रेमाचारणपूर्वकमाश्रमं गृहीतवानिति
 न कापि श्रूयते । अतो ब्राह्मणः प्रव्रजन्ति इत्येतदनुरोधात्परमहंसो भवेदित्यस्योप-
 मर्थः परमहंस इव निर्ममो भवेदिति । नापि द्वितीयः—तत्र हि लक्षणा सा च न
 २०] युक्ता न विधौ लक्षणेति भट्टगुरुप्रभृतिभिर्बिधौ लक्षणाविधेयात् । विधिरिति वद-
 म्नादी प्रष्टव्यः किं विच्छिद्यविधिरुत प्राप्ते कर्मण्याधिकारिविधिरिति । पक्षद्वयेऽपि
 लक्षणाप्रसक्तिर्बुद्धीरा । ननुद्देश्येन लक्षणा विध्यंशे अतो न दोष इति न चेत् तर्हि
 लक्षणोद्देश्येपि न युक्तेति ब्रूमः । तथाहि संबंधानुपपत्तिभ्यां हि लक्षणा । न चात्रा-
 नुपपत्तिः पूर्वोक्तरीत्या वाक्यस्यार्थान्तरपरत्वेनाप्युपपत्तेः । या तु जाचालिश्रुतिः
 जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे तत्र परमहंसा नाम संवर्तकारुण्येवकेतुदुर्वासांस्त्रिमुनिदाय-
 जडभरतश्चात्रेयरेवतकप्रभृतय इति । अत्रापि विधायकप्रत्ययाभावात् परमहंस-
 सदशधर्मवन्त इति । अहंकारममतयोरेभावात्परमहंस इति व्यपदिश्यते । तस्मान्निहं
 ब्राह्मणस्यैवाधिकार इति ॥

भवद्विरेतत् सम्प्रतिभाष्यानेनैवाचारमार्गेण तत्रत्याः कौंकणा वर्तयितव्याः अर्थं
 ३०] षण्ठापथ एव कौंकणानां वंशपरंपरागत इति । भवद्देशस्थिता ये स्थुः पंडितास्तत्त्व-
 दर्शिनः । पत्रमेतत्समालोक्य तुष्यन्तु हृदयालवः ॥ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु ॥

वित्त्वपूरसमीपस्थो गोपालो गुर्जराह्वयः । यज्ञेश्वरात्मजश्च पुस्तकं वै व्यली-

लिखत ॥ शास्त्रज्ञानं समालोक्य आचारं च विचारतः । श्वेनबीजातिधर्माणां निर्णयः
कथितो नृपैः ॥

शके १८१७ आश्विन वद्य ८ शृंगौ तद्धिने सान्ये विनायकेन लिखितं ॥

श्री ६ पुत वेदशास्त्रसंपन्न गुरुवर्य दत्तात्रेय बासुदेवशास्त्री निगुडकर-श्रीसंस्कृत-
पाठशाला प्रधानाध्यापक श्रीसंस्कृतपुस्तकसंग्रहालय व्यवस्थापक (राजापुर)
-पूज्यचरण-शरणेन-पाटणकर-कुलोत्पन्न-देशगोवास्त्रणानुचर-श्रीरुष्णस्य तनूजनुषा
रघुनाथशर्मणा विदुषामनुचरेण श्रीसंस्कृतपुस्तकसंग्रहालयार्थं विन्यस्तोऽयं श्वेन-
बीजातिधर्मनिर्णयः १७३४ आश्वयुजि शुद्धि नवम्यां मंदवासरे ॥ श्रीपुत वेदशास्त्र-
संपन्न महादेव भाऊभट्ट नवरे (मोकाशी) महाशय समर्पितादशपुस्तकात् ॥
(प्रायेऽष्टाद्वात्) ॥ [१०]

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

८२ वाकेनीस (ठोसर)

या वाकेनीस (ठोसर) घराण्याची संगतवार हकीकत पूर्वी कोठें च प्रसिद्ध
हालेली नाही. पुर्वील हकीकत माझे मित्र श्री० दादासाहेब ओंकार यांच्या दस्तरात
२०] या घराण्याचे कांहीं कागदपत्र सापडले, त्यावरून लिहिली आहे.

१ वाकेनिसांचे मूळ संपादक विठल कान्हो ठोसर यांस श्री० छत्रपति
शाहुमहाराजांनी वाकेनिशीची मुतालकी सांगितली. केव्हा सांगितली याबद्दल कोठें च
उल्लेख नाही. राजदरबारची वाकेनिशी आपण स्वतः करीत असून आपले पुतणे
मल्हार विश्वनाथ ठोसर यांस बाळाजी विश्वनाथ यांजकडे वाकेनिशावर नेमून दिले. [२०
पुढें ते (विठल कान्हो) इ. सन १७२२, २३ सालीं महायात्रेस मल्हारपंतास बरोबर
घेऊन गेले तों त्यांस बाटेंत देवाज्ञा झाली. जातज्ञा त्यांनीं आपले राजदरबारचे
कामावर आपले भाचे गणेशपंत वेहरे यांस बदली दिले व आपले घरादाराची एक-
दर व्यवस्था सर्व त्यांचेकडे च सोंपविली होती. मल्हारपंत परत सातान्यास घेऊन
पाहतात तों गणेशपंत वेहऱ्यांनीं घरातील सर्व विषय लांबविला व राजदरबारच्या
असामीबद्दल हि कांहीं च दाद लागूं देईनात. मल्हारपंतांनीं पुष्कळ खटपट केली
परंतु गणेशपंतास दरबारचा आश्रय असल्यामुळें मल्हारपंतांचें कांहीं चालेना.
शेवटीं तेथें कांहीं दिवस राहून शिवापुरास मुळें माणसें घेऊन रघण्यास आले,
तेथून हि कांहीं दिवसांनीं पुण्यास घेऊन घर बांधून राहिले.

विठल कान्हो यांचे बंधू दादो कान्हो हे प्रथम रसाश्रम गड किल्याचे सचनिशीवर होते परंतु तो किल्ला अंगारकाकडे (आंध्रे याचेकडे) गेल्यामुळे तळेगांवी सडेरान दाभाड्याकडे वाकेनिशीवर राहिले. तळेगांवी त्यांनी घर बांधिले, नंतर बहुरास (मोरास !) जाऊन तेथे हि घर बांधून राहिले. ते मरण पावल्यावर त्यांचे पुत्र रुष्णाजी व नातू बाळाजी हे पुण्यास येऊन घर बांधून राहिले.

मल्हारपंत पुण्यास आल्यावर लोंकर च वारले. त्यानंतर श्री० छत्रपति शाहूमहाराज हि वारले. मग रामाजी काशी ठोसर आपल्या असामीकरिता गणेशपंत बेढ्यांचे पुत्रांशी भांडावयास सातान्यास गेले. त्याचवेळी रुष्णाजी दादाजी ठोसर हे हि तेथे गेले होते. बेढ्यांशी भांडण करण्यामध्ये संच करणे भाग पडले तर मदन १०] करतील अशा हेतूने कोनेर राम कोलटकर यांचे घरी रुष्णाजी दादाजी बसले असता त्यांस बोलवावयास रामाजी काशी गेले व त्यांस आपला हेतु सांगितला. तेव्हा रुष्णाजी दादाजी यांनी स्पष्ट सांगितले की, “ विठल कान्हो यांची जोड तुम्हांच मिळवून साणे. आम्हास काहींच नको.” इतके शाले असून हि बाळाजी रुष्णाजी व रामाजी काशी यांचा अपसात तंटा लागला. रामाजीच्या पक्षाचे म्हणजे विठलपंताचे पश्चात् छत्रपतींनी मल्हार विन्बेनाथ यांस वाकेनिशी सांगितली व बाळाजीपंताच्या पक्षाचे म्हणजे विठलपंताचे पश्चात् दादो कान्हो यांस वाकेनिशी मिळाली. या तंट्याचा निकाल होऊन रामाजी काशी यांस च वाकेनिशी मिळाली. (इ. सन १७५०)

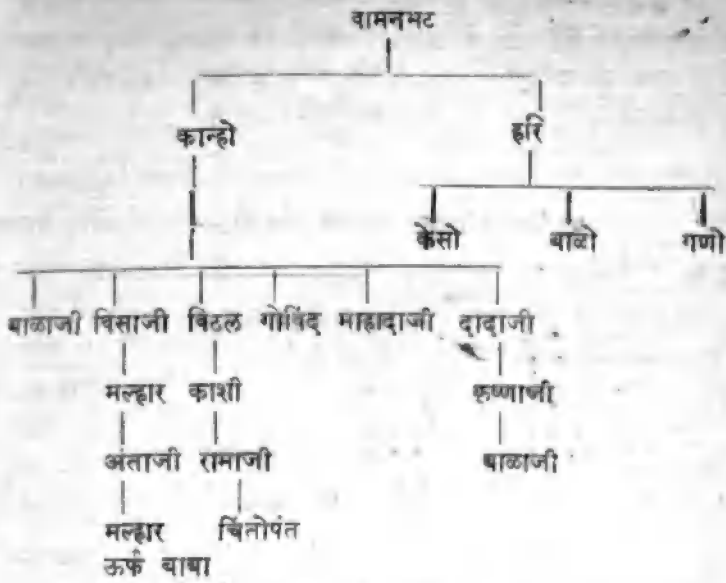
रामाजी काशी वाकेनीस यांची कारकीर्द इ. सन १७५०-१७८० यावेतां २०] शाली असावी.

नंतर अंताजी मल्हार वाकेनीस शाले, यांची कारकीर्द इ. सन १७८०-१७८७ पर्यंत शाली असावी.

त्यानंतर मोरो जनार्दन व विठल राम हे वाकेनिशीवर होते. यांची कारकीर्द कोठपर्यंत शाली हे समजण्यास मार्ग नाही.

अंताजी मल्हार यांचे पुत्र मल्हार अनंत ऊर्फ बाबा वाकेनीस हे इ. स. १८४७ मध्ये वारले. त्यांचे पश्चात् त्यांचे कुटुंब जानकीबाई सन १८५४ पर्यंत इयात असल्याबद्दल उल्लेख सापडतो. त्यांस फक्त एक मुलगी काशीबाई या नांवाची होती. ती सदाशिव मोरेश्वर ऊर्फ बापसाहेब ओंकार यांस दिलेली होती, तिचे सासरचे नांव वाराणशीबाई.

२ वाकेनिसांचा वंशवेलः—

वरील वंशवेलींतील नांवांशिवाय माहादाजी राम, विठल राम, जनार्दन राम, [१०] मोरो जनार्दन, गोविंदपंत ठोसर हीं नांवां कःगदपूजांत बरेच ठिकाणी आली आहेत परंतु हे कोणाचे कोण हे स्पष्ट समजलें नसल्यामुळे वेलींत दाखल कंलेले नाहीत.

३ वाकेनिसांचें कामः—वाकेनिसांकडे श्रीमंताच्या सास पंकीची व बाळ्यांतील एकंदर जेवणारांची व्यवस्था होती. आचारी, पाणके, शागीर्द यांचे कामावर देखरेख ठेवून त्यांस काढणें व नवीन नेमणें, भाजीपाला, दूध, सरपण, कंगरे जिन्नस पुरविणें इत्यादि कामें (लेखांक २-८) त्यांचेकडे असत. यांचेकडे मुद्दत कोठीचा काहीच संबंध नव्हता. कोठीवर स्वतंत्र मनुष्य असे (लेखांक १/१०),

४ उत्पन्नः—

७—मोकासे गांव	इनाम	
२ मो अकलकोट	१ बाडा डोकमले	[१०]
१ मौजे सिरोल	कसबे नेवरे	
१ मौजे चोरगांव	१ जमीन मौजे भाट-	
२	मरळी इनाम चावर १	

१ मौजे किकवी प्रा सिरवल
१ मौजे खैर प्रा महाड
१ मौजे जांब प्रा वाई
१ मौजे तुरल प्रा राजापूर
१ मौजे कडवई

१ जमीन मौजे जांबगाव
प्रा पारनेर
१ गांव मौजे पाटेगाव
प्रा पैठण

७

या शिवाय नेमणूक हुजूरून पावे ती—

तेनात होन पातशाही	किता
१००० साशास	७॥ सनगे मोईन सेरीज
१६०० कारकून असाम्या	दसरा
१०]	
दर ४०० प्रा	० घोडी पागेची बसाव-
११६००	यास दोन
	२

या शिवाय वाकेनिसांकडे (१) हुजुर बाजार अघाडी पिछाडीचा जकात अंमल (लेखांक १११२११३) (२) नारायणजी बाबर यांचे पागेची फडणिसा (३) बाळाजी संडेराव यांच्या पागेची मजमू (४) प्रांत बरडे येथील मजमू (५) प्रांत पडनूरची मजमू (लेखांक १४) इतके चालत होते.

बरील मोकासे, गांव, जमीनी, हापैकीं कांहीं सुद्धा मल्हार अनंत ऊर्फ बाबा बाकनीस यांजकडे चालत नव्हतें असें त्याचे कारकीर्दीतील कागद पत्रावरून दिसतें. २०] दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत त्यास दरमहा तीनशें रुपये नेमणूक होती. पुढें श्री. अमृतराव पेशव्यांचे निसवतीत खैरखाचे लोकांस (३४ असामी) एक लाख रुपये मिळत असत. त्यापैकीं बाबा वाकेनिसांस सालीना १२०० रुपये मिळत असत. शिवाय कंपनी सरकाराकडून सालीना रुपये ३०० नेमणूक होती. त्याचे पश्चात् जानकीबाईस सरकारातून सालीना नेमणूक फक्त रुपये १०० मिळत होते.

५ यांचा वाडा:- वाकेनिसांचा वाडा शनिवार पेटेंत भाव्याच्या बोळांत गोसान्याचे दक्षिणेस आहे. इ. सन १८५० सालीं त्याचा घर नंबर ४६० होता व इल्ली घर-नंबर ५९ आहे. हा वाडा इल्ली चिंचवडचे रा. रबडे यांजकडे आहे. वाकेनिसांचे आणखी एक घर बेताळ पेटेंत आहे. तें कोर्ट आहे, व इल्ली कोणाच्या ताब्यांत आहे हें मात्र समजत नाहीं.

६ पुढें प्रसिद्ध होत असलेल्या कागदांकडे कोणी बारकाईने नजर केकल्यास खूप शर्मांनीं राज्य राखणाऱ्या नांवांचें वाड्यांत जेवणाच्या असांनीपासून हि लक्ष्य हांतें हें दिसून येणार आहे. तसें च त्यांच्या शिस्तीचा हि नमुना लेखांक २ व ४ मध्ये पहावयास मिळेल.

लेखांक १

थी

जवानी आंताजी मल्हार बांकेनीस याणी लिहून दिली ऐसीजे आपले चुलत आजें विठल कान्हो यांस राजदरबारची बांकेनीसी होती तेथे आपले तीर्थरूप मल्हार विश्वनाथ व विठल कान्हो या उभययेतांचे कुटुंब येऊन सातारियास होते सवसार येऊन च होता ते समई आपले चुलत आजें दादो कान्हो यांस किल्ले रसाळगडची १० सपानिनी होती तो किला आंगारकाने घेतलियावर सातारियास आले ते बेरोजगार सा विठल कान्हो याणी संडेराव दाभाडे याजकडील बांकेनीसी त्यास लाऊन दिली ते दाभाडे याकडे धंदा करीत आसतां तळेगावीं घर बांधोन राहिले होते काही एक दिवसी बहुरास घर बांधोन राहिलें तेथील धंदा चालेनासा जाहाला दादोपंत हि काही दिवसी मृत्यु पावलिंयावर त्याचे पुत्र रुष्णाजी दादाजी (रुष्णाजी दादाजी) याचे पुत्र बाळाजी रुष्ण बहुरास होते अलिकडे पाच वर्षे पुणिर्वात घर बांधोन राहिले आहेत आपले चुलत आजें विठलपंत याणी सा बाळाजी विश्वनाथ पंत प्रधान याजकडील बांकेनीसी — ले तीर्थरूप मल्हार विश्वनाथ यांस सांगोन पाठविले राजदरबारची बांकेनीसी आपण करीत आहता काही एक दिवसी विठल कान्हो माहायात्रेस जाऊ लागले तेव्हां मल्हारपंतास समागमें घेऊन गेले ते मार्गी २० देवाळा पावले त्याचे क्रियाकर्म सर्व मल्हारपंतानी केले उपरांत सातारियास आले ते काही वेळ दिवस सातारियास राहिले तेथे गणेशपंत बेहरे आपले तीर्थरूपाचे आतेबंधू हे राजदरबारचे आसामीवर ठेविले होते व घरचा सत्तर्च वेच सवसार त्याजकडे होता त्याणे वित्त विषय आवधा आटोपून बसला व धधाहि आटोपून बसला मल्हारपंताचे काही चालो देईना त्याणी कजिया बहुत प्रकारें सांगितला परंतु दरबारचा आश्रय बेहरे यास बहुत यामुळे त्याचे काही न चाले तेव्हां काही दिवस मल्हारपंत सातारियास राहून मग माणसे घेऊन शिवापुरास येऊन राहिले तेथून काही दिवसी पुणिर्वास येऊन घर बांधोन राहिले त्यास काही येका दिवसी देवाळा जाहाली पुढे शाहूमहाराज कैलासधामी जाहाले ते समई आपले तीर्थरूपाचे चुलतबंधू याचे पुत्र रामाजी कासी हे गणेशपंत बेहरे याचे पुत्रासी कजिया सांगावयास गेले ते समई रुष्णाजी ३० दादाजी सातारियास आले होते ते द्रव्यवान सा त्यास वाद सांगावयास कुमकेस

बोलावीत होते आपला संवसार वसिस्त वाद सागावयास द्रव्यबल पाहिजे सा ते द्रव्याची कुमक करितील आपण मेहनत करू साधल्यास त्याचे द्रव्यबल लागेल सा त्यास काही देऊ ऐसे चिंतात आणून त्यांस कोन्हेर राम कोळटकर याचे घरी बसले होते तेथे बोलवावयास गेले तेव्हा कृष्णाजी दादाजी याणी उत्तर केले की विठल कान्ही यांची जोड मेळऊन तुम्ही च साणें आम्हास काही च नको आपण कजिया सांगत नाहीं गावडे गावी राहून स

(अपूर्ण)

(२)

श्री

राजश्री अंताजी मन्हार गोसावी चासी खुा इहिदे समानीन मया व अलक १०] करससान्याकडील त्रिचक विश्वनाथ अगर बालाजी शंकर याचे चिरंजीव पुरंदरी असल्यास खासा व शिष्य सरकारचे वाडियात दोन आसामीस भोजनास घालीत जाणे कारकून असल्यास एकास च भोजनास घालणे *जाणिजे छ २९ रौवल

(३)

श्री

चिरंजीव राजश्री नारायणराव बलाळ यामती माधवराव बलाळ प्रधान आसी- बांद उपरी घेयाळ कुशल जाणोन स्वकीये कुशल लिहिणे विशेष गंगाधर बाबाजी कारकून निा मराठे गाडदी याजला. वाड्यांत जेऊ देणे † हे आसिवांद

पो छ २७ जमादिलासर खुा सबेन

(४)

श्री

राजश्री रामाजी कासी वाकेनीस गो

२०] खुा आर्बा सबेन मया व अलक पुण्याचे वाड्यांतील जेवणारांचे यादीत गोदुबाई देशमुखीण यांचे निसवतीचे जेवणार आसामी साह्य होत्या त्यावेळीं तीन असामी करार केल्या होत्या हाली पेशजीप्रमाणें साह्य आसामी यांचे निसवती- च्या करार केल्या असेत यांस वाड्यांत जेऊ देणे ‡ जाणिजे छ ११ मोहरम बहुत काय लिहिणे

लेखन
सीमा

* नाना फडनवीस! यांचें हातचें. † अक्षर साराचें ‡ इस्ताक्षर नाना फडनवीसांचें.

(५)

श्रीमणराज

विनंती उपरी श्रीमंत सौ बाई उदैक भोजनास वसंतयागांत भोजनास जाणार त्यास आपण मजला सांगितले की साहित्य करून करावे त्यास आपले सांगितल्याप्रमाणे मी सर्व करितो परंतु दुसरा आचार्य व पाण्यास माहण माकणसुधा व ताक्या येणेप्रमाणे आपण सांगोन मग जावे क्षीरीस दुध व रकवान येणेप्रो पाहिजे हे विनंती

(६)

श्री

राजश्री रामाजी काशी गोसावी यांसि

श्रीा तिसा सवैन मया व अलक राा बापूजी नारायण जोसी यासी पुण्यास पाा आहे तरी सरकारच्या वाड्यांत भोजन करून राह्यातील त्यास राहू देणे यास तेथेच [१०] भोजनाची आज्ञा केली आहे तरी तेथे भोजन करून राहू देणे जाणिजे छ ४ रजग

(७)

श्री

राजश्री अंताजी मल्हार गोा

श्रीा इतने समानीन मया व अलक मल्हारजी तावरा सिजमतगार यांस जेवावयास पात्र १ येक दररोज वाड्यातून देविले असे तरी सदरहु येक पात्र दररोज देत जाणे *जाणिजे छ २५ जिल्हेज

(८)

श्री

राजश्री अंताजी मल्हार गोा यांसि

श्रीा सलास समानीन मया व अलक देणे वेा सदासीव दीक्षित कर्वे उपाध्ये याणी कुटुंब पुण्यात आणिले सवय दुध दररोज वजन पके ८०१ येकसेर देविले असे [२०] तरी कुटुंब पुण्यात आहे तो पर्यंत देत जाणे +जाणिजे छ २३ जिल्हाद

(९)

श्री

राजश्री चिंतो विश्वनाथ दिा मुदयस कोठी गोसावी यांसि

श्रीा इतने सवैन मया व अलक राजश्री रामाजी काशी याजकडे पेशजीप्रमाणे वाके निसी करार केली असे त्यास वाड्यातील जेवणार वगैरे याचे बंदोबस्ताचे कामकाज

* हस्ताक्षर नाना कडनविसांचे. + हस्ताक्षर नाना कडनविसांचे.

तुम्ही करीत जाणे पेशजी तुम्हांम पत्र सादर जाह्याले होते त्यास हल्लीं सदरहूचा बंदोबस्त पूर्ववत्प्रमाणे मारानिल करितील तुम्हीं दसलगिरी न करणें जाणिजे छ० साबाब आज्ञापमाण

लेखन
सीमा

(१०)

श्री

राजश्री चितो विश्वनाथ गो यांसि

झाा इसने सथेन मया व अलफ पुण्यांत वाडियातील जेवणाराचा वगेरे कुलकारमार वाकेनीस याजकडे सांगितला असतां तुम्ही घालमेल करितां म्हणोन विदित जाले ऐसियास वाडियातील जेवणाराचा वगेरे कामकाज वाकेनीस करितील मुदबस्त कोठीचे मात्र कामकाज तुम्ही करणे वाकेनिसाच्या कामकाजात तुम्ही घालमेल १०] येकदर न करणे येविसी किरोन बोभाटा येऊ न देणे जाणिजे छ १४ रमजान आज्ञापमाण

लेखन
सीमा

(११)

श्रीशंकर

यादी आमलबंद जकात बाजार हुजुर स्वारी राजश्री पंत प्रधान झाा समाज तिसा सीतेन मीया व आलफ छ १३ मोहरम ताा छ ८ माहे सफर आबल ताा आसौर मीनहू

जमा

हो

२५९१०

तपशील

२०]

१६ जकात सर १३७६॥ यो

८३॥ भुतसर १३३६ दर ८०

१०॥ किरानासर ३३॥ यो

१॥ बागाईत सर ७ दर १०

१६

६३॥ नकास यो

२॥ छपाकापड यो

११२]

१ कमावीस
११ म्हीनमाल
८३ गज बाजार पकी मका
२५९।०

रु०

५७॥ चिटी सरकार आपाजांराव पालनकर सो उटे नकर २ कि० रु ५६० दूर
१२॥ प्रो

२५ छ ८ सकर भुआ समान पकी चिटी हाणमंतराव हमवेरे सोलदार सालगुदस्ता
लस्करात सो उटे नकर १ कि० रु २०० दोणेसे दूर सेसडा रु १२॥
प्रा यो [१०

१९॥ सिवबदी आ यो ७

५ कारकूण आ १

७॥ प्यादे आ ५ यो दररोज

२

१॥ विसमालसान

१॥ आबाजी मोव्होने

१॥ भवानी सितोला

१॥ सुलतान जेमाल

१॥ बाकु रायाजी

७॥

[२०

७ सारवान विमाम मादे १

१९॥

४ भोजन सचं

१०६

बाकी

रु०

१५३।०

(१२)

श्री

राजश्री रामाजी कासी कादार जकात बाजार लस्कर गोसावी यासि
सुहुर सन इहिदे सवेन मया व अलफ रा विसाजी कृष्ण पागा याणी लस्करच्या
बाजारात पागेकडे चार उंट अकराशे रुपयास सों केले आहेत त्याचे जकातीचा
आकार होईल तो पागेकडे सर्व लिहून जकातीचा तगादा न लावणे जाणिजे
छ १६ सफर

(१३)

श्री नकल

असांडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य राजश्री रामचंद्र गणेश व विसाजी कृष्ण
गोसावी यासि

१०] सेवक माधवराव बहाळ प्रधान नमस्कार उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीचे
कुशल लिहीत जाणे विशेष बाजार लस्कर आघाडी व पिछाडी येथील जमल दरो-
बस्त राजश्री रामाजी कासी वाकेनीस बाजकडे आहे तरी तुहाकडील बाजारचे
कमाबिसीचे कामकाज मारनिलेकडील कारकुनाचे हाते घेणे जाणिजे छ २६
रजय सुा तिसा सीतैन मया व अलफ बहुत काय लिहिणे

(१४)

* श्री

चिरंजीव राजमान्ये राजश्री समसेर बहादुर यासी
सदाशिव चिमाणाजी आसीवादि उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीचे लिहित
जाणे विशेष पा पडनूरचे जागीरचा माहाल तेथील मजमू राजश्री रामाजी कासी
यासी सांगितली असे तर मशारनुरलेकडील कारकून येईल त्याचे हातून पा
२०] मजकूरचे मजमूचे कामकाज घेत जाणे घेतन नेमनुक पेस्तर साली करार कडन
दिल्ली जाईल जाणिजे छ २५ सावान सुा सीतैन मया व अलफ बहुत काय
लिहिणे हे आसीरवाद

गं. ना. सुखुमदार

* सर्वद पत्र सदाशिवरावभाऊंच्या हातचें आहे.

८३ पेशव्यांचा गोखाना

शहर पुणे येथे शनिवार पेठेत भाण्यांचे बोळात गपचुपांचे वाड्याचे पूर्वेस गोखाना आहे. म्युनिसिपालकमिटीचे घर नंबर ३९ ते ५८ इतक्यांचा गोखान्यात समावेश होतो इल्लीं तेथें वेगवेगळे मराठे धंदेवाले रहात आहेत. त्यांच्या पूर्वी सदर जागा शनिवार पेठेतील निळकंठशास्त्री धत्ते यांचे वंशजाकडे होती. त्यांजपासून इल्लींच्या मालकांनी विकत घेतलेली आहे. नं० ३९ ते ५८ इतके वेगवेगळे मालक असल्यामुळे इतके वेगळे नंबर पडले आहेत. इगर्की सर्व घरे मिळून पूर्वी फक्त एकच नंबर होता. असें तेथील वृद्ध माणसांकडून समजतें. ज्याचा उतारा खाली दिला आहे तो अस्सल कागद श्रीमंत दादासाहेब आंकार यांच्या दनरात वाक्रेनीस (ठोसर) यांच्या प्रकरणासंबंधी काहीं कागदपत्र सापडले त्यांपैकी आहे. [१०]

श्री

नकल

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान

स्वामीचे सेवेसी

विनंती सेवक रामाजी कासी वाक्रेनीस कृतानेक सां नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे शनिवार पेठेत सरकारचे म्हसीचा वाडा आहे त्याचे दक्षणेस मातें घर आहे, त्यास म्हसीचे वाड्याचे दक्षणेचे सोप्याजवळ माझ्या घराचे पूर्वेचा सोपा बांधो लागलो तेव्हा घेऊन रदबदल केली की मी सोपा बांधणार त्यास भित नवी घालावी तर जागा थोडी घामुळे सरकारचे सोप्याची भित कच्चा इटाची आहे ती पाहून पक्या बिटाची भित घालून पाणी माझ्या आंगणांत पडले तें भितविछन काढून रस्त्यांत [२०] पूर्वेकडे पाडतो आणि सोपा सरकारचे भितीपावेतो करितो या प्रो रदबदल केली त्याजवळून सरकारचे सोप्याचे पूर्वेचा कोपन्यापासून पश्चमेकडे नेवीस हात मात्ता सोपा हेवार् त्याभित भित पाहून नवी भित घालावी भितीस खर्च लागेल तो निमे सरकारचा व निमे तुमचा व सान्या भितीची जागा सरकारची या प्रो सरकारात कागद लिहून देऊन काम करणे म्हणोन आज्ञा जाहली त्याजवळून सरकारचे सोप्याची तेवीस हात लांब व पावणे दोन हात रुंद व उंची एक मजला भित जुनी होती ती पाहून हाली आपण नवी भित पक्या बिटाची घातली आहे त्याचा आकार रुपये ८०॥ त्या प्रो निमे भित मजकडील त्याचे निमे रु. ४०॥ व निमे भित सरकारची त्याचे रुपये ४०॥ सरकारातून पुढें घाववाचा करा(र) आसे मी लाविले आहेत

[१३१५]

१. भिवीची जागा सरकारची सरकारच्या सोप्याचे पाणी मितीवरून काढावे ते मी
 ४१वे लागतील ते लावून काढून देतो एक मजल्यावर भित लागेल ती मी घालतो
 त्याचे सरकारीतून काही देऊ नये याप्रमाणे कपूल करून हे लिहून दिले असे.

मं. ना. सुसुमदार

८४ नाशिक येथील श्रीसुंदरनारायणाचें देवालय

चालू साला मंडळापुढें रा. वि. का. राजवाडे यांनी " लीळासंवाद " नामक
 माननाची घंधावर निबंध वाचला त्यांत आठव्या प्याऱ्यांत चक्रधरानें नाशिक
 त्रिबेक, येथें यात्रा केल्याबद्दल लिहिलें असून नाशिकच्या देवालयाच्या नावाचा
 उल्लेख केलेला आहे. " सुंदराचें देऊळ " असा येथानें असलेला उल्लेख दिला आहे.
 १०] यावरून शके १२०० च्या सुमारास ज्या वेळीं चक्रधरानें यात्रा केली तेव्हां सुंदर-
 नारायणाचें देवालय होतें. शके १२२५ चे सुमारास नाशिक भाग दिंडीकडील दौल-
 ताबादच्या सुभेदाराकडे गेला, नंतर शके १२७२ चे सुमारास बान्हेणी राजाकडे
 आला. शके १४२५ चे सुमारास अहमदनगरच्या ताब्यांत येऊन शके १५२५ चे
 सुमारास मोगलांच्या ताब्यांत आला. मोगलांचे ताब्यांत हा भाग आल्यानंतर च
 श्रीसुंदरनारायणाचे देवालयाचा उल्लेख झाला असावा असा अदमास आहे. हे काल
 गिरेरीपरामधून घेतले आहेत.

ज्यावेळीं यवनलोक देवालयाचा विध्वंस करण्यास आले तेव्हां सुंदरनारायणानें
 रमा व लक्ष्मी यांसह जवळ च असलेल्या डोंडांत उडी घेतली. नंतर देवालय
 जर्जरदस्त करून त्या ठिकाणी कचरी व मशिदी बांधल्या अशी जनवानी आहे.
 २०] अशा रीतीने देवालयांतिल मूर्ति नाहीशा झाल्यानंतर पूजाऱ्यांनी सुंदरनारायण व
 रमालक्ष्मीच्या वुसऱ्या मूर्ति करून त्या आपल्या घरांत गुप्त रीतीने ठेवून ते पूजा
 करीत असत. शके १५६३ चा एक घरासंबंधी कागद हल्लीचे पूजारी यांनी मला
 दाखविला. त्यांत " ज्या घरांत देव आहेत " असा स्पष्ट उल्लेख आहे. म्हणजे शके
 १५६३ चे पूर्वी च देवालयाचा उल्लेख झाला हें उघड आहे. मात्र तो केव्हा व
 कोणी केला याबद्दल आज निश्चित सांगता येत नाही. पुढें शके १६७३ च्या
 सुमारास नाशिक प्रांत पेशव्यांच्या ताब्यांत आल्यानंतर व शके १६७८ चे पूर्वी
 वे. रा. लक्ष्मणभट्ट प्रभु धर्माधिकारी (गोत्र काश्यप, सूत्र वाजसनीय) यांच्या
 बडिलांच्या विनंतीवरून धीमंत नानासाहेब पेशवे व गंगाधर यशवंत चंद्रचूड हे
 त्याच्या घरी गेले. तेव्हां देऊळ बांधण्याबद्दल गोष्ट निघाली असता गंगाधर यश-

वंत यांनी सांगितलें कीं "येवनांचा वाद आम्ही घेणार नाही तुम्ही मसिद व कबरा पाडून जागा नीट केली म्हणजे आम्ही देवालय बांधोन देऊ" याप्रमाणें शास्त्रावर लक्ष्मणभटाच्या वडिलानें तेथें असलेल्या येवनांच्या मसिदी व कबरां सर्व सणून जागा चांगली केली (लेखांक १); व डोहांतील मूर्ति काढून पुनः स्थापना केली. (शंत गुप्त असलेल्या मूर्ति इल्ली देवालयाच्या बाहेरच्या गाभाऱ्यांत एका कपा-
त आहेत.) नंतर गंगाधर यशवंत यांनीं शके १६७८ पौष शुद्ध १० मंगुवार रोजी श्रीसुंदरनारायणाचें देवालय बांधण्यास प्रारंभ केला. (लेखांक २)

श्रीसुंदरनारायणाकडे इल्ली इंपजसरकाराकडून दरसाल नक्त नेमणूक रुपये ८०२ मिळताना. गंगाधर यशवंत चंद्रचूड यांनीं देवाकडे पुर्ती कोतूळ परगण्यापैकीं मेवसे हा गांव सचांकरितां दिला होता परंतु तो फार लांब असल्यामुळे त्याचे मोबदला १० पा वण पैकीं मोजे वागळूद हनाम करून दिला. त्या गावापैकीं इल्ली पूजारी यांस सालीना सुमारे १२५ रुपये उत्पन्न मिळतें.

लेखांक १ चा कागद व वरील माहिती ही इल्लीचे वडिवाटदार पूजारी ये० रा. ब्रिंक्क नारायण पूजारी संस्थान श्रीसुंदरनारायण देव यांनीं रुपा करून मला दिल्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. यांचेजवळ फार जुने कागदपत्रे व ग्रंथ [२० आहेत. त्यांचा फायदा ते कोणा हि इतिहाससंशोधकास देण्यास आनंदानें तयार आहेत.

लेखांक २ शिलालेख-हा देवालयाच्या बाहेरच्या पूर्व दरवाजावर पांडव्या संगम-
रवरी दगडावर देवनागरी लिपींत कोरलेला आहे. दगडाची लांबीइंदा ११ १/२ × १०
इंच आहे.

सुंदरनारायणासंबंधी माहिती मुंबई गॅझेटियर व्हॉल्युम १६ नाशिक यामध्ये पान
५०३१५०४ वर दिलेली आहे.

5879

वेदमूर्ति राजश्री अनंतभट व बालभट

प्रभु गोसावी यांति—

सेवक माधवराव नारायण प्रधान नमस्कार म्हा इसने सनानान मया व आलफ पो राजश्री लक्ष्मणभट प्रभु धर्माधिकारी पुजारी श्रीसुंदरनारायणदेव को नाशिक वाणी हुजूर विदित केले की श्रीसुंदरनारायण देव याची पूजा वंशपरंपरा आम्हाकडे आहे त्यास मोगलाई अमलात देवालयचे जाग्यावर मसीद केली होती ते पाहून देवा-
लय करारें सधय आमचे वडिलानी स्वराज्यात मल्हारजी होळकर याचे स्वारीबारावर श्रम सहास केले व श्रीमंत कैलासवासी नानासाहेब यास व गंगाधर यशवंत याजला १०]परी नेऊन देवाची मूर्ति दाखविली ते समई गंगाधर येशवंत बोळिले की येवनाचा बाद आम्ही येणार नाही तुम्ही मसीद व कचरा पाहून जागा नीट केली म्हणजे आम्ही देवालय बांधोन देऊ तेव्हा आमचे वडिलानी सरकारची पत्रे नेऊन मसीद व कचरा सगोन जागा नीट केली त्या जाग्यावर गंगाधर यशवंत याणी देवालय बांधोन दिले आणि त्याणी सरकारांत विनंति करून संस्थानचे सचिवदल गांव वगैरे इनाम सरकारांतून देविला व पूर्वी देवाचे प्राकारातील जागा लोकानी घेतल्या होत्या त्या आमचे वडिलानी सरकारांतून सोडोन घेतल्या या प्रो आम्हाकडे चालत असता यात विभाग ध्यावा हे दुगशा आमचे दावाज अनंतभट व बालभट प्रभु याणी धरून पाचसात वर्षे कटकट करितान सापत त्याणी सरकारांत गैरवाका समजाऊन पाहुरंग धोडाजी कादार पो नासीक यास पत्र नेले २०]आहे आणि श्रीचे पुजेस आईधला करणार त्यास आमचे कागदपत्र व भोगवटा व येविसीचा दाखला होळकर व येशवंतराव गंगाधर याजकडे मनास आणोन श्रीचे संस्थान पूर्ववत आम्हाकडे चालत आल्याप्रो चालविलें पाहिजे म्हणून ऐसियात येविसीचा दाखला मनास आणितो राजश्री तुकोजी होळकर व येशवंतराव गंगाधर याणी सद्गृहप्रो समजाविले तेव्हा तुम्ही सरकारांत गैरवाका समजाऊन पत्र नेले आणि श्रीचे पुजेविसी लक्ष्मणभट यासी सटला करणार हे ठांक नसे सा हे पत्र सादर केले असे तरी सुंदरनारायण संस्थान सुदामत लक्ष्मणभट याजकडे चालत आल्या प्रो चालवे तुम्ही गैरवाजबी सटला केल्यास कापास [येणार नाही जाणजे] ८० जमादिलावल आ[ज्ञाप्रमाण]

शिलालेख

— श्री

गोदादक्षतटस्थ नासिकपुरी
वस्वद्विपदभूमिने १६७८ शा
के धातरि वत्सरे एवहुले पोषे
दशम्या भुगो ॥ श्रीमत्कामद
सुंदराचपदभृन्नारायणस्या
लयं भक्तश्रद्धेशिखोपनामक
विभुर्गंगाधरोरिरभन् ॥ ६९ ॥

[१०]

बं. ना. सुजुमदार

८५ अंजनवेल तालुक्याची वहिवाट

बंद राख १०

— श्री

वहिवट तालुके अंजनवेल सुरु सन आर्षा ईशरीन मया तेन व अलफ—
इकीकत मार्गील राजे यांची वहिवाटीची—

कानडा रामराजा छत्रपती जातीचा बाणी लिंगाईत याचे अमलात तालुके मज
कुरी किले नवते मौजे गुढे तर्फ वलंघे येथे पवार म्हणोन जातीचा मराठा याणे गडी
बाधोन गुढे वि [बी !] लाईत असे नाव घालउन तेथे पेढेची बसाहात करून कार-
भार करीत असे त्यास वर्षे अजमासि सुमार ६०० साहाशे जाहाली त्या कारकी- [२०
ईति मुलुक वैराण बहुत होउ [न !] [न !] ची बसाहात होती तेव्हा जमाबंदी
विषयावणीची नवती लागवडीचा अजमास पाहून दरसाल रपतसमजुतीने टकबंदीचे
बालीयमाणे ठराव करून बसूल घेत असत ते काली पवार याचे तर्फेने ठाणी
होती ते—

- १ मार्णाकदुर्ग मौजे माडकी तर्फ सावडें येथे गडी होती
- १ मौजे सार तर्फ वलंघे येथे कासारदुर्ग म्हणोन गडी होती

सदरहुप्रमाणे पावणें तीनशे वर्षे अजमासे वैद्दिवाट चालिली पुढे पादशाई अमल
चालिला ————— १ — कलम —————

अलि इंदलशा व बहिरी निज्यामशा हे दोघे भाउ अनागोदीचे मु—

(पृष्ठ २)

कामी कानडा रामराजा यासी मारुन अलि इंदलशा विज्यापुरी बादशाई तख्ती
बसले तें साल सन सलास तिसा मया शके १४२४ हुंदुभी नाम संवळरे
या सालात अमल सर केला त्याचा तपसील—

अलि इंदलशा खुद ईस्तकबील शके १४२४ सन सलास मीया तागावन
सन समान आबिन व निसा मिया शके १४६९ कीलक नाम संवळरे पर्यंत
१०]इकीकत सुभे—जाहाले ते

२४ प्रथम कोकणात सुभे मुस्तफासान अमलदार विज्यापुराहुन आले त्याणी पुढे
येथे पवार होना त्यास मोडून त्याची ठाणी उध्वस्त केली आणि दाभेनची
बसाहात केली तेव्हापासून दाभेम सुभा असे नाव पडिले आणि दाभेमसुभ्या
कडे माहाल चालविले ते बितपसीलवार—

सदरहू माहालात बसाहात जुजबी होती तेव्हा मुल्लाची आबादी होण्याबद्दल
जमींदार साते पाटील गावगंनाचे यासी आणोन दिलदिलासा देउन माहालास
जमींदार देशमुख व सरदेशमुख व देशकुलकर्णी व गावकुलकर्णी व गावास सोन
पावमाणे काईम करून गावगंनाची बसाहात करउन आबादीचे कौल सर्वास दिले
त्या कारकीर्दीत पिकाचा आजमास पाहून साहाबा हिसा राजभाग म्हणोन सरकार
२०]याप्रमाणे जिराईत या

(पृष्ठ १)

१. गार्हंत याचे उत्पनाचे मानाने टकबंदीचे जमा साधणुक केली परंतु त्या वेळी
जमिनीची मोजणी बिघावणी नवती नजरमान्याने आजमास करून टकबंदीची
जमा उगाविली त्यात नेहमी सच ईनामत वजा देउन बाकी बसुली सरकारात घेत
असत मुस्तफासान याजकडे अमल ईस्तकबील तागाईत सन सीत ईशरीन व निसा
मिया शके १४४७ पर्यंत ————

१२ सुभे मुरादसान ईस्तकबील सन सबा ईशरी शके १४४८ क्षय नाम संवळरे
तागाईत सन समान सलासीन व निसा मिया शके १४५९ हेमलंबी नाम संव-
ळरे पर्यंत साले ————

मुझे खुरासान खान निषाचत गैबली पटाईत इस्तकबिल सन तिसा सलासीन व तिसा मिया शके १४६० विलंजीनाम संबन्धरे तागायत सन इसने समसेन व तिसा मिया शके १४७० परिधावी नाम संबन्धरे साले १४ पौ बजा कारकीर्द इब्राम इदलशा साले ४ धाकी साले—

४६

कारकीर्द इब्राम इदलशा पादशाई इस्तकबिल सन तिसा आवैन व तिसा मिया शके १४७० कौलक नाम संबन्धरे तागाईत सन समान समानीन व तिसा शके १५०९ सर्वजितनाम संबन्धरे—

४ मुझे खुरासन खान सन इसन समसेन शके १४७३ पर्यंत—

१२ मुझे चंगीरखान सरनोचत दिवाण अलि नामजाद नि [१०]

(पृष्ठ ४)

या गयबती इस्तकबिल सन सलास समसेन शके १४७४ परिधावी नाम संबन्धरे तागाईत सन आर्चा सिनेन व तिसा मिया शके १४८५ कथिरोद्गारी नाम संबन्धरे पर्यंत—

७ मुझे अफलज खान दिवाण सासमजलस इस्तकबिल सन समस सिनेन व तिसा मिया शके १४८५ तागाईत सन ईहिदे सवैन व तिसा मिया शके १४९२ प्रमोद नाम संबन्धरे पर्यंत—

१७ मुझे मल्लिख याकुबखान दिवाण सास मजलस इस्तकबिल सन इसन सवैन व तिसा मिया शके १४९३ प्रमाथी नाम संबन्धरे तागाईत सन समानीन व तिसा मिया शके १५०९ सर्वजित नाम संबन्धरे पर्यंत— [२८]

४७

कारकीर्द मुलतान महमद इस्तकबिल सन तिसा समानीन व तिसा मिया शके १५१० सर्वधारी नाम संबन्धरे तागाईत सन इसरीन अलक शके १५११ सिधावी नाम संबन्धरे पर्यंत—साले.

२ मुझे मलि याकुदखान सास दिवाण सास मजलस

१ सन तिसा समानी शक १५१०

१ सन तिसैन शक १५११

—वर्ष—

११ मुझे दौलतखान दिवाण सास मजलस इस्तकबिल सन ईहिदे तिसैन शके १५१२ विकती नाम संबन्धरे तागायत ईहिदे अलक शके १५१२ सावरी [३०] नाम संबन्धरे पर्यंत—

† वास्तविक १४७४ पाहिजे.

४१

[३२६]

१५ सुभे बिराहमसान दिवाण सास मजलस जा

(पृष्ठ ५)

कनाद हवालदारी इस्तकबील सन इसने अलफ शके १५२३ पुवंग नाम संवछरे
तागायत सन इसने इशरीन व अलफ शके १५३३ विरोधकन नाम संवछरे
पर्यंत

१८ सुभे बडे सान दिवाण सास मजलस इस्तकबिल सन सलास इशरीन अलफ
शके १५३४ तागायत शके १५४१ सिधार्थी नाम संवछरे पर्यंत साले

३२

कारकीर्द अलि इदलशाजी पादशाहा इस्तकबिल सन इहिदे इशरीन अलफ शके
१५४२ रौद्र नाम संवछरे तागायत सन आर्बेन अलफ शके १५६१ प्रमाथी
नाम संवछरे पर्यंत

१ बडे सान दिवाण सास मजलस इस्तकबिल सन इसने इशरीन अलफ शके
१५४२ रौद्र नाम संवछरे

१९ सुभे महमदसान दिवाण सास मजलस इस्तकबील सन इसने इशरीन अलफ
शके १५४३ दुर्मती नाम संवछरे तागायत आर्बेन अलफ शके १५६१ विक्रती
नाम संवछरे पर्यंत

२०

कारकीर्द सुलतान महमुदीन इस्तकबील सन इहिदे आर्बेन शके १५६२ विक्रती
नाम संवछरे तागाईत सन इसने समसेन अलफ शके १५७३ सर नाम संवछरे
२०] ६ सुभे शाबुदीन सान नामजाद हवालदार इसन इहिदे आर्बेन अलफ शके
१५६२ विक्रती नाम संवछरे तागाईत सन सीत आर्बेन अलफ
शके १५६७ पार्थीवि नाम संवछरे पर्यंत

५ सुभे अंगार नामजाद हवालदार इस्तकबील सन सया

(पृष्ठ ६)

आर्बेन अलफ शके १५६८ व्यय नाम संवछरे तागायत सन इसने समसेन
अलफ शके १५७३ सर नाम संवछरे

११

३२२]

—तेरीज बादशाई अमल बिज्यापूर कारकीर्द—वर्ष—

- ४६ अलि हलशा
- ४० इधम इदलशा
- ३२ सुलतान महमद
- २० अलि हदलशा
- ११ सुलतान महमुदीन

१४९

सदरहूप्रमाणे पादशाई अमल दाभोल सुभां जाहला ते काली गावगंगाची जमा बंदी हरवेकवेका नीमोन्याने जमा येत नवती जशी लागवड होत गेली त्या १०] अन्वये जमा साधणुक होत आली येकुण कारकीर्द पादशाई—

सिवाजी भोसले हे चदीचंदावराकडे राहात असत भोसले व जाधवराव यांची सोवरगतीवरून कटकट आपसात होउन भोसले बाप टून पुंडावे केले शके १५७४ पासून शके १५९६ पर्यंत वर्ष २२ यानंतर शके १५९६ शकांत सिवाजी माहाराज छत्रपती यासी रायगड किला येथे राज्याभिषेक जाहाल्यावर माहाराज बाजकडून कोकणात कौजा सरदार मुलुस सर करावयासी आले सिवाजी माहाराज यांची कारकीर्द—

२२ राज्याभिषेकाचे पूर्वी वर्षे बेवीस

६ राज्याभिषेक शके १५९६ सन समस सवेन अलफ ता सन समानीन अलफ
शके १६०१ पर्यंत—

[२०

२८

(पृष्ठ ७)

सदरहू सालात अमलदार आले त्याची नावे व साले तपशील वर्षे—

३ राघोबा बलाल अत्रे प्रथम

४ आबाजी माहादेव दुसरे

५ माहादाजी अनंत तिसरे

५ राघो बासुदेव चवथे

६ अताजी रंगनाथ

केलकर पात्रेचे

१२

[३३३३

येकूण साहा अमलदार जाहाले त्या पौ राघो बलाल अत्रे प्रथम आले त्याणी बादशाई अमल दाभोलचा उठउन महाराज छत्रपती याजकडे मुलुक सर जाहाला तेव्हा मुलुस धामधुर्मा राज्यक्रांतीमुळे वैराण पडोन (पुढे अडीच बंद गेरा जाहाले आहेत ते लिहावयाचे आहेत)——जाहाला

१ विध्यावर जमाबंदी जिरादत शेत जमीन काटी मोजणी काठी हात पांच व पांच मुठीची येकूण तसू ८४ चौन्याशी तसूची करून त्या काठीने शेताची १०] मेजणी करिते समई चालत्या काठ्या लांबी चौवीस व रुंदी चौवीस या प्रमाणे मोजून त्या काठ्या पाहून टाकिल्या असता लांबीच्या चौवीस व रुंदीच्या चौवीस या प्रमाणे करून त्याचे विषे आकारणी बदल वजाबाद सिरस्ते प्रो देउन दर विघा दस्त ——

१ अन्न जिमसी व पावसाळी कीर्दीचा सिरस्ता दर विघा सिरस्ते प्रमाणे वजा घ्यावयाचा तो देऊन दर विघा दस्त

१ भात जमीन प्रतवार दर विघा दस्त भात कैली

॥१॥ अवल ——

॥१०॥ दुम ——

॥१०॥ सीम ——

१०] ॥११॥ च्यार सीम ——

॥११॥ बावील ——

॥११॥ सारबट ——

॥१॥ रहु ——

॥११॥ सारी ——

१ कुडपाट प्रतवार

॥११॥ प्रत ——

॥१॥ प्रत ——

(पृष्ठ ८)

॥१३॥ राजपाळ

१०] ॥१॥ तुरपटे

४—सदाहू दर विध्यास तीन पांड वजा करून बाकी विषे यास सदाहू लिहित्या प्रो दर

१ सरह जमीन पाहून तिजाई चौथाई बाद देउन बाकी दर बिघा दस्त

- ८१॥ उद्दी
- ८१॥ मुगर
- ८१॥ पावट
- ८१॥ चवली
- ८१॥ तीळ साले
- ८१॥ तुरी
- ८१॥ कडवे
- ८१॥ कुळीथ
- ८१॥ हरभरे
- ८८॥ जागली बाढगणे

[१०]

०॥२८२

✓ उन्हाळी जमीनीचे कीर्तीचा सिरस्ता

१ वजनी वजन दर बिघा दस्त

१ इकद दर बिघा तिजाई वजा कळून बाकी +
बिघा वजन +

१ ताग दर बिघा चौथाई वजा कळून बाकी दर बिघा +

१ गुळ

- ०१॥ प्रा भाटीचा
- ०२॥ प्रा सीपण्याचा
- ०३॥ प्रा सडवा

[२०]

✓ सदरहू जमिनीस दोन पडणे बाद देउन सिरस्ते प्रो दस्त

✓ वजनी जिनसास दस्ताचा दर बिघा सिरस्ता

✓ जिराईत जमिनीस दर बिघा सदरहू प्रो दस्ताचा सिरस्ता

१ बागाईतीचा सिरस्ता

१ नारळ माढ पेढे जे असतील ते त्यात गेरवारदार व स १ छट्टे व उमेद-
वार व रोपे वजा देउन बाकी बारदार लागते माढ असतील त्या माढावरील
नार [ळ] मोजून पाचा

(पृष्ठ ९)

[३०]

नारळापासून पंचायनव पर्यंत येका माढाचे नारळ धरावे आम्ही त्यापो
निमे प्रज्याभाग बाकी राज्यभाग

[३२५]

१ सुपारी काडे मोजणी करून पां वना गैरा मयत वगैरे वाद देऊन बाकी वारदार काडास सुपारा वजन येऊ सर पासून पाच सर पर्यंत उभी रास करून पां निमे प्रज्याभाग व निमे राख्यभाग.

— बागाइताचा सिरस्ता

१ झाड दस्त गैर वारदार व लागत नाही ती व रोप वजा देऊन बाकी लागते झाडास दस्त ————— नरुती

१ भडार माड दर झाडास

१॥१८॥ उत्तम प्रत

१ मध्यम

१०] १ उतुणी दर झाडास ॥ च्यार आणे

१ भरेली माड दर झाडास माडास ॥५० साहा आणे फणस झाडे ज्या झाडावर चाळीस पासून शंभर पावेतो फणस लागले असतील आणि झाड हरता असेल त्या दर झाडास ॥

—

— झाड दस्ताचा नरुती सिरस्ता पाते चाल रुपये ५०

— सदरहू प्रमाणे जमाबंदीचे धारे बसऊन बाऱ्या अनवय वसूल बाकी कद लागले ते कोली पटी बाब सरकारचे दस्ता खेरीज नवती किलेहायच सचांकडे दाभोल सुभ्याचे माहाल यकून देई

५७ ताा सावई

२०] २ दरोबस्त अजणवली कडे

३८ चौथाई विशालगड चौथाई बहिरव गड निमे अजणवेल

१८ दरोबस्त किले बहिरगड

३ निमे अजणवेल चौथाई रत्नागिरी चौथाई बहिरव गड

५७

(पृष्ठ १०)

२३ तर्फ गुहागर

५ दरोबस्त किले अजणवेल

०१ किले जयगड

१७ निमे अजणवेल निमे सुवर्णदुर्ग

३०] २३

३२६]

२० ताा हवेली हमजाबाद निमे अजणवेल निमे सुवर्णदुर्ग

७६ ताा बालवे

६१ निमे अजणवेल चौथाई बहिरवगड बाथाई रत्नागिरी

१५ निमे अजणवेल निमे जयगड तालुके रत्नागिरी

७६

५७ तो चिपलूण

१ पेशजी अजणवेलीं कडे

२ निमे अजणवेल चौथाई रत्नागिरी चौथाई सुमारे गडे

१ निमे अजणवेल निमे सुवर्णदुर्ग

११ निमे अजणवेल चौथाई रत्नागिरी चौथाई बहिरवगड [१०

१ निमे अजणवेल चौथाई सुवर्णदुर्ग चौथाई व्याघ्रगड

१३ निमे अजणवेल चौथाई रत्नागिरी निमे चौथाई बहिरवगड निमे चौथाई निगा प्रतिनिधीकडील किले हायकडे देहे.

३ किले व्याघ्रगड

७ किले जयगड कुभारक

३ शाहुगड

१३

२० निमे अजणवेल चौथाई रत्नागिरी चौथाई प्रतिनिधी निगा मुकासे

गाव बादरे मुकासे गाव १५ बाकी पाच गाव किले व्याघ्रगड

५७

[२०

२३३

माहाल साहेब्यारं सेरीज वर घाट पो सिंक बाजकडे

(पृष्ठ ११)

३ ताा परली पो

१ हेळबाकपो

तपसील

४ कसबे

२०९ मोजे

२३ मजरे

१ पेट

२३७

१२७

संदरह प्रमाणे कारकीर्द सिवाजी महाराज पुढे कारकीर्द संभाजी महाराज इस्तक विल सन इहिदे समानीन शके १६०२ रौद्र नाम संवत्छरे तागाहत सन तिसा समानीन अलफ शके १६१० विनव नाम संवत्छरे साले ९ या सालात कारभारी तालुके मजकुरी आले ते

१ बहिरो ज्योषक माजी कारकीर्दीचे अमलदार

१ विठल गोपाल शके बेदास तेविसी

२ गंगाधर दादाजी

३ राट्टाजी अनंत

१॥ येन बघे

१॥ भालेराई

१०] कारकीर्द राजाराम छत्रपती झा सन तिसैन अलफ शके १६११ तरगावत सन समाने तिसैन अलफ शके १६१९ ईश्वर नाम संवत्छरे बेकृण साले नऊ या सालात अमलदार जहाले ते

२ माहादाजी बलाल

१ कासी रंगनाथ

१ सिवाजी ज्योषक

२ बापूजी आषाजी

१ रुग्णाजी परशराम

१ माहादाजी राम

१ गंगाजी क्षीरसागर

४

५

१ वर्षे

बेकृण माहाराज याची कारकीर्द वर्षे

२०] २० सिवाजी माहाराज

१ संभाजी माहाराज

१ राजाराम छत्रपती

४६

(पृष्ठ १२)

कारकीर्द हबसी खान साहेब जजिरे राजपुरीकर याणी किले अजणवेल व गोबल कोट घेतला झा सन तिसा तिसैन अलफ शके १६२० बहुधाचौ नाम संवत्छरे तागाहत सन आषा सवैन मिया व अलफ शके १६६५ रुधरोधगारी नाम संवत्छरे पर्थत ४६ साले या सालात किले वगैरे बदिस्त केली त्याचा तपसील

१ कसबे चिपळूण येथे गढी बाधून नंतर गोबलकोट पेशजी माहाराज याणी १०] काही बाधिला होता त्याची बदिस्त पुरी करून तेथे चिपळुणाहून काम करीत

३२८]

१ किले विजयगड समुद्रकाठी जयगड किला रत्नागिरी तालुक्यात आहे त्याचे निमोन्या बदल बाधिला त्यास वर्ष १२५ सवासं आजपावेतो जाहली

१ जुनी अजणवेल हाली म्हणतात ती पडकाटचे लगत आहे ती व पाताळ बुरुज याची बंदिस्त केली

३

सदरहु किल्याची बंदिस्त करून पेशजीचे सिरस्ते प्रो जिराईन व बागाईस जमा बंदी चालविली आणि नवी बाब जाजती बसविली त्याचा तपसील

१ तसर म्हणोन बाब केली ती माहाराजयाचे अमलात रयतेकडे जुनवी गला बाकी राहिल्यास बाजारी दराने पैका घेत तो इबसीयाचे कारकीर्दीस जमा-बंदी चढली किलेहायचे सचें भागोन जाजती जमा गला होऊ लागला सबब १० येक खंडी दस्तास तीन मण प्रो तसर म्हणोन ऐन जिनसा बाबत घेऊ लागला त्याचा दर ठराविला तो

१ भात नागली दर खंडीस रू० २२॥ प्रमाणे

१ बरिया दर खंडीस रू० १७॥ प्रमाणे

१ हरीक दरोबस्त दरखंडीस रुपये ७ प्रो

१ तील गोडे दर खंडीस रुपये ७५ प्रो

१ तील काले व उडीद व तुरी व तील साले व मग

(पृष्ठ १३)

येकूण पांच जिनसास दर ६० रुपये प्रमाणे खंडीस [२०

१ पावटे दर खंडीस रुपये ५०

१ कडवे चवली व कुलिय दर खंडीस रुपये ४०

१ मीठ दर खंडीस रुपये ७ प्रमाणे

१ बेल दाम म्हणजे पाटीचे बेल उदिमाकरिता व्यापारी लोक आपले घरी बेल बालगितात आणि त्याजवर दोसी घालून उदीम करितात सबब दर बेली रुपया १॥ प्रमाणे

१ मोहलफा उदिमी लोक याजपासून येक शोपासोन पाच रुपये पर्यंत उदीम पाहून घ्यावयाचा सिरस्ता केला

नका प्रग्याभागावर बाब बसविली ती

॥५० नारळ दररोकडा

[३०

॥॥० खुपार वजन दर मणी

१ हकदारी सरदेश कुलकर्णी यांचे वतन कज्जामुळे जमीन ठेविले त्यास कुलकर्णी
६ + गावगन्नाकडून घेत असे ते जमा धरिले त्याचा सिरस्ता

१ येन जिनस गल्याचे दस्तावर दर सडीस ४॥ अदमण प्रो आकार
झोईल तो ऐन जिनस ध्यावयाचा तो घेत असत

१ नखत बाब जमाबंदी प्रो फणस उतुणी मोहतर्फी व बैल दाम याचे
दस्ताचे आकारावर दर रुपयास ४१२॥ अर्ध आणा प्रो घेत असत

१ वजनी जिनसावर

१ गुळ हलद दस्तावर दर मणी ४३७॥ दीड आणा प्रमाणे

१ ताग दर मणी दस्तावर ४२५ येक आणा प्रमाणे

११] १ सुपरी नारळावर दर हजारी ४६२॥ आडीच आणे प्रां

हकदारी

१ सरदेशमुसीचे वतन दरोबस्त सरकारात होते पु—

(पृष्ठ १४)

— हे तीन माहालचे वतन भोक्ले करून सरदेशाई याचे इवाली करून बाकी
दोन माहाल तर्फे गुहागर व तर्फे हवेली हमजाबाद हे सरकारात ठेवून वसूल घेत
आले त्याचा सिरस्ता

१ येन दस्त गल्यावर दर सडीस १० च्यार आणे

१ नखत बाब जमाबंदीवर दर रुपयास ४१२॥

१ वजनी जिनसावर दस्तावर दरमणी

२०] १ गुळ हलद सुपारी दरमणी ४३७॥

१ ताग दरमणी ४२५ येक आणाप्रमाणे

१ सुपारी नारळावर बाजारी १० आणे च्यार प्रमाणे

सरदेशमुसी

सदरहू प्रमाणे हबसीयाचे कारकीर्दीत बेहिदाट चालली खरीज गावगना हबसी
आगरे याचे दुतर्फी गावी हबसी बाजकडून पटी म्हणोन गाव पाहोन घेत

कारकीर्द तुलाजी आगर सरसेल सन समस आबेन मया व अलफ शके १६६६
रक्तुसी नाम संवत्तरे माघ वद्ये २ तागायत सन समे सन मया व अलफ शके
१६७६ भावा नाम संवत्तरे पर्वत वर्षे ११ या सालात मामलदार

३३०]

६ मुबजी नाईक कदम

५ मातबोजाराव बिचारे

११

येकूण अकरा वर्षांत नव्या कानू जाहाल्या त्या पेशजी हबसी पटी म्हणोन दुतर्फा गावी घेत असत त्या इसमा बाबत जमाबंदीवर पटी बाब म्हणोन बाब बसविली ती बितपसील

१ नस्त बाब पाँ कलमावर जसे तपसील

(पृष्ठ १५)

१ पैल पाटीचे

१ भरलीमाड

१ मोइतर्फा

१

[१०]

१ भाडार माड

३

बाकी कणस उतुणीचे आकार होईल त्याजवर रुपचास २५० दोन आणे प्रमाणे

१ गला येन दस्तावर दर सडीस

३ गला हरजिनस दर सडीस रुपये ३ मा

२ हरीक दर सडीस रुपये दोन

बजनी ऐन दस्तावर

१५० गुळ इलद दरमणी

[२०]

१० ताग दरमणी

पटी बाब

१ घर पटी सांत पाटील वगैरे मळे माणूस याची घरे बजा देऊ बाकी द घरास

१ मद घरास

११० शडक घरास

[३३]

१ वणह्सी सरपोवजा जरंड बाहनागरी व सोत पाटील व जमींदार व माहण
वगेरे बाद देऊन बाकी वसुली दर म्हसति सिरस्ता

१ उमेदवार

॥ जरंड माहतारी

१ शेल्पा व बकरे बुध वसि बकरी असली म्हणजे येक माच त्या दर माचास
किल्याचे सचाकडे येक बकरे येन जिनस ध्यावपाचा सिरस्ता केला

१ गोली व धनगर व सारवी व दालदी याजवर सिरस्ते बसविले

१ गोली याचे म्हशीपो माहताऱ्या व वाह+म्ह++व

कारभारी व चौगुल याच्या पालक

१०]

(पृष्ठ १६)

यावयाच्या त्या वजा देऊन बाकी दर

म्हैसीस दस्त तुपाचा बसविला व ज्या

गोलियाच्या म्हैसी नाही त्यास आगावर

वरपटीचे ऐवजी दस्त बसविला तो

१ म्हैसीदर दस्त

॥॥॥- तान उमेदवार

॥५ पुरवटे तान

॥० पाडस

॥० परवार पाडस

१०] १ आगावर ज्याच्या म्हैसी नाही त्यास

तूष वजन चबदसणी

॥० मर्द घरास

॥५ राडक घरास

सदरहु प्रो गोलियाचे म्हैसीचा व आगावर दस्ताचा सिरस्ता

१ धनगर याचे वाडे व घरे पाल देऊन धनगर याचा गावडा व चौगुला याच्या
म्हैसी बादीच्या असतील त्या वजा देऊन बाकी म्हैसी असतील त्याजवर दस्त

१ उमेदवार म्हसति

॥ जरंड माहतारे म्हैसीस

१ सारवी व दालदी मछीमारी लोक याची सिरगणंतीची मोजणी करून त्यात पंधरा वर्षांचे साली पोरमे व साठ वर्षांचा म्हातारा वजा देऊन बाकी राहिल त्यात होडेकर व पाटील व त्यास पोर्गा १ याप्रो वजा देऊन बाकी निमे आसामी राहिलील त्यास दस्त तेलसीपा दर असामीस होड्यावर दस्त

१ आगावर दस्त

८१ येन आसामसि

(पृष्ठ १७)

८॥० प्रत

१ दर होड्यावर होड्यास येक होडेकर व येक पोर्गा वजा देऊन दर होड्यास दीड मण प्रमाणे [१०

दालदी सारवी याचा सिरस्त

सदरहू तीन कलमाचा सिरस्त

१ माप वर्ताळीं ऐन जिनस गला कोठीस वसूल येई त्याचे माप कन्याने तीनही पट्या कन्याच्या साक कापून घ्याव्या ते मापारी लोक तीन पट्यावर कसर ठेऊन माप घेऊ लागले यामुळे रयतेचा गिला सरकारांत गेला तेव्हा तीनही पट्या साक कापून कन्याने माप घ्यावे ते पायली .मापे मोजले असता सवा चौदा व पाऊण मण सवा दोन पायली भरावे आणि पायली मापाचे कसरे मापाचे कसरे बाबद माप वाो ह्मणोन दर मणी ८८१ येक पायलीप्रमाणे++

१ सेर वर्ताळा ह्मणजे कोटी नूट उदीरसाज ह्मणोन दर मणी तेसराची बाब दर सडांस तीन मण प्रो दस्तात वजा करून बाकी वसुली गन्यास दर मणी [२० एक सेर प्रो कलम

१ सरेदी म्हणोन हिशेबी जमा येत्ये त्याची अगर अरमारचे खानगी समई भाताचा व तुपाचा व काव्याचा तोटा अगर गावगंगापासून सरेदी म्हणोन जिनस घेत त्याचा तपसील

१ ऐन जिनस गन्यावर दरोबस्त गन्यापोो हरीक व मीठ व इनाम मुकासे गाव सरीज करून बाकी जिनसाचे दस्तवार दर सडांस मात कैली ८१ प्रमाणे सरकारात घेऊन त्या भाताचे किमती बंदल दर मणी रुपया-॥ अर्ध रुपया प्रमाणे गावाकडे

(पृष्ठ १८)

मजुरा देस्ताचे आकारात देत गेले

१ तूप येन दस्त समेत इरीक सुधा पाँ वजा इनामत व मुकासे व मिठागर वजा करून बाकी हर जिनस मिळोन दरसंडीस येक सेर प्रमाणे सरकारात घेउन त्याचे किमती ऐवजी दर मणी रुपये ३ तीन प्रो रयतेस मजुरा देत गेले

१ काथा नारळाच्या जमाबंदी पाँ गुहागर माहालाचे सात गावी दर हजारो नारळास काथा बजन ८२८२॥ दोन मण अडीच शेर प्रमाणे सरकारात घेऊन त्याची किंमत दर मणी रुपया १ येक प्रो रयतेस मजुरा देत गेले—

१०] ३

१ प्राा दोन मण हाणोन रयतेकडील गला ऐन जिनस वसूल न येईं सबब पेशजी तसर तीन मण होते त्या खेरीज दर संडीस दोन मण प्रो प्राा रयतेस यावयाचा करार करून दर ठराविले ते

२० भात दरसंडीस

१३।३३।बरीया दरसंडीस

१० चवली व कडवे व

कुलीध दर संडीस

१६ नागली दरसंडीस

५० ताल गोड दर संडीस

४० ताल काले व

उडीद व तुरी व

पावटे व ताल

साले व मुग

या सहा जिनसास

दर चालिस प्रो

२०]

१ सुभात तेलतली सुटकरी याचपासून आरमाराचे सचाबद्दल दर सुटास तेल गोडे बजन ८१० दहा सेर

१ सुतार व लोहार यास येक माही पाटास अडसरी देऊन अरमाराकडे सपावचासी आणावयाचा सीरस्ता

(पृष्ठ १९)

१ पातदारीचे वतन तालुके मारचे चातपावन माहण याचे होते ते कारकीर्द मजकुरी कथ्यामुळी जप्त होऊन हक सरकारात जमा केले त्याचा सीरस्ता दरोबस्त आकार पाँ पातदारीस वजा कलमे—

३३४.]

१ सारस्ता कुठो २

१ वसूल गल्याचे मुग चा आकार

१ शिकें देशमुस

१ शिवाय जमा

बाकी आकारावर दर हा रस ८६। पाव आणा

१ पट्टी पेठे तालुके मजकुरी येथील अमल ह्यशी बाजकडे होता तालुके रत्नागिरी येथील अमल आगरे बाजकडे होता ते समई आगरे याणी तालुके अजणवेल येथे पट्टी बसवुन वसूल वेऊ लागले तो भाताचे दस्ता प्रौ चौथाई दस्तावर दरसडीस हा १ प्रौ रुपये घेत आले— —

१ चौथाई रत्नागिरी म्हणोन नरुनबाब जमाबंदी प्रौ काही गावी घरपट्टी वण [१० याची जमाबंदी असेल त्याचे चौथाई दर हा रस ८२५ बेक आणा प्रमाणे बसऊन वसूल घेत आले

१ पाक फोक मुशीचे पास व घोलीचे पास सारवी व दालदी बाज पासून सरेदी घेऊन विकरी जो करील त्याज पासून कसरे बाबते— —

१ कारसाई गवत वगैरे किल्याचे शाकरणी वगैरे वोगमीस व सीबंदीचे लोकास बाटावयासी कुलबी रयताकडून घ्यावयाचा ठराव करून ऐन जिनस सरकारात वसूल घेत असत ती कलमे

१ शाकर वतुं दर कुळास मुमार

१० किल्याचे शाकरणीस

१ चुडी दरकुळास ६ प्रौ किल्याचे घसतीस

[२०

(पृष्ठ २०)

१ दोर गुडे दर कुळास ६ प्रमाणे बुरुजाचे दागदोजीस वगैरे

१ ओडे दरकुळास १० प्रौ पाहारेबंदीचे लोकास आगटी पेटबावयाबद्दल

१ पेलणी दर कुळास दर २० बीस प्रौ किल्याचे शागारणीचे बेपणास

१ किता कलमे

१ कमास म्हणजे तट्ये पाट्या व केरमुण्या गल्याचे दास्तानाकडे दरकुळास

[३३५

१ तऱ्या दाह कुळापासून पधरा कुले पर्यंत असल्यास येक पधरा कुळावर जाजती कुले ज्या गावी असतील त्याजपासून दोन तऱ्ये ध्यावयाचा सिरस्त

१ पाट्या दर कुलास येक प्रो

१ सुपे व केरमुण्या गावचा राबता माहार असेल त्याजपासून सुप व केरमुण्या येक प्रो ध्यावयाचे

३

१ तवसी भोपले जी करसाईची कुले असतील त्यास दर कुलास तवसे १ व भोपला १ येक प्रो ऐन जिनस सरकारात घेऊन सिबंदीचे लोकास देत

१०] १ ईरली पर्थन काली दर कुळास येक प्रो घेऊन सिबंदीचे लोकास देत

१ कोचडी दर कुलास येक प्रो सदर लक्षा बदल ऐन जिनस सरकारात घेत

१ चाभार काम ज्या गावी चाभाराचे दुकान असेल त्यास दर दुकानास येक आधवड व येक बालदी प्रो अरमाराकडे घेत असत

१ दही घागर दुभत्याचा गाव

(पृष्ठ २१)

पाहून दर गावास घागर १ प्रो ऐन जिनस गोकुलाष्टमीचे उद्याहास घेत

६

१ राबते म्हार व राबते गुरव याची राबणुक ध्यावयाची त्याचा ठराव करून दिव्हा ते १ राबते माहार याणी किल्या कोटाचे बोणीस येक महिना सरकारात

२०] सपावे आणि पाटास सरकारातून अड शेरी ध्यावी

१ राबते गुरव याणी दर आठवडे यास पान भारा येक प्रो सुभास आणून ध्यावा आणि पोटास सरकारातून ध्यावे

१ पावणे दर्यावर्दी सारवी व दालदी यास आठ आसामीस येक पावणा या प्रमाणे आरमाराकडे आठमाही सपावयास आठ आसामीचे ऐवजी आणावयाचे त्यास दरमाहा अडशेरी दीडमण ८१॥ प्रमाणे व मीठ मिच्या बदल च्यार आणे प्रमाणे ध्यावयाचा सिरस्ता होता

१ वणचराई म्हणजे पाटीचे वरपाटी बेल गावगंगा पर्जनकाली चारणीस घेतात त्याजपासून बेलाची पाहाणी करून दर बेलास हा -॥- अर्ध रुपया प्रो सिरस्ता

१ भेरली माड जंगलात असतात ते बाधून त्याची माडी माहार लोक काढतात

३०] त्यास दस्त दर माडास -१५० च्यार आणे चवल प्रो —————

१ कातकरी गावडे गावगना ज्या गावी खेराचे रान असेल त्या गावचे सोतास रानाचे येवजी काही पैका घावयास करून खेर तोडून कात पिकवाया त्या बर्दल गावगना दुकाने घालितान ते येका च गावी राहात नाही सबब त्यास परपट्टी पाल देऊन दुकानावर जसे चुलणास केटे असतील त्याप्रमाणे दर केट्या अर्धे ह्याप्रमाणे आकार होईल तो घ्यावयाचा सिरस्ता

(पृष्ठ २२)

बंद बेबीस

कारकाई पेशव्ये बालाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब व सदासिब चिमणाजी ऊर्फ भाऊसाहेब पेशव्ये याणी पुणियाहून रामाजी माहादेव बिबलकर यास पाठडून अजणेबल आगरे याजपासून तेली ते सन सीत समसेन मया अलक शके [१० १६७७ पुव नाम संबन्धरे तागाईत सन समान अशर मया तेन व अलक १७३९ इश्वर नाम संबन्धरे पर्यंत साले ६३ या सालान तालुके मजकुरी सुधे जाहाले ते

१ काण्होजी गिजे सन सीत समसेन शके १६७७

२ चिमाजी माणकर सन सबा समसेन तागायत सन सिनेन शके १६८१ येकून साले बघार

१ गणेश रुष्ण कोलटकर सन इहिदे सिनेन शके १६८३

२ चिमाजी माणकर सन इसने सलास तिसेन शके १६८३ व शके १६८४ येकून साले दोन

१६ रुष्णाजी विश्वनाथ बर्वे ह्या सन आर्बा सिनेन शके १६८५ ता सन तिसा सवेन शके १७०० [२०

१३ त्रिवक रुष्ण बर्वे रुष्णाजी विश्वनाथ बर्वे याचे पुत्र ह्या सन समानीन शके १७०१ ता सन इसने तिसेन शके १७१३ या साले तेरा

५ रघुनाथ त्रिवक बर्वे त्रिवक रुष्ण याचे पुत्र ह्या सन सलास तिसेन शके १७१४ ता सन सबा तिसेन शके १७१८ येकून साले पाच

१ बालरुष्णा बापूजी लेले सन समान तिसेन शके १७१९

१ रघुनाथ त्रिवक बर्वे सन तिसा तिसेन शके १७२०

१ बालरुष्ण बापूजी लेले सन मया तेन शके १७२१

३ रघुनाथ त्रिवक बर्वे इस्तकबील सन इहिदे मया तेन ता सन सलास मया तेन व अलक शके १७२४

(पृष्ठ २३)

[३०

१ हरी रघुनाथ भागवत सन आर्वा मया तेन व परशराम रामचंद्र घोटगे याज-
कडे किले बाहिरवण्ड व सावडे माहाल पां गाव ५५ पच्चेचाळिस होते शके
१७२५ विठोजी गायकवाड सन समस मया तेन कारभारी भिकाजी बलाल
भावे

२ विठल विश्वनाथ पटवर्धन सन सीत व सन सया शके १७२८

१ परशराम केशव बोक सन समान मया तेन व अलफ शके १७२९

२ नारो गोविंद आवटी सन तिसा मया तेन व सन अशर मया तेन व अलड
शके १७३१ साले दोन कारभारी दिनकर सत्ताराम गोडबोले व माहादाजीपंत
कानडे [१०]

१ गंगाधर बालरुण मराठे कारभारी सडो रघुनाथ पटवेकर सन इहिदे अशर मया
तेन शके १७३२

२ येसाजी पवार सन ईसने अशर मया तेन व सन सलास अशर मया तेन कारभारी
लक्ष्मण बलाल करदाकर व केसो रुण टिलक यो साले दोन शके १७३४

१ जनार्दन नारायण देशपांडे सन आर्वा अशर कारभारी विष्णु आपाजी टिलक
शके १७३५ साले १

४ रामचंद्र माहादेव नगरकर ईा सन समस अशर शके १७३६ तागाईत सन
समान अशर शके १७३९ येकूण साले च्यार या सालात मशारनिल्ले नगरकर
याचे तर्फेने कारभारी

१ पादुरंग लक्ष्मण केलकर

[२०]

२ बलवंतराव दात्ये याजकडून सदाशिव शंकर अभयंकर

१ पादुरंगपंत लिमथे व त्रिबकपंत उदगर

६३

(पृष्ठ २४)

सदरहू पेशव्ये कारकीर्दीत मामलेदार जाहोले त्याणी नवीन कानू केल्या त्या
बितपसील

१ रुण्णाजी विश्वनाथ बर्वे मामलेदार याचे कारभारी आबाजी बलाल याणी कानू
केल्या त्या

१ जिराहती बरकस जमिनीस काटीची मोजणी नवती आनाजी दत्तो याणी
पेशाजी माहाराज याचे कारकीर्दीत जमाबंदी केली त्या वेळेस नजर [३०]

मान्याने विध्याचा अजमास पाहून धारा बसविला होता त्याच सिरस्त्या-
प्रो दर विधा धारा देऊन जमिनीस काढी टाकिली ते पच्यवीस काट्या
लाबी व पच्यवीस काट्या रुंदी येकूण विधा येक पाँ बजा जमिनीतील
जी दगडभोडा व साइशाडोरा व सडकील सराच कातळवट बजा देऊन
बाकी जमीन राहिल त्यात सवाई सूट देऊन बाकी जमिनीस अनाजी
दत्तो याचे सिरस्त्याप्रो धारा ठराविला

- १ ऐन जिनस गला व वजन म्हुपारी जिनस याचा वसूल सिरस्ता आगरे याचे
कारकीर्दीत ऐन जिनस सरकारात वसूल घेत असत पुढे ऐन जिनसाचा
सर्च सरकारात कमी जाहल्यामुळे रयतेस दर ठराऊन देऊन नस्ताचा
वसूल घेऊ लागले [१०]

- १ गला ऐन दस्त जमाबंदीपेकी दरसडीस १० पाच मण प्रो मुाची किमत
घेऊ लागले त्यास हाली सिरस्ता मुाप्रो पाच मण म्हणोन हिशेबी
लागते त्यास

दर सडीस रुपये

१७ भात

१५ नागली

१२ बरिचा

(पृ. २५ गद्दाल)

(पृ. २६)

रवार सर्चाची वाटणो! बरंविळी त्यापोकाही नस्त कमी करून [२०
त्याचे ऐवजी दर गावास दरगा भात केली ०२ दोन मण प्रा माताचे
गाव पाहून ठराविले त्या गावापासून ऐन जिनस भात वसूल घेत

- १ मीठ पटी म्हणोन शेरी मिठागर कसचे चिपळूण येथे आहे त्यातील
उत्पनाचे मीठ पैदा होईल ते पेशजी किल्याचे सर्चाकडे सर्च होत असे
ते मना करून ते मीठ गावगना रबतास दर रुपया केली ०३ तीन
मण प्रो घ्यावयाचा सिरस्ता ठराऊन पटी बसविली

- १ वसूल गला ऐन जिनस पेशजापासून कांटीस वसूल घ्यावयाचा सिरस्ता
होता तो मुा होत नसे परंतु फड के बरें याचे कारभारी याणी सरकारातून
बेहेडा ठराविला त्यास ऐन जिनस गला वसूल होऊन काही गावगना
गेल्याची बाकी राहिल्यास बेहेड्याचे दराप्रो नस्त घेत ते दर स-[३०

हीस रुपये

२० भात	१६ नागली
१३।३२ वरिया	४० तील काले
५० तील गोड	४० उडादि
४० तुरी व मुग	४० तील साले
३० कुलिथ व कडवे	४० पावटे

३० चवली

१०] १ नख्त कोलि म्हणोन नारळ व सुपारी याचा पेशजी पासून ऐन जिनसी दस्त आहे परतू उत्पन थोड आणि दस्त फार बाजकरिता हुजूर बंध मा (पृष्ठ २७)

मलेदार याणी पिनंती करून जो कीर्द बागाईत जमावणी करील त्यास निख्ती सिरस्त्याचा कौल देऊन जमोवणी करवावी आणि दर माडास बावती सुधा दर १० च्यार आणे व साप १ येक व सुपारी काडास नख्त बावती सुधा येक आणा प्रमाणे ठराऊन कौल दक लागले कौल भरन्यानंतर सदरहू सिरस्त्या प्रो कलम जमेस धरिले

२०] १ शाड दस्त पेट अजणवेल व गोबलकोट येथे फणसाची शाडे आहेत त्याची दरसाल पाहणी करून ज्याचे निसबतीस शाड असेल त्याजपासून शाडावरील उत्पना पाहून दर शाडास येक आणा पासून च्यार आणे प्रो घ्यावे दस्तास जमा धरावी तर शाडे

यकाचेच निसबतीस असत नाही सबब दस्तास जमा धरीत नाही १ किरिस्ताव लोक हे जाज्या गाधी दगडाचे इमारतीचे काम कोणी कारखाना करवील तेथे येऊन काम करू व या बदल कावणे घालून राहतात त्याजवर दर कावणास बाद सरदार येक व मस्ते येक व भात करणारा पोगां यक येकून तीन आसामी बाद दर कावणास देऊन बाकी कामकरी आसामी असतील ते मोजून कर डोईस रुपया येक प्रमाणे सरकात घेत होते हाली कुपिनी सरकारचे अमलात सन ईशरीनचे सालापासून माफ जाहला आहे

१ कारकीर्द त्रिबक रुष्ण, बर्वे—
कोरसाई पेशजी येन जिनस पेशजी पासोन कुळा जव—
३०] (पृष्ठ २८)

—ठून बसूल सरकारात घेत असत त्याचे नख्त बर्वे मामलदार याचे कारभारी व्यकाजी राम देवधर याणी दर कळास ठराव करून दिल्या ती ईसमे

शाकरबडी चुडी दोरगुडे वाडे पोलणा

१० ६ ६ १० २०

सदरहू सूरकारसाईंची किंमत दर कुळास र्हा २ दोन प्रो वसूल घेत पुढे सन समस अशरात श्रीमंत बाजीराव साहेब पेशव्ये याची स्वारी गुहागरचे मुकामी आली ते समई गावगनाची कुलबी रयत उभे राहून अर्ज केला की सदरहू कारसाईंची किंमत र्हा दोन घाब. यातीं जबर पडते सबब पेशजी प्रो कारसाईंचा वसूल ऐन जिनस सरकारात घ्यावा म्हणोन त्याजवरून रामचंद्र माहादेव मामलेदार याचे कारभारी पाडुरंग लक्ष्मण केलकर यास ताकीद करून सदरहू कारसाईंचा ऐवजी दर कुळास र्हा १॥ दीठ प्रो घ्यावा म्हणोन [१० चितो वामन देशमुख याणी ठराव करून दिल्या त्याप्रमाणे हात्ती वसूल चालत आहे

१ कारकीर्द रघुनाथ त्रिबक बर्वे मामलेदार

१ बेडे दाम म्हणजे पाटीचे बैल सरकार दस्तास लागतात त्यास बैल-दान म्हणतात ते बजा करून जाजती बैल छपउन ठेवितात त्याची दर साल पाहाणी करून जे बैल सांपडतील त्यास दर बैलास थेंक रुपया व अर्ध रुपया प्रमाणे बैल पाहून सरकारात वसूल घेत थेंकादे साली मक्का हरकोण्यास ठराउन देत

१ बेडे हडे व धावटींची फुले बदरानिहाय रयत लोक आणोन विकतात त्याजवर हासील जो विकत बेईल त्याजपासून दर हजार [२० वेड्यास १० च्यार आणे बसविले

(पृष्ठ २९)

१ तकवियत कौली गावगना भात जमीन जो बास्तीचे कौल सोतानी घेतले परंतु तकवियत कौलास सालाबादा लावावयाचा सिरस्ता नाही कौलाअनुबर्थ जमान तयार जाहाली म्हणजे सरकारात येऊन समजून माफी ईस्तावयाचा कौल न्यावा ते कोणी घेतला नाही सबब तकवियत कौलीचा सोलाचा अजमास पाहून मोघम वसूल नसत थेंक लागले

१ सीमेची राने हरदुगावच्या कजियामुळे अमानत पडतात त्यात सरकारातून लागवड करऊन त्यातील उत्पना पो राजभाग गावचे दस्तासेरीज थेंक लागले [३०

१ चड तालुके मजकूरचे जमाबंदी वरचड साधावा म्हणोन हुजूरची आज्ञा घेऊन गावगनाची जमाबंदी करावी तर भुरी पडते सबब सोत समजूतीने गावगना नस्तीची वाटणी केली ते मामलेदार दाजी विश्वनाथ व त्रिबक लक्ष्मण व रघुनाथ त्रिबक बर्वे यकून तीन मालेदार याणी आपआपलाळे वडिहा टीन तीन बेळा चडाची वाटणी बसविली

90]

१. दुरकदार कारकुनी म्हणजे कडवीस व जमिनीस वास कामकाजा निमित्त स्रोत गावगनाचे गाव पाहून अर्थ रुपया पासून येऊं सा पर्यंत देत असत ते सरकारात जमिेस धडून गावाकडून मनस्वी जसा वसूल पडेल तसा घेऊ लागले

१ किता आंध्रमंदाय हे कलममशारनिहे आवटी ++ सालात हनुमंताचे
देवालय बा + + + + + + + + + + + + + + + +
* * * * *

॥ श्री ॥

२ सदर कागदांतील विविधप्रकारची माहिती जरी बऱ्याच जुन्या काळापासूनची आहे, तरी ती अलीकडे म्हणजे १८२४ इ. स; नांत नकलली गेली असून त्याच सुमारास लिहिली गेली आहे हे आंतील मजकुरावरून ध्यानांत येईल.

३ हकीमतीचे बंद ३० असावयास पाहिजेत परंतु २५ व ३० हे दोन बंद गहाळ झाले आहेत बाकीचे क्वचित् कोठे फाटले आहेत. हे हकीमतीचे बंद राज्यां जितो गोविंद वैशांपायन राणा० पालसेत याजकडे मिळाले.

४ भाषा अवार्चान आहे.

फाल्गुन व० ३०/१८३५

दत्ता वामन पातदार

८६ आंगरे यांचे महजर व इतर कागदपत्र

लेखांक १

श्री

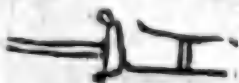
नकल

फारसी मजकूर

२०। राके १२५५ श्रीमत्सनाम सवळरे कार्तिक सुध १ प्रतापदा ते दिवसां हजर मज्यालस बेसोन महजर केला तेथे मज्यालसवार मोस्तेस्वर बि हजर बि तपसाल:-

खान आजम एकलासखान चिनी

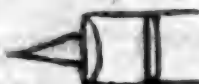
स्नान आजम विजली सर्जास्नान

ज्ञान आजम दिलावरज्ञान बिनी
हजराती

ज्ञान आजम मुस्तयाज्ञान वजिरानी ।
नांवर्चा मोहर आसे

खान आजम दिहावरखान बजि.

खान आजम फरादखान वजिराची
मोहर आसे

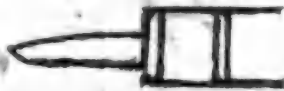
खान आजम फरादखान वजिरानी
मोहर आसे

खान आजम आमीनखान वजि-
रानी मोहर

खान आजम महमदखान वजिरानी
नावची मोहर

खान आजम सेरखान वजिरानी
नावची मोहर

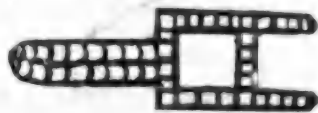
खान आजम कैकखान सिलेदार

खान आजम आलाबलखान सिलेदार

खान आजम सरकसखान सिलेदार

खान आजम आहमदखान सिले-
दार

खान आजम आसतखान सिलेदार

रानी नावची मोहर आसे

खान आजम सेदखान वजिरानी
नावची मोहर

खान आजम सुज्यायेनखान वजि-
रानी नावची मोहर

खान आजम जमालखान वजिरानी
मोहर नावची आसे

खान आजम आभराखान वजिरानी
नावची मोहर

खान आजम सेद महमद सिलेदार [१०

खान आजम जादगारखान सिलेदार

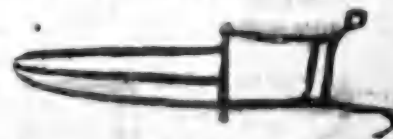
खान आजम ताजखान सिलेदार

खान आजम नासरखान सिलेदार

खान आजम हेबासखान सिलेदार

खान आजम मसुदखान सिलेदार

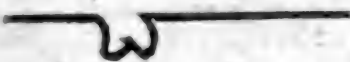
खान आजम सिताबखान सिलेदार

रेऊजी नाईकवाडी हवाला कोठी

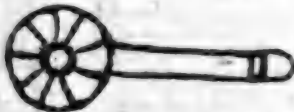
दाद नाईकवाडी हवाला जामदारखाना

बाळोजी नाईकवाडी हवाला म्यान-
बाक

गोमाजी नाईकवाडी हवाला आफदागर

नाग राऊत कनोजा नाईकवाडी
हवाला आहीर

जानोजी नाईकवाडी हवाला बाक

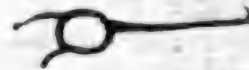
सिवजी नाईकवाडी हवाला दफ्तरदार

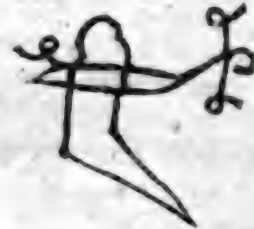
कालोजी नाईकवाडी हवाला आफदाद

जाखोजी नाईकवाडी हवाला पावेगा

भाई आहमद मोकदम मुरस नाबद

बान राऊत नाईकवाडी हवाल
लष्करी

उडाण सिदनाईकवाडी तुलवे

दादजी नाईकवाडी हवाला पीलखाना

१०] हे समस्त मुख्य करून सदरहु मज्यालस हाजूर चिमाजी बिन गोमाजी कहु यासी महजर करून दिथला ऐसा जे तुझे बाबे दादजी बिन रेवजी हाडे सरदेश मुस प्रा जुंनर येही आर्ज केला की आपण नानदार दरवेसी चाकर कदीम आहो

ऐसीयांसी सांघाजी मजकुराची देशमुक्ती चाकणची आहे तरक प्रा मजकुरासाले
बोडत आहे नकर मजकूर आपलिया कबिलियांतील आहे म्हणून यांचे साभाळी
आपले देशमुक्तीपैकी यांसी दिल्ली आहे तरी हाजूरून ही सनद नकर मजकुरास
सादर जालिया सरफराज होऊन म्हणून आर्ज केला बराए आर्ज सातरेस आणून
तुम्हे कदिमीवर नजर देऊन आणि हुजूर मेहनत केली त्याजवरून प्रो चाकण देहा
८४ एथील दरोबस्त देशमुक्ती दिधली आसे मुत्ते लेकराचे लेकरी आवलादी व
अकलादी पिढी दरपिढी मिरास साणे तुम्हास हकआदा व काली पांढरी स्थावर
जंगम विन मरुता होन ५०१ पाचसे एक करून दिधले आहेत रकमा मबामोजीब
दाभाशाई प्रो गावगंना सालिना घेत जाणे व तूप दर गावास मापी सेर ८८७
सान सेर घेत जाणे यासिवाय बिज वानवळा व बरोवा दसरीयाचा बकरा शेर १०
बैल बगैरे कितीक हक जो महदम चालत आला आहे त्याप्रमाणे घेत जाणे या बेरीज
प्रगणे मजकुरी हेहीनामगी सरायनी चावर २५ पंचवीस नालतनामी पाजसी दिधला
आहे कीर्द करून लेकराचे लेकरी सात जाणे इनाम सलामी तुम्हास माफ केली
आसे सरदहू इनामास सरकारचा तालुका नाही प्रगणे मजकुरी गोत पत निःपुत्रीक
बगैरे महमुल कर फुरोई सायेर जे बेरीज जमा होईल त्यास हंक सदपच घेत जाणे
व जे प्रगणे मजकुरी उभे मारगे येतील त्यास दर नगी हके ८२ प्रो घेऊन मार्गाची
रखवाली करीत जाणे व जे गावी घोडीयाच्या पसा आसतील तेथे सालिना एक
सिंगरू घेत जाणे व हराकारापासून त्यांचे बोंहदीयामाफीक कामकाज घेत जाणे
हाजूर याल तेव्हा जो सच लागेल विलातीमध्य पट्टी करून घेणे एणेप्रमाणे प्रो मज-
कुरी हक करून दिधला आसे तो घेऊन प्रा मारची आबादांनी करून बतन २०
पुस्त दरपुस्त आजोनी करणे मानपान टिकां विडा नांव नांगर सेव सवाजी मिरासीची
सत्ते मळे विहिरी व प्रगणे मजकुरी मोकदमीचे गाव असतील ते बगैरे हक जो
महदम चालत आला आहे तो घेऊन सरकारच्या कामांत माकएद राखणे किका-
येक सरकार व टफायेत रेया ऐसे वर्तत जाणे हा महजर लिहिला सही बिया
रामाजी जेनादंन सबनीस हुजराती बादनी छ २५ जमादिलाखर मोतब आसे

लेखांक २

शके १६४६, चैत्र वद्य ८.

महजरनामा शके १६४६ क्रोधीनाम सवळरे चैत्र वद्य ८ आष्टमी वार आदित-
वार व तारीख छ २१ माहे रजब बहुनूर हाजर मजलिस हाकीम शेरा व तोरा व
देशमुख व देशपांडिये व गोत मोकदमानी देहाये प्रगणे चाकण व बाजे प्रगणात
सरकार जुनर बगैरे मुभे खुजस्तेबुनियाद उरुक दक्षण सुहूर सन आर्बा आशेन्हीन ३०

४४

[३४५]

मया व आलफ सन हजार ११३३ संवत् आकि तायाजी बिन संडोजी व रुष्णाजी
 बिन गोदजी व सुलतानजी बिन नागोजी व भानजी बिन मालजी कडू चव्हाण
 मोकदम कसवे चाकण व देशमुख प्रगणे मजकूर यांसी महजर करून दिवला ऐसा
 जे तुम्हामधून तायाजी बिन संडोजी व रुष्णाजी बिन गोदजी कडू मोकदम कसवे
 मजकूर व देशमुख प्रगणे मजकूर यांनी कसवे सेड सरकार जुनर येथील मुकामी
 व मज्यालसीस येऊन आपली हाकीकती जाहीर केली की कसवे चाकण येथील
 मोकदमी व प्रगणे मजकुरची देशमुखी हे दोन्ही वतने पुरातन आपली वडील
 वडीली आनुभवत असता पूर्वी चाकणेच्या कोटात हाकीम होता त्यात व आपल्या
 वडिलांत बरकशा पडोन बेचनाव होऊन बाहेर पडिले मागे येसाजी बलद संताजी
 १०] व सिवजी बलद विठोजा कडू यांचे वडील गुमास्ते होते ते वतनाचा कारभार
 करीत असता बहुता दिवसा आपले वडील वतनावरी आले तो येसाजी व सिवजी
 कडू कदम यांचे वडील रुजू न होता जोरावरीने वतनाचा उपभोग करू लागले
 तथापासून आपले वडील कलह करीत असता हाजरत बादशाहा यांचा मुकाम
 कसवे सेड सरकार जुनर या जागा होता तेथे हाजरतीने गोतमुखे निवाडा कराव-
 याबद्दल खान आजम अमानुल्लाखान किलेदार किले मोमिनाबाद उर्फ चाकण व
 फौजदार प्रगणे मजकूर यांसी हुकूम फर्माविला त्यावरून खान आजम अमानुल्ला-
 खान याही कसवे मजकुरी गोतमुखे बरहाक इनसाफ करिता आपले वडील सरे
 जाले येसाजी बलद संताजी व सिवजी बलद विठोजा कडू कदम मुद्दई सोटे जाले
 ते रद्द करून आपल्या वडिलांस महजर करून देऊन आमल दुमाले केला त्यावरी
 २०] आपले वडील संडोजी कडू व भानजी कडू फरमानाबद्दल बादशाही लस्करास
 जाऊन आदालतीस उभे राहिले हाजरत बादशाहाजीने हाकीकत सावरेस आणून
 फरमानाचा हुकूम केला तो बादशाहा यांची मोहीम बागनगिरीयावरी जाली
 आपले वडील लस्करात होते दिवाण आसदखान यांसी आपली हाकीकत जाहीर
 करून दिवाणी परवानियाचा हुकूम घेतला फरमान व परवाना तयार होऊन हातास
 यावे त्यांसी दरबार खर्चास पैसे पाहिजेत याकरिता संडोजी कडू व भानजी कडू
 बादशाही लस्करामधून येऊन कान्होजी बिन तुकोजी आंगरे याजकडे जाऊन
 त्यांसी दोन्ही वतनाची तिसरी तकसीम रुपये १७५०० साडे सतरा हजार ख-
 यासी विकत देऊन पैसे घेऊन बादशाही लस्करास गेले दिवाण आसदखान
 यांचा परवाना हातास आला फरमान तयार जाला मोहोर होऊन हातास यावा
 ३०] तो हाजरत बादशाहा हक जाले त्यावरी संडोजी कडू वतनावरी येऊन कितका
 दिवसा मरोन गेले मागे त्यांचे वडील पुत्र मज तायाजीचा वडील भाऊ गोमाजी
 बिन संडोजी कडू व त्यांचे पुतने मजरुष्णाजीचा चाप गोदजी कडू वतन अनुभ-
 वीत असता आजम आलीखान अवरंगाबादेस होते त्यांचा परवाना आणिला

मुद्दई यांसी हाती धरून गोतामध्य उभे राहा झणत असता गोतामध्य उभे न राहिले मध्य कितेक दिवस गेले नातवांनीच्या प्रसंगाकरिता आपले वडील गोमाजी व गोंदजी कडू यांनी सखंवेचाबद्दल याजजवळुनी निवेताहुनी उवाजती रुपये ४२५०० 'मोकरा साडे वेतालीस हजार रुपये घेऊन सखं केला वतनी आमल चालवीत असता आजम आलोंखान व नबाब किलिचखान निजाममनमुलक बहादूर यांचा जंग होऊन आबेरंगाबादेस निजाममनमुलक यांचा आमल जाला त्यापासून शहामन अवाली पुन्हा अबदूल रसूलखान यांसी किलेदारी व फौजदारी मोकरार होऊन प्रगणे मजकुरास आले सैद मासतखान किलेदार व फौजदार होते तगीर जाले यांची तगीरी व त्यांची बाहाली मध्य मुदियानी कजिया केला याकरिता सुबे औरंगाबादेस जाऊन हकीकत [१० जाहीर करून दिवाणी परवाना आणावयाबद्दल आपले वडील गोमाजी व गोंदजी कडू टका पेका व वतनी कागद घेऊन स्वार होऊन येऊन कसबे सेड सरकार जुनर या गावी देऊ पाटील यांच्या बाडिघात राहिले पुढे जेथे तो मुद्दई रामाजी कडू व शिवजी कडू बादा धिरादरी व खुद्द जामिनेथितनसी छ ५ मोहे ५ म. दिल्यावर सु ॥ इहिदे आशरीण मया व आलफ या तारिखेस रात्री येऊन डाक घालून दोघा जगास जिवे मारिले कितेक टका पेका व अमानुलाखान यांचे कारकीर्दीस गोतमुजे निवाडा होऊन मइजर जाला होता तो व दिवाण असदखान यांचा परवाना व आणखी कितेक वतनी कागदपत्र होते ते मुद्दई यांचे हाती लागले यांचे व मुद्दई यांनी मारे केले त्याचे सरतनामे आहेत व खान अजम अबदूल रसूल खान किलेदार किले चाकण बाई दोन्हां खुन मुदयावरी शोबूद [२० करून त्यांचे सिरी गुण्हेगारी ठेऊन त्यांची कबुलियेत लेहोन घेतली तीही कागद आहे ऐवजने आपली सराची जाली हे हकीकत आपले वतनभाऊ कान्होजी आंगरे यांसी सांगोन पुढे दिवाणत इयाल व्हाव याचा विचार करावा व या बदल आपले वडील शहाजी कडू व सुलतानजी कडू व भामजी कडू कुलाधियास जाऊन कान्होजी आंगरे यांसी वर्तमान सांगितले ते सगळे त्यांनी मजकूर केला की तुमच्या दोन्ही वतनाचा तिजाई तक्षीम तुमच्या वडिलानी आपणास रुपये १७५०० साडे सत्रा हजारास देऊन पेके नेले त्या आलीकडेही गोमाजी कडू व गोंदजी कडू यांनी रुपये ४२५०० साडे वेतालीस हजार नेले या उपरी पुढे ही सखंवेच लागेल मबलग टका होतो याची वाट काय तेव्हा आपले वडील शहाजी कडू व सुलतानजी कडू व भानजी कडू यांनी आत्मसंतोषे [३० कान्होजी आंगरे यांसी पत्र लेहोन दिधले की या मागे तुमचा टका साडे सत्रा हजार रुपये या खेरीज नेऊन सखं केला व पुढे कांय होईल तो सखं करून वतनाचे कागदपत्र करून ध्यावें दोन्ही वतने तुझास दिधली तुझी होऊन येकापासून

पांच दाहा गाव जे द्याल तितकियाचा उपभोग करून म्हणवून पत्र लेहोन दिवले त्यावरी आपले वडील शाहाजी कडू मृत्यु पावले सुलतानजी कडू व भानजी कडू यांनी कान्होजी आंगरे यांची निशा केली आनी हे व ते बरबरी किले सातारि-याचे मुकामी माहाराज राजश्री स्वामी यांसनीच जाऊन हायाल जाले यावरी सासा महाराज मज्यालसीस बसोन सरकारकून व पंडित व सरदार व भले लोक वतनदार यांसमक्ष हाकीकती मनास आणून धर्मता इनसाफ केला की मुदईयानी मारे केले ते सोटे गुण्हेगार आहेत सुलतानजी बिन नागोजी व भानजी बिन मालजी कडू हे वतनदार सरे यांसी वतनाचे कागदपत्र करून यांचे परंतु याही आपली दोन्ही वतने कान्होजी आंगरे यांसी लेहून दिवली आहेत याचा विचार त्याचे समाधानें १०] करावा लागतो तेव्हा येविषयीची मुळ्या कान्होजी आंगरे यांसी केली तिही आज केला की आपला टकापेका या वतनप्रसंगास मबलग खर्च जाला पुढेही खर्च होईल दोन्ही वतने आपणास लेहून दिवली आहेत तथापि आपण माहाराजाचा हुकूम बारदार जो हुकूम होईल त्याप्रमाणे वर्तणूक करून म्हणवून त्यावरून माहाराज राजश्री स्वामी धर्मपरायेण कृपाळु होऊन समस्त मज्यालसीचे विचारे करून कसचे मजकूरची मोकदमी व प्रगणे मजकूरची देशमुखी या दोन्ही वतनाचे दोन विभाग बराबरी करून येक विभाग आपणास व येक विभाग कान्होजी आंगरे यांसी देऊन पत्रे करून दिवली ते पत्रे आपण व कान्होजी आंगरे यांनी खुशरजाबदीने घेऊन त्याप्रमाणे हरदोजण निमे निम वतनाचा उपभोग करीत आहो ऐसीयासी तुम्ही हाकीम व गोत गंगाधर्मपरायेण आहो आपली जाली हाकीकती जाहीर करावयाकरिता २०] आपण व कान्होजी आंगरे मोकदम कसचे मजकूर व देशमुख प्रगणे मजकूर यांचे पुत्र सेखोजी आंगरे व संभाजी आंगरे आलो आहो आपणाजवळी कागदपत्र आहेत ते मनास आणून भोगवटी यांसी महजर करून दिवला प.हिजे म्हणवून वर्तमान सांगितले आणि तुम्ही व सेखोजी आंगरे व संभाजी आंगरे मोकदम कसचे चाकण व देशमुख प्रा मजकूर यांनी कागद पत्र आणवून पुढे ठेविले बियाल

मुम्हाजवलील कागदपत्र

बेदरीच्या पातशाहा
चा परवाना येक

कसचे चाकण व प्रगणे मजकूरच्या
वतनदाराचे समापत्र

आलम आलीखान या-
३०]चा परवाना येक

मुदई यानी खुनाची गुण्हेगारी सा १२०००
बारा हजार कबूल करून आजम आ-
बदूल रसूलखान किलेदार व कौजदार

मुद्ई यानी मारे केले
त्याचे छुरतनामे ३

कसबे चाकण यांसी सतलेहून दिधले
आहे ते पत्र

१ काा सेडचा
१ जुनरचा
१ काा चाकणचा

लंग

०

३

माहाराज राजश्री
स्वामीचे आज्ञापत्र

१

[१०]

सेसोजी आंगरे व संभाजी आंगरे यांजवळील पत्रे

कसबे चाकण प्रा मजकूरच्या
वतनदाराचे शाहिदीपत्र

दोन्ही वतनाचे निसरे तक्षि-
मेचे विकरीतपत्र

१

१

देशपाडिये व सेटे वगैरे
वतनदार कसबे चाकण
प्रगणे मजकूर ईही पत्र
लेहून दिधले आहे ते पत्र

शाहाजी कडू बलद संडोजी
कडू व झुलतानजी कडू व भा-
नजी कडू यानी दोन्ही वतने
लेहून दिधली आहेत ते पत्र

१

१

माहाराज राजश्री स्वामीचे
आज्ञापत्र

लंग

०

[२०]

येणेप्रमाणे पत्रे मनास आणिता वेद्रीच्या पातशाहाचा करसान कसबे चाकणची मोकदमी व प्रगणे मजकूरची देशमुखी या दोन्ही वतनाचा तुम्हाजवळी आहे त्यावरून तुम्ही चव्हाण कडू वतनदार पुरातन सरे आहा कदम कडू मुद्ईगिरी करितात ते सोटे आहेत समापत्र कसबे मजकूरची रयती व प्रगणे मजकूरचे मोकदम याचे आहेत ते पाहाता तुम्ही कसबे चाकणचे मोकदम व प्रगणे मजकूरचे देशमुख पुरातन आहां तुम्ही दिवाणात इनसाफ करून घ्यावयासी उभे राहाणे आपण तुमची शाही देऊ म्हणवून शफतपूर्वक लेहून दिधले आहे त्यावरून तुम्ही सरे मुद्ई सोटे तुमचे मारे मुद्ईयानी केले त्याचे छुरतनामे शरियेतपन्हा काजी व इकाम याचे मोहरनसी व देशमुख व देशपाडिये व मोकदम व हामेशाही वतनदाराचे [३० शाहीदिणसी ३ तीन किते आहेत ते पाहाता सैद मासन किलेदार किले चाकण

[३४९]

व फौजदार प्रगणे मजकूर माजूल त्याच्या आमंलात मुदई यांनी कजिया केला
 याकरिता गोमाजी बलद संडोजी व गोंदजी बलद नागोजी कडू मोकदम कसबे
 चाकण व देशमुख प्रगणे मजकूर दिवाणी परवानियाबदल आवरंगाबादेस जावया-
 साठी टका पेसा व बतनी कागद घेऊन स्वार होऊन कसबे सेड सरकार जुंनर या
 गावी येऊन देव पाटील कसबे मजकूर याचे वाडियात राहिले असता छ ५ माहे
 जमादिलाबल सुट्टर सन इहिदे आशेरीण मया व आलफ या दिवसी रामाजी व
 सिवजी कडू कदम मुदई यांनी बिरादरी व गुद जमियेतीनसी दोनप्रहर रात्रीच्या
 आमलात येऊन देव पाटील याच्या वाडियात सिरोन गोमाजी व गोदजी कडू
 निजेले आसता तरवारेचे वार केले गोमाजीवरी आकरा जखमा जाल्या याचे चाकर ३
 १०] तिथे जखमी जाले बतनीकागदपत्र व टका पैका विशादी होती ती लुटून गोद-
 जीस दस्त करून मौजे चांडोली ताा सेड या गावीच्या सिवारात नेऊन जिवे माहून
 मुदई मुदा टाकून गेले गोमाजी जखमी होता त्यासी दुसरे दिवसी सेडच्या लोकानी
 उचलून चाकणेंस खान आजम आबदुल रसूलखान किलेदार किले चाकण व फौज-
 दार प्रगणे मजकूर याजबळ नेले जेर होता चौथे दिवसी गोमाजी मथेत जाला हे
 हाकीकत बयाजवार घुरत नामियात लिहिली आहे व आम्हास हे वर्तमान विलकुल
 दखल आहे तुमचे मारे मुदई यांनी केले हे खरे दुसरीयाचा दाखला खान आजम
 अबदुल रसूलखान किलेदार किले चाकण व फौजदार प्रगणे मजकूर यांही मुदई
 यांच्या माथा मारीयाचा गुन्हा शाबूत करून गुणहेगारी रुपये १२००० बारा हजार
 रुपये ठेऊन कबुलीयेत लेहून घेतले ते पाहता रामाजी व लिंबाजी कडू मुदई यांनी
 २०]लेहोन दिधले की गोमाजी व गोंदजी कडू यांसी आपण मारिले खरे गुणहेगारी
 बारा हजार रुपये कबूल केले ऐस लेहून वसुलास मुदती लिहिल्या आहेत ते खरे व
 आमनुलाखान यांनी पेशजी गोतमुखे निवाडा करून महजर दिधला होता तो व
 दिवाणी आसदखान यांचा परवाना होता तो व आनीक तीन कागदपत्र व टका
 पेसा विशादी गोमाजी व गोदजी कडू मारिले गेले ते वस्ती मुदई
 यांनी लुटून नेली म्हणवून तुम्ही जाहीर केले याची तहकिकान
 करून मनास आणिता आमनुलाआन याचे कारकीर्दीचे दाखले
 कागदपत्री आहेत व ते मज्यालसीस कसबे चाकण प्रगणे मजकूरचे व बाजे
 हमेशाही बंतदार होते त्यापैकी हाली हजीर मज्यालसीस कितेक आहेत त्यांही
 यांची शाहीदी दिधली महजर होता तो गेला हे खरे दिवान असदखान याच्या
 ३०]परवानीयाचा दाखला तरी त्या परवानीयाप्रमाणे कसबे चाकणची मोकदमी व
 प्रगणे मजकूरची देशमुखी तुमची कदीम बतने आहेत पुस्त दर पुस्त खान जाणे
 सगळून आजम आलीखान याचा परवाना तुझाजवळी आहे यावरून आसद-
 खान दिवाण याचा परवाना कितेकास दखल होता त्यांनी हजीर मज्यालसीस

जाहीर केले यावरून दिवाण आसदसान याचा परवाना होता तो गेला हे सरे
 व ब्रिशाती व कागदपत्र मुद्दई यांनी मारे केले ते समयी त्यांनी लुटून नेले ह्मणऊन
 सुरतनामियांत लिहिले आहे यावरून तुम्ही जबाबी हाकीकत जाहीर केली ते सरो
 जाली व आपले वडील मुद्दईयांसी गोतात यां ह्मणऊन ह्मणत असता ते गोतान
 न आले ह्मणऊन तुम्ही जबाबी सांगितले आहे याची गोही इजर मज्यालसीस
 गुजरली वरकड सेसोजी आंगरे यांजवळील पत्रे कसचे चाकण व प्रगणे मजकूर-
 च्या वतनदारानीं शाहिदांपत्रे लेहोन दिधले ते व विकरीत व देशपांडीचे व सेठ्यांचे
 वगैरे वतनदार कसचे मजकूर यांनी पत्रे लेहून दिधले आहेत व वरकड पत्रे
 पाहता तुमच्या वतनाचा निर्णये लिहिला आहे की तुम्ही कडू चव्हाण वतनदार
 पुरातन सरे पूर्वी तुमचा वडील भोजजी वलद जेतजी कडू चव्हाण मोकदम कसबे[१०
 चाकण व देशमुख प्रगणे मजकूर यांत व चाकणच्या किलियान हाकीम होता
 त्यांत बरकसा लागली त्यामुळे भोजजी कडू बाहेर पडिला मागे येसाजी वलद
 संताजी व सिवजी वलद विठोजी कडू कदम मुद्दई यांचे वडील हाउजी होनजी
 कडू गुमास्ते होते ते व हाकीम एकामते राहोन वतनी कारभार करू लागले
 कितीका दिवशी तुमचे वडील वतनावरी आले त्यासी कदम कडू रजून न जाह्याले
 त्या दिवसापासून तुमचे वडील भांडत आले आमालासांन याचे कारकीर्दीस
 गेतमुसे निवाडा जाला तेव्हा मुद्दई सोटे जाले तुमचे वडील सरे जाले त्यासी
 महजर कडून दिधला हाहा दासला लिहिला आहे यावरून ही तुम्ही चव्हाण कडू
 वतनदार सरे मुद्दई लायान गळा पडोन कजिया करिताती ऐसे कळो आले
 एवं प्रकारे निश्चये जाला पुढे तुमचा व कान्होजी आंगरे यांचा प्रसंग मनास[२०
 अजिंता रुपये साडेसत्राहजार यांसी तुमच्या वडिलानी दोन्ही वतनाची तिसरी
 तर्क्षाम पेशजी विकत दिधला व मध्य रुपये ४२५०० साडे बेतालीस हजार
 त्यांपासून सचाबिदल आणिले त्यावरी दोन्ही वतने त्यांसां लेहून दिधली हे सरे
 परंतु महाराज राजर्था स्वामीनी तुमचे व कान्होजी आंगरे यांचे उतरीतर सुरलीत
 चालावे करिता दोन्ही वतनाच्या दोन तक्षिमा बराबरी करून तुम्ही व त्याही निमे-
 निमप्रमाणे वतने आनुभवानी ऐसा निर्णय करून पत्रे दिधली आहेत ते पाहता
 निर्णये लिहिला आहे की तुम्ही कडू चव्हाण वतनदार पुरातन जमीन जुम-
 लियाने सरे आहां यावरी तुमचे मुद्दई आणून इनसाक करावा तरी त्याही तुमचे
 मारे केले तेव्हा ते दिवाणचे गुण्हेगार व गोताचे सांटे आहेत त्यांसी या वतनासी
 आर्थाआर्थी समंघ नाही याकरिता त्यांसी व यांजवळील कागदपत्र कुल रद्द[३०
 केले असेत दोन्ही वतनांपैकी निमे वतन तुम्ही साणे व निमे वतन कान्होजी आंगरे
 यांसी दिधले आहे ते सातील यांसी दिला हरकती कोन्ही करू नये ऐसी पत्रे
 दिधली आहेत त्याप्रमाणे तुम्ही व कान्होजी आंगरे निमेनिमप्रमाणे वतने सात

आहों पुढे भोगवटियांसी महजर पाहिजे झणऊन तुम्ही येऊन जाहीर केले
 तसें तुम्हासी करून द्यावा हे धर्मता तथापि तुम्ही हकीमात व गोतात उभे
 राहिलेत हे ऐकोन तुमचे मुद्दई येऊन उभे राहातांल या आदेशाबद्दल
 काही दिवस त्यांची वाट पाहिली परंतु न आले तेव्हा येसाजी बलद
 संताजी कडू मुद्दई मौजे वाकी प्रो चाकण येथे होता त्यासी बोलाऊ पाठ-
 विले तो न येता तेथून कविलेसमवेत पळोन गेला मनुष्य बोलाऊ गेली होती ते
 किरोन आली यावरी मोकदम मौजे वाकी यांसी आणऊन तहकिकात करिता
 तुम्ही या जागा आलेत हे ऐकोन येसाजी कडू निघोन गेला म्हणवून जाहीर केले
 ऐसीयासी बेदरांच्या पातशाहाचा फरमान तुम्हाजबळी आहे व आमामनुशासन यांचे
 १०]कारकिर्दी निवाडा होऊन तुम्ही खरे मुद्दई सोटे जाले व हजरत बादशाहा यांचा
 हुकूम फरमान द्यावयाचा जाला होता व दिवाण आसदखान यांचा परवाना तुम्हा-
 जबळी होता व आलम आलीखान यांचा परवाना तुम्हाजबळी आहे व पेशजी मुद्दई
 यांस गोतात बोलाविले आसता गोतात न आले व त्यानी तुमचे मारे केले त्यावरी
 तुम्ही सातारियांसी गेलेत माहाराज यांनी मुद्दई यांसी रद्द करून तुम्हास व कान्होजी
 आंगरे यांसी वतनी कागद करून दिधले तेव्हा तेथे ही उभे न राहिले व हाली
 पळोन गेले यावरून मुद्दई-येसाजी बलद संताजी व सिवजी बलद विठोजी वगैरे
 मुद्दई कदम कडू सोटे आसत त्यांसी या वतनासी काही अर्धाआर्धी समंध नाही
 तुम्ही चव्हाण कडू जमीनजुमल्यावरून व गोही साक्ष भोगवटियांवरून पुरातन वतनदार
 खरे जाणऊन तुम्हास महजर करून दिधला आसे तरी तुम्ही मोकदमी कसवे चाकण
 २०] व देशमुखी प्रगणे मजकूर हे वतने आरली मिरासी मुस्तकाम जाणोन हरदो
 वतनात निमे कान्होजी आंगरे यांसी विकत दिधली आहेत ते होऊन पुस्त दरपुस्त
 खात जाताल निमे कसवे मजकूरची मोकदमी व निमे देशमुखी प्रगणे मजकूर
 तुम्ही उभयेता कारभार सिदमत सरबराह करून किर्द आवादानी व मालगुजारी
 करणे आणि मोकदमीचा हक लाजिमा व इनाम पासोडी व सेवसबजी कानू कव-
 येद जमीन जुमला मिरासी जिराती व बागाईती जल स्थळ घरबाडा देखील निमे
 निम व देशमुखीचा हाक रुमुम बरोव इनाम गाव मौजे गोनवडी व लवाजिमात
 कानू कवयेद व दिवाणचे सिरपाव व पान मान बाजे उत्पन्न निमेनिम माफिक
 सुदा मत बफरजेंदानी लेकराचे लेकरा काबीज मुतसरफ होऊन खात जाणे सानी-
 ऐन हाल यांसी कोन्ही दिला हरकती करील तो दिवाणचा गुणहेगार व गोताचा
 ३०]सोटा हा महजरनामा लिहिला सही

सरीदीसत शके १६४९ पूर्वांग नाम सवळरे वैशाख शुभा २ वार बुधवार ते दिवसीं राजाजी कान्होजी बिन तुकोजी आंगरे मो जा चाकण देशमुख प्रा मजकूर यास हरजी बिन रामजी ठाकूर मोकदम मोजे विपरी बाा प्रा मजकूर शुभा सन हजार ११३६ वांगे सरीदीसत लेहून दिल्ले ऐसे जे मोजे मजकुरची निमे मोकदमीचे बतन आपले आपल्या आत्मसंतोष सालगुदस्ता तुम्हास विकत दिल्ले त्याचे सरीदीसत लेहून दिल्ले ते समई प्रा मजकूरचे पाटील जे हजर होने त्याच्या शाहिदिबा त्या सत्तावरी जाल्या बाकी गावगनाचे पाटील व मोजे मजकुराचा कुलकर्णी व बलुते हजीर नवने त्याच्या साक्षी जाल्या नाहींत त्यास हजी प्रा मजकूरचे पाटील व बलुते आले आहेंत त्याच्या साक्षीनी पत्र करून [१०] देणे म्हणून तुम्ही सांगितले त्यावरून आपण प्रा मजकूरचे पाटील वगेरे आले होते त्यास हें वर्तमान सांगितले त्यांनी तेविशई आपणास नसीहत केली की हरजी पाटिला बतन विकू नको देशमुखापासून तुबा रुपये घेतले आसतील ते आम्ही अवघे मिळून देतो आणि सरीदसत सालगुदस्ता लेहून दिल्ले आहे ते हि मागून घेतो म्हणऊन बहुता प्रकारे सांगितले याच प्रकारे आपले गावाचा माहादाजी मोरेस्वर जोसी व कुलकर्णी त्यानी आपणास मर्सायेत केले परंतु आपल्या चिंतांत पहिले च येऊन सालगुदस्ता आपण बतन मोजे मजकूरचे निमे मोकदमी मानपान वडीलपण होलीची पोली सिरालसेट आदिकरून दिल्ली त्यासी कांहीं नोंदिवार होत नाहीं आपण पेशजी सत करून दिल्ले आहे हली तुमच्या साक्षीनी सरीदसत करून देतो म्हणून प्रा मजकूरच्या मोकदमास व मोजे मजकूरच्या [२०] कुलकर्णी यासी जाब दिल्ला त्यावरून त्याची निशा होऊन हली हे सरीदसत लेहून दिल्ले आसि मोजे मजकूरची निमे मोकदमी आपली होती ते तुम्हास दिल्ली आसि तुम्ही आपल्या लेकराचे लेकरा निमे मोकदमी मानपान वडीलपण होलीची पोली सिरालसेट वडिलपणाचे मान समवेत बतनाचा उपभोग करणे आपणास व आपले तर्केचा कोणी आसिल त्यास आर्था आर्थी संमध नाहीं आपली निमे मोकदमीचे बतन तुम्हास दिल्याचा किंमत रुपये ७०० सातसै करार केले ते वारले आपले रजायंदाने करार होऊन आपण बतन तुम्हास दिल्ले आसि आपला वरक्षामदार दताजी ठाकूर बिन आमाजी ठाकूर निमेचा आहे त्याचा तो आनभवील निमे मोकदमी आपली ते आत्मसंतोष तुम्हास दिल्ली आने आपली काळी व पांढरी तुम्ही आनभवणे आपले निमे मोकदमीचा इनाम तुमचे स्वाधीन केला आसि व [३०] तुम्ही आपला मोगवटा जाणे आपला घरठाणा मोकदमीचा आहे तो आनभवणे व सेवेई आनभावणे हे सरीदीसत लेहून दिल्ले सही

निा नांगर

बिा माहादजी मोरेस्वर जोसी व
कुलकर्णी मांजे मजकूर

साक्ष मोजे मजकूर

म्हावजी बिन गणोजी	राहूजी बिन बाबाजी	संताजी वा कान्होजी
बाळीज चौगुले	सुतार किकरे	परीट मोगरी
रत्नमाहाला बिन	संकरोजी बिन	आबा नाक बिन नाव
आनमाहाला आरसा	बापोजी चांभार	नाक एकनाक बिन संड
		नाक एस नाक बिन नाव-
		नाक महार

साक्ष प्रा मजकूर

का मजकूर

१०] आवजी बिन भानजी कडू

मोकदम का मजकूर.

संभाजी बिन जावजी नाईक

भोसले नाईक वाडी

१

आवजी नाईक बिन बगोजी

नाईक भोसले नाईक वाडी

१

थलकरी माळी व कुणबी

१ येसोजी बिन रायजी पटारे

२०]१ संडोजी बिन संताजी नाणेकर

१ कान्होजी बिन बोलाजी खराबे

१ आबाजी बिन रसमाजी मेदिनकर

१ बिटाजी बिन मोठ्याजी चोकील

१ मावजी बिन खावजी सेडकर

१ बाळोजी बिन मालजी भुजबळ

१ रत्न माळी बिन भिममाळी मेहतेरे

१ पद माळी बिन नागनमाळी सेवकरा

१७

१ राणोजी बिन सेठ्याजी धाडगा

३०]१ संडमाळी बिन हरमाळी काटगा

१ बाप माळी बिन जान माळी

सेडकर

१ राण माळी बिन मोतवाडी बिर-

देवजी बिन रसमाजी पा मो

निा नागर

४ जानो सिवदेव जोसी कुलकर्णी

४ गोमाजी बिन संताजी आरगडे

चौगुले मोजे काळोस थलकरी

मोजे मजकूर

१ येसाजी खेरा

१ सावजी पोटवडा

१ रघोजी वाटेकर

१ सयाजी भाडले

४

मोजे निघोजे सुभानची बिन

मालजी एलवडे मोकदम

१

मोजे माहळुंगे

१ सिदाजी बिन तिमजी पा

माहळुंगेकर मोकदम

१ बाा सखो माणकेश्वर कुलकर्णी जोसा

२

मोजे आंबेठाण

१ रायजी बिन जावजी पा माडे-
कर मोकदम

१ बाा कुसाजी गोविंद जोसी कुल-

तवडा	कर्णी
१ सुर्याजी बिन मोर माळी	मोजे बिरदवाडी
१ कान्होजी गाडपिळा	१ बहिरजी बिन भावजी कालडोके
बलुते	मोकदम
१ सख जोसो बलद कमल जोसी का	१ बाा सखो माणकेस्वर जोसी
मजकूर	कुलकर्णी
१ तान्हाजी बलद दसमासी सुतार	२
१ पालाजी बिन लख्मी कुंभार	मोजे कुरकुंडी दवजी बिन कान्होजी
२ परीट	भोक्से मो (क) दम
१ देवजी बिन रामजी परीट	१
१ सिवजी बिन जयंतजी परीट	मोजे करंदी
२	१ मन्हारजी पा ठोकळे
१ बावजी बिन रायाजी लोहार	१ भिकाजी बिन एसाजी जसाते
१ संत माहाला बिन जान माहाला	चोगुले
१ राणोजी बिन सटवाजी चांभार	२
१ माहाद नाक माहार	मोजे मलकर नामाजी बरपा चोगुले
१ भिकाराम	१
मोजे पिपळे	मोजे कोयेली
१ त्रिंबकजी बिन माहादजी	२ बावजी पाा कास्तर व सेकोजी
पाा बळेकर उमाजी जगताप	कोलेकर
१ आवजी पाा बिन आपाजी	१ बाा गोविंद त्रिंबक कुलकर्णी
बेंडमर	व जांसी
१ त्रिंबकजी व लको चोगुले	मोजे वडगाव घेनंद रामजी बाा सुभा-
	नजी पाा घेनंद
	१
	मोजे सेलगाव
	१ चादजी बिन आम्राजी पाा आवटी
	मोजे कुरली गुणाजी बिन बागडा
	१

लेखांक ४

शके १९५५ ज्येष्ठ वा. १२ [३०

वहनामा राजश्री लाडकोजी बाबा आजहाद आंगरे सरसेल मोकदम कसवे चाकण
व देशमूख प्रगणे मजकूर यांसी. तायाजी व रुक्माजी व जानोजी व मुलतानजी

[३५५

बळान कडू मोकदमी कसवे मजकूर व देशमुख प्रा मजकूर सन हजार ११२१
कारणे लेहून दिले ऐसे जे पूर्वी राखथी सरसेल साहेबापासून १७५०० साडे सत्रा
हजार रुपये घेऊन त्यास दोन्ही वतनाची तिजाई वतन दिले यासिवाय साहेबा-
पासून आणखी ४२५०० साडे बेचाळीस हजार रुपये घेऊन त्यास कसवे मजकूर
ची मोकदमी व प्रा मजकूरची देशमुखी दोन्ही वतने दरोबस्त दिली किल्ल
राजथी सरसेल साहेब कृपाळु होऊन आपले तर्केने दोन्ही वतनांपैकी निमे आपण
घेतले व निमे आम्हास दिले पेशजी दरोबस्त दोन्ही वतनाचे खरीदस्त आम्ही
लेहून दिले होते ते आमचे आम्हास परतून दिले मग आम्हापासून कसवे मजकूर
ची निमे मोकदमी व प्रा मजकूरची निमे देशमुखी या दोन्ही वतनाचे निमेचे
१०] खरीदस्त व महजर लेहोन घेतले आम्ही नोधम लेहून दिले तपसीलवार मानपान
लेहान दिले नहोते ह्मणोन तुमचा आमचा किंतु पडोन तुम्ही कुलाबियास
चालिला तरी तुम्ही कुलाबियास न जाणे वतन दरोबस्त तुमचे आम्ही तुमचे
कोण्हाचे सांगितल्यावर चिंतांत दुसरा बिच्चार न धरावा मानपान सिका नाव
मांगर सिरपाव होळीची पोळी गौरी गणेश व दोन्ही वतनाचा कारभार सदरहू
कलमे तुम्हाकडे या खरीज पासोडी इनाम इकराम हकदक कानू काबेदे तुम्ही
निमे आम्हास घरांत यावे बाहेर बोलावयासी आम्हास संमध नाही आम्ही तुमचे
घरभाऊ आम्हास घरांत निमे द्यावे व निमे तुम्ही अनभवावे घरवाडा उजवीकडे
तुमचा व डावीकडे आमचा आषाड तुमची व माघाड आमची हा तहनामा आपले
मुख रजावदीने लेहून दिल्ला सही छ १७ माहे जिल्हेज

२०] गोही

- १ संभाजी नाईकवाडी काा मार
- प्रा मार
- १ जावनजी नाणेकर थळकरी काा
- मजकूर
- १ गंगाधर बिन मंग जोशी पुरोहित
- कसवे मजकूर.

न्या नागर

बिा भास्कर आनाजी देशपांडे कुलकर्णी
कसवे मजकूर प्रगणे मजकूर.

श्री

१६६९ पौष वद्य ५

लेखांक ५

नकल

शिक्षा.

३०] करारनामा राजथी मानाजी आंगरे वजारत माहा यासी दमाजी नाईकवाड
समसेर बाहदर यानी लेहोन दिल्ला सन ११५७ सुा आश्वीनाकुमार

१५६]

आम्ही आपले शेरीकर मोकदम आपण आमचे धर्णी हकम आपले हकमीची कैद कानू हकमत चालत आली आहे त्याप्रमाणे आपल्या हकमात राहून बर्तणूक करीत जाऊं आंतर करणार नाही

कलम १

आपल्याकडेस स्वराज्याचा आमल मुभा मोकासा व सरदेशमुक्ती (व) येरे बाबती आहे त्याचे खंडणी शेरीज दोन मण ०।।।० पंधरा व कडवा व फार कमास वेढ बिगार सालाबाद चालत आले आहे त्याजप्रो समाकुल पांडरी मिळोन चालवीत जाऊं हिला हरकत होऊ पावणार नाही.

कलम १

आपले तर्फेस संगमसेत सेठ्या शेरीज खंडणी चालत आले आहेत त्याप्रमाणे सालदरसाल बेविकत समाकुल पांडरी मिळून चालवीत जाऊ यास आंतर करणार नाही

कलम १

आम्हाकडेस निमे मोकदमी करार जाल्यावरून समाकुल पांडरीच्या व पोवल्याचे बिद्यमाने वडीलपणाचा मान आम्हाकडेस या अन्वयावरून सरीद सतावरहुकूम आम्हा व पोवली यानी पुस्त दरपुस्त बर्तणूक करीत जावो म्हणोन आमचा त्याचा करारनामा अलाहिदा जाला आहे तो आपणास कळावा म्हणोन कलमबंदी सुमानजी मोरे व विसाजी लसाजी व काजी याज बार पाठविली आहे त्याजवरून कळेल मारनिलेनी विदित केले की सेवली याजकडेस पाटीलकी गेली असता आपण राजद्वारी बिनंती केली म्हणोन

मोसतेस्वर समाकुल पांडरी मोजे कामस ताा चाकण प्रा जुनर बेधील मोकदमी पोवल्याची त्यास कासाराची कजिया निमित्त राजद्वारी सच पडला त्याचा तपसील सरीदसतात आलाहिदा आसे म्हणोन पोवल्यानी जानोजी से।ले यास निमे मोकदमी देऊन पैका घेऊन सच केला त्याजवर सेवल्याचा गुमास्ता मोजे मजकुरी घेऊन पाटीलकीची गुमास्तगिरी करू लागला तो बेधारील [१० सोडून मनमानेनी आपणासी बतू लागला त्याज वरून आपण माहाराजास पत्र लेहून सेवली वाकडील पाटीलकी दूर कराविली आणि पोवल्यानी सेवल्याचे रुपये घेतले हेने माघारे देविले तेव्हा पोवले पाटील समाकुल पांडरी कुलाचा घेऊन जाले की निमे मोकदमी आपण घेऊन सेवल्याचे देणे बारावयास एवब यावा तेव्हा आपण आमची ममता धरून आपल्याकडील गुमास्ते [२० व पोवले पाटील व समाकुल पांडरी मोजे दाबडीस पाठऊन एवज नेऊन सेवल्याचे लचांड बारिले त्याजवर व्याज मुदल पैका मुबलंग पोवल्याकडे जाला त्याचे एवजी निमे मोकदमी सेवल्याचे सिरस्ते प्रमाणे आपण करार करून सरीदसत करून देविले बाकी पैका पोवल्याकडे राहिला तो यावयास ताकद नाही म्हणोन सरकार महसली सान्याची जमीन [२० पोवल्याचे धलपां समाकुल पांडरीने व पोवल्याने आपले सुश राजाबंदीने सवा दोन खंडी इनाम करून दिन्हे आण कर्ज फारसत करून दिन्हे

महाराज रुपाळु होऊन सोडऊन दिल्ली
 तव्हा आपण आमची ममता धरून
 स्नेहममतापूर्वक घरोब्याचा विचार
 चिंतात आणून अगत्य जाणोन आह्मा-
 कडेस पाटीलकी पोवल्याकडून निमे
 करार करून देविल्यामुळे आम्ही मौजे
 मजकुरी वाडा बांधणार तैसा तुमचा
 सरकारचा वाडा जीर्ण जाला आहे तो
 नूतन विस्तीर्ण बांधोन यावा म्हणोन त्रिव-
 १०] र्गानी विदित केले तरी आपले रुपे-
 ममतेपेक्षा अधिकोत्तर काये आहे निमे
 मोकदमी आम्हाकडेस करार करून
 देविली हे साहित्य आपणाकडून जालें
 ते आमचे आंतरांत येऊन गेलेच आहे
 आम्ही आपला वाडा बांधो लागलो
 म्हणजे आपला वाडा दुमजला पुढें
 सोपे साधे व कोठी व जामदारखाना
 याप्रमाणें बांधोन दिला जाईल येविशी
 आंतर सहसा होणार नाही कलम १

जमिनीचा उपयोग आम्ही पुस्त दर
 पुस्त करीत जावा जमिनीचा सारा
 समाकुल पाहरी सरकारांत देत जावा
 ऐसा करार ठरला आहे तरी आपण
 रुपा करून करार ठरल्यामो वेदिकत
 चालविले पाहिजे कलम

१

आपले तर्फेने हाकिमीचे व देशमुखांचे
 कारभारास गुमास्ते मौजे काळोसच्या
 ठाण्यात राहतच आहेत आमचे तहें
 मोकदमीचे वतनी कारभारावर गुमास्ते
 ठेऊ त्याजपासून वर्तणूक येवारीतीने
 न जाली तरी मातुशी सखुवाई दावडीस
 आहेत त्यास कलवावे गुमास्तेबापासून
 आंतर पहिले ऐसे जाले तरी तो गुमास्ता
 काडून आपले मर्जीप्रमाणें दुसरा ठेवि-
 तील हाकिमीचे रीतीने ला करून
 गुमास्ताबाचे हातून सेवा घेत जावी
 कलम १

२०] एकूण कलमे सा करार मदर शरयेत पन्हा काजी व राजशी सुभानजी मोरे व
 विसाजी लसाजी याचे वियमाने आपल्या पत्रावरून जाले आसे त्याप्रमाणे आम्हा-
 कडून चालत जाईल आपण हि चालवीत जावे छ १९ माहे मोहरम मजकूर सन
 मोर्तब खुद

लेखांकद

श्री

शके १९०५

श्रीमंत महाराज राजशी बाबा फडनवीस

साहेबाचे सेवेसी

आज्ञाधारक सभा कुल पाहरी कसबे चाकण नावानीसि बिया

उमा जोशी

मल्हारशेट व मोरशेट शेते

३०] बाबा माली मेहत्रे

आवर्जा कोतवाल

चापाजी भुजबल

काजी आफ्फिनुला

सेवजी मेदिनकर

बाल्होजी मेदिनकर

राणीजी नाणकर

विठ माली सेवकरी

गाजी मुता

गंगू पगीट

मांया गुरब चेक्या

कडू मुलाणा

राया चांभार

मुभाणा चांभार

रुणा मांग

फकीर महमद मुजावर

रामा परीट

माणकु लोहार

भिकू कुंभार

तुलनाक महार

घोंड नाक महार

भिका मांग

समस्त समाकुल पांडरी साहेबाचे सेवेसी अर्जदस्त लेहोन दिल्ली ऐसोने सन
इजार ११६३ कागणे साहेबी राजश्री गोपाळपंत कौजदार यांसी पत्र पाठविले की
तुलसाजी कडू याचे घर ठिकाणा आहे तेथे गुदस्ता तुलसाजी मजकूर याचा [१०
बाप नारायेणजी कडू आपल्या घरावरी घर बांधित होता त्यासी त्याचे भाऊवंद
बांधो न देत त्यावरून साहेबापासी किर्याद जाला त्यासी साहेबी राजश्री गोपाळ-
पंतास आज्ञा केली की तुलसाजी बलद नारायेणजी कडू याचे घर सरे किल
टिके पांडरी गोळा करून तहकिकात करून लेहून पाठविणे त्यावरून राजश्री
गोपाळपंती आम्हास गडीत बोलावून आणिले आणि नारायेणजी कडू यांचे घर
कोठे आहे ते सांगणे म्हणून पुरसीस केली त्यासी पुर्वा बंतदाराची घरे किलिया-
साले होती ती किलियासाले दहपोन गेली यावरी किलियाबोवनी आवदल तपदल
राहिले त्याजवरी किला माहाराजाही घेतला त्यावर वस्ती बाहेर घातली तेव्हा देश-
पाडिये व देशमुख यांची घरे दक्षणेस देशमुखाची त्याचे उत्तरेस जोशी यांची त्याचे
उत्तरेस देशपाडिये त्याचे उत्तरेस बम्हे कचेस्वर याचा त्याचे उत्तरेस नगरालेतके [२०
येणेप्रमाणे वस्ती जाली त्याच्या आलीकडे दक्षणेकडे माली याची आळी त्याचे आली-
कडे काजीचा वाडा त्याचे आलीकडे श्रीभैरांचे देवालय त्याच्या आलीकडे मुजावर
मुलाणी याची घरे त्याच्या आलीकडे गेरी मुसलमानाची घरे त्याच्या आलीकडे
नाईकवाही याची घरे त्याच्या आलीकडे बाह्यण आळी येणेप्रमाणे दोन आळ्या
त्यास धामधुमेत दुकाला आलीकडे धामधूम जाला तेव्हा खंडोजी कडू यानी पागी
व घर मुजावर मुलाणा याच्या घरी मागे जागा बसल होती तेथे पागा बांधोन
राहिला मुलाणी याचे सेजारी बाहाहत खोपही बांधोन मावजा कडू राहत होता तेथे
कोन्हाची मिरास देशमुखाची घरे नाही मिरासीची घरे वरती आहेत तेथे बांधावी
मानजी कडू व समुदे कडू मसिदीमागे राहिले मुसलमानाची घरे तेथे काही वतनी
जागा नाही वतनी जागा म्हणून बांधणार तरी वरती जागा आहे तेथे बांधजे [३०
येणेप्रमाणे हकीकत आहे सेवेसी कलाचे म्हणोन लिहिले हे विज्ञापना.

सवादपत्र शके १६९६ जयनाम संवळरे आषाढ वद्य १ ते दिवसी सिवजी बलद् गोमाजी कडू मोकदम कसबे चाकण देशमुख प्रा मार यासी गोमाजी बलद् रुष्णाजी व शाहाजी वा जानोजी व चिमाजी वा मुलतानजी कडू बार मोकदम का मार देशमुख प्रा मार मुग समस सवाई मया व आलफ सन हजार ११८४ कारणे सवादपत्र लेहून दिल्ले ऐसे जे तुमचा व आमचा मूळ पुरुष एक तुम्ही वडोल निमेचे व आम्ही तुमचे धाकटे माऊ निमेचे तुम्ही वडोलपण करावे आणि वतन येधाविभागें चालवावे ते न चालविल्ले झणोन तुमचा व आमचा कजिया लागून फडशा घात न होय झणोन तुम्ही व आम्ही उभयेता पाणा हुजूर १०] श्रीमंत पंतप्रधान व पंचाईत माहास्थल का मार याजपासी जाऊन मिनतमानत करून तुम्ही व आम्ही रजावंत होऊन विनंती केली की आमचा तह मारुपण्यांत उभयेताचा करून घ्यावा त्यावरून पंचाईतासी तुम्हापासी व आम्हापासी राजानामे व जामीनकतबे व तकरीरा मागितल्या त्यावरून तुम्ही व आम्ही रजावंत होऊन राजानामे व जामीनकतबे व तकरीरा दिल्या तुम्ही तकरीर लेहून दिल्या त्यांतील सारांश वितपशील

तुमचा व आमचा मूळ पुरुष गोमाजी कडू माो व देशमुख यासी पुत्र ३

१ वडोल पुत्र संडोजी कडू

१ मधवा रुष्णाजी कडू

१ धाकटा नागोजी कडू

२०] ३

तपशील

१ वडोल संडोजी कडू यासी पुत्र ३

१ वडोल गोमाजी कडू

१ मधवा शाहाजी कडू

१ धाकटा ताबाजी कडू

३

तपशील

१ वडोल गोमाजी यासी पुत्र २

१ वडोल अनंदराव

३०] १ धाकटे सिवजी कडू

२

पेकी अनंदराव याचे नकल बाकी सिवजी कडू हाली आहेत

१ संडोजीचा मधवा पुत्र शाहाजी व धाकटा तायाजी पैकी तायाजीचें नकल ०

बाकी शाहाजीचा संडोजा व त्याचा सजणाजी व शहाजी हल्ली आहेत

१ मधवा पुत्र रुष्णाजी याचा पुत्र भोजजी याचा पुत्र राघोजी याचे नकल जाहले

१ धाकटा पुत्र नांगोजी यासी पुत्र

२

१ वडील गोविंदराव कडू

१ धाकटे सुलतानजी कडू

२

तपसाल

[१५]

१ वडील गोविंदराव यासी पुत्र ३

१ वडील रुष्णाजी

१ मधवा जानोजी

१ धाकटा भवानजी

३

पैकी रुष्णाजीचे नकल ० व भवानजीचे नकल ०

बाकी जानोजी यासी पुत्र ३

१ वडील गोमाजी हल्ली आहेत

१ मधवा शाहाजी हल्ली आहेत

१ धाकटा राणोजी हल्ली आहेत

[१६]

३

१ सुलतानजी कडू याचे पुत्र ४

१ वडील संडोजी कडू

१ धाकटे चिमाजी कडू

१ धाकटे गोविंदराव कडू

१ धाकटे जैसिंगराव कडू

४

येणे शो हल्ली आहेत संडोजीस पुत्र ३ हल्ली आहेत व चिमाजी व गोविंदराव व जैसिंगराव कडू हल्ली आहेत.

येणे शो वंशावळ आहे,

[१७]

४६

[१८]

तुम्हाकडील कागदपत्र व तकरीरा त्यातील बित्तपत्तोल

- १) राजीनामा की आपण पांच परमेश्वर आहेत जेणेप्रो आज्ञा कराल त्यास आपण राजी आसो यासी नौदिर करूं तरी गुन्हेगार म्हणोन
- १) वर्तणुकेस जामीन माहदजी वा त्रिचकजी नाणेकर थलकरी का मार आपण पांच परमेश्वर आहेत जेणे प्रो निवाडा करितोल त्याप्रो मारविलेस वतंड म्हणोन
- १) तकरीर पंचाहताचे सेवेसी सन हजार ११८३ तकरीर लेहून दिन्ही ऐसी जे आमची हकीकत तरी आमचे वतन पूर्वापासून चालत आले आहे त्याजवर मारे जाले तेव्हा आम्ही दिढा वरसाचे होतो व आमचे वडील भाऊ आनंदराव
- १०) केलासबासी पाचा वरसाचे होते ते समई मारे जाले आमचे चुलते ते समयी नायाजी बाबा उमर वरसे पंधरा सोळा वरसात होते व सुलतानजी बाबा तिसा पत्तिसा वरसाचे होते या दोघानी ते वेळेस राजपत्रे आणिर्ली त्यावर कसवे मजकुरी नायाजी बाबा व रुष्णाजी बाबा कामकाज बतंदारीचे मोठेस चालवीत आले आणि आम्ही तों आपले आजुर्ली बाडलों इस्ताब्द्याचे साली का मारी आलों तो हे उभयेता कामाकाज करीत होते त्याजवर नायाजी बाबा मयेत जाहाले त्याच्यामगे रुष्णाजी बाबा हि मयेत जाहाले तेव्हा आम्ही का मारी कामकाज करूं लागलों त्यावर रुष्णाजी कडुची भावजई भांडू लागली की वडीलपणाचा अधिकार निमे मजला या ऐसा वाद सांगू लागली तेव्हा आम्ही ते बाईस बोलिलो की वतन मोठेस आहे आमच्याने धारा करून देववत नाही
- १०) तेव्हा बाई उठोन श्रीमंत सुभेदार यांजवळ फिर्याद गेली तेथून मसाला करून आम्हास पुणियासी नेले आणि राजश्री धोंडोपंत जोगलेकर यांचे बाडिपांत तीन दिवस उपासी बसविलें आणि ज्यादे लाऊन आम्हापासून मनमाने तैसा कागद बाबजी या डमाले कडुसकर व जोगलेकर यांनी घेऊन सबदाबाईस दिव्हा त्यावर आम्ही सुभेदार यांच्या बाडिपांत फिर्याद गेली तेव्हा अजाहृत राजश्री मल्हार संभाजी अजहृत आंगरे देशमुख यांनी आम्हास हाती धरून का मारी आणिलें तुम्ही फिरियाद करू नका तुम्हा उभयेतांची समजूत आम्ही कामगारी करितों कागद घेतला तो फाडून टाकू म्हणून घेऊन आले ते समई गाव राजश्री नरसिंगराव उधव यांजकडे होता त्याचे तरफेन आमलदार कासी साबाजी होते त्यास मल्हार संभाजी यांनी सोपिले की याचे मना
- १०) आणावे त्याजवरून पंत मारनिले यांनी हिसेबाचा मात्र लढा चुकविलेला पुढें वडीलपणाचा न्याय निवडा म्हणोन बोलिलो तेव्हा आमलदार यांनी आज्ञा केली की राजश्री राघोजी बाबा आंगरे देशमुख निवडतील पुण्याच्या

मुकामीचा कागद होता तो आम्ही घेऊन काढला तेव्हा बाई कार गडबड कडे लागली मग आम्ही कागद टाकून दिल्या त्यावर सवदराबाईचा व आमचा लढा तेसाच राहिला त्यावर सवदराबाईस देवआज्ञा जाला पुढे करंड्याचा दंगा जाला तेव्हा कसबा व किला श्रीमंत पारसनिवांस पांजकडे जाला त्यावर काही एक दिवसानी गोमाजी कडू व चिमाजी कडू हे किले मजकुरी फिरवाद् जाले मग हकमानी राजीनामे व जामीन आम्हास व त्यांस कर्माविले त्यावरून आम्ही व त्यानी जामीन व राजीनामे दिले त्यावर कलमाची याद् लेहून दिल्ली आणि आम्हास हकीम म्हुणो लागलें की या यादीवर रुजू देणे त्यावर आम्ही रुजू करून देऊनासे जालें तेव्हा हकीम यानी उत्तर केलें की हे तुम्ही काही करा मग आम्ही किल्पातून बाहेर आलो तो आम्हावर दादा बाराजण काठपा घेऊन कडू [१०] मजकूर घेरे रात्रीचे आमलांत भातसल्याचे द्रवाज्यापुढे आम्हा भोवता दंगा केला तेव्हा आम्ही रात्री माघारे फिरून भातसल्याचे चौकीस सिपाई लोकांत घेऊन बसलों तों तेथे हि कडू मजकूर यानी आम्हास घेऊन बसले आणि आट्टा तट्टा बोलत ऐसी त्यांची जबरदस्ती पाहून आम्ही त रात्री भातसल्यांत चौकीस राहिलों मग चिरंजीव अनंदाबाब यास परास धिडाना आणावयासी पाठविलें तो त्यास श्रीपिराजबक दोघे चौघे आडवे जाले तेथे हि मुलाभोवता दंगा केला तेव्हा चिरंजीव पळून माघारा चौकीस जाला हे वर्तमान ते च वेळेस किलेदार याच्या कानावर घातलें परंतु ते काही मनास आणीनान त्यावर दिवस उगवला तेव्हा कलमे रुजू केल्यासिवाये सुटेनासे निसीन आलें तेव्हा कलमे रुजू करून दिल्ली व मोकदमीचे कलम त्यानीच [१०] प्यावें ऐसे रुजू करून दिलें व फारसती हि त्याचे मनोगतानरूप दिल्ली तेव्हा छुटका जाली त्यावर आम्ही पुणिवास गेलों तेथे राजश्री बजारत मडा सरसेल याच्या कानावर हें वर्तमान घातलें तेथे चिमाजी कडू वगैरे आले तेव्हा आम्हास व चिमाजीस वडील धाकुटपणाची पुरसीस करूं लागले ते समई गोमाजीने व चिमाजीने कागद लिहून दिल्या जे राजपत्री ज्याचे नांव आगोधर आसेल त्याने वडीलपणाचा अधिकार घ्यावा ऐ। कागद लेहून दिल्ली व आम्ही कागद लेहून दिल्ली जे सर्वजांच्या चालीप्रो वर्तणूक करूं म्हुणोन कागद लेहून दिल्ली त्यावर राजश्री सरसेल कुलाबियास गेले आम्ही परागदा होऊन मोजे धामास तो पावळ येथें जाऊन तीन वरसे राहिलों मग सालगुा गावकरीयानी का मारी घेऊन आले तेव्हा आम्ही घरास जागा मागून राहिलों आहो त्यास हालीं यानी कजिया [१०] आरंभिला आहे आमचे घरी शाहाजी कडू व गोंजी कडू धरणें घेऊन बसले मग चिरंजीव अनंदाबाब व शाहाजी कडू हे उभयेतां तुम्हाकडे घेऊन वर्तमान सांगितलें त्यावरून राजीनामे कर्माविले तर वडील धाकुटपण पूर्वीपासेन बतन आसेल

ते व मारियाची साधणूक हें सर्व मनास आणून जे आज्ञा कराल त्याप्रो वत-
णूक करूं यास अंतर करणार नाही शके १६१५ विजयेनाम संवत्तरे पौष शुद्ध
१३ सोमवार छ ११ माहे शीवल सुभा आर्चा सवेन मयां व अलक म्हणोन

१ पंचाईतांचे सेवेसी सिवजी कडू देशमुख यांचा कतबा सन हजार ११८३ कारणे
की राजपत्री माहाराजांनी नाव आगोवर लिहिले आसेल त्याने वडिलपणाचा
आधिकार ध्यावा माहाराजांनी वडिलपणाचा शोध करून वडाल नाव आगोवर
लिहिले आसेल त्याप्रो वडालपण अनभवावे म्हणोन.

१ पंचाईतांचे सेवेसी राा बो सिवजी देशमुख का मार सुभा सन ११८३ कारणे
कतबा लेहून दिव्हा ऐसाजे धलपत्र खेडचे मारियांचे व आबदुल रसूलखान

१०] याचे पत्र ऐसा दोन पत्रे गोमाजीपासी आहेत त्याप्रो आबदुल रसूलखानाचे
पत्राची नकल मात्र येक आम्हापासी आहे खेडचा जो करीणा जाला त्याची
आसलपत्रे त्याजपासी च आहेत राजद्वारचा कागदपत्र रेजा पुर्जा आम्हापासी
होता तो सेवेसी आणून दिव्हा याशिवाय आमचे आंगी लागले तरी वतनावेगळे
व मसल्लासीचे बंद व आष्ट प्रधानाचे चिन्हाचें पत्र व त्यांची आगाऊ आसि-
ल्यास आम्ही त्याचा लोप करूं तरी वतनावेगळे या सिवाय भावानी लेहून
दिव्हे की सातारियाचे मुकामी पंचाईत जाला त्या पंचाईतांचे पत्र व मसल्लासीचे
बंद व निर्णयपत्र व डोलपत्र राजद्वारी जाले तें व मारेपत्र ऐसा आम्हापासी
आहेत म्हणोन आम्हावर तुफान घेतले आहे तरी यातून एक पूर्जा आमचे
आंगी लागल तर वतनावेगळे ताजाकलम सातारियाचे मुकामी पंचाईतांचे

२०] मसल्लासीचे बंद आहेत म्हणोन गोमाजी व चिमाजी कडू म्हणतात त्यास
आपणापासी ते पत्रे आसून आछादून ठेविले आसतील ते कालकाला निघाली
तरी वडालपणासी व वतनासी समंध नाही म्हणोन

१ खेडचे पत्र बुन्हाणुलमुलुक व दिवाण रसूलखान व हाजीर मजालस बसून सके
१२५५ श्रीमुखनाम संवत्सरे कार्तिक सुध १ ते दिवसी सांयांनी बिन गोमाजी
कडू यांसी कसचे मारची मोकदपी व प्रा मारची देशमुखां देह ८४ रेऊजी
हाडे सरदेशमुख यांनी आर्ज केलो तो बराये अर्ज सातारेस आणून दोही वत-
नाचा हकलाजिमा वगैरे जमीन जुमला घाजे कानू मारनिलेले आवलाद
आकलाद पुस्त दर पुस्त अनभवावे म्हणोन

२ धीमंत राजश्री बालजां विश्वनाथ प्रंतप्रधान यांची पत्रे

३०] १ देशाधिकारी लेखक वर्तमान भावी यांसी पत्र छ १३ मोहरम

१ गोमाजी बाा खंडोजी व गोदजी बाा नागोजी कडू देशमुख प्रा चाकण
मोकरदम का मार सुभा आशीन मयां आलक छ ६ मोहरम दोन्ही वत-

नाचे एक बंशपरंपरेने साणे म्हणोन

१ शुरतमहजर आबदुल रसूलखान याचे शिकवानाही व काजीचे मोहरनसी चिमाजी कडू यांजपासी आसलपत्र आहे त्याची नकल काजीचे मोहरनसी ह्याही हमीर गोमाजी कडू यासी अकरा जसमाकारी केल्या व तिचे पाकर जसनी केले व गोविंदराव यांसी दर जंगल मोने चाडोली येथील रागात नेऊन जिवे मारिले बत्ताीस छ ५ माहे जमादिलाबल सन ३ जलूसवाळा रागे मंगळवार ते दिवसी करम कडूनी मारिले म्हणोन

२ श्रीमंत माहाराज राजश्री शाहू छत्रपती स्वामीची राजपत्रे

१ श्रीमंत राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान यांसी पत्र शके ४८ [१०

१ देशपांडिये प्रा मार मोकदमानी प्रा मार यांसी पत्र शके ४८ शुभरुत

१ सासगत नविं राजपत्र सदरहू या तिही पत्रांनिल अन्वयेची गोमाजी व गोंदजी कडू यांसी कदम कडूनी जिवे मारिले ते माहाराजांनी सातरेस आणून वेदरेचे पातशाही पत्र व बालाजी पंडितांची पत्रे व मारिबाबा शुरतनामे व पुर्विल अर्थांतर दोही वनाचा मनास आणून अनंदराव बाा गोमाजी व तायाजी बाा संडोजी व रुग्णाजी बाा गोंदजी व झुलतानजी बाा नागोजी चव्हाण कडू यांचे नावे वतन बाहाल केले कदम कडूनी यांचे मारे केले सा त्यास हुजर न आणितां रद्द करून का, मारची मोकदमी व प्रा मारची देशमुखी हे दोन्ही वतने आज्ञासममत देऊन लेंकाचे लेकरा साणे म्हणोन [२०

३ श्रीमंत माहाराजाचे पत्र श्रीमंत राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान यांचे नावे आगिले त्याणी देहाये प्रा मारास पत्र दिव्हे को तायाजी बिन संडोजी व झुलतानजी बिन नागोजी कडू यांचे नावे छुा इतने आशरीन मधे पत्र कीं काय मारची मोकदमी व प्रा मारची देशमुखी हे दोन्ही वतने यांची बालवाची म्हणोन

४ श्रीमंत राजश्री माधवराव बलाळ पंतप्रधान यांची पत्र पांच वि ता

१ राजश्री रघुनाथ हरी सुभेदार

१ राजश्री गंगाधर रघुनाथ हवालदार

१ किले मारी राजश्री नारायेणराव रुग्ण पारसनिवीस

१ देशपांडिये प्रा मार [३०

१ कुलकर्णी व सेटे व माहाराज व सनस्त दाहीजण का बाकज ता मार

सदरह पांच पत्रे छुआ इहिंदे सवेन मध्ये छ ५ जमादिलावलचा त्यान आन्वये की सिवजी कडू देशमुख प्रा चाकण मोकदम का मार हे वडील मानवान व सिका याचा सुदामत व पासोडी व इसाकत मुरळीत चालत आल्याप्रो चालवण गोमाजी व चिमाजी कडू वडीलपणासी नवीन कजिवा करीत आसतील तर त्यास ताकीद करणे पेशजांकरा सनदांत आगोधर नाव सिव-जीचे व मागाहून नाव गोमाजी व चिमाजीचे वडिलांचे आहे सुदामत चालत आल्या प्रो चालवणें म्हणोन

१ सुभांचे पत्र देहाये मारास की सिवजी कडू देशमुख प्रा मार पांनी भावबंदास नेमणूक करून चिठी देतील त्या प्रो देणे चिठी सिवाय भावबंदाकडे दिल्यास १०] दुबार पडेल छुआ इहिंदे सवेन छ १६ माहे राखर मध्ये पत्र म्हणोन

१ राजश्री गंगाधर रघुनाथ हवालदार यांचे देहाये प्रा मारास पत्र की सिवजी चव्हाण कडू देशमुख ता मारी देशमुखाचा हक व करफर्मास सालाबाद प्रो आपण वसूल घेऊन आपले चिठीने भावबंदास वाटणीप्रो ऐवज नेमून देत आसतात मध्ये भावाबंदानी परमारे गावगना तगादे करून हकाचा ऐवज वसूल घेऊ लागले त्यावरून हकरुमुमाचा ऐवज व करफर्मास सिवजी देशमुख यांकडे देणे याचे भावबंदाकडे हिंनिह्या दुबार पडेल मारनिले ज्यास ऐवज देवितील त्यास देणे म्हणोन पेशजां माहालीहून पत्र सादर जाले आसतां किरोन भावाबंदानी द्राही दिल्ली आहे म्हणोन तुम्ही दिकत वेतां त्यावरून देहाये मारास हे पत्र सादर केले तरी देशमुख मार-

२०] निलेकडे हकरुमुमाचा ऐवज व करफर्मास वसूल देणे भावबंद द्रोही दुराहो करिताल तर मान्य न करणे येविशी सरकारची आज्ञा आसे किरोन बोभाट आलिचा परिछिन्न का रीस येणार नाही जाणिजे छ १३ माहे रजव छुआ इहिंदे सवेन मया व अलफ म्हणोन

१ पुजियाचे मुकामी राजश्री धोंडोपंत जोगलेकर याचे वाडियात कागद लेहून घेतला सा की दोन वरसाचा हिसेब राहिला होता म्हणोन घेतला त्याचा फडशा का मारी राजश्री नगसिंगराव उधव, यांचे आमलात जाला फारसती परस्पर जाल्या तुम्हास फारसती दिल्ली सिवजी कडू देशमुख यांसी

गोमाजी कडू देशमुख छुआ सन ११६९ शके १६८१ प्रमाधी नाम संवडे आशाढ पत्र ७ कारणे सन ११६७ व सन ११६८ या दो सालांचा हिसेब

३०] तुम्हाकडे राहिला होता तो पंचाशतचि गुंजारीतीन हिसेबमुधां साडिवानसी भरून पावलों पुजियाचे मुकामी कागद लेहून दिल्ली तो रद्द आसे छ २० जिलकाद

साक्षीनसी कारसती दिल्ली आसे म्हणोन

आम्हाकडोल कागदपत्र व तकरीर यांतील सारांश बिनपसील

- १ राजीनामा की आपण पांच परनेश्वर आहां म्हणोन मिनतमानत करून राजीनामा लेहून दिल्या जे राजपत्रांत अन्वये आसेल त्याप्रो तह करून घ्याल त्यास आपण राजी आसों यासी नोंदिगर करूं तरी गुन्हेगार म्हणोन सके १६९५ विजयनाम संवळरे पौश शुध १२
- १ आम्हास जामीन कासी सेट वा दादसेट सेटे का मार सके १६९५ विजयेनाम संवळरे पौश वद्य १ सन ११८३ गोमाजी वा रुग्णाजी कडू यासी जामीन आसों राजपत्रांत जो आन्वये आसेल त्याप्रो गोमाजी वर्तणूक करितील न वर्ततील तरी आपण वर्तऊ म्हणोन [१०]
- १ तकरीर पंचाईतांचे सेवेसी सन इजार ११८३ कारणे लेहून दिल्ले ऐसे जे सिवजी कडू चव्हाण भोकदम का मार देशमुख या मार याचा व आमचा का मारी पासोडी व इसाफत मोजे गोनवडी येथील वाटणीसमर्थे लडा पडिला आहे त्याजवरून तुम्ही आम्हास पुरसीस केली की तुम्हाजवळ कागदपत्र जे आसतील ते दाखवणे त्यास पूर्वीचे कागद मारा जाला ते सर्वां आमच्या बडिलापासून मुद्दई कंदम कडू यानी नेले बाकी जे राहिले ते व नवीन जाले ते राजपत्रें देखील राजश्री ताबाजीबाबाजबली होती ते मृत्य पावले यावर सिवजी देशमुख याणी ते कागद व राजपत्रें आदिकरून आपल्या जवळी ठेऊन घेतली आहेत ते त्याजपासीच आहेत आपण इजरात आहेत ते कागद त्याजपासून आणवावें त्यात जो मुजनबा आसेल त्याप्रो वर्तू आमचे मानुथीने [२०] पुणिवाचे मुकामी श्रीमंत राजश्री सुभेदार कैलासबासी यांकडे किवांद गेली तेथे सिवजी कडू यासी बोलाऊन आणून ते वेलेस देशमुख मार याणी आमचे मानुथीचा हात धरून समाधान करून जोगलेकर यांच्या घरी बसोन आपले स्वदस्तूरचा कागद लेहून दिल्या आणि समजूत केली आणि का मारास आली त्याप्रो पुढें वर्तावें तो आमची मानुथी मृत्य पावली आम्हास वेड लागून फिरत होतो हे सर्वांस ठावकें आहे त्याजवर आम्ही व राजश्री चिमाजी कडू ऐसे मिलोन कसचे मारी आलों आणि घरगतीचे विचारें सिवजी कडू यासी विचारिलें की आम्हास कोणे रीतीनें वर्तविता आणि तुम्ही कैसे राहता तें सांगणे त्याजवरून त्याणी आम्हासी जाबसाल केला की व्हातां तुम्हास मोठया धोंड्यासी बिलगवितों त्याजवरून आम्हास कित्यंत नेऊन इकमासी गाठ [३०] घातली मग त्यांनी पाठरी मेलऊन इनसाफ करून कारसती त्यांची आम्हास व आमची त्यास दिल्ली आणि लडा तोडिला हें वर्तमान पाठरीस तुम्हास ठावकें

आहे ऐसे आसोन दिकत करितात तरी तुम्ही शरा आहां न्यावेवाज्यकी करून
आम्हास आह्मा कराल त्यामो वरु म्हणोन

- १ पंचाईतानी तक्रारीती सारांथ निवडून कितेक कलमे आम्हास पुसिलीं त्यापैकी
एका कलमाची पुरसीस की मुलकाची चाल की हाडामासाचा वडील तोच
मानावा तुम्ही धांकटे आसोन वडीलपणाची वाटणी मागता याचे साधन कावे
याचे उत्तर आम्ही दिव्हे की हाडामासाचा वडील मानावा म्हणोन पुसिलें तर
सिवजी हाडामासाचा वडिलास वडील होते परंतु वतन चालत नवतें मूळ पाया
मारियामासून वतन त्यास मारे जालियावर वतन चालिलें चालतें सुलतानजी
घावानो राजपत्र आणून वतण चालतें केलें ते वेलेस सचवेचास हि कोणे
- १०] दिलें नाहीं व कष्टमेहनत हि कोणे केली नाहीं राजपत्रें आम्ही च आणून
वतन चालतें केलें आमचा गोविंदराव आगाडीस मारिला म्हणून गोविंदराव
वडील म्हणोन
- १ मारियांचा सुरतनामा म्हजरासन हजार ११३३ हिजरी छ ५ माहे जमादिलावल रो
मंगलवार ते दिवशीं दोन महर रात्री कदम कडू घानी सैडचे मुकामी देव पाटील
याचे घरी गोमाजी व गोदजी कडू या दोघांस जिवें माहून टाकले तेव्हा ते
दोन्ही मुदें व मुदई कडू यांसी आणून आम्बदुल रसूलखान यांजपासीं आणिले
त्यानी मनास आणून हाली मेलवून पारसी सुरत म्हजरा करून दिल्हा त्यातील
आन्वये म्हणोन.
- १ पुजियाचे मुकामी राजर्षी धोंडोपंत जोगळेकर यांचे वाडियांत कागड लेहून
- २०] दिल्हा आहे त्याचा चिरंजीव गोमाजी रुष्णाजी कडू देशमुख का वाकणें ता
मार यासी (सि) वजी कडू देशमुख का मार ता मार आसीवांद उपरी
का मार पाटिलकीचा व ता मार देशमुखांचे हक मानपान व हर एक उत्पन्न
पुरवापार वडिलांचे वडिली व अपरंपरेने उभयेतां निनिमी चालत होतें त्यास
हाली दरम्याने आपण दोन बरसे आम्ही कारभार केला हक उत्पन्न आम्हीच
घेतलें तुम्हास दिल्लें नाहीं त्यावरून तुम्ही पुनियाचे मुकामी बेलून राजर्षी
सुभेदार यांजपासीं आम्हांस बोलाउन आनलें त्यास आपण उभयेतां मजास
आनिता आपल्या उभयेतांचे आणुमते सुदामत वडिलां वडिलांपासून निमेनिमा
चालत आले आहे त्या मो चालतें दरमेन दोन बरसे आम्ही काम कारभार
केला हक उत्पण जे आसल ते गादी गेल्लियावर हिसेच कितेक पाहून जे
- ३] तुमचा ह्माग निगेनिमी होयेल तो तुम्हास देऊ येथून पुढे सुदामत श्रो चालऊ
अंतर हरनार नाहीं पुढें जो काम कारभार उभयेता मिलोन करूं वाली अंतर
करूं तर आपल्या कुलस्वामी व पुरजांची सकत जाते हे विहिते सही म्हणोन

- १ कारसती राजशी नरसिंगराव उधव यांचे आमलची तिचा आसबा म्हणोन नकल आणून दिल्ली त्यातील सारांश शके १६८१ प्रमाणी नाम संवडरे आशाठ वय ७ वे दिवसी गोमाजी कडू यांसी सिबजी कडू सुा सन ११६९ ची दिल्ली की तुम्हाकडे हिसेब दुसाला सन ११६७ व सन ११६८ या दोन्ही सालाचा हिसेब होता तो भरून पावलो छ २० जिलकाद म्हणोन
- १ राजशी पारसनिवीस यांचे आमलांत शके १६९१ विरोधी नाम संवडरे भाषण वय ७ सुा सवैन मयां व अलफ सन हजार ११७९ या सालांत पत्रे कल-माची यादी व कारसती जाली या परस्परे त्यातील सारांश बाईत कलमे लिहिली आहेत दोन्ही वतनाचें उत्पन्न कितेक कलमे निमे घ्यावी व कितीक कलमे चवकसी करून देऊ व एक कलम दरोबस्त आम्हाकडे टाकिले आहे [१० येणे प्रो याद व कारसतीचा गोमाजी व चिमाजी कडू देसमुख यांसी सिबजी कडू देसमुख यांनी लेहून दिले कीं तुमचा व आमचा भाऊपणियाचा वांटणीचा कजिया होता सबब उभयेता तुम्ही आम्ही किले मजकुरी आलों वर्तमान निवेदन केले जामीन व राजीनामे मागितले त्या प्रो राजीनामे व जामीन कतबे दिले व तुमचा आमचा समार्क हिसेब देहाये प्रा मार व इसाफत मौजे गोनवडी व जकात राहादारी व का मारीं इनाम व पातोडी याचा हिसेब ह्या सन ११७१ ता सन ११७७ यो साले सात साता सालाचा हिसेब पंचाईतांचे वियमाने विल्हेस लागला तुमचा आम्हाकडे व आमचा तुम्हाकडे राहिला नाही सदरहू यादीच्या आन्वये लिहिला आहे त्या प्रो चालावे म्हणोन
- १ सन हजार ११८३ कारणे गोमाजी कडू देशमुख यांनी पंचाईतांचे सेवेसी कतबा [२० लेहून दिल्या जे राजपत्रांत ज्याचे नाव आगोधर आसेल त्याने वडील पण सावे यासी अंतर करील त्यास पिरांची शफत आसे म्हणोन
- १ सन ११८३ कारणे गोमाजी व चिमाजी कडू यांनी पंचाईतांचे सेवेसी कतबा लेहून दिल्या जे पेशजी आपण राजपत्राविशी आपणास कतबा लेहून दिल्या त्याप्रो राजपत्र आलें परंतु निवाडपत्र मारा ज्ञान्यावर दुसरे राजपत्र माहारा-जानी निवाडा जाला आहे ते मान्याविशी आमचे तीर्थरूपानी आगिली आहेत ते दुसरे पत्र आणिल्यावर त्यांत जो वडील धाकुटपणाचा मार आसेल तेणेप्रो वर्तणूक करूं यासिवाये पुढें दिकत करणार नाहीं म्हणोन
- १ सन ११८३ गोमाजी व चिमाजी कडू यांनी मागती कतबा लेहून दिल्या पंचा-ईतांचे सेवेसी आमचे तीर्थरूप सुलतानजी बाबा सातान्यास राजदरबारी गेलें [३० मान्याची व वतनाची किर्याद केली त्यावरून माहाराजानी हुजुर पंचाईतानी मनास आणून निवाडपत्र करून दिले व मसलसीचे बंद ऐसे माहाराजास नेऊन

हमजविले मग त्याजवरून राजपत्र जालें त्याप्रो राजपत्र आले बाकी पंचाईतांचा मइजर व मसलसीचे बंद हे दोन राहिले आहेत ते आणून यावे त्यामध्यें जसे आसेल त्याप्रो वर्तणूक करूं यासेरीज आणखी काही कागदपत्र राजद्वाराबा राहिल्या नाही यासिवाये दिकत घेऊ तरी पांचाचे गुन्हेगार म्हणोन

- १] आर्बा सथेन सन ११८३ तिसरे पत्र गोमाजी व चिमाजी व गोवजी बा सुलतानजी कडू देसमुख का मार पंचाईतांचे सेवेसी लेहून दिले ऐसे जे आम्ही एक आशंका घेतली होती कीं राजदरबारी निर्णयेपत्र व मसलसीचे बंद ऐसे जाले आहेत ते आणविले म्हणजे त्याप्रो आपण वर्तू तेव्हां आपण पुरसीस केली कीं हे पत्र कोणापासी आहेत ते सांगणे त्याजपासून आणवू
- २] त्यावरून आम्ही सिवजी कडूचे नाव घेतलें की आवघे कागदपत्र सिवजी कडूचे घरी आहेत त्यावरून राजपत्रें वगैरे पत्रें ऐा साहा आणून दिन्हीं निर्णयेपत्र व मसलसीचे बंद ठिकाणी लागले नाहीत म्हणोन सिवजी कडूम सिलकावण लाऊन किले मारी बसविलें त्यास बारा गेज जाले आठ जाच केला ठिकाण नाही मग त्याचे जाभिनासहिन तसदी व सिलकावण लाविला व सिलकावण लाविली तन्हीं त्या कागदाचा ठिकाण लागला नाही मग सेवटी आम्हास पुरसीस केली कीं या उपरी तुम्ही ठिकाण लाऊन देणें किंवा पुरवणी करून देणे तरी निर्णयेपत्र व मसलसीचे बंद आम्हास ठिकाणी लागत नाही व त्याची पुरवणी या उपरी नाही होत तुम्ही पांच परमेश्वर आहां जेणेप्रो आम्हास आज आपण तेणेप्रो कराल वर्तणूक करूं यासी करूं तरी शराचे झुटे दिवाणचे गुन्हेगार
- ३.] आपले कागद हा राजाबंदीने लेहून दिल्या सही म्हणोन

जेणेप्रो कागदपत्र पंचाईतांपासी आणून दिले त्याचा सिधांत पंचाईतानी केला कीं सिवजी कडू वंशावलीने वडील गोमाजी व चिमाजी कडू वंशावलीने धाकटे हे उभयेता निमे निम वांटणीकरितां भांडत आले ज्यास जैस फावलें तैस सादलें परंतु वांटणी होऊन सुरळीत चालिलें नाही कलहच करीत आले सांप्रत वडिल धाकुटपणाचें भांडण लागलें एविसीं पाहातां गोमाजी व चिमाजी म्हणतात कीं सिवजी कडू हाडामासाचा वडील व जबानी मारनिलेनी आशंका घेतली कीं निश्चये कडू मारेपत्र जाहाले आहे त्यांत आमचे वडील गोविंदराव अगोधर नेलें हे सर्वास वसल व राजपत्री लिहिले आहे याचा निर्णये करून शोध पाहावा ऐसें वारंवार बोलिले त्याजवरून कायदापत्राचा करितां व अर्थांतर मनास आणितां व उभये- ३०] नासहि तसदी लाऊन पसनां मारेपत्राचें ठिकाण न लागे मारेपत्र निघालिपास त्यांत अगोधर नाव असेल तो वडील कराषातें पत्र पंचाईतांत न आलें पुढें मारेपत्र असलिपास होईल ऐसा सिधांस करून वडिलपणाचा विभाग वडिलास द्यावा तो विभाग सेरीज जाजती नेहमीच नेमून द्यावा त्यावरून तुम्ही व आम्ही राजी राजा- बंद होऊन कबूल जालों यावरून पंचाईतानी ठराव करून दिल्या बितपसील

विभागा खेरीज वडिलपणाची कलमे

- मोकदमीचे मानपान व कलमे
- १ पटी व पासोटी जमीन व नाव नागर व सिरपाव
 - १ मानपान टिला विडा व न्हावी व माहार व भेव सबाजी व गुन्हालाचें मान व दसऱ्याचा मान व संक्रांत व सणाऱ्या मोल्या व लग्नसंमर्धें सोबऱ्याऱ्या वाट्या
 - १ चाभाराकडील जोडा व दसऱ्याचे तेलियाकडील तेल व कोलीयाची घागर यावयाची व तांबोलियाकडील पाने व गावात लग्न प्रयोजन जाले तरी गण सवासीण व मानाचा विडा व होलीची पोली व पोल्याचा बैल व गवर गणेश व सिराल सेट
 - १ मोकदमीचा कारभार कामकाज व पानमान व सिरपाव खंडणीचा वगैरे

देशमुखीसमंथे वडिलपणाचे मानपाने कलमे

- १ इसाफत मौजे गोनवडी प्रा मार येथील हा ७५ पाँ वजा वडीलाकडे जाजती विभागाखेरीज हा २५ बाकी रुपये ५० पनास येथे विभागे वाटून द्यावे
- १ सिक्काचा सिरपाव व किरकोल जाणा सिकाहोईल ते व प्रा मारी मनसबी [१० व गातपत वडिलपणाची भेट आता मसाला खंडनीचा सिरपाव वगैरे
- १ का मारी देशमुखीचा जोडा व सबाजी व मानपान टिला विडा व कारभार

३

येणे प्रो मोकदमीची व देशमुखीची कलमे आलाहिदा करून बाकी राहिली ती वडील धाकटियांनी येथेविभागे सारी बितपतील

- १ गहादारी जकात येथेविभागे
- १ मिनासीचा सेतें व मोईनी टिका येथे विभागे
- १ मिनासीचा वाडा घरे का मारचा येथेविभागे
- १ आबा आबराई निमेनिम प्रा
- १ गतकुल जालें त्याचें घर सेत येथे विभागे
- १ सिका वडीलाचा प्रा मारी धोर
- १ इनासेते निमेनिम प्रा
- १ प्रा मारी गावगना इक — व [२० — फर्मास निमेनिम प्रा
- १ प्रा मारी गावगना जोडा राबता तूप बकरे व भेट व संक्रांतीचे तिलगुल येथेविभागे
- १ इसाफत मौजे गोनवडी हा ७५ पाँ वजा वडिलपणा रु २५ बाकी हा ५० पनास येथेविभागे

महजर पाटिलकीचा होईल त्याचें १ बतन समथे सचें वेच पडेल तो
 उत्पन्न येईल त्या पो सचें व सिर- वडील धाकट्यानी येधाविभागें यावा
 पाव बजा कडन बाकी ऐवज राहील कलम
 तो निमेनिम प्रो

५

६

येजेप्रमाणे तह कडन दिल्या आहे त्याप्रो तुम्ही व तुमचे भाऊ व आम्ही व
 आमचे भाऊ वंशपरंपरेने वर्तणूक करूं सदरहू वाडिलाकडे वाडिलपणास जी कलमे
 लिहिली आहेत ती वाडिलानेच वंशपरंपरेने अनभवावी बाकी जी कलमे येधावि-
 भागाची राहिली आहेत ती भाऊपणाचे वाटणीप्रो येधाविभागे घ्यावी धाकटे घर-
 १०] भाऊ वगैरे असतांल त्यास वडीलपणाच्या कलमासी समंध नाही हे सवादपत्र
 आपले स्वसंतोर्षे तुम्हास लेहून दिले यात जो कोणही हिला हरकत करील त्यास
 कुलस्वामीची व पूर्वजांची शफत आसे व दिवाणचा गुन्हेगार व गोताचा अन्याई हे
 सवादपत्र लेहून दिले सही

निा नांगर

बिा बाजी गोपाल देशपांडिये कुलकर्णी का मजकूर मा मार
 तेरास छ १२ माहे जमा दिलावल साक्ष हर्जोशि बिन उमाकांत जोशि
 कसबे मजकुर

गोही का मार

१ कासीगीर बाी रुद्गीर गोदर मठ का	१ आर्जुनगीर बिन सिद्गीर मठ का
२०] मार	मजकुर
१ सिधराम इजारी का मार	१ संडोजी बा संभाजी नाइकवाडी का
१ सटबाजी बलद मल्हारसेट सेट का	मार
मार	१ भवानजी बा येसाजी पठारे का
१ विठल सेट बा मोरसेट व कासीसेट	मार
बा दादसेट सेटे का मार	१ सोनजी बा राजोजी नाणेकर का
१ बाजी देबराब भंढे उपाध्ये माझाजन	मार

१७२]

- का मार
- १ गोपाल सेट सेटे कासार का मार
- १ सकोजी बा देवजी तांबोली सेटे का मार
- १ हरि तांबोली दाबडकर का मार
- १ बालोजी बा त्रिषकजी सेटे सोनार पोतदार का मार
- १ सोन माली बा राण माली मेयेचे का मार
- १ माहादू बा सिवजी धाडगा का मार
- १ धोडी बा आबाजी सेटकरी का मार
- १ मल्हारी बा सोन माली आगरकर का मार
- १ रघोजी बा बाल माली कांटगा का मार
- १ देवजी बा संभाजी लेडधर का मार
- १ तुलाजी बा सुभानजी कर्पे का मार
- १ कावजी बा आबाजी कर्पे का मार
- १ राणू बा मला माली बिरदवडा का मार
- १ पदाजी बा निबाजी सेडकर का मार
- १ वाल्होजी बा मल माली गोरे का मार
- १ बेसू बा बालामाली गाडाबिला

बलुने का मार

- १ मायाजी बा सयाजी सुतार कडू का मार
- १ सोनू बा सयाजी सुतार केदारी का मार
- १ येसाजी बा पुंजाजी सराबी का मार
- १ गंगाजी बा सकोजी नाणेकर का मार
- १ भवानी बा सेवजी मेदिनकर का मार
- १ बाबाजी कडू का मार
- १ रायाजी बारबाटे चौधरी मौजे सर-पुडी ता सेड हाली का मार
- १ निबाजी जाधव माळी चासनारो-[१० डकर का मार
- १ रामजी बा सिंदोजी पानसरे का मार
- १ मल्हारी बा माणकोजी सडिभारड का मार
- १ रायाजी बा माणकोजी लोहार का मार
- १ माहादू बा सिदमाहाला राऊत का मार [२०

१ रामा वा बाबळी परीट कडू का मार	१ बहिर वा संतमाहालक राऊत का मार
१ गुणाजी वा गंगाजी परीट खुससा का मार	१ जावजी वा गोमाजी माहाकसेक का मार
१ लाल मईमद वा सेस मईमद मुलाणे का मार	१ कासी वा भिवा न्हावीसकरे का मार
१ बाव वा फकीर मईमद मुजावर का मार	३ माहार का मार
१ कुसाजी वा सुमानजी बुरुड	१ राणा वा कुलनाक गेतरणा का मार
१ गोविंदा वा संगू चांभार का मार	१ गिरजु वा घोडनाक गेतरणा का मार
१०]१ सटवा वा माणक चांभार का का	१ भिवा वा कमलनाक धोगरा का मार
- ३

२ मांग का मार

१ सिमा वा देव राऊत

१ राणा वा खंड राऊत

लेखांक ८

श्री

शके १७०५ माघ शु. १२

⑤ मा अजाम देशपांडे ता चाकण प्रांत जुंमर सुा आर्बा समानीन मथा व अलफ राजश्री राघोजी आंगरे वजारत माहा सरसेल याणी हुजूर विदित केले २०]की ता मजकूर येथील देशमुखीनिमे आमची व निमे चव्हाण कडू याची त्यास प्रांत मजकुरी न्यायेमनसुबीस आम्ही जावे त्यास कदम कडूने बसेडा केला सा मनसुबी आसाकडून न्हावी कदम कडू याणी न जावे देशपांडे व गोत मिलोन न्यायेमनसुबी करीत जावी म्हणोन सरकारची पत्रे सादर जाली असता दरम्या-

१७४]

नेच कदम कडू न्यायेमनसुबीस जातात ते जाऊं नयेत यविसी ताकीद जाली पाहिजे म्हणोन त्याजवरून हे आज्ञापत्र सादर केले असे तरी न्यायेमनसुबी घा मजकुरी होणे तेथे कदम कडू याणी जाऊ नये येविसी सरकारची पत्रे सादर जालां असता घटाई करितात यास ताकीद करून सुरळीत वर्तवणे जाणीजे छ ११ रबिलावल आज्ञापत्रमाण

लेखन
सीमा

लेखांक १ ते ८ हे कागद श्रीमंत दादासाहेब ओंकार, पुणे यांचे संघर्षातील आहेत. यावरून चाकणचे भोकदमीचा व परगणे मजकुरचे देशमुखीचा शके १२५५ ते १७०५ पर्यंतचा साडेचारशें वर्षांचा वृत्तांत ठोकळ मानानें समजून येईल.

भोकदमीचे व देशमुखीचे तत्कालीन इकड व न्यायाची पद्धत या महत्वाच्या गोष्टींचा हि महजरावरून बोध होण्यासारखा आहे. [१०

आप्रे यांचा हा वतनाशी संबंध कसा जडला हें हि पहाण्यासारखें आहे.

हा कागदांतून 'चाकण चौन्याशी'चा अनेक वेळा उल्लेख आला आहे. हीं ८४ गावें कोणतीं याचा उलगाडा झाला पाहिजे.

पां. न. पटवर्धन

८७ धडफळे यादी

या

हाकीकत रंगो बापूजी धडफळे पुणा आले काजकीद निजामशा पातझ दौलतबादचा आमल मलिक आषर पातशाही दिवाण याचे तर्फेने सिद्दा बाक्य व रंजितराये पुणे ठाणेदार होते शके १५०२ ता शके १५५१ मलिकबर याणी मुलूस बैराण बोस पडिला झाडी होवोन जनावर बहुत जाले दुर्गादेवीचा काळ तीन वर्षे पडिला धोर जागा वस्ती राहिली पुढे दाह्या बारा वर्षे मुलकात वसती नाही मार्ग चालेना तेव्हा मलकावर याणी रयेतीस आणून वसती केली काटवण [२० तोडिले गावच्या सिवा करून तनसा करून जमाबंदी जायता केला सिवेचे नेम वही दाणे जमीन जुमले कानगोहोच्या दत्तरी असे मलिकावर याणी खडकी पेट वसाहत करून कौल दिव्हा सशाने लांडगा मारिला म्हणोन वसती केली हेयतखान व चियसखान मनसबदार होते हरहक इनसाफ करीत होते मलकापुर पेट केंदार-वेसीसनिध केली.

[३५३]

थी

यादी राजे भोसले यांचे राज्य इस्तकबील तागाईत कारकिर्दी आज
ताा शके १७२९ प्रभवसंवत्सरे सन १२१७ पावेतो.

- १ शाहाजी राजे भोसले हे मालोजां राजे भोसले यांचे पुत्र वढील यांची स्त्री
लुसजी जाधवराव देशमुख सरकार दौलताबाद यांची कन्या जिजाऊ
निजामशापातशा दौलताबादचे याणी देऊन लग्न केले नंतर शाहाजी राजे पातशा
मघेत जाल्यावर वजीरी पातशाहचे मुलाची करीत होते काही एक दिवस
वजीर होते नंतर विजापूरचे पातशाहकडे गेले ते समई कर्नाटकात होते व मुरार
जगदेवराव दिवाण प्रतिनिधी हे मलिक आंबर यांचे पाठी लागले ते वेळेस
शाहाजी राजे यांस मेहरबान हाऊन पुणे देश व जुन्नर व वाई सिरबळ सुपे
- १०] इंदापूर वगैरे जाहगाँर व चाकण किल्ला दिल्ली ते स(म)ई शाहाजी राजे याणी
आपले एकन्यारी दादाजी कोंडदेऊ कारभारी यांचे स्वाधीन सदरहू मुलुक
करून पुणे येथे ठाणे घालावयास सांगितले आणि आपण विजापुराकडे व
कर्नाटक प्रांती गेले तिकडे चंदी चंदावर वगैरे राज्य मिळवून तिकडे होते
आजमासे पंचवीस तीस वर्षे होते नंतर तिकडे च मृत्यु पावले कनकगिरीस
मेले त्यास त्यांची काजकिर्दी आजमासे

- १ शके १५४९ प्रभवसंवत्सरी दौलताबादची वजीरी सोडून विजापुराकडे गेले
व कर्नाटकात होते ताा शके १५५५ श्रीमुखसंवत्सरे या साली मुरार जगदेव-
राव याजबरोबर पुण्यास आले ते समई पुणे व जुन्नर इंदापूर वगैरे प्रांत
जाहगाँर जाली तेवेळेस दादाजी कोंडदेव यांचे स्वाधीन मुलुक करून
- १०] आपण विजापुराकडे कर्नाटकात गेले तिकडेच पंचवीस वर्षे अथवा वांस
वर्षे होते तिकडेच मेले इकडे दादाजी कोंडदेव याणी पुण्यात कारभार
केला ते पुण्यात मृत्यु पावले शके १५६५ सुभानु नाम संवत्सरे नंतर
सिवाजी राजे याणी दादाजी कोंडदेव मरताच कारभार आपण आगे-
पिला व राज्य मिळविले

सदरहूमो कारकांद जाली शाहाजी राजे याणी कोणा एकास वतनपत्रे करून
दिल्ली त्या पत्रावर सूर सन आरबी साल आधवा शालिवाहन शक यांची दिल्ली
राज्याभिषेक ते समई नाही.

या यादी कसब्यातील धडकळे यांच्या संग्रहापैकी होत.

१ शके १५६९ आश्विन वा १३ पाहिजे.

३७६]

१ सिवाजी महाराज राजे शाहजी राजे याचे पुत्र जिजाऊचे पोटी दुसऱ्याने जाले सिवनेरीस किल्यावर जन्मले शके १५४९ प्रभव संवत्तर वैशाख शु (शु)^१ यांत मंतर पाच साडे वर्षे तेथे होते मग दादो कोंडदेव कारभारी याणी शाहजी राजे याचे आझेर जिजाऊ व सिवाजी राज्यास पुण्यास आणले लालमहाल बांधून तेथे ठेविले ते दादो कोंडदेव मरे तोवर स्वसत्तेत नव्हते सत्रा वर्षांचे जाले ते समई दादो कोंडदेव मेले तेव्हा पासून स्वपराक्रमेकरून किले कोट व मुलुस बहुत काबीज केला पराक्रम बहुत येशस्वी होते यांची कारकीर्द

१ स्वपराक्रमे राज्य मिळविले शा शके १५६५ सुभानु संवत्तरे ता शके १५९५ प्रमादी संवत्तर पावेतो राज्य मेळविले यांत कोणा एकास बतन-समथे वगैरे पत्रे सिवाजी राजे याणी दिल्ली ती सुर सन आरथी साल [१० आथवा शालीवाहन शकाची एा काजकिर्दी वर्षे ३१

१ सिव्हासन करून आरूढ जाले छत्रपती शके १५९६ आनंद नाम संवत्तरे ता शके १६०२ रौद्रनाम संवत्तरे पावेतो नंतर चैत्रमासी रौद्र संवत्तरी मृत्य पावले एा काजकिर्दी वर्षे ६ या कारकिर्दीत कोणा बतनदारास वगैरे पत्र दिल्ली त्या पत्रावर स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शक याची दिल्ली राज्याभिषेक शकाचे मूळ शके १५९६ आनंद संवत्तरापासून चालिळा सिवशक

२

— सदरहू प्रमाणे सिवाजी महाराजाची कारकीर्द वर्षे ३७ जाली यांत राज्याभिषेक शक ६ जाले

१ संभाजी राजे सिवाजी महाराजाचे पुत्र वडील याणी राज्य केले शा शके [२० १६०२ रौद्र संवत्तर ता शके १६०८ क्षय नाम पावेतो नंतर आवरंगशाह पातशा याणी संभाजी राजे व पुत्र शाहूराजे यांस धरून नेऊन तुळापुर्ी संभाजी राजे यांस मारिले जीवे मारले शाहू राज्यास दिलीस पाठवून आटक केली ते दिलीकडे बांस वर्ष होते एा संभाजी राज्याची कारकीर्दी जाली वर्ष ७ राज्याभिषेक शक १३ या कारकीर्दीत पत्रे जाली ती राज्याभिषेक शकाची जाली आहेत

२ वैशाख शु. ५, २ व १ अशा तीन निरनिराळ्या तारखा शिवाजीचे जन्मा-संबंधाने दिलेल्या आढळतात.

३ चैत्र शु. १५ शके १६०२

४ शके १५१० असेर पावेतो असे पाहिजे.

४८

[३७७

- १०] राजाराम सिबाजी माहाराजाचे कनिष्ठ पुत्र याणी संभाजी राजे मारल्यावर १० काही एक दिवस देशी व काही एक दिवस कर्नाटकान राहून राज्य केले हा शके १६०९ प्रभव नाम ताा सके १६२१ प्रमाथी नामसंवछर पावेतो कारकीर्द जाली राज्याभिषक शके २६ नंतर मृत्य पावले याचे काजकिर्दीत पत्रे जाली ही राज्याभिषक शकाची जाली आहेत एा कारकीर्दी वर्षे १३
- ११] सिबाजी राजे धाकटे राजारामाचे व ताराबाईचे पुत्र याणी राजाराम वारल्यावर राज्य केले कारभार कुळ ताराईमाहाराजानी केला हा शके १६२२ विक्रम नाम संवछर ताा शके १६२८ व्यय नाम संवछर राज्याभिषक शके ३३ पावेतो कारकिर्दी जाली नंतर हे वर्तमान असता शाहूराजे दिलीहून आले याजमुळे १०]यांची मुद्रा राहिली एा कारकिर्दी वर्षे ७
- १२] राजा शाहू माहाराज संभाजी राजे याचे पुत्र दिलीहून स्वराज्यास आले शके १६२९ सर्वजित नाम संवछरी राज्याभिषक शके ३३ पासून कारकीर्द चालिली ताा शके १६७१ शुक्लनामसंवछरे राज्याभिषक ७६ एा वर्षे ४२॥ राज्य केले नंतर मार्गसीर्ष मासी शुक्ल संवछरी सातागचे मुकामी मृत्य पावले पुत्र संतान नाही या कारकिर्दीत राज्याभिषक शकाची पत्रे जाली.
- १३] रामराजे शाहू माहाराज मेलियावर बारसी पानगावीहून आणून श्रीमंत बाळाजी बाजीराव नानासाहेब प्रधान व सदाशिव चिमणाजी भाऊसाहेब याणी ताराई माहाराजाचे विचारे राज्यासनी बसविले दत्तपुत्र कडून राज्य चालविले हा शके १६७१ शुक्लसंवछर पौषमास ताा शके १६९९ हेमलंबी नाम संवछरे राज- २०] शक शके १०४ नंतर मेले मार्गेश्वर मासी एा कारकिर्दी वर्षे २८ पुत्रसंतान नाही या कारकिर्दीत राजपत्रे जाली ती राज्याभिषकशकाची जाली.
- १४] शाहूराजे हली मातारा आहेत हे रामराज्यास पुत्र जाला नाही सबध राजे भोसले याचे वंशातील दत्त पुत्र घेऊन राज्यासनी बसविले विा सखाराम भगवंत बोकील (बावू) व बाळाजी जनार्दन भानू (नाना फडणिस) पंत प्रधान याजकडील १५] कारभारी याणी राज्यपदी स्थापून राज्य चालविले शके १६९९ हेमलंबी संवछरे राज्याभिषक शके १०४ ते हली वर्तमान आहेत यांचे कारकिर्दीत राजपत्रे होत नाहीत पंत प्रधान याणी मना केली आहेत राजशक १३४ सदरहू शाहू राजे यास मृत्य जाला शके १७३० विभव संवछर वैशाख शुा ९ मुा सातारा येथे देव आज्ञा जाली पुढे राज्यासनी त्याचे पुत्र यास बाजीराव रघुनाथ प्रधान १०] याणी स्थापून शाहूचे नावच चालविले सिका पंत प्रधान शाहूचे नावचाच चाळ कीत आहेत नव सिका केला नाही बाजीराव याचे काजकिर्दीत याप्रों जाले

- १ शके १५७६ जय नाम संवछरे दिलीहून मिर्जा राजा दक्षिणस कुमा होऊन आले व शास्तासान सिवाजी राजे यांचे पारपत्यास आले पुण्यात राजवाड्यात येऊन राहिले तीन चार वर्षे शास्तासान या प्रांती होते सिवाजीराजे याणी सानाचा आंगठा तोडिला व पुत्र मारिला
- १ शके १५८५ शोभरुत संवछरे माघ शुभा ६ शाहाजी राजे भोसले कर्नाटक प्रांती कनकगिरीजवळ होते घोड्यासाली आले घोड्याचा पाय पोटावर पडून परलोकास गेले^५
- १ शके १५८६ क्रोधी नाम संवछरे मिर्जा राजा यांचा व सिवाजी राजे भोसले यांचा सला जाला मुा आजमगड ऊर्फ पुरंदर नजीक नारायणे पेठ सला जालियावर सिवाजी राजे याणी दिदीस आवरंगजेब पातशाहा यांचे भेटिस [१० जावे ऐसे ठरले सचब सिवाजी राजे व संभाजी पुत्र पांच हजार लोक घेऊन रामसिंग मिर्जा राजाचे पुत्र याजबरोबर दिलीस जाऊन पातशा यांस भेटले पातशाहाचे हुकुमात वर्तनात सचब सिवाजी राजे व संभाजी राजे यांस कैदेत ठेविले होते तेथून पळाले ते काशी क्षेत्रास जाऊन गुप्त राहिले मग आडिचा वर्षानी देसी स्वराज्यास आले जिजाऊ माहेबांस भेटले
- १ शके १५९६ आनंद नाम संवछरे चैत्र मासी सिवाजी राजे याणी कासिहून गागामट आणिले होते त्याणी सिवाजी राजे यांस राज्याभिषेक करून छत्रपती राजे म्हणून सिव्हासनारूढ केले^६ मा रायेगड ते समयी दानधर्म बहुत केला सिवाजी राजे याजवळ सेनाबळ लक्ष होते व द्रव्य दाल (१) बहुत दौलत होती स्वपराक्रमे राज्य मेलवून छत्रपती जाले राजपत्रावर राज्यशक चालू केला [१०
- १ शके १६०२ सैद्र नाम संवछरे चैत्र मास सिवाजीराजे माहाराज छत्रपती यांस कैलासवास जाला पौर्णिमेस.
- १ शके १६०२ रौद्र नाम संवछरे वैशाख मास संभाजी राजे सिवाजी राजे सिवाजी माहाराजाचे पुत्र यांस राज्याभिषेक छत्रपती जाले त्याणी कबजी जवळ ठेवून त्याचे मसलतीने वर्तू लागले

५ काव्येतिहाससंग्रह यादी ४१० व मल्हार रामराव कृत सप्त प्रकरणात्मक चरित्र पृष्ठ ८० यांत शहाजी शके १५८३ पूबनाम संवत्सरे माघ शु. ५ (ता. १५।१।१६६२) रोजी बारल्याचें सांगतात. डक इ. स. १६६४ देतो.
 ६ ही भेट आयद्यास साली. राजवाडेकृत म. इ. सा. संड ८, लेखांक २३, व मॉडर्न रिव्यू, कलकत्ता जुलै सन १९०९ प्रो. जनुनाथ यांचा औरंगजेब
 ७ राज्याभिषेक ज्येष्ठ शु. १३, शके १५९६

- १ शके १६०६ रकाक्षी नाम संवत्तरे फाल्गुन मासी आवरंगजेब पातशा दिली-
हून दक्षणेस आले त्याषी विज्यापूर सर करून बेतले इदलशाही बुढविली.
- १ शके १६०७ ताा शके १६०८ क्षयेनाम संवत्तरे हैदराबाद भागानगर व बेदर
सर करून आवरंगशाहा तुळापुरास आले मीमातिरीं मुकाम जाला चैत्र मास
शके १६१० विमवनाम संवत्तरे तुळापुराचे मुकामी हजरत आवरंगजेब याणी
कबजीचे हुतून संभाजी राजे छत्रपती व पुत्र शाहू राजे यांस भेटास नेऊन
संभाजी राजे यांस जिवे मारिले बेगम पातशाची होती तिने शाहूराजे यांस
चिरंजीव म्हणून आपले कैदेत ठेवून दिलीस पाठऊन दिले
- १ शके १६११ शुक्लनाम संवत्तरे राजाराम व ताराबाईसाहेब व समस्त राजमंडल स्वरा-
१० ज्याहून तांबाचे मये कर्नाटकात चंदीचंदावराकडे गेले
- १ शके १६१२ प्रमोद नाम संवत्तरे किले कोढाणा सिव्हगड फटे करून आवरंगशा
याणी पुण्यात बोरबनांत छाबणी केली सातारा व तमाम किले सर केले मुलु-
काची आबादानी करून बिघावणी केली मोहियाबाद पेठ बसविली उर्फ
बुधवार
- १ शके १६१९ ईश्वरनाम संवत्तरे वैशाखमासी राजारामछत्रपती राजमंडलसुधा
चंदी चंदावराहून देसीं स्वराज्यास आले तांबासी सख्य जाले शके १६२२
विक्रम नाम संवत्तरे
- १ शके १६२१ प्रमाथी संवत्तरे फाल्गुन मासी राजाराम छत्रपती परलोकास गेले
माा सिव्हगड
- १०]१ शके १६२२ विक्रम नामसंवत्तरे चैत्र मासी राजाराम यांचे पुत्र सिवाजी
राजे यांस राज्याभिषेक जाला
- १ आवरंगजेब पातशा दिलीपती हे दक्षणप्रांत सर कराबचास दुसऱ्याने आले ते
दक्षणेत आजमासे चोवीस वर्षे होते नंतर आमदानगर येथे छ २८ जिल्हादी

८ संभाजीचा वध शके १६१० फाल्गुन वा ३० रोजी झाला.

९ हे बोरबन देशमुखांचे. ज्या बोरबनांत आवरंगजेब उतरला होता तेथे हल्ली
भवानी पेठ आहे.

माघ वार् ३० शके १६२८ च्यार घटका दिवस राहता पातशा अवरंगजेब शांत जाले नंतर रोज्यास नेऊन कबर करून ठेविले [३०

१ शके १६२८ व्ययेनाम संवत्तरे मार्गेश्वर मासी राजा शाहू दिल्लीस आठरा वर्षे कैदेदाखल होते ते पातशाही हुकुमाने स्वदेशास यावयास दिलीहून निघाले सरदेशमुखी पातशानी शाहूराजे यांस दिल्ली

१ शके १६२९ सर्वजित नाम संवत्तरे राजा शाहू दिलीहून स्वदेशास आले ते समई ताराऊ साहेब यांचे चितात विषम आले त्याणी धनार्ज। जाधवराव सेनापती व हुजरात राजमंडल चाळीस हजार फौज जमा करून बोलणे घातले की शाहू नव्हे तोतिया आला आहे यास लुटून घ्यावे तेव्हां शाहूराजे याणी राजमंडलचे लोक व बाळाजी विश्वनाथ व अंबाजीपंत पुरंदरे यास फोडून [१० धनार्ज। जाधवराव यास फजित केले जाधवराव हात बांधून शाहू माहाराजास शरण आले आणि निरोप घेऊन मोगलाईत गेले इकडे शाहू माहाराज यास राज्याभिषेक होऊन संपूर्ण राजमंडळ आष्ट प्रधान येऊन भेटले मग किले कोट मुलुकाचा बंदोबस्त माहाराजांनी केला नंतर ताराऊ साहेब यांस भेटले

१ शके १६२९ सर्वजित नाम संवत्तरे आबरंगजेब हाक जाल्यावर दक्षणेत पातशाही फौज व सलतनत होती ते बाहादुरशाह पातशा याणी आपले जवळ बोलाऊन घेतली आणि निजामनमुलुक आसयज्या यांस सहा सुभे दक्षणचा सुभा देऊन दक्षणेस पाठविले ते आबरंगाबादेस येऊन दक्षणचा बंदोबस्त केला

१ शके १६२९ सर्वजित संवत्तरे वैशाखमास बाजी कदम फौजदार व गुंडाबा [२० नाईक सेसदार हे रंभाजी निंबालकर नयाव आसयज्याकडील सरदार यांज-कडून आले त्याणी पुण्यात आमल बसऊन ठाणे घातले आठ वर्ष आमल पुण्यात होता

१ शके १६३५ विजय नाम संवत्तरे आश्विन मासी राजा शाहू याणी बाळाजी विश्वनाथ यांस मेहरबान होऊन पंतप्रधान केलें वख्खे दिल्ली बहिरोपंत पिंगळे प्रधान होते ते दूर केले आंबाजीपंत पुरंदरे यास बाळाजी विश्वनाथ पंतप्रधान यांची दिवाणगिरी देऊन वख्खे दिल्ली

१० अवरंगजेबाच्या मृत्यूची तीथ ही च सरी आहे. रा. राजवाडे आपल्या 'शका-वली'च्या ५ व्या पृष्ठावरील एका टिपेत शके १६२८, जुलुसी सन ५० जिल्काद २८, फाल्गुन वार् १२ ही देतात ती त्यांची नजरचूक असावी. त्या वेळेस जुलुसी सन ५१ च असून महिना माघ होता.

- १ शके १६३७ मनमथनाम संवत्सरे कार्तिक मासी बाळाजी विश्वनाथ पंत प्रधान बाजकडील वाकोजी डमरेडे कौजेनसी येऊन रंभाजी निंबालकर बाजकडील ठाणेदार पुण्यात होते ते उठऊन दिले आणि प्रधानपंताचे ठाणे बसले
 - १ शके १६४० विलंबी नाम संवत्सरे बाळाजी विश्वनाथ पंतप्रधान व आंबाजी पंत पुरंधरे यांस दमाजी धोरात हस्तुमराव याणी धरून नेले हिंगणगावी गढीमध्ये ठेविले खंडणी कबूल करून बोलीस आपाजी माणकेश्वर आधीकर घेतले व सातरजमेविसी जामीन मोरो विश्वनाथ व गणेश नारायेण धडफळे यांस हस्तुमराव याणी घेऊन पंतप्रधान सोडले सुटून आल्यावर पंतप्रधान याणी बारा हजार कौजेनसी नवाय आसबज्या यांसमागमे दिलीस गेले
 - १०] १ शके १६४२ शार्वरी नाम संवत्सरे बालाजी विश्वनाथ प्रधान यांची स्वारी दिलीहून देसी आली राजेश्रीची भेट साताराचे मुकामी जाली नंतर तेच साली पंतप्रधान यांस देवआज्ञा जाली चेन्न श्रुं ७ शके मजकूर
 - १ शके १६४२ शार्वरी संवत्सरे बाजीराव बलाळ यांस प्रधानपंताची वखे राजश्री छत्रपती शाहू याणी दिल्ली वैशाखमासी मुा सातारा वखे जाली
 - १ शके १६४० विलंबी संवत्सरी बालाजी विश्वनाथ प्रधान याणी मोगलाईकडील मैदाची कुमक आणून दमाजी धोरात हस्तुमराव यांस धरून कैद केले पुरंदरास ठेविले हिंगणगावची गढी पाडून मुळा नदीत टाकली पांढरीवर गाढवाचा [१० नागर-किराविला.
 - १ शके १६४३ पुवनाम संवत्सरे बापूजी श्रीपत सुभेदार पुणे प्रांत श्रीमंत बाजी-
२०] राव बलाळ प्रधान यांचे तर्कने होते सासा पंतप्रधान पुण्यास आले मोरो विश्वनाथ व गणेश नारायेण धडफळे यांचे वाड्यात येऊन राहिले दोन तीन वर्षे येत जात होते नंतर पंतप्रधान याणी पुण्यात वाडा बांधावयाची योजना केली
 - १ शके १६५० किलक नाम संवत्सरे कसबे पुणे येथे पुरातन नदीकिनारा कोट किले हिसार मोगलाई ठाणे होते तो कोट श्रीमंत बाजीराव बलाळ प्रधान याणी पाडून मैदान केले मग मुछदी यांस वगैरे लोकास घरे बांधावयास जागा दिल्ली पौषमासी कोट पाडला कसबेपुणा येथे श्रीनारायणेश्वर व पुणेश्वर नदीकिनारा होते परी आवलिषा आले त्यांत सैद हिसामदीन सताल व सैद सलाऊद्दीन
-
- ११ हा तळेगाव-डमढेरे, ता० शिरूर, जि० पुणे येथील मराठा शिलेदार.
 - १२ हा किताब आहे
 - १३ हे लहानसें तळेगाव तळेगाव-डमढेच्यापासून ३ कोसांवर आहे.
 - १४ अन्यत्र शु. ६ शनवार ही तीथ आढळते.

आवलीया याणी नारायणेश्वर व पुणेेश्वर करामतीने किले पुरंदरचे माघीस पुणे-
श्वर ठेविला व तळी गडासाली नारायणेश्वर ठेविला त्याची स्थळे पुण्यातील
आपण घेऊन राहिले सन १५६६ फसली सन होता कासारी व कुंभारी दोन
माघ पूर्व अंगि होते ते मोडून कसबा केला त्याचा दासला आयापि सिबेबा
मघा गाढव कोटाचे पूर्वस बाजारचे रस्त्यास आहे कसबे पुणे यास पेठा जुन्व
काजकिर्दी मोगलाई

- १ निजामशाही मलिकाबर याणी मलकापूर पेट केली ऊर्फ रविवार
- १ मुर्तजाबाद शनवार
- १ मोहियाबाद ऊर्फ बुधवार
- १ इदलशाही शाहाजी राजे याणी शाहपूर ऊर्फ सोमवार पेट केली [१०
जे आस्तापूर मंगलवार
- १ शके १६५१ सोम्य नाम संवछरे फाल्गुण शुभा कसबे पुणे येथे माळक बेसी
जवळ जागा वाडा बांधावयास श्रीमंत बाजीराव पंडित प्रधान याणी घेऊन
वाडा बांधावयास मुहूर्त केला नव बुरजी कुसू वाड्यास घालून आंत इमारत
केली उतरेस दरवाजा थोर करीत होते त्यास राजश्री छत्रपती याणी मनाई
केली सबब दरबारजाचे सिंढार राहिले पुणे कसबा आहे तो शहर कराबे
म्हणोन आज्ञा केली
- १ शके १६५१ पिंगल नाम संवछरे श्रीमंत बाजीराव बलाळ प्रधान याणी
सरदार व फौजेनसी हिंदुस्थानची स्वारी करून दिलीम जाऊन माघारे देसी
येताना मार्गात ताल भूपाल नजीक नवाब निजामन यांची लढाई होऊन [२०
निजामनास जेर केले मग तह जाला माळवा प्रांत पंत प्रधान याणी घेऊन
उजनी इंदूर वगैरे जागा ठाणी बसविली नंतर पुण्यास आले
- १ शके १६६१ सिध्दार्थी संवछरी चिमणाजी बलाळ आपासाहेब याणी वसई
घेऊन ठाणे बसविले वैशाख वा २ सोमवारी
- १ शके १६६२ रौद्र नाम संवछरे बाजीराव बलाळ प्रधान यांची स्वारी माळव
प्रांती जाताना नर्मदा तीरी पंतप्रधान यास कैलासवास जाला फौज व

१५ माघ शुभा ३ मंदवार पाहिजे.

१६ रावेर आणि कांकरिया या दोन्ही गांवांशी श्रीमंताचे निधनाचा संबंध आहे.
रावेर खंड्यानजीक प्राणोत्क्रमण झाले त्या ठिकाणी श्रीमंताचे स्मारक म्हणून
एक छत्री असून, तिच्या समोरीती दोवऱ्या आहेत. श्रीमंताच्या देहाला अग्नी
दिला ते ठिकाण कांकरियाजवळ नर्मदेच्या प्रवाहाच्या मध्यभागी आहे.

(पृष्ठ ३८४ पहा)

सरदार व मुळशी पुण्यास आले बिमाजी आपा व बाळाजी बाजीराव यांसां भेटले नंतर उभयेता सातान्यास राजश्रीकडे पंतप्रधानकीची वस्त्रे घ्यावयास गेले तेथे रघोजी भोसले नागपूरकर व बाबूजी नाईक बारामतकर व ताराऊ साहेब याणी महाराज शाहू यांस नजर कबूल केली की बाबूजी नाईक यास पंतप्रधानची वस्त्रे द्यावी त्यामुळे घोळ पडला एक वर्ष वस्त्रे जाली नाहीत नंतर राजेश्री महाराज रुपाळू होऊन कोणाचे न ऐकता बाळाजी बाजीराव पेशवे यांस पंत प्रधानची वस्त्रे देऊन रवाना केले शके १६६३ दुर्मती संवहरी फाल्गुण मासी पुण्यास आले बाबूजी नाईक यांची मुले माणसे दरोबस्त पुण्याहून काढून दिल्ली

१०] १ शके १६६४ दुंदुभीनाम संवहरे बाळाजी बाजीराव पंतप्रधान याणी कौजेचा जमाव करून वराडप्रांती जाऊत गढे मंडळ वगैरे जागा घेऊन ठाणी बसाविली व रघोजी भोसले यांस कौजेनसी लुटून घेतले भोसले पळाले पंतप्रधान पाठी लागले गोडवणाहून गयाक्षेत्रापावतर गेले क्षेत्रविधी करून माघारे देशास आले पुण्यास शके १६६७ कौधन संवहरी

१ शके १६६९ प्रभव नाम संवहरे नासरजंग नवाब हैदराबादेहून पुण्यास आले पलण जाली नंतर पंतप्रधान यांचा व नवाबाचा मुकाबला होऊन सला जाला नवाब माघारे गेले

(पृष्ठ ३८३ वरून)

या ठिकाणी एक चबुतरा असून, त्यावर तुळशीवृंदावन आहे. हे ठिकाण पवित्र मानिले जाण्यास एक कारण आहे. ते हे की, नर्मदेच्या पात्राच्या मध्यभागी बेटासारखी थोडी जमीन असून पावसाळ्याच्या दिवसांत सैराज करून बाकीच्या ऋतूंत त्या बेटाला पाणी पूर्वेकडून पश्चिमेकडे वाहतांना अडकून बळते. बाजीरावसाहेबांनी कैलासवास केला त्या स्थली इमारतीचे काम श्री. धोरले नानासाहेब पेशवे यांनी रा. राघोजी शिंदे यांचे विद्यमाने करून, रावेर गांव वृंदावनाचे बेगमीस करून दिला होता. (पहा बाळाजीबाजीराव पेशवे यांची रोजनिशी, भाग १ ला, पृ. ९९ व १०१) पुण्यशील अहिल्याबाईंच्या वेळेपामून होळकर सरकारकडून पुजान्यास १०८ रुपयांचे वर्षासन चालू आहे. रावेर गांव पेशव्यांच्या राजवटींत परगणे कान्हापूर समत बिज्यागड सार्ली मोडत असे; आर्ता इंग्रजींत तो नेमाड जिल्ह्यांत आहे. सांडव्याहून इंदूरकडे जातांना दरम्यान धनावद म्हणून स्टेशन आहे तेथे उतरून ५।७ कोस बैलगाडीने जावे लागते,

- १ शके १६७१ शुक्र नाम संवत्सरे मार्गशीर्ष मासी राजा शाहु छत्रपति मरणासन्न जाले ते समई बाळाजी बाजीराव पंतप्रधान यांस स्वराज्याचा बंदोबस्त करणे म्हणून आज्ञा करून महाराज छत्रपती कैलासवासी जाले सत्सवरबाई याणी सहागमन केले माहुली संगमी
- १ शके १६७१ शुक्र नाम संवत्सरे पौषमासी वारसी पानगावाहून राजाराम यास आणून साताराचे मुकामी राज्यासनी बसविले राज्याभिषेक करून राजाराम यांची द्वाही फिरविली आष्ट प्रधान यांस व राजमंडळचे लोकास वखे देऊन नवीन मुद्रा केली नंतर पुण्यास आले
- १ शके १६७२ प्रमोद नाम संवत्सरे श्रीमंत बाळाजी बाजीराव नानासाहेब पंत प्रधान कौजेनसी भागानगर प्रांती स्वारीस गेले विजयादशमीचे मुहुर्तीवर गेले १० नंतर पुण्यावर दमाजी गायकवाड समशेरी बाह्दर कौजेनसी गुजराथ प्रांती-हून आले धामधूम केली पुणे पळाले समशेर बाह्दर सातारियास जाऊन ताराऊ साहेबास भेटले हे वर्तमान श्रीमंत नानासाहेब यांस समजले ते भागानगर प्रांती-हून ताबडतोब सातारियास आले श्रीमंताची व दमाजी बाबाची लढाई जाली दमाजी बाबा यांस धरून नजर बंद केले नंतर पुण्यास आले मग गुजराथचा तह करून दमाजी बाबास वखे दिली रवाना केले
- १ शके १६७३ प्रजापती नाम संवत्सरे आषाढ मासी किले कोढणा ऊर्फ सिध्दगढ चिमणाजी नारायेण सचीवपंत यांजकडे होता तो नानासाहेब याणी घेऊन जिवाजी गणेश खासगावाले यांजकडे बंदोबस्त करणे म्हणून आज्ञा केली
- १ शके १६७३ प्रजापती नाम संवत्सरे पौषमासी नवाब निजामन आली खान [२० बाह्दर कौजेनसी रामदासपंत दिवाण बरोबर घेऊन श्रीमंतासी लढाईस आले कोरेगाव भीमातीरी आले पुणे पळाले नंतर श्रीमंताचा व नवाबाचा मोक्यला होऊन सला जाहला नवाब हैदराबादेस गेले श्रीमंत पुण्यास आले
- १ शके १६७४ आंगिरानाम संवत्सरे श्रीमंत नानासाहेब याणी दिल्ली दरवाजा वाड्याचे उतरेस भिंतीत खिंडार फाटक होते तेथे दरवाजा बांधावयास काम लाविले व विद्यासराव याचे लेंम जाले
- १ शके १६७५ श्रीमुखनाम संवत्सरे श्रीमंतानी माहादाजी आंबाजी पुरंदरे यांस घरी बसवून सदाशिव रामचंद्र यास दिवाणगिरीचे काम सांगितले भाऊसाहेब यांचे हस्तगत होऊन दिवाणगिरीचे काम कळ लागले

१७ शाहुमहाराज शके १६७१ मार्गशीर्ष शु. २ शुक्रवारी वारले.

१८ लम हरि बाळकृष्ण दीक्षित पटवर्धन यांचे कव्येशी सलें.

- १ शके १६७६ भावनाम संवछरे कार्तिकमासी सिव्हस्तामुळे श्रीमंत नानासाहेब भाऊसाहेब यांची स्वारी नासिक प्रांती गेली त्रिंबक किला मोगलाकडे होता तो घेऊन ठाणे बसविले श्री त्रिंबकेश्वरावर मसौद होती ती काढून श्रीचे देवालय बांधावयास काम चालविले व कुशावर्त बांधिले
- १ शके १६७७ ता शके १६७८ धाता नाम संवछरे दोन वर्षांत श्रीमंतानी कर्नाटक प्रांती स्वारी करून ठाणो बसविलो व नवाबासी लढाई करून साठी लक्षाची जाहगीर दौलताबाद घेऊन ठाणी बसविली
- १ शके १६७९ ईश्वर नाम संवछरे चैत्रमासी रघुनाथ बाजीराव दादासाहेब हिंदुस्थानची स्वारी करून लाहूरास जाऊन देसी पुण्यास आले सखाराम बापू बरो-
१०] बर होते
- १ शके १६८१ प्रमाथी नाम संवछरे विजयादशमीस सदाशिव चिमणाजी भाऊसाहेब व बिरासराव बलाळ हिंदुस्थानचे स्वारीस निघोन गौरपिराजबळ डेन्यास गेले इशामखान व हुजुरात पागा वगैरेचा भरणा मोठा करून स्वारीस गेले
- १ शके १६८१ प्रमाथी नाम संवछरे कार्तिक शुभा ९ मुजफरजंग व त्याचा भाचा ईदरखान या उभयेतांस सदाशिव चिमणाजी भाऊसाहेब याणी गारपीरचे मुकामी आणून डोकी मारली उभयेतांची
- १ शके १६८२ विक्रम नाम संवछरे 'नानासाहेब यांची स्वारी हिंदुस्थानप्रांती भाऊसाहेब यांचे कुमकेस गेली आहीरवाड्यापावतर जाऊन स्वारी माघारी आली
- १ शके १६८२ विक्रम नाम संवछरे पौष शुभा ८ हिंदुस्थानात भाऊसाहेब व विश्वा-
२०] सराव व जनकोजी सिंदे व मल्हारजी होळकर व गोंविंद बल्लाळ बुधले व ईशामखान वगैरे सरदार कोजेनसी जाऊन तमाम ठाणी बसविली कुंजपुरा घेऊन कुतुबशाहा मारिला झुरजमल जाट भरतपूरकर यासी विषाड होऊन जाट भरतपुरास गेला दिल्लीचे ठाणे नारो शंकर याजकडे सांगोन भाऊसाहेब पाणीपतास गेले नजीबखान व झुजातदौले याणी आबदुलझाली आटके पलीकडून कुमकेस आणून पानपतावर आले दोन्ही कोजा मातबर दोन तोंड मडिने लढाई होत होती सेवटी पौष शुभा ८ शके १६८२ विक्रम संवछरे लढाई मातबर जाली बहुत रण पडिले विश्वासराव यांस गोळी लागून पडले भाऊसाहेब व जनकोजी सिंदे व इशामखान गर्दीत गळत जाले

११ गारपीर हे ठिकाण पुणे कलेक्टरचेरीनजीक आहे.

- १ शके १६८३ वृषा नाम संवत्सरे जेष्ठ वा ६ मंगलवारी मुा पर्वती देवे नामासा-
हेच पंत प्रधान यांस देव आज्ञा जाली आवसांचे प्रहर रात्री
- १ शके १६८३ वृषा नाम संवत्सरे आषाढ मासी वा ३ माधवराव बलाळ प्रधान यांस
साताराचे मुकामी वखे मुद्रा राजश्री छत्रपती व ताराऊसाहेब याणी दिल्ली
पंतप्रधान जाले नंतर पुण्यास आले
- १ शके १६८४ चित्रभानु नाम संवत्सरे रघुनाथ बाजीराव दादासाहेब याणी मिर-
जेस जाऊन लढाई करून मिरज घेतली गोपाळराव गोविंद मिरजकर आग्ने
मोगलाईत गेले
- १ शके १६८५ सुभा नाम संवत्सरे जेष्ठ शुभा ९ नवाब निजामन आलीसा बहादुर
व जानोजी भोसले व विठल सुंदर राजे प्रतापपंत भोटे कौजेनसी पुण्यावर १०
चालून आले पुण्यास आमी देऊन जाळले मुलूक लुटून जाळला दादासाहेब
व माधवराव रावसाहेब भागानगर प्रांती गेले

श्री

स्मरणार्थ दिनचर्या

- १ शके १६८४ चित्रभानु संवत्सरे रघुनाथ बाजीराव दादासाहेब हे माधवराव बलाळ
प्रधान याजवर रुसून एका घोड्यानसी वाड्यातून गेले दोन महिन्यात बीस
हजार फौज जमा करून माधवरायावर चालून आले कार्तिक वा ११ मुा
न्हावरे ताा कडे भीमपलीकडे लढाई जाली दादासाहेबाची फते जाली शिबक-
राव मामाव बाबूराव फडणिस व गोपाळराव मिरजकर पंतप्रधानाकडील पळून गेले
माधवराव बलाळ पंतप्रधान एकटे जाऊन दादासाहेबास भेटले नाळकंठ माझा [२०
देव पुरंदरे व सत्ताराम बापू कारभार करू लागले नंतर नवाब निजामन आली
मोगल यांच्या भेटी मुा पारगाव मालोचे येथे जाण्या पासष्ट लक्षांची
जाहगीर भाऊसाहेब याणी घेतली ती मोगलांस माघारी दिली मोगल भागान-
गरास गेले नंतर दादासाहेब मिरजेस जाऊन मोर्चे लावून मिरज घेतली मोग-
लाचा व पंतप्रधानाचा सला जाला तदनंतर श्रीमंत साताराचे मुकामी घेऊन
मार्गेश्वर वा १३ रामराजे यास बाहेर काढून अधिकार दिले

१ रामचंद्र जाधवराव यांस सेनापती

१ नारो शंकर यांस प्रतिनिधी

१ विठल सिवदेव यास राजाआज्ञा

१ कान्होजी मोहिते यास सरलण्कर

२

च्यार पदे जुनी काडून नवीन केले वरकड जुनीच रासली आणि मिरजेस जाऊन मिरज घेतली प्रतिनिधीचे पद नारो शंकर यास दिले यास्तव दमाजी व येमाजी प्रतिनिधी जुने यांचे कारभारी होते ते जानोजी भोसले नागपूरकर यांजकडे जाऊन भोसल्यास मोगलाकडे घेऊन आले आणि मोगलांचा व पंतप्रधानाचा सलाबिघडविला मोगल पंतप्रधानावर चालून आले तेव्हा पंतप्रधान याणी मिरजेहून कूच करून औरंगाबादस जाऊन खंडणी घेतली आणि वराडप्रांती गेले मोगलही मागे वरा-

१०] डात गेले पंतप्रधान वराडातून भागानगर प्रांती गेले मागे नवाब निजामन आली व जानोजी भोसले वगैरे मोठे फौजेनसी वराडातून पुण्यास चालून आले जेष्ठ मासी शके १६८५ मध्ये पुण्यास आग देऊन जावले मग मोगल माघाग गेला तो श्रीमंतानी हि निरुड करून मोगलासी गाठ घालावयास गेले राक्षस-भुवनावर श्रीमंताची व नवाबाची गाठ पडून लढाई जाली थावण शुभा १ शके १६८५ विठल सुंदर व इस्माल खादनी वगैरे सरदार मोगलाकडाले यान लढाईत ठार करून दाहा हजार फौज लुटून घेतली सासा नवाब निजामहला पळून शहरास गेले त्यांस शहगन काडून नव लक्षाची जाहगार घेतली श्रीमंताची फते जाली मग आस्थीन आखरास पुण्यास आले गाव जळालासबध पुण्याची आबादी करून पोंबमासी कर्नाटक प्रांती हैदर नाईक याजवर स्वारी २०] करून गेले

१ शके १६८६ तारण संवत्तरे वैशाख शुभा २ श्रीमंताशी व हैदरनाईक यासी लढाई लागली सबध श्रीमंतानी छावणी करून भाद्रपद मासी येऊन धारवाड घेतले दादासाहेब नासिकाजवळ आनंदवलीस आले श्रीमंतानी धारवाड घेऊन मागती हैदरासी गाठ घालून पळविला तो झाडीत चिदपुराकडे गेला दादासाहेब देशीहून जाऊन आनंतपुगवर दादासाहेब व रावसाहेब याच्या भेटी होऊन सख्य जाले

१ शके १६८७ पार्थिव संवत्तरे श्रीमंत रावसाहेब व दादासाहेब वराडात जाऊन भोसल्यावर शह देऊन दादासाहेब हिंदुस्थानात फौजेनसी स्वारीस गेले

- १ शके १६८८ व्षचे संवत्सरे माधवराव बलाळ प्रधान रावसाहेब याची स्वारी कर्नाटकात जाऊन सिरे मेदगिराहून कोटे हैदराकडील घेऊन पुण्यास आले
- १ शके १६८९ आषाढ मासी दादासाहेब हिंदुस्थानातून देसी आले श्रीमंत रावसाहेब जाऊन भेटले पुढे कलह वाढला दादासाहेब आनंदवलीहून धोडपेस आले
- १ शके १६९० सर्वधारी संवत्सरे जेश मासी श्रीमंत माधवराव बलाळ प्रधान कोंजेनसी धोडप किल्यानजीक जाऊन दादासाहेब यासी लढाई करून मोगे विठल व चिंता विठल पाडार करून दादासाहेबाची कोंज लुटली दादासाहेब किल्यासाली येऊन श्रीमंतास भेटले नंतर आषाढ मासी पुण्यास आले
- १ शके १६९० मार्गस्वर मासी श्रीमंत पंतप्रधान स्वर्गीस निघाले ते तुळजापूर [१० वरून निजामनआली याचा दिवाण रुकमतदौला यास कोंजमुधा घेऊन बराडान जानोजी भोसले याजवर चालत गेले भोसले पक्षा, श्रीमंत मोगे लागले नागपूरमुधा बराडप्रांत लुटला गट पडला नाही भोसले निर्मळच गेले आले श्रीमंत पाठावर आले मग चैत्रमासी भेटून मला जाला नंतर रामचंद्र गणेश व विमाजी लष्ण विनिवाले हिंदुस्थानात पचवीस हजार कोंजेनसी रवाना केले

×

×

×

- १ शके १६९२ विरुत नाम संवत्सरे क्रांतक मासी श्रीमंत रावसाहेब कर्नाटकात जावयास निघाले कृष्णातीर पावेनी गेले मंगिरप्रका, टीकनारी मयब त्रिंबकराव मामाचे कुमकेस कोंज रवाना करून खाला पुण्यास आले कालगुण मासी २०
- १ शके १६९९ हेमलक्षी संवत्सरे मार्गस्वर मासी १० भागवारा रामराजे छत्रपती शाहु राजे यांचे दत्तपुत्र यांस देवआज्ञा जाला
- १ शके १७०० विलंबी संवत्सरे मार्गस्वर वष १ रामराजे छत्रपती यांस पुत्र नाही मयब दत्त पुत्र जिताहून आणून नाव शाहूराजे देऊन मिळामनी नातान्यास बसविले ते समई माधवराव नारायण पंतप्रधान याजकडील कारभारी याणी माधवराव नीळकंठ पुरंदरे व आनंदराव पेटे यांस पाठवून बरुनी राज्यास बसविले पुढे चैत्र भा १ शके १७०१ नवी मद्रा राजमुद्रा केली व पंतप्रधान याची मुद्रा करून दिली

- १ शके १७१३ विरोधीरुत सवळरे माघमासी टिपू बाहदर हैदर नाईक याचा पुत्र बाजवर हरी बलाळ कडके व मोगल व इंग्रज ऐसे तिघेजण दोन वर्षे पटणावर कर्नाटकात मोहीम करून होते लढाई होऊन टिपूने सला केला तीन कोटी रुपये सडणी तिघास दिली व मुलुस दिन्हा मग हरिपंत कडके जेष्ठमासी पुण्यास आले

श्री

स्मरणार्थ दिनचर्या

- १ शके १६९१ विरोधी नाम सवळरे विसाजी रुष्ण बिनीवाले व रामचंद्र गणेश व तुकोजी होळकर व महादजी शिंदे ऐसे पन्नास हजार फौजेसुधा हिंदुस्थान प्रांती जाऊन जेष्ठ आषाढ मासी खेचीवाडा एथे छावणी करून जयनगरकर
- १०] याजपासोन सडणी दाहा लक्ष रुपये घेतली मग जयनगरवाले यांची फौज बरोबर घेऊन सुरजमल जाट यांचे प्रांती भरतपुर व कुंभेरी × × इकडे गेले जाटाशी लढाई जाली जाट पळून भरतपुरास गेला तीस हजार फौज लुटून घेतली दाहा हती व दोन हजार घोडे व तोफा ऐसे राडाव करून आणिले जाटापासून पासष्ट लक्ष रुपये सडणी करार केली मग नजीबखान राहिले याजकडील राजकारण होळकर याणी करून नजीबखानाच्या भेटी जाल्या जाटाकडील सडणी पैकी दाहा लक्ष रुपये आले बाकी वसूल न घेता नजीबखानाचे सुभे आंतरवेदीत रामचंद्र गणेश विसाजीपंत बिनीवाले ऐसे फौजेसुधा छावणीस राहिले तेव्हा नजीबखान आपमरणे मृत्य पावले त्याचा पुत्र नाहाबखान फौजेसुधा आंतरवेदीत राहिला
- २०] १ शके १६९२ बिरुति सवळरी विसाजी रुष्ण बिनीवाले व रामचंद्र गणेश याचा व जयतखानाचा बिघाड झाला, जायतखानास होळकरानी शुकतालास नेऊन पोहचविला विसाजीपंत बिनीवाले व शिंदे होळकर सुधा दिलीस जाऊन राहिले दिलीस ठाणी आपली बसविली रामचंद्र गणेश याचे व बिनीवाले यांचे कारभारामुळे घनेना कज्या जाला सचब रामचंद्र गणेशास श्रीमंत माधवराव बलाळ प्रधान याणी देसी बोलाऊन आणिले बिनीवाले दिलीस फौजेसुधा छावणी करून राहिले
- १ शके १६९२ बिरुति सवळरे श्रीमंत माधवराव साहेब कर्नाटक प्रांती स्वारीस निघाले रुष्णातीर प्रवेतो गेले शरीरी × × × नाही याजकरितां त्रिंबकराव मामा पेठे साल गुा तुंगभद्रेपलीकडे छावणीस ठेविले होते त्याचे कुमकेस आपा
- १०] बळवंत बरोरे फौजा पाठवून फालगुण मासी पुण्यास आले तिकडे त्रिंबकराव

मामा यांची व हैदर नाईक यांची लढाई नाईकाचा मोड जाला जाताने पुढे झुधा पळून पटनात गेला दादा हजार फौज पंचवीस हजार ध्यावा मारला गेला येश मोठे आले मामा छावणीस राहिले ते समई सला जाला नाहीं

- १ शके १७१४ परिधावी संवत्तरे माघ वा ४ श्रीमंत माधवराव नारायेण पंत प्रधान यांची स्त्री रसैमाबाई थथे याची कन्या यास देवआज्ञा जाली मग फाल्गुन मासी दुसरे लग्न केले यशोदाबाई नाव ठेविले
- १ शके १७१५ प्रमादी संवत्तरे फाल्गुन वा एकादशीस मातुशी आनंदीबाई दादा-साहेब यांची स्त्री यास देवआज्ञा जाली
- १ शके १७१६ आनंद नाम संवत्तरे जेष्ठ १० यलाळफडके श्रीमंताचे मुळदी मनस-बदार यास सिध्दटेकास देवआज्ञा जाली [१०]
- १ शके १७१३ जेष्ठ शुभा ५ श्रीमंताचे बाडघांत कलसी बंगला सात मजला होता त्यास आग लागून जळाला व कोठी जळाली
- १ शके १७१० किलक नाम संवत्तरे कार्तिक मासी पुण्यात श्रीमंताचे बाडघांतात फडाचा चौक जुना जाला सवय तो पाडून नवा बांधावयास कामा लाविले विा बालाजी जनार्दन नांना फडणीस दोन वर्षे काम चालत होते मग बास्तु-शांत केली
- १ शके १७११ कार्तिक शुभा ३ रामशास्त्री न्यायाधीश श्रीमंताकडील मृत्यु पावले
- १ शके १७१३ विरोधीरुत संवत्तरे
- १ पर्वतीस श्री कार्तिकस्वामीचे देवळावर वीज पडली देऊळ छिन्नाभिन्न जाले देवात धका लागला नाहीं वेशास वा १ [२०]
- १ जेष्ठ शुभा ५ नाना फडणीस श्रीमंताचे याणी नळ नवा बांधून नळे येथून आणिला तो नळ सदाशिव पेठेंत होंद करून त्यात सोडिला
- १ भाद्रपद शुभा २ घासीराम कोतवाल शहर पुणे याणे बासणाचा नाश केला सवय श्रीमंतानी उंटावर बसऊन शहरात फिरऊन गारपिरावर तमासगिरा (१) नी जिबे मारिला
- १ शके १७१४ आश्विनापासून पायेलीची धारण जाला एक वर्ष होती

- १ रमाबाई असे पाहिजे. ही केशव नाईक थत्ते यांची कन्या; लग्नमिर्ती माघ शु. ९, शके १७०४. पुणे येथे देवधर डमढेरे यांचे बोळांतील थत्त्यांचा राम मसिद्द आहे. थत्ते हे मूळचे औरंगाबाद येथील राहणारे.
- २ यशोदाबाई ही गणेशपंत गोसले यांची कन्या, गोसले हे रत्नागिरी जिल्ह्यातील होळी गांवचे राहणारे.

१ शके १७२१ सिध्दार्थीं सवळरे चैत्र मासी कर्नाटकांत श्रीरंगपटण येथे त्रिपु
बहादुर यांची व इंग्रज बाहदुर यांची लढाई होऊन त्रिपु ठार पडिला इंग्रजांची
फने होऊन श्रीरंगपटण घेतले त्रिपुचे राज्य बुडाले इंग्रजांनी राज्य घेतले

१ शके १७२६ चैत्र मासी पायेली तीन सेर दाणे जाले पुढे आपाढ श्रावणात एक
सेराची धारण जाली आश्वीनपासून तीन सेराची जाली ऐसी माहागाई एक वर्ष
होती दुसरे साली दीड पायेलीची जाली मग संवगाई तिसरे साली जाली माणसे
कार मेली काळ पडिला होना

१ शके १७२८ कृष्णाजी भवानी सदाशिव माणकेश्वर याचा दिवाण मृत्य
पावला कार्तिक वा २.

१०] १ शके १७३० विभवसवळरे दसऱ्याचे दीवसी बलवंतराव नागनाथ मृत्य पावला

१ शके १७३० वैशाख शुभा ९ शाहू राजे छत्रपती सातान्यास होते तेकैलाम
बासी जाले मग त्याचे पुत्रास राज्यासनी बसऊन आभिषेक केला नाव
शाहूच ठेविले बाा बाजीराव रघुनाथ प्रधान

१ शके १७३२ वैशाख शुभा ७ सडेरार रास्ते यास देवआज्ञा जाली
शके १७३३ प्रजापती सवळरे

१ फाल्गुन वा १२ मनोहर गिर गोसावी सिध्दगडचे सुभेदार यास देवआज्ञा जाली

१ कार्तिक शुभा १३ येशवतराव होळकर यास हिदुस्नानात देवआज्ञा जाली
ही सबर आली

१ शके १७३३ प्रजापती सवळरे फाल्गुन शुभा १३ श्रीमंताचे वाड्यात बाजी-
२०] रावासहिब याणी नवा आसमानी महाल बांधला होता तो आग लागून
जळाला खराबी फार जाली शके १७३७ युवा संवळरे गंगाधर शास्त्री
गायेकवाडाकडील यास श्रौपठरपुरास आशाढीचे यात्रेत श्रीमत बाजीराव
साहेब आसता बोटने रस्त्यात रात्री मारेकरी याणी तरबारीने ठार मारिले
त्यांचे चौकसीकरिता पुण्यास आल्यावर श्रीमंतापासोन त्रिवकजी डेंगला
हुजुऱ्या यास इंग्रजांनी घेऊन साष्टीस कैदेत ठेविले

१ शके १७३८ धाता संवळरे फाल्गुन शुभा १२ चिंतो वामन देशमुख
श्रीमंताचा यास देवआज्ञा जाली

३ श्रीरंगपटण येथील ही शेवटची लढाई शके १७२१ चैत्र वा ३०, शनिवार, ता १
२ मे सन १७९९ रोजीं झाली.

स्मरणार्थ दिनचर्या

१ शके १७३९ ईश्वर नाम संवत्सरे आषाढ मासी श्रीमंत बाजीराव रघुनाथ पंत प्रधान पुण्याहून श्रीपंढरीचे यात्रेस गेले यात्रा करून पुण्यास न येता माहुळीस कृष्णातीरी गेले तेथे श्रावण मासी मालकण साहेब इंग्रजबाहादूर जाऊन श्रीमंतास भेटले तीन किंले पुरंदर सिव्हाड रायेगड घेतले होते ते श्रीमंतास माघारे दिव्हे श्रीमंतानी पुण्यास यावे ऐसे करून मालकण साहेब गेले नंतर श्रीमंत भाद्रपद मासी पुण्यास आले कलम १

१ शके १७३९ ईश्वर नाम संवत्सरे भाद्रपद वद्य एकदशी द्वादशीस सदाशिव माणकेश्वर श्रीमंताचे कारभारी यास देवआज्ञा जाली मुा पुणे कलम [१०

१ शके १७३९ ईश्वर नाम संवत्सरे आस्वीन वद्य एकादशी तिसरा महरा श्रीमंत बाजीराव साहेब पर्वतीस देवदर्शनास स्वारी गेली पर्वतीस पोहचल्यावर मागे बापू गोसले सरदार व विंचुरकर व आबा पुरंदरे व रास्ते बगैरे लोक कौजेनसी तोफा घेऊन भांबोड्यावर आलपिष्ट साहेब इंग्रजबाहदूर होते त्याजरर चालून गेले ते समई आलपिष्ट साहेब निघोन सडकीस गेले सडकीचे व भांबोड्याचे सिवेवर श्रीमंताकडील कौजेची व इंग्रज बाहादूर याची लढाई जाली मोर दीक्षीत ठार पडले आस्तमान जाला श्रीमंताकडील सरदार व कौज × × भांबोड्याचे रानास राहिल्या × × इंग्रजाचे बेट संगमावर होते ते बस्ती जाऊन लुटली आलपिष्टसाहेब व कोटसाहेब इंग्रज बाहादूर फलटणानसी सडकीस जाऊन राहिले ते आठ दाढा दिवस होते [२० नंतर जरणेल साहेब इंग्रज बाहदूर फलटणानसी येऊन आलपिष्ट साहेब यास भेटले त्याणी यरवड्याचे रानात मुकाम केला कलम

१ शके १७३९ ईश्वर नाम संवत्सरे कार्तिक शुभा ८ रविवारी श्रीमंत बाजीराव साहेब कौजेनसी गारपीरचे पलीकडे जाऊन राहिले होते तेथून तोफा लाऊन इंग्रजाचे लस्करावर गोळे टाकिले मद्दाकाली तोफ मोठी ठेऊन गोळे टाकिले व यरवड्याचे टेकडावर आरब बगैरे लोक पाठऊन जरणेल साहेबाचे फलटणासी लढाई केला एक दिवस व रात्री मिलोन गोळामोलीची लढाई जाली नंतर रात्री बाजीरावसाहेब कौजेनसी सडे झोऊन पळून गेले उजेडल्यावर कार्तिक शुभा ९ सोमवारी इंग्रजांनी पुण्यात येऊन श्रीमंताचे जुन्या बाड्यावर सेंडा लाविला शहरात रयतेस आभये देऊन कुंपणी सरकार [३० इंग्रजबाहादूर याची द्वाही शहरात फिरली शहरास उपद्रव काही एक लाविला नाही आमल बसविला बाजीराव साहेब यांची द्वाही व कुंपणी

इंमज बाह्मदर यांचा हुकूम म्हणोन शहरात ही फिरविली बाह्यात
राबासन साहेब इंमज येऊन राहिले

श्री

स्मरणार्थ दिनचर्या

- १ शके १७३९ ईश्वर नाम संवत्सरे माघ शुभ १५ श्रीमंतराजश्री बाजीराव रघुनाथ
पंतप्रधान यांचा मुकाम फौजेनसी पंढरपुरानजीक येथे होता भोवताली बांस
पंचवीस कोसाचे आंतराने इंमजाकडील फलटणे होती त्यास पोर्णिमेचे दिवशी
इंमजाकडील जरणेल साहेब याणी फलटणानसी चालून जाऊन श्रीमंताचे
लस्करावर छापा घातला बाजीराव साहेब व चिमाजी आपा उभयेतां त्रिबकजी
१०] डेंगल्यासुधा पळून गेले बापूजी गणेश गोसले लढाईस उभे राहिले ते लढाईत
ठार पडले लस्कर पळून गेले माहाराज छत्रपती शाहूगजे व मातुश्री यांस
इंमजानी येऊन सातारा आणून ठेविले बाजीराव साहेब लस्कर सुधा पळाले ते
सड्यावळून गंगातीरास येऊन गंगा उतरून सप्तशृंगानजीक साहासात कोसा-
वर मुकाम सातआठ दिवस करून होते तेथे रामदास होळकराकडील येऊन
भेटला मग तेथून निघाले ते फौजेसुधा माहुरावळून वराडमातीं चंद्रपुराकडे
गेले तेथे दाह्याबारा दिवस मुकाम करून होते तों चैत्र शुभ ११ शके १७४० ते
दिवशी इंमजाकडील फलटणे व सरदार साहेब जाऊन छापा घातला लस्कर
पळाले बाजीराव साहेब पळाले ते नर्मदा तीरानजीक बोरी धूळकोटाकडे गेले
चिमाजी आपा व माधवराव रास्ते व निपाणकर व आवतर लोक सरदार व
२०] फौज पुण्याकडे देशी आले आल्पिष्ठ साहेबास भेटले कलम
१ शके १७४० बहुधान्य नाम संवत्सरे वैशाख आसरेस पुण्यात वर्तमान आले की
बाजीरावसाहेब नर्मदातीरी धुळकोटाजवळ होते ते मालकण साहेब इंमज बाहा-
दर यांस जाऊन भेटले मालकणसाहेबानी बाजीराव यास घेऊन हिंदुस्थान
मातीं पुष्कराकडून मथुरावृंदावनाकडून भागिरथीतीरी ब्रह्मवर्तास नेऊन ठेविले
ते तेथे आहेत व त्रिबकजी डेंगळ्या याजला धरून इंमजानी कैद करून नेला.
१ शके १७४० बहुधान्य संवत्सरी जेष्ठ आसरेस चिमाजी आपासाहेब फुलगावी
आले होते ते कोकणात वसईस ब्यार महिने राहवयास गेले

४ बिदूर ऊर्फ ब्रह्मवर्त हे कानपुरापासून सहा कोसांवर भागिरथीचे तीरी आहे.
येथेच बाजीरावसाहेबांस छावणीसाठी सहा मैल परिधाची जागा नेमून देण्यांत
आली असून तिच्या चौहों बाजूंस हद्दीचे छुणांसाठी सोळा दगडी खांबे रोविले
होते. बाजीराव साहेबांच्या छावणीस 'अरजी लष्कर' म्हणत.

१ शके १७४० बहुधान्य संवछरे मार्गसौषमासी चिमाजी आपासाहेब वसईहून
कुलगवास आले आल्पिष्ट साहेबास भेटून कासीस पोषमासी निघोन गेले

१ शके १७४२ विक्रम संवछरे काल्गुन वा ३० ते दिवसी सप्तमहीचा योग जाला
सात सई मुख्य एका ठिकाणी जाले
यादी स्मरणार्थ

१ शके १७४२ विक्रम संवछरे सन १२३० श्रावण वा ३ सई चेतुर्थी दोन
प्रहरा पुण्याचे मुकामी बाबूराव भिन त्रिचकराव ऊर्फ तात्या सितोळे देशमुख यास
देवआज्ञा जाली परलोकास गेलें त्याचे मधले चिरंजीव बजाबा बाबा याणी उत्तर
कार्य केले

१ शके १७४५ सुभानु संवछरे सन १२३३ आषाढ शुभा ९ गालेरचे मुकामी [१०
नरसिंगराव नाईक सितोळे देशमुख प्रा पुणे सिकेकरी यांस देवआज्ञा जाली त्याचे
चिरंजीव जेष्ठ पुत्र त्र्यंबकराव आबा त्याजजवळ गालेरीस होते त्याणी उत्तरकार्य
तेथे केले

१ शके १७४५ सुभानु नाम संवछरे भाद्रपद वा ८ कोंकणस्त ब्राह्मण यांची
स्त्री राधाबाई इचा भतार मृत्य पावला म्हणून त्याबरोबर सहगमन करून सती
निवाली ती बोंकारेश्वराजवळ नदींत सरणावर बसली आग्नि लाविला नंतर सरणातून
बाहेर आली आंग भाजले प्राण गेला नाही जिवंत होती मग सरकारांतून इंग्रजांनी
तिला गावात आणून वाचवावया करिता औषध उपाय केले तीन दिवस होती मग
मृत्य पावली दुष्ट चिन्ह जाले

१ शके १७४६ तारण संवछरे भाद्रपद शु. १३ कासी क्षत्री आमताराव [२०
रघुनाथ पेशवे होते ते तेथे मृत्य पावले

१ शके १७४८ व्ययनाम संवछरे भाद्रपद वद्य ४ प्रतापसिंह छत्रपती व प्रनि-
निधि व सचीव व राजमंडळचे लोक सुधा राज्याची स्वारी पुण्यास सातारी(या)-
हून आली पुणे मुकामी आल्पाष्ट बडेसाहेब इंग्रज बाहदर यांस गारपिराजवळ
भेटले राज्याचा मुकाम पर्वतीजवळ दहा बारा दिवस होता परमपरे मेजवानी होऊन
नंतर छत्रपतीची स्वारी सातारीयास गेली.

१ शके १७४८ व्यय संवछरे आश्विन वा. ४ राजा छत्रपती पनाळकर कोल्हा-
पुराहून आपले राजमंडळसहित पुणे मुकामी स्वारी आली येऊन आल्पिष्ट बडे-
साहेब इंग्रज बाहदर यांस भेटले परमपरे मेजवानी जाली एक महिना पर्वतीजवळ
मुकाम होता मग कोल्हापुरास गेले. [३०

१ शके १७४८ व्ययनाम संवत्तरे फाल्गुन वद्य ९ गा(म्वा)लेरीचे मुकाम दोलतराव सिंदे आलिज्याबाहादर सरदार यांचे शरीरी व्यथा होऊन देवआज्ञा जाली म्हणून खबर आली दोलतराव यांस पुत्रसंतान नाही दोघी स्त्रिया बायजा-बाई व रक्तमाघाई व बह्मण बाळाबाई बाईसाहेबाजवळ होती.

१ शके १७४९ सर्वजितनाम संवत्तरे जेष्ठ वा ९ गालेरीचे मुकामी दोलतराव सिंदे यांस दस पुत्र त्यांचे स्त्रियांचे मांडीवर दिव्हा कन्हेरसेडास सिंदे यांचे माऊंबद् होते त्यांचा पुत्र दाहा बारा वर्षांचा होता तो पुत्रत्वास दिव्हा नाव जनकोजी सिंदे ठेविले लग्न करून घेतला गालेरीस लग्न केले मग दस-विधान केले.

१०]१ शके १७४९ सर्वजित संवत्तरे श्रावण वा ६ यज्याया बिन बाधुराव सितोळे देशमुख यांस पुणे मुकामी प्राधःकाळी देवआज्ञा जाली

१ शके १७४९ सर्वजित संवत्तरे कार्तिक वद्य १२ द्वादशी मुंबैचे मुकामीहून आल्पिष्ट साहेब यडेसाहेब इंग्रज बहादर विलायतेस गेले नंतर मलकणसाहेब इंग्रज बाहदर मुंबैचे मुकामीहून पुण्यास आले मार्गेश्वर वा ८ द्वापोडीचे मुकामी व पुणे मुकामो पंधराआठरा दिवस मलकणसाहेब होते मग मागती मुंबैस गेले.

१ शके १७४९ सर्वजितनाम संवत्तरे फाल्गुन या ६ गुरुवार दीडप्रहर दिव-सानंतर पुण्यातील श्रमंत पेशवे याचा वाडा जुना कसठयातील धोरला वाडा यांतील इमारती यांस आग लागली आवध्या इमारती व चापेखणाचा चौक व २०]गोर्काक दिवाणखाने व गणपतीचा रंगमहाल बगैरे बहुतेक वाडा जळून साक जाइला विसवावयास प्रयत्न सरकारांतून इंग्रज बाहदर याणी फार केला परंतु आग आटोपेना एक दिवाणखाना आरसेमाहाल नानासाहेबाचा राहिला व किरकोळी इमारत राहिली.

१ शके १७४९ सर्वजित संवत्तरे माघ वा ४ छ १७ रजवी राबिसनसाहेब इंग्रज बहादर कलकटर हे कुपणी सरकारातून पुणे मुकामी दाहा वर्षे कारभार करीत होते ते मलकणसाहेब पुण्यास येऊन ममईस गेल्यावर राबिसनसाहेब पुण्याहून गेले कलकटराचे कामावर मीजसाहेब आले.

१ शके १७५० सर्वधारी संवत्तरे श्रावण आखेरीस कुपणीसरकारातून छयापी कागद लोकानी घेऊन सतपत्र बगैरे कामी कागद ल्याहावयास छयापी कागद घेऊन ३०]ल्याहावे ऐसी चाल घातली आसे.

१ शके १७५१ विरोधी संवत्तरे वैशाखमास राबिसनसाहेब हावा सावयास गेले हांते ते पुण्यास कलकटराचे कामावर आले

~~~~~

श्री

यादी स्मरणार्थ दिनचर्या

१ शके १७४१ प्रमार्था नाम संवत्सरे सन १२२९ कार्तिकमासी आलपिष्ट-
साहेब इंग्रज बाहादूर याणी श्रीमंत पंतप्रधान यांचे राज्य सर करून राज्याचा बंदो-
बस्त केला श्रीमंताकडील लोक मुक्तदी व सरदार व कारकून वगैरे तमाम लाहान
मोठे लोक यांस सरंजाम वगैरे कुटुंबाचे बेगमास नेमून दिले आणि आपण सासा
आलपिष्टसाहेब पुण्याहून मुंबईस गेले पुण्याचे मुकामी चापणसाहेब व राबीसन-
साहेब यांस ठेविले

१ शके १७४२ विक्रमनाम संवत्सरे फाल्गुनमासी वद्य अमावस्येस सप्तयष्टी मान-
रासीस जाली ती दोन दिवस सप्तयष्टी एके रासीस होती सप्तयष्टाची नावे

१ सूर्य १ बुध १ शनी

[१०

१ चंद्र १ गुरु

१ मंगळ १ शुक्र १

३ ३

७

राहू व केतू मीनरासीस नवते

१ शके १७४३ वृषानाम संवत्सरे सन १२३१ श्रावणमासी मालकणसाहेब इंग्रज
बाहादूर हे पुण्यास आले चापणसाहेबाम व राबीसनसाहेबांस भेटले आठ
च्यार दिवस होते मग पुणे मुकामाहून गेले

१ शके १७४३ वृषानाम संवत्सरे

श्रीमंत पंतप्रधान पेशवे यांचा वाडानऊ बुरुजी जुना कसचे पुणे येथील आहे त्या
वाड्यात राबीसनसाहेब इंग्रज बाहादूर दरबार करून कारभार करीत होते [१०
व राहतही होते ते वाडा रिकामा करून वाड्यात बंदीवान लोक ठेविले आणि
राबीसनसाहेब गारपीरावर बंगले बांधून तेथे राहवयास गेले पुण्यात नवा वाडा
बुधवार पेटेन बाजाराव रघुनाथ पेशवे याणी बांधिला आहे त्या वाड्यात राबी-
सनसाहेब दरबार करून कारभार करू लागले व आदालत हि त्या च वाड्यात
होती त्यास आदालतीचा कारभार बारणेलसाहेब करीत आहेत

[३९७

श्री

षादी स्मरणार्थ दीनचर्या

१ शके १७२२ चित्रभानु संवत्सरे सन १२३२ भाद्रपद शुभा २ छ ३० जिल्काद तिसरा प्रहरी आलपिष्टसाहेब इंपज बाहादर हे मुंबेहून पुण्यास आले पुण्याचे मुकामी चापणसाहेब व राबीणसाहेब होते त्याच्या व आलपिष्टसाहेबाच्या भेटी जाल्या.

१ शके १७२२ चित्रभानु संवत्सरे या वर्षी आधिक मास व क्षयमास पडले.

१ आस्वीनमास आधिक पडला सर्वपित्री आमावशा रविवारी जाली नंतर दुसरे दिवसी सोमवारी आधिक आस्वीन मास लागला आधिक आस्वीन शुभा १ सोमवार १०]ता आधिक आस्विन वद्य ३० सोमवारी जाली तों पावेतो धोडा महिना जाला यांत माहा नवरात्र घटस्थापना व विजयादशमी केली नाही नंतर शुद्ध आस्वीन मास मंगळवारी निघाला मग आस्वीन शुभा १ मंगळवारी नवरात्राची घटस्थापना संपूर्ण लोकानी केली बाहा दिवस नवरात्र जाले आकरावे दिवसी शुक्रवारी विजया-दशमी केली.

१ क्षयमास पडला तो मार्गेश्वर मास पडला त्यास क्षयमास पडावयास कारण की दोन संक्रांती एक्या मार्गेश्वराच्या महिन्यांत निघाल्या त्या संक्रांतीची नावे.

१ कार्तिक वद्य आमावशा आठवीस घटका होती नंतर प्रतीपदा लागली त्यास सोळा घटिका प्रतीपदा गेल्यावर रात्री धनसंक्रांत निघाली ती मार्गेश्वरमासी निघाली मार्गेश्वर शुभा १ शनवार.

२०] १ मार्गेश्वर वद्य ३० रविवारी आठवा घटका आमावशा होती त्यास आमावशेम प्रातःकाली तीन घटका दिवस आल्यावर मकरसंक्रांत निघाली

२

येणेप्रमाणे मार्गेश्वरमासी धनसंक्रांत व मकरसंक्रांत ऐशा दोन्ही संक्रांती एका महिन्यात निघाल्या म्हणून मार्गेश्वरमासाचा क्षय जाला मार्गेश्वर व पौष दोन्ही महिने मिळोन एक महिना केला प्रतीपदा शनवारपासोन आमावशा रविवार-पावेतो तीन दिवस सुद्ध पक्ष वद्य पक्ष मिळोन तीस तिथीची $\times \times \times$ वाटणी करून दोन महिन्यावर तिथिचे विभाग नेमून दिले पूर्वभाग तीस घटका तिथि मार्गेश्वर मासाकडे व उत्तरभाग तीस घटिका तिथि पौषमासाकडे

स्मरणार्थ

३०] १ शके १७५२ विक्रती संवत्सरे जेष्ठ वद्य १३ शुक्रवार मलकणसाहेब गौरनेल इंपज बाहादर याणी पुण्याजवळ मुठा नदीस संगमाजवळ पूल नवा बांधिला

१९९८]

पुलाचे काम दीड वर्गास चालत होते तयार जाला नंतर पुलावरून वागाबयास मुहूर्त प्रातःकाली सासा मलकणसाहेब येऊन तमाम लोक जमा करून पुलावरून चालले बाह्यणास दक्षणा वाटली याप्रॉ वर्तमान जाले

- १ कार्तिक वा १० शके १७५२ मलकणसाहेब गोरनेल इंधज बाहदूर गोरनेलचे अधिकारावर पुण्याचे मुकामी दापोडावर होते ते गोरनेलीचे काम सोडून मुंबईस गेले पुढे दुसरा गोरनेल येणार म्हणोन ऐकतो
- १ जेष्ठ शुभा ९ शके १७५३ सर संवछरे सन १२४१ दुसरा गोरनेल येणार तो आला गारपिरावर येऊन कचेरी करून बडे लोकास भेटला भेटी जाल्या गोरनेल याचे नाव हजरत बंदगान आली नवाब मुस्तताबमोला आलका बरेट हनराबल गोरनेल बाहदूर गारपिरावर भेटी जालियावर दापोडीस जाऊन राहिले[१०
- १ शके १७५४ नंदन संवछरे माघमासी राबिसनसाहेब कलकटरीचे कामावर दुसऱ्याने पुण्यास आला नंतर पैमासीची चौकसी करून सिध्दधर शास्त्री पैमासी-कडील पिंगलसाहेबाचे मुक्त्यार यास ठेप सात वर्षाची मालिटसाहेब याणी दिल्ली परजात ठेवले
- १ शके १७५५ विजय संवछरे माघमासी राबिसनसाहेब कलकटर पुण्यास होते त्यास शरीरी समाधान नाही म्हणून मुंबईस गेले
- १ कसब्यात आपले घरासमोर पेटे याचे वाड्यात केळकर राहात होते त्या वाड्यास केळकर याचा वाडा म्हणत असत त्यात' गा पांडोबा भाऊ केळकर 'राहत होते ते शके १७७६ पौषमासी मयत जाले नंतर वाड्याचे मालक रॉचिस्तामणराव माधवपेटे ऊर्फ आबासाहेब पेटे हे नासिकास राहातात त्यांना पुण्यात येऊन[२० वाडा विकला नंतर तो वाडा साडे आक्राशे रुपयास विसोबा आणा बेपारी याणी विकत घेऊन मोडून टाकिला माहे जेष्ठ मास शके १७७७

पां. न. पटवर्धन

८८ श्री. दादासाहेब पेशवे यांचें एक पद

श्रीमंत पेशवे यांचे प्रपण्यात कोणी कविना वगैरे रचिन्याचें ऐकिवांत नव्हतें. परंतु नुकतें च निमगाव येथें रा. भिकाजी हरी फाटक यांचे बाडीत एक पद उपलब्ध झालें आहे. हें पद श्री. रघुनाथ ऊर्फ दादासाहेब पेशवे यांनीं केलेलें असल्याचें सवरडू बाडीत च म्हटलें आहे.

[३९९]

॥ वादासाहच ॥ राग जंगली ॥

मन शिवपदकमळींचें भुंग ॥

यज्ञयागतपध्यानधारणा मस्मोद्धूलित अंग ॥ १ ॥

नमक चमक मुखें गाति वाजति

करि शिवपार्थिवलिंग ॥ २ ॥

सा रि ग म प ध नि सा गंधर्व गायन

वाजे टाळ मृदंग ॥ ३ ॥

भुंगी नाचे थय् थय् थय् थय्

चरणकमलमनभुंग ॥ ४ ॥

१०]

चरणशरण रघुनाथ निरंतर

मागे हा चि अभंग ॥ ५ ॥ मन शिव० ॥

ग ना. मुजुमदार

८९ तुकारामाचें आडनांव

१ तुकारामबोआ देहूकर (१८९०-१९७०) ह्याचें आयुर्वृत्त -टोकळ मानानें आबालवृद्धाच्या परिचयाचें आहे. परंतु त्याचे चरित्रातील ज्या कांहीं बाबी अद्याप अनिश्चित अशा समजल्या जात आहेत, त्यांत च त्याचे आडनांवासंबंधाच्या प्रश्नाची गणना करण्यास प्रत्यवाय नाही. हनुमंतस्वामीरुत ' रामदासांच्या बक्षरी 'त ह्या २०]कवीचें आडनांव 'मोरे' असें आढळतें; तर संतचरित्रकार महिपती (१६३७-१७१२) आपल्या ' भक्तविजया'चे ४८ वे अध्यायाचे २३ वे ओवीत ' आंबळे उपनांव त्यालागोनि ' असा स्पष्ट उल्लेख करितो. रा. केळूसकरादि आधुनिक चरित्रकार, कीं ज्यांनीं आपलीं चरित्रें सर्वस्वी महिपतीरुत चरित्र ग्रंथावरून सजविलीं, ते काय कारणामुळे असेल तें असो, ह्या बाबतींत मात्र महिपतीला प्रमाणभूत न मानितां, तुकारामाचें आडनांव मोरे असें ठासून सांगतात व इतर ह्या दोनहि आडनांवांचा नाममात्र उल्लेख करून पुढें गेलेले दिसतात. अशा संदेहस्थितीत हें 'कोरें' कसें उलगडावयाचें !

२ एकाद्या व्यक्तीचें आडनांव कोणतें असा प्रश्न उपास्थित जाहल्यास ती व्यक्ति आपलें आडनांव ज्या तऱ्हेनें लिहीत असेल किंवा त्या व्यक्तीचे वंशज ज्या पद्ध-

तांनै तें लिहीत आले असंतांल तें च त्या व्यक्तीचें आडनांव होय, हें उघड आहे. अशा दृष्टीनें बरील प्रश्नाचा विचार करितां, तुकाराम व त्याचे वंशज आपलें आडनांव कसकसें लिहीत होते हें पाहिलें पाहिजे. श्रीक्षेत्र ग्रंथकेश्वर येथील आपल्या तीर्थोपाध्यायांच्या वहीत आपल्या पूर्ण नांवामह तुकारामानें मारिलेला स्वदस्तुरचा शेरा बऱ्याच वर्षांपूर्वी येथील ह. भ. प. विष्णुबाबा जोग ह्याचे पहाण्यांत आला होता म्हणतात. परंतु त्या वेळीं ह्या बहुमोल लेखाची प्रतिकृति अथवा नकल त्यानीं न घेतल्यामुळे, व आतां तर तो सदरील तीर्थोपाध्यायांच्या वंशजांजवळ शिष्टक नीं राहिल्यामुळे नष्ट, लुप्त व अतएव दुष्प्राप्य जाहला आहे. ह्या लेखाच्या उपलब्धीमुळे तुकारामाचें हस्ताक्षर जनतेस पहावयास मिळालें असतें; किंबहुना महिपतीबोवानें नळकंड्यांत घालून आपल्या पूजेंत तुकारामाचें हस्ताक्षर म्हणून जो अभं-[१०] गाचा कागद जपून ठेविला होता, व ज्याची टाण्याचे रा. विमायकराव भावे ह्यानीं घेतलेली प्रतिकृति आमचे 'मंडळा'चे संग्रहीं आहे, तो कागद तुकारामाच्या हातचाच कीं काय ह्या प्रश्नाचा निकाल लागला असता. परंतु अशा कौतुकजनक योगास महाराष्ट्र तूर्त तरी आचवला आहे !

३ ऐतिहासिक दृष्टीच्या अभावामुळे, केवळ 'संप्रदाया'तील आख्यायिके वर विश्वसण्यांत आधुनिक ग्रंथकारांपैकी बरेचजण कसे चुकतात ह्याचा प्रत्यय वेळोवेळीं येत आहे, त्यांतलाच प्रस्तुत प्रसंग होय. अत्यंत शोधपूर्णक लिहिलेल्या आपल्या गुरूच्या चरित्रांत महिपतीनें तुकारामाचें आडनांव 'आंबळे, असें दिलें असतांना, व तुकारामाच्या चरित्रकारांत महिपतीसच अप्रस्थान दिलें गेलें असतां, त्यास ह्या बाबतींत प्रमाण कां मातूं नये हा मोठी अचंबा नव्हे काय ! असो. शोधा अंतीं [२०] तुकारामाचे नाशीक येथील तीर्थोपाध्ये गायधनी ह्याचे विद्यमान वंशज वे. शा. सं. शंकर गोविंद गायधनी, नाशीक, ह्यांचे वहीत (वही नं. ५, पान २८) तुकबाकुमर नारायणयुवा (१५७१-१६४५) ह्यानें केलेल्या नोंदीची उपलब्धी झोऊन ह्या प्रश्नाचा कायमचा निकाल लागत आहे. सदरील नोंद अशी:—

“ लिखित नारायणयुवा पिते तुकारामयुवा आजे बोल्हेबा भाऊ विठोबा व महादजी विठोबाचे पुत्र उद्भव रामजी व गणेश गोसावी व गोविंद गोसावी व महादबाचे अबाजी चुलते कान्होबाचे गंगाजी व खंडोजी माता आवर्ताबाई आडनांव आंबीले गांव देहु प्रगणे पुणें कुळा मोरे.”

बरील मोंदींत नारायणबोवा गोसाव्यानें मोरे ही आपली कुळा असून, आपलें आडनांव आंबीले-आंबळे-हें च होय असें स्पष्ट लिहिलें आहे आश्रयांची गोष्ट [३०] ही कीं, तुकारामाचे वंशज आपलें आडनांव 'मोरे' असें तोंडानें सांगत असून, क्षेत्रस्थ उपाध्यायांच्या वहीत 'आंबीले' असें च लिहीत आले आहेत. असो, तुका-

रामाच्या मुलाची कौल नोंद इतिहासाच्या पूर्ण कसोट्यास उतरणारी, निःसंशय प्रामाण्य व विश्वासार्ह अशीच आहे. माहिपतीने तुकारामाच्या आडनावासंबंधाने केलेल्या स्पष्ट उल्लेखाशी तंतोतंत जम बसविणारे असे हे स्वतंत्र, बलवत्तर व निरुत्तर प्रमाण मिळत असल्यामुळे तुकारामाच्या आडनावासंबंधाच्या शंकेस आता बळच उरत नाही.

पां. न. पटवर्धन.

श्री

९० एक ऐतिहासिक धुपद

अंचल राज राहों । सवाई माधो महाराज राजनके राज ॥ धु. ॥
तेरी सरोबार को करिये जगमे तेरो हरत दुःख दरबार आऽऽऽऽऽज ॥
अष्ट दिसा सप्त दीप नवखंडको सुख । तुमपर अतही साऽऽऽज ॥१॥
देव गजाननकी कृपा तुमपर मंगल अपनी मनकी काऽऽऽज ॥ २ ॥

चिंतामण मिसर (मिश्र) ह्या नावाचा एक धुपद्या सवाई माधवराव यांचे कारकीर्दीत होऊन गेला. त्याने वरील धुपद रचिलेले आहे. माधवरावसाहेब यांचे नावाचा शिक्का खुद्द झाला त्या वेळी जो दरबार झाला तेथे सदरील धुपद गाविले गेले. हे धुपद रा. ब. क. ब. देवल यांचेकडून आम्हास कळले. मिरजकर सण्णा बोवा गोखले गवई यांच्या द्वारे हे रावचहादूर देवल यांस मिळाले. दुः-२०]बारांत बासणादि मंडळी आशीर्वाद देत, त्याप्रीं चिंतामण मिसर याने धुपदरुपाळे आशीर्वाद दिला आहे.

पां. न. पटवर्धन.

९१ शनवारवाड्यावरील शिलालेख

पुढाणवस्तुसंशोधनसंस्थानकें पुणे येथील शनवारवाड्याचे दिखीदरवाज्याने बाहेर आंगण एक संगमरवरी दगड बसविण्यांत येऊन, त्यावर पुढील मजकूर सोबविला आहे:—

५६३]

SHANWAR PALACE

Bajirao Peshwa laid the foundation Stone of a palac on this site on the 10th January 1729 A. D. The building was completed in 1736 and was the chief residence of the Peshwas until 1818. It was destroyed by fire in 1827.

2. The treaty between the East India Company and Peshwa against Tipu Sultan was concluded here in 1790.

शानवारवाडा.

[१०

- [१] “ श्रीमंत बाजीराव पेशवे यांनी ह्या जागेवर इसवी सन १७२९ च्या
[२] जानेवारी महिन्याच्या १० वे तारखेस राजवाड्याच्या पायाचा दगड बस-
[३] वून त्याचें बांधकाम इसवी सन १७३६ सालीं पुरें झालें. हा राजवाडा इसवी
[४] सन १८१८ पर्यंत श्रीमंत पेशवे यांची रहाण्याची मुख्य जागा होती. तो राज-
[५] वाडा सन १८२७ सालीं आग लागून जळाला.
[६] २. या जागीं इसवी सन १७९० सालीं सरकार कंपनी इंग्लंडादरें व
[७] श्रीमंत पेशवे यांचे दरम्यान टिपू सुलतान यांचेविरुद्ध सद्दनामा साला.”

हा तो शिलालेख होय. प्रस्तुतच्या इयजी व मराठी अशा ह्या दोन भागांपैकीं मराठी लेखातील पहिलें वाक्य कर्णकटु असून त्याची रचना हि ध्याकरणादुष्ट[२० आहे. वाडा बांधावयास मुहूर्त नक्की कोणत्या तिथीस झाला ह्यासंबंधानें, पेशव्यांची शकावली (रा. राजवाडेकृत म. इ. सा. खंड २, पान ५८), भारतवर्षातील पंत-प्रधान यांची दुसरी शकावली (पान ८), काव्येतिहाससंग्रहकार रा. व. साने यांनी दिलेली हस्तलिखित शकावली व सुद्ध माझे संग्रहीं असलेली अनेक अप्रकाशित टिपणें इत्यादि ठिकाणीं स्पष्ट उल्लेख असून, त्या सर्वांचा निष्कर्ष हा की, श्री. पहिले बाजीरावसाहेब यांनी सदरील जागेवर शके १६५१ माघ शु० ३ शानवार, शुद्ध सलासीन मघा व अलफ, फसली ११३९, छ. १ रजब तारीख १० जानेवारी सन १७३० रोजी वाडा बांधावयास मुहूर्त केला. वस्तुस्थिति अशी असता, काव-

[३३२

विषयक शीलेवर ' पायाचा दगड *बसविल्याची जी ता. १० जानेवारी १७२९ दिली आहे ती आली कोटून ! ग्याझिटिअरकारांनी आपले पुर्जे-वर्णनांत ह्या वाङ्मया-संबंधानें शोधपूर्वक मिळविलेली माहिती एकत्रित केली आहे. तींत ह्या प्रसंगासंबंधानें " The foundation-stone was laid by Peshwa Bajirao on the new moon of the Musalman month of Rajab in 1729 " असा उल्लेख केला आहे. (Bombay Gazetteer Poona Vol. XVIII, Part III Page 345). ग्याझिटिअरकारांनी ही तारीख सरकारी कागदपत्रावरून व तदितर विव्वास्य पुराव्यावरून घेतली असली पाहिजे. एरव्ही ' छ. १ रजब' (on the new moon of the Musalman १०]month of Rajab) ही तारीख तंतोतंत जमतीना ! ग्याझिटिअरकारांची दुसुलमानी तारीख बरोबर असून सन १७२९ हा सपशेळ चुकीचा आहे. काय कारणांमुळे असेल तें असो, ग्याझिटिअरकारांचा चुकीचा सन प्रस्तुत शिलालेखांत हि सुशाल दडपून देण्यांत आला आहे. वाडा बांधावयास मुहूर्त केल्याची सरी इंगजी तारीख १० जानेवारी सन १७३० ही होय.

पां. न. पटवर्धन

१२ मोंगलाची तळेगांवाकडील धामधूम

लेखांक १

श्रीभवानी शंकर प्रा

तीर्थस्वरूप मातुश्री

बाई

वडिलांचे सेवेसी

१०]अपत्ये राजजीने चरणावरी मस्तक ठेऊन सां दंडवत् विनंती ताछ १० सवाल पो का तळेगांव येथारुथात जसों विशेष. आमचें वर्तमान तरी विनायेकदास यांची फौज रामरुणदासपंत याजबरोबर दोनतीन हजार फौज काठापुराकडून इकडे आली त्याणी आमचे गांवचे गुढें दाबडीस जात होते त्याणी पिंपळ्याजवळ लुटून पस्त केलें से पंनास माणस नांगवळ माल्याचे बेल गुरें नेली व सेटी सोडका याची घोडी व बिन-विशय नेला व कासीबा गंधरा व विश्वनाथ सांभरा हे बगेरे आणसी सर्वस्वापासून नागवले संव्याकाळी रडत गांवांस आले तेच घटकेस गांवांत

“ ही च ल इकडील रिवाजास अनुरूप नाहीं.

† गांव सोडून परगांवीं पोट भरण्यास जाणाऱ्या लोकांस गुढें अगर गुढेकरी म्हणतात.

हूल पाडिली कीं वरचे दरवाजियानी राऊत गावात सिराने गांव लुटिला म्हणोन
 बाये हूल पाडिली राा भुलोजी पाा व समस्त गावकरी पाटील मंडली गांवातून बाहेर
 पळून गेले होते त्यांस सिकरापुरचे गुढे जात होते त्याची हूल पाडिली ऐसे टिकराणी
 लागले तेव्हा गांवांत आलों च्यार प्रहर रात्र गांवात धोर न धरवे मग शनवारी
 एकादसीस प्रायकाली भुलोजी पाा व गोविंदराव व कौजदार व आम्ही गांवातून
 निघालो तों कौज सिकरापुरावर आली कौजेमध्ये राा बाबाजी पाा सोकरकर (१)
 हे होते त्याणी सांगोन पाठविले की तुम्ही गांव न फोडणे त्यास धोर पुरेनासा
 जाहाला मग विठलवाडीस गेलों तेथे राहावयासी दम न धरवे तेथून सांगवीस
 गेलों तेथून ना(ना)दुरास संध्याकाली गेलों मार्गे राा पांडुरंगपंत गांवात पाटिलानी
 ठेविले होते त्याणी राा बाबाजी पाा याची भेटी घेतली त्यास त्याणी आपले[१०
 स्वारसात आठ गांवात राखवालीस दिले सिकरापूरचे वर्तमान तरी तेथे कोणी माणूस
 नाही याकरितां खणती लाविली राा घनसेजीचे घर संटलें बगैरे घरे फार खाटलीं तसनस
 केली आमचे गांवचे खंडणीचा मार एक लक्ष रुपये म्हणत होते त्यास बहुत रद्द
 बदली राा पांडुरंगपंती करून बारा हजार रुपये खर्चवेचदेसील कडून नादुरास
 लेहून पाठविलें मग राा भुलोजी पाा याणी पत्रें वाचून पाहिलीं त्यास गोविंदराव
 पाा याणी रागे भळून जिवाजी पाा, बांकोजी पाा यांसी घेऊन आंबल्याकडे गेले
 पांडुरंगपंत तुमचा च व सोकरकर व्याही तुमचा च तुम्ही च खंडण्याकरितां गांव
 बुडविता ऐसी चोरटी कर्मे करितां यांत आम्ही नाही ऐसे म्हणोन त्रिवर्ग गेले मग
 पाटिलानी कौजदारांस व आम्हांस गांवास पाठविलें ते सोमवारी गांवास उभयेता
 आलों केल्या करारामा एवजाची निशा मागूं लागले त्यास पांडुरंगपंत यांसी[२०
 रामरुष्णपंत बोलिलें कीं रुपये आतां च द्याल तरी घरे नाहीं तरी गांव जालिनो
 ऐसे म्हणोन कौज तयार करून आग दावयासी गावकुसासी घेऊन उभे राहिले
 तेव्हां माहा संकट मांडिले मग बाडिलांच्या लिहिल्याच्या आश्रयावरून एवजाचा
 आया घेऊन राा पांडुरंगपंतांस सांगितले कीं एवज करून देऊं परंतु घरे वाचवावी
 मग रामरुष्णदासास बहुत खोकरकरानी रद्दबदली करून एका राजाची फुरसत
 मागितली आणि घनशाम गोा यांस चाकणेस गुढयांत पाठविले तेथे लोकाजबळ
 से दोनसे हजार पाचसे ऐसा आंगावर कजं घेतलें ते उदक बुधवारी त्याचे पदवी(१)
 पालावा म्हणजे बाणदार व कोल गांवास येईल बोलांस आकोशा माहाजन व
 विटोथा सदीस्तप आहेत ते येतील याप्रा वतमान जाहाले पुढें निर्गम करणे तो
 बाडिलांस करावा लागेल घरे व बाडिलांचा लोकीक हा काल पावेतो वाचला [३०
 ईश्वरें अरिष्ट टाळिलें आहे कौज कूच होऊन दावडी निवर्गावावर गेली मुसईच्या
 खंडणीस कोणीच न ये याकरितां जाऊन राख केली जातेगांव जाळिलें निवर्गाव

सणून लुटून जाऊन परत केलें बाकंगाबाजवल खंडणी घेतली गांव फार जाळिं मुलुक बहुत नाश जाहाला घाटमाथा घोरघाट पावेतो लुटारी राऊत जाऊन गांव जाळून राख करून टाकिले सिकरापुरचे खंडणीचा मार राा पांडुरंगपंताजी ग बाबजी पाटील यांच्या च हातें सा हजार व सचर्वेच सिवाय व नाश गांवचा व सिवार बहुत जाहाला जरी तलेगांववरी मोकाम येता तरी गांवची सराथी फार च होती परंतु राा बाबाजी पाा याणी मोकाम टाकिला गांवचा बऱ्याच केला फार सस्त सादली आणि मर्दामर्दी गांव जगाविला मोठे घंढसान केले सिकरापुरचे खंडणीचे ऐवजाबाा रुणाजी रुद्र व लुमाजी मावले कांसार यांसी बोलीस नेले आहे त्याची बेअबरू फार करितात ते लिहितां पुरवत नाही आम्हांस ऐवज जमा न होता तरी आमचे बोलीस आहेत त्याचेही हाल याप्राच होते परंतु पांडरीचे व[१० बडिलांचा पुण्यप्रताप यामुळे सर्व गोष्टी अनकूल होऊन आल्या याउपरी भीमसेन आझेमा लस्करांत नगरास पाठविला होता त्याणी तिकडील पत्रोत्तरें आणिली आहेत त्यावरून कळेल, मोंगल नगरीहून कूच करून सिनेच्या पाण्यास गेला आमचे गांवावर फौज आली होती ते घाटमाथ्यापावेतो जाऊन फिरोन आंबळ्याचे घाटे सासवडाकडे जाणार श्रीमंत राा दादासाहेब याजकडील वर्तमान कांहींच येत नाही कांटे आहेत काही कलत नाही ऐसे वर्तमान सेवेसी कलावें म्हणून लिया आहे याउपरी ज्याचा ऐवज घेतला त्यांचा त्यास लौकर पावता जाहाला तरी उत्तम नाही तरी मजवर षब्द येईल तो षब्द वडिली न ये ऐसे केले पाहिजे *बहुत काय लिहीणे रुपा केली पाा हे विनंती.

लेखांक २

श्री

[२०

सिका आहे फारसी

असल बमोजीष नकल

सरेदीखत श्रीसके १६७२ आगिरानाम सबछरे सिमगा शुध १० दसमी बुध-
वार ते दिवसी राजश्री जानोजी पाटील व खंडोजी पाा व मंडोजी पाा बिन मकाजी
पाा ठमडेरे कसचे तळेगांव यासी सूर्याजी बिन मका(जी मु)ळे मिरासदार धल-
करी काा मार ताा. × × × × × कार जुनर सुरु सलास समसेन मया व आलफ
सन ११६३ कारणे आत्मसंतोशे तु (म्) हास सरेदखत लेहून दिले ऐसीजे साल
गुदस्ता कसचे मार मोगलाने लुटले जाळले गाबाचा सत्यानास केला त्याबराबर
आपणही लुटले गेलो काहीं × × × येके दिवसीचे समयास × × नाही आसा
आपला हाल बहुत ने जाहाला त्यावर श्रीमंत महाराज राजेश्री पंत प्रधान साहेब
बाांनी गांवास कौल दिलहा लोक परागंदा होऊन गेले होते ते गांवास आले गांवाची[३०

*ही अक्षरें खुद्द राजजीच्या हातचीं.

वर्ती जाहली आपणही गावास आलो परंतु आपणापासी कौर्द करावयासां बेलबोर नाहीं आणि तूर्त पोटासही नाहीसे जाले माणसे जगबिली पाहिजेत त्याहीमधे कर्ज-दागनी मागणे लाविले घरी कर्जदाराची धरणी बसो लागली आपणापासी तो दावयासी ऐवज काहीं नाही नाइलाज जाहला मग नंतर जाणोन आपली मिरासीचे सेत मुळेथळ-पेकी होते ते आपण विकरा घातले ते ही या समयांत कोण्ही घेइनासे जाले तेव्हा तुम्हास जालो कीं आपण आरजे सेत मिरासांचे देणा (प्या !) मुळें विक्रीत बाहु आही तुमचे सोयीस आडे तुम्हीं घेणे आणि आम्हांस रिणापासोन मुक्त करणे ऐसी (ता) प्रकारे तुमची मिनतमाना केलीयावर $\times \times$ ही आमची करुणा आली त्या $\times \times \times$ बाप मकाजी मुळें लेक चौघेजण बडील आपण आपणा धाकटा राणोजां त्याज धाकटा रत्नोजी त्याज धाकटा सुलनानजीऐसे चौघेजण भाऊ १० आम्ही त्यासी चौघेही वेगळे निघालो तेव्हा तिया भा $\times \times \times$ सोईस सेत होते ते तियास दिले $\times \times \times$ सगत वाटणीस न्हावीर मार्गी $\times$ गे. टुकडे आले ते पाच सात वरसे वेगळे निघालियावर आपण ते टुकडे वाहिले त्यासी आपल्या सेताचा सेजार पश्चमेस $\times \times$ त्रिंबकजी पा याचा व तुमचा पूर्वस राहुजां मुळे व दक्ष-णेस हानगोजी मुले उत्तरेस न्हावीर मार्ग याच्या दरम्यान आपले टुकडे तेथे आपण कौर्द करून उगवणी करीत होतो त्यासी आपला इल ऐसा जाला तेव्हा निदान जाणून ते टुकडे तुम्हास विकत देऊन मिगास करून दिली आसे आर्ज ४ च्यार विघे एक १८ टुकडे ४ एकून विघे २२ मोकरा विघे २२ बाबीस तुम्हास मिरास करून दिली आसे तेथे तुम्ही विहीर खणोन बागाईत करून सुखरूप मिरास आजीनी करणे $\times \times \times$ जमिनीचे मोकरा किंमत रू १०० बेल १ एक एणेप्रमाणें करार २० केले ते आपण शंभर रू व बेल भरून पावलो याउपर सदरहू जमिनीसी आपणास आर्या $\times \times$ समध नाही आपण आपल सुधा $\times \times$ ने तुमची मिनतमाना करून सदरहू जमीन तुम्हास करून दिधली आसे त्याउपर त्यासनी विशई आपण तुम्हीस मुजाह्म होऊ तर दिवाणचे गुन्हेगार व गोताचे सोदे सानोन हाल आपला भाऊ $\times \times$ हर कोणी तुम्हासी कजिया कराव $\times \times$ आर्याअर्थी समध नाही सदरहू मि-रास तुम्ही बोषपरंपरा आजीनी करणे हे सत लिहिले सही छ १ माहे जमाईलावल सदरहू विघे बाबीस आसे छ मार लािा सही

निशाणी नागर

गोही

मोकदम कसबे मजकूर
बा विठल निंबाजी जोशी

नाइकजी बिन राजजी सुपेकर [३०
चोगुले कसबे मार

कुलकर्णी कसबे मारं

बिबाजी बिन तिमार्जा सेटे

कसबे मार

अंबाजी गोपाल उपाध्ये निा

जोसी कलकर्णी कसबे मार

आवजी बिन धोडजी मेटे

माधोजी पोटकाडे कसबे मार

× × बिन सुत्काजी

लसमाजी का मार

२०] × × बिन किरगोजी सुतार

कहर कसबे मार

१ बापाजी बिन बाक सुतार

कहर कसबे मार

× चांभार कसबे मार

× × चांभार कसबे मार

१ रासनाक वा गोमनाक मेहेनर

त्रिचक गोविंद माहाजन एडके कसबे मार

ऐकाजी बिन बाबाजी डमढेरे कसबे मार

गोमाजी माळी भुजबल कसबे मार

धिराजी बिन नाईक जी सुपेकर कसबे मार

राहुजी बिन माहादजी मुळे कामार

बाबुराव बिन धर्मोजी मुळे का मार

राणोजी बिन मकाजी मुळे का मार

रत्नाजी बिन मकाजी मुळे का मार

१ जान महमद

मुलाणे × ×

१ राघ नाक × ×

मेहेत्रे × × × सवे

मजकूर,

माहार कसबे मार

वर दाखल करण्यांत आलेले दोन्ही कागद श्री. मंडोजीराव नारायणराव ऊर्फ पाटिलसाहेब डमढेरे, तळेगांव-डमढेरे यांचे दफतरातील असून, त्यांवळून मोगलाने तळेगांवाकडे शके १६७३ मध्ये जी धुमश्चक्री माजविली होती त्यावर चांगलाच १०] प्रकाश पडत आहे. तळेगांव येथे तर जुनाट व उजाड सालेलीं घरे खणलीं असतां, आंतून जळलेला कोळसा बाहेर येतो, असा अनुभव आहे ! मिती माघ वद्य ६, शनिवार, शके १६७३, ता० २५ जानेवारी सन १७५२ रोजी पेशव्यांनीं सदर प्रसंगानंतर गांवास कौल दिला त्यांतहि " मोगलाचा मुकाम कसबे मजकुरीं जाला त्यामुळे शिवार गेला; गांवचीं घरे हारें जाळून फस्त केलीं; रगत परागंदा जाहली " वगैरे मजकूर आहे. (श्री. बाळाजी बाजीराव पेशवे यांची रोजनिशी, भाग १ ला, पृ० २४३ पहा) तळेगांव व तळेगांवाप्रमाणें च मोगलाच्या जाळपोळीस बळी पडलेलीं जवळपासचीं बहुतेक गांवे ह्यास सदरच्या आपर्तीतून अद्याप हि आपला डोकीं वर काढितां आलीं नाहीत—सर्व प्रदेश लिहिल्याप्रमाणें उजाड व भयानक दिसत आहे—हें लक्षांत आणलें म्हणजे त्या वेळच्या प्रसंगाची थोडीबहुन २०] कल्पना करितां येण्यासारखी आहे.

पां. न. षट्चधेन.

१३ महाराष्ट्रांतील जुनी गीतें

भा० इ० सं० मंडळाच्या शके १८३४ च्या अहवालाच्या पूर्वार्धात मी कांहीं जुनी गीतें प्रसिद्ध केलीं होती; तीं पाहून इतिहास-संशोधकांचे अजून १० वि० का० राजवाडे यांनीं मला तथा च प्रकारचीं आणखी कांहीं गीतें पेंदा करण्याची सूचना केली. त्यावरून मी फिरून हीं गीतें जमा करण्याच्या उद्योगास लागलों, इतक्यांत, गीतें जसजशीं जमतील तसतशीं पाठविण्याबद्दल मंडळाचे सम्मान्य चिटणीस रा. मेहेंदळे यांची सूचना आली. त्यावरून गीतांचा हा पहिला ह्सा मंडळास सादर करण्यांत येत आहे. ह्या ह्स्यांत प्रारंभी, महाराष्ट्रांतील सेडवळ मुसलमान स्त्रियांच्या तोंडां असणारीं कांहीं गीतें मुद्दाम दिलीं आहेत. महाराष्ट्र-सेडपांतील मुसलमान व मराठा कुणबी यांची रहाणी व विचारसरणी अवादिकालापासून [१० जवळजवळ सारखी च आहे. तसें च उभयतांच्या रीतीभातींत व वागणुकींत हि बरे च साधर्म्य आहे. यामुळें तेथील मुसलमान लोकांच्या तोंडांतून निघणाऱ्या मुसलमानी भाषेत अनेक मराठी शब्द स्पष्ट, अस्पष्ट, शुद्ध व अष्ट स्वरूपांत घुसलेले दिसून येतात. म्हणून ह्या भाषेतील हि कांहीं गीतें मी पेंदा केलीं आहेत, व ऐतिहासिकदृष्ट्या मराठी भाषेचा अभ्यास करणारास त्यांचा बरा च उपयोग होण्याचा संभव असल्यामुळें तीं येथें देण्यांत येत आहेत.

१ (गीतें सांगणारी स्त्री—हालीम)

बडी, बडी चक्री गेंद नको मारजी । सोती सैनद बी ॥ १ ॥
 बडी मेरी चक्री छातिका छतइरु । घडानवाला कोरुन कारी डोंगरका फतइरु ॥ २ ॥
 दस्तगीरकु जाना कटोरिवर उँदु । भाई कऊंगी मेरा चाँदु नंगी पाबंका मरीइरु ॥ ३ ॥
 जुम्माबी जुम्मी रात मजी नतिसु येती याँदु । पिराकाँदगगाम नगराँकी नाँदु ॥ ४ ॥
 जिम्मिजिमिरातु मजि नतिसमालुम । महंमद मेरा चाँदु बाळंस्ताद जालीभु ॥ ५ ॥
 जिम्मिजिमिरातु मेने पकइति शकरभाँतु । मल्लींग साहेब सयजा पिछाइति बाँदु, बाँदु ॥ ६ ॥
 अल्ला अल्ला ककु अल्लासे कुइ नइ बड । चिनसामसी बादल सडा ॥ ७ ॥
 अल्ला ककु अल्लासे कुइ नइ सचा । चिनसामसी बादल उचा ॥ ८ ॥
 अँबारकोटीम जान मेरी डरति । खुदाक गुलाईना नई इलाज चलइता ॥ ९ ॥

१ सैनिय. २ उद. ३ याद-आठवण. ४ नगान्याबी. ५ नाद. ६ जालीन.
 ७ साकरभक्त. ८ बाँदेंत. ९ साबाशिबाय. १० आकाश. * टक्क अक्षरांत दिलेले
 शब्दांचीं रूपें मराठी भाषेच्या मोडणीवर बनलेलीं आहेत. तुलनेकरितां मराठी
 गीतें पहावीं.

भाई लेता साडी ओक्या साडिकु मेरा मोती^१ । भाई मेरेकु दुँवा देति^२ ॥ १० ॥
 अछाबि अछा ककु मैने पुकारी दसबार । दुँबलीके सँसवकु देना जबार^३ एकबार ॥ ११ ॥
 सामानि सोपमैन चिराक जलति उच्चा । भाई कऊंगी मेरा चांदु कुरान पढतय मेरा
 बच्चा । जबाब देइंगा उसका चिच्या ॥ १२ ॥
 सबानेकीपारै बारै छुट्याता थंडा बारै । बाँटै चलतयतो जिवका प्यारा । सिद्धै
 बाजुके छुनुबतारै । देसता ओलमसारा ॥ १३ ॥
 भावजी मेरी गंगा मोति^४ सटकु देखी । समिंदरका पौणी डोंगा
 भावजी मेरी गंगा ॥ १४ ॥
 बडीबडी चक्की सगिनै गयिछु भला । मेरी नादानं देइंगी गल्ला ॥ १५ ॥
 ३०] पिंजार लेतिथु जोडी । तेरा रावसै मेरी मैनी बडी ॥ १६ ॥
 भाई लेता चोली^५ । भावजी आँडी आली । भाई मेरा बोलता भाई मेराका दिल
 तोडी^६ ॥ १७ ॥
 धुळ धुळ रणमे जातेते । हातकी अंगुठी धुँडेतै^७ ते । आगे आम्मा बच्चेके डाल ।
 चिपनी कपनी गले मे डाल ॥ १८ ॥
 आलवेके किनारेकु उठाता साड अन्नारकी । आया एक छोकरा मन्यारकी ॥ १९ ॥
 आलवेके किनारेकु उठाता साड आबलीका । आया एक छोकरा तंबुलिका । लि-
 जाया साड आबलीका ॥ २० ॥
 आलवेके किनारेकु साड उठाता नैननका । फूल खिलाता जायफलका ।
 फूल उमल्याता चमलीका ॥ २१ ॥
 २०] चांद पुनिवैका निकल्या बाला । अभसोस उठाव मंडवै । पाणी पौणी म्हुणनी
 धँड^८ गेला सोकीनी । काठसुमार निर्धौला बस देकर्या चलो करबला ॥ २२ ॥
 पहाडके निचे क्षिरमिरी बावडया च्यार । बज्यै करलेव हातोहात ॥ २३ ॥

१ साडी—मराठी शब्द. २ मराठी शब्द. ३ मराठीतील प्रचलित शब्द. ४
 मराठीप्रमाणें रूप. ५ बोलावतो. ६ दुबली—दुबल. ७ सत्व. ८ उत्तर. ९
 एकवेळ. १० समोर. ११ सोप्यावर. १२ जळतो. १३ सकाळच्या प्रहरां. १४ बारा.
 १५ बारा. १६ वाट. १७ सरळ, उजवा. १८ बाजूस. १९ चांदणी. २० जग-
 दुनिया. २१ मराठी शब्द. २२ मराठी शब्द. २३ जोडीन. २४ गाऊया. २५ रावसे—
 राघूपेक्षा. २६ मराठी प्रचलित शब्द. २७ मराठी शब्द. २८ आडवी. २९ तोडतो—
 मोडतो. ३० मराठीसादृश शब्द. ३१ डाल्य. ३२ कासार. ३३ साडाचें नांव.
 ३४ मराठीतील प्रचलित शब्द. ३५ पौर्णिमेचा. ३६ मांडव. ३७ मराठी शब्द.
 ३८ धड. ३९ बाळून. ४० चालला—मराठी शब्द. ४१ शुचि=हातपाय धुणें बगैरे.

देखो मेरेवलीका पाड । हसीपेहोदापर बिछाऊंगी पान । हिरण्म्या मेरा नाम, मैं तेँ
तंबुलिन तडाकित्ती ॥ २४ ॥

नदी चली बारा-बारा कोसु । आम्माकिजी याद होइतु जिव मेरा उदौसु ।

क्योंजी रोंते बालवनी, हमी तुमारे पासु ॥ २५ ॥

नऊ तोल्या सकल्या मे-याजी । उसे फासे जडायेतो मे पैनुंगी । लाल मनाय तो
मै मनुंगी । चांद समजाय तो समजुंगी ॥ २६ ॥

अल्ला मंडवा मै भाई । नारेलाति छापी । पंचु बुलई मंडईमें । मंडवा लायुं अंगैनमें ॥ २७ ॥

मिरव्या गुंदन, देगे कुंदन । अल्ला तुजे जोई दिंगा बहुत जलमकागे बेटी ॥ २८ ॥

सकल्या लायु तबका भयुं । रसमौना कर लेवो । मेरी अल्ले आयी निंदुमे
निवशी आईचमनमें ॥ २९ ॥ [१०]

मै बेटीबी लिजाऊंगी । लस्करबि लिजाऊंगी । घोडाबि लिजाऊंगी । मै बेटी लि-
जाऊंगी अपने घर । मंगनी डालुंगी चावाचावा ॥ ३० ॥

लस्करबी देऊंगा । घोडाबि देऊंगा । बटीना देऊंगा तेरे घर ॥ ३१ ॥

दुले^{१४} तेरे शहरोमें अत्तर हे क्या नहीं । मिशी पिनाव इस घडी । मेरी अरुम आइ
निंदमें ॥ ३२ ॥

समदिन चलति नंगी । पाव चिपते कंकर । गोरी तेरे नाकपर नजर । तुजे देख-
ताय गुजर ॥ ३३ ॥

हंडेपर हंडी देव मेरे बापु । मै कुचना मंगुंगी । धाले पर धाला देव मेरे बापु । मै
कुचना मंगुंगी । लोटेपर लोटा देव मेरे बापु । मै कुचना मंगुंगी । घडापर घडा
देव मेरे बापु । मै कुचना मंगुंगी ॥ ३४ ॥ [१०]

दुलौजी आया क्या क्याजी लाया । सकल्याके दो जोड लाया । बनावगमे आया ।
आगीशी तारा उडाया । बाजा बजाता आया ॥ ३५ ॥

शिवकी दुलाजी आया । सकला पिनाकु गया । सकल्याकी महिमौ बडी । गुल-
मेंदी रंग चढी ॥ ३६ ॥

शिवका दुलाजी आया । बाळ पिनाकु गया । बाळेकी महिमौ बडी । गुलमेंदी रंग
चढी ॥ ३७ ॥

सकल्या मै पेनी हिन्हाकी जौत चढी । मोकु देकर बने । तेरे नामपर छुआगीन
बनी ॥ ३८ ॥

१, मराठी प्रचलित शब्द. २ मराठी रूप. ३ जवळ. ४ पंच. ५ अंगणांत.
६ जोड; मराठी प्र० श०. ७ म० प्र० शब्द. ८ सासल्या. ९ तबकें. १०
जलदी-लवकर. ११ नवरी. १२ झोपेला. १३ नवरा. १४ नवरा. १५ मराठी प्र.
श. १६ म. प्र. श. १७ नवरा. १८ आकाशांत. १९ शिवचरून येगारा. २० मराठी
शब्द. २१ सवाशीण-सौभाग्यवती.

मराठी गीते

(गीते सांगणारी स्त्री-कोंडूबाई धुमाळीण.*)

२ रामकथा

राम राम म्हणु राम आम्हाला काय देतो । भलेपणा संग येतो ॥ १ ॥
 देवामंदी देव मारुति धाकला । लंका जाळितु एकला ॥ २ ॥
 शिदिशाह तोड सिताबाईला कवा केलं । रामचंद्र महाराज पंचवटीच धनी झाल ॥ ३ ॥
 वन परापत सिताबाईला झाल कवा । राम जानीत व्हता तवा ॥ ४ ॥
 वन परापत सिताबाईला कसं झाल । दान गोसाव्याला केलं ॥ ५ ॥
 बाणामाग बाण येत्याती क्षणा क्षणा । राम म्हणितु बाळं कुणाची लक्ष्मणा ॥ ६ ॥
 बाणामाग बाण येत्याति उन्हाच । राम म्हणितु बाल सेतरी^१ कुणाच ॥ ७ ॥ [१०
 रतिच सपान सिताबाईला पडल । रायाच्या बागमंदि लहु अंकुश वेडिले ॥ ८ ॥
 लहु अंकुश सिताबाईच कैवारी । सोडिल्याति बाण रामचंद्र पित्यावरी ॥ ९ ॥
 सिताबाई म्हणितु दुनया रामाचो उग येडी । वनी वाळत्याती सिताबाईची लुग-
 येडी ॥ १० ॥
 शिनगारिला रतु^२ रता जुपित्याति वारू । सिता बनावला झाली स्वारू ॥ ११ ॥
 शिनगारिला रतु चालला धडा धडा । सिता रडति धडा धडा ॥ १२ ॥
 राम म्हणितु केगाई माझी आई । बारा वर्स झाली सिता सेजला माझ्या नाही ॥ १३ ॥
 राम म्हणितु केगाई माझी भणी । बारा वर्स झाली शेज पडली माझी सुनी ॥ १४ ॥

* ही वृद्ध बाई माघ शुभा ११ स प्लेगने वारली. हिच्या मुसांत जुन्या मराठी शिर्ताचा अतिशय मोठा संघड होता. येत्या चेन्नांत सुमारे दोन हजार गीते मला सांगण्याचा तिने संकल्प केला होता. कारण, त्या वेळीं मुगी वगैरे उलगतं व अशा बाया मोकळ्या होतात. परंतु तिच्या आकस्मिक मृत्यूमुळे तिचा संकल्प सफळ होण्याची आतां आशा नाही. कामाची आंच संमालून हि तिने जीं काहीं गीते सांगितलीं तीं सर्व या हृदयांत दिलीं आहेत. पुढील हृदयांत दुसऱ्या स्त्रियांचीं गीते येतील; पण धुमाळणीच्या इतक्या तोलाचीं व विविध प्रकारचीं गीते इतरत्र फारच थोडीं सांपडतील. अर्थात् ह्या बाईच्या मृत्यूमुळे प्रस्तुत विषयाची बरीच मोठी हानी झाली आहे असें मानण्यास सध्यां तरी काहीं हरकत दिसत नाही. -वा. दा. मुंडले.

१ क्षत्रिय. २ स्वप्न. ३ वेडिले. ४ रथ. ५ कैकयी.

सिताबाई म्हणी दलभार कुणायेंच । पिवळें निशाण रामायेच ॥ १५ ॥
 राम म्हणितु लक्ष्मणा तु माझा भाई । सिता बघिलि कुण्या ठायी ॥ १६ ॥
 सिता वनवासी बोरी बाबळ सांग गोटी । पाच महिन्याचा गर्भ पोटी ॥ १७ ॥
 क्षिणगारिला रतु रता जुपिलि वासर । वन सितच सासर ॥ १८ ॥
 सासऱ्याएवढा बैसु सिता सारल्या सईला । बारबरसानं जटा धुतल्या न्हयिला ॥ १९ ॥
 सिता बाळातिणु वनांत तिचि न्हाणी । दोनी नेत्र झाकुनि तातुं बाघाली पाणी ॥ २० ॥
 सिता वनवासी तातुबाईच्या मठी । कडव्या लिंबाच्या वाट्या पोटी ॥ २१ ॥
 सिता बाळातिणु तिनें तणांची केली शार्ज । वर अंकुशा बाळा निजु ॥ २२ ॥
 झंकाति सणु सिताबाईला झाला वर्नी । तिनें ववाशिऱ्यां बोरि बाबळी माया ॥ २३ ॥

३ विठ्ठल-रक्मिणी-गीत

तुळस म्हणति काग रक्मिणी तुसा तोरा । तिच्या मंजुळाचा देवा इटलाला तुरा ॥ १ ॥
 इटल रकमाबाई गुज बोल इन्दानं । धाकली जनाबाई वाडा लुटिति कुठ्ठेदानं ॥ २ ॥
 इटल देव म्हणे सोड रक्मिणी माझा शेला । दिस इन्दारांलीं गेला ॥ ३ ॥
 इटल देव म्हणे सोड रक्मिणी माझा हात । झाली कतली रातु ॥ ४ ॥
 इटल देव म्हणे सोड रक्मिणी धोतार । झाली कतली दुपार ॥ ५ ॥ सोनियाचं चुड
 रकमाबाईच्या हातामंदि । उजेड पडला
 पाहुंगाच्या रतीमंदि ॥ ६ ॥
 सोळा सहस्र नारी घालिति धिंगाना । रक्मिणीवाचूनी इडा देवाचा रंगना ॥ ७ ॥
 २०] दुळून ओळकिली पंढरीची रानमाती । रक्मिणी सारविली रंगमाहालाच्या आडभित्ती ॥
 शिरिषी सोन्याचं रकमाबाईचं मुँडु गोंड । देवा इटलाला पंढरीराजुदंड ॥ ९ ॥
 शिरिषी सोन्याचं रकमाबाईचं जेगि ईळ । देवा इटलाची सारी पंढरी जागिरे ॥ १० ॥
 सादु मंडळींत देव इटल देसणा । रसमाचं गोंड तेच्या टाळाच्या टोपणा ॥ ११ ॥
 बाजत गाजत दिंडी येतिया माझ्या वाड्या । घाला साधुला पायघड्या ॥ १२ ॥
 पंढरीचा बुका घेति पैशाचा पैशाभार । सादु मंडळी आली फार ॥ १३ ॥

१ रामाचें निशाण पिवळें होतें काय ? २ गोष्टी. ३ सासुरवास-जाच. ४ वाल्मिकी
 (पितृसम असा) ५ गवताची. ६ विठ्ठलाना-शेज. ७ संकतीचा ववशा देतांत
 न्यास अनुसद्ध हा उल्लेख आहे. ८ आनंदानें. ९ क्रोधानें. १० आनंदानें. ११
 कथेला. १२ रथान. १३ शेरभर. १४ मूढ. १५ सल्ले. १६ जाह्यगीर.

तुळशिची रोप पंढरिच्या बर्तायेन । लावण केली रकमिणीच्या कंठापान ॥ १४ ॥
 राहिरकमिणु गुज बोलति सिडक्यादारी । धाकल्या तुळसिनं प्रीतनेली सारी ॥ १५ ॥
 रुसली रकमिण जेविना दूद पेड । इटल देव म्हणि तुला जनीचा भिंदू पड ॥ १६ ॥
 सुगतिच मोती रकमाबाईच्या नतिमंदि । इटल देव उभा जवारी पेठमंदि ॥ १७ ॥
 शिरिया सोनियाचं रकमाबाईचं कांकण । देवा इटलानं बडवे ठेविल राकाण ॥ १८ ॥
 शिरिया सोनियाचं रकमाबाईचं कापळुव । इटल मोति भेजी सार जवारी झाल
 उभ ॥ १९ ॥
 साकरच लाडु रूपाच्या परातितु । ध्यानुबा तुकारामु साडु भुक्क्याल किर्तनातु ॥ २० ॥
 नवास करिति पुण्याच्या पार्वतीला । ध्यानुबा तुकारामु साडु थोराच्या संग-
 १०]तीला ॥ २१ ॥
 देव इटल कथा करी गाव सोडून एकीकड । सिरापतीला दुद-पेड ॥ २२ ॥

४ आठवडा (गीत)

आइतवार गेला सोमवार आला । बेलदवना महादेवाला ॥ १ ॥
 सोमवार गेला मंगळवार आला । आंबा कवड्याची माळ तुला ॥ २ ॥
 मंगळवार गेला बुधवार आला । किष्ण गोकुळी जलमला ॥ ३ ॥
 बुधवार गेला बेस्तरवार आला । बाटी साकार गडबोली ॥ ४ ॥
 बेस्तरवार गेला सुक्रवार आला । चोळी पाताळ लक्ष्मीला ॥ ५ ॥
 सुक्रवार गेला सनवार आला । देवा मारुतीला रुक्मिणीची माळ घाला ॥ ६ ॥
 सनवार गेला आईतवार आला । देवा जोतिबाला नवरत्नाची माळ घाला ॥ ७ ॥
 २०]आईतवार गेला आठवडा गाईला । इट पंढरी राहिला ॥ ८ ॥

५ नारायणरावाचा मृत्यु

नारायण मारिथिला ढासळच्या माळ्या । रोज(द)ना करित्यात्या पागच्या निळ्या
 घोड्या ॥ १ ॥
 नारायण मारिथिला ढासळच्या भित्ती ! रोज(द)ना करित्याति तेच्या अंबारीच
 इत्ती ॥ २ ॥
 नारायण मारिथिला पुण्या शेराच्या सावलीला । जासुदाच्या जोड्या गेल्या
 पुण्याच्या चावडीला ॥ ३ ॥
 नारायण मारिथिला टाकिला संदकातु । चुलती जेविती दुदभानु ॥ ४ ॥
 नारायण मारिथिला गेल्या दिल्लीला बातऱ्या । सत्ता मारिला पुतण्या ॥ ५ ॥

१ ओघानें=नवाह. २ नवऱ्याने. ३ भेदभाव; भिती. ४ जवाहिराच्या. ५ जवाहिरे.

नारायण मारिथिला हंवारत्या गाई । चुलत्या राजसाला कणाव आली नाहीं ॥ ६ ॥
 नारायण मारिथिला पुण्या शेराच्या कोटामंदी । चुलत्या राजसाच्या डोई घालिनु
 पोटांमंदि ॥ ७ ॥
 गोपिकाबाई म्हणी पुण्या शेराला काय कर । कौजा राहिल्या दिर्घावर ॥ ८ ॥
 गोपिकाबाई म्हणी पुण्या शेराची साली माती । नारायण बाळ दिल गारड्याच्या
 हाती ॥ ९ ॥
 नारायण मारिला दुई दरवजाच्या मदि । वैन्या मनसुचा केला कदी ॥ १० ॥
 नारायण मारिला पुण्या शेराचं सालं जोतं । गोपिकाबाई म्हणी बाळ बाणीचं
 मांस होतं ॥ ११ ॥
 नारायण मारिला पुण्या शेराची गेली कळा । वाण्या उदम्यानं दुकानं केली ॥ १०
 गोळा ॥ १२ ॥
 पुण्या शेरांमंदि फुलं सांडिली जाईची । सर्ता मिशवली सून गोपिकाबाईची ॥ १३ ॥

६ कोल्हापुरच्या चिमाजीमहाराजांविषयीं गीत*

चंदनाचा पाटु किकन्यानं कोरिला । राजा मोहित्यानी मारिला ॥ १ ॥
 कोलापूर शार चौक्या बैसल्या ठायी ठायी । चिमाजी महाराजाच्या कोण आडव
 सालं नाहीं ॥ २ ॥
 कोलापूर शार रकाळ्या बारा येशी । चिमाजी महाराजाचामेणा न्हेला इसबासी ॥ ३ ॥
 रकाळ्या तळ्यांमंदि मासा करितु पाणी पाणी । बाबाजी महाराजानं भाचा राजाला
 केला धनी ॥ ४ ॥
 माळ्याच्या मळ्यांमंदि मेतिबाईला तिन पान । चिमाजी महाराजानं कस कटिल ॥ २०
 हिंदुमनान ॥ ५ ॥
 जिरसाळीच्या तांदुळाला लिंब नारळिच रसु । चिमाजी महाराजाला कसा घडल
 परदेशु ॥ ६ ॥
 कोलापूर शार टाकें सडाति हजाईरु । साला मंडई बाजाईरु ॥ ७ ॥
 बावड गाविच्या माळावरी वाज बिगुल नवानवा । चिमाजी महाराजाला कसग
 मतीन न्हेला कदा ॥ ८ ॥
 कोलापूर शारामंदि गस्त फिरती आरबाची । नगरी शिवाजी महाराजाची ॥ ९ ॥
 कोलापूर शारामंदि वाज लोबंदें खुळखुळ्याची । हवा बघावी रकाळ्याची ॥ १० ॥
 घुरातिच मोती राजाच्या तुरयाळी । हुजरी पारियाळी ॥ ११ ॥

१ नवसाचं. * हा चिमाजी कोणता ? २ दगड घडण्याचें हत्यार. ३ हजारो.
 ४ घंटा. ५ तुऱ्याला. ६ पहारा करण्यास.

राजाच्या दरबारी कोण घसाच्या बंदुकीचा । नवा हुजऱ्या महाराजाचा ॥ १२ ॥
 राजाच्या दरबारी कोणी बाकुनि मुजरा केला । भिकवाळाचा तोल गेला ॥ १३ ॥
 राजाच्या दरबारी हुजरी नटल्याती । गेंद झुलपाची सुटल्याती ॥ १४ ॥
 कोलापूर शार भोतन झाडसुड । मदि नळाचं पाणी उड ॥ १५ ॥
 कोलापूर शार कुणी बादिलं सरजानं । अंबारीचा हत्ती गेला गंगच्या दरवानानं ॥ १६ ॥
 कोलापूर शार दुरन दिसतु फोंडा माळ । आंबाबाईच्या देवळाळा देताची बांदवळ ॥ १७ ॥
 इसतीस पाहरी आंबाबाईच्या नळाइला । सोनियाची कंठी दिली गवठ्याच्या
 झाळायाला ॥ १८ ॥
 कोलापूर शार गळोगळानं सरजातट । रकाळ तळगामदिं सोन्याचा संभ्यामट ॥ १९ ॥
 १०] चिमा महाराज शांव साल भणें रडती आडबाई । राजा गेलेला आला नाहीं ॥ २० ॥
 बाबा महाराज शावं साला अंपटोपच्या माळावरी । आंगीन तेला दिली पंच-
 ङ्गच्या तासीवरी ॥ २१ ॥
 बाबा महाराज शावं साल येवती गावाच्या बनामदि । सैन सोडिल वनामदि ॥ २२ ॥

७ कुण्याचें गाणें

चंद्रावळीसाठी किष्ण मतुरीं साला चाटी । परोपरीचा दिंडलुटी मतुरेच्या बाजारातु
 किष्ण देवाच शेतेपण । पिवळ्या सेंड्यासाठीं चंद्रावळीच कुकार्यान ॥ २ ॥
 मतुरेच्या बाजारातु लोणी इकत साजुइकु । सती गवळणी तु चंद्रावळी
 साजुइकु ॥ ३ ॥
 चंद्रावळीसाठी किष्ण साला डोंबारी । येळु रवुनि सेळ दिलाया मंदुरी ॥ ४ ॥
 २०] हिरवा पेरवाचा पिवळा तेचा वाणु । चंद्रावळीसाठी किष्ण सालाया बागवानु ॥ ५ ॥
 करनाटच्या गोविंदु रासविदीला उया रहातु । चंद्रावळीचा भेद घेतु ॥ ६ ॥
 " " " " उबा राहो । चंद्रावळीचा भेदु पाहो ॥ ७ ॥
 करनाटच्या गोविंदु राईच्या पड पाया । चंद्रावळीच्या महाला जाया सर्व शिनगार
 मागी लिये ॥ ८ ॥

मल्हारी देवाचें गाणें.

काकला कोकरु बाणु जातिया नटइतु । देवा मल्लारिं सेंडा लाविला पेटनुइ ॥ १ ॥
 देव मल्लारी म्हणइतु काग म्हाळसा राग राग । गेलो व्हतो शिकारीला बाणु झगुनि
 आली माग ॥ २ ॥

१ घसाच्या (?) २ भव-प्रेत. ३ वड्डिण. ४ अग्नि. ५ पांचावर. ६ सैन्य.
 ७ मथुरेत. ८ दुकान. ९ मथुरेत. १० लेण्यास-लेण्याकरिता.

देव मळारी म्हणतु काय म्हाळसा रागामंदि । गेलो ज्यो शिकारीला बाणु धावली
बागमंदि ॥ ३ ॥

काकला कोकरी बाणु जाती मेढवाड्या । देव मळारी गावडेड्या ॥ ४ ॥

बाणाई धनगरणीच्या ताकामंदि लेड्या । मळारी देव तिच्या राकितो शेळ्या मेड्या ॥ ५ ॥

तारट्याबाईला देव मळारो मासै मारी । म्हाळसाबाई म्हणी लिंगायताची
आम्ही नारी ॥ ६ ॥

बाणु म्हाळसाच्या दोषांच्या जाती । मळारी देवासाठी बसल्या एका ताटी ॥ ७ ॥

धनगराची बाणुबाई वाण्याची दोन म्हाळसा । पास गिळितु तिला कसा ॥ ८ ॥

९. संकीर्ण गीतें

[१०

नांवड्या मंदिलाची बांदणी बेनाची । बाळराजाची माज्या दिष्टकावितो हाताची ॥ १ ॥

आवयेळीची पावणा न्हव वराणभाकरीचा । पाड पुसितो साकरचा ॥ २ ॥

पानर्सातावणा आलाया माज्या गाबा । तांबुळ्याची पेट दाबा ॥ ३ ॥

पेट गाव सारिस नाही येवड्या जवारीत । पाणी सेळतु शिवारातु ॥ ४ ॥

पेट गाविला भोवतन मळदळ । पंचक्रोशीत पाणी शिवारात सेळ* ॥ ५ ॥

काय करावा मयावाचुनि मैतरपणा ! ईना रुचु मिटावाचुनि पकवान्ना ॥ ६ ॥

परसुदौच्या येडा नार म्हणति देवा देवा । नाडवंध्या गेला गाबा ॥ ७ ॥

” ” नार सालीया घाबरी । नाडवंध्याची नगरी ॥ ८ ॥

बाळातिणीबाई तुशी पिवळी साली गार्ते । सायास केल मैत ॥ ९ ॥

” तुशी येळालवंगाची शेंगयेडी । आत दरवाळती तुज्या कंतीची शाल ।

जोडी ॥ १० ॥

[२०

बाळातिणीबाई वान्याउमट तुजा वाडा । आत दरवाळतो येळालवंगाचा सुटवडा ॥ ११ ॥

बाळातिण साली मावलीच्या घरी । एक महिना साला बसु दिना परवरी ॥ १२ ॥

बाळातिणीबाई पिवळ्या तुज्या टाचा । दिष्ट होईल न्हाणी जाता ॥ १३ ॥

हाती दवत लेकणी जातो वाटनं लिखितु । सुबदाराला बोवितु ॥ १४ ॥

१ मेढवाडा, २ धनगर, ३ नदीचे नांव, ४ मासे, ५ अवेळीचा, ६ साणारा

* पेट गावच्या गतकालीन स्थितीचा हा उल्लेख अस्पष्ट; सरा आहे; सध्या मास्र
न्याची स्मृति करून देण्याइतकी च स्थिति आहे. पाणी कमी होत गेल्यामुळे
मळदळे हि कमी होत आले आहेत व चालले आहेत. ७ प्रसूतीच्या, ८ प्रसूति
कष्टमय झाल्यास ब्रह्मचान्याच्या पायाचे तीर्थ दिले म्हणजे सुखप्रसूति होते
अशी समजूत आहे. त्यास अनुसरून हा उल्लेख आहे. ९ गात्र, ६ आईने, १० नव-
न्याची, ११ सोप्यावर.

अर्धाच्या धोतराची घालितु कामपटी । छुबदाराच्या जातो भेटी ॥ १५ ॥
 जुंदळ्याच्या गाड्या बेल मदन म्होर लावा । तेला पेवाचा जागा ठावा ॥ १६ ॥
 जुंदळ्याचा गाडा हतळा माळाला । धुरी रेटना बाळयाला ॥ १७ ॥
 जुंदळ्याचा गाडा येतो माळानं घुमहतु । धनी बैलाची उमडेतु ॥ १८ ॥
 माझ्या परवैरी रास पडिधली दाणियाचो । दिष्ट काढिति बैलासंगट धनियाची ॥ १९ ॥
 जुंदळ जोगदारू माजा पत्तर गादयिल्लो । धनी बेल राबडिला ॥ २० ॥
 शेती साली रासु खंडीच्या गोण्या किती । मावळ भाच शेती ॥ २१ ॥
 " " " निवड्या बसविली । पासोडा नेसविली ॥ २२ ॥
 " " " निवड्याला बोण । राशीच साल सोन ॥ २३ ॥
 १०] " " " निवडा विरामण । रास मेजीत सरावण ॥ २४ ॥
 हरिचंदारवारा मर्दनीं घेतो घेरा । उभा वावडोवरी हिरा ॥ २५ ॥
 शेती साली रासु बला आली कसुं । पाट शेलियानं पडु ॥ २६ ॥
 काय मी सांगूं सई माझ्या बाळाजीचं गुणु । शेल्याच्या पदरानं लोटी बैलाची
 गवाणुं ॥ २७ ॥
 बैलामदि बेलु मदन समरतुं । येतो वाड्याला हंबरतु ॥ २८ ॥
 बैलाच नाव गरटपकडशी । धनी बैलाचा हवडशी ॥
 दुरून वळकिती तुज्या बड्याची जोडी । तट्या गाडाला नागमोडी ॥ ३० ॥
 बैलाची नाव चंडु चिंतामर्णा । हाई नटवा तेचा धनी ॥ ३१ ॥
 दुरून वळकिती गुल टोपाच्या माज्या चालो । येतु काच्याच्या शोकासाली ॥ ३२ ॥
 २०] शेरभर सोन तालेवाराच्या सोप्या लोळ । बाळ बिंदल्याच सेळ ॥ ३३ ॥
 तुसामाझा भाऊपणा भाऊपण्याची प्रीत मोठी । इडी सोकली डाव्या मुठी ॥ ३४ ॥
 नारीनं केला संगु रावा कचेरिचा खासा । गोविंदड्याला लवंगाबाईचा पडाला
 फासा ॥ ३५ ॥
 चकुट चंदनु साणेंबाईला सटतुं । गोण्यापणाला नटतुं ॥ ३६ ॥

१ रेशीमकाठी. २ उमेदवार. ३ पडवीवर—सोप्यांत. ४ गच्च भरला. ५ राबला.
 ६ सळ्याच्या मध्यभागी रोंबलेला खांब. ७ नेवेय. ८ मळलेला पण वाड-
 विण्यापूर्वीचे सळ्याभोंवती पडलेला धान्यसंग्रह. ९ वाडविण्याचें यंत्र. १० कण-
 साची कूस. ११ गवाण. १२ समर्थ. १३ गरूपस्या. १४ हौशा. १५ सडाणेला.
 १६ पासतो. १७ चंदन पासला म्हणजे पांडरा-गोरा-होतो त्यास अनुलभून हा
 उल्लेख आहे.

चंदन म्हणितु साग तुझ म्या काय केल । तुज्या संगतीनं मास अरद अंग गेल ॥३७॥
 चंदन म्हणितु साणबाई उण्या जाती । तिच्या संगतीनं देहाची झाली माती ॥३८॥
 चकुट चंदनाच डोंगरी तेच गोतु । साणकारण गावा येतु ॥३९॥
 चकुट चंदन साणबाहनं सारिला । शाणा शब्द हेरिला ॥४०॥
 पहाटच्या पान्यामदि दळिति रागराग । सासु जळति घरामाण ॥४१॥
 भणीभावंडाची पोटांमदि माया । पिकल सिताकळु आत साकराचि छाया ॥४२॥
 लेकरवाळीची बुटी उघडी भाकरीची । बांस नारीच्या परवरी गोणी पडली साक-
 रची ॥४३॥
 हरी दोपारीची आऊत सुटली माळाहची । सुरत कोमेली बाळाहची ॥४४॥
 वळवाचा पाऊस आला शिवार झोडियितु । बाळ कुळव सोडियितु ॥४५॥ [२०
 भरल्या बाजारातु वळकिंती गोतावळा । बयासारखा तोंडावळा ॥४६॥
 भरल्या बाजारातु सोड गोविंदा मासा हातु । माज्या माहेरिच गवळी आल्याति
 बाजारातु ॥४७॥
 बंधुजी लावी चुडा भावज गुजर गेली आतु । सोड मेराळी मासा हातु होइल दो-
 षाची कलागतु ॥४८॥
 बयाच्या घरा गेली बया नाही घराइतु । भावज गुजर म्हणितु कोण पावणी
 दाराइतु ॥४९॥
 मायबापाच्या माघारी भाऊ नव्हत बहिर्णाचि । भावज गुजर म्हणियितु कोण गाव
 त्या पावणीच ॥५०॥

वा. दा. मुंबळे. [२०

९४ बाजीरावसाहेब पेशवे यांच्या कुटुंबाची शेवटची हकीकत

१. बाळाजी विश्वनाथापासून बाजीराव ऋघुनाथापर्यंतचा म्हणजे शक १६००
 पासून शक १७३९ पर्यंतचा पेशव्यांच्या कुटुंबाचा इतिहास बराच ओटक महशूस
 आहे. परंतु शक १७३९ पासून शक १८३५ पर्यंतची त्या घराण्याची हकीकत
 अद्यापपर्यंत कोणी लिहिलेली नाही. सद्य शक १७३९ त बिठूरला बाजीरावसाहे-
 बांनीं वास्तव्य केल्यापासून शक १८३५ पर्यंतच्या ९६ वर्षांतिल त्या घराण्याची
 अगदीं संक्षिप्त हकीकत येथें देतो.

१ इलक्या. २ गीत. ३ कासार,

२. बाजीरावसाहेब बिटूरला निघाले त्या वेळी त्यांची एक बायको-बाई येथील फाटक रास्त्याची मुलगी-रायगडास होती. शक १७४० त इंग्रजांनी त्या किल्ल्यास मोर्चे लावून त्या बाईस साली उतरविले, व तिची रवानगी ब्रह्मावर्तास तिच्या नवऱ्याकडे करून दिली. जवळच्याच एका टेंकडीवरून रायगडावर तोकांची मारगिरी करिताना, शिवाजीमहाराजांचा राजवाडा व आतील दफतरखाना साक जळून गेला. त्यांत शिवकालीन सर्व कागदपत्र 'अमये स्वाहा' झाले; त्यामुळे शिव-कालीन इतिहासाची फार हानि झालेली आहे.

३. ब्रह्मावर्तास जाण्यापूर्वी बाजीरावसाहेबांस वाराणसीबाईच्या पोटी वामन-राय नांवाचा मुलगा झाला होता; परंतु तो महिना पंधरा दिवसांतच निवर्तला. १०] दुसरी बायको सरस्वतीबाई इ. ४ हि एक मुलगी झाली होती, ती हि अशी च वारली.

४. बिटूरला गेल्यावर अभ्यंकर यांच्या घराण्यांतील सत्यभामाबाई, दणदणे चितले यांच्या घराण्यांतील एक (नांव माहीत नाही), पाडळी येथील आठव-ल्यांच्या घराण्यांतील गंगाबाई, गोखल्यांच्या घराण्यांतील मैनासाहेब व रिसबुडांच्या घराण्यांतील सईबाई अशा पांच बायका बाजीरावांचे केल्या. पैकीं, आठवल्यांच्या गंगाबाईला तीन मुली जाहल्या. त्यांतील एक जन्मल्यानंतर सा. दिवसांनी च निवर्तल्यामुळे बाकीच्या दोन मुलीविषयी च सांप्रत आपणांस लिहावयाचे आहे. या दोघांची माहेरची नावे अनुक्रमे योगाबाईसाहेब व कुसुमाबाईसाहेब हीं होत. या उभयतःपैकी वडील मुलीच-योगाबाईसाहेबांचे-जन्म सुमारे शक १७६५ त झाले, व धाकट्या मुलीच-कुसुमाबाईसाहेबांचे-शक १७६८ च्या पौष शुद्ध १५ स झाले. २०] कुसुमाबाईसाहेबांस बयाबाईसाहेब म्हणतात. हांपैकी योगाबाईसाहेबांचे लग्न श्री. बापसाहेब कुंढवाडकर यांशी श्री. नानासाहेब पेशवे यांनी शके १७७७/१७७८ चे सुमारास लावून दिल्यानंतर, वर्ष दीड वर्षांचे आंत श्री. सौ. योगाबाईसाहेब ऊर्फ सरस्वतीबाईसाहेब पटवर्धन या ब्रह्मावर्तासच निवर्तल्या. त्या दक्षिणेंत आल्याच नाहींत. श्री. कुसुमाबाईसाहेब ऊर्फ बयाबाईसाहेब, लष्करचे बाबासाहेब आपटे यांचे चिरंजीव रावसाहेब यांस दिल्या. यांचे सासरचे नांव सरस्वतीबाईसाहेब हेंच होय. या सध्यां काशीस आपल्या स्वतःच्या वाड्यांत राहनात, व ह्यांना इंदूर व म्वाल्हेर येथील संस्थानिकांकडून अल्पशी तेनात चालू आहे. इंग्रजांकडून मात्र अद्याप एक कपर्दिक हि मिळत नाही. या बाईंचे वय आजमितीस ६६ वर्षांचे आहे. आज पेशव्यांच्या कुळांतली औरस संतति म्हटली म्हणजे या एकट्या होत. ह्यांच्यापुढे पेशव्यांचे ३०] कोणी औरस राहिले नाही. या बाईंचे दर्शनाचा यंदा च आम्हांस योग आला. बाई निस्पृह, धैर्यशाली व अभिजात असून, भटांच्या घराण्यांतील मुसवट्याची ठेवण त्यांच्या चेहऱ्यांत दिसते,

५. ब्रह्मावर्तसि असतांना, पुत्रसंतति होण्याची निराशा बाटून, बाजीरावसाहेबांनी धोंडोपंत नानासाहेब, दादासाहेब व बाळासाहेब असे तीन मुलगे एकामागून एक दत्तक घेतले. हेतु हा की, एक दत्तक वारल्यास पूर्वजांस पाणी देण्यास कोणी तरी रहावा. पुण्याजवळील बोरघाटासाली थोरलें वेणगाव म्हणून एक खेडें आहे, तेथें भट या उपनांवाचें कुटुंब रहात असे. तें पेशव्यांचें सगोत्र होतें, दशातलें देसलिल नव्हतें. त्या घराण्यातील हे त्रिवर्ग होत. नानासाहेब, दादासाहेब व बाळासाहेब यांचीं पूर्वींचीं नांवें अनुक्रमें धोंडोपंत, सदाशिवराव व गंगाधरराव अशीं होती. श्री. धोंडोपंतनाना यांचीं एकंदर तीन लहें जाहलीं. पहिली मुलगी करमरकरांची, दुसरी पाटणकरांची, व तिसरी सांगली येथील गोंजुमासा करमरकरांची. अशीं हीं श्रीमंत नानाराहेबांचीं तीन कुटुंबें असून पहिल्या दोघांचें नांव सारजाबाई असें होतें, व [१०] तिसरीचें नांव लष्णाबाई असें होतें. दादासाहेबांस काशीच्या कालेंकर घराण्यातील मुलगी केली. हिचें नांव रोहिणीबाईसाहेब. बापू गोडबोले यांची मुलगी काशीबाई बाळासाहेबांस केली

६. वरील त्रिवर्गांपैकीं मध्यंत दादासाहेब हे लवकरच मरण पावले. नंतर त्यांची बायको रोहिणीबाईसाहेब यांनीं रावसाहेब नांवाचा मुलगा दत्तक घेतला. त्यांचें पूर्वीचें नांव पांडुरंगपंत असून, त्यांचा जन्म हि वेणगावच्या भट घराण्यांत च साला. अर्थात् श्री. रावसाहेब हे बाजीरावसाहेबांचे नातू होत. रावसाहेब यांचें लग्न ओकांच्या घराण्यातील रमाबाईसाहेब नांवाच्या मुलीशीं झालें. मागें सांगितल्याप्रमाणें नानासाहेब, दादासाहेब, बाळासाहेब व रावसाहेब हे भट घराण्यांतलें होते इतकें च नव्हें, तर ह्या चवघांपैकीं नानासाहेब व बाळासाहेब हे सगळे बंधू असून, त्यांचे [२०] वडिलांचें नांव माधवराव असें होतें. दादासाहेब व रावसाहेब हे चलत बंधू असून, ह्या उभयतांचें नानासाहेब व बाळासाहेब यांशीं तें च नातें होतें. हे चवघे हि जवळ-जवळ समवयस्क असून, त्यांचा काळ घोड्यावर रपेट करणें, दांडपटा खेळणें इत्यादि मनुषकीच्या खेळांत जात असे. प्रसिद्ध सेनानी तात्या टोपे हे त्यांचे सवंगडी होत. श्री. नानासाहेब तर घोड्यावर बसण्यांत तगबेज असून, तत्कालीन अथ परीक्षकांमध्ये व त्याचप्रमाणें घोड्यावर बसणार्गमध्ये अथेनगत्वाचा मान त्यांज-कडेसच येतो. रावसाहेब हि कांहीं कमी नव्हते.

७. असो. बाजीरावसाहेब शक १७७२ पौष शु. १२ स वारले. त्या वर्षाच्या ज्ञानप्रकाशच्या अंकांत ह्या निधनाची हकीगत तिनचार ओळीत दिली आहे !

८. ब्रह्मावर्तसि बाजीरावसाहेबांच्या आश्रयास रामचंद्र नारायण भिडे, तात्या [३] टोपे, पुण्यातील कवठीच्या अड्ड्याजवळील पटवर्धन, मोरो बाबुराव फडणीस, गिस्-बूड, आठवले वगैरे बरी च मंडळी होती. शिवाय तांबे, देवधर, पराडकर, देव वगैरे

आश्रित, कारकून व वैदिक हि बरे च होते. ब्रह्मावर्त एकाद्या लहानशा संस्थानांनी काच्या राजधानीसारखे भासे, व स्वतः बाजीरावसाहेब राजेश्वर्यानें रहात. स्नान-संध्या, जेवणखान, यज्ञयाग, व्रतें-उद्यापनें, मंत्र-घोष व जुजबी ऐषआराम, अशा सुखवस्तु स्थितांत बाजीरावानें ब्रह्मावर्तास तेहतीस वर्षे काळ लोटला. बाजीराव शरीरानें धष्टगुष्ट, काठीनें उंच व चेहऱ्यानें उमदा दिसे. ७५ वर्षांचे वय असल्यावेळची बाजीरावसाहेबांची तसवीर आमचे संग्रहीं आहे. तींत वयाच्या मानानें चेहऱ्यावर उमदेपणा जास्त दिसतो. ह्या गृहस्थाचा चेहरा उतार वयापर्यंत बाळसेदार व तरुण दिसे, असें लोक सांगतात एकंदरीत पुरुष निष्काळजी व बालिश सार. स्वशरीरसंरक्षण एवढीच ह्या गृहस्थाची काळजी, ह्यापलीकडे दुसरी जबाब-१०]दारी ह्यानें ओळखिली नाही व ओळखण्याचें ह्याच्या अंगांत सामर्थ्य हि नव्हतें. साम्राज्य, तत्संबंधक राष्ट्राच्या पुढाऱ्यावरील जबाबदारी, प्रजेचें ऋण, बगोरेची जाणीव या पुरुषाला भासली च नाही.

९. बाजीरावसाहेबांच्या निधनोत्तर त्यांचें आठ लाखांचें पेन्शन आपल्याला मिळवें, म्हणून धोंडोपंत नानासाहेब यांनी कार खटखट केली. परंतु ती कारकीर्द इलहौसीची असल्यामुळे नानासाहेबांना वाटाण्याच्या अक्षता मिळाल्या. ह्या अन्यायाचा सताप येऊन, दिल्लीचे पातशाहा, अयोध्येतील तालुकदार, लक्ष्मीबाईसाहेब सांशीवाल्या, बरेलीचा नबाब व हिंदुमुसलमान पलटणी यांच्या साहाय्यानें नानासाहेबांनीं पेन्शन नाहीं तर राज्य मिळविण्याचा प्रयत्न केला, तो सर्वविधुत च आहे ह्या प्रयत्नाला उत्तर हिंदुस्थानांत "नाना-गद्दी" म्हणून म्हणतात. ती शक १७७९ २०]च्या चैत्रांत सुरू झाली. पृदील चार महिन्यांत मिरत, दिल्ली, कानपूर, बरेली व लखनौ या प्रांतांत अतिशय गद्दी उसळली. सर्वत्र झोटांगपातशाही सुरू झाली. नानासाहेबांच्या हातून सर्व सूर्त्रं गेलीं, व बाजारबुणग्यांचा सर्वत्र झुकझुकाट माजला. नेव्हा, आपाढांत कानपूर सोडून नाना परिवारासह अयोध्या-प्रांतांत गेले. ह्या च वेळीं नानांची व तात्या टोपे यांची शेवटची भेट झाली. नाना उत्तरेकडे गेले व तात्या टोपे पश्चिमेकडे गेले. तात्या टोपे हे नाशिकराजवळील येवल्याचे मूळचे रहाणारे. तात्या *टोप्यांचा अंत शक १७८१ च्या चैत्र वद्य १ स झाला.

* तात्या टोपेसंबंधानें ता० १७८३/८४ चे 'टाईम्स'मध्ये कांहीं माहिती प्रसिद्ध झाली आहे. मध्यहिंदुस्थानांत पळण नांवाचें संस्थान आहे. त्या संस्थानच्या नुकत्या च राज्य कळू लागलेल्या तरुण राजाच्या पणजोबाजवळ तात्या टोपे राहिले. लगेच सर रिचर्ड मीड बाजकडे त्यानें बद्दी दिली, व अशा रीतीनें तात्या टोपे पकडले गेले. ह्याबद्दल पळणचे राजाना १००० रुपयांचें वर्षासन इयजानी कळन दिलें, व तें अद्याप चालू आहे,

१०. नाना सपरिवार उत्तरेस जे गेले ते अनेक अडचणी व हालअपेक्षां सात कसेबसे नेपाळांत शिरले. त्या वेळीं त्यांच्याबरोबर त्यांच्या मातुःश्री सईबाई-साहेब व मैनाबाईसाहेब, त्यांचे स्वतःचे कुटुंब, बाळासाहेब व त्यांचे कुटुंब आणि गावसाहेब वगैरे मंडळी होती. ही सर्व मंडळी एक वर्षपर्यंत कधी नेपाळहद्दींत तर कधी इंग्रजहद्दींत लपत छपत होती. त्या कालीं नेपाळांत जंगबहादुराचा अंमल होता. नेपाळच्या हद्दींत शिरले व जंगबहादुराला ती बातमी लागली कीं त्याच्या प्रांतांतून बाहेर जावे लागे. बाहेर जावयाचें म्हणजे इंग्रजहद्दींत. तेथें निभाव लागे-नासा झाला - व तो आठपंधरा दिवसांतच लागेनासा होई- म्हणजे पुनः नेपाळे-श्वराच्या हद्दींत शिरणें कपाळीं येई. असे गीते सात सात शक १७८० चा भाद्रपद मास आला; म्हणजे १७७९ च्या आषाढापासून १७८० च्या भाद्रपदापर्यंत चौदा [१० महिने ही मंडळी वनवास करीत होती. त्यांचा मुक्काम नेपाळ-हद्दींत पांचसात कोसांच्या आतबाहेर होई व तो हि जंगलांत किंवा जंगली सेड्यांत होई. शेवटीं शक १७८० च्या भाद्रपदांत नेपाळहद्दींत ठाडा म्हणून एक गाव आहे, त्याच्या-पासून सात कोसांवर देवसरी या स्थलीं स्वारीचा मुक्काम पडला. तेथें दगदगीनें हलक होऊन नानासाहेब यांस दोषी ज्वर लागला व त्यांत च त्यांचा अंत भाद्रपद वद्य १४ बुधवारी झाला. नानासाहेब अत्यवस्थ पडले तेव्हां त्यांच्यानें हालचाल होईना आणि नेपाळकरांच्या प्रांतिक व ग्रामिक अधिकाऱ्यांचें तर आपल्या प्रांतांतून निघून जाण्याचें ठुमणें लागलें. तेव्हां, मंडळीनें स्वारीच्या दोन तुकड्या केल्या. स्त्रियादि परिवाराची एक तुकडी करून ती ठाडा येथें पाठविली व स्वतः नानासाहेब पांचचार शेंकड्या लोकांसह देवसरीच्या रानांत एका ओढ्याच्या लगत्यास राहिले. [२० तेथें त्यांचा अंत व दहनविधि झाला. नंतर अस्थि गोळा करून त्याच दिवशीं बरोबरची मंडळी ठाड्यास येऊन परिवारास मिळाली. ठाडा येथें बारावा व तेरावा करून, नंतर हा स्त्रियादि परिवार तेथें च कांहीं दिवस राहिला. त्या स्वारींत श्रीमंत गंगा-भागीरथी मातुःश्री वयाबाईसाहेब आपटे ह्या होत्या. नानासाहेबांची उत्तरक्रिया त्यांच्या देसत ठाड्यास झाली, हें सांगावयास नको च. त्या कालीं कुसुमाबाईसाहेब आपटे ह्यांचे वय १२ वर्षांचे होतें. त्यांना सर्व गोष्टी यथास्थित कळत होत्या, व त्यांनीं च मेहेरनजर करून आम्हांस ही हृदयद्रावक इकांकत इत्थंभूत मिसीष्टुद्धां निवेदन केली.

११. तात्पर्य, नानासाहेब यांचा अंत दोषी ज्वरानें नेपाळहद्दींत देवसरी येथें शक १७८० भाद्रपद वद्य १४ बुधवारी म्हणजे इ. स. १८५८ च्या ६ ऑक्टो- [३० बरास झाला हें निश्चित आहे. नानासाहेब काश्मिरांत गेले; रशियांत गेले, त्यांना इंग्लंडांत पिंजऱ्यात घालून कोंडून ठेविलें, वगैरे हकीकती ज्या अधूनमधून अयाप हि स्वसंतोषार्थ किन्हेक उपद्रुषापी लोक नाताळच्या सुमारास प्रसिद्ध करीत अस-

तात त्यांत काहीं तथ्य नाही, हे उघड आहे. तसें च, नानासाहेब म्हणून कित्येक निरपराधी लोकांस जो भूदंड १७७९ नंतर वीस पंचवीस वर्षे पडला तो हि नाहक होय हांत संशय नाही. तत्कालीन इतर एकदोन गृहस्थानीं हि ही च हकीकत अनुवादिली.

१२. नानासाहेब भाद्रपदांत देवसरा येथें वारले. त्यापूर्वीं तीन महिने ज्येष्ठ वद्य अमावास्येस बाळासाहेब दोषी ज्वरानें च नेपाळांत डांग येथें निधान पावले.

१३. ह्या चौदा महिन्यांच्या पळाला प्रारंभ होऊन दोनचार महिने होत आहेत नाहींत तों रावसाहेब पेशवे यांच्या डोक्यांत काय क्लसि आली न कळे, ते स्वारीला सोडून इंगजी हद्दींत ग्वालेरीकडे गेले. त्यांचें कुटुंब रमाबाईसाहेब इंगजी १०]हद्दींत होत्या. रावसाहेब सियालकोटनजीक असतांना, त्यांच्यामुक्कामाची बातमी जवळच्या इंगजी ठाण्यास त्यांच्या एका मराठे जातीच्या आश्रितानें फितुरी करून दिल्यामुळें, ते थोड्या च दिवसांत धरले गेले, व त्यांना देहान्त-दंड *शाला. त्यांच्या स्त्रीचा हि भयंकर अंत झाला, असें ऐकिवांत आहे ! कोणत्या प्रकारें शाला तें माहीत नाहीं.

१४. बाळासाहेब, नानासाहेब, रावसाहेब व त्यांच्या पत्नी हीं चार माणसें मिश्रतल्यावर, बाकी बाजारीवसाहेबांच्या स्त्रिया मैनाबाईसाहेब व सईबाईसाहेब; बाळासाहेबांची स्त्री काशीबाई, नानासाहेबांची स्त्री छप्पाबाई, व बाजीरावसाहेबांची मुलगी कुसुभाबाई ह्या साशा स्त्रिया मात्र राहिल्या. नानासाहेबांच्या मृत्यूनंतर, त्यांना नेपाळसरकारापासून फारसा त्रास पोहोचला नाहीं इतकें च नव्हे, तर नेपा-२०]ळांत राहण्याला हि त्या सरकारानें ह्या थोर व कुलीन स्त्रियांना आडकाठी केली नाहीं. ह्या बायांच्या बरोबर तात्या टोपे यांचा मुलगा पांडुरंगराव याचे चार मुलगे होते. शिवाय तांचे वगैरे कारकून व आश्रित असून राव राजेसर दिनकर-राव राजवाडे यांचे साडू दामोदरपंत पटवर्धन हे हि होते. बळवंतराव टोपे हे ह्या पांच हि बायांना मातृवत् मानीत व यावज्जन्म त्यांच्या सेवेत यांनीं आपला देह सविला. नानासाहेबांच्या मृत्यूनंतर काहीं कालानें ही सर्व मंडळी साटमांडूस गेली. तेथें बायांच्या जवळ जें जडजवाहीर होतें तें मोडून त्यांनीं तेथें धापोधलींत एक जागा विकत घेतली व त्यावर रहाण्यास वाडा बांधिला. योगक्षेमार्थ तीनचार लक्ष रुपये संचून तीनचार जहागिरी गांव सरेदी केले, आणि त्यांच्यातून येणाऱ्या पांच-सात हजार रुपयांच्या उत्पन्नावर गुजराण चालविली. ब्रिटिश हद्दीपासून पांचचार ३०]मैलांच्या आंत 'राणीगंज' म्हणून एक नेपाळांत आपल्या जहागिरींत नवें गांव वस-वून, या बायांनीं एक रमाचें व एक लक्ष्मीनारायणाचें अशीं दोन देवस्थानें सोपवून

* हास ब्रह्मवर्त येथें राजवाडे यांच्या परासमोर मिर्ची थावण वा. १० शक १७८८ रोजी काशी देण्यांत आलें ।

स्थापिली ! ह्या लक्ष्मीनारायणाच्या देवळांत मराठ्यांचा भगवा शेंडा व पेशव्यांची गादी हीं ह्या थोर बायांनीं त्या च वेळीं स्थापिलीं व तीं अद्याप तेथें आहेत ! सई-बाईसाहेब नुकत्याच संवत् १९५३ त म्हणजे शक १८१८ त वारल्या. मैनाबाई-साहेब आणि काशीबाई व रुक्माबाई अशा त्यांच्या दोन्ही सुना त्यांच्या अगोदर काहीं वर्षे वारल्या. ह्या चौघा बायांनीं कालक्रमणा अत्यंत साधुरीतीनें केली, असें तत्त्वस्थ लोक सांगतात. कित्येक क्षुद्र लोकांनीं जंगबहादराचा व ह्या बायांचा निय संबंध होना, वगैरे भिकार भारुडें रचिलीं; परंतु त्यांत काहीं तथ्य नाहीं. नेपोलियन बोना-पार्टे याला व याच्या संबंध्यांना शिष्या देण्यांत भूषण मानणारे कित्येक राष्ट्रांत जसे कित्येक लोक आढळतात, तसेच नानासाहेब व त्यांचें गणगोत यांची निंदा करणारे कित्येक अल्पांमे सांपडतात इतकेंच. ह्यापलीकडे त्या प्रलापंत काहीं अर्थी [१०] नाहीं. Curse a dog and then hang him ह्या तत्त्वज्ञानांत आपल-पोंटेपणा तरी आहे; परंतु To curse a man's relatives after his death, हांत कोणता मतलब आहे तें एक सेतान जाणें.

१५. श्रीमंत नानासाहेब वगैरेंचा स्वभाव उमदा असून, त्यांची वृत्ति सत्त्व-गुणप्रधान अशी होती. शक १७७९ च्या 'नाना-गर्दी'चे पुढारी म्हणून त्यांच्यावर भाग पासवून कानपूर येथील कत्तलीशीं ह्यांचा संबंध जोडण्याचा काहीं इंग्रज लेखकांनीं क्षुद्र प्रयत्न केला आहे. परंतु कानपूरच्या कत्तलीपासून शिपायांना परा-वृत्त करण्याचा नानासाहेबांनीं पुष्कळ प्रयत्न केला; कत्तलीशीं नानासाहेबांचा मुळीं-व संबंध नव्हता, असें स्वतः श्री. बयाबाईसाहेब सांगत आहेत.

१६. बाजीरावसाहेबांची मुलगी श्री. कुसुमाबाईसाहेब यांना गर्दीनंतर स्थिर-[२०] स्थावर झाल्यावर त्यांचे वधुर बाबासाहेब आपटे यांनीं रेसिडेंटाच्या परवानगीनें साट-मांडवून ग्वाल्हेरीस आणिलें. त्या सध्या काशी येथें दुर्गाघाटीं हरिहर म्हणत स्वस्थ आहेत. रघुनाथरावांचे दत्तक पुत्र अमृतरावसाहेब चित्रकूटवाले यांचा वंश सध्या रायवरेलीस आहे. हा वंश रावबाजीच्या वंशजांच्या पंक्तींत नसल्यामुळे, त्यांच्यासंब-धानें ह्याहून जास्त लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं.

१७. येणेंप्रमाणें बाजीरावसाहेब पेशव्यांच्या कुटुंबाचा इकीकत आहे. पेश-व्यांची औरस पुत्रसंतति बाजीरावसाहेबांनंतर राहिली नाही. पेशव्यांची पुत्री-संतति मात्र महाराष्ट्रांत पांचपंचवीस घराण्यांत आहे.

१८. सईबाईसाहेब यांच्या मृत्यूनंतर, नेपाळसरकारनें त्यांची जहागीर बिन-वारशी म्हणून जप्त केली. सध्या भगवा शेंडा व पेशव्यांची गादी असलेलें देव-[३०] स्थान मात्र चालू आहे. तेथें तांचे उपनामक एक कऱ्हाडें कुटुंब पूजा करून असतें. उपरिनिर्दिष्ट चार साशा बाबा जोपर्यंत होत्या तोपर्यंत सांगली, पुणे, इंदूर, मद्रा-

वर्त व काशी येथून त्यांचे स्नेहसंबंधी अधूनमधून जात. आतां यापुढे पेशव्यांच्या
इतिहासाच्या संशोधकांसेरीज दुसरे कोणी तेथे जाईल, असा संभव दिसत नाही.

वि. का. राजवाडे,
पां. न. पटवर्धन.

९५ कूपखननलक्षण-मराठी गद्य

पाने १-५

शेवटीं विक्रम संवत् १६८२ म्हणजे इ. स. १६२५ हा काल दिला आहे. ग्रंथ
ज्योतिषाचे आधारानें लिहिला आहे. भाषा फार च आधुनिक केली आहे. बराहमि-
हिराच्या नुकत्या च उपलब्ध झालेल्या 'दृगार्गलशास्त्र' या ग्रन्थांत जे नियम आठ-
१०]कृतात त्यांनील काहीचा यांत संग्रह केला आहे. यांनील गोष्टींचें अनुभव पाहण्या-
सारखे आहेत. 'दृगार्गलशास्त्राचे' भाषांतरकर्ते रा. गोरे हे याप्रमाणें त्यांस अनुभव
आल्याचें लिहितात. यांत आरंभी दिलेले श्लोक 'दृगार्गलशास्त्रा'त आढळत
नाहींत; परंतु प्रथम 'दृगार्गलशास्त्र' म्हणून 'बराहसंहिते'च्या ५३ व्या अध्यायांत
आपण ज्योतिषदृष्ट्या या बाबीचा विचार केला आहे असें बराहमिहिर म्हणतो.
तेव्हा त्यांत हे श्लोक असल्यास न कळे.

श्रीगणेशायनमः । अथ वापिचक्रं ॥ वापीचक्रं प्रवक्ष्यामि विज्ञेयं सर्वदा बुधेः ।
राहिण्या गणयेदक्षं यावत्सिष्ठति चंद्रमाः । मध्ये चत्वारि धिष्ण्यानि पूर्वादीं च क्रयं
क्रमात् ॥ मध्ये शीघ्रजलं स्वादु पूर्वस्यां खंडितं जलं ॥ २ ॥ आग्नेय्यां भुजला वापी
याम्या वै निर्जला भवेत् ॥ नैऋत्यामुदकं क्षारं पश्चिमे चोत्तमं जलं ॥ ३ ॥ वायव्यां
२०]वायुभूतं च उत्तरे बहुधा जलं ॥ ईशान्यां स्वल्पकं तोयं वापीचक्रे नियोजयेत् ॥ १ ॥
इति कूपचक्रं ॥ दिशाजलसमायुक्तं संवत्सरगजान्वितं ॥ अष्टभिस्तु हरेद्रागं शेषं दि-
वसाच उच्यते ॥ ५ ॥ सजलं निर्जलं पीठं पाषाणं च पुनः पुनः ॥ ध्रुवकंपं पंचभि-
र्गुणं चतुर्विंशति भाजितं ॥ ६ ॥

[पृष्ठ १ पाठ.

पोट मलपृष्ठ

लब्धचैवभवेद्दंडं शेषमंगुलमुच्यते ॥ वेशासं शुके इति माघ फाल्गुने पोषे
सधा श्रावणमासं कार्तिके ॥ एभिः प्रशस्तं ३ खलु वापि सातं विसं च
सौम्यं च वशो नराणां ॥ धूर्त्ये लग्नगते यदा भवति वै वाप्यां जलं
गारिते चंद्रे वापि जलाग्रयो बहुवसा पाषाणमंगारके ॥ सौम्ये शुक्लगुरौ जला

[१५६]

बहुवसा पाषाणमंगारकः पाषाणं कुटिले तमस्य द्विगद्गा राक्षः फलं केतुवत् ॥ व-
द्विध्य भागे सलु चंद्रमा स्यात्तद्विधिभागे लज (जल !) निसराः स्युः ॥ तदाधिपे
कूरुमान्विते स्यात्क्षारं च गौल्यं मुनयो वदन्ति ॥ मीने कूला रेमकरे बहूदकं
कुंभे वृषे चापि तथैव चार्धं ॥ अलिं च तौलिं जलसंज्ञमाहुः शेषास्त्वनुक्ता अजलाः
प्रकीर्तिताः ॥ आतां पाणि जाणायाचा प्रकार सांगें ॥ वापी कूप तडागादि मूहुतं

[पृष्ठ २ पोट.

वेळा पाहाव्या ॥ त्या वेळेचे लग्न पाहावें । मग विचारवे । लग्न जळचर होय । चंद्र
जळराशिस होय । लग्न स्वामी जळराशिस होय । अथवा
चंद्र वा सूर्य लग्नीं होय । अथवा चंद्र वा शुक्र ४ असे
तर बहुत पाणि लागेल । यांमध्ये कांही योग मिळति [१०
कांही न मिळतिं तर थोडे पाणी लागेल । असे जाणावे ।
जर जळयोग मिळति पापग्रह लग्नीं । ४ । होतील तर
पाणि न लागे जर जळचर लग्न होय आणि पापग्रह
होती तरी मध्ये सडक लागेल जरी त्या पापग्रहां ते
शुक्र चंद्र देखत तरि तो सडक फुटे सालि पाणि लागेल
असे जाणावे । जर चवथ्या स्थानी शुभग्रह देखत आणि

वू	च	श
उ	चि	शा
उ	मू	अ
पू	री	क
पू	ह अ	बि
भ	थ	पु
म	आ	पु
पू	ज्ये	अ
अ	रे	उ

[पृष्ठ २ पा० २

पापग्रह होय तरि जितुके शुभग्रह देखतील तरि तितुक्या गजा अथवा तितुक्या
पुरुषां सडक लागेल । पापग्रहाचा भागा ३ मीनी भाग दीजे जितुक्या वेळा तीन तीन
फिटतील तितुक्या गजां सडक लागेल असे बोलावे । आतां पाणी कसे कसे २०
लागेले ऐसे बोलावे । लग्नीं १ अथवा ४ शुभग्रह होतील तरि पाणि मिष्ट लागेल । जरि
पापग्रह असतील तरि पाणि सारट लागेल । मेष ८ वृष ७ मिथुन (१) ५ कर्क ४
सिंह ५ कन्या ५ तूळ (१) ६ वृश्चि (१) ७ धन १० मकर ५ कुंभ ५ मीन ४ हे
अंक राशिचे । जरि लग्नीं चंद्रशुक्र असतो अथवा ४ असति तरि (ति) तुक्या गजा
पाणि लागे ऐसे जाणावें । चंद्रशुक्र नसतं तरि तितुक्या पुरुषा पाणि
लागेले । आतां आणिक प्रकार सांगेन । आदित्य १६ चंद्र ४

[पृष्ठ ३ पोट

मंगल १० बुध २१ गुरु ७ शुक्र ५ शनि २१ हे ग्रह लग्नीं रा ४ पडतां ज-
लग्न २ लग्न होय इतुक्या गजा पाणि लागेल ऐसे जाणावें जरी जळचर लग्न न
होय तरि तितुक्या पुरुष पाणि लागेल असे जाणावे जरि ग्रह नसेल तरि राशीच्या [३०
अंकापासून बोलावें । आतां आणिक प्रकार सांगेन जेथे कूर विहीर तळे घर कर्णे

[४२७

असेल त्या भूमीची परिक्षा सागेन भूमीमध्ये अवरस चौरस हात येक भूमि सणावी ते मृत्तिका संपुर्ण भराविं जरि उणि होय तरि बरि नव्हे असे जाणावे जरि सम होय तरि शुभ कदापि निषेध नाहिं जरि माति वाढेल तरी त्या स्थानीं सुख परम होय तेच माति रात्री तुलजे जरि उणि होय तरि निक्के परंतु अशुभ नाहिं जरि तुलना

[पृष्ठ ३ पाठ

करिता वाढे तरि बरे सुख भोग यश होय आता वा (!) पाण्याचे भूमीची परिक्षा सागेन जैशा मनुष्याचे आगि शिरा असती सातशें चौविस ७२४ तैशा भूमीमध्ये आहेत एक पाणि यां ॥ चा एक अग्निची एक वायुचा रसायणाचा बहुता परिचा शिरा असती त्या मध्ये पाण्याचा शिरा जाणाव्या शास्त्रीं लक्षणे बोलिलि असति । ज्या १०] स्थळि पाणि नाहिं तेथें वेताचें झाड निळे साक्ष नीले जरि असे तरि यां वेताचें झाडा पासुन पश्चिमेकडे गज ३ सणिजे दांड पुरुष सणिजे मिष्ट पाणि लागेल पश्चिमे शीर लागेल काहिं आटेना । जे ठाई जायुलिचा वृक्ष घरवा साक्षिला असें तये जायुलि सालि पूर्व दशेम वारुळ होय तरि जायुळिचे पाला व दक्षिणेकडे सणिजे २ दोहो पुरुषां २ बत पाणि मिष्ट लागे तें पाणि कदापि सडेना । तेथे दक्षिणेचा सरा लागे सण

[पृष्ठ ४ पोट

म्हं दक्षिणेचा सरा लागे । सणता अर्ध पुरुषा मत्स्य लागे आणि कण-कनचे या रंगा सारिखा पाषाण लागेल । त्या सालि निळि माति लागे तरि बहुत पाणि आहे ऐसे जाणावे भूमि सणता शुभ मंडकू निघे तथा सालि पिवळि २०] माति लागे पुढे चिंचोळा पाषाण लागे तर त्या ठाई बहुत पाणि असे असे जाणावे ज्या स्थळि औदुंबराचे झाड बरे सांग होय त्यापासुन पश्चिमेकडे तीन गज ३ सणिजे ते पुरुषा १ पाढरा सर्प निघे काळा पाषाण लागेल कोळा तेथे अडचा पुरुषा २॥ पाणि लागे सालि पानाळिची शिर लागेल कुडके पाषाणा चे निघति ६ जेथें निरंजनाचा ठाई अंजनाचा वृक्ष निला सोपाला होय त त्या वृक्षापासुन उत्तरेकडे ३ तिहिं हा आ वारुळ जरि होय तरि पश्चिमेकडे ३ हाता सणिजे तेथें ३॥

[पृष्ठ ५ पाठ

पुरुषा बहुत पाणि लागे ७ जे ठाई वारुळावरि निर्गुंडीचें झाड असे तरि त्यापासुन दक्षिणेकडे गज ३। सणिजे तेथें २। पुरुषा पाणि लागे मिष्ट तें कांही आटेना तेथें दक्षिणेचा सरा लागेल ॥ ८ भूमी सणता गजा २ राताळ मासळि निघे उजला १०] माती होय तथा उबती माति लागे ४ सालि वाळु निघे तथा सालि मुरुब निघे ।

तया झालें बहुत पाणि लागे चहूकडे सरे सुटती ९ कोणेके स्थानि बोरिचे झाड
पालेले सांग एकले बरवे असे त्यापासून हात २।३। वाळ जरि असे तरि त्या
वृक्षापासून पश्चिमेकडे सणिजे तेथें पुरुषां ३ पाणि बहुत लागे सणतां हाता २।३।
पाढरि दुरोळि निघे दुरोजि म्हणजे पालि १० जवे सर्वे उंचर एक वाट निघालि
तेथें पाणि लागले असे जाणावे त्यापासून दक्षिणेकडे ३ हातावर सणिजे
२।३। मडूक निघे तेथें पुरुषा तीही पाणि लागेल दक्षिणेचा श-

[पृष्ठ ५ पोट

रा लागेल ११ काळ्या उंचराच्या झाडा सालि वारूळ होय तरि त्या झाडा सालि
सणिजे २।३ पुरुषा पाणि लागेल तेथें पश्चिमेचा शरा लागेल १२ निरंजने ठाई
बहाव्याचे शड सोपाले सांग जरि होय त्या साल्या जवळि वारूळ होय त्यापासून [१०
पुरुषा १॥ पाणि लागे तेथे प्राक् शरा असे १३ जे ठाई सात्वानाचा वृक्ष असे
त्याजवळ वारूळ असे होय तरि त्या वृक्षा आणि वारूळा माझारि सणिजे सणिजे
पुरुषा ९ का सर्प कपिला निघे त्या सालि रातळि माति निघे त्या सालि कुंदासा-
रिसा पाषाण लागे तेथें मिष्ट पाणि लागे ॥ १४ ॥ इति कूपादिखननलक्षणं समाप्तं
॥ ७१ ॥ ॥ शके १६८२ विक्रमसंवत् ॥ ७१ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७१ ॥

[पृष्ठ ५ पाठ

दत्तो वामन पीतदार.

९६ मल्हारीसुत

या च वरील वाडांत एक २१ श्लोकांचें गणेशस्तोत्र आहे. त्याचा कर्ता 'मल्हारी-
सुत'. ह्यातील निम्मे श्लोक पान फाटून गेल्यामुळे गहाळ झाले आहेत. शेवटचा [२०
२२ वा श्लोक असा:—

मल्हारीसुत दास जनार्दन रे ।

म्हणे × री मुक्तिपंथासि ने रे ।

नको हेत ठेऊं × की माजि जाण ।

भजे मोरया मोरया देव जाण ॥ २२ ॥

दत्तो वामन पीतदार.

१७ चिकोडी येथील शक ११० तील एक ताम्रपट

१. हा ताम्रपट चिकोडी येथील रा. आदप्पा काळप्पा उपाध्ये याजकडून पट्टाण्यास मिळाला. तीन पत्रे आहेत व ते कडीत अडकविलेले आहेत. कडांवरील मुद्रेश्वर बराहलाछन आहे. उत्तरचालुक्य जो तैलप त्याच्या साम्राज्यात ताम्रपट कोरविल्यामुळे चालुक्यांचे लाछन मुद्रेश्वर कोरविलेले असावे. दर पत्र्याची लांबी १' ३", रुंदी ७", जाडी १" आहे व कडीसुद्धा तिन्ही पत्र्यांचे वजन सुमार २॥ शेर (पळे) आहे. पत्रे ताळ्याचे आहेत.

२. अक्षर शकशतक १००० तील महाराष्ट्रातील आहे.

३. भाषा संस्कृत आहे.

१०]४. प्रथम श्लोकात सर्वज्ञ म्हणून जिनाचे नांव व सद्गुरु म्हणून जैनधर्माचे नांव घेतले आहे. त्यावरून दिसते की, ताम्रपट कोण्या तरी जैनाने कोरविला आहे. दुसऱ्या श्लोकापासून पाचव्या श्लोकासुद्धा राष्ट्रकूटांच्या वंशातील काही नावे दिली आहेत, ती येणेप्रमाणे:—

- १ शुभतुंग
- २ तत्सुत जगत्तुंग
- ३ तत्सुत इंद्रराज
- ४ तदनुज अमोघवर्ष वनगजमल्ल
- ५ तत्सुत यदुनामा रुष्णराज
- ६ तदुभातु सोटिंग
- ७ वद्विग

२०]

वद्विगानंतर राष्ट्रकूटांचे राज्य वृद्धि पावण्याचे तैलप चालुक्याच्या दडपणामुळे थांबले असे कष्टोद्गार पाचव्या श्लोकात काढले आहेत. शुभतुंग म्हणजे दुसरा अकालवर्ष-शुभतुंग-रुष्ण. हा दुसऱ्या रुष्णापासून सोटिंगापर्यंत इतरच राष्ट्रकूट ताम्रपटांप्रमाणेच हा हि ताम्रपटात नावे दिली आहेत. परंतु, सोटिंगानंतर वद्विग राजा झाला, असे म्हटले आहे. इतर ताम्रपट कळल असे नांव देतात. हा वद्विगानंतर राष्ट्रकूटांचे राज्य संपून तैलप चालुक्याचे राज्य सुरू झाले. इतके कथन केल्यानंतर, ताम्रपटात दक्षिण कोंकणच्या सिलारांची वंशावळ येणेप्रमाणे दिली आहे:—

४३०

धम्मियर
|
तत्सुत चाम्हळ किंवा भम्मह
|
तत्सुत ऐयप
|
तत्सुत आदित्यवर्मा
|
तत्सुत अवसर
|
तत्सुत इंद्र
|
तत्सुत भीम
|
तत्सुत अवसर (शक ९१०)

इतर ताम्रपटांत धम्मियराचा पुत्र ऐयप सांगितलेला आढळतो. ह्या ताम्रपटांत धम्मियराचा पुत्र चाम्हळ किंवा भम्मल दिला असून, त्याचा पुत्र ऐयप दिला [१०] आहे. इतरत्र ताम्रपटांत ऐयपाचा मुलगा अवसर दिलेला आहे. ह्या ताम्रपटांत ऐयपाचा मुलगा आदित्यवर्मा दिला आहे. यहुशः अवसराचें च दुमरें नांव आदित्यवर्मा असावें. यानंतरची वंशावळ इतरग्रन्थांत च आहे.

शक ९१० त राज्य करणाऱ्या ह्या अवसर सिलाराच्या अमलांत, वृद्ध नगरातील मठ मठिका यांस कांहीं भाग दिलेला आहे. दानपत्राचे शेवटीं नेहमीच्या पद्धतीस अनुसरून ठरलेले तीन श्लोक आहेत. त्यांचा अर्थ दिलेला नाही.

पत्रा पहिला दुसरी बाजू

- १ ॐ जयतुतरां सर्व्वज्ञो नन्दन्तु जनाश्च राजगोविन्दाः । सद्धर्म्मो
- २ वर्द्धन्तामबिनाशि च शासनं भवतु ॥ य इह परमपृथ्वीबलं
- ३ सो बल्लभो ऽ नृ दिन इव शुभतुङ्गं स्तेजसा सुप्रसिद्धः । समभव [२०]

सर्वज्ञाचा विशेष जब असो, लोक आनंदित होवोत, राजा गाई व ब्राह्मण हे प्रमुदित होवोत । सद्धर्माची वृद्धि होवो व (हें) शासन चिरकालिक होवो ॥ आपल्या तेजानें सुप्रसिद्ध जणुं सूर्य च व पृथ्वीचा शास्ता असा शुभतुङ्ग बल्लभ (राजा) सोंला । त्याचा पुत्र प्रतापी, परमशूर, व ज्यानें सर्व शत्रूस जिंकिलें असा भी

- ४ दत्तिशूरस्तस्य पुत्रः प्रतापी विजितसकलशत्रुः श्रीजगत्तुङ्ग
 ५ देवः ॥ सकलविबुधबन्धु स्तत्सुतो नित्यवर्षोऽभवदिव दिवजन्द्रः श्री
 ६ न्द्रराजो जितात्मा । त नु तदनुजोऽभूद्भूषणोऽभोषवर्षो नृपगुण
 ७ रमणीयः सर्वसामन्तनाथः ॥ अथ वनगजमहाराजना
 ८ मप्रसिद्धः समभवदवनीशस्तत्सुतः कृष्णराजः । निहतनिखि
 ९ लशत्रो स्तस्य धर्मैकबन्धो स्तदनु विधिवशेन भ्रातरि प्राप्तरा
 १० ज्ये ॥ लोकप्रसिद्धसत्यागभोगादिगुणशालिनि । श्रीमत्सो
 ११ द्विगदेवे तु परं लोकं गते सति ॥ श्रीराष्ट्रकूटान्वयकल्पवृक्षो
 १२ तुङ्गाङ्कुरे वह्निगदेवनाम्नि । श्रीतैलपानल्पनगातिभारादप्रा

१०] पत्रा दुसरा बाजू पहिली

- १३ मवृद्धो सति देवयोगात् ॥ ५ इतः सिलारवर्णनम् ॥ श्रीमान्वि
 १४ बाधेरन्त्रोऽभूत्परार्थनिरतः सदा । जीमूतकेतोः सत्पुत्रो नाम्ना
 १५ जीमूतवाहनः ॥ मत्वा तृणवदात्मानं धीरः प्रादाद्रुन्मते ।
 १६ यो नागरक्षणे वंशः सिलाराख्य स्ततोऽभवत् ॥ आसीत्तत्रान्वये श्रीमा
 १७ न्द्रराजा धम्मियरः परः । अधिवेलाकुलं रम्यं योऽकरोद्दालिपत्तनम् ॥
 १८ तत्र चाम्मल्लनामाभूत्सुतो निज्जिताहितः । प्रचण्डवण्ड स्तत्पुत्रस्त
 १९ मभूदैयपो नृपः ॥ आदित्यवर्मा पुत्रोऽभूत्तस्मादादित्य

जगत्तुङ्ग देव नांवाचा होता ॥ त्याचा मुलगा, सर्व विद्वानांचा पोषक, दुसरा इन्द्र च
 असें नित्यवर्ष इन्द्रराज म्हणून होता । त्याचे मागून त्याचा भाऊ पृथ्वीस पिष
 असलेला, नृपगुणांनीं सालंकृत, सर्वसामन्तांचा (तः) श्रेष्ठ असा अभोषवर्ष नांवाचा
 होता ॥ नंतर त्याचा पुत्र कृष्णराज हा अवनीश झाला, तो वनगजमहाराज वा
 नांवानें प्रसिद्धास आला । धर्माचा एक बंधु व सर्व शत्रूंचा नाश करणारा तो
 त्याच्या मागून देववशान् त्याचा भाऊ, जर्गी प्रथित अशा त्यागभोगादि गुणांनीं
 युक्त, जो साद्विगदेव तो राजा झाला ॥ तो स्वर्गी गेल्यावर, राष्ट्रकूटाच्या वशरूपी
 कल्पवृक्षाचा अंकुररूपी जो वह्निगदेव तो श्रीतैलप हाच कोणी महानग त्याच्या
 भारानें वृद्धि पावला माहीं हें दुर्दैव च होय ॥

येथपासून सिलारकुळाचें वर्णन । जीमूतकेतूचा सत्पुत्र, विद्याधरांचा श्रेष्ठ,
 परोपकारी तत्पर, जीमूतवाहन नांवाचा होता ॥ आपल्या स्वतःस तृणवत् मानून
 त्या धारानें नागरक्षणाकरितां गरुडास आपला घळी दिला; त्या दिवसापासून त्या
 वंशास 'सिलार' म्हणून नांव पडलें ॥ त्या कुळांत वैभवशाली असा 'धम्मियर'
 नांवाचा राजा झाला । त्यानें 'बलिपूर' ज्याची सीमा समुद्रापावेतो गेली आहे,
 असें विस्तृत व रम्य केलें. त्याचा पुत्र शत्रूस ज्यानें जिंकिलें आहे असा 'आमल'

- २० वस्त्वयम् । प्रतापापास्तवेरीन्द्रतनोराज्ञीः प्रजाप्रियः ॥
 २१ अवसर इति पुत्र स्तस्य जातो जितारिः प्रथितपरमकीर्तिर्नृ
 २२ मूर्धकर्मणाभिरामः । समभवदथ क्षुनुः शक्रवद्विक्रमाढ्यः सकलदु
 २३ णगरीयानिन्द्रराज स्तु तस्मात् ॥ समभवत्तनयो नयवां स्ततो ज
 २४ मति भीम उदारतमोऽभयः । य इह भीम इव प्राथितोऽस्मिन्
 २५ नृपगुणे गुणवन्नि रूपासितः ॥ सैहिकेय इव योऽतिदुर्ज

पत्रा दुसरा बाजू दुसरी

- २६ यो अस्तकान्तरचन्द्रमण्डलः । यश्च काम इव मानिनीमन
 २७ स्यक्तवर्णमकरोन्मनोरमः ॥ तत्पुत्रस्यावसरनृपतेर्द्धर्मदु
 २८ त्रपमस्य सत्यत्यागायनुपमगुणालंकृतेरस्तज्ञोः । कन्दर्प [१०
 २९ स्य परिमितमहारूपसौभाग्यलक्ष्म्या पूज्ये राज्येऽत्र ब
 ३० लिनगरे वर्द्धमानेऽसमाने ॥ ८ शकनृपकालव्यपगत
 ३१ शतेषु नवसूतरेषु दशवर्षैः । श्रीसर्वधारिवर्षे कार्त्तिके
 ३२ कशित-सोमवारपञ्चम्याम् ॥ श्रीमदवसरराजाय ।
 ३३ सिद्धिभ्रेष्ठिपुत्रो रेउमभ्रेष्ठी तत्सुतो नगैभ्रेष्ठी
 ३४ तथा छट्टमैभ्रेष्ठितनयो रेवणभ्रेष्ठी तत्पुत्रो लोके

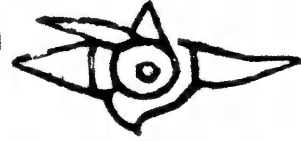
नावाचा होता । ज्याचें शासन अत्यंत कठिण असा त्याचा पुत्र 'ऐयप' म्हणून
 झाला ॥ दुसरा आदित्य च काय असा त्याचा आदित्यवर्मा नावाचा पुत्र होता ।
 त्याने आपल्या प्रतापाने स्वताच्या भ्रेष्ठवैद्यांचा (अंधकार) नाश केला व तो
 प्रजेस अत्यंत प्रिय होता ॥ धर्मकर्मांनी अनिराम व जित आहेत शत्रू ज्याने असा
 त्याचा पुत्र अवसर नावाचा होता । त्याचा पुत्र इंद्राप्रमाणे पराक्रमी, व सर्वभेद-
 गुणांनी युक्त असा इन्द्रराज नावाचा होता ॥ नंतर गुणिजनांनी उपासित, नृप-
 गुणांनी विश्रुत, अपरभीम च जणू, अत्यंत उदार, व नीतिमान् असा त्याचा
 पुत्र भीम म्हणून झाला ॥ सुंदर अशा, चन्द्रमण्डलाचा (चंद्रवंशाचा !)
 ज्याने यास केला आहे असा दुसरा दुर्जय राहू च काय, अशा त्याने आपल्या
 रूपाने मद्नाप्रमाणे मानिनीच्या मनातील गर्वाचे हरण केले ॥ त्याचा पुत्र अवसर.
 ज्याने शत्रूंचा नाश केला आहे, जो सत्य, त्याग इत्यादि गुणांनी अलंकृत, जो
 दुसरा धर्मपुत्र च, व ज्याचे रूपसौंदर्याने सौभाग्यलक्ष्मी परिमित झाली आहे असा
 दुसरा कंदर्प तो होता. त्याच्या पूज्य राजवटीत बलिनगराची असमान भरभराट
 झाली ॥ शक ११० संवत्सर सर्वधारि या वर्षी कार्तिक शुद्ध ५ सोमवारी या श्री
 अवसर राजास सिद्धिभ्रेष्ठाचा पुत्र रेउमभ्रेष्ठी व त्याचा पुत्र नगैभ्रेष्ठी, तसेच

३५ श्रेष्ठी तथा महाश्रेष्ठिपुत्रः क्षेत्रीय * इति त्रयोऽपि क्रमात्मकं
 ३६ जलपुलीस जीवलोकद्वयस्थिरीकरणार्थं चत्वारिंशद्दीनारजनि
 ३७ तां पादपूजां प्रादुः । अर्हणमस्य हडपव्ययार्थं पूगफललक्षद्व
 ३८ य म्यतिवर्षं त्रिभिरव दातव्यम् । × किञ्च । श्रीरेवणार्थमन्यु

पत्रा तिसरा बाजू पहिली

३९ कैश्रेष्ठिनामपालामान्यपुलेन हडपादिप्रधान राजपुरुष
 ४० सकलवृद्धनगरहज्रमानपञ्चमठस्थानमठिकात्रयीविदितं
 ४१ श्रीमदवसरराजपुत्रपौत्रादिभिस्तत्पुत्रपौत्रेषु पालनी
 १०]४२ यमेतदाचन्द्रार्कमिति ॥ बहुभिर्व्यसुधा भुक्ता राजभिः सगरा
 ४३ दिभिः । यस्य यस्य यदा भूमि स्तस्य तस्य तदा फलम् ॥ स्वदत्तां
 ४४ परदत्तां वा यो हरेत वसुधराम् । षष्टिवर्षसहस्राणि वि
 ४५ द्यायां जायते कृमिः ॥ सामान्यो ऽयं धर्मसेतुर्नृपा
 ४६ णां कालं काले पालनीयो भवद्भिः । सर्वानितान्भोविनः

४७ पार्थिवेन्द्रान्भूयो भूयो याचते रामभद्रः ॥

छहमैश्रेष्ठीचा मुलगा रेवणश्रेष्ठी व त्याचा पुत्र लोके श्रेष्ठी, व तिसरा महाश्रेष्ठीचा पुत्र क्षेत्राटा, त्याचा आदित्यवर्मा या तिघांनी पूर्वपरंपरागत चालत आलेली किंजळ व पुलीस या दोन गावांच्या सुस्ताकरिता चाळीस दिनार पायपूजा म्हणून दिले ॥ याची पूजा म्हणून व जे पूजाद्रव्य हडप याच्या सत्तीकडे द्यावयाचे ते तिघांनी दरवर्षी २ लक्ष सुपारीच्या स्वरूपात द्यावयाचे । नागेश्रेष्ठीचा भाग मी परिपालन करावयाचा नाही. परंतु

यापुढील अर्थ बरोबर लागत नाही. साधारण समजतो तो असाः—हडपादि प्रधान राजपुरुषांनी वृद्धनगरात चालविलेले पांच मठ व तीन मठिका यांस श्रीरेवण आर्थ मनुकश्रेष्ठि व अमात्यपुत्र (!) नागपाल यांनी दिलेला भाग मात्र श्रीमदवसर राजाच्या पुत्रपौत्रांनी त्याच्या पुत्र पौत्राकडे आचन्द्रार्क चालवावा ॥ × ×

* +++ श्रेष्ठिपुत्र आदित्यवर्मा + — + नागेश्रेष्ठिनो भागो न मयाः बालमीचः

१ क्षत्रिय शब्दापञ्चशः नाम वा यासम् । २ ग्रामद्वयनाम । अथवा असंस्कृतम् । ३ प्रधानराजपुरुषांचे नांव । पुढील उतान्यावरून । ४ असंस्कृतम्—पुल= पुका—प्रकृतेऽनुपयुक्तम् ।

४३४]

४८ श्रीमन्नागरसन्धिविग्रहवता स्वस्वामिनीऽनुज्ञया श्रीम
 ४९ दामनसूनुना च कविना श्रीदेवपालेन हि । विस्पष्टं लिखि
 ५० तं स्वविस्तरसमुत्कीर्णं तथा वज्रहे नाकल्पावधि साधु तिष्ठतुत
 ५१ रां सर्वैः समं शासनम् ॥ इति मङ्गलमहाश्रीः ॥ ॐ ॥

१८ कल्यारंभ व भारतीय युद्ध

१ भारतीय युद्ध कधी झाले, ह्या बाबीचा शोध व निर्णय युरोपीयन लोक गेलीं शंभर वर्षे करित आहेत. इतकीं वर्षे घालवून त्यांनीं शेवटीं असा निर्बंध करून घेतला आहे की, भारतीय युद्ध इसवीसनापूर्वी कार तर पंधराशे वर्षांपलीकडे झाले नसावे. ह्या निर्बंधाला ते विष्णुपुराणाचा आधार देतात.

यावत्परीक्षितो जन्म यावत्तदाभिषेचनं । [१०
 एतद्वर्षसह तु ज्ञेयं पंचदशोत्तरं ॥

पंचदशोत्तरं किंवा पंचाशदुत्तरं अशा अर्थाचे पाठ इतर दोनचार पुराणांत आढळतात. त्यांच्यावर भिस्त ठेवून, व नंद इसवी सनापूर्वी ४०० वर्षे होते असें ठरवून, युरोपीयन शोधक म्हणतात की, भारतीय युद्ध इसवीसनापूर्वी १५०० वर्षे झाले असावे. हे युरोपीयनांचे म्हणणे आपल्या इकडील विद्वानांस मान्य नाही. कां की, कलियुगाला प्रारंभ शकापूर्वी ३१७९ व्या वर्षी व संवतापूर्वी ३०४४ व्या वर्षी झाला व त्या च वेळीं भारतीय युद्ध झाले, अशा अर्थाची वचने पुराणांतून, शिलालेखांतून, व ज्योतिषग्रंथांतून अनेक आहेत. त्यांचा आधार सोडून, युरोपीयनांचे म्हणणे ग्राह्य करण्यास विशेष कारण दिसत नाही. ह्यावर प्रतिप्रश्न असा उद्भवतो की, परीक्षितोच्या जन्मापासून नंदाच्या अभिषेकापर्यंत १०५०, १०१५, ९५०, [२० बरेरे जीं काहीं वर्षे गेलीं म्हणून पुराणांत सांगितले आहे त्याचा अर्थ काय ! युरोपीयन संस्कृतज्ञांच्या पद्धतीप्रमाणे ज्या विधानाची उपपत्ति व संगति आपल्या म्हणण्याला जुळत नाही तें विधान बेधडक क्षेपकांत उडवून देण्याचा उपटसुंभ व्यवहार स्वीकारावयाचा की काय ! तर असा प्रकार नाही. युरोपीयनांची उपटसुंभ पद्धती न स्वीकारता, आपल्या इकडील शोधकांचे असें म्हणणे आहे की, पुराणांतील वचनांचा अर्थ युरोपीयन लोक सरुद्धर्शनीं करतात तसा नाही. यावत्परीक्षितो जन्म

× ॥ श्री वामनाचा मुलगा कवि देवपाल जो सन्धिविग्रहाचा अधिकारी त्यानें आपल्या स्वामीचे अनुज्ञेनें स्पष्ट असें लिहिलें व वज्रहानें तें सोदलें. सर्वासह त हें शासन कल्पाचे अवधिपावेतो चिरकालिक झेवो ॥ इति मङ्गलम् ॥ इ ॥

इत्यादि वचनांचा अर्थ युरोपीयन लोकांस करतां आला नाही, अर्थात् त्यांच्या बु-
 कोच्या विधानांनीं आपल्या मनांत फेरबदल करून घेण्याची आवश्यकता भासत
 नाही. ह्यावर कोणी प्रतिपक्ष असा करतात की, युरोपीयन लोकांचें म्हणणें एकीकडे
 राहें. तुमच्यातील च. रा. व्यवकराब काळे “यावत्परीक्षितो जन्म” इत्यादि वच-
 नांचा आधार घेऊन भारतीय युद्ध इतवीसनापूर्वी १२०० वर्षांच्या सुमारास घालें
 म्हणून म्हणतात त्याची वाट काय ! तर ह्या प्रतिपक्षावर आमचें हें च म्हणणें
 आहे की, रा. काळ्यांना हि “यावत्परीक्षितो जन्म” इत्यादि वचनांचा अर्थ युरोपीय-
 नांच्या इतका च कळला आहे. सबब, काळ्यांचें म्हणणें हि आम्हीं कबूल करीत
 नाही. येथें रा. काळे विचारातील की, “यावत्परीक्षितो जन्म” इत्यादि वचनांचा सरा
 १०] अर्थ जर मला कळला नसेल, तर तो मला कळविण्याची मेहेरबानी करा.
 काळ्यांची ही विनंति रास्त आहे. तिचा बहुमान करणें अत्यन्त अगत्याचें आहे.

२. वायुपुराणांत सालील श्लोक आहेत:—

महादेवाभिषेकात्तु जन्म यावत्परीक्षितः ।
 एकवर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पंचाशदुत्तरं ॥ १ ॥
 प्रमाणं वै तथा चोक्तं महापद्मांतरं च यत् ।
 अंतरं तच्छतान्यष्टौ षट्त्रिंशच्च समाः स्मृताः ॥ २ ॥
 एतत्कालान्तरं भाव्या आंध्रान्ता ये प्रकीर्तिताः ।
 भविष्यज्ञे श्व संख्याताः पुराणज्ञैः श्रुतिभिः ॥ ३ ॥
 सप्तर्षयस्तदा प्राहुः प्रतीपे राक्षि वै शतं ।
 २०] समविंशैः शतैर् भाव्या आंध्रान्ता स्ते तदा पुनः ॥ ४ ॥
 सप्तर्षयो मघायुक्ताः कालं पारिक्षिते शतं ।
 आंध्रान्ते सचतुर्विंशे भविष्यांति मते मम ॥ ५ ॥

मुख्य मुद्द्याचे श्लोक ते हे च. ह्यांचा अर्थ करावयाचा आहे. पैकीं, पहिला च
 तेंबळा श्लोक आधाराला घेऊन युरोपीयन लोकांनीं समाधान मानिलेलें आहे.
 बाकीच्या चार श्लोकांकडे त्यांनीं लक्ष सुद्धा दिलेलें नाही. अर्थात्, अर्धशत पुराण-
 जमेस धरून निर्णय करू पहाणाऱ्या पंडितमन्यांच्या ह्म वाचावतेचा उपेक्षा केल्यास
 तें न्याय्य च होईल. तशी उपेक्षा रा. काळे यांची करता येत नाही. कारण, त्यांनीं
 पांच हि श्लोक जमेस धरले आहेत व त्यांची संगति लावण्याचा प्रयत्न केला आहे.
 पहिल्या तीन श्लोकांचा अर्थ काळे येणेप्रमाणें करतात:—

३०] “(१) महादेवाच्या अभिषेकापासून परीक्षितोच्या जन्मापर्यंत १५१ वर्षे होती.
 (२) यास प्रमाण, परीक्षितोच्या अभिषेकापासून महापद्मापर्यंत ८३६ वर्षे होती,
 असें मानतात. (३) इतका च काळ महापद्मापासून आंध्राच्या अंतापर्यंत झाला.

४३६.]

(४) प्रतीपाच्या वेळीं सप्तर्षि जे होते तेव्हापासून आंध्राच्या अन्तापर्यंत २७०० व वर्षांत येतील. (५) परीक्षितीच्या काळीं सप्तर्षि मर्यांत होते. आंध्राच्या अखेरीस २४ व्या नक्षत्रीं येतील. ”

असा एकंदर पंचविधानात्मक अर्थ काढे करतात. त्याच्या मते पहिल्या विधानाला प्रमाण दुसरे विधान आहे. परंतु हें मत रास्त नाही. अशाकरितां कीं, ह्या च अर्थाचे जे श्लोक मत्स्यपुराणांत आहेत त्यांचा मतलब काळ्याच्या विधानाला पोषक नाही. मत्स्यपुराणांतील श्लोक असे:—

महापद्माभिषेकानु यावज्जन्म परीक्षितः ।
 एतद्वर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पंचाशद्वत्तरं ॥
 पौलोमस्तु तर्थाध्यासु महापद्मांतरं पुनः । [१०]
 अनंतरं शतान्यष्टौ षट्त्रिंशत्तु समास्तथा ॥
 तावत्कालान्तरं भाव्यं आंध्रान्तादापरीक्षितः ।
 भविष्ये ते प्रसूयाताः पुराणज्ञैः श्रुतिभिः ॥
 सप्तर्षयो मघाशुक्ताः काले पारीक्षिते शतं ।
 ब्राह्मणास्तु चतुर्विंश भविष्यन्ति शतं समाः ॥

ह्या श्लोकांचा अर्थ असा:—महापद्माच्या अभिषेकापासून परीक्षितीच्या जन्मापर्यंत १०५० किंवा १५० (जसा अर्थ घ्यावा तसा) वर्षे गेलीं. त्यानंतर लागलीच महापद्मापासून पुलोमन् आंध्र याच्यापर्यंत ८३६ वर्षे गेलीं. हे दोन काळ मिळून जेवढा काळ तेवढा परीक्षितीपासून आंध्रान्तापर्यंत गेला. आतां, ह्या मत्स्योक्तींत काळ्याचे दुसरे विधान (परीक्षितीच्या अभिषेकापासून महापद्मापर्यंत ८३६ वर्षे झालीं) [२०] बिलकुल नाही. उलट वायु ज्याला महादेव म्हणतो त्याला च मत्स्य महापद्म म्हणतो. अर्थात् वायुपुराणांतील पहिल्या तीन श्लोकांचा सारा अर्थ साहीलप्रमाणे आहे:—महादेव ऊर्फ महापद्म याच्या अभिषेकापासून परीक्षितीच्या जन्मापर्यंत १०५० किंवा १५० वर्षे गेलीं. महापद्मापासून आंध्रान्तापर्यंत अंतर ८३६ वर्षांचे होतें. मत्स्यपुराणांतील श्लोकांचे भाषान्तर करितांना, (आंध्रान्तापासून परीक्षितीपर्यंत आणखी ति-तर्कांचे वर्षे गेलीं) हें वाक्य, मूळांत तसे शब्द नसतांना, काळ्यांनीं पदरचे घुसडले आहे. काळ्यांचे हें कृत्य अशास्त्र आहे, अर्थात् अविश्वास्य आहे, व त्याच्यावर उभारलेली सर्व इमारत डळमळीत आहे. मूळांत ‘आणखी’ असा शब्द नाही. “आंध्रान्तापासून परीक्षितीपर्यंत इतके कालान्तर समजावे ” असा “ तावत्कालान्तरं भाव्यं आंध्रान्तादापरीक्षितः ” ह्या ओळीचा अर्थ आहे. “इतके कालान्तर ” म्हणजे [३०] १५१ + ८३६ मिळून १०८७ इतके अंतर. म्हणजे परीक्षितीपासून आंध्रान्तापर्यंत १०८७ वर्षे झालीं असा सरळ अर्थ निघतो. इ. स. ३०० च्या सुमारास आंध्राचा

अंत शाला असें समजल्यास, परीक्षितीचा काल इसवीपूर्वी १२८७ येतो. तो काळ्यांना नको आहे. त्यांना इसवीपूर्वी १२६३ हा काल हवा आहे. इसवीसन २५० त आंध्रांचा अंत शाला असें समजल्यास, परीक्षितीचा काल इसवीपूर्वी १५३७ येतो. तो तर काळ्यांना मुळीच नको. कां नको त्याचें कारण येणेप्रमाणें. परीक्षितीच्या जन्मापासून ९५१ वर्षांचा हिशेब काळ्यांनीं केला, तो ९५१ व्या वर्षाला चंद्रगुप्त मौर्याचा काळ येऊं लागला, तेव्हां काळ्यांनीं असें ठरविलें कीं, वायुपुराणोक्त जो महादेव तो चंद्रगुप्त होय, नंद नव्हे. हा शोध केल्यावर आंध्रान्तापर्यंतच्या ८३६ वर्षांचा हिशेब पहातां काळ्यांना असें दिसून आलें कीं, चंद्रगुप्तापासून आंध्रान्तापर्यंत ८३६ वर्षे होत नाहीत, फक्त ३२५ + २५० म्हणजे ५७५ वर्षे होतात. तेव्हां १०] काळ्यांनीं दुसरा असा शोध लाविला कीं, ८३६ हीं पुराणोक्त वर्षे शातवाहनाच्या कारकीर्दीचा व इतर आणीक कारकीर्दीचा घोटाळा करून चुकीचीं दिलीं आहेत. तात्पर्य, शोध व छाटाछाट करतां करतां काळ्यांना असें आढळून आलें कीं, वायुपुराणोक्त जीं वाक्ये आपण आधाराला घेतलीं तीं सर्व चुकीचीं आहेत. राजांची नांवे चुकीचीं आहेत, वर्षांची संख्या चुकीची आहे, शब्दरचना चुकीची आहे, तात्पर्य, येथून तेथून पुराणांतील वचनें कवडीमोल आहेत, असा निर्णय काळ्यांच्या शोधापासून कलित झालेला आहे. वायुपुराणोक्त वचनांचा काळो जो अर्थ करतात तसा अर्थ करूं गेल्यास असाच निर्णय प्राप्त होईल, यांत संशय नाही. तेव्हां, असें समजावयाचें कीं काय कीं, वायुपुराणांतील हीं वचनें निव्वळ बाष्कळ आहेत व त्यांचा विचार करणें केवळ कालहरण आहे ! तर असा प्रकार नाही. सरळ अर्थ २०] केला असतां उत्तम संगति लाभते. कशी लाभते तें सांगतां.

आपल्या एकोनएक सर्व ज्योतिष्यांच्या मते शककालापूर्वी ३१७९ वर्षे कलियुगारंभ झाला. तसें च द्वापर आणि कलि यांच्या संधीस भारतीय युद्ध झालें, असें हि एकोनएक सर्व ज्योतिष्यांचें मत आहे. भारतीय युद्ध द्वापराच्या अंती व कलीच्या प्रारंभी झालें, असें मत आर्यभटापासून आजपर्यंत जेवढे म्हणून पौरुष ज्योतिषी झाले तेवढ्यां सर्वांचें आहे. म्हणजे शक ३९८ पासून हें मत प्रचलित आहे व तत्पूर्वी हि हेंच मत प्रचलित होतें असें दिसतें. कारण, यद्यपि आर्यभट, शक ४२१ पर्यंत कलीचीं ३६०० वर्षे गेलीं आणि कल्पाचीं ६ मन्वन्तरे व २७३ युगे गेल्यानंतर भारतीय युद्ध झालें असें मानतो, तथापि एका मन्वन्तरांत ७२ युगे असतात, असें तो म्हणतो. आणि या शेवटल्या विधानाकरितां, ब्रह्मगुप्त १०] त्याला 'भ्रुतिस्मृतिर्विरोध करणारा' म्हणून दूषण देतो. याचा अर्थ इतकाच कीं, शककालापूर्वी ३१७९ वर्षे कलियुगारंभ व भारतीयसंप्राम झाला, असें मत आर्यभटापूर्वी फार प्राचीनकालापासून प्रचलित होतें. तात्पर्य, भारतीय युद्ध व पांडव शका-

पूर्वी ३१७९ वर्षे झाले, हे मत भारतवर्षात सार्वत्रिक आहे. ह्या मताला अपवादक म्हणून वृद्धगर्गाचा वराहमिहिरोद्धृत श्लोक देत असतात, तो श्लोक असा:-

आसन्मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरै नृपतौ ॥

षड्विकपंचादि (२५२६) युतः शककाल स्तस्य राज्ञ श्व ॥

-बृहत्संहिता, समर्ष चार.

ह्या श्लोकाचे भाषान्तर सामान्यतः असे करतात:-युधिष्ठिर म्हणजे पंडुपुत्र धर्म-राजा पृथ्वीचे राज्य करीत असता, मुनि (समर्ष) मघानक्षत्री होत. शककालात २५२६ मिळविले म्हणजे त्या राजाचा (युधिष्ठिराचा) हि (काल येतो). या श्लोकाच्या ह्या अर्थावरून अशी निष्पत्ति निघते की, शककालापूर्वी २५२६ वर्षे म्हणजे कलि-युगाची ६५३ वर्षे (३१७९—२५२६) गेली तेव्हा पांडव व भारतीय युद्ध झाले [१० इतर सर्व ज्योतिषी भारतीय युद्ध शकापूर्वी ३१७९ वर्षे झाले असे मानतात व गर्ग वचनाप्रमाणे वराहमिहिर ते युद्ध शकापूर्वी २५२६ वर्षे झाले असे मानतो, असे सख्खदर्शनी दिसते. दोही मतांत ६५३ वर्षांचे अंतर पडते. अर्थात् ३१७९ हा आंकडा भारती युद्धाचा सरा मानावा की २५२६ हा आंकडा सरा मानावा, असा द्वैधीभाव उत्पन्न होतो. आणि या द्वैधीभावामुळे ह्या दोन्ही आंकड्यांवरचा विश्वास उडून जातो. वराहमिहिर म्हणजे काहीं लहानसहान व्यक्ति नव्हे, वडे धेंड आहे. तो भारतीय युद्ध शकापूर्वी २५२६ वर्षे झाले, असे ज्याअर्थी गर्गवचन देऊन सांगतो, त्या-अर्थी शक ४२७ त भारतीय युद्धाच्या कालासंबंधाने दोन मते होती असे सख्खदर्शनी म्हणावे लागते. परंतु हे केवळ सख्खदर्शन झाले. वराहमिहिर कलियुगशकापूर्वी ३१७९ व वर्षीसुद्ध झाले हे मानतो यांत तर बिलकुल संशय नाही. म्हणजे वराह-[२० मिहिराला कलियुगाचा ३१७९ हा शकपूर्वकाल इतर ज्योतिष्यांप्रमाणेच मान्य आहे. इतर ज्योतिष्यांप्रमाणेच वराहमिहिरापुढे श्रुतिस्मृतिपुराणग्रंथ होते. ह्या पुराणग्रंथांत पांडव व भारतीय युद्ध कलियुगारंभी झाले असे स्पष्ट व एककंठवाने सांगितले आहे. अर्थात्, हे पुराणवचन वराहमिहिराला माहीत होते, ह्यांत संशय नाही. वराहाच्या पूर्वी नुकताच झालेला जो आर्यभट तो भारतीय युद्ध शकापूर्वी ३१७९ वर्षे झाले असे मानतो. आणि वराहमिहिरालाच ते न मानण्याला कारण काय ! वस्तुतः कारण तर काहीएक दिसत नाही. ह्यावर कोणी अशी वृत्ति काढतात की, वराहमिहिराच्या वेळी व वृद्धगर्गाच्या वेळी भारती युद्धाच्या कालासंबंधाने दोन परंपरा असल्या किंवा असल्या पाहिजेत. परंतु गर्ग आणि वराहमिहिर ह्यांच्या पूर्वी अशी एसादी परंपरा होती, असे म्हणण्याला गर्गवराहाखेरीज दुसऱ्या कोणाचे प्रमाण नाही. [३० तेव्हा, अशी द्विविध परंपरा होती, असे निःशंक विधान करण्यास मन धजत नाही. तेव्हा गर्गवराहोक्त भारतीय युद्धाचा २५२६ हा शकपूर्व काल संशयित आहे असे

म्हणण्याकडे प्रवृत्ति होती. आणि ही प्रवृत्ति साधार आहे, हे हि दाखवून देता येते. वराहोदृत वृद्धगंगाचा श्लोक जो आहे त्यांत युधिष्ठिर नृपती ह्या पदाचा अर्थ आजपर्यंत काहीं लोक जसा करीत आले आहेत तसा नाही. युधिष्ठिर नृपती म्हणजे पंडुपुत्र धर्मराजा असा अर्थ कित्येक लोक करतात. परंतु, असा अर्थ करण्यांत ते सपशेल चुकत आहेत, असे साधार दाखवून देता येते. बह्वच इत्यत्रः प्राच्यभरतेषु (२-४-६६) असे पाणिनीय सूत्र आहे. ह्या सूत्रांत युधिष्ठिराच्या गोत्रापत्त्यास युधिष्ठिर म्हणावे, यौधिष्ठिर म्हणू नये, असा उपदेश केलेला आहे. युधिष्ठिराचे जे वंशज किंवा वंश्य त्यांना युधिष्ठिर म्हणत. असा पाणिनिप्रोक्त 'युधिष्ठिर' शब्दाचा अर्थ आहे. गवियुधिभ्यां स्थिरः (८-३-१५) या सूत्रावरून दिसते की, पाणिनीला 'युधिष्ठिर' हा शब्द संज्ञार्थक म्हणून माहीत होता व बह्वच इत्यादि सूत्रावरून असे दिसते की, भरतकुलांत कोणा युधिष्ठिराला हे हि पाणिनीला माहीत होते इतकें च नव्हे, तर लौकिक गोत्र उत्पन्न करण्यासारखा कोणी युधिष्ठिर नावाचा भरतकुलोत्पन्न प्रसिद्ध पुरुष होता, हे हि पाणिनि दशवितो. असी. प्रस्तुत एवढे च आहे की, युधिष्ठिराच्या गोत्रापत्त्याला काहींएक व्त्यय न लावता युधिष्ठिर ह्या संज्ञेने च ओळखीत. तात्पर्य, गर्गवराहोक्त श्लोकांत युधिष्ठिर नृपती या पदाचा अर्थ युधिष्ठिर राजाचा वंशज राजा, युधिष्ठिरगोत्रातील राजा, युधिष्ठिराचा वंशज, असा वस्तुतः आहे. ह्या पदाचा हा वास्तविक अर्थ घेतला असता, गर्गवराहोक्त उपरिनिर्दिष्ट श्लोकाच्या अर्थ येणेप्रमाणे होतोः— शककालांत २५२६ वर्षे मिळविली असता, युधिष्ठिराच्या कुलांत उत्पन्न झालेल्या राजाचा काल येतो. अर्थात्, युधिष्ठिराच्या वंशांत झालेला शेवटला राजा या[२० श्लोकांत लक्ष्य आहे. शकापूर्वी २५२६ व्या वर्षी युधिष्ठिरकुलोत्पन्न शेवटच्या राजाचे राज्य संपले. म्हणजे ह्या वर्षी युधिष्ठिरवंश साम्राज्यापासून भ्रष्ट झाला, असा ह्या श्लोकाचा अर्थ आहे. पंडुपुत्र जो पहिला युधिष्ठिर राजा तो या श्लोकांत लक्ष्य नाही. ह्याचा अर्थ असा की, कलिकालानंतर ६५३ वर्षे युधिष्ठिरकुलोत्पन्न राजे भारतवर्षांत साम्राज्य करीत होते, व त्यापुढे दुसऱ्या कुलांत साम्राज्य गेलें. ह्या महत्त्वाच्या बाबीला अनुलक्षून हा गर्गवराहोक्त श्लोक आहे. तात्पर्य, हा गर्गवराहोक्त श्लोक इतर पौरुष किंवा पौराणिक मतांच्या विरुद्ध नसून, त्यांना अनुसंवादी आहे. म्यांत एवढी च महत्त्वाची बाब सांगितली आहे की, शकापूर्वी २५२६ वर्षे युधिष्ठिर राजे म्हणजे युधिष्ठिरकुलोत्पन्न राजे झाले. आजपर्यंत गर्गवराहोक्त श्लोकातील युधिष्ठिर नृपति म्हणजे पंडुपुत्र पहिला धर्मराजा असा अर्थ करून सर्व संशोबक[३०] प्रकाशनेच्या बुचकळ्यांत पडले. आतां तो बुचकळा राहिला नाही गर्गवराह भुक्ति-स्मृतिपुराणज्योतिष्युक्त च मोठे अनुसंवादीत आहेत. एवंच, शकापूर्वी ३१७९ चे

वर्षी भारती युद्ध व पांडव साले, ही बाब भारतवर्षातील गंगेवराडासुद्धा, अर्थात् राजतरंगिणीकार कल्हणासुद्धा, सर्व प्रतिष्ठित कालगणकाना बहुमान्य आहे, त्या-विषयी काहींचा हि संशय घेण्याला कारण नाही.

३ आतां पूर्वोक्त वायुमत्स्यादि पुराणांतील श्लोकांचा अर्थ, भारतीय युद्ध शका-पूर्वी ३१७९ वे वर्षी झाले ही श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त गोष्ट लक्षांत ठेवून, काय होतो ते पाहूं. वायु व मत्स्य ह्या दोन पुराणांतील श्लोकांत तीन बाबी सांगितल्या आहेत: (१) परीक्षिताच्या जन्मापासून महादेव ऊर्फ महापद्म ऊर्फ प्रथम नंद याच्या अभिषेकापर्यंतचा काल; (२) महापद्मापासून पोलोमा आंध्र याच्यापर्यंतचा काल; व (३) प्रतीपापासून किंवा परीक्षितापासून आधान्तापर्यंतचा काल. अर्थात्, पहिल्या दोन कालांची किंवा कालान्तरांची बेरीज तिसऱ्या कालान्तराबरो- [१०] वर असली पाहिजे. पहिले परीक्षितापासून महापद्मपर्यंतचे कालान्तर, जसा अर्थ करावा किंवा पाठ घ्यावा तसे, ९५१, किंवा १०१५ किंवा १०५० किंवा १११५ वर्षांचे आहे. दुसरे कालान्तर म्हणजे महापद्मापासून आधान्तापर्यंतचे कालान्तर ८३६ वर्षांचे आहे, आणि ह्या दोन कालान्तरें मिळून जी बेरीज होईल ती तिसऱ्या कालान्तराबरोबर म्हणजे परीक्षितापासून आधान्तापर्यंतच्या कालान्तराबरोबर असली पाहिजे. पहिली दोन कालान्तरें किती वर्षांची समजावयाचीं ते पुराणांनी साक्षात् आंकडे देऊनच स्पष्ट सांगितले आहे. तिसरे कालान्तर स्पष्ट आंकडे देऊन सांगितलेले नाही, मोघम सप्तर्षिकालांत शतकांनी सांगितले आहे. कालान्तर किती शतकांचे आहे, ते श्लोकांचा सरळ व व्याकरणशुद्ध अन्वय घेऊन ठरविणे रास्त होईल. मत्स्यपुराणातील श्लोक प्रथम घेऊं.

[२०]

सप्तर्षयो मघायुक्ताः काले पारीक्षिते शतं ।

ब्राह्मणास्तु चतुर्विंशा भविष्यांति शतं समाः ॥ ४३ ॥

असा श्लोक आहे. त्याचा अन्वयः—पारीक्षिते काले शतं ब्राह्मणाः सप्तर्षयः मघायुक्ताः चतुर्विंशाः शतं समाः भविष्यांति. अर्थः—परीक्षिताच्या काली सप्तर्षींचे एक शतक चालले होतें. आधान्तां सप्तर्षि मघायुक्त चौवीस शत वर्षे होतात. नुसती चौवीस शत वर्षे होतात असे म्हटलेले नाही; मघायुक्त चौवीस शत वर्षे असे म्हटलेले आहे. मघायुक्त चौवीस म्हणजे चौतीस. 'मघा' हा शब्द दहा या अर्थी येथे योजिलेला आहे. मघा हे दहावे नक्षत्र असल्यामुळे, दहा या अर्थी तो शब्द योजिलेला आहे. वस्तु जितक्या संख्येची असेल त्या वस्तूचा वाचक शब्द तितकी संख्या दाखविण्यास संस्कृतांत योजतात. म्हणजे या श्लोकाचा अर्थ असा [३०] होतोः—परीक्षितापासून आधान्तापर्यंत एकंदर सुमारे चौतीसशें ३४०० वर्षे गेली.

आतां वायुपुराणांतील वचन घेऊं.

सप्तर्षयो मघायुक्ताः काले पारीक्षिते शतं ।

आध्रान्तो सचतुर्विंशे भविष्यंति मते मम ॥

अन्वयः—मम मतेः पारीक्षिते काले शतं, आध्रान्ते सप्तर्षयः मघायुक्ताः सच-
तुर्विंशे भविष्यंति.

अर्थः—माझ्या मते पारीक्षिताच्या कालीं सप्तर्षींचे पडिलें शतक चाललें होतें,
चोवीस शतकांनीं युक्त जो आध्रान्त त्याचे ठाईं दहांनीं युक्त सप्तर्षि
होतील. म्हणजे चोवीस आणि दहा मिळून चोवीस शतकें पारीक्षिता-
पासून आध्रान्तापर्यंत सप्तर्षींचीं होतील.

१०] वायुपुराणांतील दुसरें वचन प्रतीपापासून आध्रान्तापर्यंतच्या कालाचें आहे तें
असें:—

सप्तर्षयस्तदा प्राहुः प्रतीपे राज्ञि वै शतं ।

सप्तविंशेः इति भाव्या आध्रान्ता स्ते तदा पुनः ॥

अन्वयः—प्रतीपे राज्ञि (शासति) सति तदा सप्तर्षयः शतं प्राहुः । तदा
आध्रान्ताः ते (सप्तर्षयः) पुनः सप्तविंशेः शतैः भाव्याः

अर्थः—प्रतीप राजाच्या वेळीं सप्तर्षि पडिल्या शतकांत होते असें पुराणज्ञ
श्रुतार्थी लोक म्हणतात. तसेंच, आध्रान्त अंती ते सप्तर्षि फिरून पुनः
सत्तावीसशेनीं गणावें. म्हणजे मघांनीं ऊर्फ दहा शतकांनीं गणून
पुनः म्हणजे वर, शिवाय सत्तावीस शतकांनीं आणखी गणावें; म्हणजे
२०] सदतीसशे वर्षांनीं गणावें—रागण्याचा मुद्दा काय कीं प्रतीप राजापासून
आध्रान्तापर्यंत सदतीसशे वर्षे लोटलीं होती !

असा ह्या तीन श्लोकांचा व्याकरणशुद्ध व संदर्भशुद्ध अर्थ आहे. हा अर्थ
सोडून देऊन, काळ्यांनीं अगदीं विपरीत व मुळास सोडून अर्थ केलेला आहे.
आध्रान्त्या अंती २४ वें नक्षत्र असेल, असें काळे म्हणतात. ह्या तीन श्लोकांत
'नक्षत्र' हा शब्द बिलकूल नाही, सबंध 'शत' हा शब्द आहे (काळे, पृष्ठ १८८,
दुसरा प्यारा). तसेंच 'मघा' या शब्दाचा अर्थ हि काळ्यांच्या ध्यानांत आलेला
नाहीं. 'मघायुक्ताः' मघायुक्ताः अशा पुनरुक्ति ह्या पौराणिक श्लोकांत वारंवार केलेली
आहे. सप्तर्षि जर मघांत सदांच आहेत, तर त्यांची तत्पक्ष स्थिति वारंवार सांग-
ण्यांत मतलब काय ! बरे, तें सापेक्षतः स्थिर नसून चल आहेत असें मानिलें, तर
१०] 'मघायुक्त' या विशेषणांत कांहींच अर्थ रहात नाही. युधिष्ठिर राजाच्या काळीं
म्हणजे धर्म राजाच्या काळीं सप्तर्षि मघांत होते म्हणून गर्गवराह सांगतात (लौकिक

चुकीचा अर्थ). परीक्षिताच्या वेळीं सप्तर्षि मघांत होते म्हणून वायु व मत्स्य सांगतात. आणि प्रतीपाच्या वेळीं हि सप्तर्षि मघांत म्हणजे पहिल्या शतकांत होते असे वायु सांगतो. शेवटला युधिष्ठिरवंशातला राजा असा अर्थ युधिष्ठिरनृपति या शब्दाचा केला, तरी सप्तर्षि पुनः मघांत आहेतच. तसें च शंकर बाळकृष्ण दीक्षित (मरनीयज्योतिषेतिहास, पृष्ठे ११८-११९) सांगतात कीं, गंगाला सप्तर्षि मघांत दिसले म्हणून त्यानें शंकरांभी युधिष्ठिरास २५२६ वर्षे सालीं असे ठरविले. तात्पर्य, मयायुकाः, आसन् मघासु, योगे शब्दप्रयोगाचे योग्य अर्थ पाहिले पाहिजेत, आणि नंतर पौर्णमिक व इतर श्लोकांचा अर्थ करावयास गेले पाहिजे. उदाहरणार्थ, आसन् मघासु इत्यादि श्लोक च घ्या. ह्या श्लोकाचा सरा अर्थ असाः—युधिष्ठिर-वंशातील शेवटल्या राजाच्या कालीं सप्तर्षि दहाव्याशतकांत होते. दहावें शतक [१० कोणापासून ? तर वायुपुराणोक्त प्रतीप राजापासून. युधिष्ठिरवंश कलिकाल ६५३ त संपला व धर्म राजापूर्वी प्रतीप तिसऱ्याशतकांत होता. म्हणजे ६५३+३००=९५३ शेवटला युधिष्ठिरवंशीय राजा प्रतीपापासून दहाव्या शतकांत होता, असा सरा अर्थ मला दिसतो. प्रतीप हा कोणी तरी प्रख्यात राजा आहे; नाही तर त्याच्यापासून आंध्रांचें अंतर सांगण्यांत वायूचा कहींएक मतलब दिसत नाही. परीक्षितापासून आंध्रान्ताचें अंतर वायु सांगतो तें ठीकच आहे. परीक्षित हि प्रतिद्व होता व आंध्रान्त हा गोष्ट हि प्रतिद्व व चित्ताकर्षक होनी; असो. तेव्हा, श्लोकांचा सरळ अर्थ केला असता निष्पत्ति येणेप्रमाणें होतेः—प्रतीपापासून आंध्रान्तापर्यंत कालान्तर ३००० मर्दांसह) वर्षांचे आहे व परीक्षितापासून आंध्रान्तापर्यंतचें अंतर ३४०० (चौतीस-शे) वर्षांचे आहे. [२०

४ पुराणोक्त तिसरें कालान्तर एणेप्रमाणें ३४०० (चौतीसशें) वर्षांचे आहे. तेव्हा पुराणोक्त पहिल्या कालान्तराची व दुसऱ्या कालान्तराची बेराज ३४०० आली पाहिजे. पैकीं दुसरें कालान्तर महापद्मापासून आंध्रान्तापर्यंतचें ८३६ वर्षांचे आहे. ३४०० त ८३६ वजा करितां बाकी २५६४ रहातात. म्हणजे परीक्षिताच्या जन्मा-मग्न नंदाभिषेकापर्यंत २५६४ वर्षे सुमारे एवढ्याच कारितां म्हटलें आहे कीं, पुराणांत मोघम सप्तर्षिकालशतकांनीं गणना केली आहे, नकीं वर्षे सांगितलेलीं नाहीं. आतां पुराणोक्त पहिलें कालान्तर १५१ किंवा १०१५ किंवा १०५० किंवा १११५ वर्षांचे आहे, २५६४ वर्षांचे नाहीं. तेव्हा, हें कूट कसे उकलावयाचें ? इतर उगड आहे कीं, एकमेकांच्या पडताळ्याकरितां तीन निरनिराळीं कालान्तरें ह्या पुराणांक श्लोकांत दाखल केलेलीं आहेत. ह्या तीन निरनिराळ्या कालान्तरांपैकीं [३० तिसरें कालान्तर सप्तर्षिकालगणनेनें सांगितलें आहे; व दुसरें कालान्तर सामान्य पंचांगान ३६५ दिवसांच्या वर्षांनीं सांगितलें आहे. पहिलें कालान्तर मात्र साप्ताधिक

हि नाही व सामान्यवार्षिक हि असलेलें दिसत नाही. तें सामान्य-वार्षिक असतें तर तें + ८३६ = ३४०० असें समीकरण सुटसुटीत बसलें असतें. परंतु, तसें तें बसत नाही. १०५० + ८३६ म्हणजे ३४०० वर्षे कांहीं झेत नाहीत. त्या अर्भी ह्या पहिल्या कालान्तरांत कांहीं तरी गूढ आहे व हें कालान्तर दुसऱ्या दोन कालान्तरांहून निराश्रयाच एसाद्या कालगणनेनें सांगितलेलें आहे, असा तर्क करावा लागतो. ही कालगणना कोणत्या स्वरूपाची असेल, तें पाहिलें पाहिजे. ३४०० त ८३६ वजा जातां २५६४ उरतात. श्लोकांत, समजा, १०१५ वर्षांचें परीक्षिताच्या जन्मापासून नंदाभिवेकापर्यंतचे कालान्तर सांगितलें आहे. तर १०१५ = २५६४ (सुमारे) कोणत्या कालगणनेनें होतील हें शोधावयाचें आहे. श्लोकांत असें एक १०]ज्ञापक आहे कीं, हें कालगणन पुराणज्ञ व भुतर्षि अशा पुरुषांच्या तोंडून ऐकिलेलें नमूद करून ठेविलें आहे. पुराणज्ञ म्हणजे पुराणेतिहासज्ञ व भुतर्षि म्हणजे ऋषींच्या तेंडून ज्यांनीं माहिती मिळविली ते. अशा पुरुषांनीं जें कालगणन सांगितलें तें येथे. आपण नमूद करतो, म्हणून वायू सांगतो. हें ऋषींच्या कालाचें जुनेंपुराणें अथवा प्राचांन कालगणन कोणतें ? वेदांग ज्योतिषकांनीं एक पंचसंवत्सरात्मक कालगणन असे, त्याला युग म्हणत. त्या युगांतील प्रत्येक संवत्सराचे दिवस पांच-पांचवीस दिवसांच्या तफावतीनें बहुतेक सारखे असत. ह्या पंचसंवत्सरात्मक युगांतील संवत्सरांनीं प्रस्तुत मुद्द्यांतील कालगणन केलें असण्याचा संभव नाही. कां कीं, पंचसंवत्सरात्मक युगांतील संवत्सरांनीं १०१५ संवत्सर मोजले, तत्रापि फार तर सामान्य दोनचार वर्षे कमीअधिक होतील, २५६४ सामान्य वर्षे होणार नाहीत २०] काळ्यांनीं चार वर्षांचें एक युग वैदिक कालीं असे व त्यांतील वर्षे ३६५ $\frac{१}{४}$ दिवसांची असत, अशी एक कल्पना काढिली आहे. ही कल्पना सरी धरून चाललें, तत्रापि तिनें १०१५ वर्षांची २५६४ वर्षे होऊं शकत नाहीत. तेव्हां भारतयुद्धकालीं किंवा युधिष्ठिरवंशकालीं किंवा वेदकालीं दुसरें एसादें कालगणन असावें, अशी कल्पना करणें भाग पडतें, ती कल्पना आपल्या पुढें मांडण्याचें धाड्य मी करीत आहे. आपल्या चिकित्सक नजरेला ती कितपत पसंत पडते, तें पहावें.

प्राचीन कालीं म्हणजे वेदकालीं ऊर्फ भारतयुद्धकालीं युगांनीं गणना करीत, हें प्रसिद्ध आहे. गर्गपराशरादि ज्योतिषींच वेदांगज्योतिषकार पंचसंवत्सरात्मक युग धरीत. कित्येक वैदिक ज्योतिषी चार संवत्सरांचें युग मानीत व इतर कित्येक वैदिक-कालीन लोक ह्याहून हि जास्त संवत्सरांचें युग मानीत असें दिसतें. ऋग्वेदांत ३०](१-१५८-६)

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे

असें वाक्य आलेलें आहे. दीर्घतमा मामतेय दहाव्या युगांत म्हातारा झाला, असा ह्या वाक्याचा अर्थ आहे. ह्यावर शंकर बाळकृष्ण दीक्षित म्हणतात कीं, पांच

वर्षांचें युग घेतलें, तर ५० व्या वर्षीं दीर्घतमा मामनेच म्हत्तारा साला असें होईल तें तर कमीपणा दाखविणारें आहे. कचेचा कांहीं तरी वैशिष्ट्य ऊर्फ स्तुति दर्शविण्याचा हेतु आहे. सबब ह्या मंत्रांत युग म्हणजे १० वर्षांचें मानणें अपरिहार्य आहे (भारतीयज्योतिषाचा इतिहास, पृष्ठ २४). हा अभिप्राय इ. स. १८९६ सालीं दक्षितींनीं दिलेला आहे. १९१२ सालीं Maedonell व Keith आपल्या Vedic Index नांवाच्या सूचींत (Vol II, P. 192) म्हणतात:- The expression दशमे युगे applied To दीर्घतमस्, in this passage must mean 'tenth decade' of life युग म्हणजे दहा वर्षे ह्यासेरीज दुसरा अर्थ ह्या स्थलीं संभवत नाहीं व शक्य नाहीं. अर्थात् वैदिकसमाजांत एके काली दहा वर्षांचें युग मानीत, असें विधान करण्याला शक्तिमान् आधार आहे. [१० पांच वर्षांचें व चार वर्षांचें व कदाचित् सहासान वर्षांचें जसें निरनिराळ्या काळीं युग मानीत त्याप्रमाणें च एके काळीं दहा वर्षांचें युग मानीत, हें निःसंशय आहे. सामान्य दहा वर्षांच्या ह्या युगाचे चार भाग करीत. पहिल्या भागाला कृत म्हणत, दुसऱ्याला त्रेता म्हणत, तिसऱ्याला द्वापर म्हणत व चौथ्याला कलि म्हणत. कलि म्हणजे आपलें सामान्य एक वर्ष; द्वापर म्हणजे दोन वर्षे, त्रेता म्हणजे तीन वर्षे, व कृत म्हणजे चार वर्षे. मिळून दहा सामान्य वर्षांचा जो कालसमूह त्याला युग म्हणत. ह्या दहा वर्षांच्या युगांत चार पोटयुगे असत. आणि त्या प्रत्येक पोटयुगाला युग किंवा वर्ष ही संज्ञा असे.

कृतयुग किंवा कृतवर्ष = पहिलें वर्ष = ४ सामान्य वर्षे

त्रेतायुग किंवा त्रेतावर्ष = दुसरें वर्ष = ३ सामान्य वर्षे [२०

द्वापरयुग किंवा द्वापरवर्ष = तिसरें वर्ष = २ सामान्य वर्षे

कलियुग किंवा कलिवर्ष = चौथें वर्ष = १ सामान्य वर्ष

चतुर्युग ऊर्फ युग = १० सामान्य वर्षे

ह्या एकेक सामान्य वर्षांनीं वाढत जाणाऱ्या वर्षांनीं कालगणना करीत. गणित-येदीनें वाढत जाणाऱ्या ह्या वर्षांनीं कालगणना येणेप्रमाणें करीत. ह्या गणनेचीं चार वर्षे म्हणजे सामान्य दहा वर्षे; चाळीस वर्षे म्हणजे सामान्य शंभर वर्षे; पन्नास वर्षे म्हणजे सामान्य सवारीस वर्षे. तात्पर्य, ह्या कालगणनेचें एक वर्ष म्हणजे आपली सामान्य अडीच वन. हीं थोडे वर्षे घेतलीं असता, महाभारतांतील कांहीं वचनांचा मेळ भांडा समर्पक बसतो. अज्ञातवासासुद्धा पांडवांचा राज्यधंश एकंदर तेरा वर्षांचा. तेंगव्या वर्षाच्यानंतर चौदाव्या वर्षी द्वापराच्या अमदानांत भारतीय युद्ध सार्ले [३० व युद्ध संपल्यावर कलिवर्ष आलें.

कलिवर्ष = धर्म राजाच्या राज्याचें पहिलें वर्ष
 द्वापरान्त = युद्ध
 द्वापरान्तें पहिलें अर्ध म्हणजे एक वर्ष = अज्ञातवास

त्रेता	३	} १२ वर्षे वनवास
कृत	४	
कलि	१	
द्वापर	२	
त्रेताची	२	

त्रेतांत वनवास सुरू झाला. म्हणजे वनवासांत त्रेता, द्वापर व कलि येतात, १०] युद्धांत द्वापर येतो व नंतर अभिरात कलि येतो. तीर्थयात्रेत असतां दोन स्थळीं त्रेता व द्वापरान्त संधि येतो (काठे-पृष्ठ २५९). परंतु, हा कांहीं अश्वल मुद्द्याचा प्रश्न नाही. भारतग्रंथांत नानाप्रकारचीं वचनें नानाकाळीं लिहिलीं असण्याचा संभव आहे. तेव्हां, एसादू दोन स्थळीं कोणत्या हि एसाद्या कालगणनेनें सनपंक मेळ बसला असें जरी प्रत्ययास आलें तत्रापि त्याचें मोठेंसें महत्त्व आहे, अशांतला भाग नाही. मुख्य मुद्दा एवढाच कीं, भारतयुद्धकाळीं एक कालगणना अशी होती कीं, तिचें सरासरी-च्या मानानें एक वर्ष म्हणजे आर्यांनीं अडीच वर्षे. ह्या हिशोबानें पहातां, वायुपुराणां-तील १०१५ वर्षे म्हणजे सामान्य २५३७½ वर्षे होतात. म्हणजे परीक्षिताच्या जन्मापासून नन्दाभिषेकापर्यंत २५३७½ वर्षे सुमारे गेलीं असा वायुपुराणांतील पूर्वांक प्रथम श्लोकाचा अर्थ होतो. हीं वर्षे निव्वळ सुमाराचीं आहेत, नक्की नव्हत. कीं २०] कीं, साप्ताधिक ३४०० वर्षे हि सुमाराचीं च आहेत नक्की नव्हत. परीक्षितापासून आंध्रान्तापर्यंत ३३०० पासून ३४०० पर्यंत काळ गेलेला आहे. निव्वळ ३४०० हि नाहीत व निव्वळ ३३०० हि नक्की नाहीत. ह्या दोन अंतरांमध्ये कोणती तरी संख्या आहे. ती संख्या कोणती तिचा छडा पडताळ्यानें लावूं चंद्रगुप्त मौर्य सुमारे इसवी सनापूर्वी ३२१ व्या वर्षी राज्याभिषेक झाला. पुर्णानुप्रमाणें तत्पूर्वी १०० वर्षांनीं महापद्म नंदाचा अभिषेक झाला. म्हणजे शकापूर्वी (३२१+७८+१००) ५०० व्या वर्षी नंदाभिषेक झाला. भारतीययुद्धकाळ ३१७९ तून नंदाभिषेकाळ ५०० वजा करितां २६७९ रहातात. हें अंतर सुमारानेंच धरवयाचें आहे. १०१५ युगवर्षे म्हणजे २५३७½ सामान्य वर्षे होतात. तेव्हां १०५० युगवर्षे जर धरिलीं तर २६२५ सामान्य वर्षे येतील. ३१७९ तून २६२५ वर्षे वजा ३०] करतां शकपूर्व ५५४ वर्षे नंदाभिषेकाची येतात. ही पूर्वांक ५०० च्या जवळ-जवळच आहेत. तेव्हां वायुपुराणांत १०५० किंवा १०५१ हा आंकडा उक्त असावा असा अंदाज होतो. आंध्रान्तापर्यंत (परीक्षितजन्मापासून) ३४०० वर्षे धरिलीं व त्यातून ८३६ वर्षे नंदाभिषेकापर्यंतचीं (आंध्रान्तापासून) वजा केलीं,

तर २५६४ रहातात व हीं बाकां पूर्वोक्त युगवर्षे १०१५ पासून निघालेल्या २५३७ $\frac{१}{२}$ वर्षांच्या जवळजवळ येतात. युरोपीयन शोधाच्या साहाय्याने पहाता परीक्षितापासून नंदाभिषेकापर्यंत २६२५ सामान्य वर्षे गेलेलीं दिसतात, व पुराण-वचनाप्रमाणे पहाता २५६४ वर्षे गेलेली दिसतात. दोन्ही मेजांत सुमारे ६० वर्षांचे अंतर पडते. परंतु, सर्व च बोलणे-युरोपीयन व पौराणिक-जेथे केवळ अंदाजाचे च आहे, तेथे इतके, किंवा याहून हि जास्त अंतर पडल्यास आश्चर्य मानावयास नको. तात्पर्य, वायुपुराणांतील पहिल्या श्लोकांतील कालगणना दशसंवत्सरात्मक युगगणनेची आहे. परीक्षिताच्या जन्मापासून आध्या-न्तापर्यंत जे कालान्तर गेले तें पडताळ्याकरिता तीन निरनिराळ्या कालगणनांनीं पुराणकारांनीं सांगितलेले आहे. (१) दशसंवत्सरात्मक युगगणना, (२) [१० सामान्य वर्षांची कालगणना, व (३) सातवार्षिक कालगणना. एवंच, सिद्ध काय झाले, तर पुराणांच्या व ज्योतिषांच्या सार्वत्रिक मताने (१) कलि व भारतीय युद्ध शकापूर्वी ३१७९ वे वर्षी सुरू झाले, (२) तेथपासून ६५३ वर्षांनीं युधिष्ठिरवंश समाप्त झाला, (३) तेथून म्हणजे युद्धापासून सुमारे २६०० वर्षांनीं नंदाभिषेक-झाला, (४) नंदाभिषेकापासून ८३६ वर्षांनीं आध्रान्त झाला, व (५) युधिष्ठिरवंश समाप्तीपासून २५२६ वर्षांनीं शातवाहनशक सुरू झाला इतक्या पांच बाबी पुराणे सांगत आहेत.

५. आतां किंचित् राजतरंगिणीकडे वळूं. तीत कल्हणाने सालील श्लोक दिले आहेत:—

अष्टषष्ट्यधिकामब्दशतद्वाविंशतिं नृपाः । [२०
अपीपलन्स्ते काश्मीरात् गोमर्दायाः कल्ही नृपाः ॥
प्रायः स्तृतीयगोनर्दादारभ्य शरदां तदा ।
द्वे सहस्रे गते त्रिंशदधिकं च शतत्रयं ॥

ह्या श्लोकांचा अर्थ करतांना रा. काळे २२६८ बदल १२६८ ज्ञानतः किंवा अज्ञानतः लिहून (काळे-पृष्ठ २४३) मोठी त्रुट करून बसले आहेत. ह्या श्लोकांचा अर्थ असा:— काश्मीरांत गोमर्दादि राजांनी २२६८ वर्षे राज्य केलें आणि तृतीय गोनर्दापासून शक १०७० पर्यंत २३३० वर्षे गेलीं. गर्गवराहोक्त २५२६ शकपूर्व-वर्षी युधिष्ठिरवंशीय पांडव राजा असतां गोमर्दादि राजे काश्मीरांत राज्य कळें लांगले. त्यांनीं २२६८ वर्षे राज्य केलें. म्हणजे शकपूर्वक (२५२६ -- २२६८) २५८ वर्षांपर्यंत राज्य केलें. नंतर यवन, बाल्हीक, शक, बर्गे म्हेळाचे व इतरांचे [३० राज्य त्या देशांत झालें. तिसऱ्या गोमर्दापासून शक १०७० पर्यंत २३३० वर्षे गेलीं.

म्हणजे तिसरा गोनर्द शकपूर्व १२६० त राज्य करता झाला. असा सरळ अर्थ या श्लोकाचा आहे.

वि. का. राजवाडे

११ निंबगांव येथील श्रीखंडोबा

मोजे निंबगांव पुण्यापासून सुमारे बारा कोस असून सेडाहून तीन कोसावर आग्नेया दिशेस भीमा नदीचे कांठी आहे. हा गांव श्रीमंत चंद्रचूडांकडे इनाम असून तेथे त्यांचा चिरेबंदी तटबंदीचा जंगी वाडा व त्यातील काम पाहण्यालायक आहे. गांवाचे उत्तरेस सुमारे अर्ध मैलावर टेकडीवर श्रीखंडोबाचे देवालय आहे. मुख्य देवालायास लागून च शेजघर व सभामंडप असून मार्गे पाठभित्तीस म्हाळसा-१०] बाईचे लहान देवालय आहे. शेजघर व सभामंडप यांचे दगडी घडीव काम फार प्रेक्षणीय आहे. भोंवताळीं चिरेबंदी कोट असून पूर्वपश्चिम १९५ फूट, दक्षिणोत्तर ११० फूट व उंची २४ फूट याप्रमाणे अनुक्रमे त्याची लांबी, रुंदी व उंची आहे. तटाचे आतून ओवऱ्या आहेत व पुर्वदरवाजावर नगरसाना आहे. नगरसाना रोज चालू असून त्याबद्दल त्यास बडोदे संस्थानकडून इनाम जमीन आहे. देवा-कडे सुमारे पसतास एकर जमीन इनाम चालत आहे. तटाबाहेर पुर्वदरवाजाजवळ व म्हाळसाबाईचा भाऊ हेगडे प्रधान याचे देऊळ आहे. येथे गळेकाटूचे नैवेद्य दाखवितात. कारण, असे नैवेद्य तटाचे आतील देवालयांत होण्याची मनाई आहे. या प्रधानाचे देवळांत असलेली मूर्ति ज्याने तट बांधला तो मेल्यावर त्याचे बायकोने त्याची प्रतिमा बसविली अशी दंतकथा वृद्ध लोक सांगतात. महार, मांग, चाभार, २०] वगैरे जातीचे लोक देवालयांत जात नाहीत. त्यांचेकरिता " पाउदका " (पादुका) बाहेर आहेत. येथून सालीं उतरण्यास पायऱ्या आहेत. परंतु त्या चालू नाहीत. कोटाचे बाहेर गुरव व भगत यांची वसति आहे. तटाबाहेर वायव्य कोपऱ्यास जुनी विहीर आहे; परंतु ती हल्लीं उपयोगांत नाही. मुख्य देवालय प्रसिद्ध गंगोबा तात्या चंद्रचूड यांनी शक १६६१ मध्ये बांधले व भोंवताळीं फरस शक १६६२ मध्ये बांधला (लेखांक ५, ६ व ७). नगरसाना, कोट वगैरे फत्तेसिंगराव गायकवाड यांनी बांधले (लेखांक ८). दीपमाळा तीन आहेत (भा० इ० सं० मंडळाचा अहवाल शक १८३२ पान ३८ व लेखांक १० पहा). चौकांत चांदणी देण्याकरिता दगडी खांबाचे दोन चबुते आहेत. तळघरे चार आहेत. थडगींदोन आहेत. देवाची निस्तीम भक्त एक मुरळी होती तिचे थडगे दक्षिणेस आहे. व वायव्य

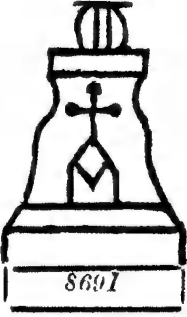
कोपऱ्यांतील बहुधा गायकवाडांपैकीं कोणाचें तरी असावें असें वाटतें (लेखांक ९). संभामंडपाचे बाहेर एक “ किरंगण ” घंटा आहे.

तीन
आहे.
लुटी-

अशी आकृति असून ४६९१ (८६९१) असा इंग्रजीन आंकडा घंटाची आकृति साऱ्यालप्रमाणें आहे. हा घंटा वसईच्या किल्ल्यांतील पैकीं असल्याचें तथ्याल माणसें सांगतात. याच सुमारास देवालय

बांधलें असल्यामुळे कदाचित् हा घंटा “ किरंगण ” असण्याचा पुष्कळ संभव आहे.

देवाचे उत्पन्नावद्दल गुरव व भगत यांचा तंटा पडल्यावरून देवा रथाचे मालक यशवंतगव गंगाधर ऊर्फ दादाजी गंगाधर चंद्रचूड यांनी देवालयांतील उत्पन्नावर जप्ती केली व गुरव-भगतांकडून देवळांतील सामान आऱ्या ताब्यांत घेतलें. त्या सामानाचे यादींत “ ६ घंटा सहा पाँ एक किरंगण, व चाकी साऱ्या पांचप येकूण ” असा उल्लेख आहे. त्यावरून ही घंटा किरंगण असावा याबद्दल शंका उरत नाहीं. हल्लीं

असलेल्या टिकाणीं देव येण्यापूर्वीं जवळ च दावडी या गावीं अरुडमल डोंगरावर आले. तेथून धामणटेकचे टेकडीवर आले. नंतर देवालयाच्या पाठीमागच्या कडेपठारावर येऊन नंतर हल्लींच्या टिकाणीं आले, अशी वद्द माणसें परंपरागत आलेली दंतकथा सांगतात. हल्लींचें देवालय बांधण्यापूर्वीं हेमाडपंती लहान देवालय असून जवळ च पड-शाळा होती. सदर देवालयावर वरचेवर विंजा पडतात असें दिसतें. शक १६८७ मध्ये गंगोबा नात्या चंद्रचूड यांनी “ श्रीमार्गेडाच्या देवळाचा कळस विजेनें पडिला होता तो नवा केला ” (लेखांक ११). सुमारे ७०१७५ वर्षांपूर्वी पश्चिमद्रवाजावर [२० व सुमारे २५१३० वर्षांपूर्वी देवाचे शेजमदिंगवर वांज पडली असें वद्द माणसें सांगतात. गेल्या सालीं पूर्वद्रवाजावराल नगरसान्यावर पडली. देवळावरच विशेषेकरून वांज का पडावी त्याचे कारण समजत नाहीं. प्रत्येक सोमवती अमावास्यास देव भीमेवर स्नानास येतात. दसऱ्याचे दिवशीं मोठ्या समारंभानें देवाची पालखी गांवांत येऊन जाते. गायकवाडांकडून देवाप्रीत्यर्थ काहीं नेमणुकी सर्व चालू आहे. तेथे गायकवाडांची टांकी सतत चालत असे. तिसरी दीपमाळ बांधणारा निंबगांवचा रहिवासी रा० देवदा शिंदे यास कायम टांकीबद्दल अगदीं अलीकडे सुद्धा गायकवाडांकडून वारसून मिळत असे. एखादा मनुष्य एकसारखा बोलू लागला तर त्यास “ तुशी गायकवाडाची टांकी पुरें कर बोवा ! ” असें म्हणतात. हल्लीं ही टांकी बंद आहे. येथे मावी व नवी पौर्णिमांनिमित्त मोठी यात्रा भरते [३०

त्या वेळीं तीनचार महिन्यांपासून साऊं घालून पुष्ट बनवून तयार केलेले तेल गाढ्यास जुंपून गाढ्यांत गव माणसें बसवून टेंकडीवर सडकाळ वाटून एकमेकांच्या चडाओढीनें भरधाव घोड्याप्रमाणे नेताना पाहून फार मजा वाटते. कांहीं गाढ्यांवर नवसाचे बगाड व गळ असतात. पूर्वी नवस म्हणून या बगाडावरील गळ पाठीस टांचून धेऊन तसेंच लटकत जाऊन देवाचे दर्शन घेत असत. दर्शनानंतर जेथे गळ टांचला असेल तेथे देवाचा भंडार टाकत असत, त्यामुळे जलम होती किंवा नव्हती असें वाटत असे. इंग्रज सरकाराचे अमलांत ही गळ टांचून घेण्याची चाल बंद पडली. यात्रेनिमित्त सर्व प्रकारच्या मालाचीं दुकान येतात. मत्स्येक दुकान-दारापासून त्याच्या मालाबद्दल शेष सरकार (इनामदार) पाटील-कुळकर्णी, सुतार १०] बलुते वगैरे यांस मिळत असे (लेखांक २)

लेखांबद्दल विशेष खुलासा

लेखांक १ - यांत मौजे निंबगाव येथे श्रीसंडेराव देव भिल्ला शक १३४७ मार्ग-शीर्ष शुद्ध पंचमी शनिवार रोजी कशा रीतीनें प्रकट झाले याबद्दल उल्लेख आहे. कागद व लिपी शिवकालीन आहे.

लेखांक २ - यांत गुरव व भगत यांचे भांडण होऊन देवाचे उत्पन्न विजापूरचा सरदार दिलावरसान (शक १५०५-१५१२) याचे कारकीर्दीत सरकारजमा झालें. त्याचा नौकर पंताजीपंत यानें कदीमचा कर दरमाणाशीं दीड रुका होता तो तीन रुके केला. पुढें दिलावरसान याची कारकीर्द सात वर्षे सारल्यानंतर हामीदसान (शक १५१३) या सुभ्याची २०] व्यवस्था पाहूं लागला. तेव्हां त्याचा कारकून रामाजी बल्लाळ यानें कदीममो दरमाणाशीं दीड रुपयाप्रमाणे कर ठरवून त्याप्रमाणे यात्रेची कमावीस केली. मूळ कागद व लिखाई शिवकालीन आहे. यांत देवास येणाऱ्या हरएक वस्तूवर कोणाचा कितपत हक्क असे व दुकानदार, पासून घेतलेली शेष व रोकड यांवर दिवाण, मोकदम, कुलकर्णी, शेते, बलुते वगैरे यांचा हक्कवाटा कसा असे हे स्पष्ट आहे.

लेखांक ३ - धामणटेकची टेंकडी निंबगावापासून ईशान्येस सुमारे दोन मैलांवर आहे. तेथे पादुका असून त्यावर लहान देऊळ आहे. व दीपमाळ हि आहे. सडोया देव पूर्वी येथे होते या समजुतीनें व गोसाशीकर महाराने येथे पादुकाची स्थापना केली असावी.

१०] लेखांक ४-शक १६२४ पौष शुद्ध १४ मंगळवारी औरंगजेब बादशाहाचे शिपाई यांनी देवाचा मंडप व कळस बांदला. नंदी कोडला. देवाचा लेप कोडला. स्वयंभू लिंगास मात्र बक्ष लावला नाहीं.

लेखांक ५ - यात देवालयाचे कामास प्रारंभ केल्याचा मुद्रत काल्पुन शुभा १२ शक १६६० दिला आहे.

लेखांक ६ - शिलालेख - मुख्य देवळाचे मागे पाठमितीस म्हाळसाबाईचे देवा-
लयावर दोन बाजूंस दोन श्लोक दगडावर कोरलेले आहेत. सदर शिला-
लेख रा. विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांनी लावण्याचा प्रयत्न केला व
लागलेल्या भागावरून हे देऊळ थोरले मल्हारराव गायकवाड यांनी बांधले
असे अनुमानाने लिहिले (भा. इ. सं. मंडळाचा शक १८३२ चा अह-
वाल पृष्ठ ३८ पहा); परंतु ते चुकीचे आहे, हे या संबंध शिलालेखावरून
सहज सिद्ध होते. माझे इतिहाससंशोधक मित्र रा. पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन
हे निंबगावी मजकडे आले. त्या वेळी त्यांनी सदर शिलालेखाचा भाग [१०
म्हाळसाबाईचे देवळाचे गर्भांत गेलेला उकळून काढून दोन तीन दिवस
अत्यंत परिश्रम घेऊन सर्व लेख लावला. गंगोबा तात्या चंद्रचूड यांनी
संडोबाचे शिसराचे देवालय शक १६६१ मध्ये बांधले, गॅसेटीयरकार
(मुंबई गॅसेटीयर व्हॉ. १८ भाग ३ पान २६२ वर) सदर देवालय गोविंद-
राव गायकवाड यांनी बांधले असे म्हणतो ते हि अर्थात चुकीचे ठरते.

लेखांक ७ - देवालयामोवती करशी करण्याचा मुद्रत दिला आहे. तो शक
१६६२ मधील आहे.

लेखांक ८ - हे पत्र फत्तेसिंगराव गायकवाड यांनी आपल्या मातुशीस पाठविलेले
आहे. यात नगारखाना वगैरे कारखाना चालू असल्याबद्दल उल्लेख आहे.
पन्नावर तारीख मिती वगैरे काहीच नाही. तथापि ज्या अर्धी फत्तेसिंग- [२०
राव तारीख २१ डिसेंबर सन १७८९ इ. रोजी वारला त्या अर्धी त्या-
पूर्वीचे हे पत्र होय.

लेखांक ९ - दादाजी गंगाधर चंद्रचूड यांस त्याच्या कारकुनाने पाठविलेल्या एका
पत्रापैकी मजकूर घेतला आहे. गायकवाड मार्तंडापाशी धडगे बांधतात
वगैरे लिहिले आहे. कोणाचे धडगे याबद्दल स्पष्ट उल्लेख नाही.

लेखांक १० - जायाजी पाथरवट चासकर याचे हे पत्र आहे. याने पडिली दीप-
माळ बांधली. हा उत्तम कारागीर होता.

लेखांक ११ - श्रीमार्तंडाच्या देवळाच्या कळसावर शक १६८७ मध्ये बाज पडली
म्हणून गंगोबा तात्या चंद्रचूड यांनी नवा कळस केला. त्या कामाचा
स्मिंश (अपूर्ण) आहे. [३०

वरील लेखांपैकी ५, ७, ९ व ११ हे कागद श्री० चंद्रचूडाच्या दमरापैकी

आहेत; व १, २, ३, ४, ८ आणि १० हे अत्यंत महत्त्वाचे कागद निंबगांव येथील कुलकर्णी रा. सावळाराम भिकाजी टहू यांनी आपली सर्व जुनीं दप्तरें विशेष आस्थेनें दाखविलीं त्यांतून निवडलेल्या कागदांपैकी आहेत या त्यांच्या आस्थेबद्दल व वर दिलेली माहिती त्यांना परिश्रमानें मिळवून दिल्याबद्दल मी त्यांचा फार ऋणी आहे.

गं. ना. मुजुमदार

श्रीमार्तंड

लेखांक १ शके १३४७ क्रोधन नांव संवत्सरे मार्गस्वर शुभ ५ शनवार ते दिवसी मौजे मजकुराम श्रीदेव आला टिकान वरसाचे साड त्याज साले सील होती ते १०]सिलेसाले श्रीदेवाची लिगे निघाली ते दिवसी गावात कुललोकास स्वप्नें जाली की आपण त्या टिकाणास आलो आहे म्हणउनु गावातल्या लोकानी स्वप्नें देखिली दिवस उगवोन गावाचे लोक एके टायी गोला जाले येरुणयेरास स्वप्नें सांगितली मग वाजातरे लाऊन डोगावर वरसाच्या साडासाले गेले सील उचलून पाहिली तो सीलेसाले स्वयंभू लिगे आहेत व भंडार पाडिले आहे व तेथे भगताचे सोड पालोन पाडिले आहे जीव नाही मग गावकरीयानी त्यास श्रीदेवाचे भंडार लाविले मग सा-
बध जाला मग त्यास पुसिले की तू कोण कोणाचा आहेसी हे सांगणे × × तो बोलिला की आपणास काही टावके नाही व सुचत नाही उचर नवा दहा वरसाचा होवा.

लेखांक २

तालिक

१

२०] शके १३४७ क्रोध नांव संवत्सरे मार्गस्वर शुभ ५ पंचमी शनवार ते दिवसी सडेराऊ मौजे निधगाऊ नागणास आला प्रगट जाला

कदीम जात्रा २
बापसेस्टी बागरे शस्टी
१ १

मांही पुनेच पुसी
भगत गुग्ग भा-
डना दिवाणात ज-
मा जाली काजकोर्दी
खान दिलावरखान याचे
निगेवान पंताजी
पत ते वस्ती जमा
जाली

३०]

१ चपाणष्टी, मार्गशीर्ष शु० ६. २ बागरे-सट, पौष शु० ६. ३ माघी पौर्णिमा.

यासि कमावीस

क्रिा ईंची कर व गलेकेंदु व मुढी
व सेडी व जावळ व भीकवाली
व कान टोचणें व नाक टोचणें
बेडी व सोडा व भुतफरोसी
येकूण डधी.

यासी मान

सेटीया रुके कुळकर्णी रुके

॥

॥

बाकी उरेल तें दिवाणचें

[१०

कर दर माणसास रुके कदीम ४१॥ ज्याजती कर काजकीर्दी विलावरखान
जे रोजी काटकर येतील ते रोजी धुळ- याचे निगेवान पंताजी पंत ते वस्ती दर
दराण देणे काटकर व हुदेवाईक बिताा माणसास रुके ४३ तीन रुके घेतला
काटकर बाजांची पालसीचे छडीदार साले ७ कमावीस जाली त्यावर काज-
मोई सिद्दासनी नेजदार दमामी रुमालदार कीर्दी हमदीखान याचे कारकुच रामा-
जे दिवसो जात्रा करितील ते रोजी नव- जांबडाल कौल देऊन कानु दर माण-
साचे वकरे पडतील यास रुके सास रुके ४१॥ प्रमाणे कौल दिधना
तेणेप्रमाणे कमावीस जाली सेडा व जा-

रुके मुढी
४१॥ १

काटकर व बाजे मानकरी याचे वकरे
व गलेकाटू व मुढिया पाचव कर माणसे
पाच पाटउन उलफ . .

दिवाण रुके लाजिमा १२०
४४ ४२ मोकदम
४४ म्हावी
४६

१ देवापुढील उत्सवाची पेटी. २ हिंमा बकरी वगैरेची. ३ डोकें. ४ शेडी=
पौलकर्म. ५ जावळ. ६ पायांत लाकडी सोडा=बेडी पालून देवदर्शनास जाण्याचा
गवत करमात. ७ देवास मुसवटा कंऊन बाणणें ! मूर्ति विकून आलेला पैसा.
८ जरीपटवचानें वेष्टित अशी देवाची काठी धरणारे. ९ नेजादार=भालदार.
१० बांधेवाला. ११ इतर, फिरकोळ.

[४५३]

प्रोः—

जमा खासा काटकर व वाजाची व	भुत करोसी भोग
छडीदार व हमालदार यासि दररोज	रुके ०॥ ६
धुपारतीस दर्शन देत जाणे	दिवाण रुके लाजीमा
मोई मेल व बगौडाचे गल व बेडी व	८६ मोकदम
साडा रुके ८११	॥ कुमार
	<u>॥६</u>

दिवाण रुके	लाजीमा
८४	८२ मोकदम ८१ कुलकर्णी.
१०]	८४ सुतार
	<u>८७</u>

[पृष्ठ २ पोट]

मोने निवगाऊ	कानू कधीम कमावीस
ताा सेड सा जुनर	
जात्रा सडेगाऊ	
क्रिा १ इधी मोतैरील	
इधी योा इधी १ यासि	
लाजीमा	

नस्त उजे रासीस	ऐन जिनस येईल
२०] पासोडी मो सेटीया रुके	नारेले केले
कदम टके	मारीक सोबरे
५	उस सुपारी
कुळकर्णी बलुते	पाने तूप
टके २॥	यासि लाजीमा नजर
सेराती	लाजीमा पाहोन
देव माझण	देणे
बाकी उरे ते निमे दिवाण निमे पुजारी	मोकदम सेटीया
लुगडी बेतील	कुळकर्णी
बाहिवा पडवा	बाकी उरेल ते निमे
१०]मडप सगे	दिवाण निमे पुजारी

१ दगडी चबुतऱ्यावर लांकडी सांबावर आडवा सांब असून त्यास दोन्ही बाजूंनी दोरीस गळ लावून ठेवितात. २ गाड्यावरील गळ. ३ अतील (देवळातील). ४ बाहवा, बांदणी.

४५४]

मुठासा साडी चोली
सदरहु देवास देणे
दिवाणास नाही बाकी
पाघुरणे निमे दिवाण
निमे पुजारी
नवेद अंन येईल
उभे रासीस सैराती
लाजीमा

मोकदम सेटीया
बलुते कुलकर्णी
देउनु बाकी उरेल ते निमे
दिवाण निमे देउळकरी

भाडी
एकारती पंचारत्नी
नैवेद्यपाचे गाढ
ताट
धुपारती उदबती
सारी बाजचे व
निशाण

सदरहु देवास देणे
दिवाणास नाही
या सैरीज भाडे
येईल ते निमे दि-
वाण निमे पुजारी

[१०]

[पृष्ठ २ पाठ]

यात्रेस येईल गाये म्हंस येईल ते नीमे दि-
वाण नांमे पूजारी
अडबारी पुजारियाने घेजे दिवा(णा)
स नाही
डोणंगा येईल तो घडसीयाने घेजे पूजा-
गियास व दिवाणास नाही

कटाळा येईल तो बाधीबाचा पूजारियास
व दिवाणास नाही

किया १ डवी पाउदकापासील
डवी येक वजा लाजीमा
सेटीया रुके १०
बाकी बेरीज उरेल ते
निमे दिवाण निमे
घडसी

[२०]

किया १ डवी बाजार वजा लाजीमा
सेटीया रुके १० बाकी
उरेल ते दिवाण

१ टोणगा. २ कंठाकी (धोड्याची). ३ देवळाबाहेरील अन्य जागीकरिता
जसलेल्या पावुका.

[३७४५]

कानी बत्तारे दर कुकानास दस्तोज

दिवाण हकदार

हासक २ मोकदम

रुके सुपारी सुपारी

०३ ४ २ सेटीया

कुलकर्णी

१ कुलकर्णी

भेली कानक दस्तोज कानकी

दिवाण हकदार

रुके ०४ तेल ०२। मोकदम

००। ००। सेटीया

०००१ कुलकर्णी

कदीम सडणी रोज दोनी

हाली रोज ब्यारी

दरगोज घेगे

१०]

[३४ ३ पोट]

कानू कदीम कमावांस

मोजे निबगाऊ

त्या सेडसा जुनर

जाभा सडैराऊ

कमावीस बाजार

बघाल

कदीम सड-

णी रोज २

हाली रोज ४

२०] सादाडी

हासक हकदार

रुके सुपारी २ मोकदम

०१॥ २ २ सेटीया

१ कुलकर्णी

५

कदीम सड-

णी रोज दोनी

दरगोज घेगे

हाली कमावीस

रोज ४

३०] बोल सिपी दर

तेली

बुधला येहेल त्यास

हासक हकदार

रुके तेल ००॥ मोकदम

००॥ ००॥ सेटीया

००॥ कुलकर्णी

००१

दरगोज घेगे

बागवान हासक दर

रोज रुके ४

दिवाण ०४ सेव न

नख्त सेव जर लाजमा

०३ ०१ मोकदम

कदीम रोज सेटीया

दोनी हाली कुलकर्णी

१ हाशील.

४५६.]

दुकानास दररोज
सडणी रुके ४२
कदीम राजे हाली कमा-
२ बीस रोज
४

चीटे दर दुकानास
दररोज रुके ४३
सराफ दररोज रुके
४३

माले व भारा येईल
त्यास
दिवाण इकदार
रुके ४ नजर...
नख्त सेव पाहोन घेणे
४३ ४१ १ मोकदम
१ सेटीया
१ कुलकर्णी

उसाचा गा-
डा येईल त्यास

रोज च्यारी
सेरणीकर
दिवाण इकदार
रुके सेरणी ४४। मोकदम
४६ ४४। ४४। सेटीया
४४९ कुलकर्णी
४४॥९

कदीम रोज दोनी
हाली रोज चार
केलाचे माकणीस केले ५ व रुके [१०
लाजीमा मोकदम व सेटीया व कुलकर्णी
नजर लाजमा पाहोन घेणे

[२०]

[पृष्ठ १ पाठ]

दिवाण इकदार
मोकदम
सेटीया
कुलकर्णी
नजर माजना पाहोन घेणे
साटीक किर्दी करील त्यास दर रुके
४३
बकरे उभे विकील
त्यास दर रुके ४२
पाटी दही व दूध व तूप व भाकरी दर

केलाचे पाटीस नजर माजना पाहो-
न सेव घेणे
सिंदी पसाली यास रुके ४३
फुटाणकर दर दु.
कानास जोडा १
... ठाणकर दर दुकानास
दिवाण इकदार
रुके ... ४०॥ मोकदम
४४ ४४। ४४। सेटीया [३०
४४। कुलकर्णी
४१

१ कापड विकणारे किंवा लोहार.

पाटीस रुके

४१

एकदार नजर...

पाहोन घेणे मोक-

दम सेटीया कुलकर्णी

ढोणीयासी गो-

णी येईल त्यास

दिवाण हकदार

रुके नजर माज-

१०] १० ना पाहोन

घेणे मो-

कदम सेटी-

या कुलकर्णी

ताबोली

हासक

दिवाण

रुके विडे

मोकदम

४४ २

सेटीया

कुलकर्णी

दुकान पाहोन घेणे

भारा पानाचा येईल त्यास

दिवाण

हकदार

रुके पाने

मोकदम

१० १००

सेटीया

कुलकर्णी

भारा पाहोन

घेणे

पेढारी दररोज रुके ४६ गाडगा रुके ४२

यो रुके ४८

कडबा दर भारियास पुला—१

गोणी गलियाची येईल त्यास—

रुके ४३ गला ४४॥ मोट गलियाचो

२०] त्यास पैसमई नजर माजना दिवाण

येईल व हकदार

युकेकरास

दिवाण

हकदार

गोली पुडी

मोकदम

१ १

सेटीया

कुलकर्णी

नजर माजना

पाहोन घेणे

क्या डबी वाणी

दिवाणास दर बेलास रुके ४१ यो डबी

येक पैकी वजा हकदार टके

१॥ मोकदम

१० सेटीया

१० कुलकर्णी

१४०

हकदार दरबेली रुके ४१

ता

१॥ मोकदम

१० कुलकर्णी

१० रसबालिया माझार

४१

बाकी उरेल ते दिवाणचे

३०] आस्वीने आईतवार

१ (१)

४५८]

तीन वार देउळकरी यानी घेणे पैकी
इकदार

१ मोकदम

१ सेटिया

१ कुलकर्णी

नजर लाजमा तूप व प्रसाद—

जात्रेस दावणीचे बकरे पाच मारतील
त्यापैकीं येक बकरा घेणे निमे दिवाण
निमे देउळकरी बाकी उरेल त्याची गले
काटु घेणे

चौथावार नखत व लुगडीं सेरीज करून
येन

जिनस

सारीक

केले

तूप

जमा करून उभे रासीस देव बाह्यण

देऊन बाकी उरेल त्यास इकदार मोक-

दम कुलकर्णी बलुते यासी नजरलाजमा

देऊन बाकी उरेल ते जमा जालिया [१०

सारीसे गाव लोकास नजरलाजमा पा-

होन देणे

[पृष्ठ ६ पोट]

कानू कदीम

कमावीस

मौजे निबगाऊ

ताा सेड सा जुनर

जात्रा सडे गाऊ

हमेशाई गावगणादो गारवावी मोकदम

व त्या बराबरी लोक असतील असे

जत्रा पाहण्यास येतील त्यास कर

नाहीं बाजे लोक जात्रा करावयास

येताल त्यास कर व बाजे हासील घेणे

मोकदम व वांगे पालणे

साव सडे

माज मार रेटवडी

सरपुडी दाविडी

कालोस गोसासी

याच्या माणसास कर नाही बाजे

हासील घेणे सेरीज मौजे मजकूर

गलसेटी गलेकाटु

जावल भी व मुडी

कवाली भुतफरोसी

कान टोचणे

जात्रेस नवसाचे बकर पडतील गेले

काटु. जमा मुडीया जमा होईल त्यास

लाजीमा मुडीया [२०

६० मौजे मजकूर

५ काा सेड मोक-

दम

५ सेटिया

५ रेटवडी मोक-

दम

५ सरपुडी मोक-

दम

५ गोसासी मो-

कदम

५ कालोस मो

कदम

५ काा कडुस

[१०

१ समाईक २ वांये (१)

[६५२

नाक टोचणे

मोकदम

५ मौजे पाबल

मोकदम

५ का केंदूर

मोकदम

२ बाचे जात्रा

१ मेह्तरी

या तेली

१ मेह्तरी

या माली

१ मेहत्रा ता-

बोली

५ म्हागिरा

५ पुजारी या

देऊलकी

१०]

[पृष्ठ ६ पाठ]

सीव सडे मोकदम वागीयास नाही
मौजे मजकूर लोकास कुल हासील नाही
निन्हाले येतील ईही देऊल व दीपमाल
२०] व पडसालकेली व पेस्तार मोडली असेल
ते ही करितील सयब निन्हालीयाच्या
तुरवमाचा आसेल त्याच्या माणसास कर
नाही व बाजे हासील नाही उलफ
घेणे नाही

बाकी उरेल ते मोकदम घेणे

लेखांक ३*

शके १९२३ वृशानाव संवत्सरे पुस शुध १५ ते दिवसी धामणपेकी हरनाक
माहार मौजे गोसावी याणे पाउतकाची थापना केली सदरहू थानक मौजे निमगाळ
नागणा ता खेड सु ॥ सन १९१९.

लेखांक ४*

३०] शके १९२४ चित्रभान संवत्सरे पुस शुध १४ मंगलवार ते दिवसी अवरंगशाह

* हे दोन्ही लेख एकाच कागदावर लिहिलेले आहेत. शक १९२४ चे सुमारासच
लिहिलेले असावेत.

५३०१

पातशाह मोजे कोरेगाऊ ता पावल बेथें तलेगावहुन आला तेथून अझादी (!) कनेगसरावळून आले आणि श्रीदेवाचा मंडप व पडशाल पाडिली व कलसही धाडासा वळून पाडिला व देवाचे लेप फोडिले व बेल येक मारिला परंतु स्वयंभू लिंगे वाचली आहेत ती त्यास ढका लावला नाही धानक मोजे निमगाव नागणा† ता सेड छु ॥ सन १११२ छ. १२ साबान

लेखांक ५

श्री

- ॥ शके १६६० काळयुक्त नाम संवत्करे
- ॥ फालगुण शुध द्वादसि सोमवार
- ॥ पुण्ये नक्षत्र तं दिनि श्रीमार्तंड
- ॥ जीव्या सित्तरास प्रारंभ सका-
- ॥ ळचे प्रहरि पांचा घटीका दस-
- ॥ णेकडील चिरा मांडला कर्त्ता
- ॥ राजेश्री गंगाधर येशवंत सो (जो !) सि कु
- ॥ ळकर्णी मोजे मजकूर शुभं भवतु ॥ १ ॥

[१०]

लेखांक ६

निंबगांव येथील खंडोषाचे देवालयवरील शिलालेख

१ उत्तर बाजू

- १ श्रीगणेशायनमः ॥ सोळाशे व
- २ रिं येकसाष्टि वरये सिद्धार्थी संवत्सरी ॥ शा
- ३ ळी वीन शर्की सुबुद्धि उपजे त्या बाजि गगा
- ४ धरी ॥ द्रव्याची ममता ति ही न धरितां अर्पुनि
- ५ या शीखरीं ॥ जोडूनि कर आणि शीर
- ६ कमळें भावार्थ या ईश्वरी ॥ १ ॥

• [२०]

† निंबगांवाजवळ नागणा या नांवाचें लहान सेडेगांव भीमेचे कांठी दक्षिणेस होतें; यावरून 'निमगाव-नागणा' असें जोडनांव आहे. सदरहू गांव हल्ली उधस्त असून पूर्वीचा अवशेष एक मास्तूरीचे देवालय आहे. हल्लीं दावडी गांव जवळ असल्यामुळे निंबगाव-दावडी असें म्हणतात.

२ दक्षिण बाजू

- १ ॥ श्रीगणेशायनमः श्रीमार्तंड भैरवाय न
  - २ ॥ मः शके १६६१ सिद्धार्थिनामसंबस्तरे ॥
  - ३ ॥ ये ..... पंत बरवे निग्राम भीमातीर्णी ॥
  - ४ ॥ कुलकर्णी उपनाम चंद्रचूड ते ज्योतीष त्याचे घरी ॥
  - ५ ॥ विष्णुवर्धन गोत्र ..... र अभ्यंतरी ॥
  - ६ ॥ तुष्टोनी मग म्हाळसा वर हि दे ..... गंगाधरी ॥
- ॥ २ ॥

लेखांक ७

श्री

१०]

श्रीगजानन प्रसन्न

फर्सास मुहूर्त

*माघ शुद्ध दशमीस गुरुवारी अठरा १८ घटकानंतर चार घटा (= घटका) पुढे मुहूर्त

*माघ वद्य द्वितीया गुरुवारी १७ सत्रा घटकानंतर पुढे ४ घटकापर्यंत स्वस्त्य-यनास प्रारंभ

लेखांक ८

श्री

गंगाभागीर्थी मातुश्री बया

वडिलाचे सेवेसी

अप्रत्य बालके फतेसिंग याने चरनावर मस्तक टेऊन सिरसाष्टांग दंडवत विनंति २०]विज्ञापना येमोजे श्रीचा कारखाना चालतोये हे तो वडिलास माहीत आहे यात कुटुंबदार आसामी दोन तीन आहेत त्याजपाशी स्वर्च पडलाये तो मागता म्हणून येसे परभार कळले त्यास नगरखानचे घडसी यास व पाथरटा कबीलदार आसामी आहेत याजपासी मागू नये याजपासी दोन चार रुपये घेतल्याने काही परिनाम लागनार नाही तरी एखाद्याचे सागितल्यावर मागू नये देवली गुरव भगत घडसी नगरखान्याचे व पाथरट यासी बेगार आंगार दाखवितान तरी त्यास वडिलाची ताकीद आसावी की घडशास व पाथरट महिनदार यासी तडा करू आसी ताकीद आसावी कारखानदार व नगरखानेयाचे घडसी यास रोजमुरा दाहा बारा महिने मिलाला नाही तरी त्यानी यावे कोटून यास्तव यास उपद्रव वडिलाकडील न लागावा सर्व कामे होतात ही वडिलाची आहेत तेव्हे मजकडेस काये जे करणे ते ३०]वडिलास कलेल तेमे कराव बहुत काये लिहिणे हे विज्ञापना.

*शक १६६२

४६२]

लेखांक ९

आत्सीन शु० १४ सप्त १२०३

“ श्रीमार्तंडापासी थडगे गायकवाड बांधितात त्याचें बोलणें जालें आहे आणखी
वेक बेल बोलणें होऊन सचीत लिहून पाठऊ ”

लेखांक १०

श्री

सडैराऊ

राजश्री रामजी सिंदे पा

टील मौजे निवगांव

गोसाबी यांसी

॥ॐ॥

[१०

आखंडित लक्ष्मी आलकृत राजमान्य स्नो जायाजी पाथरुट वाा मौजे
चास राम राम विनति येथील कुशेल स्वकीये कुशल लेखन करणे यानंतर श्रीयाचे
दीपमाल आम्ही बाधली त्यास दाहा वरसे झाली त्याचे रुपये ४५ पचेताळीस राहिले
ते आम्हास तुम्ही दिले नाहीत आम्ही तो काम केले ते तुम्हास विदित आहे तरी
आमचे रुपये कामाचे तुम्ही ठेवावे हे गोष्ट उत्तम नाही झाली आमचे रुपये तुम्ही
देणे रुपये तुम्हापासी आहेत तेवढे रुपये आमचे तुम्ही देणे याबद्दल गंगाजी भाले-
राउ पाठविले आहेत तरी आमचे कामाचे रुपये सदरहू तुम्हापासी आहेत ते देणे
मेहरबानी करून रुपये गंगाजी भालेराऊ यापासी पाठवणे आम्ही चासेमधे सरका-
रचे कामावरी गुतलो आहे तरी रुपये देणे रुपयास तुम्ही भोटाई करून ठेवाल तरी
सरकारचा बरातदार येईल मसाला घेईल आणि रुपये द्यावे लागतील येसे पट [२०
समजोन तुम्ही चासपावेतो येणे न या तरी आम्हास बोल नाही बहुत काय लिहिणे
रुपा असो देणे हे विनंति गंगाजी भालेराऊ जबानी सांगता कळो येईल हे विनंति.

लेखांक ११

श्री

११७५

ताळेबंद श्री मार्तंडाच्या देवळाचा कलस विजेने पडिला होता तो नष्ट केला
झा सीत सीतेन मया व अलफ सन ११७५ खर्च ————— का

६५॥— बदल मुशाहिरा —————

६.

६१— आबाजी

१४ पौष रोज

२९ माघ रोज

[१०

[४६३

७ कालगुण रोज

५०

—दरमहा रु. ५ प्रो—

४ लक्ष्मण

११ माहे पौश

२३ माघ

३४

—दरमहा रु. ५ प्रो

३॥ धोडि

१०]

२६ माघ मीसं

७ कालगुण

३३

—दर रु. प्रो

४ चिम।

१५ पौश

२९ माघ

८ कालगुण

५१

—यो आदा

२०]

३ सगुणा

१५ कालगुण

२३ चैत्र

३८

—यो आदा

१॥ मीना रोज चैत्र १५

२ जानकी

१॥ पौश

२१॥ माघ

२३

१९४४]

३५॥ मल्हारि गवई

१४ पौश

३० माघ मास

१५ कालगुण

२३ चैत्र

८२

योगा आदा दरमाहा १४ ६. ५०

२॥ राहो गंगाई

१॥ पौश

१८ माघ

[१०]

६॥ कालगुण

२६

१॥ बिंबाजी गेजे पौश मास १३

२ यसाऊ

११ पौश

२१ माघमास

८२

६५॥

लागवड

६. [२०]

१४ चुना संडि २ गुा बेल्होजी आरगडे. दर संडी ६. ७ प्रा.

१ वाळु चुनियांत घालावयासी ताा बेल्होजी

१ मेहनत चुना वाहून देवलास नेला ताा बेल्होजी आरगडा.

गं. ना. मुजूमदार

१०० शिके यांस सनद

इतिहास-संग्रह वर्ष ३ अंक २ पान ५८ यांत पुढील हकीकत दिली आहे.
चंद्रसेन जाधव याची बाळाजी विश्वनाथ याशीं चुरस लागून बाळाजीस चंद्रसेनानें
पाडवगड किल्ल्याजवळ आपले स्वारांनिशीं अडवून धरिले. या संकटाचे प्रसंगीं
पिलाजा जाधव व यमाजी धुमाळ या दोघा शिल्लेदारानीं इरेस चडून बाळाजी

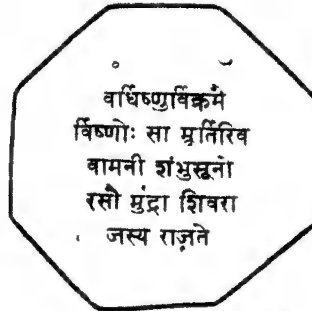
व त्याचीं मुलेंमाणसें यांस किल्ल्याचे माचींत नेऊन सुरक्षित घातलें; व जवामदींशीं शर्थ करून त्यांस वाचविलें.

बडोद्यास १८९७ त रा. ताराजीराव जाधव यांनीं बाडीकर जाधव यांचा वृत्तान्त छापला आहे. त्यांत पृ. ५ येथें वरील इमानी शिलेदारांचे जोडीपैकीं धुमाळ याचें नांव नाथाजीराव असें दिलें आहे.

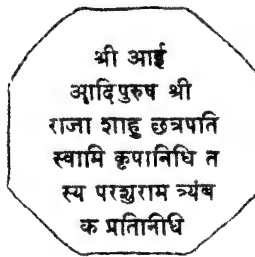
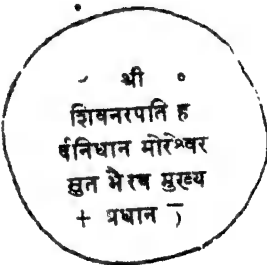
या स्वारींत बाळाजीस म्हणजे परंपरेनें शाहूमहाराजांचे पक्षास ज्यांनीं मदत केली त्या असीमोत कान्होजीराजे शिकें होते ही माहिती नवांन च उपलब्ध होत आहे. या कान्होजीचे बापाचें नांव तानाजी असें होतें. हा कान्होजी शिगक्याच्या कुळांतील कुठरे येथील शाखेंतला होता

१०] पुढें दिलेली अस्सल सनद मला शिरके यांच्या एका वंशजाकडून मिळाला.

श्री

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ३९ नंदन संवत्सरे चैत्र बहुल चतुर्थी गुरुवासरे

क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शाहु छत्रपती स्वामी याणीं देशाधिकारी व लेखक वर्तमान भावी ता जिजापुर प्रांत राजपुरी देहे
१ मौजे साजे
१ मौजे दुरठोली
१ मौजे कुडली
१ मौजे विधाट
१ मौजे जामगाव

५

बासी आझा केली अैसी जे राजश्री कान्होजी राजे सिकें हे पांडवगडचे स्वारीस
राजश्री बालाजी विश्वनाथ सेनाकर्ते यासमागमे युद्धप्रसंगे बहुत केला हे जाणोन
कृद्बसंवृक्षणाणार्थ देहेमजकुरचा निमे आकार मोकासा मारानिल्हेकडे करार करून
दिल्ले असे तरी सदरहूपमाणे मारानिल्हेकडे चालवीत जाणे

लेखनालंकार

मर्या
देयं रा
जते

रुजु

सुरु सुद बार

23 rd, October 1839

No 15.

Collector
of Thana

ठाणाचे
कलेक्टर

[१०]

म मो फडणीस

कांहीं शब्दांची व्युत्पत्ति

(१) अजेसेन

अजितसेन=अजियसेण=अजेसेन

(२) अट्टलचोर

हट्टचोरक=अट्टचोर=(स्वार्थक ल ला-
गून) अट्टलचोर, हट्टचोरक म्हणजे बाजा-
रांतला देसत चोरी करणारा.

(३) अडविणें

अंतरायन=अडअवणें=अडावणें=अ-
डविणें. अडावणें असा हि उच्चार फार
ऐकूं येतो. अंतरि म्हणजे अड्यें येणें, नि-
यध करणें.

(४) अवाच्यासबा

अमात्यसमं=अवाच्यसवं=अवाच्या-
सबा. हें क्रियाविशेष आहे

स क्षुद्रः अमात्यसमं वने=तो क्षुद्र
अवाच्यासबा झेलतो. अवाच्यासबा
म्हणजे थोर प्रधानासारखें, आपल्या
तोलाहून जास्त. स अमात्यसमं मूल्य
भूते=तो अवाच्यासबा किंमत सांगतो;
जशी थोर अमात्य मोठी किंमत सांगेल
तशी तो सांगतो.

(५) आशर

राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्त्रप

आशरः ॥ ६३ ॥

अमर-प्रथमकांड-स्वर्गवर्ग

सा श्लोकांत आशर शब्द आला
आहे. आधुन्यांतील इष्टिकालेसांत अमु-

राच्या राजधानीला व प्रांताला Asshur
आशर म्हटलेलें आहे.

(६) उच्चकर्णें, हुच्चकर्णें

उत्सनन=उच्चकर्णें=उच्चकर्णें=हुच्चकर्णें
हुच्चकून मारणें.

(७) उतरणें (पलीकडे जाणें)

नदी उत्तरति=नदी उतरणें.

उतरणें (सालीं)

अवतरणं=उतरणें; जिना उतरणें=
सोपानं अवतरति.

(८) उवाइला (ज्ञानेश्वर)

उपाहित (संयोजित) = उवाइअ+
ल=उवाइल (ला-ली-लें).

(९) ऊर

उदर=उयर=ऊर. ऊर म्हणजे पोट.
देवकीच्या उरीं रुण झाला.

ऊर

उरसु=ऊर; ऊर म्हणजे छाती; ऊर
व विणें.

(१०) कचरा

कचचरं=कचरा (पु.).

(११) कट्टी

रुष्टिः=कटि, कट्टी हें कानडा देशांत
आढनांव आहे. रुष्टि म्हणजे विद्वान्
माणूस.

(१२) (नसें) करणें

अयं नापिकः नसानि करोति = हा
न्हावी चांगली नसें करतो, म्हणजे नसें

काढनी. हा प्रकार मराठीने संस्कृतासून शपःपरेने घेतला आहे.

(१३) कुचका

कुशिकः = कुचिका, कुचका. मुली हाड मुलांना कुचका वगैरे शब्द लावतात. येथे कुचका म्हणजे चकणा असा अर्थ असतो.

(१४) कुरकुर

कुर (आवाज करण) (पुनरुक्त) = कुरकुर. कुर म्हणजे शोकाचा, तकारीचा आवाज करणे. कुर शब्दे असा पाणिनि सामान्य अर्थ देईल. परंतु, मराठी अर्थावरून दिसते की, मूळ संस्कृत अर्थ शोकम्बर असा होता.

(१५) कुरकुरणे

कुर शब्दे. कुरकुर (द्वित्व) ' कुर शब्द' असा सामान्य अर्थ धातुपाठात दलला आहे. परंतु मराठीत कुरकुरणे म्हणजे तकारीचा किंवा नापसंतीचा शब्द काढणे असा ज्या अर्थी अर्थ प्रचलित आहे, त्या अर्थी संस्कृतात कुर म्हणजे तकारीचा शब्द करणे, असा अर्थ असावा, नव्हे होता, असे म्हणावे लागते. कुरी हा शब्द कुर या धातूपासून संस्कृतात निघाला आहे. कुरीप्रमाणे शब्द करणे म्हणजे दुःखाचा, नापसंतीचा शब्द करणे.

(१६) कुरळ (केंस)

कुरळ किंवा कुरळ (Curly hair) = कुरळ (का, की, के) किंवा कुरळ (का, की, के,).

(१७) कुलुली (बीभोगेच्छा)

(नपुं : कुरीरं (बीभोग) = कुलीळ

=कुलुली (स्त्री.) संस्कृतात कुरीरी किंवा कुररी असा शब्द असावा.

(१८) कुलुंगा : कुत्रा)

कुलुंग (एक प्रकारचा हरण) = कुलुंग (गा, गी, में). कुलुंग हरणासारखे चारीक आकाराचे कुत्रे.

(१९) कुळा

कोल = कोला = कुळा (अवयवविशेष).

(२०) केरसुणी

कर्शणी = केरसुणी = केरसुणी. कर्शणी = वाईट चालीची स्त्री. साडणीशी काही एक संबंध नाही.

(२१) कोड

कौतुक = कोडुअ = कोड. कोड पुरविणे म्हणजे कौतुक पुरविणे. कोडकौतुक असा जोड शब्द हि आहे. फारसी व मराठी असे जोड शब्द मराठीत पुष्कळ आहेत. परंतु प्राकृत व संस्कृत असे जोड शब्द मराठीत विरळा सापडतात. पैकीं हा एक आहे.

(२२) कोळी

कुडिका = कोळी.

(२३) कोळी (समुद्रतीरचा)

कूलिन् = कोळी

कोळी म्हणजे समुद्रतीरचा माणूस.

कोल या शब्दापासून निघालेला कोळ शब्द व लोक या समुद्रतीरच्या कोळ्यां-हून निराळे.

(२४) सिचडी

रुशर = सिचडा = सिचडी

(स्त्री.) सिचडी

तांदूळ व डाळ यांचे अन्न म्हणजे रुशर.

(२५) खितपणें

क्षि+तप्=खितप+णें=खितपणें

क्षि (क्षय पावणें, संगणें) व तप् (तापणें) या दोन संस्कृत धातूंच्या जोडा-पासून हा मराठी खितप धातू निघाला आहे.

(२६) खोट (टा-टी-टें)

(कूट) कौट=खोट (टा-टी-टें).

(२७) खोडसाळ

कूटशालः=खोडसाळ.

(२८) खंगणें, खचणें

क्षंजनं=खंगणें

क्षंजनं=खचणें

ज=ग

ज=च

(२९) चरक

स्रक्=चरक=चरक. स्रक् (वैदिक) म्हणजे जामाड तोंडाचा चरक या वाक्य-खंडान स्रक् शब्दापासून निघालेला. चरक शब्द येतो. वैदिक स्रक्पासून संस्कृत स्रक्णिणी (द्विवचन). स्रक्णिणी म्हणजे सालच्या व वरच्या दांताच्या कवळ्या.

(३०) चाटणें (स्पर्श करणें)

चंटनं=चाटणें

अत्र पूर्णिमादिने समुद्रवेला चटति ।

पंचतंत्र-प्रथमतंत्र-कथा १२.

(३१) चावळणें

चलनं=सवळणें=चवळणें=चावळणें,

सोपेंत चलन करणें

स्वप्+चल्=चल् हा धातू साला आहे.

(३२) चिरडणें

स्त्रिध्=चिरड+णें=चिरडणें

स्त्रिध् (वैदिक) ठार मारणें.

(३३) चुकणें

स्कु=चुक+णें=चुकणें

स्कु म्हणजे उडी मारणें, गति करणें. कळन चुकणें म्हणजे कळन पुढें जाणें, कळन दुसरें काहीं जलदीने काम करणें.

(३४) छानदार-शानदार

सान्द्रं=छानदार=छानदार, शानदार.

सांद्र म्हणजे नीट, सुंदर, दाट विण-लेलें; त्यावळून नीट, सुंदर, सुरेख.

(३५) छाडणें

म्यन्द=छंड=छाड+णें=छाडणें

पाणी छाडणें म्हणजे पाणी वर काढून वाहते करणें.

(३६) जमविणें

समवे=जमवि (णे).

(३७) जमाव

समवाय=जमआय=जमाय=जमाव.

(३८) जंबाड

जंबाल=जंबोडे

जंबाड म्हणजे शेवाळाची जूड, चोथा.

(३९) झांप

झंप (jump) = झप.

(४०) झालें !

जाल्म = झालें

झालें ! येथें काय करावें ! =जाल्म !

किमत्र कार्य !

(४१) टक्कर

(स्त्री) टक्करा (blow on the head) = टक्कर (स्त्री).

(४२) टिकाउ

तिक्त्ति = टिकाउ = टिकाउ

टिकाउ म्हणजे दमदार

नाम टिकाव.

(४३) दुण (कन्)

त्वङ्ग (gallop) = टुण

(४४) टोकडा

तोक (पोर) = टोक, टोकडा (लघुत्व-दर्शक); टोकडा म्हणजे पोरगा.

(४५) ठेवणें

स्तेपन = ठेवणें

स्तेप = फेंकणें

त्यानें एक ऐसा चेंडू ठेऊन दिलान् म्हणजे फेंकलान्.

(४६) ठोंब्या, ठोंब

स्तुंभ = ठुंब = ठोंब, ठोंब्या

ठोंब म्हणजे बुद्दीनें धाबलेल्या, स्तब्ध, मूर्ख.

(४७) तवें

त्मन् (वैदिक even &c.) = तवें

(४८) तवान (ताजा)

तवीयान् = तवान (ना-नी-नें).

(४९) तन्हा

न्यहः = तन्हा

त्याची तन्हा झाली. म्हणजे तो तीन दिवस कंठत बसला.

(५०) ताण

तान (thread) = ताण

(५१) त्रा

कित्येक जुन्या लेखांत गुर्जरन्ना असा शब्द येतो. ह्याचा अर्थ कित्येकांनीं गुर्जर लोकांनीं जिकलेला किंवा वसाहत केलेला प्रांत असा केला आहे. त्याला सवळ आचार ते म्हणण्यासारखा काहीच देत नाहींत. माझ्या मते गुर्जरन्ना या

शब्दाचा अर्थ गुर्जर लोकांतून किंवा गुर्जर लोकांत. गुर्जरन्ना हें नाम नाहीं, अव्यय आहे किंवा क्रियाविशेषण आहे. अर्थात्, गुर्जरन्ना ह्या अव्ययापासून गुजराथ, गुजरात, हें नाम निघणें अशक्य आहे शिवाय या व्युत्पत्तीला दुसरी एक अडचण आहे. त्रा चें प्राकृत सा, ता होईल; त, थ, होणार नाहीं. गुर्जरन्ना-सारखा च कुरुपंचालन्ना असा वेदभाषेत एक प्रयोग आढळतो; त्याचा अर्थ कुरू व पंचालांतून किंवा कुरू व पंचालांत असा होतो तं च प्रकार गुर्जरन्ना या अव्ययाचा आहे.

(५२) तिरमिर

तैमिर्य=तिरमिर (darkening

पहिला र आगतुक

(५३) तिरळ (का-ळी-ळें)

टेर+ल (स्वार्थे) = तेरळ = तिरळ

(का-ळी-ळें) टेर म्हणजे चकणा.

(५४) त्रिधधा

त्रिपंधा=त्रिधधा

तीन रस्ते (मळण्याची जागा).

(५५) त्रेधा

त्रेधा=त्रेधा

त्याची त्रेधा उडाली म्हणजे त्याला हें कडे वा तें कडे का असें कडे, असें तीन प्रकार झाले.

(५६) थापटणें

हस्तस्कटनं=हस्तथापटणं=अस्थथा-

पटणं=भापटणें (अ लोप)

(५७) थोपटणें

अत्यास्फोटनं=थोपटणें (अलोप).

(५८) ओपणें

स्तुभ=धोव=ओप+णें=ओपणें

स्तुभ थावणें.

(५९) दध्

हे नांव गुर्जरराजाच्या वंशावलीत शक ४०० पासून सुमारे शक ७०० पर्यंत येते. हा शब्द प्राकृत आहे. याचें मूळ संस्कृत दध्. हा दध् शब्द बाणान योजिला आहे:—

“ मानुशवनीयतूलिकातलानिवण्णः च
तनयोन्यं तनयं अभिवेकु कामस्य
दधस्व कुरुबाधिपतेः अभवन्
मृत्यवे । ”

बाणः—दध्=करितं=दध्ः उच्छ्वासः

दध्=दध्

दध्-दध् हे व्यक्तिनाम त्या काली इतर वंशात हि प्रचलित होतं, असें दध्=करितावरून दिसते.

(६०) दहा पांच वर्षें

दहा पांच वर्षें हे शब्द कालासंबंधानें योजतात. ही योजना मराठीनें संस्कृता-तून घेतली आहे व ती पंचतंत्राच्या काला इतकी जुनी आहे:—

शिथिलौ च सुबद्धौ च प्रततः पतनो न वा ।
निरीक्षितौ मया भद्रे दश वर्षाणि पंच च
॥१४६॥

पंचतंत्र - द्वितीय तंत्र - कथा ६.

(६१) धडपडणें

अधःस्तनं = धडपडणं = धोडपडणें
= धडपडणें.

धडपडणें म्हणजे वर सारलीं झालचाल करणें.

(६२) धस्स

साध्वसं = धस्स (सालोप)

माझ्या हृदयात धस्स सार्लें = मेहृदि
साध्वसं समभवत्.

(६३) धुणावळ

धावनमूल्यं = धौणोळ = धुणोळ = धुणावळ

हा वळ प्रत्यय मूल्य या संस्कृत शब्दा-
पासून निघालेला आहे. आवली-लि या
ओळ-वाचक संस्कृत शब्दापासून हा
शब्द व्युत्पादणें अनुचित होय.

जेवणावळ म्हणजे जेवणाचें मूल्य

खाणावळ म्हणजे खाण्याचें मूल्य

लिहिणावळ म्हणजे लिहिण्याचें मूल्य

घडणावळ म्हणजे घडण्याचें मूल्य

खोदणावळ म्हणजे खोदण्याचें मूल्य.

जेव्हां जेवणावळ व खाणावळ या
शब्दांचा अर्थ जेवण्याच्या व खाण्याच्या
पंक्ति असा असतो, तेव्हां आवलि शब्दा-
पासून निघालेला आवळ प्रत्यय आहे,
असें समजणें रास्त आहे.

(६४) (नास) धूस

ध्वंस = धूस = धूस

(६५) धोपट

अधःपट = धोपट = धोपट

धोपट मार्ग म्हणजे पायासालाचा मार्ग

(६६) धोपटणें

अधःस्फोटनं = धोकोटणें = धोपटणें

(६७) धोबी

धौतिक = धौबिअ = धोबीअ = धोबी

(६८) निपक

निष्पक = निपक

निपक म्हणजे काजील पिकलेलें.

(६९) निरवर्णे
निवर्णं = निरवर्णे
(७०) निर्वा निरव
निर्वाहानिर्वाह = निर्वाअनिर्वा
= निर्वा निरव
(७१) पचर्णे
प्रत्ययनं = पचवअणं = पचर्णे
वत्प्रत्येव्यते तत्पुद्गि=जें पचेल तें बोल.
पचेल म्हणजे प्रत्ययास येईल.
पच जिरणें या धातूहून हा पच
प्रत्ययास येणें हा धातू निराळा.
(७२) पटर्णे
प्रतिभानं = पडिहाणें = पडणें = पटणें
यत्ते प्रतिभाति तत्कुरुष्व = जें तुला
पटेल तें कर.
(७३) परटी
परिमृष्टि=परिटी=परटी (परिटाचें कर्म)
(७४) परीट
(परिमृज्) परिमृट्=परिहृट् = परीट
(७५) परतर्णे (अकर्मक)
प्रति + ई=परत + णे= परतर्णे.
परतर्णे म्हणजे उलट निघून जाणें.
तो परतला म्हणजे उलट फिरला.
(७६) परतर्णे (सकर्मक)
प्रति + आयय् = परतर्णे
परतर्णे म्हणजे उलट फिरविणें.
भाकरी परतर्णे, भाजी परतर्णे म्हणजे
भाकरी किंवा भाजी तव्यावर उलट सु-
लट फिरविणें.
(७७) परस्त्वं
(पुं.) परितर = परितः = परस्त्वं (नपुं.)

मला परसा कडेस जावयाचें आहे
म्हणजे पराच्या परिसरा कडे शोधार्थ
जावयाचें आहे.

परसाकडे हा शब्द मराठीत एकारान्त
स्त्रीलिंगी नाम आहे.

(७८) पसरर्णे

प्रसरण = पसरर्णे

अंधरूण पसरर्णे = आत्तरणप्रसरण

(७९) पसार हांणें

अपसारं भू = पसार होणें

पसार होणें म्हणजे निघून जाणें

(८०) पट्ट्या

पट्टाह् = पट्ट्या = पट्ट्या

पट्टाह् (वैदिक) म्हणजे चार वर्षांचा
बेल.

पट्टाह् म्हणजे ओर्सें वाहून नेण्याला
किंवा नांगर ओढण्याला योग्य असा
चार वर्षांचा बेल त्यावरून कामकर्त्या
तरुण माणसाला लक्षणेने पट्ट्या म्हणतात.

(८१) पर्या

परीवाह = परीभाअ = पर्या

परीवाह म्हणजे ओहोळ किंवा वहाळ.
हा शब्द रत्नागिरीच्या बाजूस आढळतो;

(८२) पल्ला

पल्यः = पल्ला

पल्य a sack for corn (pro-
bably containing a certain
measure, Vedic.)

पल्य हें वैदिक काळीं माप होतें व
सध्यां हि महाराष्ट्रांत माप च आहे. महा-
राष्ट्रांतील पल्ल्यावरून वैदिक पल्ल्याचें
मान कळून येण्यासारखें आहे.

(८३) पाटा

पाटक=पाटा

पाटक म्हणजे वाटावयाचा दमड.

(८४) पाडा

पाटक=पाडाअ=पाडा

पाटक म्हणजे गांवाचा एक लहान भाग.

कोणत्या हि गांवा सालचा किंचित् दूर असलेला जो लहानगा पांच दहा घरांचा समूह त्याला पाडा म्हणतात.

(८५) पातळ

प्रतल=पातळ

पातळी

प्रतलिम = पातळी (superfecies)

(८६) पातेली

पातिली=पातेली

हा शब्द Monier Williams देतो. परंतु प्राकृत दिसतो. Williams याने ते नीट संस्कृत आहे किंवा नाही ते तपासलेले नाही.

(८७) पासाडी

पासुकूल=पासुकूल=पासुड=पासोडी

पासुकूल म्हणजे चिंध्यांचा ढीग. ह्या चिंध्या एकत्र शिवून बुद्ध मिश्र पांघरण्यास गोर्धडी करीत.

(८८) पुरेपूर

पुरेहं+पुरे=पुरोपुर=पुरेपूर

पुरे व पुर या दोनी शब्दांचा अर्थ पुष्कळ असा आहे

एकार्थक दोन शब्द जोडून अतिशय हासविलेला आहे.

(८९) पुलुका

पुलक=पुलका, पुलका

पुलका म्हणजे रोमांच

अलुके-पुलुके या संयुक्त जाडे शब्दात हा शब्द येतो.

(९०) पुंजा

पुंजराज=पुंजा (एक देश) .

हे विशेषनाम ज्ञानदेशांत घरेच आढळते.

(९१) पो (शेणाचा)

पब=पो

पब म्हणजे शेण.

(९२) पंजी

पांचि=पंजी

(९३) फरडा

स्पर्ध=फरडा

फरडा लेखक म्हणजे ईर्ष्यावान् लेखक.

(९४) फुट (स्पष्टार्थक)

स्फुट=फुट

फुटकळ

स्फुटकळ=फुटकळ

(९५) फुसफुसणे

पुस्फूर्जिष्=फुसफुस+णे=फुसफुसणे

फुसफुसणे म्हणजे एक प्रकारचा भयप्रद आवाज करणे.

(९६) फोड (स्त्री)

स्फुटिका=फुडिआ=फोड

(९७) फोड (पुं.)

स्फोट=फोड

(९८) फंद

स्पर्द (घालमेल)=फंद

(९९) बसवणे

प्रमाणे बसवणे, उदाहरणे बसवणे, ताळा बसवणे, वगैरे प्रयोगांत बसवणे हा शब्द उपवेशन या शब्दापासून निघालेला समजणे असंमंजस आहे. येथे

बसवणें हा शब्द संस्कृत अवसेय, अव-
सान या शब्दापासून निघालेला स्पष्ट
दिसतो.

उदाहरणानि अवसेयानि = उदाहरणें
बसवार्थी

प्रमाणं अवसेयं=प्रमाण बसवार्थें
अवसेयं=बसवार्थें म्हणजे जाणावें
बसवणें म्हणजे जाणणें असा मराठी
धातू आहे.

(१००) बट्टा

अवष्टंभः = बट्टंहा = बट्टा

त्यानें बट्टा दासविला म्हणजे अवष्टंभ
ऊर्फ दर्प ऊर्फ उरमटपणा दासविला.

(१०१) -बा

पाद = पाअ = बाअ = बा
देवपादाः = देवपाआ=देववाआ=देववा
गणपादाः = गणवा
गोविंदपादाः = गोंदवा
हरिपादाः = हरवा
नारायणपादाः = नारवा
महादेवपादाः = म्हादवा
बलालपादाः = बाळोवा
इ. इ. इ.

(१०२) बात्या

वातिकः = बात्या

वातिक म्हणजे धूर्त

गीतनृत्यहासितैः उन्मत्ततां आवहन्ति
वातिकाः ।

बाण -हर्षचरित -चतुर्थोऽध्यायः, पृष्ठ
१३८, निर्णयसागर.

बात्या, बाताड्या, बातल, हीं हा
शब्दार्थी रूपे आहेत.

(१०३) बाबळ (का-ळी-ळे)

व्याकुल = बाउळ=बाबळ (का-ळी-ळे)

भयव्याकुलः = भयानें बाबळा

(१०४) बिजेंसिंग

विजितसिंह = बिजेसिंग

(१०५) बिळगणें

विलगनं = बिळगणें

(१०६) बंड-बंडू

भंड = बंड, बंडू (ममत्वदर्शक)

बंडोपंत हें नांव मराठीत सामान्य
आहे.

(१०७) लिमये

ह्या आडनांवाचा लिमये असा पाठ
कोंकणांत देवाच्या गोठण्यास गोडबोले
यांच्या वेथें सांपडला. गोत्रांत निमिः,
निमयः असें नाम आहे.

निमयः = लिमये

(१०८) लिबलिबणें

लिप् (लिम = भक्षित) = लिब

(द्विरुक्त) लिबलिबणें

जीभ फार लिबलिबते आहे, म्हणजे
फार साण्यास इच्छिते आहे.

(१०९) व

उत (आणि) = उअ = व

ओ, व, हें अव्यय फारशीत संस्कृत-
सदृश प्राकृतांतून गेलेलें आहे, व मरा-
ठीत महाराष्ट्रीद्वारा उतरलेलें आहे. व हें
अव्यय फारशीतून मराठीत आलें, असें
म्हणण्याचें कारण नाही.

(११०) वडा

वटक = वडा (मद्यविशेष)

(१११) वरकड

प्राकृत = पराकड = वराकड वरकड
(बाण-हर्षचरित) प्राकृतप्रमदेव
प्रारोदीत्=वरकड खियांप्रमाणें फाररडली.

प्र = फार

(११२) विजेसेन

विजितसेन = विजियसेन = विज
सेन, विजेसेन.

(११३) विडी

विष्टि = विट्टि = विडी

मुसळ वगैरेंना जें लोखंडाचें बलय
किंवा बळें घाळतात त्याला विडी म्हणतात.

(११४) वेड (डा-डी-डें)

वेधेय (मूर्ख) = वेडे अ = वेड =
(डा-डी-डें) वेडसवा असा शब्द कवि-
तेंत येतो.

(११५) वेडें (आसक)

विधेय=विडेअ=वेड (डा-डी-डें)

भक्तजनानुरोधविधेयानि तु भवंति
देवतानां मनासि ।

बाण-हर्षचरित-चतुर्थोच्छ्वास

-पृष्ठ १०३-निर्णयसागरप्रत

देवतांर्थां मनं भक्तजनांवर वेडीं होतात.

तो तिच्यावर वेडा झाला=स तद्वि-

धेयो बभूव ।

(११६) शेळी

छेलिका=शेळी

छगली=शअळी=शेळी

छेलिका हा शेळी ह्या मराठी प्राकृत
शब्दावरून बनविलेला संस्कृत शब्द
आहे; मूळ शब्द छगः

(११७) शुक्, शुक्

शुक्=शुक्

शुक् जाणें असा संस्कृत धातू आहे.
मांजराला शुक् किंवा शुक् म्हणून महा-
राष्ट्रांत हांकलतात. ज्या वेळेस संस्कृत
भाषा बोलण्यांत होती म्हणजे पाणिनी-
च्या वेळेस मांजराला जा, नांघ, असें
सांगावयाचें झालें म्हणजे शुक्स्व असें
रूप योजीत. त्यावरून मराठींत आज्ञा-
र्थाचें द्वितीयेचें एकवचन शुक् असें पर-
परेनें आलें आहे. ह्या मराठीत शुक् रूपा
वेंकून पाणिनीय शुक्, ष्वक्, ष्वस्क्,
स्वस्क् हे धातू रोजच्या बोलण्यांतले होते,
केवळ पाणिनिकल्पित नव्हने, हें उपड
होतें इतकेंच नव्हे, तर सिद्ध होतें.
मराठी व्युत्पत्तीवरून पाणिनीय धातु-
पाठावर प्रकाश हा असा पडतो.

(११८) संलग

संलग्न=संलग्न=सलग

(११९) सरकणें

क्षेकनं=सरकणं=सरकणें

क्षेक् गतिकर्मा

(१२०) सवरतो

स्वग्यति=सवरतो

स्वर म्हणजे दोष काढणें

बोलतो सवरतो म्हणजे बोलतो आणि
दोष काढतो.

(१२१) सांदणें

संदा (संदिन)=सांदणें (संधणें)

सांधणें धातू निराळा.

वि. का. १ जबाबे

समाप्त.

सूची

श्री

- श्रीजबधूत १३१
 श्रीआत्माराम महाराज ३९
 श्रीकृष्णदर्शनीबलास (गुरुदासरुत) २६
 श्रीकृष्णपंचरत्न [माधवनंदनरुत] ३३
 श्रीकृष्णलीलामृत ५०
 श्रीसंडोबा ४४८
 श्रीसंडोबाचे निमगावास आगमन ४५२
 श्रीसंडोबाच्या पाउतकांची स्थापना ४६०
 श्रीगङ्गिनीनाथ २४०।२४१
 श्रीगैबीपीर २४०
 श्रीगंडरादित्यः २२३
 श्रीचिंतामणि २२९
 श्रीजगत्पुङ्गव ४३२
 श्रीनागनाथ १६९
 श्रीनागनाथदेव १७२।१७३।१७४
 श्रीनाथ द्वादश महावाक्याविवरण [गुरु-
 दासरुत] २८
 श्रीनारायणलक्ष्मीहृदय ५
 श्रीनारायणेश्वर ३८२
 श्रीनिहंजन २२९
 श्रीबळाळदेव २२९
 श्रीभक्तमालिका [उद्भवचिंदनरुत] ३३
 श्रीभक्तमालिका [बाळरुत] ३१
 श्रीमत् भगवद्गीतेवर टीका (मेरुकरुत) ४
 श्रीमत् भगवद्गीतेवर टीका [विदार्नदानु-
 रुत] ३
- श्रीमहालक्ष्मी २२५
 श्रीमार्तंडाच्या देवळाचा कळस विजेने
 पहिला ४६३
 श्रीमारसिंहः २२३
 श्रीमहालक्ष्मीदेवी १७२
 श्रीमुकुंदाचा काल १५९
 श्रीमंताच्या राज्यासी व सिंयाच्या दौल-
 तीची वडिवाट करावी म्हणोन कलमे २१९
 श्रीमंताचे जुन्या वाड्यावर होडा लाविला
 (हंयेजानी) ३९३
 श्रीराजा शाहू छत्रपती स्वामी २५३
 श्रीराजा शाहू छत्रपती स्वामी, २३४
 श्रीरामदासतुकारामसंवाद १६८
 श्रीरामपंचरत्न (मेरुकरुत) ३४
 श्रीरामपंचरत्न [माधवचुतरुत] ३३
 श्रीरेवणआर्य ४३४
 श्रीरंगशास्त्री २९५
 श्रीलक्ष्मीनृसिंहकल्पलता [रामरुत] ३०
 श्रीब्राम्हटकरुतअष्टांगसंहिता २९०
 श्रीबेंकटेश सहस्रनामस्तोत्र ३३
 श्रीशक १०३ मधील ताम्रपटातील
 मन्हाट कुळी १९३
 श्रीशक १०३ मधील ताम्रपटातील
 राजांचीं नातीं १९४
 श्रीशक १०३ मधील ताम्रपटातील
 गर्बि. १९६
 श्रीशक १०३ मधील मराठी ताम्रपट १९२

श्रीशकायद्वल अनुमाने १९६
श्रीशिवरायाची शिस्त दासविणारी
पत्रे ४१

श्रीसमर्थ ३८

श्रीसमर्थावर अष्टक [मेरुत] २९

श्रीसुंदर नारायणाचे देवालय ३१६

श्रीसुंदर नारायण देव ३१८

श्रीसरस्वतीमहाल तंजावर १

श्रीसरस्वती मंदीर २४१

श्रीसुषेणरुत आयुर्वेद महोदधि १४७

श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचा काळ १५९

श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे मूळ नांव
कोणते ? १५७

अ

अकालवर्ष शुभतुंगरुण ४३०

अकालें-संमेलन २४१

अच्युताश्रमाचा वेरागर ग्रन्थ १६५

अच्युताश्रमत्रोविया किंवा ब्रह्मकथा-
ग्रन्थ २८

अच्युताश्रमाचा काल १६६

अजपा गायत्री ३६

अजी-अजे २८१

अट्टविरे २२५

अट्टवेर २२१

अतीत २४७

अद्वैतनिरूपण ३७

अद्वैतकाश [मृत्युंजयरुत] २८

अद्वैतप्रकाश [ब्रह्मणिर्मतोजीरुत]
१७

अद्वैतमकरंद १९

अद्वैतसार [श्रीममर्थरुत] १८

अन्नपूर्णा स्तोत्र ३०

अनिर्वचनीय पुस्तक १५९

अनुभवामृत ३

अनुभवसार [मेरुत] } २७
„[मृत्युंजयरुत] }

अनुभवसार [केरीराजदास किंवा
दासानुदासरुत] २७

अनुभवामृत २२

अनंतमौनी ३८

अनंतसुत संत पुरोहित तुकदेव १६१

अन्वय व्यतिरेक २१।३९

अपरोक्षानुभूति [वामनरुत] ४२०

अपरोक्षानुभूति (अपूर्ण) २०

अमृतानुभव [मृत्युंजयरुत] ३७

अनुभवसार (मेरुत) ६

अनुभवामृत (कानडी भाषा) ३७

अनुभवामृतांतील जास्त ओवी ९५

अनुभवामृताच्या पोथ्या ९४

अनुभवामृतांतील ओवी ९३

अनुभवामृताची टीका [वीरेश्वररुत] ५

अनंतउर्ज २१२

अनंतभट ३१८

अनंतोपाध्याय २९५

अनंदगिरीचा मठ २४७

अपत्यप्रभृतिगोत्र २७८

अप्सरस २३५

अपरोक्षानुभूति [वामनरुत] ४

अफजलखान ३२१

अबदुल रसूलखान ३४७।३६५

अबाजी ४०१

अमरकोश २३५।२३८।४६८

अमानुलासाज ३४६।३४७

अमृतरावसाहेब २१४

अमृतरावसाहेब चित्रकूटवाले ४२५

अमृतनंद ३८

आमृतराव रघुनाथ पेशवे मृत्यू पावले
३९५

अमोघवर्ष ४३२

अमोघवर्ष वनगजमल्ल ४३०

अरुडमल डोंगर ४४९

अयाचित महादेव २९५

अर्जुननीति ३७

अलका २३६।२३८

अलि इदलशा ३२०।३२३

अले दलशा ३२३.

अलि नामजाद निया गयबती ३२१

अवधूतगीता १३१

अवधूतगीता [मेरुत] ४

अवधूतगीतेरील टीका १२८

अवरंगाबाई ११०।३४६।३८८

अवरंगशहा ४६०

अवरंगजेब पातशा दिलीहून दक्षिणेत
आले ३८०

अवरंगजेब शांत झाले ३८१

अवरंगजेब संडोबाचे देऊळ पाहतो ४६१

अवसर ४३१।४३३।४३४

अष्टांग-संग्रह-संहिता २७४

अष्टावक्रटीका सिद्धांत चिदंबरी ३६

अष्टावक्रा सूक्तटीका सिद्धांत चिदंबरी
(बैद्यनाथरुत) २५

अष्टावक्रटीका ८

असदखान ३४७

असरीचा किछा २१८

अहमदनगर २४०

अहिल्याबाई होळकर ३८४

अकजपुर ६१

अज्ञानसिद्ध नागेश ३८

आं

आठबले ४२१

आगुदाना ६४

आंगारक ३०९

आंध्याच्या संबंधी काही टांचणे १६४

आंगरे सरसेल ३५५

आंगरे यांचे महजर व इतर कागद.

पत्र ३४२

आंगरे ३३०।३३७

आनंदीबाई पेशवीण इच्या पुराणिकाम

पत्रे १९०

आत्माराम [श्रीसमर्थरुत] ८

आत्माराम २०

आत्मबोधावर टीका अपूर्ण [कोण-
रुत न कळे] १३

आत्मबोधावर टीका (पूर्णानंदानुचर
शिवरामरुत) १३

आत्मबोधावर टीका [जगन्नाथरुत] १२

आत्मबोधावर टीका ९

आत्मबोध [जगन्नाथरुत] २५

आंतरपेदी ३९०

आदित्यवर्मा ४३१।४३३

आदि (नामदेवरुत) ३७

आदि २४२

आदालत ३९७

आताजी मल्हार वाकेर्नास ३०९

आत्मसुख २१

आत्माराम [श्रीसमर्थरुत] ३

आत्मसाक्षात्कार (मेरुत) २

आत्माराम स्वामी १५०

आनघट फर्कार २२८

आग्नीचा अंत ४३८

आधीन ४३७।४४१।४४२।४४३।४४४।
४४७

आधीश ६१

आनंदीबाईस देवाज्ञा झाली ३९१

आफळे २३३

आपाजीसोपुवर्सीसखपुर २६६

आप्पाजी माणकेश्वर अधिकर ३८२

आपाजी गुलव्या २२८

आपरोक्षानुभव ३

आपदिन बाह्याराने सानी व मनसुक १७६

आनंदराव ३६२

आनंदराव ३६०

आनंदगिरीचा मठ २५४

आबाताहेच पुरंदरे ३९३

आबाजी माहादेव ३२३

आबाजी बलाल ३३८

आबाजीपंत पुरंधरे ३८१।३८२

आबळे ४००।४०१

आबदुल रसूलखान ३५०।३६८

आपा बळवंत ३९०

आरसेमहाल ३९६

आर्यालिपी २८७

आर्यभट ४३८।४३९

अमृतराव पेठे ३८९

आमानुलखान ३५०।३५२

आमल ४३२

अलीखान ३४६।३५०।३५२

आलिपिउसाहेब विनायतेस गेले ३९६

आलिपिउसाहेब व बापू गोसले ३९३

आलिपिउसाहेब पुण्याहून मुंबईस गेले
३९७

आलिपिउसाहेब ३९३।३९४।३९८

आवरंगशाहा तुळापुलास आले ३८०

आवरंगशाहा घातशा ३७७।३७९।३७८
३७७।३८१

आवरंगवाढ ३४६।३८१

आलीखान ३४७

आसू ६४

आसमानी महाल जळाला ३९२

आसन्मधासु मुनयः इत्यादि श्लोकांचे
भाषांतर ४३८

आसदखान ३४६।३५०।३५१।३५२

अस्तापूर मंगळवार ३८३

आम्बनीकुमार ३५६

आवलीकाई २२७

इ

इजारपट्टा २५७

इतिहास संपन्न २४०।२४१।२४५

इदलशाजी पादशाहा ३२२

इदलशाहा २३३

इदलशाही बुडविली ३८०

इंद्र ४३१

इन्द्रराज ४३२।४३३

इभम इदलशा ३२१।३२२

इभामखान ३८६

इस्मालसादनी ३८८

इंदूर ३८३

इंदापुर ३७६

इंगरेज २७२

उ

उज्जनी ३८३

उडाण सिदनाईकवाडी ३४४

उतउभाएजे १७२

उत्तर पंचविशी किंवा उत्तर पत्रिका ६

उत्तर पंचविशी ९।१०

उपदेश रत्नाकर २१

उपनिषदावर्ष ९
 उपनिषत्सार १७
 उद्भवचिह्न ३८
 उद्भव रामजी ४०१
 उद्बोधनाथ १५७
 उरुस २७३
 उर्वशी २३६
 उषाहरण १००
 उंबरज २५३

क

कदपुर ६१

ए-ऐ

एकनाथ ३८
 एसाजी बिन आबाजी २५८
 एकापूर ६१
 ऐतरेयोपनिषदांतील कथा १०९
 ऐयप ४३१।४३३

अं

अंताजी रंगनाथ केळकर ३२३
 अंताजी मल्हार ३१०।३११
 अंताजी मल्हार वाकेनीस यांची
 कारकीर्द ३०६
 अंतर्भाव (समर्थकृत) ३१।२०
 अंजनवेल ३२७।३२६।३२८।३३९
 ३३५।३३७
 अंजनवेल तालुक्याची वडिवाट ३१९
 आगिरसाः व अंगारक १०३
 अंगार नामजाद हवालदार ३२२
 अंबेवेरिक ऊर्फ अंबेवेर २२१
 अंबेवेरिक २२५
 बिहस २२१
 गाजीपंत पुरंधरे ३८१
 गाजीचे घर २४४

अंबाजपंत लोह्याकर २४३
 अंबरसाना २३०
 अंबरसाना शब्दाचा अर्थ २३१

क

ककल ४३०
 कचेश्वर २४६
 कचेश्वरकृत आत्मचरित्र २४१
 कचेश्वर व तुकाराम २५५
 कचेश्वराच्या तुकारामावर आरत्या २५५
 कचेश्वराने पाडलेला पाउस २४७
 कचेश्वरभट बिन सिधेश्वर भट बहो
 २४७।२५३
 कटुबाण १७२
 कडू चव्हाण ३५१
 कथासारामृत (रुग्णदास पंडित.
 कृत) २७
 कदमकडू ३४९।३५१
 कनकगिरी ३७६।३७९
 कनकादिन्याचे देऊळ २२०
 कपिलानिर्णय २८५।२८७
 कबजी ३७९।३८०
 कमला १६१
 कमलाई १९४
 कमळोजी कदम २६६
 करवीरकर महाराज यांचा व परशुराम-
 पंत माऊचा तह २१९
 कडे ३८७
 कर्णेश्वराचे देवळातील शिलालेख २१०
 कर्नाटक २५।३७६।३७४
 करवीर २१५
 कन्हाड २३६
 करुणामूरस (देवदासकृत) २५
 कशोकी २७४

कशेळी गावातील शूद्रांची आडनामे २२२

कशेळीचा ताम्रपट मराठी मजकूर २२२

कशेळी ताम्रपटाचे वर्णन २२१

कशेळी येथील शक १११३ तील शि-

लाहाराचा ताम्रपट २२०

कलसी बंगला जळाला ३९१

कल्यारंभ व भारतीय बुद्ध ४३५

कल्हण ४४१

कलि ४३८।४४५

कलियुगारंभ ४३८

कसतत्यान २७२

कसेलिग्राम २२५

कसेळी २२१

कार्कभट २७६।२७७।२७८

काटे २८६

कानगो ३७५

कानपूर ४२२

कानपूरची कत्तल ४२५

कान्हापूर ३८४

कान्होजी आंगरे ३४७।३४८।३५१।

३५२

कान्होजी बिन तुकोजी आंगरे ३४६।

३५३

कान्होजी मोहिते ३८८

कान्होजी राजे सिकें ४६६।४६७

काथुल २३८

कामनाक १९७

कायाजीवाचें-लभ, काळऐक्यतिनी-

शी ऐक्य भाव [श्रीदासानुरुत] २०

कारंजे व शिवपादस्पर्श ११

कार्तिकस्वामीचे वैषंकाचर बीज पडेली

३९१

कार्लेकर ४२१

कालज्ञान [अज्ञानसिद्धनाशकृत]

१३

कालोजी नाईकवाडी ३४४

काश्मीर २३६

काशीबाई ४२१।४२४

काशीनाथ २२९

कासारदुर्ग ३१९

कासि २२८

कासिबाई २२७

कासी रंगनाथ ३२८

कालभट्ट १९७

काकरिया ३८३

किता (पहिला अध्याय) ४

किन्नर २३५।२३६।२३८

किंपुरुष २३८

किंपुरुषवर्ष २३८

किर्लोचसान निजाम बहादुर नमुलुक

३४७

किष्किंधाकाण्ड ३९

किंजल ४३४

किर्तिराज २२३

कुकळळीग्राम १७१

कुटरे ४६६

कुडोचे २१३

कुतुबशाहा मारिला ३८६

कुबेर २३६।२३८

कुन्हा १९४

कुरुल नदी २०५

कुलनाम २७८

कुसुमाबाईसाहेब ४२०।४२१।४२५

कुळकर्णी २००

कुंजपुरा घेतला ३८६

कुंडली २६६
 कुंपणी सरकार हंघज बहादुर याची
 द्वाही शहरांत फिरली ३९३
 कुंभेरी ३९०
 कुटस्थ दीप १२
 कूपसननलक्षण २२६
 रुष्णदास पण्डित ३८
 रुष्णमट २२३
 रुष्णभट्ट व देवकी १५१। ५२
 रुष्णराज २३०। २३२
 रुष्णाचें गाणें ४१६
 रुष्णाजी २६६। ३५५। ३६१
 रुष्णाजी कडू ३६०
 रुष्णाजी दादाजी ३०६। ३०९। ३१०
 रुष्णाजी दादाजी ठोसर ३०६
 रुष्णाजी परशराम ३२८
 रुष्णाजी बिन गोदजी ३२६
 रुष्णाजी भवानी मृत्यु पावले ३९२
 रुष्णाजी विश्वनाथ बर्वे ३३७। ३३८
 रुष्णाबाई २२१। २२२
 रुष्णाप्पा मंगलमूर्ती २२९
 केंसंडिका २२५
 केंज येथील विंवकासंधूची प्रत ११३
 केशव २२९
 केश गुरु निरंजन २२९
 केशव नार्क थत्ते ३९१
 केशवसुत २२९
 केशरीनाथ १५७
 केंसो रुष्ण टिलक ३३८
 केळसकर २००
 केलासपर्वत २३६
 कोकण २३६। २३९
 कोटसाहेब ३९३

कोडमट २२८
 कोडीत १७५
 कोनकरादेव आबोसी ३२२
 कोरेगाव २१२। २६६। ३८५
 कोल्हापूरकर व आल्फिष्ट ३९५
 कोंडूबाई धुमाळीण मेली २१२
 कोढणा ३८५
 कोंतापुरी २२६
 कंपण २२५

स्व

सडकी पेट ३७५
 सडकी शब्दाची व्युत्पत्ति ६२
 सरपुडी येथील श्रीरामेश्वराच्या देवाल-
 यावरील शिलालेख १६०
 सरपुडी गावाची वासलात १६१
 सरपुडी १६०
 साटमाडू २२२
 सान आजम आभरासान ३२३
 सान आजम आमीनसान ३२३
 सान आजम आलावलसान सिलेदार
 ३२३
 सान आजम आसतसान ३२३
 सान आजम आहमदसान सिलेदार
 ३२३
 सान आजम एकलास्तसान बिनी ३४२
 सान आजम कैकसान ३२३
 सान आजम जमालसान ३२३
 सान आजम जाहंगारसान ३२३
 सान आजम ताजसान ३२३
 सान आजम दिलावरसान बिनी ३२२
 सान आजम नासरसान ३२३

११ आजम दिलावरसानं वजिरानी
 ३४२
 सान आजम करादसान ३४३
 सान आजम बिजली सर्जसान ३४२
 सान आजम महमदसान ३४३
 सान आजम सरकससान ३४३
 सान आजम सिताबसान ३४४
 सान आजम सुज्यायेतसान ३४३
 सान आजम मसुदसान ३४३
 सान आजम सेदसान ३४३
 सान आजम सेरसान ३४३
 सान आजम सेद महमदसिलेदार ३४३
 सान आजम हैवाससान ३४३
 सेड ४४८।२४१।२४२।२४३।३४७।३५०
 सुरासन सान ३२१
 सुरासानसान नियायत मैबती ३२१
 खुळे २५६।२५७।२५८
 खुजस्ते बुनियाद ३४५
 सेचीवाडा ३९०
 सेज्रैट ४३४
 सेज्रैय ४३३
 सेटकघाम २४४
 सोटिंग ४३०
 सोटिंगदेव ४३२
 सेड सरकार ३५०
 संडोजी ४०१
 संडोबाची यात्रा ४५२
 संडेराव रास्ने यास देवाज्ञा साली. ३९२
 संडोजी अण्णा गीरवाकर २७०
 संडोजी कडू ३४६।३४९।३५९।३६०
 ३६१
 संडो कडू ३६०
 संडो बृह्मळ चिटणीस २७५

संडोबाच्या व म्हाळसेच्या पितळेच्या
 मूर्तीवर असलेला श्लोक २६९
 संडोबाचें देऊळ २६५
 संडेराव दाभाडे ३०६।३०९
 ग
 गजेन्द्रमोक्ष [देवदासरुत], ३४
 ,, [एकनाथरुत] ३४
 [वामनरुत] ३६
 गडे ३२७
 गडे मंगळ ३८४
 गणपतीचा रंगमहाल ३९६
 गणपतराव जगन्नाथ उर्फ आबासाहेब
 राजगुरु २४७
 गणेश रुष्ण कोलटकर ३३७
 गणेश गोसावी ४०१
 गणेशसिंह २१४
 गणेशनाथ ९९
 गणेश नारायेण धडकळे ३८२
 गणेशपंत गोसले ३९१
 गणेशपंत बेहरे ३०५।३०६।३०९
 गणेशयोगी २२९
 गद्यण २१०
 गद्यान ६४
 गर्गवराह ४४७
 गलंड ७३
 गवाशेठ २२८
 गळटोची ४५०
 गळेकाटूचे नेवेद्य ४४८
 गागाभट्ट २९५
 गाढवदरा २५६।२५७
 गाढवे २१६
 गाणपत्यांची एक यादी २२९
 गायकवाडाची टाकी ४४९
 गायधनां ४०१
 गारवीर ३८६

गालेर ३९५
 गीता २४४
 गीताचंद्रिका १३२
 ग्रीकलोक २८०
 गुप्तनाथ १५७
 गुढे ३१९१३२०१४०४
 गुणाकर पंडित २८६
 गुर्जर २९५
 गुहागर ३२६१३३४
 ग्रेंग २७३ .
 गुजराथ ६९१२३५१२३७
 गुरुदास ३८
 गुरुबोध (गुरुदासकृत) २
 गुरुशतक [नारोजी पंडितकृत] ३६
 गुरुशिष्यसंवाद [वरदनागेशकृत] १६
 गुर्जर २३६
 गुप्तक २३५१२३६
 गुप्तकेश्वर २३६
 गुप्तराष्ट्र २३७
 गुवल २२३
 गुवलेशः २२३
 गुकाक दिवाणसाना ३९६
 गुडवण ३८४
 गुदुषाई देशमुखीण ३१०
 गुनर्द ४४७
 गुपार्ई १९४
 गुपाळराव चिटणीस २१६
 गुपाळराव गोविंद ३८७
 गुपाळराव २२०
 गुपाळभट १७२११७३
 गुपाळराव मिरजकर ३८७
 गुपीनाथ दीक्षित ओक यांचे पत्र १०२
 गुपिकाबाई ४१५

गोबजी पा वाघाडीकर १७६
 गोबजी १७६
 गोमाजी बलद कृष्णाजी ३६०
 गोमाजी कडू ३४६१३४७१३५०१३६०१
 ३६११३६९१३७०
 गोमाजी नार्क बाही हवाल ३४४
 गोलतिवाडे १७४
 गोवलकाट ३२८
 गोवा २२४
 गोविंद ३८
 गोविंद गणेश २६६
 गोविंद गोसावी ४०१
 गोविंद गणेश कुळकर्णी श्रीगोविंदकर
 २६७
 गोविंद बल्लाळ बुधले ३८६
 गोविंदभट २२५
 गोविंदराव ३६१
 गोविंदराव काळे २१५
 गोविंदपंत टोसर ३०७
 गोविंदराव पिंगळे २१५
 गोपीनाथ दक्षिण ओक यांचे पत्रांवरून
 सुचणारी अनुमाने १०२११०३
 गोरेसबोध १३
 गोरा कुंभारान केलेली परीक्षा ५१
 गोविंदराव ३७०
 गोविंदरावकडू ३४६१३४७१३६१
 गोसावीनंदन २२९
 गोसावीसुत (वासुदेव) २२९
 गोळे २२९
 गोंदजी बलद नागोजी ३५०
 गोंकल २२३
 गंगाजी मवाळ २२८
 गंगाजी क्षीरसागर ३२८

गंगाजी ४०१
 गंगाबाई २२८
 गंगाबाई ४२०
 गंगाधर बाबाजी कारकून ३१०
 गंगाधर बालरुण मराठे ३३८
 गंगाधर यशवंत चंद्रचूड ३१६ । ३१७
 ३१८ । ४४८ । ४६१ । ४६२
 गंगाधर रघुनाथ हवालदार ३६५।३६६
 गंगाधरराव ४२१
 गंगाधर शास्त्री यास तरवारीने मारिले
 ३९२
 गंधर्व २६५।२३६।३९२
 गंधार २३६
 गंभीरानंद १३१
 गंध लेखणी ३

घ

घाटगे २१६
 घाटदरणा १९४
 घासीराम कोतवाल ३९१
 घृताची २३६

च

चक्रधर ३१६
 चक्रधराची यात्रा ६५
 चतुष्टय, [श्रीसमर्थरुत] २२
 चतुसमासी (समर्थरुत) ७
 चतुर साबा २२९
 चमत्कारांची परंपरा ९७
 चन्होली २४५
 चव्हाणकडू ३४९।३५१।३५२ । ३५६
 चाकण २४२।२५३।३४५।३४४ । ३४७
 ३४८।३४६ । ३४९ । ३५० । ३५१।
 ३५३।३५५।३५७।३६०
 चाकणकिल्ला ३७६
 चाकण चौऱ्याशी ३७५

चाकण परगण्यांतील गावे २४७
 चाकण परगण्यांतील देशमुख २४८
 चाकण बस २४२
 चापण साहेब ३९७।३९८
 चापेखणाचा चौक ३९६
 चामळ किंवा अम्मल ४३१
 चांडोली ३५०
 चांदोरकर २४२
 चांभारगोंदे २१६
 चि कोडी येथील ताम्रपट ४३०
 चिकोडीच्या ताम्रपटाचे वर्णन ४३०
 चिंगिसखान ३७५
 चित्रदीप (राघवरुत) ५
 चिदानंद १३०
 चिदानंदानुचर ३८
 चिदंबरजयंतीस्तोत्र [वैद्यनाथरुत] ३७
 चिपळूण ३२८
 चिमणाजी नारायेण सचीव पंत ३८५
 चिमणा वैद्य २२९
 चिमणाजी बलाळ ३८३
 चिमर्नाकाव्य ११५
 चिमाजी ३६१।३९४
 चिमाजी आपा ३९४
 चिमाजी आप्पासाहेब कासीस निघोन
 गेले. ३९५
 चिमाजी कडू ३६१।३६९।३७०
 चिमाजी बिन गोमाजी कडु ३४४
 चिमाजी महाराजाविषयी गीत ४१५
 चिमाजी माणकर ३३७
 चिमाजी वा सुलतानजी ३६०
 चिरंजीव पद [एकनाथरुत] ३
 चिंचणे ४६
 चिंचोली २४०

चिंचोली येथील गहिनीनाथाचे देवाल-

यावरील शिलालेख २४०

चिंतामण मिसर ४०२

चिंतामणराव माधव पेठे ३९९

चिंतामणि २२९

चिंतामणि धरणीधर २२९

चिंतो वामन देशमुख यास देवाज्ञाशाली
३९२

चंद्रचूड यांचा संग्रह २८६

चंद्रराट् २२३

चंद्रसेन जाधव ४६५

चंद्रगुप्त मौर्य ४४६

चंद्रादित्य २२३

चंदीचंदावर २३३।३७६

चंदीचंदावराहून देसी स्वराज्यास(राजा-
राममहाराज) आले ३८०

चिंतो विठल ३८९

चिंतो विश्वनाथ ३९९।३९२

चुडा १५३

चौभाकवीचें नांव १०१

चौधरी ७२

चंगीरस्तान ३२१

चंडीपति २८०

चंद्रगुप्त ४३८

चंद्रचूड ४४८

छ

छहमेश्वेष्टी ४३४

छत्रपती राजे (राजा शिवाजी) म्हणून

सिंहासना रुढ केले ३७९

छयापी कागद सुरू झाले ३९६

ज

जगजुंग ४३०।४३२

जगन्नाथ: ३८।२९५

जगन्नाथ रामचंद्र २१८

जतपाल राठोड १९४

जतिग २२२।२२३

जनकोजी सिंदे ३८६।३९६

जनार्दन नारायण देशपांडे ३३८

जनार्दनराम ३०७

जबतस्तान ३९०

जयगड ३२६।३२७।३२९

जयराम ३८

जयाद्रिमाहात्म्य २७१

जयनगरे ३९०

जयेनगरवाले ३९०

ज्यार्ज जिंभर्न साहेब २५९

ज्योतिपंत महाभागवताचें उपनाव, ४६

„ गोत्र ४६

ज्योतिपंताच्या पोथीचें वर्णन ४७

ज्योतिपंताचा काल निर्णय ५०

ज्योतिपंताचा पर्वज ४६

ज्योतिपंताचा बाप ४६

ज्योतिपंताचा संकल्प ४७

ज्योतिपंताची आई ४९

ज्योतिपंताची आख्यायिका ४७

ज्योतिपंताची आराधना ४७

ज्योतिपंताची गुरुपरंपरा ४८

ज्योतिपंताची नोकरी ४७

ज्योतिपंताची वंशावळ ४८

ज्योतिपंताचें अक्षर ४७

ज्योतिपंताचें गायत्री पुरश्चरण ४७

ज्योतिपंताचें चरित्र [सत्सारामरुत]

४९

ज्योतिपंतानें दिलेलें भागवत ४७

ऋषोतिवंताने देह ठेविला ४८
 जाकनाद ३२२
 जासोजी नाईकवाडी ३४४
 जाचकाचे वंशज २६५
 जाट भरतपुरास गेला ३८६
 जाधवराव ३२३।३८१
 जानोजी ३५५।३६१
 जानोजी नाईकवाडी ३४४
 जानोजी भांसले ३८७।३८८।३८९
 जानोजी सेपले ३५७
 जामखेड २४०
 जामगांव २१६।४६६
 जावजी पाा बाघाडीकर १७६
 जिजाऊ २२७।२२८।३७६।३७७।३७८
 जिजापूर ४६६
 जिवाजी गणेश सासगीवाले ३८५
 जिंती ३८९
 जिकर कवसदर पसानराय सांके करा-
 सिया १७५
 जीमूतवाहन २२२।२३६।४३२
 जीर्णपुर २४३
 जीवन्मुक्त ३८
 जुन्नर ३५७।३४४।३४५।३४७।३७६
 ३५०।२४३।२४२
 जुनाट, पुरुष [श्रीसमर्थरुत] ८।२०
 जेजूरीचे पेशवे २७१
 जेजूरी येथील शिलालेख २६५
 जेनी २२८
 जैतपाळ १।१३
 जिंथासगराव ३६१
 जयसिंगराव कडू ३६१
 जंगबहादूर ४२३।४२५
 जंजि-याचा शिंदी २७५

जंजिन्याचा इतरतस्तान २७४
 जंघुद्वीप २३८
 ट
 टिपु ठार पडिला ३९२
 टिपु बहादूर ३९०।३९२
 टिपूवर स्वारां ३९०
 टोपकर २७२
 टोपणसिद्धानिरूपण [श्रीसमर्थरुत] ८
 ठ
 ठाडा ४२३
 ढ
 ढांग ४२३
 डोमग्राम १५२
 डांबेतीर्थ १५४
 ढ
 ढंरिराज महाराज २२९
 त
 तत्वपट [मेरुत] १९
 तत्वविवेक १२
 तलियान २७३
 तळेगांव ३०६
 तळेगांव डमढेरे येथील श्रीसंभुनाथबाबा
 १७८
 तसर ३२९
 तात्या टोपे ४२१।४२४
 तात्या टोप्यांचा अंत ४२२
 तानाजी ४६६
 तबि ४२१।४२५
 तायाजी ३४६।३५५।३६१
 तायाजी बिन खंडोजी ३४६
 तायाजी कडू ३६०
 तारक बस ६।१७
 तारकबोध [गुरुदासरुत] ६

ताराक ३८१।३८२।३८७
 ताराबाई ३७८
 ताल ३८३
 तिमनायक २१२
 तिसरा गोनर्द ४४८
 तीर्थावळी [बहुधा विष्णुदासनामारुत]

३०
 तीर्थावळी २४२
 तुकदेवाची कुलपरंपरा १६२
 तुकदेव व शंकराचार्य १६२
 तुकयाकुमर नारायणबुवा ४०१
 तुकाराम २२८।४०१
 „ तुकारामांचें प्रयाण ९८
 साधकबाधकप्रमाणें ९८
 तुकारामाचें हस्ताक्षर ४०१
 तुकारामाचें मारिलेला स्वदस्तुरचा शेरा ४०१

तुकाराम बाआ देहूकर ४००
 तुकारामाचें आडनांव ४००
 तुकारामाचानिर्याण शक २२७
 तुकाराम समकालीन व्यक्ती २२७
 तुकारामाचे सदेहप्रयाण २५५
 तुकारामाच्या देह्यष्टीचें वर्णन २५५
 तुकोबाचीं पदे २४४
 तुकोबाच्या बह्या २४५
 तुकोजी होळकर २६७।२७१।३१०
 तुलसाजी कडू ३५९
 तुलाजी आंगरे सरसेल ३३०
 तुरंगबदन २३८
 तुषार २३७।२३९
 तुळजापूर ३८९
 तुळापूर ३७७
 तैलप ४३२

तैलप चालुक्य ४३०
 व्यंभकराव आबा ३९५
 त्रिंबक किल्ला घेतला ३८६
 त्रिंबकपंत उदगर ३३८
 त्रिंबक रुष्ण बर्वे ३३७
 त्रिंबक रुष्ण ३४१
 त्रिंबकजी डेंगला यास साष्टीस कैदेत
 ठेविलें ३९२
 त्रिंबकजी डेंगळा इंग्रजांनी कैद करून
 नेला ३९४
 त्रिंबक विश्वनाथ ३१०
 त्रिंबक चौडे ३४
 त्रिमळ ३८
 त्रींभकपंत आकोलकर २६७
 त्रिंबकराव मामा पेठे ३८७।३८९।३९०
 त्रिंबकगव सिबदेव २६८
 त्रेता ४४५

थ

थापोधली ४२४
 थाळनेर १७५

द

दणदणे चितळे ४२०
 दताजी ठाकूर धिन आमाजी ठाकूर ३५३
 दमाजी गायकवाड ३५६।३८५
 दमाजी धोरात ३८२
 दमाजी येसाजी ३८८
 दत्तात्रय ३८
 दवाजी चवधरी २७०
 दशमदरणा १९४
 दशसंवत्सरात्मक युगगणना ४४७
 दशावतार श्लोक ३६
 दहावर्षाचे युग ४४५

दक्षिणामूर्तस्तोत्रटीका [माधवतनय-
रुत] ३०

द्रविडदेश ६१

दाजी विश्वनाथ ३४१

दाद नार्कवाडी ३४४

दादजी बिन सेजी हाडे ३४४

दादासाहेब ४२१

दादासाहेब पेशवे यांचें एक पद ३९९

दादासाहेब व रावसाहेब यांचें सख्य
झालें ३८८

दादासाहेब आनंदवल्लीहून धोडपेस आले
३८९

दादासाहेब व माधवराव रावसाहेब भागा-
नगर प्रांतीं गेले ३८७

दादासाहेब यांणीं मिरत घेतली ३८७

दादासाहेब रुसून गेले ३८७

दादासाहेब हिंदुस्थानांत फौजेनसी स्वा-
रीस गेले ३८८

दादासाहेबांची हिंदुस्थानची स्वारी ३८६

दादो कोंडदेव ३७६।३७७

दादाजी कोंडदेऊ मृत्यु पावले ३७६।
२२७

दादो कान्हो ३०६।३०९

दादोपंत ३०९

दाभेमेची वसाहत ३२०

दाभेमसुभा ३२०

दाभोल सुभा ३२३

दाम २१०

दामाशाई ३४५

दामोदरपंत पटवर्धन ४२४

दासाविश्रामधाम ३९

दासानुदास ३८

दापर ४३८।४४५

दिनकर सत्साराम गोडबोले ३३८।३४२

दिनकरराव राजवाडे ४२४

दिनमार्क २७३

दिनार ४३४

दिवटा [श्रीसमर्थरुत] २३

दिवाकर ३८

दिल्ली ३७८।४२२

दिला दरवाजा (शनवार वाड्यास)
बांधला ३८५

दिलाच ठाणे नारोशंकर याजकडे सांगि-
तलें ३८६

दीर्घतमा मामतेयोजुनुवानदशमे युगे
४४४

दार्न दत्तपदांकित मुकुंद २४२

दीनरत्नाकर ९

दुर्गाघाट ४२५

दुर्गादेवीचा काळ ३७५

दुरठोली ४६६

दुर्गागर्लशास्त्र ४२६

दुर्गाव ६१

देवगिरी ६१

देवदास ३८।२७२

देवनागरी २८७।२८८

देव ४२१

देवसरी ४२३

देवधर ४२१

देवपाटील ३५०

देवपालराज १५१

देवबा शिंदे ४४९

देवयोनि २३५

देवभक्तानुवाद (मुकुंदरुत) २

देवराव हिंणण्याचा समाधिकाल १८७

देवराय १७१

देवदत्त येथील शके १५७५ मधील शि-

लालेस २०९

देवाचें गोठणें २७६

देवलिपी २८७

देशमुखीचे हक्क ३७१

देशमुख मामलें दंडाराजपुरी २५६।२५७

द्वैतविवेक ९

दोडु कोडदेव भोकासि २२८

दोलतस्तान दिवाण ३२१

दोलतराव २१४।२१६

दोलतराव बाबा २१९

दोलतराव सिंदे ३९६

दोलताबाद ३७३

ध

धडफळे यादी ३७५

धनाजी जाधराव ३८१

धरणीधर ग्राम १५७

धर्मराजा ४३९

धर्माजी नागनाथ २१२

धर्माधर्मलक्षण [कोणकृत न कळे]

३८

धम्मियर ४३१।४३२

धामणटेकची टेकडी ४४९

धारवाड घेतलें ३८८

धालवह्नी २७६

धोडप ३८९

धोडोपत ४२१

धोडोपंत जोगळेकर ३६२।३६६।३६८

धोडोपंत नानासाहेब ४२१।४२२

धोडोबा २२०

नजीबस्तान ३९०

नबाब निजामन आलीसा ३८७

नबाब निजामन ३८७।३८८

नबाब असबजा ३८१

नमन २६।६

नवते ३१९

नवनाथचरित्र १३१

नरसिंगराव उधव ३३६।३६९

नरसिंगराव नार्डक सितोळे देशमुख

प्रां पुणे सिकेकरी यास देवाज्ञा

शाली. ३९५

नंजणगोसांवी १७१

नंद ४३५।४३८

नंदाभिवेक ४४३।४४६। ४४७

नागसूरी १७३

नागणनायक १७१

नागणा ४६१

नागपाल ४३४

नागराऊत कनोजा ३४४

नागांच्या वंशावळी २४०

नागेश ३८

नागेश्रेष्ठी ४३३।४३४

नागोजी ३६१

नागोजी कडू ३६०

नाथाचें देवालय १७८

नाथार्जाराव ४६६

नानासाहेब ४२१

नानासाहेब २२९

नानासाहेब ३१८

नानासाहेब पेशवे ३१६

नानाची शिस्त ३०९

नानासाहेबांच्या प्राणोत्क्रमणाचें स्थान
३८३

नानासाहेबांच्या देहाला अग्नी दिला ३८३

नानासाहेब यांची स्वारी हिंदुस्थान प्रांती

भाऊसाहेब यांचे कुमकेंस गेली ३८६

नानासाहेबांची कर्नाटक प्रांती स्वारी ३८६

नानासाहेब व दमाजी ३८५

नानासाहेब भागानगर प्रांती स्वारीस
गेले ३८५

नानासाहेब यांस देव-आज्ञा झाली ३८७

नानासाहेब (धोंडोपंत) यांचा अंत ४२३

नानाची व तात्याटोपे यांची शेवटची
भेट ४२२

नानागदी ४२२

नानासाहेब यांच्या हकीगती ४२३

नाना साजगीची दक्षणा वाटीत होते
२१६

नामजाद हवालदार ३२२

नामदेवराय २४२

नामदेव दाद मागतात ५२

नामदेवांची गुरुपरंपरा ५२

नामरत्नमाळा [पाठकनामाकृत] ३०।३१

नामविज्ञापनाशतक [नारोजी पंडित-
कृत] ३०

नाथिम्म २२३

नाथजी माली २२८

नारायण २२९।२४४।२४५

नारायणजी कडू ४५९

नारायणराव बल्लाळ ३१०

नारायणराव कृष्ण पारसनीस ३६५

नारायणेश्वर ३८

नारायण मयूरेश्वर २२९

नारायणांकित माधवदास ३८

नारायणकृत्य ३६

नारायणराव २१४

नारायणरावाचा मृत्यु ४१४

नारायणबुवा ४०१

नारायणबुवाचा लेख ४०१

नारो गोविंद आवटी ३४२।३३८

नारो शंकर ३८७।३८८

नारोपंत चक्रदेव २१५

नारोजी चंद्रस २४७।२५४

नासरजंग नबाब पुण्यास आले ३८४

नाहायतज्ञान ३९०

न्हावरे ३८७

निगमसार [वामनकृत] ४

निर्गुणव्यान [श्रीसमर्थकृत] ३

निजसुख २१

निजानंद १५७

निजामनमुलक ३४७।३८१

निजामशापातशा ३७६

निजामन ३८३

निजामन आलीखान बहादूर ३८५

निजाम अल्ली ३८८।३८९

निविशयान २७२

निर्वाण ९

निवृत्ति अवधूत ३८

निर्विकल्प [श्रीसमर्थकृत] १८

निरंजन २२९

निरंजनात्मजसुत २२९

निरंजनमाधव २४२

निशानी सद्दी २७६

निशानी (शब्दाचा अर्थ) २७६

निळकंठ महादेव पुरंधरे ३८७

निंबगांव ४४८

नीरानदी २१६

नृसिंहाक्षी २१५

नेपाळात भगवा होडा व पेशव्यांची गादी

४२५

ए

पदार्थयोनिनी २७८

पद्मनालदुर्ग २२५

पद्मपुराण २८८

पद्मावती १९८

परमप्रकाश [निवृत्तीअवधूतकृत] ८

परमप्रकाश ३१७

परमप्रकाश किंवा परमहंस १९

परमार्थतत्त्वप्रबोध ११२

परमानंदचैतन्य अवधूत ३८

परमानंद २१५

परली ३२७

परशराम केशव वोक्त ३३८

परशराम रामचंद्र घोटगे ३३८

परशुगम त्रिंशक प्रतीनिधीचा शिक्षा

४६६

पराडकर ४२१

परीक्षिती ४३७।४४१।४४३।४४६।४४७

परीक्षितीचा काल ४३८

परीक्षितीचा जन्म ४३८

परूण ४२२

पवनविजय [माळाहरदासकृत] १९

पवार ३१९।३२०

पाटण येथील शिलालेख ६४

पाणिनी २८७।४४०

पाताळ बुरुज ३२९

पादशाही अंमल ३२०

पानिपतची लढाई ३८६

पामरसाहेब २१९

पारगां ३८७

पारव गवि २१३

६३

पारसनीस (रा.ब.) २४२

पारसनिवांस ३६९

पिंगल साहेब ३१९

पांडवांचा अज्ञात वास्त ४४५

पांडवगड ४६५।४६७

पांडुरंग लक्ष्मण केळकर ३३८

पांडुरंगपंत ४२१

पांडुरंगपंत लिमचे ३३८

पांडुरंग २९५

पिशाच २३५।२३६

पांडोबा भारू केळकर ३९९

पिलाजी जाधव ४६५

पुत्रलक्षण ३८

पुणे २५७।३७६

पुणे वर्णनपर पुस्तक २३२

पुणेस्वर ३८२।३८३

पुण्याचा देशपांड्यांचा संग्रह २२७

पुरंधर ३८२।३८३

पुलीस ४३४

पुलोमनू आंध्र ४३७

पूगानंद १३१

पुर्णानंदाची परंपरा १३०

पूर्णमृतकरषोडशकळा (भरकृत) २१

पूर्वार्भ (श्रीसमर्थकृत) ३।८।२१

पृच्छाविवरण २८

पेडारार्ची, आडनार्वे ४४६

पेशव्यांचा गोखाना ३१५

पेशव्यांची बस्तर २५७

पेठण ६१

पैमासीची चौकशी ३९९

पौलोमांध्र ४४१

पौरुष ज्योतिषी ४३८

पंचतंत्र २७६।४७०।४७२
 पंचमान [श्रीसमर्थकृत] २२
 पंचयोग [श्रीसमर्थकृत] ८
 पंचलिंगाचि देखळ २६९
 पंचसमासी [श्रीसमर्थकृत] ३।८
 पंचसंवत्सरात्मक कालगणन ४४४
 पंचीकरण (मुकुंदराजकृत) ३
 पंचीकरण [श्रीसमर्थकृत] ८।१९
 पंचीकरणयोग [श्रीसमर्थकृत] ८
 पंचीकरण [ज्ञानेश्वरकृत] ३
 पंचीकरण ९
 पंचभूतविवेक १२
 पंचमुद्रा [ज्ञानदेवकृत] १८
 पंजाब २३७।२३८।२८०
 पंढरपुर २१५
 प्रकाशदीप ५
 प्रकाशदीप [ब्राह्मणभोजीकृत] ३।१२
 प्रणवविवरण १९।१६७
 प्रतापसिंह छत्रपती, व आल्पिष्ठसाहेब
 ३९५
 प्रतिनिधी ३२७
 प्रतीप ४४१।४४२।४४३
 प्रथमनंद ४४१
 प्रबोधचन्द्रोदय ५०
 प्रबोधसुधाकर ३७
 प्रभाकर २९५
 प्रभू-प्रकरणि निवाडपत्रे २८६
 प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपता-रत्नावली ५१
 प्रवृत्तिनिवृत्तिग्रंथ अथवा मनचरित्र
 ५।२८
 प्राच्य भरतेषु ४४०

प्रातः स्मरामि नामावली [शिबक चौदे
 कृत] ३६
 प्रास्ताविकपद्यानि ११५
 प्रेमरयान २७३

फ

फकीरजी गाढवे २१५
 फतेसिंग गाडकवाड ४४८।४६२
 फतेजंग बाहदुर मोकदुम २४१
 फत्यापूर २८७
 फडाचा चौक दुरुस्ती ३९१
 फरासांस २७२
 फालुके १५३
 फिरंगी २७२
 फुलगांव २५६।२५७।२५९।३९४
 फुलगावांत ब्राह्मणांस जमिनी दिल्या
 त्यांचीं नावे २६२
 फुलशहर २५६

ब

बजाबा बाबा ३९५
 बजाबा बिन बाबूराव सितोळे यास
 देवाज्ञा झाली ३९६
 बडे सान दिवाण ३२२
 बयाबाईसाहेब आपटे ४२०।४२३।४२५
 बरेट गौरगेल ३९९
 बरेली ४२२
 बरेलीचा नवाब ४२२
 बलवंतराव नागनाथ मृत्यु पावले. ३९२
 बलवंतराव दात्ये ३३८
 बळवंतराव टोपे ४२४
 बलिनगर ४३३
 बळीचेपु १९७

बहिरंगड ३२६/३२७/३३८
 बहिरी निज्यामशा ३२०
 बहिरोपंत पिंगळे दूर केले ३८१
 बहिरो त्रिंबक ३२४/३२८
 बहुधा गोसावी [श्रीसमर्थकृत] १८
 बहुर (भोर) ३०९
 बळच इअ ४४०
 बळयेप्पा १९४
 बाग २५७
 बागपूर २१८
 बाजी कदम ३८१
 बाजी गोपाळ देशपांडिये ३७२
 बाजी देवराव ब्रह्मे ३७२
 बाजी मोधी २२०
 बाजीराव पंडित प्रधान याणी वाढा
 बांधावयास मुहूर्त केला ३८३
 बाजीराव बल्लाळ यास प्रधानपंताची व-
 र्क दिली ३८२
 बाजीराव बल्लाळ प्रधान याची हिंदुस्ता-
 नची स्वारी ३८३
 बाजीराव बल्लाळ यास कैलासवास जाला
 ३८३
 बाजीराव रघुनाथ ३९७/४१९/३९४
 ३९२/३७८
 बाजीराव रघुनाथ पुण्यास आले ३५३
 बाजीरावसाहेब पेशवे याच्या कुटुंबाची
 शेवटची इक्रीगत ४१९
 बाजीरावसाहेब ३९४/४२१/२१४/२५७
 बाजीरावसाहेब बिठूरला निघाले ४२०
 बाजीरावास ब्रह्मावर्तस नेऊन ठेविले
 ३९४
 बाजीरावसाहेब यांचे वर्णन ४२२

बाण २८१/२८०/२८२
 बानराऊत नाईकवाडी ३४४
 बापू गोसले ३९३
 बापूजी गणेश गोसले ठार पडले ३९४
 बापू गोडबोले ४२१
 बापूजी आपाजी ३२८
 बापूजी भीमत ३८२
 बापूजी नारायण जोशी ३११
 बापूसाहेब कुलंदवाडकर ४२०
 बाबाजी धर्माजी काट २७०
 बाबा फडनवीस ३५८
 बाबा वाकेनीस ३०६
 बाबासाहेब आपटे ४२०
 बाबूजी नाईक बारामतकर ३८४
 बाबुराव आंगरे २१६
 बाबुराव फडणीस ३८७
 बाबुराव घिन त्रिंबकराव ऊर्फ तात्या
 सितोळे देशमुख ३९५
 बायजाबाई ३९६
 बायाचे बोलण्याची कलमें त्याजवर
 सिंदे यांची उत्तरे २१७
 बारशी पानगांव ३८५/३७८
 बालकाण्ड [एकनाथकृत] २२
 बाळ ३८
 बालकृष्ण बापजी लेले ३३७
 बाळाजी कृष्ण ३०९
 बाळाजी कृष्णाजी ३०६
 बालाजी जनार्दन नाना फडणीस ३९१
 बाळाजी जनार्दन भानू ३७८
 बाळोजी नाईकवाडी ३४४
 बाळाजी बाजीराव ३८४/३३७
 बाळाजी बाजीराव नानासाहेब ३७८
 ३३७

बाळाजी बापूजी देशपांडे २४७
 बाळाजी बापूजी २५४
 बाळोबा तात्या २१६
 बाळाजी विश्वनाथ सेनाकर्ते ४६७
 बाळाजी विश्वनाथ ३८१।४६५।४१९
 बाळाजी विश्वनाथ भट २००।२७५।
 ३०५।३०९।३६४।३८२
 बाळाजी विश्वनाथ घाटावर कधी गेला ?
 २०१
 बाळाजी विश्वनाथ यास पंतप्रधान केलें.
 ३८१
 बाळाजी विश्वनाथ यास देव-आज्ञा झाली
 ३८२
 बाळोबा पागमांस २२०
 बाळासाहेब ४२१
 बाळासाहेब निधन पावले ४२४
 बाळासाई ३९६
 बाळभट ३१८
 बाळाजी शंकर ३१०
 बिराडमस्तान दिवाण ३२२
 बिदुर ४१९
 बिज्यागड ३८४
 बिज्जण २२४
 बांदीबडे १६९
 बांदीबडे शिलालेखाचा कालनिर्णय
 १७०
 बांदीबडे येथील एक मराठी शिलालेख
 १६९
 बेगम ३८०
 बृहत्संहिता ४३९
 बुद्धाणुलमुलुक ३६४
 बुधवार ३८०
 बिमथरायेदेव २२६

बिल्वपूर ३०४
 ब्रह्मे २४८
 ब्रह्मेकेश्वर बाबा ३५९
 बोलहोया भाऊ ४०१
 घोरवन ३८०
 बोधिसत्व २७३
 बेहरानसा १७६
 बेदर ३४९।३८०
 ब्रह्मानंद ३८१।३११।१५७
 ब्रह्मांडाचें विवरण २१
 ब्राह्मणत्वाचा अधिकार २४२
 ब्रह्मगुप्त ४३८
 ब्राह्मी २८७
 भ
 भक्तमंजरीमाला २४१
 भक्तराज १९।२२८
 भक्तविजय ४००
 भाकि (क) राज हा ग्रन्थ कोणाचा !
 ५५
 भावंट ३८।२२९
 भट ४२१
 भट विश्वंभर २९५
 भट्ट विष्णु २९५
 भटमार्ग केव्हा झाला ! १५१
 भटोसाईचे पांच पुत्र (दत्ता, चांगा,
 रुष्ण, गुंडा, परसा) १५२
 भरतपूर ३९०
 भवानजी ३६१
 भाई आहमद मोकदम ३४४
 भाऊसाहेब ३८६
 भास्वजनी २६८
 भागवतावर ओवीबद्ध ग्राह्य टीका ४७
 भागिरथी २२८।२२९

भागिर्घ बाईची मेमणुक २१६
 भागानगर ३८०
 भांडकुदळ शब्दाची व्युत्पत्ति १२१
 भांडारकर (डॉ०) २४२
 भाणस्तारि २१३
 भांडारी २३९
 भावजी कडू ३४६।३४८।३४९
 भामजी कडू ३४६।३४७
 भावजी कडू ३५९
 भारतीय युद्ध शंकापूर्वी ३१७९ वे वर्षी
 सुरू झाले ४४७
 भारतीय युद्ध केव्हा झाले ! ४३८
 भारतीय युद्ध-वराहमिहिराचे मत ४३९
 भिकाजी बलाल मावे ३३८
 भिकं भट मनोहर याची स्मरण वही-
 तिचे वर्णन, तींतील नोंदी ४३, ४४,
 ४५, ४६
 भिकंभट बाळंभट नारायणभट २२९
 भिडे २५७
 भीम ४३१।४३३
 भिमधडी २५९
 भीमरूपीस्तोत्र [श्रीसमर्थरुत] ८।३०
 भीमानंदी २५९
 भीमोपदेश ३८
 भीमोपदेश (मेळरुत) २।२२
 भिल्लम १९४
 भीष्मस्तवराज [माधवरुत] ३०
 भूगोपाल २९५
 भूत २३५।२३६
 भूतान २३६
 भूपाल ३८३
 भेड ७३

भोजदेवः २२४
 भोजजी ३६१
 भोजजी बलद जैतजी कडू बंधाण ३५१
 भोजराज २९३
 भोसले २१४।३२३
 भोसले यांचे राज्य ३७६
 भैरव मोरेश्वराचा शिक्का ४६६

म

मणीदेव २२८
 मत्स्य ४४१
 मतिरत्नाकर [दिवाकररुत] ३७
 मनाजीपंत खडोजीपंत २६७
 मनीषापंचक [शिवरामरुत] १३
 मनुफथेष्टी ४३४
 मनोबोध १२८
 मनोहर गिर गोसावी यास देवाज्ञा ३९२
 मयु २३६।२३७।२३८
 मयुरेश्वर २२९
 मराठी भाषेतील स्थित्यंतरे १७०
 मराठ्यांच्या इतिहासांतील परीक्षेची
 वेळ १६४
 मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने २४२
 २४३
 महाराष्ट्रातील जुनी गीते ४०९
 मळकण साहेब ३९६
 मल्हारी २२९
 महाकाली तोफ ३९३
 महादजी २१४
 महालिंगदास १४४
 महालिंगदासाची ३२ शी १४२
 महात्मालिपी १५३
 महावाक्विवरण २८

महावाक्यविवेक [राषवस्त] २८
 महात्मावेष १५३
 महादजी बिन बाबूजी २५६।२५७
 महादजी विश्वनाथ उर्फ बाळासाहेब
 राजगुरु २४२
 महादजी ४०१
 महादजी शिंदे ३९०
 महादेव २९५।४३७।४३८।४४१
 महापद्म ४३७।४४३।४४६
 महार अनंत ३९६
 महारजी तावरा ३११
 महारजी होळकर २६८।२६९।३१८
 ३८६
 महार विश्वनाथ ३०५।३०६।३०९
 महार देवाचें गाणें ४१६
 महारीसुत ४२९
 मलकापूर ३८३
 मलकापुरपेठ ३७५
 मलिकआंबर ३७५।३७६
 मलिसयाकुद सान ३२१
 महमदसान दिवाण ३२२
 महाभाष्य ११२
 महाभिहूभ १९४
 महार नवर २४१
 महाराज छत्रपती ३२४
 महाराष्ट्र-साहित्य-संमेलन २४१।२४२
 महाज्ञान [बलिरामकायस्थ श्रीबासा.
 वषराकृत] २८
 महिपती ४००।४०१
 महिपती बाबा २२८
 महेश्वेश्वरी ४३४
 म्हाळसाबाई ४४८

म्हाळसाबाईचा भाऊ हुंगेडे प्रधान ४४८
 मॅगिब्लु १७१
 मांडकी ३१९
 माँड-गोलिक २८१
 मार्णाकदुर्ग ३१९
 मासनसान ३४७
 मातापुर ६१
 मांडुस २१३
 माधव ३८
 माधवनंदन ३८
 माधवराव बल्लाळ ३१०।३१४।३८७
 ३८९
 माधवराव नारायण प्रधान ३१८।३८९
 माधवराव निकंकठ पुरंदरे ३८९
 माधवराय २२९
 माधवराव बल्लाळ ३१४।३१०।३८७
 ३८९
 माधवराव बल्लाळ प्रधान यास वस्त्रे दिली
 ३८७
 माधवरावसाहेब थोरले २५७
 माधवरावसाहेब कर्नाटक मार्ती स्वारीस
 निघाले ३९०
 माधवराव रास्ते ३९४
 मानपान (पाटीलकीचे व मोकदमीचे)
 ३७१
 मानभवोत्पत्ति कथा १५०
 मानभावांच्या ग्रंथांचा शोध ६६
 मानभावांच्या व्याप ६६
 मानभावी मन्त्र १५६
 मानभावी लिपी ६७
 मानपंचक [श्रीसमर्थकृत] १८
 मानसपूजा [मेळकृत] ५
 मानसोच्छास २८

मानाजी आंगरे ३५६
 मायनाक २३९
 मान्योजीराव विचारे ३३१
 मालजी गाज्या, २२८
 मालकणसाहेब गौरनेल मुंबईस गेले
 ३९९
 मालकण साहेब पुण्यास आले ३९७
 मालिढसाहेब ३९९
 मालोजी राजे भोसले ३७६
 महादजी आंबाजी पुरंधरे ३८५
 महादजीपंत २२७
 महादजीपंत कानडे ३३८
 महादजी बिन बापुजी २५८
 महादजी अनंत ३२३
 महादजी बलाल ३२८
 महादजी मोरेस्वर जोसी ३५३
 महादजीराम ३०७।३२८
 माहादेव २२८
 माहुली २३२
 मीजसाहेब ३९६
 मीषणाचा समास (श्रीसमर्थकृत) ८
 मिरजप्रांत २१५
 मिर्जराराजा दक्षणेस मुभा होऊन आले
 ३७९
 मिर्जराराजा यांचा व सिवाजीराजे भोसले
 यांचा सला जाला ३७९
 मिरत ४२२
 मुक्ताबाईचा जन्मशक व उपदेशकाल
 १३१
 मुकुंद ३८२
 मुकुंदराज ३८।२८२।१११
 मुकुंदराजांचे समाधिस्थान ११४

मुकुंद व ज्ञानेश्वर ११४
 मुकुंदाची गुरुपरंपरा ११३
 मुकुंद व ज्ञानेश्वर यांचे गुरुशिष्यांचे नाते
 १५९
 मुजफरखान २१४
 मुजफरजंग ३८६
 मुजावर २४१
 मुगदल २७६
 मुगदल रामायण २७७
 मुंडा: २३७।२१९
 मुनि महर्षि ४३९
 मुबजी नार्क ३३१
 मुद्राविलास [एकनाथकृत] ५।२५
 मुर्तजाबाद शनवार ३८३
 मुशदखान ३२०
 मुरार जगदेवराव ३७६
 मुस्तफाखान ३२०
 मूळस्तंभ १९
 मृत्युंजय ३८
 मेंगनाथ बिन शंकरभट २४२
 मेनका २३६
 मेरु ३८
 मेरुबोध [मेरुस्वामीकृत] ७
 मैनाबाईसाहेब ४२०।४२३।४२४
 मोकदमीचे मानपान व कलमे ३७१
 बोंगलाची तळेगावाकडील धामधूम ४०४
 मोडी २८७
 मोमिनाबाद ऊर्फ चाकण ३४६
 मोर दीक्षीत ठार पडले ३९३
 मोरया गोसावी २२९
 मोरे ४००
 मोरेश्वर गोसावी २२९

मोरो जनार्दन १०
 मोरेश्वरदेव २२९
 मोरो बाबूराव फडणीस ४२१
 मोरो विठल ३८९
 मोरो विश्वनाथ ३८२
 मोहियाबाद ३८०
 मोहियाबाद ऊर्फ बुधवार ३८३
 मोक्षवर्म [केशवकृत] १५
 मौनाः २३७।२३९
 मौर्य २३८
 मौर्वी २८७
 यमदोर २७३
 यमाजी धुमाळ ४६५
 यमुनाबाई २१४
 यवनाः २३७।२३९
 यशोदाबाई ३९१
 यहूदीन २७३
 यक्ष २३५।२३६
 यावत्परीक्षितो जन्म
 वगैरेचा अर्थ } ४३६
 युग ४४४
 युधिष्ठिर ४३९
 युधिष्ठिर वंश ४४७
 येक्रेहाळी ३९
 येशवंतराव सिवाजी २१९
 येशवंतराव होळकर यास देवाज्ञा झाली
 ३९२
 येसाजी बिन आबाजी २५६।२५७
 येसाजी बलद संताजी २४७।२५४
 ३५१
 येसाजी बलद संताजी ३४६।३५२
 योगराज [अमृतनंदकृत] २१

योगवासिष्ठ (माधवरावकृत) ३।६।२४
 योगवासिष्ठसार १३६
 योगाबाईसाहेब ४२०

४

रस्ततसान ३६४
 रस्तार २७३
 रत्नमाजी जाचक २६९
 रत्नमाबाई ३९६
 रमाबाईसाहेब ४२१
 रघुमाई ४२७
 रंगनाथस्वामींची संतमालिका १००
 रघुजी कदम २९६
 रघुनाथ २९५
 रघुनाथ व्यंघक बर्वे ३३७।३४१
 रघुनाथ देशपांडे १७६
 रघुनाथ बाजीराव २८६
 रघुनाथ हरी घुमेदार ३६५
 रेघाजी भोसले ३८४
 रजतपुर २९४
 रजपुताना २३७
 रत्नाकर ३८
 रत्नाकर देव २२९
 रत्नागिरी ३२६।३२७।३३५
 रत्नागिरी जिल्हा २७४
 रमाबाई ३९१
 रविवार ३८३
 रसाळण्ड ३०६।३०९
 रक्षस् २३५।२३६
 राघव ३८
 राघोजी ३६१।३७४
 राघोजी भोसले नागपूरकर ३८४

राधोबा बलाळ अग्ने ३२५।३२५
 राधो बाबुदेव ३२७
 राजगुरु २४१
 राजतरंगिणी ४४७
 राजधर्म क्षेत्रधर्म बुद्धिवाद ७
 राजधर्म [श्रीसमर्थकृत] ८
 राजमहाल २२१
 राज्यमिषेक शक ३७७
 राजयोग (वामनकृत) ४
 राजवाडे यांची ज्ञानेश्वरी १५८
 राजवाडे २४१।२४२।२४३।२४७।२७३।
 २९०।३१६।२९०।४०९
 राजापूर २७४
 राजपुरी ४६६
 राजाराम २३१।३७८
 राजाराम छत्रपती २३२।३२८।३८०
 राजाराम छत्रपती परलोकास गेले ३८०
 राजाराममहाराजाचा कारकीर्द ३७८
 राजाराम महाराज यांची द्वाही फिर-
 विली ३८५
 राजाराम प्रासादी २४१
 राजाराम व ताराबाईसाहेब व समस्त
 राजमंडळ चंदीचदावराकडे गेले
 ३८०
 राजा शाहू महाराज यांची कारकीर्द ३७८
 राजा शाहू स्वदेशास यावयासाविषाले
 ३८१
 राजे शाहू छत्रपती कैलासवासी झाले
 ३९२
 राणीगंज ४२४
 राणोजी ३६१
 राव्राजी अनंत ३२८

६४

राधागो १९४
 राधाबाईंचे सहगमन ३९५
 राधीणसाहेब ३९८
 रावीनसन कलकटरीचे कामावर पुण्यास
 आला ३९९
 रायिनसन् साहेब २१५।२१६। ३९४
 ३९६।३९७
 रामकृष्णदासपंत ४०४
 रामचंद्र अण्णा २१६।२२०
 रामचंद्र गणेश ३१४।३८९।३९०
 रामचंद्र गणेश विसाजी पंत बिर्नावाले
 ३९०
 रामचंद्र जाधवराव ३८७
 रामचंद्र नारायण भिडे ४२१
 रामचंद्र महादेव नगरकर ३३८
 रामजी सिंदे ४६३
 रामदास पंत दिवाण ३८५
 रामदासांची बत्सर ४००
 रामदीन ३९४
 रामदेव रावो १५१
 रामदेवराय व लीळाकार ६४
 रामनामतरंग [माधववर्नदनकृत] २५
 रामनाथकु १७५
 रामनाथ २३९
 रामप्रभु १७१
 रामराजा छत्रपती ३१९
 रामराजे छत्रपति यास देवभासा झाली
 ३८९
 रामराजे यांची कारकीर्द ३७८
 रामशास्त्री मृत्यु पावले ३९१
 रामस्तोत्र [कोणकृत न कळे] ३६
 रामसिंग ३७९
 रामसोडका [मेरुकर] २३

[३५]

रामाई १९४
 रामामृत तरंग [माधवकुमारकृत] ५
 रामाचें मिश्राण ४३३
 रामाजी काशी ठोसर ३०६।३३१।३१४
 ३१५
 रामाजी काशी वाकेनीस यांची कारकीर्द
 ३०६
 रामाजी जेनादम सबनीस ३४५
 रामाजी माहादेव बिबलकर ३३७
 रामाजी व लिंबाजी १५०
 रामानंद १३१
 रामानंद गोसावी ५५
 रामामृत तरंग [माधवकुमारकृत] ३
 रामार्था २७६
 रामेश्वरभट २२८
 रायबरेली ४२५
 रायेगड ३७९
 रायबाजी ५६
 रावसाहेब २१४
 रावसाहेब ३८९।४२१।४२४।४२०
 रावसाहेब बास देहान्नदंड ४२४
 रावेर ३८३
 राष्ट्रकुटाच्या वंशातील काही नावे ४३०
 राक्षसभुवनची लढाई ३८८
 रिसबूड ४२१
 रिकमडीला ३८९
 रुद्राजी हरिदेव शेणवी २७४
 रस्तुमराव ३८९
 रेऊजी नाईकवाडी ३४४
 रेऊमथेष्टी ४३३
 रेवणथेष्टी ४३४
 रोहिणीबाईसाहेब ४२१

रंगनाथबाबाई ३००।४
 रंगो बापूजी धडफळे ३४५
 रंजितराय ३७५
 रंभा २३६
 रंभाजी निंबाळकर ३४१।३४३
 ३४४
 लसनो ४२२
 लखुजी जाधवराव देशमुख ३७६
 लघुयोगवाशिष्ठ [नारायणाचा भाष्य-
 दासरुत] २२०
 लतियान २७३
 लमानराव २४०।२४१
 लवधलेश्वर २६६।२७१
 लक्ष्मण अमंत २१८
 लक्ष्मण गोविंद मनोहर १६४
 लक्ष्मण बलाल करंदीकर ३३८
 लक्ष्मीबाई २१४
 लक्ष्मीबाई आग्ने इने बाबलेली दीपमाळ
 ५४
 लालमहाळ ३४४
 लिखित पासष्टी ३।२१।२८
 लीळासंवाद ३१६
 लीळासंवाद पंधांनील भावदुसंकेत ६३
 लीळासंवादांतील अक्षर संकेत ६०
 लीळासंवादांतील मजकूर ६१।६२।६३
 लीळासंवाद पोथांचें वर्णन ५९
 लीळासंवाद व लीळाचरित्र ६६
 लोकेथेष्टी ४३४
 लंबोदर २२९
 ४
 वज्जन २२६
 वद्विग ४३०
 वद्विगदेव ४३२
 वगाव २११।२६६

वडनेर ६१

वडवाळ सिद्धनागनाथ यांचे संस्थापक

शोध ४०

वनगजमल्ला ४३२

वरदनागेश ३८

वराहमिहिर ४२६

वल्हाळदेव २२३

वलदेज २७२

वल्हे ३१९

वसईचा किल्ला ४४९

वसिष्ठ २००

वृद्धगर्ग ४३९।४४०

वृंद ७३

व्याघ्रगड ३२७

व्याडिसंगड १११

व्याजन १५३

वाई २१५।३७६

वाकेनीस (ठोसर) ३०५

वाकेनिसांचा वाडा ३०८

वाकेनिसांचा वंशवेल ३०७

वाकेनिसांचे उत्पन्न ३०७

वाकेनिसांचे काम ३०७

वाकोजी वमडेरे ३८२

वाफगावचे रान २४३

वामन ३८

वामनगिरी ३४६

वामनराव ४३०

वायुपुराण ४४१

वारतिथिमासनामादिघर्णन [रत्नाकर-

रत्न] २५

वारारणसीवाई ४२०

वालवे ३२७

वा (व) लिपिक मजदूर कोणते ! ३८६

वालवाजी २७०

वासना १५३

वासुदेव हरि जोशी १६१

विजयगड ३२९

विजयादित्य १२४

विजयानगर १७१

विजयार्कदेव २२३

विज्यापुर २४४।३७६

विठल कान्हो ३०९

विठल कान्हो ठोसर ३०५

विठलपंत ३०९

विठोजी वलद बाबाजी देशमुख २४७

विठल विश्वनाथ पटवर्धन ३३८

विठळ सिधदेव ३८८

विठळ सुंदर ३८८

विठळ कान्हो ३०६।३१०

विठळ गोपाळ ३२८

विठळनाथ कालनिर्णय ९९

विठळनाथांचे पद १००

विठळ नारायण २१८

विठळ राम ३०७

विठळ सुंदर ३८७

विठोजी गायकवाड ३३८

विठोजी वलद बाबाजी २५४

विठोबा ४०१।२२८

विद्याधर : (ज्ञानेश्वर) १५९

विद्याधर : २२२।२३५।२३६

विद्यानंद [राघवकृत] १८

विधाट ४६६

विनायक २९५

विनायक भूट विन नारायण भट्ट अण्णके

२३३।२३४

विनायकदास ४

विनायकभट विन येकनाथभट २३३
 विनेज २७२
 विनाये २७९
 वि [बी ?] लाईत ३१९
 विवेक उत्पत्ति [मृत्युंजयरुत] १९
 विवेकसिंधू ५।८।२२।२१।३७
 विवेकसिंधू (शके १७४४ नील प्रत) ३
 विवेकसिंधू व गुरुप्ररिच २८२
 विवेकसिंधू व गुरुचरित्र खामंधील साम्ब
 २८३
 विश्वनाथ २२९
 विश्वरूपनमन [रत्नाकरविरचित] २९
 विश्वासराव ३८६
 विश्वासराव गोळी लागून पडले ३८६
 विश्वासराव यांचे लग्न साले ३८५
 विशालगड ३२६
 विष्णु आपाजी टिलक ३३८
 विष्णुदासनामा ३८।२४२
 विष्णुपुराण २३७।२३८।२३९।४३५
 विष्णु रामचंद्र भागवत २२०
 विसा सेचराची मूळ पीठिका ५३
 विसाजी रुग्ण यिनीवाले ३१४।३८९
 ३९०
 विसाजी लसार्जा ३५७।३५८
 विसोबा सेचर ५१
 वीठल शांभदेव सासवडकर २६९
 वीरेस्वर ३८
 वेणगाव धोरले ४२१
 वेलाळपंचविशी १४३
 वेदसंहिता १७२
 वेदवेदांतसार तत्त्वमसिविवरण २८
 वेदान्तसूर्य [श्रीधररुत] १

वेंकटेशस्तौत्र ३६
 वेद्यानाथ ३७१
 वेंरागर ग्रंथांचे स्वरूप १६६
 वोरंगळ ६१
 वेदेधावा १७२

श

शकदेश २३९
 शनवार वाडयाची आग ३९६
 शनवार वाडयावरील शिलालेख ४०२
 शनवार वाडयास मुहूर्त ४०३
 शहाण्णव कुळी १४६
 श्येनवी २९५
 श्येनवी जातिधर्म निर्णयः २९३
 शानवाहन ४३८
 शानवाहनशक ४४७
 शाबुद्दीन सान ३२२
 शामजी नारायेण राजापुरकर २६७
 शामळाचा दंगा २०८
 शास्तासान सिवाजी राजे यांचे पार-
 पत्यास आले ३७९
 शाहाजी कडू ३४७।३४८।३४९।३६०
 शाहाजी २९४।३६१।२४२।३७६।३७७
 शाहाजीची कारकीर्द ३७६
 शाहाजीची जाहागीर ३७६
 शाहाजी राजे मोसले घोड्यासाली
 आले ३७९
 शाहाजी बाा जानोजी ३६०
 शाहुगड ३२७
 शाहुचा शिक्का ४६६
 शाहु छत्रपती २८७।३०५।३०६।३०९
 ३६५।३७७।३८९।४६६
 शाहु छत्रपति मरणासंध जाले ३८५
 शाहु महाराजे बरिले ३८५

शाहूराजे दिल्लीहून आले ३७८
 शाहूराजे दुसरे यांची कारकीर्द ३७८
 शानिकण्ठः २१५
 शिरके ४६६
 शिर्के यांस सनद ४६५
 शिलाहार २२२
 शिलाहार राजे २३६
 शिवकल्याण ३८
 शिवकल्याणांचा काल ९७
 शिवकल्याणांची टीका ९६
 शिवकालीन शाखा व पंडीत २९३
 शिवकालीन कागदपत्र ४२०
 शिवदिन १५७
 शिवबोध [दत्तात्रय अवधूतकृत] १९
 शिवराज्याभिषेक ३७७
 शिवराम ३८
 शिवराम ते च सदानंद १११
 शिवराय २४२
 शिवरायाची एक सनद ५४
 शिवाजी २९५
 शिवाजीचा जन्म ३७७
 शिवार्जाच्या बाढ्याची जागा २११, २३०
 शिवाजी बाढा गॅसेटिअरची इकांगत २३०
 शिवाजीची कारकीर्द ३७७
 शिवाजी व नानासाहेब २३०
 शिवाजीराजे दुसरे यांस राज्याभिषेक ३८०
 शिवापुर ३०९
 शुक्राष्टक [एकनाथकृत] ३
 शुभनुंग ४३०, ४३१
 शेख २९५

शेडे विसळे २७७
 शेडे सोमण २७७
 शंकर ३८, २७८
 शंभरसणी २५७
 श
 शङ्खिपु (श्रीसमर्थकृत) ८, २१
 शाहिस्तेखानाच्या शिक्षेची जागा २११
 स
 सईबाई ४२०
 सईबाईसाहेब ४२३, ४२४
 सईबाईसाहेब बारल्या ४२५
 सकपाळ २३१
 सकु रुद्राजी २४१
 सकोजी आंगरे यांस देवाळा १६५
 सखवारबाईचें सहगमन ३८५
 सत्ताराम कासीनाथ झोनप २५८
 सत्ताराम बापू ३७८, ३८६, ३८७
 सगुणध्यान [श्रीसमर्थकृत] ३, २५
 सजणाजी ३६१
 सच्चिदानंदविलास [भगवंतकृत] १६
 सद्गर्भ ४३०
 सत्यभामाबाई ४२०
 सताजीसुत येसोजी देशमुख २४८
 सदानंद १३१, १५०
 सदानंदकालनिर्णय १३४
 सदानंदपरंपरा १३३, १३५
 सुदार्ययोमघायुकः इ० श्लोकांचा अन्व-
 यार्थ ४४१
 सदाशिव गणेश भटजी २२९
 सदाशिव चिमाणाजी ३, ४, १३३, १३७, ३८६
 सदाशिव चिमाणाजी भाऊसाहेब
 विभासराव बळ्याळ हिंदुस्थानचे स्वतः
 रीस गेले ३६६

सदाशिव दादाजी मावलंगकर २३१
 सदाशिव माणकेश्वर ३९२
 सदाशिव माणकेश्वर यास देवआज्ञा
 ३९३
 सदाशिव रामचंद्र यास दिवाणगिरी ३८५
 सदाशिवराव ४२१
 सदाशिव शंकर अभ्यंकर ३३८
 सदाशिव पेंढेंत होद ३९१
 सदाशिव दीक्षित कर्वे उपाध्ये ३११
 समग्रही ३९५।३९७
 समर्थशिष्य तंजावर प्रती १
 समसेर बहादुर ३१४
 सरकारी बाग २५७
 सरकारी वाड्याचे वर्गन २५१
 सरदेशमुखी पानशानी शाहू राजे यास
 दिल्ली ३८१
 सरस्वती गंगाधर २८२
 सरस्वतीबाई ४२०
 सरस्वतीबाईसाहेब पटवर्धन ४२०
 सरस्वती मंदिर २४२। ४७
 सरस्वती महालाची पुढील ४१स्था १
 सरस्वती महालाचे वर्णन १
 सरस्वती महालातील ग्रंथ २
 सर्जेराव २१४।२१५।२१६
 सर्वज्ञ ४३०।४३१
 सवाई मरथो ४०२
 सशाने लाडगा मारिला ३७५
 सहजानंद १११।११६
 सहजानंद परंपरा १३७ - -
 सहजानंद व ब्रह्मानंद १६७
 सहजानंद याज्ञानेश्वर १४०
 स्थानकमंडल ३२४
 स्फुट [कोणकून न काळे] ३६

स्फुट श्लोक ३६
 स्वात्मसुख [एकनाथकृत] १२
 स्वात्मसुख २१
 स्वात्मानुभव ९
 स्वात्मानुभव [ज्ञानेश्वरकृत] ३११२
 स्वात्मानुभवतरंगिणी कोणी करविली !
 कोठें ! केव्हां केली ! १६२।१६३
 स्वानंदलहरी (मेरुकर) ४।३८
 साजे ४६६
 सातारा २१५।३७८।३८०
 साम्नायान्वय म्हणजे साने यांचा बंधू
 २०९
 साने (का. ना.) २५७
 सामवार्षिक कालगणना ४४७
 सामनायक २१२
 सारजाबाई ४२१
 मावर्डे ३१९।३३८
 सांडस २५७।२५९।२६६
 सिद्ध २३५।२३६
 सिद्धगुणाकरपंडित २८५।२८६।२८७
 सिद्धनागाजुन ९
 सिद्धसंकेत (मृत्युंजयकृत) ३।२२।३७
 सिद्धानुभव [शासानुदासकृत] १३
 सिद्धार्थ १०७
 सिद्धेश्वर २४२
 सिद्धेश्वरशास्त्री ३९९
 सिद्धेश्वेष्टी ४३३
 सिद्धी यमकूब ३७५
 सिरवळ ३७६
 सिराळशेट ३५३।३७१
 सिरमेदगिरी ३८९ -
 सिलार ४३२
 सिलारांची वंशावळ ४३०

सिवजी २२४
 सिवजी कडू ३५०।३६०।३७०
 सिवजी नाहंकवाडी ३४४
 सिवजी वलद गोसाजी कडू ३६०
 सिवजी वलद विठाजी कडू ३४६।३५१।
 ३५२
 सिवनेरी ३७७
 सिवरामपंत थसे २१५
 सिवाजी ज्यंबक ३२८
 सिवाजी भोसले ३२३
 सिवाजी महाराज २२८।३२८।३७७
 ३७८।३७९
 सिवाजी महाराज छत्रपती यांसी राज्या-
 भिषेक ३२३
 सिवाजी महाराज कारकीर्द ३२३
 सिवाजी राजे याणी खानाचा आंगठा
 तोडिला ३७९
 सिवाजी राजे याणी गंगामठ आणिले
 ३७९
 सिवाजी राजे महाराज यांस कैलास
 वास झाला ३७९
 सिवाजी राजे यास राज्याभिषेक झाला
 ३८०
 सिवाजी राजे (धाकटे) कारकीर्द ३७८
 सियाचे घरचा कितूर २१६
 सिंदे ३९०
 सिव्हगड ३८०।३८५
 सिताराम बाबा ३९
 सीर ३१९
 सुपे ३७६
 सीरसट १९७
 सुभानजी मोरे ३५७।३५८
 सुभाषिणी ४९

सुरजमल जाट ३९०
 सुलतानजी कडू ३४७।३५५।३७९
 ३४८।३६१
 सुलतानजी घावा ३६९
 सुलतानजी बिन नागोजी ३४६।३४६
 सुलतान महमद ३२९।३२३
 सुलतान महमुद्दीन ३२२।३२३
 सुवर्णदुर्ग ३२६।३२७
 सुवेज २७२
 सुश्रुत ७३
 सुंदरनारायण ३१६
 सुंदरनारायणाचे देवळांतल शिलालेख
 ३१९
 सुंदराचें देऊळ ३१६
 सेसोजी आंगरे ३४८।३४९।३५१
 सेणवे २२६
 सेदसलाऊद्दीन ३८२
 सोमनाथः २९५
 सोमसुंदरस्तोत्र [कोणकृत न कळे]
 ३०
 संकटहरणी शिवग्रन्थ ४०
 संगमाजवळ पुल नवा बाधला ३९८
 संतासिद्ध २७
 संभाजी ४२८
 संतांबा २२७
 संभाजी ३७
 संभाजी आंगरे ३४८।३४९
 संभाजीचा वधकाल १७७
 संभाजीची कारकीर्द ३७७
 संभाजी राजे ३२८।३७७।३७८।३८०
 संभाजी राजे यास जिबे मारिले ३६०
 संभाजी राजे यास राज्याभिषेक ३७९
 संभाजी व सवाई माधवराव ३११
 संभूनाथाचें आडनाव १७९

ह

हडप ४३४
हडपव्य ४३४
हमजाबाद ३२७
हवशी ३३५
हवसी आये ३३०
हावसीखान ३२८
हरजी पाटील ३५३
हरजी धिन रामजी ठाकूर ३५३
हत्तीखाना २५७
हरभट २२९
हरभट, धिन जनार्दनभट २३३।२३४
हरिदासानें मंध का रचिला ! १८१
हरिदासांचें गोत्र १८१
हरिदासानें मंध कोठें रचिला ! १८१
हरिदासांच्या मंधाचें स्वरूप १८०
हरिदासांचे गुरु १८२
हरिदासांची गुरुपरंपरा १८२
हरिभट विस्वनाथभट पटवर्धन यांस सनद
१७७
हरिपंत कडके २५७।३९८
हरिपाठ ५६
हरिपाळ पोळ १९४
हरिपाल देव २२६
हरि बलाळ कडके यास देवाळा साली
३९१
हरि, बाळरुण दीक्षित पटवर्धन ३८५
हरिभजन [गोविंदरुत] २२
हरिमेसल ७३
हरि रघुनाथ देव २२९
हरि रघुनाथ भागवत ३०८
हरिराज शेंडे २७६
हरिराज २७८

हर्षचरित १११।२७८।४७२
हर्षचरितातील दासींची नावे. २७९
हस्तामलक [एकनाथरुत] ३।१७।१९
हातगा शब्दाची व्युत्पत्ति ८१
हातग्याची गाणी ८१
हारीत ७३
हारीबा बीन जानजी २७०
हालीम ४०९
हिंगणगांव ३८२
हिंगणगांवची गढी ३८२
हितोपदेश २७९
हिमालय २३६
हिंसाम दीन सताल ३८२
हुसेन बागे खानी १७६
हेगडे प्रधान २६६
हेगोजी काट २७०
हैदर नाइक ३८९।३९०।३९१
हैदरनाईक याजवर स्वारी ३८८
हैदरखान ३८६
हैद्राबाद ३८०
हैद्यनखान ३७५
हेमकल्प ३४
हेमाडपंत २२९
हेळवाक ३२७
होळकर २९०
होनजी कडू शुमासे ३५१

क्ष

क्षयमास पडला ३९८
क्षेत्रधर्म [श्रीसमर्थरुत] ८

ज्ञ

ज्ञानेश्वर ३८

ज्ञानसंन्यास टीका [दासानुदासकृत] १४	Greeks २३९
ज्ञानप्रदीप अथवा ज्ञानदीपिका १३७	Historian's History of the World २३९
ज्ञानदेवकृत पत्र २८	Indo-Parthian Kings २३७
ज्ञानसार २०	Taxartes २३९
ज्ञातामृत २६।२०	Kabul valley २३७
ज्ञानाज्ञानविवरण १३	Maues २३७।२३८
ज्ञानेश्वरांचें योगवाशिष्ठ, प्रकरणें, ओवा १३९	Onoues २३८
ज्ञानेश्वर महाराजांचे योगवाशिष्ठ १३८	Orthagnes २३८
English words	Pakores २३८
Abdagases २३८	Panjab २३७
Arsakes २३८	Pasiani २३९
Asii २३९	Sacae २३९
Azes २३८	Sacarancae २३९
Azes II २३८	Sanabares २३८
Azitises २३८	Sogliaus २३९
Bactria २३९	Strabo २३९
Early History of India १०८	Tochari २३९
Gazetteer २६५।२६६	Vedic Index ४४५
Gondophares or Guduphara २३८	Vincent Smith २३७।२३८

सालील निबंध यावर्षी वाचले गेले असून इतिवृत्तांत छापले नाहीत. ते शके १८३६ च्या इतिवृत्तांत उपमंडळानें पसंत केल्यास छापले जातील:—

१ शक १४४६ ताल बनावट ताम्रपट २ कांहीं आग्यायिका ३ प्रवृत्ति-निवृत्ति-ऐक्यनारत्नावली ४ सन १८३६ ताल पुण्यांतल टळक गृहस्थांची यादी ५ एक मानभावी बाड ६ श्रीधराचदल आणसी कांहीं माहिती ७ आठपाटनगर ८ रघुनाथपंत हणमंते ९ नारायणाकित माधवदास १० शिवाजीराजे छत्रपति केव्हां झाले ? ११ कांहीं मराठी आडनावें १२ योगवाशिष्ठाचे अवतार १३ दशावतार श्लोक १४ तुकारामाचे टाळकरी १५ संत बहिणाबाई १६ देहूच्या सनदा १७ देवस्की १८ मेदिनीकोशाचा काळ १९ श्रीसंड्या आख्यान २० अवतरंजनेबाचा जुलूस २१ सडकलाट येथील तीन मराठी ताम्रपट

मंडळाचे उद्देश व नियम

- (१) संशोधनाचें काम वर्षानुवर्ष सारसैं व्हावें म्हणून तीन चार संशोधकांची या च कार्मीं नेमणूक करून त्यांचा योगक्षेम चालविणें.
- (२) आपल्या मद्दारातून च अजून कित्येक ऐतिहासिक घराणीं अशीं आहेत कीं त्यांच्याकडील कागदपत्रांचा आपल्यास कांहींच शोध नाही. तो शोध लावून ते कागदपत्र मिळविणें.
- (३) मराठी भाषेच्या उत्पत्तीपासून ती शके १७५० पर्यंत मराठींत जें अनेकविध सारस्वत निर्माण झालें त्यापैकीं सद्ग्रंथांशाची फार तर आपल्यास माहिती झाली आहे. याकांचें जें सारस्वत अज्ञातवासांत पडलें आहे तें प्रकाशांत आणणें.
- (४) एतद्विषयक सर्व संदर्भग्रंथांचा संग्रह करणें.
- (५) इतिहासाच्या साधनांचे खंड व काव्यग्रंथ प्रकाशित करणें.
- (६) व्यक्तिः सभासदांकडे जो संग्रह झाला आहे व यापुढें मंडळाचा प्रयत्नानें जो होणार आहे तो अभीप्राप्त सुरक्षित ठेवण्यासाठी सरस्वतीमंदिर बांधणें.
- (७) संशोधनात्मक निबंध व ग्रंथ जें ऐमासिक, पाण्मासिक अगर वार्षिक वृत्तरूपानें प्रकाशित करणें.

हीं व या च धोरणाची इतर कामें विस्तृत प्रमाणावर व्हावीं असा मंडळाचा हेतु आहे.

मंडळाचे सभासद होण्याविषयक नियम पुढीलप्रमाणें आहेत.

- (अ) मंडळास दरसाल ३०० किंवा अधिक रुपये देणारे “ आश्रय-दाते ” होत.
- (आ) दरसाल १२५ अथवा अधिक रुपये देणारे “ हितकर्ते ” होत.
- (इ) दरसाल २५ अगर अधिक रुपये देणारे “ सभासद ” होत.
- (वगील तिन्ही वर्गांच्या हातीं मंडळाची व्यवस्था राहिल.)
- (ई) दरसाल किमान १२ रुपये देणारे “ साधारण सभासद ” होत.
- (उ) दरसाल किमान ६ रुपये देणारे “ सहानुभविक सभासद ” होत.
- (ऊ) दरसाल किमान ३ रुपये देणारे “ चहाते ” होत.

पहिल्या चार वर्गांच्या सभासदांना मंडळाकडून प्रकाशित होणाऱ्या ग्रंथांची निराळी किंमत पडणार नाही. सहानुभविक सभासदांस ते ग्रंथ निःश्या किंमतीस मिळतील.

 मंडळाचें वर्ष चैत्र ते फाल्गुन.